112-4
17

Theological Seminary.
PRINCETON, N. J.
Part of the
ADDISON ALEXANDER LIBRARY,
which was presented by
MESSRS. R. L. AND A. STUART.

BR 982 .H48 1854 v.2
Helweg, Ludvig, 1818-1883.
Den Danske kirkes historie
efter Reformationen

F. W. CHRISTERN
763 BROADWAY NEW-YORK
FOREIGN BOOKSELLER

Den danske Kirkes Historie.

Den
Danske Kirkes
Historie
efter Reformationen

ved

Ludvig Helweg.

Anden Deel.

Kjøbenhavn.

Udgivet af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.

Trykt hos J. C. Scharling.

1855.

PRINCETON THEOLOGICAL

Forord.

Ved Behandlingen af den danske Kirkes Historie maa naturligviis Spørgsmaalet om hvad der skal regnes til Danmark, og til den danske Kirke, være af Vigtighed. Mange vilde maaskee mene, at Norge og den norske Kirke nødvendig maatte tages med, da Talen er om Tiden efter Reformationen, hvor begge Riger vare i alle Henseender saa nøie sammenflættede, at de synes uadskillelige, og negtes skal det jo vistnok ikke, at den danske Kirkes Historie nødvendig maa med Hensyn til Gangen og Udviklingen i det Hele ogsaa oplyse den norskes, men desuagtet har jeg dog villet holde dem ud fra hinanden og aldrig taget særlig Hensyn til Norge. Hvor meget nemlig begge Riger end havde tilfælles og maatte have det, paa Grund af den fælles Regjering saavelsom paa Grund af den fælles Høiskole, saa har den norske Kirke dog sine Eiendommeligheder, der ligge deels i Landets mere afsondrede Beliggenhed, deels i Folkets Natur og gamle Vedtægter. Disse vilde let blive overseete eller dog urigtigt bedømte, naar den kun skulde behandles som et Annex til den danske, og jeg antager derfor, at Norge selv er bedst tjent med, at dens Kirkehistorie bliver særskilt behandlet. I det Hele har jeg holdt mig mig til de Grændser, der i Middelalderen vare afstukne for Kirkeprovindsen Dacia. Selvfølgelig maatte da Skaane tages med, der i Middelalderen endog var Hovedstiftet, og som siden, skjøndt det tabte denne Værdighed, dog var saa nøie forbundet med det øvrige Danmark, at det var ganske samme Vilkaar underkastet. Men dette Forhold ophørte med 1660, og derfor træder det ogsaa fra den Tid ud af den danske Kirkes Historie.

1860
300

Større Vanskelighed frembød derimod Slesvig, da det ligefra Reformationstiden af blev draget altid stærkere ind i de tydske Forhold, især da det i Kieler-Universitetet fik ligesom et andet Centrum, og derfor udkræver dets Historie gjennem hele Tiden en særskilt Betragtning, der ikke ret falder i Traad med det øvrige Danmark. Men selv i dets meest fortydskede Tid var dog altid det danske Sprog og den danske Dannelse der medvirkende, og det kom netop ved flere afgjørende Vendepunkter i Udviklingen til at staae som Mellemleddet mellem Tydskland og Danmark.

Saameget angaaende Grændsen i Rummet, angaaaende Tidsgrændsen maa jeg endnu kun tilføie nogle Ord. Det maa vistnok meest beroe paa et Skjøn, naar man vil standse; men spørger man, hvorfor jeg er gaaet saavidt, saa er mit Svar, at det var mig umueligt at bryde af midt i Rationalismens golde Ørk, uden at medtage de Aar, der hvordan man end bedømmer dem, altid maa regnes til de mærkeligste i den danske Kirkes Historie; det var mig umueligt, naar Bogen skulde tjene til, hvad der altid maa være Formaalet for en Skildring af Fortiden, nemlig at oplyse Nutidens Stilling. Men videre vilde jeg heller ikke denne Sinde gaae, fordi det forekom mig, at de Mænd, der efter den Tid ere optraadte som kirkelige Ordførere, endnu ikke ere saa afsluttede og færdige, at deres Virksomhed er hjemfalden den historiske Bedømmelse. At en Strid der blev ført for faa Aar tilbage med saa stor Bitterhed, endnu vil blive opfattet og bedømt meget forskjelligt, er let at forudsee; og jeg skal ikke beklage mig, om man finder min Fremstilling, eensidig, subjectiv, partisk hvad man nu vil kalde det, naar man derved kun forstaaer, at der igjennem Fremstillingen udtaler sig en bestemt Mening. Saameget vil jeg kun i den Henseende sige, at saaledes som jeg her har givet den, vilde jeg have givet den om Striden havde ligget hundrede Aar tilbage, saa at Samtidigheden, eller de reent personlige Forhold ingen Indflydelse har haft paa min Dom, og dermed mener jeg at have fyldelstgjort de videnska-

delige Fordringer. Jeg har bestræbt mig for fuldstændig at gjengive de forskjellige Anskuelser og saameget som muligt at lade Enhver fremsætte sine Tanker med egne Ord, for paa den Maade ved at drage de vigtigste Aktstykker i Sagen frem fra begge Sider, at sætte enhver Læser istand til, selv at danne sig en Mening.

Behandlingsmaaden af Stoffet er i denne Deel naturligviis væsentlig den samme som i den foregaaende, og jeg maa her ved Værkets Slutning gjentage et tidligere Ord, at jeg under Udarbeidelsen aldrig har haft Grund til at fortryde Valget, skjøndt der hører Øvelse til at bruge den, saameget mere som en saadan Form for Fremstillingen ikke tidligere er anvendt. Den er beregnet paa Læsere, der taalmodig ville følge mig heelt igjennem, og ikke paa saadanne, der ønske Oplysning om en eller anden enkelt Mand eller enkelt Sag; til disse sidstes Tjeneste er et temmelig fuldstændigt Register tilføiet; men for de egentlige Læsere har det efter mit Skjøn langtfra noget trættende at føres om i forskjellige Livsgebeter, naar disse dog ikke ligge længer fra hinanden end at der altid bevares et vist indre Sammenhæng. Hvad der foresvævede mig, kan jeg maaskee bedst tydeliggjøre ved at sige, at det var Romanens Fremstilling i Sammenligning med den sædvanlige historiske; med langsomme men sikkre Skridt følger den Hovedhandlingen, bryder ofte af netop naar Opmærksomheden er meest spændt, for at see sig om til alle Sider; dvæler ofte ved Skildringen af Situationer og Charakterer, der ikke ligefrem fortsætte Handlingens Gang, men dog altid staae i et vist Forhold til den, saa at naar denne optages igjen er Situationen ikke ganske den samme. Det var ikke den annalistiske Form i og for sig jeg tilsigtede, men en historisk Fremstilling med Tidsfølgen bestemt for Øie, for at vise den indre Sammenhæng i Udviklingen, hvorledes det ene griber ind i det Andet, hvorledes Forhold og Omstændigheder have Indflydelse paa Enkeltmændenes Tale og Handling, ligesom atter disse efter den Kraft og Dygtighed hvormed de formaae at gjøre sig gjæl-

dende, ved deres Tale og Handling indvirke paa Forholdene, saa at Situationen bliver en anden. Vistnok er det Stof den danske Kirkehistorie skal behandle temmelig eensformigt, somme ville sige saa eensformigt, at det neppe formaaer at vække endsige spænde Opmærksomheden; men skjøndt Udviklingens Strøm flyder langsomt, saa langsomt at den undertiden næsten kunde synes at staae stille, saa rører sig dog under denne ydre Eensformighed de dybe religiøse og kirkelige Livsopgaver, der bestandig drive fremad, og komme derved til at udgjøre den egentlige Hovedhandling. Dem maa man i Livet have lært at kjende for at forstaae Fortidens Udvikling, ligesom det overhoved kun er ved levende Deeltagelse i Nutidens aandelige Stræben, man faaer Interesse for Historien. Indvendes der, at man ad den Vei aldrig kommer til nogen reen objektiv Fremstilling, saa vilde denne Indvending kun have Gyldighed, dersom Nutiden og dens aandelige Stræben ikke virkelig var i Sammenhæng med Fortiden; men er den det, saa maa det være Nutidens Opgave at eftervise denne Sammenhæng; det maa være dens Ret som det er dens Pligt, for dermed at godtgjøre sin egen Berettigelse. Meget mere maa vi derfor sige: jo dybere Nutiden er aandeligt bevæget, jo klarere Opgaverne stille sig for den, desto dybere og klarere formaaer den ogsaa at opfatte og fremstille Fortidens Udvikling. Den rene Objektivitet i Fremstillingen, der i sin Nøgenhed er udtalt i den Sætning, at Historieskriveren hverken maa have Religion eller Fædreland, er kun et Selvbedrag, hvis egentlige Mening er, at al dybere Livsinteresse er udhulet for Betragteren, hvoraf Følgen bliver, at han heller ikke i Historien kan finde nogen saadan. Eller med andre Ord, han kommer ogsaa til at see Historien paa sin Maade, og Forskjellen er kun den, at han kan ingen dybere Mening finde i den, saalidt som han har kunnet finde den i Livet selv.

Spørgsmaalet om jeg tilsigtede en videnskabelig Behandling af Stoffet eller blot en populær let læselig Fremstilling, har jeg

allerede besvaret, foranlediget ved en Recension, i Nyt Theol. Tidsk. I; men da min ærede Recensent i Nyt Theol. Tidsk. IV S. 356 ikke har fundet sig tilfredsstillet ved dette Svar, maa jeg desangaaende endnu tilføie nogle Ord. Videnskabelig maa vel den Fremstilling kaldes, der støtter sig til „Kilderne", men hvad der skal kaldes „Kilder" er det netop vanskeligt at afgjøre, og i en vis Henseende kan derfor ingen historisk Fremstilling kaldes „videnskabelig", da der altid kan drages nye og bedre Oplysninger frem, og det er umuligt for Enkeltmand at udtømme dem alle. Naar derfor Rec. bemærker, at jeg „efter Tid og Vilkaar og Stoffets Beskaffenhed har givet snart det videnskabelige snart det populære Formaal Overvægten" — saa er det ganske sandt, naar Sætningen kun nærmere begrændses saaledes, at jeg i det for mig mindre væsentlige, har optaget meget saaledes som jeg forefandt det, naar jeg paa min Vei ikke var stødt paa noget, der bragte mig til at tvivle om Angivelsens Rigtighed. Det kan neppe nogen Historiker, især naar han behandler Specialhistorien, frikjendes for, og Spørgsmaalet maa derfor kun blive, om denne Specialhistories Hovedemner virkelig ere behandlede selvstændigt og efter de bedste Kilder. At gjøre dette har været mit Formaal, og hvor man i den Henseende kan paavise mig Feil og Urigtigheder, skal jeg villig anerkjende dem som saadanne, uden derfor at kunne opgive Fordringen paa at have leveret en videnskabelig Fremstilling, selv om det tillige var mig magtpaaliggende at give denne i en let læselig Form.

Det er første Gang at en fuldstændig Bearbeidelse af den Danske Kirkes Historie efter Reformationen er kommen for Lyset. Saavel Biskop Münter som Prof. Jens Møller havde i deres sidste Leveaar tænkt paa at skrive den, men de kom ikke videre end til offentligt at udtale deres Forsæt. Hvorvidt jeg vil see mig istand til at behandle den ældre danske Kirkehistorie efter samme Plan, derom kan jeg kun sige, at det vilde være min Lyst og mit

Ønske, og et forberedende Skridt er allerede gjort ved min for kort Tid siden som Disputats for den philosophiske Doctorgrad udgivne Afhandling „Om de danske Domkapitler før Reformationen". Dengang jeg først begyndte Udarbeidelsen af foreliggende Værk, turde jeg ikke gjøre mig meget Haab om at føre det til Ende; men nu da dette imod Forventning dog er givet mig, vover jeg at haabe, som man gjerne er tilbøielig til at haabe hvad man ønsker, at der ogsaa paa en eller anden Maade vil gives mig Leilighed til fuldstændigt at gjennemføre det hele Arbeide.

L. Helweg.

PRINCETON THEOLOGICAL

Oversigt over Indholdet.

Tredie Afsnit.

(1730—1825).

Pietisme. S. 1—145.

Christian VI. Ønsker om religiøs Frihed. Synode i Slesvig. J. A. Bluhme og E. Pontoppidan. Universitetet. Zinzendorph i Kjøbenhavn. Missionen. **Strid mellem Kjøbenhavns Præster** om Skriftemaalet. Ole Hersleb, Evald og P. Holst. Forbud mod Forsamlinger og mod de Orthodoxes Iver. Frauen. Commission; Kaasbøl og Evald; Reuß. Kongens Afgjørelse. Separatistiske Sværmerier. P. Holst's Afsættelse. Brud med Zinzendorph. Pietistiske Præster, N. Brorson, Hygum, Gerner, H. A. Brorson o. A. Om Forandringer i Ritualet; P. Hersleb. Confirmationen. Separatister; Støttrupperne. — **General-Kirke-Inspections-Collegiet**; den rendsborger Synode. Collegiets Instrux; dets Medlemmer; dets tvende Circulærer. Ritualets Revision; Exorcismens Afskaffelse i Slesvig. Psalmebog og Forklaring. Bibeloversættelse. Almueskoler. Universitetet. Historiske Studier; Holberg. Kirke-

Collegiets Virksomhed. Separatister. Theologernes Betænkning. Om gudelige Forsamlinger. Forbud mod Separatister og Gjendøbere. Strid om Pontoppidans Forklaring. Videnskabelighed. Almueskoler i Slesvig. Christian VI's Død.

Fornuft-Christendom. S. 146—256.

Frederik V. Forbud mod Hernhutter. Pietistiske Præster. Angreb paa Kirke-Collegiet. Fritænkere; **den wolfiske Philosophie.** Holberg og Eilschow. Rosenstand-Goiske. Basedow i Sorø. Klopstock og Cramer. Kirkesagers Forvaltning. Interesse for Naturvidenskaberne. Pontoppidan som Prokantsler; om Besættelsen af geistlige Embeder; Pastoraltheologie. Pietistiske Rørelser. Basedows Afsættelse. Ove Guldberg; Fr. Lytken. Brorsons, Pontoppididans Død. — **Rationalistisk Theologie**; Semler, Joh. D. Michaelis. Cramer. Frederik V's Død. Christian VII. Afskaffelse af aabenbart Skriftemaal. Struense; Censurens Ophævelse; Angreb paa den geistlige Stand; Helligdagsanordning. Struenses Planer; hans Fald. Guldberg; hans theologiske Standpunkt. N. E. Balle og Chr. Bastholm. Det theologiske Studium ved Universitetet. Prædikanter. Herrnhutter i Christiansfeld. Pressetvang; E. F. Hornemann og Bastholm. Psalmebog. Olavides-Feiden. Balle, Biskop i Sjælland. Exorcismens Afskaffelse. Guldbergs Fratrædelse.

Rationalisme. S. 257—480.

Kronprinds Frederik Kritiske Bibelstudier; Adler, Birch, Fr. Münter. Reformatoriske Forslag. **Bastholms liturgiske Forslag** og den liturgiske Feide. Bastholms Religionsbog. Almueskolen. Universitetet. H. Ussing. Evang.-Psalmebog. Liturgiske Ændringsforslag. Fritænkeri; Hornemann og Gamborg. Balles Bibellæsning; Bastholm om den geistlige Stand. Den kantiske Philosophie. Møllers Repertorium. Nyerup og Horrebow. Fritænkernes Bespottelser. Balles Forsvar for Bibelen. Horrebow og A. S. Ørsted. Frd. om Trykkefriheden. Evang.-Psalmebog. Rationalismens Seier. H. G. Clausen;

P. O. Boisen. Pietistisk Opvækkelse. Naturphilosophie. H. Steffens. Mynster og Grundtvig. P. O. Boisens liturgiske Forslag. Amtsprovster. Fr. Münter Biskop i Sjælland. Videnskabelige Forhandlinger ved Landemodet. Kirkelovens Revision, Grundtvigs Dimisprædiken. Grundtvigs christelige og videnskabelige Virksomhed. P. E. Müller og J. Møller. Mynsters Prædiken. Bibelselskab. Grundtvigs Prædiken; Strid med H. C. Ørsted. Reformationens Jubelfest. Forfølgelser mod de stærke Jyder. Harms's Theses. Berlin. Bibelselskabet. B. F. Rønne. Rationalister. Amtsprovstiers Nedlæggelse. Opvækkelse i Fyen. Mynster og Grundtvig. H. N. Clausen og A. G. Rudelbach. J. Thisted i Kjøbenhavn. Prof. Howitz, om Determinismen.

Fjerde Afsnit.

(1825—36).

Kirkekampen. S. 481—640.

Theol. Maanedsskrift. Clausen, „Om Katholicisme og Protestantisme". Grundtvig „Kirkens Gjenmæle". Cl.'s Erklæring. Gr.'s Mod-Erklæring. Rudelbachs Kritik, Engelbreth's og R. Møller's. Mynster, „D. christ. Viisdom". Grundtvig „Om den christ. Kamp". Juristernes Bedømmelse; Paulsen; A. S. Ørsted; J. C. Lindberg. Injurieproces. Gr.'s Nedlæggelse af Embedet. Jubelfest; Bispernes Hyrdebrev. Injurieproces. Spandet og Lindberg. Cl.'s Erklæring. Gr.'s kirkelige Anskuelse. Rituelle Stridigheder. Stridens første Afsnit sluttet. Prof. J. Møllers Erklæring. Lindbergs Spørgsmaal til Prof. J. Møller. Fiskal-Action. Cl.'s Erklæring. P. E. Müller Biskop i Sjælland. Clausen „Den theol. Partiaand"; Lindbergs „Oplysninger". Pastor Busck's Protest. Clausens Klage til Cancelliet; J. P. Mynster. Begjæring om Udtrædelse af Statskirken; Grundtvig som Fripræst. Strid om Ritual-Forandringer; Stenersen Gad, H. G. Clausen. Strid om Djævle-

Forsagelsen. Proces mellem Visby og Lindberg. Den vest=sjællandske Feide; H. Bastholm, P. A. Fenger. — J. P. Mynster Biskop i Sjælland. Forhandlinger om Ritualet. Grundtvigs Forslag om Sognebaandets Løsning. Opvækkelse blandt Almuen i Fyen, Jylland og Vest=Sjælland. Reformationsfest.

Tredie Afsnit.

Første Afdeling.

(1730—1784).

Pietisme og Fornuft-Christendom.

Christian VI's Regjering danner et mærkeligt Vendepunkt i den danske Kirkes Historie, da man i den Tid sporer et kirkeligt Røre og en religiøs Bevægelse i Landet, som man ikke havde seet Mage til siden Reformationstiden. Det var den pietistiske Opvækkelse, der kom til at gjennemtrænge alle kirkelige Forhold; havde det end varet længe, førend den kom til Gjennembrud, var Bevægelsen i Tydskland dengang allerede betydelig sagtnet, saa kom den ogsaa her til at virke desto stærkere, ja kom her mere end noget andet Sted til fuldstændig at udfolde sin Eiendommelighed. Frederik IV, skjøndt selv uden nogen stærk religiøs Følelse, var villig gaaet ind paa meget af det, man i Halle anbefalede som de virksomste Midler til Christendommens Fremme, og han havde derved ligesom forsinket den religiøse Folkebevægelse; men han kunde dog ikke forebygge dens Frembrud, da med Christian VI en Mand kom paa Thronen, der af ganske Hjerte delte sin Tids religiøse Sværmeri. Det fuldkommen Uvante ved al aandelig Bevægelse mellem Folk kan vistnok have bidraget til, at man dengang gjorde mere Ophævelse af de mangfoldige kirkelige Trætter

end man til andre Tider vilde have gjort; men dog vilde det være urigtigt at miskjende Bevægelsens store Betydning, da det var den, der først løsnede de stive statskirkelige Former, der stærkt udviklede den religiøse Forskjellighed i Folket selv, og brød derved nye Veie for Fremtidens Udvikling.

At der siden Midten af det forrige Aarhundrede ikke sjælden yttrede sig Kulde og Ligegyldighed mod alt det Kirkelige mellem Tidens Fornemme og Dannede, er i det Foregaaende oftere bemærket, og at det samme ogsaa var Tilfældet i Christian VI's Tid, kan man allerede slutte deraf, at den Mand, der af Samtiden ikke uden Grund betragtedes som Fritænkernes dygtigste Ordfører, Ludvig Holberg, var til samme Tid fortrinlig virksom som Forfatter og skaffede sig saa udbredt en Læserkreds som neppe nogen anden. Men Theatret forblev dog lukket siden Branden 1728, og selv Holberg sysselsatte sig med mere alvorlige Studier; om ogsaa kun for en Tid overdøvedes den kaade Latter af de tungsindige Klager, Fritænkernes Spot af Bodsprædikanternes Alvorsord. Hvad der giver Pietismen sin store Betydning er, at den udtaler en kraftig Indsigelse mod den Sammenblanding af den borgerlige og kirkelige Myndighed, der hidtil stadig havde raadet uanfægtet. Det er derfor ikke sjælden hos dens Ordførere at finde Yttringer som de følgende af Erik Pontoppidan, der udtaler en aldeles anden Anskuelse af Forholdet mellem Stat og Kirke end man tidligere er vant til at træffe hos Theologer: „Gud har befalet os at skye et kjættersk Menneske efter een og anden Formaning, men ikke at jage ham af Landet, medmindre han foretager sig Noget ganske stridigt mod Landets Love og det borgerlige Samqvems Sikkerhed og Rolighed, i hvilket Fald han bør straffes med verdslig Arm som en ond Borger uden Henseende til, hvad Christen han er, thi den Sag tager Enhver

med sig ind i Evigheden for Christi Domstol som dens rette Værnething, og det er farligt at falde Gud i sin Dom over den fremmede Tjener.... Var end Kirken saa reen og god som Christi eget Selskab var i hans Kjøds Dage, da burde dog Ingen twinges til dens Samfund; thi hvad gjorde Frelseren, da Nogle allerede i hans Tid separerede sig, adskilte sig som vi læse Joh. 6, 66? Monne Jesus da twang disse Separerede eller hævnede sig paa dem? Nei han saae deres Afvigelse med et ynksomt Hjerte, og spurgte de Tolv, om de ogsaa vilde gaae bort, visende at saadant stod til dem, og han skjøttede ikke om en eneste twungen Efterfølger. Saalænge Kirken bestod af lutter **Voluntiers**, da vare ogsaa dens fleste Lemmer levende Lemmer. Men siden Constantini Magni Tid, da hver Mand med Vold og Magt skal være Christen, er det urimeligt at vente den store Hob skulde svare til sit Navn"*). Yttringer af den Art ere ingenlunde eenestaaende, twærtimod vi ville ofte høre dem ved de forskjelligste Leiligheder, og det ikke blot af de Undertrykte men selv af dem, der havde Magten i Hænde. Hvad der bragte Pietisterne ind paa denne Betragtning var altsaa ikke det, at det var dem, der maatte lide under Statskirkens Tryk, men fornemlig den Erkjendelse, at Christendommen væsentlig er Hjertets Sag, at det ikke kommer an paa en Anerkjendelse af Lærens objektive Sandhed men af dens subjektive, at den er sand i mig og for mig, og ved at lægge Eftertrykket derpaa, ligger det nær ogsaa at fremhæve Friheden, der er Betingelsen for Sandheden i Tilegnelsen. Vistnok var det en Anskuelse man mere leilighedsviis blev ført hen til og udtalte, og man mærker ikke til nogen bestemt planmæssig Stræben

*) Menoza, En asiatisk Prinds, som drog Verden omkring og søgte Christne. III. S. 435—37.

efter at gjennemføre den i Livet, men desuagtet er det af Vigtighed, at fuldstændig religiøs Frihed altid foresvævede Tiden som den rette Tilstand, da det egentlig var derved den aandelige Gjæring fik Lust til at yttre sig, om det end kun var svage Spor denne Anskuelse efterlod i den kirkelige Lovgivning.

Det er umiskjendeligt, at Christian VI's personlige Stemning havde stor Indflydelse paa den Form, det religiøse Liv dengang antog, saavel i fornemmere Kredse, hvor fromme Talemaader og Gebærder snart blev en Modesag, som mellem Almuen, der fik Mod til at tale høirøstet om Kirkens Fordærvelse og Præsternes Verdslighed. Allerede i sin Barndom var han stærkt religiøst paavirket. Hans Moder Dronning Louise havde en Søster Christine, gift med en Hertug af Geudern af Familien Stolberg-Wernigerode, der hørte til Speners ældste Venner, og denne Dame besad stor Indflydelse ikke blot i sin nærmeste Kreds men paa sin hele vidtforgrenede Slægt. I hans Moders daglige Bedetimer vaktes først Barnets fromme Følelser, og de næredes endmere under hans Lærer Joh. Vilh. Schrøder's Veiledning. Denne Mand var en af hine Melancholikere, vi i denne Tid træffe saa mange af, hvis Livskraft næsten ganske hentæredes af religiøse Skrupler*), men som iøvrigt ved sin hjertelige Redelighed ganske vandt sin kongelige Myndlings Gunst, og blev derfor ikke uden Indflydelse paa Kirkestyrelsen i hans Tid. Kort efter sin Moders Død ægtede Kronprindsen en tydsk Prindsesse Sophie Magdalene, og med hende fulgte hendes Moder Markgrevinden af Brandenburg-Culmbach ind i Landet. Begge disse Damer hørte til de Opvakte, og stemmede altsaa i religiøs Henseende fuldkommen med Christian, hvorfor

*) Saaledes skildres Schrøder i Menoza. III. S. 414.

deres Hofholdning med al dens glimrende Pragt og stive Etiquette dog fra først af bar en alvorlig Fromheds Præg. Denne Kronprindsens Stemning var vel bekjendt baade heri Landet og i Tydskland, hvorfor en Mængde urolige Hoveder, der sammenfattedes under Benævnelsen „Opvakte“, flokkedes om ham og knyttede store Forventninger til hans Thronbestigelse. Dog var Christian VI ingenlunde et villieløst Værktøi i Andres Hænder; af Naturen var han godt begavet, og arbeidede under hele sin Regjering med utrættelig Flid; men det var ogsaa et stort Maal, der foresvævede ham, at forberede og fremkalde en aandelig Bevægelse i den danske Kirke. Han indsaae, at for at opnaae dette, maatte han indrømme en større aandelig Frihed, og derfor var det altid hans første Fordring til hans Ministre, at de skulde være tolerante*), ligesom han ogsaa idetmindste til en Tid og til en vis Grad søgte selv at være det. Han frygtede ikke selv de vilde sværmeriske Bevægelser, fordi han ansaae dem for et nødvendigt Onde, og fordi han ligesom vilde benytte den frembrusende Strømning ved at dæmme for den og ved at skaffe den Afløb i ordentlige Vandledninger, at den istedetfor at oversvømme og ødelægge, tjente til at frugtbargjøre det hele aandelige Agerland. Men Pietismen var som ovenfor bemærket et kirkeligt Oppositionsparti, og kunde egentlig kun virke i det Smaa og i det Enkelte som en Modvægt mod den mechaniske Formalisme i Statens Behandling af de kirkelige Sager; det kan derfor ikke undre os, at den, da den nu paa eengang fik Magten i Hænde, famlede i Benyttelsen af samme, og under bestandige Forsøg paa at befæste Guds Riges Udbredelse ved Regjeringsforanstaltninger dog i Grunden forfeilede sit Maal.

Det var fra Tydskland, at den aandelige Bevægelse var

*) Jens Møllers Mnemosyne. IV. S. 328.

udgaaet, og det var derfra den bestandig hentede sin Næring; men som Mellemled mellem Tydskland og Danmark kom Slesvig til at indtage en ganske mærkelig Stilling i Christian VI's Tid, hvorfor vi ogsaa see, at næsten alle anseete Theologer og Præster i denne Konges Tid vare Slesvigere. Her var den tidligere vakt end i de øvrige danske Stifter, og havde derfor allerede vundet Fodefæste, endskjøndt „de hellige Præster," som Almuen spotviis kaldte dem, ogsaa der havde endeel at stride imod. Saaledes var Provst Schrader i Tønder „en særdeles hellig Mand, af hvis Nidkjærhed der gik stort Ry og Rygte" *), til samme Tid som Psalmedigteren H. A. Brorson var dansk Præst i Byen (1729—37), og der vil senere blive Leilighed til at omtale flere af disse Mænd. Superintendent i Slesvig var siden 1728 Georg Joh. Conradi, der var en af de halleske Professorers ældste Lærlinge og som i sin Ungdom havde levet paa en fortrolig Fod med flere af den Tids bekjendte Sværmere; senere havde han som Præst for den tydske Menighed i Stokholm og som tydsk Hofpræst i Kjøbenhavn (1721—28) vundet et anseet Navn som en særdeles nidkjær og dygtig Præst. Det var ham, der først bragte reformatoriske Forslag paa Bane, og han kunde det, fordi de slesvigske og holsteenske Kirker i den rendsborger Synode besad en mere selvstændig Repræsentation end Kirkerne i det egentlige Danmark. Da Synoden første Gang samledes efter Christian VI's Thronbestigelse, og det skete i Slesvig d. 11 Oct. 1730, forelagde Conradi de forsamlede Provster et meget omfattende Forslag, der afhandlede følgende 5 Punkter: 1) en Revision af Kirkeordinantsen fra 1542; 2) en Revision af Kirkebogen fra 1665; 3) en autoriseret Samling af alle Constitutioner eller Kirkelove, hvoraf et Ud-

*) Pontoppidan, Menoza. III. S. 353 fgd.

tog kunde føies til Kirkebogen; 4) Affattelsen af en General-Psalmebog, af hvilken atter Præsterne kunde efter eget Skjøn foranstalte smaae Samlinger til Brug for Menighederne; endelig 5) Forbud imod private Communioner, der var bleven Skik imellem de Fornemme for at unddrage sig det almindelige Skriftemaal og Altergang. Provsterne gik med Glæde ind paa disse Forslag, da de indeholdt Ønsker, der ofte vare yttrede af Slesvigs Geistlighed; man gjennemgik nøiagtig saavel Kirkeordinantsen som Kirkebogen Stykke for Stykke for at enes om, paa hvilken Maade Forandringerne burde foretages, og derpaa indsendtes Synodens consulta til kongelig Approbation*). Imidlertid paafulgte denne ikke saaledes som det ellers var Skik, og Grunden til Regjeringens Betænkelighed er ikke vanskelig at see. At iværksætte alle disse Forslag udkrævede betydeligt Arbeide i længere Tid, og desuden var man nok ikke rigtig paa det rene med, hvad der egentlig tilsigtedes, om der saaledes ved en Revision af Ritualet blot skulde tænkes paa en bedre ordnet Udgave af de gamle Haandbøger, eller om der skulde foretages virkelige Forandringer i Kirkeskikkene o. desl. Conradi, hvem det nærmest maatte paaligge at fremskynde Sagen, blev kort efter dødelig syg, og denne Svækkelse i Forbindelse med hans gamle Onde, hyppige Anfald af mørk Tungsindighed, lammede hans Kræfter**). Neppe har heller Kongen ønsket strax at gaae saa reformatorisk til Værks, men derfor bleve Forslagene ikke uden Betydning, da de senere ofte enkeltviis bleve dragne frem igjen.

En af Kongens meest betroede Mænd i alle kirkelige

*) Burchardi, Ueber die Synoden in Schleswig u. Holstein. S. 85—89.

**) Zwergius, Det sjæll. Cleresie. S. 784.

Sager var hans bekjendte Hofpræst Joh. Barth. Bluhme. Han var en Slesviger af Fødsel, født i Tønder (1681), og havde i sin Ungdom studeret først i Rostock siden i Kjøbenbenhavn, hvor Præsten ved Vartov Joh. Brunsmann havde havt meest Indflydelse paa ham og først gjort ham bekjendt med Speners og Frankes Skrifter. I Holsteen fik han sin første geistlige Ansættelse, og just som han var bleven Hovedpræst ved Marie Kirken i Rendsborg blev han af Frederik IV, der under et Ophold i Byen havde hørt ham prædike, kaldet til tydsk Hofprædikant i Conradi's Sted (1728)*); hans Indflydelse paa Christian VI er tit bleven meget uretfærdig bedømt, og vil den følgende Skildring ofte give Bidrag til hans Charakteristik. Ved samme Tid (1729) kom en Aandsfrænde af Bluhme, der ligesom han var Præst i Rendsborg, til Kjøbenhavn, nemlig Anton Christ. Rhon, der blev Hovedpræst ved Petri Kirke, og besad han end ikke Bluhme's Indflydelse ved Hove, saa var hans Virksomhed i Menigheden ikke ubetydelig. Mellem de meget formaaende Geistlige i Christian VI's Tid maae vi ogsaa her nævne Erik Ludvigsen Pontoppidan, en Mand, der ved sine Skrifter mere end nogen Anden har bidraget til at udvikle Tidens aandelige Eiendommelighed, skjøndt han først kom til Kjøbenhavn 1735, efterat de første stærkt bevægede Aar vare hengaaede. Vel var han ikke nogen Slesviger af Fødsel, da han var født i Aarhuus (1698), hvor hans Fader var Stiftsprovst; men under et Ophold hos nogle Slægtninge i Holsten var han først bleven berørt af den pietistiske Opvækkelse, og var der først ført ind i Studiet af de levende Sprog, saa at han blev fortrolig med den tydske, franske og engelske Literatur, hvilket siden kom ham meget til Gode. Sin første

*) Zwergius, Det sjæll. Cleresie. S. 800—4.

geistlige Ansættelse erholdt han 1723 i Nordborg paa Als, hvor han blev Hofpræst hos den unge Hertug Carl til Pløen og Nordborg, og her blev han strax indviklet i en hæftig kirkelig Tvist, da hans ældre Collega, Hans Caspar Brandt, Sognepræst i Nordborg, beskyldte ham for at være en Kjætter og Pietist. For at gjøre en Ende paa denne Trætte udnævnte Hertugen Pontoppidan til Præst i Hagebjerg (1726); men hans gamle Modstander Brandt var ved samme Leilighed bleven Provst, og forlangte nu, at Pontoppidan som mistænkt for falsk Lærdom først skulde underskrive **form. Conc.** som de øvrige **membra ministerii ducatus Nordborgensis,** hvilket altsaa vakte den gamle Trætte paany. Pontoppidan vægrede sig ved at gjøre det, fordi Danske Lov, der var gjældende paa Als, ikke paalagde nogen saadan Forpligtelse; men for Enigheds Skyld erklærede han sig tilsidst for villig, naar det maatte skee „**per qvatenus.**“ Dette kunde imidlertid ikke tilfredsstille hans Modstander, og Striden ophørte først, da Nordborg ved et andet Arveskifte kom under Kongen, og Præsterne dermed under den fyenske Bispestols Jurisdiktion*). Ved disse Stridigheder fik Pontoppidan først Anledning til at betræde Forfatterbanen med et Par Smaaskrifter: „***Dialogus*** oder Unterredung ***Severi*** eines pseudoorthodoxen Predigers, ***Sinceri*** eines Stadtsecretairen, und ***Simplicis*** eines einfältigen Bürgers von der Religion und Reinheit der Lehre“ (1727), og „Heller Glaubens-Spiegel, in welchem die Kennzeichen der Kinder Gottes vorgestellt werden“ (1728), der senere udkom i dansk Oversættelse under Navn af „Aandeligt Speil.“ Pontoppidan var ikke nogen sværmerisk Pietist; af Naturen var han livlig og munter, stærkt paavirket

*) Erik Pontoppidans Levnet og Charakteristik (tildeels efter Autographum), J. Møller, Tidskrift for Kirke og Theologie. IV. S. 58—158.

af sine Omgivelser; han besad en udbredt Læsning, og havde derved vundet et ualmindelig klart Overblik over de kirkelige Forhold, hvilket fremlyser af alle hans Skrifter.

Christian VI maatte fremfor alt tænke paa at bringe Universitetet igjen paa Fode, der siden Branden havde ligget hen næsten i en fuldkommen Opløsning, og han havde ved dette Arbeide en dygtig Medhjælp i Universitetets Patron, den høit betroede Minister Ivar Rosenkrands. Der var imidlertid fra forskjellige Sider indkommen Forslag, der gik ud paa at berøve Kjøbenhavns Universitet dets Monopol; men de fandt ikke synderlig Fremgang. Stiftsprovst Chr. Lassen Tychonius i Viborg foreslog saaledes at oprette et særskilt Universitet for Jylland i denne By, hvorved han havde tiltænkt sig selv og Bispen et theologisk Professorat, men han høstede kun Spot til Takke*). Der var ogsaa Tale om at oprette i Slesvig et særskilt Universitet for Kongens tydske Undersaatter, da Kiel som bekjendt hørte til den hertugelige Andeel; men skjøndt dette Forslag, som Grev Zinzendorph under sit Ophold i Kjøbenhavn ogsaa anbefalede, vel kan have givet den første Anledning til at der siden oprettedes en høiere Dannelsesanstalt i Altona, saa blev der dog for Øieblikket intet Hensyn taget til det**). Forunderligt er det, at Ingen ved denne Leilighed tænkte paa Norge, hvad der dog et halvthundrede Aar senere ved mange Leiligheder yttredes som et almindeligt Ønske. For at udarbeide en bestemt Plan blev der d. 21 Juni 1731 nedsat en Commission, der foruden Rosenkrands bestod af følgende Medlemmer: Bispop Christen Villumsen Worm; Hofpræst Johan Frauen, der af Christian VI 1731 var beskikket til Confessionarius; Etatsraad Thomas

*) Ursin, Stiftsstaden Viborg. S. 208.

**) J. Møller, Mnemosyne. IV. S. 187—90.

Bartholin og Justitsraad Gram, den navnkundigste og dygtigste Lærde, Kjøbenhavn dengang besad. Commissionen blev hurtig færdig med sit Arbeide, og den nye Fundats udkom d. 31 Marts 1732, der ikke væsentlig forandrede Universitetets gamle Indretning, men som dog i smaa Skridt altid ledede noget bort fra den gamle Vei*). Universitetet var fra først af en reent kirkelig Indretning for at danne vordende Præster, og det var kun langtsomt de øvrige Videnskabsfag kunde skaffe deres selvstændige Betydning Anerkjendelse. Bevægelsen gik sin langsomme men sikkre Gang, og den havde nylig i Holberg fundet en dygtig og ivrig Forsvarer. „Det fornemste, hvorfor dette Akademi maa høre ilde, er, at intet Studium undtagen Theologien bliver med synderlig Iver lært. Paa andre Akademier ere Studenterne delte ad udi visse Klasser; nogle ere Theologer, andre Jurister, andre Mediciner, andre Mathematici; men paa dette Akademi findes ingen uden Theologi, saa at de Andres Tal strækker sig neppe til et Douzaine. Om dette kommer af Studenternes Gudsfrygtighed, at de have en naturlig Begjærlighed til dette Studium, eller de finde deres Regning bedre derved, dette lader jeg Andre efterforske“. Han indrømmede, at den studerende Ungdom i Kjøbenhavn „var høilig anseet formedelst sin Færdighed at exprimere sig paa Latin“, men hvad han savnede var Øvelse i de praktiske Studier, Historie og Retskyndighed; „dersom disse bleve øvede tilligemed de andre, vilde de tydske Studenter, som komme hid udi Hobetal og ved deres ihvorvel overfladiske Kundskaber udi Historicis og Juridicis insinuere sig udi fornemme Folks Huse og blive Hovmestere for adelige Børn, af sig selv tage Afsked. Men saasom de Fornemme skjøtte ikke meget om at lade deres Børn lære *logica*

*) Nyerup, Kjøbenhavns Universitets Annaler. S. 270—77.

og *metaphysica*, hvorudi vore Studenter ere fast alene øvede, saa maa de imod deres Villie betro deres Børn til Fremmede, som andre adskillige Studier profitere" *). Det var altsaa en Udsondring af de forskjellige Classer eller Faculteter, Holberg forlangte, og Fundatsen indeholdt forsaavidt en Tilnærmelse hertil, som den bestemte, at enhver Professor skulde for Fremtiden være bunden til sit bestemte Fag, medens det tidligere var almindeligt, at han skiftede Fag, efterhaanden som han rykkede op i Anciennitet, fordi man tidligere kun betragtede de forskjellige Fag som Forgaarde til den samme Helligdom, nemlig Theologien. Ligeledes blev den Uskik udtrykkelig hævet, at man designerede Folk til de akademiske Lærerposter stundum længe før der blev nogen ledig, en Uskik, der ogsaa hyppig fandt Sted ved geistlige og andre Embeder, men som ved Christian VI's større Samvittighedsfuldhed af sig selv maatte falde bort. Angaaende theologisk Attestats blev der bestemt, at Studiosi, foruden at udvise nogen anseelig Profect *in fontibus S. Scr.*, ogsaa skulde prøves i Kirkehistorien; men allerede denne lille Forandring vakte megen Misnøie; „de skrege det ud som en urimelig Ting, et *jugum intolerabile, quod nec nos in juventute nec parentes nostri unqvam portavissent*" **), og dog har det neppe været synderlig bevendt med det kirkehistoriske Studium, da der ikke blev holdt Forelæsninger over denne Disciplin førend over tredive Aar senere. Der indtraadte altsaa ved Fundatsen enkelte Smaaforandringer, og, hvad der saaledes var begyndt, blev efterhaanden videre fortsat og det endnu i denne Konges Tid. Christian VI sysselsatte sig nemlig bestandig med Planer og Forslag til det lærde Underviisningsvæsens For-

---

*) Holberg, Danmarks og Norges Beskrivelse 1729. S. 183—85.
**) Nyerup, Kjøbenhavns Universitets Annaler. S. 303.

bedring, og allerede Aaret efterat Universitetet havde faaet sin Fundats fik den samme Commission (d. 13 Marts 1733) det Hverv at overveie de Relationer, der vare affordrede alle Stifters Biskopper angaaende de lærde Skoler; men med Udarbeidelsen af den nye Skoleplan gik ikke det saa rask fra Haanden, og der gik Aar hen, forend man saae Frugterne af Commissionens Arbeide.

Hvad der interesserede Kongen meest ved Universitetets fornyede Virksomhed, var at faae det theologiske Facultet besat med lutter gjenfødte, aandelig oplyste Lærere; men for at det kunde skee maatte der først foretages en Udrensning. Den lærde Søren Lintrup, der som Confessionarius strax havde maattet vige Pladsen for Johan Frauen, skulde dog fremdeles fortsætte sin Docentvirksomhed, „saasom vi vide, at Du dertil med besynderlig Talent er begavet, og at de Studerende Din Underviisning vel kunne behøve"; men han døde allerede Aaret efter 1731, og Universitetet mistede i ham en af sine anseeteste Lærere*). Pietismens hæftige og utrættelige Bekjæmper, den gamle Hans Bartholin kunde umulig være en Mand, som Christian VI ønskede, og efterat han derfor i et lille Skrift „Underretning om endeel Pietisters Vildfarelse" 1731, der dog aldrig blev trykt**), havde samlet alle sine Klagepunkter over Speners og Frankes Kjætterier, søgte han selv sin Afsked paa Grund af Alderdoms Svaghed, og døde otte Aar derefter (1739). — En vel anseet ung Docent og Disputator var Frederik Nannestad, der som Provst paa Klosteret vicarierede for Biskoppen; han var ligeledes af den strængt orthodoxe Skole***), og blev 1732 Sog-

*) J. Møller, Mnemosyne. IV. S. 97.

**) Hndskt. paa Kgl. Bibl. Gl. Kgl. Sml. 4, 1495 o. fl. St.

***) Suhm, Samlede Skrifter. X. S. 33.

nepræst ved Domkirken i Aarhuus. Saaledes blev af de Ældre Hans Steenbuch alene tilbage, og da han, saavidt man kan skjønne, ansaaes omtrent for den ringeste af dem alle, trængte han høilig til yngre og dygtigere Medarbeidere. Først udnævntes Sognepræsten i Varde, Marcus Woldike, en Søn af den gamle Peder Woldike i Sommersted, Haderslev Amt, der i sit Huus havde ligesom et heelt Seminarium, hvori han tillige underviiste sine tre Sønner, Andreas, Jørgen og Marcus, der alle bleve høit anseete og lærde Mænd. Om denne blev det sagt, at „han kunde være Professor i hvilken Videnskab det skulde være" *), men især havde han dog under sin Faders Veiledning" lagt sig efter det Hebraiske og læst Rabbinerne" og derfor blev det gl. Test. egentlig hans Fag. Hans Lærdom havde banet ham Vei, men iøvrigt hørte han ikke til de „ret Opvakte", ligesom det vist var umuligt at træffe nogen saadan blandt alle dem, der i Kjøbenhavn havde erholdt deres theologiske Dannelse. Derfor vilde Kongen heller see sig om paa de tydske Høiskoler for der at finde en Præstelærer ret efter sit Hjerte; han henvendte sig til flere af Tidens berømteste Mænd, men af dem kunde han ikke formaae Nogen til at komme herind, og hans Valg faldt derfor paa en Theolog af anden Rang, som især Zinzendorph havde anbefalet, Vyrtembergeren Jer. Fred. Reuß. Han var en Discipel af den berømte Bengel, og ligesom sin Lærer forbandt han med sin Iver for christelig Opvækkelse et mere aabent og velvilligt Blik for Tidens Bestræbelser i forskjellige Retninger. I hans yngre Aar havde den wolfiske Philosophies strængt bevisende Methode meget tiltalt ham, men da alle hans christelige Venner eenstemmig udtalte Mistillid til den nye Philosophie, kom han selv

*) J. Møller, Mnemosyne. IV. S. 99.

mere og mere bort derfra, og hans Disputationer og Forelæsninger over Moralen blev det mærkeligste ved hans akademiske Virksomhed. Med denne forenede han tillige en præstelig, da han strax efter sin Ankomst som Beviis paa Kongens særdeles Naade tillige blev beskikket til tydsk Hofprædikant*). Som Præst var han især ualmindelig begavet, og sluttede sig ganske til sine ligesindede Venner, de tvende andre tydske Præster i Byen, Bluhme og Rhon. Men ved Universitetet fandt han egentlig kun hos Steenbuch noget Medhold, og han kunde derfor heller ikke, hvad det følgende vil vise, ganske undgaae flere haarde Sammenstød.

Mellem de mange Udlændinger, som Kongens bekjendte religiøse Retning bragte ind i Landet, var Ingen mærkeligere end den ovennævnte Nik. Lud. Greve af Zinzendorph. Han havde gjort Kongens nærmere Bekjendtskab, da denne som Kronprinds gjorde sin Reise i Tydskland, og ved sin Ankomst til Kjøbenhavn i Sommeren 1731 fandt han ved Hoffet en yderst forekommende, næsten glimrende Modtagelse. Hensigten med hans Reise var just ikke den at virke for sit eget afsondrede kirkelige Samfund, men i Almindelighed at udbrede, hvad han kaldte, Jesu Christi Korsrige, og samle alle de opvakte Brødre og Søstre til en aandelig Eenhed. En Forskjel mellem herrnhuttisk og pietistisk Opvakte erkjendte han egentlig ikke, ligesaalidt som Folk i Almindelighed gjorde det, der sammenfattede begge under Navnet „de Hellige“; men desuagtet var der dog en Forskjæl, som gjorde, at de aldrig ret kunde smelte sammen, hvormeget de end i deres hele Leveviis havde tilfælles. De egentlige Pietister lægge hele Vægten paa Helliggjørelsen, og deres hele Liv gaaer op i ængstelige Skrupler for at vaage over deres Handlinger,

*) Zwergius, Det sjæll. Cleresie. S. 816—17.

deres Ord og Miner; Herrnhutterne derimod dvæle i Betragtningen over den stiftede Forsoning, og deres Liv er Jubel og Glæde over at vore Synder ere afvaskede i Lammets Blod og Vunder. Men en bestandig Rugen i dunkle uklare Følelser er fælles for dem begge, ligesom og Mangel paa indre Sandhed og fyldig Livsfriskhed; derfor var et vist paataget Væsen, der tvang dem til at lægge deres Fromhed for Dagen ved enhver Leilighed, det almindelige Særkjende, hvorpaa Mængden kjendte dem, ligesom de ogsaa begge vare forenede i deres Iver imod den herskende Kirkes Verdslighed og Fordærvelse. Zinzendorph var nu paa sin Maade meget virksom i Kjøbenhavn, og Kongen gav ham et synligt Beviis paa sin Gunst ved at gjøre ham til Ridder af Dannebrogen, hvad der dengang endnu betragtedes som en særdeles Udmærkelse. Men desuagtet er det ikke rimeligt, hvad Grevens Beundrer Spangenberg fortæller, at der for Alvor skulde være tænkt paa at tilbyde Zinzendorph en Plads i Ministeriet, ja at Kongen endog gjennem sin Overkammerherre, Zinzendorphs fortrolige Ven, C. A. Pless, skulde have gjort ham bestemt Tilbud derom; det er ikke rimeligt, ikke blot fordi Ivar Rosenkrands og Mange med ham vilde være afgjort imod et saadant Skridt, men fornemmelig fordi man seer af det følgende, at Kongens Tillid til Greven ingenlunde var saa ubetinget, som et saadant Tilbud vilde forudsætte. Der var altid Noget i Grevens sværmeriske Færd, som Kongen ikke kunde billige, om der end paa den anden Side var Meget, hvori han gjerne hørte og stundum fulgte hans Raad*).

Zinzendorphs bekjendte Iver for Missionen blandt Hedningerne bevægede ham til ogsaa at bringe den Sag paa

*) Om Zinzendorphs Ophold i Kjøbenhavn see: Spangenberg, Leben des Grafen Zinzendorphs. III. S. 683—95.

Bane, og hans Raad i denne Henseende blev ikke uden Virkning. Det er en mærkelig og paafaldende Ligegyldighed, som Christian VI i det Hele udviste mod dette Værk, der i hans Faders Tid havde taget et saa stærkt Opsving; thi om han end lod sig bevæge til ikke at afbryde hvad der allerede var begyndt, saa blev der dog ikke arbeidet paa Fortsættelsen med synderlig Liv og Interesse. Hele Kongens Virksomhed var optaget af at gjenopvække den allerede stiftede Christenhed, og han kunde derfor kun skjænke alt hvad der laae udenfor en flygtig Opmærksomhed. Dette kom den grønlandske Mission især til at føle. Det første Skib, der i Sommeren 1731 bragte Budskabet om Frederik IV's Død til Grønland, overbragte tillige den nye Regjerings Beslutning at afbryde det hele Foretagende, med Befaling til alle Danske at vende hjem. Hans Egede kunde og vilde ikke forlade sine Grønlændere, og derved atter adsprede den lille Hjord, han nu ved mange Aars utrættelige Arbeide havde samlet omkring sig; han valgte derfor at blive, i Fortrøstning til at Gud nok vilde beskjærme ham selv mellem Grønlands Iisbjerge, og hans Haab beskjæmmedes ikke. Hans Søn Povl Egede, der opholdt sig i Kjøbenhavn for at forberede sig til sit tilkommende Kald, henledede først Zinzendorphs Opmærksomhed paa Grønland, og denne formaaede atter Kongen til at forandre sin Beslutning. Nu blev der ogsaa i de følgende Aar foretaget adskilligt til Bedste for Missionen; ved Reskr. af 4 April 1733 bestemtes 2000 Rdl. aarlig til dette Øiemed, saa at Egedes Stilling derved udvortes var sikkret; i Nærheden af Godthaab ved Baalsrevier, der hidtil var den eneste Station, nedsatte sig tre herrnhutiske Haandværkere, mellem hvilke Christian David en af Brødremenighedens ældste Medlemmer; det følgende Aar 1734 blev der ved Povl Egede's Ankomst anlagt en ny Station langt nordligere, Christianshaab ved Disco

Bugten, saa at det lod til som om Værket nu skulde drives med Iver. Men i disse Aar udbrød ved Godthaab den frygtelige Koppesmitte, der næsten fuldkommen opløste den lille Menighed, til samme Tid som de herrnhuttiske Brødre haardt anfægtede Egedes hele præstelige Virksomhed. Han forlod Grønland, efterat have mistet sin trofaste Støtte, sin Hustru Gjertrud Rasch, i Sommeren 1736, for i Kjøbenhavn at overtage Bestyrelsen af den hele Mission. Men selv hans Iver og Kjærlighed for den kunde ikke forebygge, at den hele Bestyrelse jo strax antog den mekaniske interesseløse Charakteer, som den senere bevarede. Selv den dygtigste af alle Hans Egedes Efterfølgere, den eneste af dem alle, der ret kjendte Grønlændernes Sprog og Charakteer, hans Søn Povel Egede kunde ikke bringe det over sig, at blive længere i det øde Land end de reglementerede sex Aar, saa meget mindre var det at vente om nogen af de andre. Herrnhutter eller deres Aandsfrænder mellem Præsterne, som Christian Drachard, der var Missionær i Godthaab (1738—51), vare de eneste, der viiste nogen Iver; men deres Virkemaade voldte Egede mere Sorg end Glæde. Hvor mærkelig end derfor den grønlandske Mission var i sin Begyndelse, hvor uforglemmeligt end Hans Egedes Navn er i den danske Kirkes Historie, saa kunne vi kun skjænke dens Fortsættelse en flygtig Opmærksomhed*). Det samme gjælder ogsaa Missionen i Trankebar, endskjøndt den i Benjamin Schulze endnu besad en ret livlig Mand, der arbeidede med Iver og Lyst, som endog udvidede den første Plan betydelig ved at opslaae sin Bolig i Madras og grunde der en ny Station (1727).

*) Jfr. Povel Egede, Efterretninger om Grønland 1788. Lorck, Beiträge zu der neuesten Kirchengeschichte. I. S. 55—86. Rudelbach, Christelig Biographi. S. 332—44.

Men derved blev Missionen efterhaanden mere en almindelig nord-europæisk end egentlig en dansk; den hentede sin pecuniære Understøttelse ligesaameget fra Tydskland og England som fra den danske Regjering, og sine Arbeidere udelukkende fra Tydskland. Naar desuagtet ogsaa her Begeistringen kjølnedes, baade ude og hjemme, og Ziegenbalgs Virksomhed altid betragtedes som Missionens gyldne Tid, da er det et Beviis paa at Iveren var kjølnet allevegne, og man indskrænkede sig til at vedligeholde hvad der var begyndt. Zinzendorph og hans Brødremenighed vare egentlig de eneste, der endnu med Iver antoge sig Missionsværket; men han bekymrede sig ikke videre om Trankebar, da den, som væsentlig blev ledet fra Halle af, efter hans Mening maatte antages at være i gode Hænder. Derimod udkastede han under sit Ophold i Kjøbenhavn Planen til en ny Mission, nemlig mellem Negerslaverne paa de dansk-vestindiske Øer, og denne blev for det første en reen herrnhuttisk, uden at Regjeringen befattede sig videre dermed. Var det end ikke betydeligt hvad Brødrene kunde udrette, da Slaveforholdene lagde Missionen større Hindringer i Veien der end nogensteds, saa fortjener dog deres Bestræbelser Opmærksomhed, fordi det unægtelig er Herrnhutternes Fortjeneste, først at have mindet Europæerne om, at Negerslaverne dog ogsaa ere Mennesker, og saaledes først at have gjort Begyndelsen til de Bestræbelser for Negernes Emancipation, der vakte saa almindelig Deeltagelse mod Aarhundredets Slutning.

Mærkeligst bliver imidlertid for os Zinzendorphs korte Ophold i Kjøbenhavn derved, at han først bragte de gudelige Forsamlinger i Gang mellem de aandelige Brødre og Søstre saavel i de fornemme Kredse som mellem Almuen, og fremkaldte derved det Schisma mellem Pietister og Orthodoxe, der giver Christian VI's Tid sit eiendommelige Præg.

Alle ere enige i, at Enevold Evald var den første danske Præst, der bragte Pietismen paa Prædikestolen, saavel hans Fiender, der beskyldte ham for at have forført de Andre, som hans Venner, der gave ham det Vidnesbyrd, at der hartad ingen Christne vare i Byen, førend han kom. Han var en Slesviger af Fødsel, født i Hoist i Omegnen af Tønder; om hans Ungdomsaar er Intet bekjendt, men rimeligviis havde han studeret paa tydske Universiteter, da han 1727 blev ansat i Kjøbenhavn først som Lærer og 1728 som Præst ved Vaisenhuset. Hans varme Opvækkelses-Prædikener vakte stor Opsigt, og selv hans private Bedetimer bleve besøgte af mange Mennesker af alle Stænder. Han fandt en Støtte i de tydske Præster, Reuß, Bluhme og Rhon, og flere yngre sluttede sig til ham som deres aandelige Fader, navnlig Ole Hersleb ved Vartou og Peder Nikolai Holst, anden Capellan ved Trinitatis; men ellers havde han omtrent det hele Præsteskab i Kjøbenhavn imod sig. Evald havde ægtet en Datter af en Enke, Madam Wulf, der var en temmelig velhavende Kone, som pleiede i sit Huus at holde en stor Forsamling, hvor der gjerne holdtes tydske Foredrag. Den besøgtes jævnlig af endeel Studenter foruden de ovennævnte Præster; engang bemærkede en Student af det modsatte Parti, at ogsaa Dr. Reuß gik derind og udbrød da i sin Harme: „Nu maa en Canaille og Skjælm mere gaae paa hans Forelæsninger.“ — De meest høirøstede blandt de orthodoxe Præster vare Morten Reenberg, Stiftsprovst og Præst ved Frue Kirke, Hans Mossin, Sognepræst ved Trinitatis, og besynderligt nok Johan Frauen, hvem Christian VI selv havde beskikket til Confessionarius. Den første af disse var en gammel Ven af den fratraadte Professor Hans Bartholin, og en Broder til den som Digter bekjendte Tøger Reenberg; en snurrig Særling havde han altid været, og med hensyns-

løs Heftighed ivrede han nu mod de nye Propheter uden at ændse nogen Paamindelse. Johan Frauen havde i sin Ungdom selv studeret i Halle, hvorfor han strax efter sin Hjemkomst var bleven brugt i Missionscollegiets Tjeneste, var derpaa bleven kaldet til Præst af Prindsesse Sophie Hedevig, og var nu endelig bleven Confessionarius. Han omtalte ogsaa endnu sine fordums Lærere, Spener og Franke, med al Agtelse og Kjærlighed, men kun for at vise, hvor langt de, der nu paastode at ville følge deres Spor, vare afvegne fra dem, og ivrede hæftigere end Nogen imod Enhver, der foretog den mindste Forandring i de vedtagne kirkelige Skikke*).

Medens de orthodoxe Præster tordnede paa Prædikestolene mod de gudelige Forsamlinger, gik den kloge og sindige Biskop Worm en anden Vei. Han fremstillede nemlig Kongen i en privat Samtale, at det vilde være ønskeligt om det gamle Forbud mod slige Sammenkomster fra hans Faders Tid af 1706 atter blev fornyet, og dette Raad fandt ganske Medhold hos Ministeren Ivar Rosenkrands. Christian VI indvilligede ogsaa heri, men vilde dog, at Forbudet skulde opsættes noget mildere nu end dengang**); og han vilde paa den anden Side heller ikke, at de altfor ivrige Præster gik fri for en alvorlig Paamindelse. Det blev altsaa ved et Reskr. til Magistraten af 5 Febr. 1732 forbudt at holde Forsamlinger, hvori Nogen paatog sig at forklare den hell. Skrift, „eftersom Enhver til den Ende kan søge Kirkerne, og slige Forsamlinger have foranlediget Uorden og Tumult". Men til samme Tid blev det paalagt Biskoppen at forbyde Præsterne under Embedsfortabelse at tale for eller imod slige Forsamlinger paa

*) En haandskreven tydsk Beretning om disse Aars kirkelige Tvistigheder i Hndskt vaa Kgl. Bibl. Gl. Kgl. Saml. fol. 123.

**) J. Møller, Mnemosyne. III. Bilag Nr. 278.

Prædikestolen *). Christian **VI** søgte altsaa strax at slaae ind paa en mæglende Vei ved at dæmpe Iveren paa begge Sider; men denne Mægling maatte snart blive erkjendt som en væsentlig Vinding fra den Side, der hidtil var bleven ubetinget afviist, og maatte bestyrke Formodningen om at Kongen dog i Grunden holdt med Pietisterne. Heller ikke undlod disses Talsmænd at lade deres Stemmer høre. Zinzendorph skrev i den Anledning et langt Brev til Dronningen, hvori han beraabte sig paa, at han som Ridder af Danebroge var pligtig til at forsvare Kongens Ære, og derfor heller ikke nu kunde undlade at benytte sin Frihed „til at redde min Konge Jesum, til at forsvare mine af Conseilet, af Cleresiet i Kjøbenhavn haardt trykte Troesforvandte, og endelig hjælpe til at sætte min dyrebareste Christian **VI**'s Uskyldighed og Troskab, hvorom jeg ogsaa ved denne Leilighed er forvisset, i sit rette Lys". Det var iøvrigt ikke hans Mening, at det omtalte Reskript skulde tages tilbage, da det jo altid kunde anvendes paa de enthousiastiske Conventikler; men han raadede Kongen til fra alle „redelige Præster" at indhente Betænkninger om, hvorledes hine kunde skilles fra de tilladelige Forsamlinger, der ikke havde nogen secterisk Charakteer **). Dette Vink blev ikke upaaagtet, skjøndt der gik nogen Tid hen, førend det kom til Anvendelse.

Den Vægt de pietistiske Præster lagde paa de private Bedetimer, hvorved de ligesom vilde udsondre de sande opvakte Christne udaf de blotte Navne-Christnes hedenske Masse, maatte imidlertid snart bringe dem i andre Sammenstød med den bestaaende kirkelige Forfatning, da den Betragtning, der

*) Qvart-Udgaven af Kgl. Forordninger.

**) Dette Brev er første Gang trykt i Evang. Kirchenzeitung 1831 Nr. 10; derefter i Mnemosyne. IV. S. 300—8.

ledede dem i al deres Tale og Handling, var grundforskjellig fra den, hvoraf hiin er fremgaaet. Dette viiste sig især ved Skriftestolen, hvor alle pietistiske Præster havde store Betænkeligheder ved, uden al nøiere Prøve at meddele Enhver, der meldte sig, Tilsagnet om hans Synders Forladelse. Ritualets Forskrift herom er som bekjendt meget skarp, at Præsten skal tilsige Syndsforladelsen „ikke ønskendes eller med noget Vilkaar om han gjør en sand Poenitents, men med en vis Slutning paa denne Maade: Efterdi I af Hjertet angre osv“.*) Denne Forskrift er forsaavidt i Overeensstemmelse med Reformatorernes Tankegang, som de altid talte for at berolige de ængstede Samvittigheder, under den Forudsætning, at de talte til Christne, der oprigtigt holdt fast ved Troen og Daaben; men Tankegangen var væsentlig forvendt, naar den blotte passive Underkastelse under de statskirkelige Lovbud var nok til at godtgjøre Vedkommendes Ret til Christennavnet og dets Velsignelser. Naar Reformatorerne talte for at berolige de ængstede, saa talte de pietistiske Præster derimod gjerne for at vække Angsten i de sovende Samvittigheder, og derfor fremhævede de, at de kun kunde meddele Syndsafløsningen til dem, hos hvem de mærkede Christendommens Frugter i et fromt og gudeligt Liv. Ikke uden Føie beskyldte deres Modstandere dem for at efterstræbe en pharisæisk eller papistisk Gjerningshellighed, hvorved de opfyldte deres Tilhængere med hovmodige Indbildninger om egen Aandelighed; man maatte, meente de, holde sig til Læbernes Bekjendelse, da Ingen kan kjende Hjerternes Tanker, men oversaae derved rigtignok ganske, at Læbernes Bekjendelse maatte være en frivillig for at have aandelig Betydning. Derved kom de orthodoxe Præster, hvor ofte de end beraabte

*) Kirkeritualet 1685. S. 146.

sig paa Reformatorernes Vidnesbyrd, i Grunden kun til at føre Ordet for en aandelig Magelighed og Ligegyldighed, et blot **opus operatum**, en reent mekanisk Deeltagelse i visse ydre Handlinger; medens de pietistiske Præster dog varmt udtalte en sand, christelig Følelse, om end det, som de egentlig vilde, kun stod uklart for dem, ligesaa uklart som overhoved deres **ecclesiolæ in ecclesia** stode til den almindelige Kirke. Den sædvanlige Udvei blev snart, at meddele Tilsagnet betingelsesviis: „Saafremt I af Hjertet angre osv.", og skjøndt det er imod Ritualet, blev det snart anbefalet af mange vægtige Stemmer*).

Alle pietistiske Præster i Kjøbenhavn, paa Bluhme nær, yttrede i Foraaret 1733 deres Betænkeligheder ved Skriftestolen, men Sagen blev først afgjort for Ole Hersleb's Vedkommende, der var Præst ved Vartou. Han indgav nemlig til Øvrigheden en Begjæring om at fritages i sin Samvittighed for den Byrde, Skriftestolen paalagde ham, og anholdt om Tilladelse til, efter Omstændighederne aldeles at undlade Absolutionen, og kun meddele den til dem, der efter hans Skjøn vare værdige Gjæster ved Herrens Naadebord. Det er ikke ganske klart, hvilken juridisk Fremgangsmaade der blev anvendt mod Hersleb; men Sagens endelige Udfald seer man af et Brev, som han d. 30 Juni 1733 tilstillede Biskop Vorm, der slutter med de Ord: „Da jeg af foregaaende mig forkyndte Suspension maa slutte, at det formodentlig ikke har behaget Hs. kgl. M. at tillade mig med en saadan Frihed mit Embede at forrette — saa, for at forekomme al Proces og Vidtløftighed, frasiger jeg mig herved aldeles det mig hidtil betroede Præsteembede, ifald mig ikke

---

*) Jfr. Pontoppidans **Collegium Pastorale practicum** S. 535.

den allerund. ansøgte Frihed vorder bevilget"*). Da Præsten ved Vartou dengang blev kaldet af Fattigdirektionen i Kjøbenhavn, er det ikke ganske klart, om Kongen nogensinde kom til bestemt at erklære sig om denne Sag, da Worm, der som Biskop selv var Medlem af hiin Direktion, betragtede det omtalte Brev som en Frasigelse, og lod Embedet uden videre erklære for ledigt. Hersleb fortvivlede for tidlig, og han vilde ved rolig at have oppebiet Kongens Afgjørelse uden al Tvivl have beredet sig selv en blidere Skjæbne end den han nu gik imode, at tære Naadsens Brød først i Herrnhut siden i Kjøbenhavn.

Sagen vakte imidlertid ved Herslebs raske Skridt i høi Grad den almindelige Opmærksomhed. Folk i Byen fandt det moersomt, at han vilde gjøre saa mange Ophævelser over at meddele en af de gamle Vartouskjærlinger Absolution; men Alle, der vare mindre lattermilde, erkjendte nok Spørgsmaalets store Betydning. Samme Sommer gjorde Christian VI en Reise i Norge, og der fandt imod Alles Forventning Ole Hersleb en djærv og ivrig Forsvarer i sin Broder, Peder Hersleb, der siden 1730 var Biskop i Christiania. I et Brev til Biskop Eiler Hagerup i Throndhjem af 8 Aug. d. A. udtalte han sig paa følgende Maade om Sagen. „Hvad synes Dig om min Broders Paafund? Det har bedrøvet mig inderlig, og det kommer i en ubeleilig Tid. Sagen selv har sin Rigtighed; thi der er vel ingen retsindig Præst, som vil nægte, at den Absolution (endogsaa conditionelle, som dog er tvertimod Ritualet) er kun lidt grundet i Guds Ord, **in praxi primitivæ ecclesiæ**, og er introduceret i de obscure Tider; at den er en Pinebænk for en redelig Præstes Samvittighed; at den er et **ludibrium** for kloge Verdens Børn, at den er en pur Cere-

*) Hndskt paa Kgl. Bibl.; i Pakken Gl. Kgl. Sml. fol. 123.

moni for oplyste Guds Børn; at den er en Styrke for Synd og et Kastel for Satans Rige hos Vankundige og Skjødesløse osv." *). Hagerup forbauſedes over slige Yttringer af en Biskop, og lod paa dette Brev et latinsk Svar trykke, der forsvarede den angrebne Kirkeskik; der blev verlet flere bittre Feideskrifter imellem dem, som dog aldrig bleve trykte, og overalt tog man levende Deel i denne Strid, især Præsterne og Studenterne paa Klosteret**). Men Kongen havde imidlertid taget sin Beslutning.

Til samme Tid som Hersleb havde Evald indgivet sin Begjæring om Fritagelse for Skriftestolen til sine nærmeste Foresatte, Missionscollegiet, og havde her mødt større Velvillie end Hersleb hos Fattigdirektionen. Rigtignok havde Joh. Frauen, der var Medlem af hiint Collegium, udtalt sig skarpt derimod som en Ulydighed mod Kirkeritualet, der paa ingen Maade maatte taales; men de øvrige Herrer dømte mildere, og Evald erholdt endelig Dispensation til en Tid, for først nøiere at overlægge Sagen***). Imidlertid havde Holst ved Trinitatis og Hofpræst, Prof. Reuß henvendt sig umiddelbart til Kongen med deres Begjæring, og det viiste sig, da han kom tilbage fra Norge, at han tildeels vilde indrømme den. Hans Minister Ivar Rosenkrands yttrede vel adskillige Betænkeligheder, men Kongen blev fast i sin Beslutning: „da Gud selv har Taalmodighed med vor Svaghed, saa bør vi Mennesker ogsaa billigen have Taalmodighed med hverandre, især hvad Samvittighedsskrupler angaaer, saa længe

---

*) Brevet findes i Hndskt i Ny kgl. Sml. 4, 1157.

**) Denne Brevverling findes i Kallske Sml. fol. 102. Jvf. „For Literatur og Kritik". III. „Christian VI og den Tids religiøse Bevægelser". S. 238—44.

***) Beretning om disse Aars kirkelige Bevægelser (Gl. kgl. Sml. fol. 123).

som man seer, at Intentionen er god, og at der ingen Ulydighed er med i Spillet" *). Holst blev altsaa fritaget for at sidde i Skriftestolen, men dog kun paa det Vilkaar, at han skulde afstaae den halve Deel af Embedets faste Indkomster til en anden Capellan, der forrettede Tjenesten i hans Sted. Den samme Tilladelse blev givet Evald, saaledes at han ogsaa selv skulde lønne en Capellan; men Reuß derimod blev ganske fritaget, da man fandt, at han i sit theologiske Professorat havde Undskyldning nok til at unddrage sig denne Deel af Hofpræstens Forretning **). Rosenkrands havde i et Brev af 2 Octb. 1733 yttret sine Betænkeligheder ved disse Fritagelser: „Jeg ønsker, at D. M's Diemed at befæste Roligheden i Kirken derved maatte opnaaes, og at ikke snarere det Modsatte maatte blive Virkningen af den Mildhed, hvormed D. M. behager at behandle Folk, som erklære sig saa offentlig som Capellanen Holst gjør, imod de i Menigheden antagne og af Statens Love autoriserede Meninger; og endelig ønsker jeg i Almindelighed, at ikke alle Slags Nyhedskræmmere i Religionen maa tage Anledning til at prædike frit deres Meninger af den Omstændighed, at der i den Forordning, som D. M. har besluttet at kundgjøre, Intet er, som forhindrer dem det" ***). Denne sidste Yttring sigter til Forordn. af 7 Oct. s. A. †), som altsaa Kongen heller ikke af Ministerens Modforestillinger lod sig bevæge til at holde tilbage. Christian VI udtaler heri „særdeles Mishag" over, at nogle Geistlige paa Prædikestolene lade ilde paa dem, som de holde for at være af nogen synderlig Mening i Religionen, og be-

*) Jens Møller, Mnemosyne. IV. S. 332.

**) J. Møller, Nyt theol. Bibl. 2. S. 318—19. Mnemosyne IV. S. 342—43.

***) J. Møller. Mnemosyne II. S. 273.

†) Qvart-Udgaven af Kgl. Forordninger.

faler for Fremtiden, at alle under Sraf af Mulkt „skulle entholde sig paa Prædikestolene fra al Skjænden og Larmen, især deleshed mod de saakaldte Pietister“. Det kunde efter denne skarpe Irettesættelse ikke længere være tvivlsomt, hvem Kongen gav Medhold.

Disse Indrømmelser mod Pietisterne fordoblede deres Modstanderes Iver. Medens Kongen var i Norge, havde Frauen uafladelig i sine Prædikener draget skarpt til Felds imod Evald og hans Venner; da nu Forbudet kom imod saadan Skjælden og Smælden, saa var dette kun lidet skikket til at dæmpe hans Hæftighed. Offentlig Forargelse, meente han, maatte ogsaa offentlig straffes, og uagtet Kongens gjentagne Paamindelser vedblev han bestandig i denne Tone*). Det var tidligere bleven ham sagt, at Kongen ikke vilde beholde ham som sin Skriftefader, men lade ham beholde sin hele Gage, til han kunde blive andensteds forsørget, hvortil han havde svaret, at man kun ikke maatte gjøre ham til Biskop, men atter lade ham blive Præst paa Jægerspriis, som han før havde været. Han vedblev altsaa bestandig paa sin vante Maade, indtil det gjennem Conseilet d. 17 Dec. 1733 blev ham forbudet at prædike oftere, da han dog kun vilde prædike mod Øvrigheden; der blev tilstaaet ham 1000 Rdl. i Pension, naar han vilde begive sig paa Landet og tilbringe sin Tid i Rolighed. Dette kunde, efter hvad der tidligere var passeret, ikke komme Frauen uventet, og han fandt sig derfor taalmodig i sin Skjæbne, men meente kun, at det snarere vilde være Hs. M. end hans ringe Person skadeligt, om dette skete uden foregaaende Dom og Ret, — hvilket Ord forsaavidt har bekræftet sig som denne Frauens Entledigelse

*) Et Brudstykke af Frauens Prædiken mod den Tids Pharisæere, findes i Gl. Kgl. Sml. 4, 1496.

ofte er bleven misforstaaet*). Den afskedigede Confessionarius tog for Fremtiden sit Ophold i Helsingør, hvor han døde 1736. Da hans Broder Toldinspecteur Marcus Frauen var død i Kjøbenhavn, bad han Kongen om Tilladelse til at følge ham til Graven i følgende lakoniske Brev: „Allernaadigste Konge! tillad en Synder at følge en Tolder", hvortil Kongen svarede, at han kunde komme hvor han vilde, kun ikke til Hove.

For atter at bringe Fred tilveie i Kirkerne havde Kongen nedsat en Commission, der nøie skulde prøve de omtvistede Lærdomme. „Efterdi de fleste Præster i Staden prædike saameget mod falsk Lærdom, finde vi det høiligt fornødent, at en Commission udnævnes, som kan undersøge disse Ting nøie, paa det at, dersom falsk Lære og falske Lærere virkelig findes i Staden, den falske Lære kan afskaffes, og de falske Lærere enten bedre oplyses, eller, dersom de ikke ville lade sig oplyse, de da kunne removeres; men dersom de, der prædike saa stærkt imod falsk Lære, intet vigtigt kunne fremføre, og intet bevise, maa de straffes derfor som Folkeoprørere." Saaledes skrev Kongen den 16 Nov. og faa Dage efter den 28 Nov. 1733 erholdt sex Herrer Commissorium at træde sammen i en saadan Commission nemlig tre Geistlige: Biskop Worm, Professorene Steenbuch og Reuß, samt tre Verdslige Stiftamtmand Holst, Etatsraadene Schröder og Schulin. Selve Commissionens Sammensætning røber dens mæglende Charakteer, dog saaledes at den pietistiske Retning var den overveiende, ligesom og den nærmeste Hensigt

*) Kongens Brev til Conseillet og dettes Svar findes i Mnemosyne II. S. 71–74. J. Møller har her vildledet af sin Polemik mod Riegels ogsaa misforstaaet Frauens Entledigelse, men allerede en uhildet Prøvelse af de enkelte Udtryk i Brevene maatte lede til at see Sagen i dens rette Sammenhæng.

med dens Nedsættelse var at dæmpe de Orthodoxes forkjættrende Iver. Medens Biskoppen og Stiftamtmanden, der begge udentvivl paa Grund af deres Embedsstilling havde faaet Sæde i Forsamlingen, vare disses Talsmænd, saa hørte de fire andre alle til den pietistiske Skole, meest afgjort Reuß og Schrøder, Kongens forrige Lærer. For denne Commission skulde enhver Præst indkaldes, der ivrede imod Pietisterne, og besvare følgende trende Spørgsmaal: 1) Om han havde noget at klage? 2) I saa Fald, hvilke Troesartikler han meente at overtrædes af Pietisterne? 3) Hvilke Bøger eller Personer han havde at besvære sig over?*)

Her maatte altsaa alle Kjøbenhavns Præster give Møde for at fremsætte deres Klagepunkter over deres pietistiske Embedsbrødre, og fornemmelig var det Evald, Angrebet fra alle Sider gjaldt. En af hans dygtigste og besindigste Modstandere var Sognepræsten ved Helliggeist Kaasbøl, der var bekjendt som en af Byens bedste Prædikanter paa den Tid, og han fremlagde en udførlig Klage over Evalds Lærdom, hvoraf man lærer denne nærmere at kjende. Det er i det Foregaaende ofte bemærket, at Forestillingen om Christenhedens Forhaabninger i de kommende Tider traadte meget stærkt frem i den pietistiske Bevægelse, og at netop jo bittrere man klagede over dens daværende Tilstand, desto dristigere udmalede man sig hine Billeder om det Kommende. I Reformationstiden vare hine Forhaabninger fremtraadte i den meest sværmeriske Skikkelse blandt Gjendøberne, og dette gav Anledning til at **Conf. aug. i art. XVII** ubetinget fordømte disse Lærdomme. Da de nu vaagnede igjen med Pietisterne, om end hos Præster og Theologer i en mildere og finere Skikkelse, havde de orthodoxe Præster i Confessionens Ord et

---

*) J. Møller, Mnemosyne IV. S. 333 fgg.

Vaaben imod dem, som de ikke undlode at benytte. I denne Henseende fremsatte Kaasbøl trende Klagepunkter mod Evald: 1) at han ikke blot hos sig selv nærede den Mening, at der skulde foregaae en stor og vidunderlig Omvendelse blandt Jødefolket førend Herrens Tilkommelse, men at han endog hyppig i sine Prædikener havde omtalt denne Sag som om det var en sikker, almeen anerkjendt Sandhed; 2) at han med Anabaptister, Veigelianer og andre Sværmere lærte om et tusindaarigt Rige, og det ikke blot den fine men den grove Chiliasme, nemlig som en Tilstand, hvori Christus skulde regjere med alle de Hellige, efterat den verdslige Øvrigheds Aag er afkastet; endelig 3) at han lærte, hvad man gjerne satte i Forbindelse dermed, Apokatastasis, eller alle Tings Gjenoprettelse, at der altsaa vil være en Ende paa de Fordømtes Pine; denne sidste farlige Lærdom havde han rigtignok ikke offentlig foredraget, men han havde i tvende Mænds Nærværelse tilstaaet, at det var hans Mening. Evalds Svar herpaa var følgende: til 1, at han ved Forklaring af Rom. 11 rigtignok havde udviklet den Lærdom, at der vilde foregaae en stor Omvendelse blandt Jødefolket, og han kunde ikke see andet, end at det var Skriftens Mening, hvad ogsaa mange anseete Theologer førend ham havde antaget; men han havde aldrig med Flid fremdraget den, han havde kun berørt den, naar Texten gav Anledning til det; til 2 derimod, fralagde han sig bestemt, at han nogensinde havde talt om det tusindaarige Rige, endskjøndt han rigtignok ikke kunde give dem Medhold, der lærte, at hvad Skriften talte herom allerede var opfyldt ved den Forandring, der var foregaaet med Kirken siden Constantin den Stores Tid; til 3, at han ikke kunde nægte, at Skriften efter hans Formening indeholdt Lærdommen om alle Tings Gjenoprettelse, at der vilde være en Ende paa de Fordømtes Qvaler; men han havde aldrig of-

fentlig foredraget den, da han nok saae, hvor betænkeligt det vilde være; han havde engang i en Samtale med Prof. M. Wøldike og dennes Broder Provst A. Wøldike fremsat den som sin Anskuelse, men tilføiet, at han aldrig vilde lære noget offentlig herom, og begge de nævnte Mænd havde fundet hans Fremgangsmaade ganske rigtig.

Foruden disse trende Punkter, der angik Kirkens Forhaabning, havde Kaasbøl opstillet 13 Theses, der angik Kirkens daværende Tilstand, nemlig om Gjenfødelsen, dens Aarsag og dens Virkninger. Den pietistiske Betragtning, naar den ikke afgjort schismatisk aldeles vilde bryde med det bestaaende Kirkesamfund, kunde kun finde sig tilrette med det ved skarpt at skjælne mellem den synlige og usynlige Kirke, saaledes at hiin omfattede alle dem, der paa ydre Maade vare knyttede til Kirken, denne derimod det aandelige Samfund af dem, der vare vakte til en sand christelig Helliggiørelse. Det gjælder her som allevegne, hvor Talen er om Forholdet mellem den Tids kirkelige Partier, at de orthodoxe Præster altid kunde beraabe sig paa Reformatorernes Ord og Talemaader; saaledes naar de holdt paa, at Ordet og Sacramenterne vare de Naademidler, gjennem hvilke Kirken stiftedes og opretholdtes; men de oversaae sædvanlig, at hine Naademidler gjennem en levende Tilegnelse først erholde Liv og Sandhed, eller rettere istedetfor den levende Tilegnelse traadte en Art passiv Underkastelse under de statskirkelige Love. I Modsætning hertil gjorde Pietisterne med fuld Føie den levende, hjertelige Tilegnelse gjældende, men det var dog kun de reent fanatiske Separatister imellem dem, som derover aldeles vilde nægte Naademidlernes Nødvendighed. Her imellem Kaasbøl og Evald traadte Modsætningerne ingenlunde skarpt frem, og Talen var egentlig kun om Betingelserne for den christelige Prædikens velsignede Virkning til Gjenfødelse og Helliggjø-

relse. Kaasbøl lagde hele Vægten paa, at Lærdommens Sandhed, dens Overeensstemmelse med den hellige Skrift var den eneste nødvendige Betingelse, og Evald vilde heller nægte, at den jo var nødvendig, men nægtede, at den var den eneste, i hvilken Henseende han beraabte sig paa den almindelige Erfaring, at saa mange Tusinde henlevede i Verdslighed og Ugudelighed, skjøndt de ofte havde hørt orthodoxe Prædikener Der maatte efter hans Mening komme en ligesaa væsentlig Betingelse til, at den christelige Prædiken virkelig var Aand og Liv i Prædikanten selv, at han selv hørte til de Opvakte og Aandelige; og fremdeles, om nu ogsaa denne Betingelse var tilstede, saa kunde det ikke nægtes, at selv den ret aandelige Prædikants Ord tit kunde falde paa stenig Grund, hvorfor det maatte erkjendes, at det er Aanden alene, der udretter Gjerningen, og Aanden blæser frit som Vinden hvorhen den vil. Talen dreiede sig, som sagt, mellem Kaasbøl og Evald kun om Prædikens Virkning, og derved kom Evald, og i Grunden alle Pietister med ham, ind i den Uklarhed, at de egentlig kun lode Herrens Indstiftelser, Daaben og Nadveren, gjælde som de blotte ydre Mærker paa Navn-Christne, mellem hvilke de da ved den opvakte Prædiken vilde udsondre de egentlig Gjenfødtes Samfund. — De omtalte Theses*) havde Kaasbøl sat sammen af enkelte løsrevne Sætninger, Studenter havde opskreven af Evalds Prædikener; den samme Kilde havde ogsaa en anden benyttet, der angreb Evald med endnu større Hæftighed, C. Reenberg, en Brodersøn af den gamle Provst, der var Capellan ved Nikolai. Stridens Indhold var ganske den samme, og dens Form ligeledes, at der nemlig blev afgivet skriftlige

*) Kaasbøls og Evalds Feideskrifter. Hndskt. paa Kg. Bibl. Kallske fol. Sml. 102.

Indlæg til Commissionen, som atter skulde forelægge Kongen et Referat om Sagen.*)

Betænkeligere for Evald end Angrebene paa hans Lærdom, vare de Anker, som fornemmelig Kaasbøl, men ogsaa mange andre, fremførte mod de Bøger, der vare udkomne under hans Tilsyn paa Vaisenhusets Forlag, baade for de sværmeriske Meningers Skyld, mange af dem indeholdt, som ogsaa fordi de ikke havde gjennemgaaet nogen ordentlig Censur. Blandt disse nævnes hyppigt twende: „Et aandeligt Speil, hvorefter man kan kjende og prøve sig selv og andre efter Menneskenes tredobbelte Tilstand udi det Aandelige"; og „Korte skriftmæssige Betragtninger over de otte Saligheder af Matth. 5 udi et Sendebrev til den apostoliske Menighed i Kjøbenhavn, fremlagt af en Christi Discipel" (ɔ: Christian David, en af de Herrnhuter, der gik til Grønland). Fremdeles var der udkommen en Psalmebog uden Censur, men det viste sig ved Undersøgelsen, at det var den af Aegidius samlede saakaldte „Flensborger Psalmebog", som kun havde faaet et nyt Titelblad. Værre var det med den nye Udgave af Bibelen fra 1732, som Evald havde besørget, men som dog Steenbuch havde havt Tilsyn med, da han var theologisk Professor og Medlem af Missionscollegiet. Den var ledsaget af en lille Fortale, hvori det hed, at den var paany gjennemseet og rettet efter Grundtexten, samt ledsaget af forklarende Parallelsteder. Det var disse sidste Kaasbøl fornemmelig gjorde til Gjenstand for sit Angreb, da han paastod, at Evald havde benyttet dem til at bevise alle sine sværmeriske Yndlingsmeninger. Evald svarede hertil, at en Mængde Paralleler allerede fandtes i de tidligere

*) Reenbergs og Evalds Feideskrifter. Thottske Sml. 4. 1591.

Missionsbibler, som han rigtignok havde optaget uden at slaae dem efter, hvorved endeel Feil vare indløbne, samt at han iøvrigt havde benyttet den af Franke besørgede Halliske Udgave fra 1708, som Prof. Steenbuch havde havt til Gjennemsyn. Fremdeles ankede Kaasbøl over, at der i Texten selv ved forstyrrende Indskud eller Unøiagtighed ved Correkturen vare indløbne en Mængde Urigtigheder, i hvilken Henseende Evald kun kunde undskylde sig med, at den knappe Tid havde gjort ham det umueligt at anvende den tilbørlige Flid paa Arbeidet*). Stiftsprovst M. Reenberg skrev ogsaa en skarp Kritik og „Deklaration om Vaisenhuus Bibelen fra 1732"**), der dog ikke blev trykt, men hans Anke gik fornemmelig ud paa, at man hellere maatte have holdt sig til den gamle Bibeludgave fra Christian III's Tid, der var den sædvanlige i hele det syttende Aarhundrede, en Anke, som dog ikke kunde lægges Evald til Last, da det, som tidligere omtalt, var Steenbuch, der havde faaet den resenske Udgave antaget i Missions- eller Vaisenhuus-Biblerne.

Til samme Tid reiste der sig et lignende Angreb mod et af selve Commissionens Medlemmer, Kongens tydske Hofpræst, Professor Reuß; og skjøndt de Sætninger, der forekastedes ham som falske, i og for sig vare saa uskyldige, at kun personlig Uvillie kunde give dem en saadan Fortolkning, saa er Angrebet dog ikke umærkeligt til Tidens Charakteristik. Reuß var vistnok ikke nogen sværmerisk Pietist, snarere var det en rationaliserende Moralisme der med ham kom til Orde, hvorfor Kongen selv ved en anden Leilighed bebreider ham, at drive altfor stærkt paa Loven i sine Prædikener***). Da

---

*) Jfr. Kaasbøls og Evalds nysnævnte Feideskrifter.

**) Hndskt. paa Kg. Bibl. Gl. Kgl. Sml. 4. 1331.

***) J. Møller, Mnemosyne IV S. 388.

han i Foraaret 1733 begyndte sine Forelæsninger over theologia moralis, pleiede han at dictere sine Tilhørere korte Sentenser, der skulde give Indholdet af hvad han mundtlig udviklede, og flere af disse Sætninger bleve benyttede til Angreb mod ham. Hans Mossin, der som Præst ved Trinitatis Kirke havde mange Studenter mellem sine Skriftebørn, fremkom først med Klager over, at Reuß forførte mange af disse ved falske Lærdomme. Af dennes Sætninger fremhævede han især følgende: „Hinc Christianus pro deo habet et colit nec alium agnoscit nisi eum, qui est pater Jesu Christi“; og „Has esse syrtes theologiæ moralis studioso vitandas 1. intempestivum pietismi odium 2. præposteram fanaticismi fugam 3. macilentum moralismum cum jejuno litteralismo conjunctum. Den sidste Sætning var rigtignok stilet imod den ubetingede Fordømmelse af Pietismen, men den indeholdt paa den anden Side heller ingen ubetinget Billigelse af den, og det maatte derfor ikke falde den Angrebne vanskeligt at forsvare sine Ord. „Jeg taler her — skrev han i sit Indlæg til Commissionen — om et utidigt Had, men siger dermed ikke, at ethvert Had til Pietismen (naar man derunder forstaaer vildfarende Lærdomme) er uret eller utidigt. Paa samme Maade taler jeg om Fanatismen. Man maa vogte sig for den og fly den med al Flid; men man bør ogsaa see til at man ikke gjør det paa en forkeert Maade. Det skeer desværre ofte, at man under Paaskud af at vogte sig for den saakaldte Pietismus, gjør al Alvor og al Iver for sand Gudsfrygt og praktisk Christendom mistænkt; det skeer ogsaa ofte, at man af Frygt for Fanatisme anseer alt, hvad der læres om det indre, aandige Liv og om indre Bevægelser for farligt. Disse ere de Afveie, for hvilke jeg her har advaret. En mager Moralisme kalder jeg det, naar man handler om Dyder og Pligter uden Christus, uden at bekymre sig om

Troens og det deraf i Gud fremgaaende nye Livs Grund. Dette er en Feil, som ikke alene er meget almindelig hos Arminianerne og de engelske Lærere, men som ogsaa i vor Kirke og andensteds findes. En overfladisk Literalismus kalder jeg den Afvei, naar man i Skriftens Fortolkning ikke seer nok paa Sagen selv og paa Lærdommens sande Analogie, men bliver med sin blotte grammatikalske og philologiske Kundskab hængende i Ordene alene. Det er jo lutter farlige Afveie; desaarsag har jeg agtet det fornødent udtrykkeligen at advare dem derfor, som ville have en grundig og rigtig Kundskab om praktisk Christendom".

For fuldstændig at retfærdiggjøre sig havde Reuß, medens han afgav sit Indlæg til Commissionen, opstillet de omtvistede Sætninger som Theses ved en akademisk Disputation, men beredede sig derved nye Vanskeligheder, da tvende af hans Colleger Biskop Worm og Professor Wøldike nægtede at meddele disse Theses deres Censur. De ankede fornemmelig over den førstnævnte Sætning, at en Christen kun kjender een Gud, vor Herres Jesu Christi Fader, en Sætning, der var stilet imod Hedningers Polytheisme, men hvori de saae en Fornægtelse af Sønnens og Aandens Guddom, og beskyldte derfor Reuß for Socinianisme. Der kan neppe være nogen Tvivl om, at det var personlig Uvillie mod den nye tydske halv pietistiske Professor, der ledede hans Modstandere, da han allerede tidligere for Commissionen havde afgivet følgende Forklaring: „Hvilket er det Navn, som i N. T. især deleshed tilhører Gud for at adskille ham fra alle falske Guder? I de Gl. T. heed det Abrahams, Isaks og Jakobs Gud. Men nu er dette ikke mere den sædvanlige Benævnelse; en Christen kjender Gud efter en langt herligere Charakteer; hans Hovednavn (om jeg saa maa sige) er nu i N. T. at han hedder Jesu Christi Fader. Grunden hertil er vel denne: Gud har

i enhver Økonomi aabenbaret sig paa en særegen Maade, og derefter har han ogsaa ladet sig kalde;.... men vi vide derhos, at i det ene guddommelige Væsen ere tre Personer«. — Reuß benyttede sig da af sine Forbindelser ved Hove, og fik Sagen forebragt Kongen, hvorved han erholdt Tilladelse til paa Prent at forsvare sine angrebne Theses. I det Øiemed forfattede Reuß sit Skrift **justas vindicias thesium qvarundam;** men hans Modstandere hvilede heller ikke, og Biskop Worm fik Bogens Trykning standset ved at forestille Kongen, at det vilde volde Splid i Kirken, naar et saadant polemisk Skrift kom ud. Tilsidst trængte dog Reuß igjennem med sine Forestillinger, og Bogen udkom 1735, hvilket foranledigede hans Modstandere til i ser Punkter at fremsætte deres Tvivl om Reuß's Orthodoxie, som denne atter efter kongelig Befaling maatte besvare*).

Hvad Christian VI dømte om de Sager, der sysselsatte Commissionen i Vinteren mellem 1733 og 34, underettede han hemmelig denne om, til samme Tid som der udgik et Reskript til Biskop Worm, som han skulde kundgjøre samtlige Kjøbenhavns Præster. „Endskjøndt vi nu intet høiere have ønsket — hedder det i dette Reskript af 23 April 1734 — end jo før jo hellere at gjøre Ende paa disse høist anstødelige og Guds Ære meget ufordeelagtige Stridigheder, saa vil det dog ikke lykkes os at kunne deri fælde et allernaadigst **decisum** inden vor tilstundende Reise til Holsteen, da det har varet saalænge med Konfrontationen, og Vidneforhøret endnu forestaaer". Det blev derfor paalagt Biskoppen paa det alvorligste at foreholde alle Kirketjenere, „at Ingen af dem maa understaae sig til at forebringe de for nærværende

*) Mnemosyne IV. S. 358-68. Jfr. Falck Staatsbürgerliches Magazin. X. S. 436—52.

Tid omstridte Sætninger og Meninger paa Prædikestolen eller at prædike derom enten direkte eller indirekte. Naar de finde noget Anstød eller nogen Tvivl ved Nogens Lære eller Levnet, skulle de aabenbare saadant for Bispoppen og forresten hverken publice eller privatim tale derom til Nogen. Hvorefter Biskoppen vil vide at fremkalde de Beskyldte og i collegial Tillid og med christelig Kjærlighed at undersøge det Forebragte, samt om muelig at bilægge det, eller i Mangel deraf allerunderdanigst at forebringe os det" *). Medens Reskriptet saaledes holder sig til almindelige Udtryk, saa lærer man Kongens Tanker tydeligere at kjende af den „Instruction for den Commission, som er nedsat for at examinere Klagerne over falsk Lære", og han udtaler sig her langt mere afgjort til Gunst for Pietisterne **). Her paalægges det nemlig denne at forde af Præsterne„ ganske at afholde sig saavel fra offentlig Skjælden paa Prædikestolen imod Christi retskafne Tjenere og andre gode Sjæle, som fra allehaande hemmelig Suggestion under Straf af Remotion, ja efter Omstændighederne endog haardere Afstraffelse". Uagtet Kongen her bestemt tager Pietisterne i Forsvar, naar han kalder dem „Christi retskafne Tjenere og andre gode Sjæle", saa gik de pietistiske Præster dog ikke fri for en lemfældig Irettesættelse. Reuß og Evald skulde coram commissione i alt Alvor formanes til at afholde sig fra alle Talemaader og Sætninger, der „synes" at stride mod Guds Ord og den augb. Conf.; og „fornemmelig skal det betydes Hr. Evald,

*) Udkastet til dette Reskript findes Mnemosyne IV S. 348-53.

**) Denne Instruction findes i Mnemosyne IV S. 337-42. Den er uden Angivelse af Aar og Datum, men det i § 2 omtalte Patent, som Biskoppen skal meddele Præsterne, kan ikke være noget andet end det omtalte Reskript.

at han efter egen Tilstaaelse har bibragt adskillige, ihvorvel gode Sjæle, Læren om det 1000aarige Rige, om alle Tings Gjenoprettelse; at han har skrevet en Fortale til en tvetydig Bog: om de 8 Saligheder, og anpriist denne som et opbyggeligt Værk; iligemaade at han ikke noksom har godtgjort at have Approbation til Trykningen af en Psalmebog: saa at vi vel vare tilbøielige til at straffe ham, men for denne Gang ville vi — med Undtagelse af 30 Rdls Bøder til de Fattige — see igjennem Fingre dermed". Dette blev altsaa Sagens Udfald. Evald kom til at betale en lille Mulkt, fordi han ikke havde holdt sig Censuranordningen efterrettelig, medens Angrebet paa hans Læresætninger blev afviist som beroende paa Misforstaaelser eller som ubetimelige Spidsfindigheder*). Dermed maatte Commissionens Hverv ansees for sluttet, og den var det ogsaa virkelig, endskjøndt den endelige Decision, der ophævede den, først kom d. 16 Dec. 1734. Det blev den nemlig i § 1 formeent at vedblive med Vidneforhørene, og skjøndt det udtrykkelig hedder i § 7, at Commissionen skal indtil videre vedblive, saa mærker man dog nu ikke mere til den, da alle Sager, der forelaae til dens Behandling, derved havde faaet deres Afgjørelse, og det umiskjendeligt til Fordeel for Pietisterne.

Hidtil have vi kun talt om Uenigheden mellem Præsterne, men denne havde atter fremkaldt en Bevægelse i Menighederne, hvor Modsætningerne kom til at udtale sig langt skarpere, saa at, dersom det var Kongens fornemste Hensigt ved disse Forhandlinger, atter at bringe Rolighed tilveie, maatte den snart vise sig som forfeilet, da det pietistiske og dertil afgjort separatistiske Parti netop i denne Vinter

*) Jfr. Kaasbøls Levnet i Kbhvns Presbyterologi. Hndskt. paa Kg. Bibl. Kallske Sml. 4. 487.

udbredte sig med en forbausende Hurtighed og Hæftighed. I den nylig nævnte Instruction omtales disse Folk, der ved at afholde sig fra Nadveren havde viist deres Separation fra Kirken, samt holdt Privatforsamlinger, og der bestemtes tillige, hvorledes man skulde forholde sig med dem. „Det er enten saadanne — hedder det i Instructionen § 8 — som staae under Følelsen af deres Elendighed, og altsaa befrygte at nærme sig samme uværdigen, disse maa langt snarere underholdes i deres velgrundede Ængstelighed end drives til Nadveren; ... eller og er det Sjæle, som forarges derover, at saamange Uværdige stedes til den hellige Nadvere. Disse maa det Rette betydes i al Kjærlighed af retskafne Lærere; dog hvis de ikke ere at vinde, maa ingen Strikke lægges for deres Samvittighed, saalænge til Herren værdiger dem en bedre Indsigt i denne Sag (§ 9). Men sporer man hos Nogen af dem sand Foragt for dette Naademaaltid og en Tilgift af Villiens Ondskab, da maa saadanne ansees for ubodfærdige og altsaa uværdige, følgelig overgives til Guds forbarmende Kjærlighed indtil de omvende sig; med mindre de skulde forsøge at formere deres Parti, i saa Fald maatte et **Consilium abeundi** gives dem (§ 10). Privatforsamlinger maa **connivendo** tillades af Commissionen; dog saa at de ikke bestaae af for mange Personer; ikke holdes paa en Tid, hvorved den offentlige Gudstjeneste vilde forsømmes; retskafne Lærere, Præster og Guds sande Tjenere maa være tilstede og see til, at alle Afvigelser forebygges og Alt gaaer ordentligt og ærligt til"*). Det er altsaa en meget læmfældig Fremgangsmaade, Kongen her anbefaler mod de religiøse Sværmere, men dog saaledes at han skjelnede

---

*) J. Møller, Mnemosyne IV. S. 339-41.

mellem dem, hos hvem Sværmeriet kun havde vakt Ængstelighed og Betænkelighed, og dem, hos hvem der viiste sig en bestemt Separatisme, og angiver dermed først den Tanke, der senere kommer igjen i alle Anordninger. Allerede for Commissionen havde der yttret sig en bestemt herrnhuttisk eller qvækerisk Separatisme, saaledes i en Hørkræmmersvend Sandorphs Bekjendelser, der blandt andet vedgik Meninger som disse: „Christi Legeme og Blod kan man nyde i enhver Mundfuld Mad, man putter i Munden, hvorfor har man da nødig at gaae til Guds Bord"; „Jakob Bøhms Skrifter ere ligesaa høit at agte som Bibelen, dog med den Forskjæl, at Bøhm har havt Guds Aand i en høiere Grad"; „Bibelens Læsning kan være god nok til man faaer den Hellig-Aand, da have vi ikke længer Læsning Behov, thi den Aand randsager alle Ting" *). Paa samme Maade tales der i et udførligt Bønskrift, som ved denne Tid blev indgivet til Kongen, og dette Skrift afgiver et særdeles mærkeligt Bidrag til Sværmeriets Historie i hine Dage, da det røber en theologisk Dygtighed, en Klarhed i Opfattelsen, en Skarphed i Polemiken, som man ikke skulde vente at finde hos disse Folk **). Da Herrnhutternes bekjendte Theolog **Mag.** Spangenberg netop opholdt sig i Kjøbenhavn Vinteren mellem 1733 og 34,

---

*) Sandorphs Tanker om Religionen for d. kgl. Commission. Gl. Kgl. Sml. 4. 1496.

**) Denne Supplik er meddelt i Fallesen Theol. Maanedskr. 4de Deel 1804. Meddeleren ansætter dens Affattelsestid til Aarene 1735-37, men den maa være forfattet i Sommeren 1734, efter den 23 April og førend den 24 September. Kapellan Holst omtales nemlig i denne endnu som uanfægtet i sit Embede, og netop paa den sidstnævnte Dag blev Processen anlagt imod ham. At den er efter den 23 April kan man see deraf, at det Reskript, som dengang udkom, omtales her.

kunde man formode, at han var dets Forfatter, og rimeligviis er det kommet frem i hans Kreds, men dog synes flere Ting at tyde paa, at Forfatteren har været en dansk Mand, da han er meget nøie bekjendt med de kirkelige Forhold i ældre og nyere Tid, saaavel hertillands som andetsteds. Hvad Supplikken begjærer, er Frihed for de Fromme i Landet „de saakaldte Pietister og Separatister" og, udtaler tillige et bittert Had mod dens Tids Præster. „Ak hvad maa disse usle Mennesker inderlig takke den naadige Gud, at de lever under en saa sagtmodig og langmodig Enevoldskonge; thi sandelig havde Du ikke, o Konge, ved allern. Forbud holdt disse Mennesker noget i Tøilen, saa troer jeg, at de i deres Sjæls og Sinds Bitterhed havde oprørt Folket til at øve en eller anden Voldsomhed fornemmelig mod Evald paa Vaisenhuset og Capellanen Holst til runde Kirke. Og som gammelt Ordsprog lyder, hvad Hjertet er fuldt af det løber Munden over af, Matth. 12, 34, saa har og deres Prækener, der blot og alene burde sigte til Guds Ære og Menighedens Opbyggelse, været opfyldte med saa mange sensible Expressioner og Calumnier, saa at om disse saakaldte Pietister og Separatister havde været det ugudeligste Folk under Solen, havde de ikke mere kunnet fortykke dem. Og at forbigaae vores, Gud give, ærlige og sanddru Biskop Worm, i hvis Mund der siges ikke at være et sandt Ord, der som en Fuchs har indsneget sig i disse Dage under en Helligheds Maske, og faaet en af dine bedste Mænd, o Konge, paa sin Side (rimeligviis Ministeren Ivar Rosenkrands), saa har hans Skolemester, den gode gamle orthodoxe Provst Reenberg, efter sin sædvanlige opblæste og affekterede Talemaade, fremfor andre herudi signaliseret sig. „Denne Forordning," sagde han nemlig om det allernaadigste Forbud, at Ingen maatte tale ilde om Pietisterne," tager vi med os for Christi Domstol"; — da

denne elendige Mand ikke kunde see, at den vilde blive en af de Ting, som vilde forøge hans Dom. Ja han kunde end ikke engang efter Kongens sidste alvorlige Reskript før den holstenske Reise bare sig, da han førend Ungdommens Overhørelse i Runde Kirke præambulerede i Chorsdøren og udøste sin Galde imod den fromme Holst, som da tilligemed Sognepræsten og den anden Capellan var tilstede, saaledes: „Beder vi for Syge og Skrobelige, ej saa kan vi og bede for Galne, Forstyrrere, urolige Hoveder, som komme med nye Lærdomme osv“. Grusom var og den Lignelse, som hans Fætter, den unge Reenberg, iblandt andre engang gjorde paa Prædikestolen, idet han lignede dem ved Choræ, Dathans og Abirams Parti. Og er det vel ikke at twivle paa, at Commissionens Protokol, som er kommen for Kongens Øine, jo bærer tilstrækkelig Vidne om saadan hans og andre Præsters offentlige Bespottelse, Avind og Forfølgelse.... Og hvorfor skulde Du da ikke, o Konge, taale dem i dine Riger og Lande, naar Gud taaler dem? Er ikke Jorden og dens Fylde Herrens? Taaler Du Katholiker, Calvinister, ja Jøder, som baade nægte og bespotte Christum; taaler Du et syndigt og yppigt Folk, hvi skulde Du da ikke taale dem, som elske Gud og frygte ham? Hvad Bud og Befaling, hvad Tilladelse af den Herre Christus monne de Geistlige kunne forebringe af den hellige Skrift, for derefter at tilskynde en christelig Regentere at gjøre saadanne uskyldige Folk ulykkelige ved Landsforviisning, Afsættelse af Embeder til deres Ruin og Ødelæggelse, og anden Medfart? Vistnok raabe dine Geistlige, o Konge: „Symbolske Bøger, Ritual, Lov —“, og sandt er det, just disse Ting, som de holde for infallible, og dog langtfra ikke ere det, conserverer dem i deres Kjortel, at Verden ikke skal faae Ulven at see og kjende ham i hans høie Værdighed, helst da de har været saa politiske og faaet

endog kronede Hoveder til at binde sig med Eed derved. Men, mildeste retfærdige Konge! skal da de livsalige Ord, som Livsens Ord selv og alle Kongers Konge har budet og befalet, skal Sandhedens Aand og de guddommelige Sandheder i de sande Troende da dømmes efter disse Skrifter og Menneskebud? Bør ikke aandelige Ting dømmes aandelig? ..... Hvorledes kan da vel nogen verdslig og tillige christelig Regent enten paabyrde sig selv eller paatvinge sine Undersaatter den af nogle hans saakaldte Geistlige vedtagne Tro? Monne den lutherske Sekts Geistlige og Lærere fatter alene den sande Tro? Monne der da ikke ogsaa kan findes sande Troende blandt andre Sekter? ..... Altsaa haaber da, stormægtigste Konge, dette ringe Folk, som man kalder Pietister og Separatister, til Din kongelige Naade, at Du tager dem i Din Protektion imod deres Forfølgere; de leve i Kjærlighed til Gud og deres Næste; de ere langt fra sekterisk Væsen; de deels beflitte sig paa, deels have den Salvelse af den Hellige, som lærer dem alle Ting, at de ikke have Behov at Nogen skal lære dem; de have hørt hans Stemme i sig, at han vil boe i dem og vandre i dem, og være deres Gud, og denne guddommelige Stemme raaber til dem som til Alle saaledes: „Gaaer ud fra dem, og fraskiller Eder, siger Herren, og rører Intet ureent, og jeg vil annamme Eder, og jeg vil være Eders Fader, og I skal være mine Sønner og Døttre, siger den almægtige Herre“ *).

Disse Ord af den ovennævnte Supplik angiver omtrent den Tone, hvori dens Forfatter taler, og hvad det var han og hans Venner begjærede. Man seer heraf, at „dette ringe Folk, som man kalder Pietister og Separatister“, ikke gave de

---

*) Fallesen, Theol. Maanedskrift. 1804. Fjerde Bind. S. 246-54.

orthodoxe Præster stort efter i skarpe Udfald og „sensible Expressioner“ mod deres Modstandere; men fornemmelig er det to Ting, man maa lægge Mærke til, deels nemlig den bestemte Indsigelse mod de symbolske Bøgers Autoritet, deels Supplikens Bedømmelse af Luther og hans Reformation. Hvad den første Sag angaaer, saa angrebes dermed det svageste Punkt i den hele statskirkelige Forfatning, og dog tillige netop det, der var Grundvolden for den hele Bygning. Lidt efter lidt og mere leilighedsviis havde den augsborgske Confession vundet den kirkeretlige Stilling som ufravigelig Lærenorm, den indtog i det syttende Aarhundrede, uden at man egentlig i selve Reformationstiden, ja i hele det sextende Aarhundrede, havde tænkt paa at tillægge netop dette Skrift en saadan Betydning. Heller ikke i det syttende havde man bestemt klaret sig dette Spørgsmaal; rigtignok vare faktisk siden 1617 alle Professorer og Præster ubetinget bundne til den uforandrede Confession som Lærenorm, men ved Siden af denne nævnes dog indtil Kongeloven, de af Hemmingsen forfattede „29 Artikler for de Fremmede“ ved mange Leiligheder ganske med samme Gyldighed; og selv efterat Kongeloven bestemt havde fremhævet Confessionen og den lille Catechismus som de juridisk gjældende, føies dog selv i officielle Dokumenter „de øvrige symbolske Bøger“ til disse to, hvorved der ikke kan forstaaes andet end de øvrige Skrifter, den bekjendte Concordiebog indeholdt. Man gik ud fra, at den orthodox lutherske Lære, saaledes som denne fuldstændig var fremlagt i hiin Bog, raadede i Danmark, og regnede det derfor ikke saa nøie hvilket enkelt Skrift i denne man anførte som Autoritet, naar det kun havde Luther eller Melanchton til Forfatter, medens selve Concordieformlen var for stærkt stemplet fra Frederik II's Tid til at den nogensinde kunde betragtes som gjældende. For at vise det Usikre i denne Symbolernes

Stilling giver Supplikens Forfatter følgende korte Oversigt over deres Historie: „Disse symbolske Bøger, som de Geistlige holde for et ret guddommeligt Værk, og først mange Aar efter Lutherum ere opfundne, beder jeg, at det ikke i Unaade maa optages, at jeg kortelig gjør en Beretning om af Historien; og da erindrer, at udi Luthers Tider og mange Aar efter ham er der ikke nær bleven gjort saadant Afguderi af dem, som nu desværre skeer, idet man forhen har sat andre private Skrifter lige ved dem, og regnet dem iblandt de Bøger, som foredroge den christelige Lærdoms Summa“ ... Det er derfor Supplikens Raad og Begjæring, at ligesom Valdemar Atterdag engang skal have svaret Paven, saaledes skulde Kong Christian nu svare sine Geistlige, naar de vedblev at skjænde paa Pietisterne, at han da sendte dem alle deres symbolske Bøger igjen tilbage*). En saa afgjort Uvillie mod hine Lærdoms Forskrifter lader naturligt formode, at man misbilligede den Lærdom, de indeholdt, og det seer man ogsaa nok var Tilfældet; dog gives der ikke nogen udførlig Udvikling af denne Sag, uden forsaavidt vi af Supplikens Bedømmelse af Luther tydelig lærer den Aand at kjende, der her taler. Vel indrømmes det: „Ingen Retsindig nægter, at Luther jo har været et Redskab, som Gud har udseet til at tale mod de Intriguer, som den skjulte Skalk i Rom med hans ganske Cleresie dengang spillede, hvortil han og af Gud var udrustet med Kraft, og lod see en stor Frimodighed, Alvorlighed og Nidkjærhed for Evangeliets Sandhed“ **); — men paa den anden Side misbilliges det, at man over Luther har glemt og tilsidesat ikke blot hans Forgjængere, men ogsaa hans Samtidige, Sveitseren

---

*) Fallesen, Theol. Maanedsk. 1804. IV. S. 236 og 342.

**) Emstds S. 229 fgd.

Zwingli, Hollænderen Erasmus fra Rotterdam, og Sværmeren, eller som han her kaldes, „den gudfrygtige og høitoplyste" Schwenckfeld. Det er i det Hele et stærkt fremtrædende Træk i hine Dages Sværmeri, at misbillige den skarpe confessionelle Forskjellighed for at danne en ny Catholicitet ved at samle alle dem som en Eenhed, hos hvem de fandt den samme mystisk-asketiske Livsretning; derfor characteriserer Forf. sine Venner „som nogle faa Sjæle, der har seet sig noget tilbage efter den første og ældgamle Christendom, og som overbeviste af dens Puurhed og Reenhed plat ere udgangne fra disse Hovedsekter med samt dens Confessioner, Symboler, Formulis, Ceremonier m. v. og foruden al denne Kram har søgt at tjene Gud i en enfoldig Stilhed og Hjertets Reenhed"*). Den samme Betragtningsmaade gjenfinde vi hos Herrnhutterne, men deraf tør man dog ikke bestemt slutte, at Supplikken var udgaaet fra dette Partie, da disse Tanker vare almindelige hos den Tids Sværmere, selv om de stode uden al direkte Paavirkning af hiin Sekt.

Imidlertid er det meget mærkeligt, at saadanne Meninger dengang kunde yttres ja endog forebringes Kongen, og Christian VI viiste ved denne Leilighed, at det var hans Alvor med at lade den Strid, der var reist paa Kirkens Gebeet, udkjæmpes med aandelige Vaaben. Vistnok deelte han selv ingenlunde de sværmeriske Paastande, men derfor blev han dog ikke mildere stemt mod de orthodoxe Præster, hvis forkjættrende Iver og Halstarrighed han tilskrev det, at den religiøse Bevægelse, der i sig indeholdt en god og sund Kjærne, var kommen ind i denne sværmeriske Overspændthed. „Hvor Lyset voxer — disse Ord lægges Prof. Hans Steenbuch i Munden og udtale udentvivl ogsaa Kongens Tanker — og

*) Fallesen, Theol. Maanedsſk. 1804. IV S. 243.

man faaer bedre Øine til at kjende de fleste Christnes skrækkelige Affald fra Christi Sind og hans første Efterfølgeres Fodspor, der reiser sig tillige i mange Sjæle en Nidkjærhed, som ikke altid er tempereret med den rette Grad af Viisdom, Kjærlighed og Sagtmodighed. Men hos de Fleste er denne Separatismus kun en Overgang, og naar den første Hede er forbi, da nøies man med at see paa sig selv, efter Pauli Regel: Ethvert Menneske skal prøve sig selv, og saa æde han af dette Brød osv." *). Men denne Eftergivenhed mod Sværmerne fra Regjeringens Side gjorde dem altid dristigere og dristigere, og mellem Præsterne sluttede Capellanen ved Trinitatis Peter Nikolai Holst sig afgjort til dem. Hvad han offentlig og en Tidlang uanfægtet lærte, stemmede saa ganske med de i hiin Supplik udtalte Meninger, at man næsten kunde antage ham for Forfatter til den; men hvad enten han er det eller ei, saa er det vist, at Sværmeriets Svimmel og den deraf fremgaaede ubetingede Fordømmelsesdom over den hele bestaaende Christenhed aldrig før eller senere er udtalt dristigere i Danmark end det skete dengang i Holst's Prædikener.

Dengang den kongelige Dispensation, som ovenfor blev omtalt, for at sidde i Skriftestolen imod at antage en anden Capellan blev meddeelt Holst af Biskoppen, udbad han sig 8 Dages Betænkningstid om han vilde gaae ind paa de tilbudne Vilkaar, hvilket harmede Worm meget, da han meente, han snarere maatte vise sig taknemlig over den overdrevne Gunst og Mildhed; men Kongen fandt det ganske i sin Orden, at han vilde betænke sig paa hvad han lovede. Han gik da imidlertid ind paa de tilbudne Vilkaar, men da han dermed som Præst var fritaget for at være tilstede ved Nad-

*) E. Pontoppidan, Menoza III S. 421.

veren, ansaae han sig ogsaa for berettiget til selv at holde sig borte fra Alterens Sacramente, der efter hans Mening i det fordærvede Samfund ganske havde mistet sin Velsignelse. Sognepræsten ved Trinitatis, Hans Mossin, der ovenfor blev omtalt som Reuß's Modstander, underrettede Biskoppen om, at Holst ikke gik til Alters, ligesom og at han fremdeles vedblev sine fanatiske Lærdomme, men Vorm var for forsigtig til at foretage noget Skridt, saalænge Kongen var borte paa sin holstenske Reise. Da han kom tilbage, udvirkede Vorm, at der blev nedsat en Provsteret, der alene bestod af Holsts afgjorte Modstandere, nemlig Stiftsprovst Reenberg, Niels Dorph, Sognepræst ved Nikolai, og Chr. Kølichen, anden Capellan ved Frue Kirke, medens den første Capellan Mag. A. Bredenberg beskikkedes til Actor imod ham. Anklagen imod ham var, at han paa Prædikestolen havde kaldt Lærerembedet i vor Kirke det fordærvede Embede; den hellige Nadver det fordærvede Sacrament, den hellige Daab den forbandede Vanddaab; samt at han i halvandet Aar havde afholdt sig fra Sacramentet. I sine Forsvarsindlæg vedblev han bestandig sine fanatiske Paastande, der væsentlig gik ud paa, at den hele Kirke paa Grund af sin bundløse Fordærvelse havde mistet Kraften til at velsigne Sacramenterne. „Der vises ingen Frugter af Nadveren; saa maa man da sige aldrig saa tit: „Dette er Jesu sande Legeme," „Dette er Jesu sande Blod", det er det dog ikke; thi naar Brød og Viin bliver ikke velsignet af de rette Velsignere, og der ikke ere Mange eet, monne det da er Christi Legems og Blods Samfund?.... Man mener at æde Herrens Nadver derved, at man har nogen anden Mening og Maade end de Katholske eller Kalvinske; men det er at beklage, at Sacramentet er bleven til en Stridsfane eller Standart i alle tre Religioner, da man i enhver af dem uden Kjærlighed og Samfund strider

med hinanden om Kjærlighedens Nadver og Samfundets Maaltid". Disse og lignende Sætninger, der bestandig gjentages i Holst's fanatiske Indlæg, bragte hans Dommere i den Grad i Affekt, at de i deres Kjendelse af 2 Dec. 1734 erklærede sig for incompetente til at dømme saadanne uhørte Forbrydelser; „eftersom P. N. Holst har saaledes opført sig uden al Undseelse for Guds Frygt, Guds Ord, for høie Øvrigheds Ære, for christelige Love og Anordninger; baade berygtet sit Fædreland og dets Kirke med det Embede, som han før har bekjendt sig til; .... viist sig selv som en aabenbar Forfører, saaat Tyrker, Hedninger og Jøder ikke have ladet sig forlyde imod Christendommen med forskrækkeligere Bespottelser end hvad han har vovet offentlig for Lyset at fremføre midt i Guds Kirke, som nu over 200 Aar har siddet i sin Rolighed og maa nu drages med sin Bitterhed, som denne affaldne fortabte Fordærvelsens Søn har iskjænket sin bedrøvede Moder"....*) Med denne Afgjørelse var imidlertid Kongen ikke tilfreds, og han forlangte, at Provsteretten skulde „forfatte og underskrive en lovlig og endelig Dom i Sagen", hvorfor den samledes paany. Denne Dom, der blev afgivet den 24 Jan. 1735, lød paa, at Holst skulde være afsat fra det hæderlige Præsteembede og ikke lade sig høre som Lærer hverken i Kirker, Skoler eller private Huse, som og at han kjendtes uværdig til at bære nogen Tid herefter den hæderlige Præstedragt, og skulde derpaa ifølge Loven overleveres til den verdslige Øvrigheds Ret. Dette sidste vilde Kongen imidlertid paa ingen Maade tilstede, men iøvrigt bekræftede han Dommen, med det Tillæg, at Holst saasnart den var

*) Proces og Dom med Dokumenter i P. N. Holst's Sag. Gl. Kgl. Sml. 4. 1497. Prædikener og Breve til og fra Holst findes flere Steder. f. Ex. Ny Kgl. Sml. 4. 1159.

fuldbyrdet skulde forlade Riget. Den blev altsaa fuldbyrdet den 8 Febr. 1735, og Holst drog til Tydskland for der at slutte sig til sine Aandsfrænder i Herrnhut og Vernigerode*). Han var en Stedsøn af den lærde Hans Gram, og dennes overbærende Venlighed mod den forstokkede Sværmer er ofte rosende omtalt; men det maa derhos ogsaa bemærkes, at Holst selv i sin stærkeste fanatiske Hede bevarede sine sønlige Følelser mod denne Mand. Han underrettede ham om ethvert af sine Skridt, erklærede udtrykkelig, at han ikke ventede nogen Bistand af ham under Processen, da han vel vidste, at han ikke billigede hans Fremgangsmaade, men bad ham kun om, ikke at istemme de haarde Domme, Folk i Almindelighed fældte over ham.**) Holst maatte altsaa tilbringe adskillige Aar i Landflygtighed, men kom dog siden tilbage til Fædrelandet og tog sit Ophold i Ribe, hvor han levede i Ro og ernærede sig af at holde Skole for Smaabørn.

Imidlertid var Kommissionen bleven fuldkommen opløst, og i den endelige Decision af 16 Dec. 1734 havde Kongen atter temmelig ubetinget udtalt sig til Fordeel for Pietisterne imod de forkjættrende Orthodoxe. „Vi have af alt dette fornummet, — det var Decisionens Hovedindhold — at al denne Splid og Uenighed har haft sin Oprindelse, deels af ilde og ud af deres Sammenhæng begrebne Expressioner, deels ogsaa af nogle trættekjære og fredhadende Tilhøreres ugrundede Angivelser og Relationer; saa at, naar Sagen ret ponderrees og besees ved Lyset, meget er bleven disputeret og klamret om Ting, der vel kunde støde, men som dog kun angaae een og anden problematisk Bisag og Mening, og som om i sig selv ikke indeholder Noget som er farligt og stridende mod Troens

*) J. Møller, Mnemosyne IV. S. 354-57.

**) Holst, Breve under sin Landflygtighed. Gl. Kgl. Sml. Fol. 123.

Analogie« . . . .*). Det var denne Eftergivenhed fra Regjeringens Side, der havde givet den pietistiske Bevægelse en saadan Styrke, og den viser, at Kongen just ikke var saa bange, som man tidligere havde været, for aandeligt og kirkeligt Røre. Det er i den Henseende mærkelige Yttringer, som Pontoppidan lægger Prof. Steenbuch i Munden angaaende den forstyrrede Kirkefred, naar man erindrer, hvor stærkt Forestillingen om Enighed som det høieste Gode var sammensmeltet med hele Fortidens Tankegang. »Sandt nok, — hedder det nemlig **) — at Freden er forstyrret og Enighed omskiftet med Tvedragt: men Enighed er tvende Slags, enten i Aanden til det Gode, eller i Kjødet til det Onde. Nu mener jeg ei den første men den sidste anfægtes meest i disse Tider. Sandt nok, at Folk hidindtil har været mere enige, rolige og tilfredse med hverandre hvad Religionen og det Geistlige angaaer... Næsten alle Kirkens Lemmer har holdt hverandre for gode Guds Børn og sande Christne, haabende at følges eendrægtelig til Himmels ligesom til Kirke med hverandre; endskjøndt denne store Hob ikke har fundet sig samlet paa Saligheds trange Vei... St. Paulus siger: Der maa være Sekter iblandt Eder, paa det de Retskafne kunne blive aabenbare. Denne Apostel var jo ingen Elsker af Splid og Tvedragt, dog saae han vel, at Gud, som fremfører Lyset af Mørket, og gjør Forgiften selv til Lægedom, aabenbarer Sandhed i Samvittighederne ved Anledning af Splid langt bedre end ved kjødelig Fred. Christus selv, den store Fredsstifter, siger: Jeg er kommen at kaste Ild paa Jorden osv.; seer I, naar Fredens Gud vil træde Satan under vore Fødder, da gaaer det ikke af uden Strid« . . . .**) Det var den samme Betragtning, der ledede Christian VI, men dog saaledes, at han higede efter Endemaalet, nemlig

*) J. Møller, Mnemosyne IV. S. 373-76.

**) E. Pontoppidan, Menoza III. S. 422-29.

igjennem denne Splid og Tvedragt at bringe en ny, en aandelig Enighed tilveie.

Med Commissionens Opløsning og Holst's Afsættelse sagtnedes ogsaa Stridens Hæftighed betydelig mellem Kjøbenhavns Præster, men den gjærede dog endnu bestandig, saalænge nogen af de gamle var tilbage, og den ophørte først ganske, efterhaanden som de maatte vige for yngre Mænd, der vare valgte og beskikkede af Christian **VI.** Mærkeligt nok er det, at Kongen til samme Tid fuldkommen brød med Grev Zinzendorph idetmindste forsaavidt, at han paa ingen Maade vilde tillade denne at komme herind i Landet. Da Greven desuagtet paa en Gjennemreise i Foraaret 1735 aflagde et kort Besøg i Kjøbenhavn, erholdt hans Ven, Overkammerherre C. v. Pless følgende Skrivelse fra Kongen: „Jeg har ikke lidet forundret mig over en saa uventet Gjæsts Ankomst; ... og finder det raadeligst, at Overkammerherren betyder bemeldte Greve, hvorledes jeg paa ingen Maade kan tilstede, at han eller hans mæhriske Brødre opholde sig længe i mit Land uden at lade sig examinere af det theologiske Facultet. Altsaa maa Greven, dersom han ikke har Lyst dertil, i to eller tre Gange 24 Timer begive sig ud af mine Riger og Lande, isald han ikke vil exponere sig for Ubehageligheder" *). Dette pludselige Omslag i det forhen saa fortrolige Forhold, hvorpaa Kongen netop kort iforveien i et Brev til Zinzendorph havde givet denne det meest paafaldende Beviis, er vanskeligt at forklare; Grunden maa vistnok tildels søges deri at Zinzendorph 1734 var indtraadt i den geistlige Stand; det var et Skridt, som Kongen aldrig kunde finde sig i, hvorfor han ogsaa kort efter (1736) forlangte den Greven tildeelte Danebrogsorden tilbagesendt, „da den ikke var givet

---

*) J. Møller, Mnemosyne. III. Bilag. Nr. 306 og IV. S. 310—14.

ham til Brug paa Prædikestolen"; men det var tillige et Skridt, der væsentlig maatte forandre Zinzendorphs Stilling, da han saa ikke længer kunde modtages som tydsk Rigsfyrste, men som Præst af en fremmed Confession. Hvad der imidlertid mere end noget andet bevægede Kongen til at bryde med Zinzendorph, var udentvivl de Erfaringer, han havde havde gjort i de foregaaende Aar, da det uimodsigeligt var de herrnhuttiske Brødre, der havde fremkaldt Bevægelsen; derfor maatte Grevens gjentagne Besøg i Kjøbenhavn komme ham saameget mere ubeleiligt, som han netop nu arbeidede stærkt paa at forebygge slige Udtryk for Fremtiden. Det var altid Bluhme's Tanke, som denne udtalte ved mange Leiligheder, at al Separatisme og Splid i Menighederne kun havde sin Grund i Præsternes Forsømmelighed, saa at alting snart vilde jævne sig af sig selv, naar man kun sørgede for at ansætte grundig opvakte, retsindige Lærere. Derved var det Bluhme udøvede saa stor Indflydelse i Christian VI's Tid, langt mere end ved egentlig at blande sig i Regjeringsforanstaltninger, og hans Raad bleve ofte hørte ved Besættelsen af geistlige Embeder, om end ikke altid fulgte. Fremgangsmaaden var sædvanlig den, at Kongen selv leilighedsviis hørte dem prædike, som Bluhme anbefalede, og derefter tog sin Bestemmelse. Paa denne Maade blev Erik Pontoppidan kaldet fra Hagebjerg paa Als; efter en Opfordring gjennem Bluhme holdt han en Prøveprædiken i Kjøbenhavn for Kongen, og blev strax derpaa 1734 beskikket til Slotspræst paa Frederiksborg, men var neppe kommen til Ro her, førend han 1735 blev dansk Hofprædikant i Kjøbenhavn. Paa samme Maade kom ogsaa de andre Slesvigere frem, der fulgte snart efter Pontoppidan, nemlig de tre Brødre, Niels, Broder og Hans Adolph Brorson og deres Ven Peder Jakobsen Hygum. Der blev ved slige Tilfælde ikke

spurgt, om Vedkommende havde indgivet Ansøgning; Regjeringen henvendte sig umiddelbart til de Mænd, den troede at kunne bruge; men det skete naturligviis kun med saadanne, om hvis kirkelige Retning og Iver man troede sig fuldkommen forvisset.

To af disse nylig nævnte, havde tillige haft Leilighed til at tiltrække sig Kongens Opmærksomhed ved de Klager, der fra Modstandernes Side indkom over deres præstelige Embedsførelse. Niels Brorson havde i de tyve Aar han var Præst i Bedsted og Bekkum altid holdt talrigt besøgte Forsamlinger i sit Huus; men først 1734, Aaret førend hans Forflyttelse, begyndte hans nærmeste Foresatte, Provst *Dr.* Koch i Aabenraa, at klage over disse **conventicula**, endskjøndt han altid forhen havde levet i god Forstaaelse med Præsten. Brorson svarede i et dansk Brev paa denne Klage og søgte efter bedste Evne at forsvare sin Fremgangsmaade, medens han til samme Tid fik Sagen forebragt Kongen, paa hvis Medhold han kunde stole. Derfor overraskedes Koch kort efter ved følgende kgl. Reskript, der tilstilledes ham gjennem General-Superintendenten: „Eftersom Præsten i Bedsted har indgivet Klage over, at Kirkeprovsten i Aabenraa *Dr.* Koch har anbefalet ham at holde inde med sine hidtil holdte private Andagtsøvelser, saa er det vor Villie og Befaling, at Provst Koch skal lade hine Huusandagter uforstyrrede, saalænge de holdes som hidtil." Nu vendte Provstens Vrede sig imod Conradi, hvem han nok ansaae for Mellemmand mellem Brorson og Kongen, og han tilskrev denne et meget bittert Brev for at godtgjøre Conventiklernes Fordærvelighed. Men Conradi tog ganske Brorsons Parti, og skrev blandt andet i sit Brev af 21 Marts: „Rigtignok har jeg i mit Præsteembede ikke holdt saadanne Privatøvelser, men erkjender og bekjender det, at jeg dermed har forsømt et Hovedstykke i min

Hyrdepligt." Koch svarede herpaa i et Brev af 6 April: "Jeg har ogsaa i henved 34 Aar ved Guds Naadeført Læreembedet saaledes, at jeg tiltroer mig at kunne forsvare det for Gud og Mennesker;.... men Gud bevare mig fra at anordne Conventikler, som fra Labadie have deres sørgelige Oprindelse, og som have voldet ubeskrivelig megen Ulykke." Efterat der desangaaende var verlet et Par Skrivelser, henvendte Koch sig til Kongen, og for at give sin Forestilling mere Eftertryk føiede han til: „Det er en Sag, som angaaer Bibeholdelsen af den rene uforfalskede Lære, Kirkernes Rolighed og de dyrekjøbte Sjæles Salighеds Befordring; det angaaer nemlig de Conventikler, som i saa mange Aar have voldet saa megen Ulykke og Uro i det romerske Rige, da disse med Vold ville trænge ind i disse Lande" *). Kongens Svar herpaa er ikke bekjendt, men det blev i Gjerningen givet tydeligt nok, da han samme Sommer under et Ophold paa Koldinghuus, lod Præsten i Bedsted kalde til sig for at holde en Prøveprædiken, og derpaa det følgende Aar (1735) kaldte ham i Pontoppidans Sted til Slotspræst paa Frederiksborg. — I Hygum i det Tørningleenske forefaldt en lignende Trætte, dengang Peder Hygum var bleven sin Faders Medhjælper i Præsteembedet. Saavel da han var Sognepræst i Lintrup som nu i Hygum pleiede han ligeledes at holde Bedetimer i sit Huus, hvilket vakte Uvillie imod ham hos mange af Sognemændene. Disse indgik nemlig med en Klage til Biskoppen (af 24 Febr. 1735), hvori de beskyldte Peder Hygum for at vække stor Forvirring i Lærdommen „da vi syndige Mennesker i Hygum dog ikke andet vide end at vi jo hidtil have haft og brugt den rene evangeliske Lærdom," og tillige

*) *Dr.* Koch's Briefwechsel mit Nicolai Brorson. **Winkler, Anecdota eccl. nova et antiqva.** Braunschweig 1757. I. S. 208—84.

klagede de over, at han fra Prædikestolen bad for Nogle, som han kaldte „Omvendte, hvilke vi mene at være dem, der holde sig til ham i hans Huus, men derimod os af Vesterbyerne kalder han dem af Sodoma og Gomorra.“ Biskoppen i Ribe, Mathias Anchersen, var en svag, godmodig Mand, der gjerne vilde være gode Venner med Alle. Først gav han Klagerne Medhold, men efterat have talt med Peder Hygum blev han fuldkommen vunden af denne, endog forend han havde indgivet sit vidtløftige Forsvarsskrift. Da Biskoppen nu om Sommeren kom til Visitats i Sognet, og efter endt Kirketjeneste som sædvanlig spurgte, om der var Nogen, der havde Noget at klage, var der derfor kun En, der havde Mod til at fremstamme nogle Ord om „den nye Tro“; men Biskoppen nedslog enhver Indvending med den Erklæring, at Peder Hygum ikke førte nogen anden Lærdom end han, saa at enhver Klage over Præsten, ligesaa fuldt angik ham selv*). Dermed faldt Sagen hen, og inden to Aar var omme, modtog Hygum udmærkede Beviser paa Christian VI's Gunst.

Det var naturligviis ikke muligt strax at faae lutter saadanne Folk ved alle Vacancer, men først og fremmest var det Kongen om at gjøre at foretage en Udrensning med Kjøbenhavns Præster. Denne Hensigt rober sig næsten ved enhver Befordring. Saaledes blev Provst Andreas Wøldike, en Broder til Professor Marcus Wøldike, der ligesaalidt som denne hørte til den strængt pietistiske Retning, men iøvrigt var en dygtig og anseet Præst, forfremmet ved Trellunds Død (1735) til Biskop i Viborg, hvorved han fjærnedes fra Kjøbenhavn, og erholdt til sin Eftersølger som Provst og

*) Alle Breve og Erklæringer i denne P. Hygum's Sag findes i Hndskt. paa Kgl. Bibl. Kall'ske Sml. fol. 102.

Sognepræst ved Holmens Mathias Hvid, en ung Mand ikkun 32 Aar, der havde sin fortrolige Omgang med Bluhme at takke for sin hurtige Befordring. Stiftsprovst Morten Reenberg, der altid havde været mellem de hæftigste Ivrere, beholdt dog sit Embede til sin Død (1736), og blev efterfulgt af en norsk Præst Niels Dorph, der imidlertid neppe har svaret til Forventningerne, da han allerede det følgende Aar blev Herslebs Eftermand paa Christianias Bispestol. Hans Mossin holdt sig heller ikke længe i Kjøbenhavn; rigtignok blev han 1736 forflyttet fra Trinitatis til Nikolai, og en ivrig Pietist Chr. Langemach Leth, af en gammel dansk Præstefamilie, der i nogle Aar havde været ansat i Norge, blev i hans Sted Sognepræst ved Trinitatis. Ved Nikolai Kirke beredte Mossins Iver ham snart nye Fortrædeligheder, hvilke siden nærmere skulle omtales; men da (1738) Niels Brorson var bleven Sognepræst ved Nikolai og Henrik Gerner Stiftsprovst i Niels Dorph's Sted, saa var omtrent den attraaede Samstemning tilveiebragt. — Ogsaa udenfor Kjøbenhavn gjorde sig saavidt muligt det samme Hensyn gjældende, men dog her mindre især i de første Aar, og navnlig ved Besættelse af Bispeembederne. Den første Præst ret efter Kongens Hjerte, der blev befordret til en Bispestol var Broder Brorson, der 1736 blev Stiftsprovst i Ribe og 1737 Biskop i Aalborg. Efterat han havde holdt sin Prøveprædiken paa Frederiksborg, gav Kongen ham i et Brev til Bluhme følgende Vidnesbyrd: „Han er et udvalgt Redskab i Herrens Haand, og det er næsten Skade med Hensyn til hans Prædiken, at han skal være Biskop; thi saa har Ingen Nytte af den Gave, han besidder til at prædike.... Han overgaaer langt sin Broder" (Niels Brorson) *).

---

*) Mnemosyne, IV. S. 401, hvor dog denne hele Yttring er

Hvor meget man nu end kan have at indvende imod Kongens Smag i Valget af Præster, saa er det dog umiskjendeligt, at han ved dette alene lededes af Iver for Kirkens Tarv, en Iver, der danner en skjærende Modsætning til Regjeringens sædvanlige Lunkenhed og Ligegyldighed. Heller ikke er det Meningen, at Kongen aldeles ingen anden Maalestok havde for præstelig Dygtighed end Opvækkelsen, et Mærke, der naturligviis ofte maatte skuffe. Tværtimod var det mere undtagelsesviis dette Hensyn blev gjort gjældende, og den almindelige Regel udtaler Forord. af 2 Nov. 1736, hvorved det blev paalagt Professorer, Biskopper og Provster efter et bestemt Schema at give alle de Studenter, der søgte et Embede, et nøiagtigt Vidnesbyrd „for at erfare hvem det bliver Guds Kirke og Fædrelandet tjenligst at see befordrede." Vistnok var det selv med den største Omhyggelighed umueligt at undgaae Misgreb, men meget blev der dog altid derved udrettet til at afskaffe gamle Uvaner. Vanskeligst maatte dette være ved de private Kald, og her klages derfor endnu bestandig over, at Patronerne solgte deres Præstekald som Kjøbmandsvare, ligesom de sædvanlig selv havde tilkjøbt sig denne Rettighed for rede Penge*). Men selv her passede Kongen nøiere paa; ved Reskr. 21 Octb. 1735 forbeholdt Kongen sig Kaldsret til alle Kjøbstadkald, en Anordning, der dog kun gjaldt det egentlige Danmark, men leilighedsviis ogsaa blev udstrakt til de slesvigske Stæder, saaledes Aabenraa og Tønder. I en anden Henseende skete der en Indskrænkning i Menighedens aldeles ubundne Valgret, der bestandig havde holdt sig i Slesvig, da det ved Fr. af 12 Nov.

henført til H. A. Brorson, men med Urette; thi Brevet er skrevet 1737, og denne blev først Biskop 1741.

*) E. Pontoppidan, Menoza. III. S. 391.

1736 blev bestemt, at enhver Præsentation til et ledigt Præsteembede først skulde have kongelig Approbation førend det endelige Valg maatte foregaae*). Fremdeles blev der med Strænghed vaaget over, at enhver Candidat, der var privat kaldet, skulde førend Tiltrædelsen aflægge den efter Forord. af 23 Oct. 1700 befalede Eed paa ikke at have tillistet sig Kaldelsen ad ulovlige Veie, og særlig indskjærpet, at Ingen maatte fritages for den Clausul om Giftermaal, hvilket vel ikke ganske kunde forhindre, men dog altid bidrog til at modarbeide slige Kunstgreb**). Det kan heller ikke være andet, end at den religiøse Alvor, der er Tiden eiendommelig, ogsaa maatte have Indflydelse paa disse Forhold, og at vi stundum træffe Herremænd, der med samme Alvor udøve deres Kaldsret. Saaledes beretter P. Hygum, at han, da han kom som Biskop til Aarhuus, forefandt mange Steder i Stiftet en glædelig Opvækkelse og mange oplyste Mænd blandt Præsterne, hvilket han tilskrev Grev Reventlow, der som Patron havde kaldet Nicolai Wedel til Værum og Drum i Galten Herred, og denne, en gammel Discipel af Franke og *Dr.* Anthon i Halle, havde atter havt stor Indflydelse paa den hele Omegn***).

Hvad nu disse Mænds hele præstelige Virksomhed angaaer, da var det ikke egentlig som Prædikanter de udmærkede sig, tværtimod havde de snarere en vis Sky for den glimrende Talekonst som verdslig Forfængelighed, og skattede i det Hele Følelsens Varme høiere end den klare Tankeudvikling. Det var en streng sædelig Alvor, de allevegne søgte at vække, og derfor var Spørgsmaalet om Grændsen for det

*) Usſing, Kirkeforfatning. III. 1. S. 49, 107 og 112.
**) Ussing, Kirkeforfatning. III. 1. S. 91.
***) Hygums Visitatsrelationer for 1740. K. Insp. Coll.'s Archiv.

moralsk Tilladelige Noget, der uafladelig sysselsatte dem, og hvorved de kom til at staae i en skarp Modsætning til den almindelige Levemaade. Denne de pietistiske Præsters munkeagtige Strænghed, der ikke sjælden havde et paataget skinhelligt Præg, skaffede dem mellem Folk mange Fjender, men den faldt ganske i Kongens Smag, og den bekjendte Sabbatsanordning af 12 Marts 1735 taler ganske i denne Tone. Meget i denne Forordning er nemlig kun Gjentagelse af ældre Bestemmelser, men dens Særkjende er fornemmelig en saadan Frygt for „verdslige Fornøielsers“ Misbrug, at den næsten blev et Forbud mod al Fornøielse især mellem Almuen. Bryllup, Ja-Ord og deslige Gilder maatte nok holdes om Søndagen, da det vanskeligt kunde undgaaes, men Øvrigheden skulde have flittig Indseende med dem baade paa Landet og i Byerne, og strængt forhindre alt hvad der kunde give Anledning til Forargelse. Skuespil og Baller bleve strængelig forbudne saavel om Søndagen som Aftenen tilforn; de saakaldte Julestuer skulde være aldeles forbudne, ligesom og alle andre Gilder især det saakaldte Sommer-i-By-Riden, der sædvanlig holdtes fra Pindse til St. Hans Dag, „da Gud ved slig Uorden og Misbrug fortørnes og Bonden ruineres.“ Istedenfor til verdslige Lystigheder vilde man heller indbyde Folk til opbyggelige Forsamlinger, for at forlyste sig ved aandelige Sange, og herved ledes vi hen til en anden Side i de pietistiske Præsters Virksomhed, nemlig deres Bestræbelser for at fremme en mere folkelig Psalmesang. Ligesom den hele Bevægelse var udgaaet fra Tydskland, saaledes havde den ogsaa bragt en Masse af tydske Psalmer herind, der enten i Original eller i Oversættelse brugtes i Forsamlingerne; men Pietismen vandt til en Tid virkelig Borgerret herinde, og saaledes uddannede den i Hans Adolph Brorson sin eiendommelige Psalmedigter. De smaa Samlinger, han

først fra Tønder siden fra Ribe lod udgaae, vandt snart almindelig Opmærksomhed og den Blødhed og Bøielighed i Formen, den Rigdom og Fylde i Følelsen, der udmærker de brorsonske Sange, har for stedse sikkret dem Plads mellem den danske Kirkes Kjærnepsalmer. Choralernes høitidelige Alvor var her mildnet ved en blødere gemytlig Tone, og den samme Forandring kan man sige de pietistiske Præster søgte at foretage med den hele Gudstjeneste, i hvilken Hensigt de anbefalede Katechisationen som det virksomste Middel til at fremme en livligere Medvirksomhed fra Menighedernes Side. Vistnok var det ikke noget nyt; mange Gange havde nidkjære Biskopper særdeles varmt anbefalet Præsterne flittig at katechisere, men det var sjælden i Praxis bleven drevet med synderlig Iver. Nu gik man et Skridt videre i Forsøget, ved nemlig at beskikke egne Katecheter først ved Holmens Menighed (Fr. 28 April 1736) siden ogsaa andensteds, der uden at være ordinerede skulde gaae Sognepræsten til Haande ved denne Kirkekatechisation, siden ogsaa med Confirmand-Underviisningen o. desl. uden at derved den daglige Chorsang og Bøn eller Søndagstjenesten skulde lide noget Afbræk. Hvad der var det Tiltrækkende ved de private Forsamlinger, den mere ubundne Sang og tvangløsere Samtale, vilde man forsøge at bringe ind i Kirketjenesten, uden at det dog ret kunde lykkes.

Medens saaledes de Mænd, der vare komne frem ved Bluhme's Anbefaling, ligesom denne væsentlig indskrænkede sig til at reformere Livet, saa var der Andre, hvem man kunde kalde Pietisterne af den ældre Skole, der anbefalede en anden Vei, nemlig at reformere Kirkeskikkene, og den mærkeligste af dem var Peder Hersleb. Herslebs Forhold i Frederik IV's Tid og navnlig hans Medvirksomhed ved Almueskolers Oprettelse, har tidligere været omtalt; af

Christian VI var han, egentlig imod sit Ønske, 1730 bleven udnævnt til Biskop i Christiania, og var derved altsaa fjærnet fra Hoffets Nærhed hvori han havde staaet som Slotspræst paa Frederiksborg; men hans Raad vedblev dog altid at have nogen Indflydelse, ligesom han og var en af de meest anseete Geistlige i Landet paa den Tid. Fra Slesvig havde der, som ovenfor berettet, strax ved Kongens Regjeringstiltrædelse hævet sig vægtige Stemmer for en Forandring i Ritualet, der altsaa forenede sig med Herslebs, og Kongen lod derfor ved sin Storkantsler Grev Joh. Ludv. Holstein i Foraaret 1735 forskjellige Geistlige affordre en Betænkning desangaaende. Mellem disse var Chr. Ramus, der 1732 var bleven Biskop i Fyen, og han havde tidligere nok ligesom adskillige andre Geistlige i Frederik IV's Tid ønsket enkelte Ændringer, men han havde nu ganske skiftet Mening. „Jeg tilstaaer, at da det først behagede Gud i min Ungdom at betro mig et Embede i sin Kirke, at en og anden Ting i vort Ritual har foraarsaget mig adskillig Sinds- og Samvittigheds Urolighed, men jeg takker min Gud, som hjalp mig til at overvinde dem uden at forurolige Øvrighed eller min Menighed". Paa samme Maade var det gaaet Biskop Eiler Hagerup i Throndhjem, der i sin Ungdom som en af de syv nordlandske Præster selv havde andraget paa en Revision af Ritualet, medens han nu i sin Betænkning næsten fraraadede alle Ændringer. Derimod var Peder Hersleb bleven fast ved sin Mening, og derfor var den kongelige Opfordring kommen ham saa beleiligt, da han uden en saadan udtrykkelig Tilladelse ansaae sig for saa ubetinget bundet ved sin afgivne Forpligtelse paa Ritualet, at han ikke engang vilde yttre noget Ønske om Forandringer. Nu kunde han give sit Hjerte Luft, og afgav en meget udførlig Betænkning af 2 Nov.

1735, uden at dog det Ringeste af disse Forhandlinger kom til offentlig Kundskab *).

Det var første Gang efter Reformationen der med Regjeringens Samtykke var Tale om Forandringer i Kirkens Skikke, og skjøndt Forhandlingerne just ikke ledede til noget bestemt Resultat, saa blive de dog mærkelige ved at pege hen paa den Vei, der senere er fulgt. Hvad der fornemmelig var Tale om, var deels Forberedelsen til Nadveren, eller Skriftemaalet, saavel det private som det aabenbare, deels Forberedelsen til Daaben eller Exorcismen. Hvad nu det første Punkt angaaer nemlig det private Skriftemaal med den almindelige Absolution, da er Peder Herslebs Mening derom allerede bekjendt af de foregaaende Aars Feider, hvor han gav sin Broder Ole Hersleb Ret i Sagens Realitet, og han udtalte sig her i sin Erklæring ikke mindre skarpt imod, at Absolution og Skriftestol saaledes var sammenføiet med Sacramentet. Hermed vilde han i og for sig ikke laste Ritualet, da dette tilholdt Præsterne at handle med hver Enkelt Synder førend Absolutionen og høre hans Syndsbekjendelse; men naar dette nu alligevel ikke skete, saa fandt han det uforsvarligt at beholde den almindelige Absolution, og foreslog isteden derfor, at Præsten skulde have Ret til at indrette sit Tilsagn til hver Enkelt efter sit bedste Skjønnende og efter sit Kjendskab til ham. Hvor eftertrykkelig nu end denne Sag under Striden var bleven draget frem, saa skete der desuagtet ikke nogen Forandring i Lovgivningen — rimeligviis fordi man nok saae det betænkelige ved de foreslaaede Forandringer — og selv Meddelelsen af den betingede Absolution forblev som hidtil kun tilladt ved særegen Dispensation. — Med det almindelige og private staaer det offentlige

*) Ritualets Revision 1735 og 36. Gen. Kir. Insp. Ell. Archiv.

Skriftemaal vel nok i Theorien i den nøieste Sammenhæng, men derimod ikke i Praxis, hvor dette sidste var bleven en reent verdslig Straf, som de borgerlige Domstole idømte, næsten udelukkende kun Overtræderne af det sjette Bud. Det Forkeerte i det aabenbare Skriftemaals hele Stilling til Kirken og den kirkelige Tugt, det aldeles Vilkaarlige i dets praktiske Anvendelse, hvortil de kongelige Dispensationsbreve ikke lidet bidroge, havde allerede været Gjenstand for Omtale af de syv nordlandske Præster i Frederik IV's Tid, og blev nu atter bragt paa Bane af Hersleb. Det var dog ikke hans Raad ganske at afskaffe „denne eneste liden Levning, der er bleven af den gamle Kirke-Disciplin"; blandt de Misbrug, der forvendte dens Anvendelse, fremhævede han, deels at den af Folk betragtedes som en Straf og blev af Domstolene anvendt paa denne Maade, uden at der blev spurgt, om Synderen virkelig erkjendte sin Synd, begjærede Samfund med Menigheden og vilde afbede den givne Forargelse; deels at det aabenbare Skriftemaal var „som et Spindelvæv, hvor de store Bremser bryde igjennem og kun de smaae Fluer blive hængende". Dette kunde siges i en dobbelt Forstand, forsaavidt nemlig det sædvanlig kun var Smaafolk, der kom til at staae aabenbar Skrifte, medens de Fornemme gik fri, enten ved Dispensation eller paa anden Maade; men Hersleb vilde dog nærmest have sin Lignelse anderledes anvendt, at denne Kirkestraf aldrig blev brugt uden ved Forseelser in puncto sexti medens andre „langt mere publike og skadelige Synder — dagligt Fylderi, Klammeri, Banden og Sværgen osv. — fast aldrig straffedes". Noget Hensyn blev der ogsaa taget til disse Anker, da det ved Frd. af 23 Dec. 1735 befaledes Øvrigheden nøie at paaagte, „at alt, hvad Loven og Frd. om aabenbar Skrifte og Kirke-Disciplin byder, uden Undtagelse paa det allernøieste efterleves" dog med Forbe-

hold af den kgl. Dispensationsret; ja der blev endog føiet til, at „Præsten skal tiltales og straffes, dersom han tager saadanne til Skrifte, om hvem han veed, at de leve i aabenbar Forargelse“. Saaledes blev altsaa Loven om Kirkens Disciplin eftertrykkeligt nok indskærpet, men intet Kongebud formaaede at hæve de Hindringer, der altid stillede sig i Veien for dens rette Anvendelse. — Endelig bragte Hersleb ogsaa, og her atter i Overeeensstemmelse med de nordlandske Præster, Exorcismen ved Daaben paa Tale, „endskjøndt, føier han til, man skulde næsten befrygte at yttre sin Mening om denne Sag, i Betragtning af de haarde Procedyrer, som i fordum Dage baade her i Riget og udenlands er øvet mod dem, som have turdet modsige denne ugrundede Ceremoni.“ Han gjennemgik derpaa alt hvad der var bleven sagt til Forsvar, samt drøftede, hvorvidt Kongen havde Ret til at foretage Forandringer i Kirkesager, og kom derved til det Resultat, „at Kongen af Gud har Magt og Ret til at afskaffe denne anstødelige og ufornødne Skik, saa og at det uden allermindste Fare og Skade for Guds Kirke kan skee“. Dette Raad blev rigtignok ikke strax taget til Følge, men bestyrkede dog Kongen i hans Betragtning af Sagen, nemlig ikke just at befale dens Afskaffelse, men at tilstede det, hvor man begjærede det, enten enkeltviis som Dispensation, eller fuldstændigt, som Tilfældet kort efter blev i Slesvig.

Een Forandring, som Alle, det vil sige alle Pietister saavel af den ældre som af den yngre Skole, vare enige i at anbefale, var Confirmationens Indførelse, og det blev derfor ogsaa den vigtigste kirkelige Foranstaltning fra Christian VI's Tid. Vistnok manglede den ikke Tilknytningspunkter i den tidligere Lovgivning; det var tidligere gjentagne Gange af nidkjære Biskopper blevet Præsterne paalagt, nøie at prøve de Unge i deres Christendoms-Kundskab forend de

første Gang stededes til Nadveren, gjerne saaledes at der knyttedes Katechisationer til Skriftemaalet; men sædvanlig var det gaaet af Brug eller blev kun meget skjødesløst iagttaget. I Slesvig var det derimod, som tidligere ved flere Leiligheder bemærket, i det Hele anderledes, og derfor kunde her langt lettere og umærkeligere den Forandring foretages, at Confirmationen blev almindelig Lov. Det var skeet ved en Resolution til Superintendent Conradi af 9 Marts 1733, uden at man mærker til, at Forandringen mødte nogen Betænkelighed. For Pietisterne maatte nu denne Skik synes ubetinget at anbefale; deres mange Skrupler ved Skriftestolen maatte for en Deel skaffes til Side, naar Præsten derved fik Leilighed til at tale med hver Enkelt i Menigheden om hans Salighedś Sag, og ikke sjælden betragtede de den christelige Oplysning, de ved Underviisningen meddeelte de Unge, som disses sande aandelige Daab, der kun var figurlig betegnet i Barnedaaben. Overalt derfor, hvor Pietisterne havde vundet nogen Indflydelse, havde de siden Speners Tid varmt anbefalet Confirmationen, og mange Steder var det lykkedes dem at bevirke dens Indførelse. Den samme Bestræbelse mærke vi ogsaa her i Landet. Hofpræst Lytkens havde i Frederik **IV's** Tid begyndt at confirmere den tydske Ungdom i Petri Kirke; Rudolph Møller, Biskop i Fyen, havde til samme Tid opmuntret Præsterne i sit Stift til at gjøre det samme; Evald begyndte at indføre Confirmation i Vaisenhuset, og efter Herslebs Forsikkring „gjorde den, saa ofte den blev holdt, ugemeen Bevægelse i Gemytterne“; endelig havde Herslеb selv som Biskop i Christiania meget ivrigt arbeidet paa dens Indførelse i sit Stift*). — Det var Christian **VI's** Fortrolige, Etatsraad Schrøder og Hofpræst Bluhme,

*) Zwergius, det sjæll. Cleresie S. 388.

der først bragte Kongen paa den Tanke, at knytte Confirmationens Indførelse til Reformationens andet Jubelaar 1736, og denne Tanke vandt ganske hans Bifald. Det blev derfor overdraget disse tvende at udarbeide et fuldstændigt Forslag, hvilket de ogsaa gjorde, og det saaledes at de med Hensyn til Handlingens Ceremoniel laante adskillige Træk af den romerske Kirkes gamle Confirmationsritus, f. Ex. Valget af Dagene, Haandspaalæggelsen o. desl. Forslaget blev sendt til Worms Betænkning, men ikke til nogen af de øvrige Biskoppers, rimeligviis fordi man hastede saa meget med dets Iværksættelse. Biskop Worms Betænkning er udførlig og charakteristisk; man mærker det nok, at han i Grunden ikke billiger dette Skridt, idetmindste ikke paa den Maade, man tænkte at foretage det, men altfor forsigtig til at sige det ligefrem indskrænker han sig til at gjøre flere Indvendinger, som han gjerne støtter til Citater af Dr. Spener, hvis Ord han nok vidste dengang havde meest Vægt, og sluttelig henstiller han det til Kongens Eftertanke, „om det ei kunde synes tjenligst, at dermed endnu i nogen Tid henhvilede, indtil de daarlige og ugrundede Tanker kan komme den eenfoldige Almue af Hovedet, ved hvilke en stor Deel af dem uden Føie indbilde sig, at adskilligt i vor Kirkes uskyldige Ceremonier skal forandres“. Denne Betænkning havde til Følge, at de Tvende, der havde indgivet Forslaget, eller vel især Bluhme maatte afgive en udførlig Gjendrivelse deraf, og denne maa Kongen have fundet fyldestgjørende, da Forordningen udgik kort efter den 13 Jan. 1736, næsten ordlydende som Forslaget, forberedt ved et Reskript til alle Biskopper af 16 Dec. 1735, der befalede at Confirmationen med det forderligste skulde indføres i alle Menigheder paa den foreskrevne Maade*).

*) J. Møller, Mnemosyne IV S. 232-266, hvor Biskop Worms Betænkning fuldstændig er meddeelt.

Hvad de Gammel-Orthodoxe havde herimod at indvende, uden at de ret turde komme frem med det, var af en dobbelt Art. Det angik nemlig deels Sagen selv, at en Handling, der i og for sig kun kunde kaldes en nyttig Kirkeskik, ikke maatte gjøres til almindelig Lov, at den ved at foretages med en saadan Høitidelighed, stillede de egentlige sacramentale Handlinger i Skygge; deels angik det Formen, da man nødig vilde indrømme Kongen Ret til at forandre Kirkens Ordinants, idetmindste ikke uden samtlige Biskoppers Raad, ved hvilken Leilighed det gjerne udtrykkelig bemærkedes, at hvad der var skeet i Christian V's Tid kun angik Lovenes Redaktion, men ikke nogen Forandring i selve Kirkeskikkene. Biskop Worm havde slet ikke indladt sig paa denne Sag og kun holdt sig til den første; men tydeligere finde vi Indvendingerne fremsatte i et lille utrykt Skrift af Stiftsprovst Lassen Tychonius i Viborg. De vare her fremsatte i korte Sætninger med vedføiet Gjendrivelse, men saaledes at man nok mærker, det var Forf. mere om det første end om det sidste at gjøre*). Her hedder det angaaende Maaden, hvorpaa Confirmationen var indført, blandt andet saaledes: „At den ikke har Biskoppernes, som Gud har betroet sin Kirke, deres veloverveiede Consens"; „at man ei maa vige de i vore Tider indsnigende falske Brødre„ som uden al Tvivl have udvirket dette Værk

*) Hndskt paa Kgl. Bibl. Kall'ske Sml. 4. 476. **Confirmatio confirmationis**, eller Enfoldig Betænkning af Guds Ord, den hellige Kirkes Skikke, Luthers Reformations Orden og en oplyst Fornuft, hvad der kan og bør holdes om de Unges Bekræftelses Skik, Ret og Opbyggelighed af Confirmationens lydige Tjener (ɔ: Christ. Lassen Tychonius). Pont. omtaler dette Skrift i **Coll. past. pract.** S. 455 paa følgende Maade, at det „vilde efter Anseelse vindicere dens Uskyldighed, men Andre holdt det for en Modsigelse, skjøndt fiin og uformærkt".

til vor Kirkes og Rituals Præjudice"; — og angaaende Handlingen selv: „at den ikke har Guds eller Christi Apostlers Befaling, Forjættelse eller Exempel"; „at den giver Skrupel til de Eenfoldige, som enten maa tro vor Lærdoms Urigtighed, som saalænge har taalt denne Mangel, eller tvivle om deres egen Salighed, siden de mangle denne Indvielse"; „at saadan Confirmation ikke behøves, siden vi have baade Haandspaalæggelsen i Daaben, og have Examen god nok i vor Lov og Ritual". — Worm havde tilbudt sig i sin Betænkning at udarbeide et Skrift angaaende denne Sag til Oplysning for Stiftets Præster, og for at forebygge alle Misforstaaelser; dette tog Kongen ikke alene med Glæde imod, men paalagde tillige Biskoppen i Christiania Peder Hersleb at gjøre det samme for Norges Præster. Worm udgav da tvende Bøger: „Om Børnedaabens Fornødenhed og Confirmationens Nytte" og „Et velmeent Sendebrev angaaende den gudelige Confirmationsforordning"; Hersleb skrev til samme Tid: „**Epistola pastoralis** eller en venlig og velmeent Erindrings- og Opmuntringsskrivelse til Præsterne i Aggershuus-Stift" *). Disse trende Skrifter ere naturligviis alle anbefalende, men dog mærker man nok paa Tonen, der gaaer igjennem dem, Forfatternes forskjellige Stilling. Medens Hersleb er fuld af Glæde over denne Foranstaltning, hvoraf han venter sig de rigeste Frugter for den danske og norske Kirke, saa er Worm langt mere tilbageholdende i sin Roes; han finder den nok gavnlig og hensigtsmæssig, men er dog især omstændelig i at vise, at den paa ingen Maade skal svække Daabens og navnlig Barnedaabens sacramentale Betydning. At Samtiden ogsaa nok følte denne Forskjel, seer man af et Brev

*) Et Udtog af disse Skrifter er paa Tydsk meddeelt i Dänische Bibliothek I.

fra den lærde Gram til Statholderen i Norge angaaende Herslebs Bog; paa en Forespørgsel, hvad Folk i Kjøbenhavn sagde om den, svarer Gram ved at omtale hvad hans lærde Læge havde sagt saaledes: „Haaret staaer mig paa Hovedet, naar jeg tænker paa, hvorledes denne theologiske Medicus fulminerer mod sin Landsmands Foster“, medens Biskop Worm, der dengang laae paa sin Sotteseng, i det samme Brev omtales med uskrømtet Velvillie og Høiagtelse *). Men denne de gammel=orthodoxe Theologers Fulmineren — thi mellem dem maa uden al Tvivl den omtalte Læge regnes — gik i Graven med dem, og den yngre Slægt var eenstemmig i at prise den nye Foranstaltning; saaledes taler Pontoppidan i samme Tone om Confirmationen som Hersleb, naar han skriver: „Man kan vel sige til Guds Priis, at med den en ny Periode er begyndt i vor Nationalkirke, og der er Udsigt til, at istedetfor Mørket tilforn bedækkede Landet vil det nu om kort Tid være fuldt af Herrens Erkjendelse. Lidt efter lidt opvoxer blandt os en Slægt, som idetmindste ikke skal mangle tilstrækkelig Belærelse om at gjøre Herrens Villie“**).

Imidlertid fortsatte sig bestandig den fanatisk=sværmeriske Bevægelse mellem Almuen, uden at Regjeringen egentlig gjorde noget alvorligt Forsøg paa med Magt at kue den. Det er kun tilfældige Enkeltheder, som derom ere komne til Efterverdenens Kundskab, men disse ere Vidnesbyrd om et stærkt religiøst Røre, hvis Omfang og Betydning det nu er vanskeligt at bestemme. Imellem den Tids Sværmere nævnes Ingen hyppigen end Støttrupperne, Sønner af Fæstehuusmand Jens Bødker fra Støttrup, i Farsø Sogn ved Viborg, og det rimeligviis paa Grund af den vidtløftige

*) Dette Grams Brev findes i Mnemosyne IV S. 267=68.
**) Pont. Annal. IV S. 75.

Proces (1735-38), hvori de egentlig imod Regjeringens Ønske bleve indviklede. Hovedmanden mellem dem var atter den ældste Morten Støttrup, der som Student var bleven greben af Tidens Sværmeri og nu havde revet sine Brødre med sig, især den yngste Niels, der ligeledes var Student. Grunden til, at disse maatte erfare en langt strængere Medfart end mange ligesindede, var uden Tvivl den, at de bestræbte sig for at udbrede deres sværmeriske Meninger i deres Hjemstavn, og paa Landet var baade den geistlige og verdslige Øvrighed langtfra saa lemfældig mod slige Folk som i Hoffets Nærhed. Morten Støttrup gjorde to saadanne Missionsreiser til Viborg i Efteraaret 1734 og 35; den første Gang var han falden tilføie, og havde endog ladet sig overtale til at gaae til Alters; men desto ivrigere var han anden Gang. Han overtalte snart sine gamle Forældre til at holde sig borte fra Kirken, „hvor de kun hørte Ord uden Aand, Lyd uden Liv", og til dem sluttede sig Enkelte andre, „der følte at de vare i Naadestanden, og derfor vilde affondre sig fra Verdens Galenskab". For nu at undgaae den retslige Forfølgelse besluttede de sig alle til at drage bort og begave sig strax paa Reisen til Kjøbenhavn. Midt om Vinteren vandrede de tilfods igjennem Jylland, men da de formedelst Frosten maatte lægge Veien om over Fyen, bleve de anholdte i Nyborg, hvor man ikke vilde lade dem komme over Beltet uden Pas. Paa Reisen havde de vistnok døiet meget ondt, men hvor de fandt aandelige Brødre og Søstre, havde disse villig understøttet dem, ligesom de og ved given Leilighed havde prædiket deres Lærdomme*). Dette havde været Tilfældet i Nyborg, hvorfor de bleve paagrebne, og da de manglede Pas, som Løsgjængere sendte tilbage til Viborg, saa at

*) M. Lillelund, Danmarks Kirkehistorie. Viborg 1773. S. 185.

de altsaa dog ikke undgik den retslige Forfølgelse paa dette Sted. Biskop Andreas Wøldike behandlede dem meget strængt, det vil sige de Unge, især Morten og Niels, medens de Gamle snart gik fri. Der blev holdt flere skarpe Forhør med dem, men da Sagen trak sig hen uden at komme til nogen Afgjørelse, kom der til deres store Glæde i Febr. 1737 Ordre til at de skulde sendes til Kjøbenhavn, hvorhen de bleve førte som Forbrydere i Lænker, og hensatte i Kastellet. — Da nu Sagen var begyndt saaledes i Viborg, var man i Kjøbenhavn i stor Forlegenhed med hvad man skulde gjøre ved disse Folk. Biskop Wøldike fik igjennem Gen.-Kirke-Insp.-Coll. en skarp Irettesættelse, hvori det blandt andet hed: „Hs. Maj. vil ikke at uskyldige Folk skulle ansees for Kjættere, eller at de Mennesker, som af Skrøbelighed kunne fare vild, strax under Skin af den rene Lærdom med Bitterhed forfølges, men at slige Mennesker med en sagtmodig Aand hjælpes tilrette“ *). Det var altsaa Fremgangsmaaden, man i Kjøbenhavn vilde anvende imod dem; og det blev paalagt Provst Mathias Hvid ved Holmens tilligemed Professor Reuß flittig at besøge dem, for at prøve paa ved Grunde at bringe dem fra deres Vildfarelse. Disse forelagde Støttrupperne de Spørgsmaal, hvorom man altid handlede med Fanatikerne; „om Lærerembedet og Sacramenterne kun ere udvortes ceremonialske Ting?“ og fik til Svar, at det kun var den indre Daab og den indvortes aandelige Nydelse af Herrens Legeme og Blod, ligesom det indre aandelige Kald til at prædike, de kunde tillægge nogen Betydning; medens Lærerembedet med Daaben og Nadveren, som de ere i Statskirken, kun ere Menneske-

*) Af Collegiets Copibog fra 1738 i Gen. K. Insp. Coll. Archiv.

paafund og idel Misbrug af det Aandelige*). Desuagtet kunde Christian VI vanskeligt beqvemme sig til at der blev anvendt strængere Midler imod dem, da han fandt al Tvang i Religionen ligesaa stridende mod Naturens Love som imod den evangeliske Kirkes Grundsætninger. Der blev tilbudt Brødrene Frihed, naar de vilde love ikke at tale til Andre om deres særdeles Meninger; men da de heller ikke vilde gaae ind paa dette Tilbud, maatte Kirke-Collegiet erklære, „at den almindelige Sikkerhed ei kan tillade Morten og Niels Støttrup, som have baade Gaver og Drift til at føre Andre paa farlige Tanker, med Frihed opholde sig i D. M.'s Lande"**). De to af Brødrene, der vare Studenter, maatte altsaa forlade Landet, efterat være blevne forsynede med Reisepenge, og toge deres Ophold i Hamborg, uden nogensinde senere at vende tilbage***).

Kjøbenhavn blev derfor Samlingsstedet for alle urolige Hoveder saavel fra Provindserne som fra Nabolandene, og man møder derfor her i disse Aar Sværmeriet under de sælsomste Skikkelser, saa at det ikke sjælden gik over i fuldkommen Galskab. En afsat jydsk Skolelærer Jens Christensen Brock, en Ven af Støttrup, var mellem de første, der vægrede sig ved at lade deres Børn døbe. Præsterne skulde da forsøge paa at overtale ham, og i Begyndelsen lod det ogsaa til som om han ikke reent ud forkastede Barnedaaben, men kun stødtes over Djævlebesværgelsen, og forlangte Neddyppelse istedetfor

*) M. Støttrups Forklaring for Gen. K. Insp. Coll. i Collegiets Archiv. Jfr. Krog, Samlede Efterretninger om Viborg By; Anhang.

**) Brev af 10de Juli 1738 i Coll. Copibog. Gen. K. Coll. Archiv.

***) I „Basedow's Leben, Charakter u. Schriften ved J. C. Meier S. 236" omtales mellem haardtplagede danske heterodoxe Theologer en Støtterup, hvem Forf. havde kjendt i Hamborg, og hvis Sønner endnu levede der i Ære og Anseelse.

Bestænkelse, hvilket man endda nok vilde have tilstaaet ham; men siden kom han paa andre Tanker. Han raadførte sig nemlig med en af sine Venner ved Navn Thaisen, der engang havde været Student, men nu var bleven Skomager, da han dog ikke vilde tage imod noget Embede i Statskiken, og efter hans Raad forkastede Brock aldeles Barnedaaben, hvorfor han maatte ligesom Støttrupperne forlade Landet*). Sværmeriets værste Skikkelse var imidlertid det Mordraseri, der langtfra hørte til Sjældenhederne. Saaledes fortælles der, at „i Aaret 1736 huserede Morderenglen ret i Kjøbenhavn; i de to Maaneder Mai og Juni skete otte Mord, mestendeels af saadanne Folk, der vare kjede af Livet og vilde døe; derfor have de, efterat have myrdet spæde Børn, angivet sig selv for Retten"**). Det var en frygtelig Virkning af den Livslede og Fortvivlelse, som de evindelige Trusler om Helvedes evige Qvaler vakte, og vi træffe dette Raseri ikke blot dengang, men endog mange Aar derefter, hvorom de dertil sigtende Lovbestemmelser bære Vidnesbyrd. Af en mere uskadelig Art var Sværmeriets Vanvid, naar f. Ex. en Mand listede sig ind i Kirken, førend en Daabshandling skulde foregaae, og vadskede sig i Funten i den Tanke nu at blive rigtig døbt***); eller naar Andre kjøbte sig i Forening en Gaard i Frederiksberg, for der fuldkommen afsondrede fra Verden at vente paa det tusindaarige Riges Frembrud****).

Ogsaa mellem Præster antog Sværmeriet undertiden en næsten fuldkommen vanvittig Charakteer. En jydsk Præst

*) Pontoppidan, Hndsk. Fortsættelse til Annalerne; A. 1735 Ny kgl. Sml. fol. 1737

**) Smstds. til A. 736.

***) Henrik Gerner, Vita og fata S. 23.

****) Erik Pontoppidans Levnet; J. Møllers Tidsskrift for Kirke og Theologi IV. S. 169.

Bertel Taulov i Rørbæk, Viborg Stift, var en aldrende Mand, der havde ført et meget stille Liv og levet ugift, hvilket det synes han lagde selv megen Vægt paa, da han begyndte i sine Prædikener med sværmerisk Hæftighed at ivre mod Kirkens Fordærvelse, og at tale om Syner og Aabenbaringer, han meente at have havt. Biskop Wøldike formanede ham alvorligt til idetmindste ikke at forvirre sine Tilhørere med slige Taler, men det hjalp ikke, og Rygtet om hans Aabenbarelser udbredte sig vidt og bredt. Sagen kom Kirke-Collegiet i Kjøbenhavn for Øre, og dette undlod ikke strax at tilskrive Biskoppen et Brev, hvori det forekastede ham at have taget Sagen altfor lemfældigt. Wøldike svarede, at han nylig i den Støttrupske Sag havde paadraget sig Collegiets Dadel for en altfor stræng Fremgangsmaade; han vilde derfor nu gaae lemfældigere til Værks, saameget mere som den Paagjældende var en gammel Mand, paa hvis tidligere Liv der Intet var at sige. Der blev altsaa nu nedsat en Provsteret, men derved blev Taulov's ekstatiske Iver endnu hæftigere; han betragtede sig som den sidste Prophet, og hans Prædikener vare kun Forbandelser over Kirkens Tilstand. Han blev derfor suspenderet fra sit Embede, men døde kort efter i Juli 1738, førend der kunde foretages Noget imod ham*).

I Nyborg, hvor Støttrupperne, som ovenfor fortalt, baade havde fundet gamle Venner og selv skaffet sig nye, vedblev i flere Aar Striden mellem de forskjellige kirkelige Partier. Sognepræsten i Byen Frick henvendte sig tilligemed Borgermester og Raad med en Klage til Stiftets Biskop Chr. Ramus over, at „Nogle vare henfaldne til de Støttruppers Principer, hvorfor de nu paa andet Aar afholdt sig fra Nad-

*) Af Collegiets Acter i 1737 og 38 i Gen. K. Insp. Koll's. Archiv.

veren.“ Denne Klage var dog fornemmelig rettet mod Byens anden Præst, Hans Lemming, som de meente bestyrkede hine Særsindede i deres Vildfarelse, da han pleiede hver Søndag efter Tjenesten at holde Forsamlinger i sit Huus, netop for saadanne Folk, og desuden beskyldte de ham for, ikke at holde sig Ritualet efterrettelig som han burde. De Endringer, han havde tilladt sig i dette, bestod deri, at han ved Nadveren ikke vilde sige til Communikanterne: „Kjæreste Christi Venner“, men blot „kjære Venner“, og ved Daaben til Fadderne ikke: „I gode Christne,“ men „kjære Brødre og Søstre“; og Grunden hertil var, som man let seer, den, at han ikke vilde erkjende alle, der deeltage i de hellige Handlinger, for gode Christne, naar han ikke i Livet saae Frugterne af Naadens Stand. Klagen gav Anledning til at der blev verlet adskillige Breve mellem Biskoppen og Lemming, hvori denne gav Klagerne Ret i, at der fandtes megen vrang Lærdom i Byen, og det en langt farligere end de havde paaanket, naar nemlig Folk bildte sig ind at være gode Christne blot ved udvortes Kirkegang uden alvorlig levende Forbedring. Ramus svarede hertil, at saadan kjødelig Tryghed fandtes vel baade i Nyborg og andetsteds, men det var ingen falsk Lærdom, da det meget mere var en Fornægtelse i Livet af den Lærdom de selv førte i Munden, medens derimod Ordet med Føie anvendtes paa dem, der ikke vilde tage Deel i Herrens Nadver*). Det er ikke bekjendt, at Sagen kom videre end til Stiftets Øvrighed, men uden al Tvivl vilde Lemming hos Regjeringen have fundet mere Medhold.

I Kjøbenhavn vaktes der ogsaa et lille Efterspil af de foregaaende Aars kirkelige Strid, foranlediget ved den

---

*) Denne Brevverling findes i Hndskt. paa Kg. Bibl. Ny kgl. Sml. 4. 1159.

eneste, der endnu var tilbage af de gamle Orthodoxe, nemlig Hans Mossin. Da han forflyttedes fra Trinitatis til Nikolai, skulde han efter Lovens Bydende antage og lønne to Katecheter, og dertil beskikkedes Andreas Balslev og Henrik Reyling. At man dermed ligesom paanødte ham to Medhjælpere, maatte allerede være Mossin ubehageligt, og det blev det end mere derved, at disse twende hørte til de ivrigste Pietister, der i Grunden kun erkjendte dem for Christne, der toge Deel i de gudelige Forsamlinger. Mossin undlod ikke at ivre imod dem ved alle Leiligheder, og gik endog saavidt, at han offentlig i en Prædiken, d. 4 Aug. 1737, nævnede begge sine Katecheter, og beskyldte dem for at føre falsk og djævelsk Lærdom. Dette aabenbare Brud paa Kirkefreden foranledigede atter Nedsættelsen af en Commission, der skulde bedømme saavel begge Parters Lærdom som fornemmelig Mossins ved denne Leilighed udviste Forhold. Commissionen bestod af Kongens meget formaaende Minister Grev Joh. Ludv. Holstein, samt trende Præster, Stiftsprovst Dorph, den nylig afdøde Reenbergs Eftermand, Chr. L. Leth ved Trinitatis, og Matth. Hvid ved Holmens-Kirke. Blandt disse var Dorph den eneste, der kunde være tilbøielig til at give Mossin Medhold, men deels var han kun een mod tre, deels kunde han heller neppe forsvare Mossins ubesindige Fremgangsmaade. Hvad Lærdommen angik, da fandt Commissionen ikke, at nogen af Parterne havde foredraget andet end hvad der ved kjærlig Fortolkning kunde findes overeensstemmende med Guds rene Ord og den augsb. Conf., om det end her og der kunde behøve en nøiere og tydeligere Forklaring; men desto strængere blev Dommen over Mossins Forhold. Uden at have henvendt sig enten til Provst eller Biskop, uden at have agtet paa disses Formaninger, havde han tværtimod den kgl. Decision af 16 Dec. 1734 bragt theolo-

giske Controverser paa Prædikestolen, og det endog paa den meest stødende Maade. Begge Katecheter bleve derfor aldeles frifundne, men Mag. Mossin dømt til at have sit Kald forbrudt, betale ad pios usus 350 Rdl. samt Processens Omkostninger Desuden skulde, for at oprette den givne Forargelse, ved Successors Introduction Mossins begangne Forseelse tydeligt og med Eftertryk forklares Menigheden. Denne Dom blev afsagt d. 31 Marts og confirmeret af Kongen d. 2 April 1738 *). Mossins Eftermand blev den ovenfor omtalte Nikolai Brorson, men da Stiftsprovst Dorph ved hans Introduction skulde efter Dommens Lydelse tydeligt forklare Mossins Forseelse, skete det paa en saadan Maade, at man forstod det, som om han vilde advare Menigheden for den nye Præst. De tvende Katecheter forbleve altsaa i deres Embeder, og Balslev blev siden Præst i Jylland, men Rehling, hvem Mossin ogsaa havde nævnet som „den groveste, der af Ungdoms Uforstand ikke saa vidste at tæmme sig", søgte 1741 selv sin Afsked og gik til Herrnhut, hvorved han altsaa viste, at han selv følte sig meest hjemme blandt Herrnhutterne**).

I det Foregaaende er Kirke-Collegiet, eller som det hed med sit fulde Navn, „General-Kirke-Inspektions-Collegiet, der oprettedes ved Forordn. af 1 Oct. 1737, oftere nævnet, men denne nye Foranstaltning har Krav paa særlig Opmærksomhed, og vi ville derfor dvæle lidt nøiere ved dette Collegiums Stilling. Det er ikke noget Omslag

*) Mag. Mossins Sag mod hans to Katecheter med den deri ergangne Dom. K. L. Rahbek, Hesperus VIII. 1823 S. 385—424.

**) De sidste Bemærkninger ere hentede fra forskjellige hndskr. Presbyterologier. (Kall. Sml. 4. 489 o. fl.)

eller nogen væsentlig Forandring, der dermed indtræder i Kirkestyrelsen, men det Særegne bestaaer kun deri, at alt, hvad der hidtil har sysselsat Christian VI i kirkelig Henseende, ved dette Collegium faaer en bestemtere og fastere Form. Det har derfor ikke noget at gjøre med det i det syttende Aarhundrede flere Gange yttrede Ønske om en særskilt kirkelig Overbestyrelse, da man derved kun tænkte paa et særegent Collegium for Kirkesagernes administrative Forvaltning, medens man derimod med Føie betragtede dette Collegium, ligesom Christian VI's Kirkestyrelse overhovedet, som væsentlig reformatorisk, hvad enten man nu fulgte disse Bestræbelser med Frygt eller Haab. Fra deres Side, der frygtede enhver Forandring, laae det nær atter at gjøre den gamle theologiske Theori gjældende, at Kongen kun udøvede den lovgivende Magt i Kirken gjennem en kirkelig Repræsentation, bestaaende af Bispopperne og de theologiske Professorer. Vel var denne Theori aldrig egentlig juridisk anerkjendt, men dog var den i tidligere Tider ved flere Leiligheder praktisk anvendt især førend Suveræniteten. Vel pleiede ogsaa Enevoldskongerne i kirkelige Sager gjerne at høre geistlige Mænds Raad, men disse Forespørgsler havde endnu langt mere end de tidligere Bispemøder en reent tilfældig Charakteer. Dette var ogsaa Tilfældet i Christian VI's Tid, og deels fordi at de Geistlige, Kongen havde Tillid til, alle vare af en bestemt Farve, deels fordi der dengang mere end nogensinde var Tale om vidtløftige Forandringer i det Kirkelige, var det naturligt, at Ønsket om en større kirkelig Selvstændighed, der kunde sætte en Grændse for Kongens vilkaarlige Indgreb, rørte sig blandt Geistligheden. Saaledes beretter P. Hersleb: „Endogsaa en Biskop lader i et Stift omløbe og insinuere saadanne Ord til Rigets høieste Mænd: Alt, hvad som i Kirken skal forandres og forordnes, det kan ikke skee

uden alle Stænders Samtykke; hvad Kirkens Stænder samtykker og forandrer, dertil ere alle Kirkens Medlemmer forpligtede til adlyde; fremdeles skriver samme Biskop: Alle christelige Potentater have altid tempereret det **excercitium jure episcopale**, at de ved deres Bisskopper og Theologer have ladet opsætte, raadføre og beslutte alt hvad som henhører til disse Ting" *). Hersleb navngiver ikke Manden, rimeligviis fordi slige Yttringer efter hans Tanker grændsede nær til **crimen læsæ majestatis**; det blev ovenfor bemærket ved Confirmationens Indførelse, at dengang den samme Indvending blev fremført; men det var kun i Smug den turde vove sig frem, da det altid var et meget kildent Spørgsmaal at berøre, hvor Grændserne gik for Kongens Enevoldsmagt. Hersleb billigede for sin egen Person slet ikke denne Betragtning, da han gik ud fra at Kongen som Konge, uden engang at tale om at der hertillands var en Enevoldskonge, havde Magt og Ret for Gud til at forandre Kirkeskikke, uden at spørge Geistligheden derom, „hvis Enighed i saa Fald heller neppe er at haabe".

Det er i den Henseende mærkeligt, at den eneste Forsamling i Riget, der havde Charakteren af en kirkelig Synodal-Repræsentation, kort iforveien havde mistet sin Selvstændighed. Dette gjælder ikke Landemoderne i de danske Stifter, thi disse havde allerede længe været uden synderlig Betydning, men derimod Landemodet for Slesvig og den kongelige Andel af Holsten, Synoden i Rendsborg. Denne Forsamling var under Conradis Forsæde i Christian VI's Tid optraadt med særdeles Iver, men hvad enten det nu var Utilfredshed med dens altfor dristige reformatoriske Forslag, eller

*) P. Herslebs Betænkning i Ritualsagen. Gen. Kirke-Insp. Coll.'s Archiv.

det var for fastere at samle den hele Kirkestyrelse i Kongens Haand, saa blev ved Reskr. af 21 Mai 1737 General-Superintendent Conradi underrettet om, at Synoden herefter ikke maatte drøfte noget Forslag, uden at det først var forelagt og billiget af Regjeringen. Det var denne Ret til at gjøre Forslag, og dermed paa lovlig Maade at bringe forskjellige Betænkninger ind i den almindelige Discussion, der havde givet Synoden i Rendsborg sin Betydning, og Virkningen af dette Forbud blev derfor den, at der aldrig siden blev holdt nogen saadan Synode*). Derfor opgav den slesvigske Geistlighed dog ikke sine tidligere udtalte Ønsker, men de kunde nu kun komme frem i General-Superintendentens officielle Forhandlinger med Regjeringscollegierne, uden at disse bleve bekjendte i videre Kredse.

Hvad man dengang skattede høiere end slige Deliberationer var moralsk opvækkende Formaninger, og Slesvigs Geistlighed var ligeledes den første, der slog ind paa denne Vei. „Des königlichen Synodi zu Rendsburg wohlgemeinte und herzliche Ansprache an sämtliche Lehrer der beiden Herzogthümer", blev en berømt lille Bog, der efter kgl. Reskript skulde uddeles til alle Hertugdømmernes daværende og vordende Præster.**). Den indeholder en Samling af pastorale Formaninger, angaaende alle Præstens Embedsforhold, og er rimeligviis i Udkast forfattet af Conradi og derpaa gjennemseet af de øvrige Provster, navnlig af Schrader i Tønder. Dette Exempel blev ogsaa efterfulgt

*) Burchardi, Über die Synoden in Schleswig u. Holstein. S. 93.

**) Denne „Ansprache" er optrykt, omtrent 100 Aar derefter af General-Superintendent Callisen i Slesvig 1836, for paany at bringes Præsterne i Erindring.

andre Steder. Biskop Hersleb lod saaledes for Sjællands Stift udgaae fra Aarene 1740-55 „Sermones ad Clerum eller Prædikener ved de aarlige Provstemøder i Sjællands Stift holdte af Provsterne" i forskjellige Samlinger, 6 Prædikener i hver. Langt grundigere og livligere end disse ere Erik Pontoppidans „Opvækkelige Hyrdebreve aarlig fremsendte til Præsteskabet i Bergen Stift", udgivne 1753, og skjøndt nu vistnok slige Formaninger til alle Tider kunne finde et passende Sted, saa lagde man dog dengang ganske særdeles Vægt paa dem. Saaledes ønskede man, at alt skulde tjene til Opbyggelse, og at gjennemføre denne Regel i den hele statskirkelige Organisation var et væsentligt Formaal for det nylig oprettede Collegium.

Hermed ere de tvende Hovedpunkter fremhævede, der ere nødvendige for Opfattelsen af det nye Collegiums Stilling; deels nemlig at dets Sammensætning alene blev bestemt af Kongens personlige Tillid, og altsaa i Christian VI's Tid havde en afgjort pietistisk Charakteer, deels at Hensigten med det var en reent moralsk, aandelig Virkning, i Forhold til hvilken de Forandringer, der kunde være fornødne i den bestaaende Lovgivning, kun bleve det underordnede. Derfor angiver Instruxen Collegiets Formaal ganske i Almindelighed saaledes: § 1 „Collegiet skal med største Flid og af yderste Evne søge at befordre den levende Guds Kundskab og sande Frygt hos alle vore tro og kjære Undersaatter, samt derhos befæste den mellem alle Indbyggere saa fornødne Enighed og Kjærlighed"; men netop derved bliver dets Oprettelse et mærkeligt Phænomen. Der ligger nemlig deri Erkjendelsen af, at den blotte juridiske Forretningsgang i alle statskirkelige Anliggender ikke kan tilfredsstille Kirken som et aandeligt Samfund; at, for at bruge et theologisk stemplet Udtryk, disse ikke skulle behandles som et **opus operatum**,

hverken fra de enkelte Medlemmers Side ved en blot udvortes Deeltagelse i de kirkelige Handlinger, eller fra Geistlighedens og de Styrendes Side ved en blot juridisk forsvarlig Jagttagelse af de foreskrevne Former. Den hele statskirkelige Organisme skulde gaae sin sædvanlige Forretningsgang, og Collegiet skulde være ganske udenfor denne, men dets Formaal skulde være at vække Varme og Liv i de stivnede Former, og derfor fik det Myndighed til at gribe ind allevegne, hvor det fandtes fornødent for at varetage Aandens Tarv. — Under dette Synspunkt maa de fleste af Instruxens Bestemmelser opfattes, fornemmelig § 5-7 og 11-15, hvis væsentlige Indhold er følgende: § 5 „Collegiet skal sørge for Kirkedisciplinens opbyggelige Brug i alle sine differente Grader, og see den igjen indført, saavidt det kan skee til Menighedernes sande Forbedring og uden Republikens eller **publici** Uro"; § 6. „Ved den offentlige Gudstjeneste skal det paaagte, at de derved fornødne Handlinger og Skikke indrettes paa en uniform og opbyggelig Maade, saa at Menighederne i sand Kundskab og Gudelighed kan fremmes og det fordærvelige **opus operatum** afskaffes og af Gemytterne udryddes"; § 7 „Isærdeleshed skal det paaagte, at Menighederne ikke lide Mangel paa retskafne Lærere og opbyggelige Bøger, og at Læreren ved flittige Katechisationer, idelige Huusbesøg, og ved en christelig Kirkedisciplin lovlig veileder Menighederne". § 11 „Paa det at Geistligheden med desto større Flid og Troskab kan vaage over de dem anbetroede Sjæle, saa skal Collegiet være betænkt paa at fritage den for de den paahvilende verdslige Forretninger". § 12-13 „Isærdeleshed gjælder dette om Bisperne og Provsterne, og skal derfor Collegiet være betænkt paa at indgive et Forslag, hvorledes det bedst kan skee" § 14 „Collegiet skal med Flid tilholde Bisper, Provster og Præster troligen at iagttage deres

Pligter, og skulle Bisperne i aarlige, udførlige Relationer indberette, hvorledes Menighedernes Tilstand er". § 15 „Paa det at Provste= og Præstemøderne maatte skaffe des bedre Nytte, saa skal Collegiet efter forud indhentet Betænkning indgive et Forslag, hvorledes disse Møder til Kirkens sande Opbyggelse kan anvendes." — Ved alle disse Bestemmelser kom det egentlig ikke an paa at give nye Love, men derimod paa Lovenes aandelige og levende Gjennemførelse. I samme Diemed fik Collegiet ogsaa ved § 16 Myndighed til, naar det ansaaes fornødent, at beskikke en eller anden Præst til extraordinær Kirkevisitator, for at paasee at alt gik sømmeligt og ordentligt til; men det er ikke bekjendt, at Collegiet i det egentlige Danmark nogensinde havde Mod til at iværksætte denne Bestemmelse, der naturligviis maatte være meget krænkende for vedkommende Bisskop og let kunde faae Udseende af et vilkaarligt Indgreb i hans Embedsmyndighed. Hvad man udentvivl derved nærmest vilde opnaae, var at forebygge de Misbrug, hvorover der i tidligere Tider oftere var ført Klager, og hvorom der handles i Instruxens § 9 og 10. Der bydes nemlig i § 9: „Isærdeleshed skal Collegiet være betænkt paa at forekomme alle ulovlige og utilladelige Maader, hvorved Nogen kunde tilvende sig et Præstekald, og saa ofte det om nogen Vocation er videndes, at den derved brugte Omgang eragtes mistænkelig, da at lade denne Sag med største Alvor og Forsigtighed undersøge"; fremdeles § 11 „det skal paasee, at den geistlige Stand renses for alle uduelige, uvidende og forargelige Præster, og derimod paa alle Maader lette de retskafne Læreres Arbeide og Møie". — Andre af Instruxens Bestemmelser have mere Hensyn til den Tids kirkelige Forhold, men ogsaa ved disse er Collegiets Charakteer og Opgave den samme. Hertil kan man regne, naar det i § 2—4 paalægges det at standse anstødelige Pro=

cesser og religiøse Controverser, da det netop var den religiøse Gjæring, den pietistiske Bevægelse vakte rundtomkring, der foranledigede dets Oprettelse. Men ogsaa her gjaldt det ikke blot om med juridisk Skarphed at gjennemføre de statskirkelige Bestemmelser, men meget mere om at gjøre dem aandeligt gjældende, saaledes at den vakte Indsigelse ikke blot blev nedslaaet ved et Magtsprog, men overvundet ved Talens overbevisende Kraft, for at paa denne Maade den kirkelige Eenhed i Aand og Sandhed kunde opretholdes.

General-Kirke-Inspections-Collegiets Bestemmelse var det altsaa at danne en Modvægt imod Statskirkens juridiske Formalisme, men det maatte følgelig bero paa Medlemmernes personlige Iver og Dygtighed, hvorvidt de formaaede at gjøre deres Stemmer gjældende. Det er ovenfor bemærket, at deres Beskikkelse ikke beroede paa deres Embedsstilling, men paa Kongens personlige Tillid og vilkaarlige Bestemmelse; dog gjælder dette ikke om Sjællands Biskop, der som Hersleb senere leilighedsviis bemærker „for Skams Skyld var taget med", og han kom ogsaa til at danne Oppositionen i Collegiet. Biskop Christen Villumsen Worm døde efter længere Tids Svagelighed den 1 Octb. 1737, altsaa samme Dag som Collegiet oprettedes, og erholdt Biskoppen i Aggerhuus Stift Mag. Peder Hersleb til sin Eftermand. Worm havde beklædt Bispestolen i næsten 27 Aar og var af sin Samtid høit agtet saavel for sin grundige Lærdom som for sine Talegaver. Han havde i Christian VI's Tid viist sig som en afgjort Modstander af Pietismen, men han var tillige en meget klog og forsigtig Mand, der vidste at lempe sig efter Omstændighederne uden dog at fornægte sin Overbeviisning. Peder Hersleb er tidligere charakteriseret som Pietist af den ældre Skole, og naar han desuagtet stadig optraadte som Opponent i Collegiet, saa havde dette tildels sin Grund

i personlige Misforhold. Hersleb var en hæftig Nordmand, der med al sin principmæssige Underkastelse under den suveræne Kongevillie dog gjerne vilde raade ene i sin Kreds, og derfor ikke godt kunde finde sig i Inspectorernes Indblanding. Udentvivl har ogsaa den djærve Simpelhed i hans Leveviis som i hans Skrive- og Talemaade stukket besynderlig af mod den opskruede sentimentale Tydskhed, der var almindelig Tone ved Hoffet og blandt de ved Hoffet yndede Geistlige, og Hersleb maatte snart føle sig fremmed i den hele Kreds. Efter sin Opfattelse af den suveræne Kongemyndighed ogsaa i kirkelige Anliggender kunde han heller ikke finde sig i de mange Ophævelser, der bleve gjorte med Separatister og Særsindede, da han altid havde sine Raad — Mulkter, Pidsk, Tugthuus o. desl. — paa rede Haand, og derfor ikke kunde begribe, hvorfor man havde saa mange Betænkeligheder ved at følge dem.

Collegiets Chef blev Kongens høitbetroede Minister Grev J. L. Holstein, der tillige som Over-Sekretær var Præses i Cancelliet, saa at han altsaa forbandt Kirkens verdslige Styrelse med dens aandelige, som Gen.- Kirke- Insp.- Coll. skulde være. Men Collegiets virksomste Medlem, som tillige var den, det havde at takke for sin Tilværelse, og som havde conciperet Instruxen, var Juristen Etatsraad Andreas Hoyer, i hvem derfor ogsaa Hersleb erkjendte sin egentlige Modstander. Han var en Slesviger af Fødsel, en Fætter til Bluhme, ligesom han og var dennes Aandsfrænde. Hersleb skildrer ham som „en klog og skarpsindig, men derhos meget farlig og extreprenant Mand“, „han vidste at give enhver Ting sin rette Tour og sætte den i Skik“; men hans Virksomhed i Collegiet var kun kort, da han døde i Aug. 1739, og — for atter at bruge Herslebs Ord — med ham „faldt Knebelen af Klokken, og Lamentationer blev holdt, at Guds Kirke havde

tabt en umistelig Mand*)". Hvad der gav Høyer denne Overvægt var, at han altid havde sin Fætter Hofpræst Bluhme paa sin Side og ved ham atter Consistorialraad Math. Hvid, Sognepræst for Holmens Menighed, der begge vare Medlemmer af Collegiet, saa at det, Høyer foreslog, altid havde 3 Stemmer for sig, og Chefen Holstein, der selv ikke voterede, sluttede sig til plurima vota. Collegiets femte Medlem, der var den anden i Rangen, var Kongens forrige Lærer Conferentsraad Schrøder, men han var dengang saa gammel og svagelig, at han næsten aldrig indfandt sig.

Der kunde altsaa efter Collegiets Sammensætning ikke være nogen Tvivl om, i hvilken Retning det vilde virke, og i Begyndelsen var dette ogsaa kjendeligt nok, da det i de første Aar udfoldede en meget betydelig Virksomhed, og blandede sig ind i mange forskjellige Sager. I en Skrivelse, rettet til hvert Stifts Bisköp, af 16 Nov. 1737, meddeelte det først Geistligheden Underretning om sin Existens og sin Instrux, samt forelagde den adskillige Spørgsmaal; blandt andre: om der i Stiftet forefandtes anstødelige Controverser; om nogen Præst i Kjøbsteder eller paa Landet var mistænkt for at være kaldet paa ulovlig Maade; og endelig: „hvorledes Præste- og Provstemøder, hvori moxen nu intet andet end Proces- og Regnskabssager forhandles, efterdags til deres fornemste og vigtigste Henseende, nemlig Kirkens sande Opbyggelse kunde anvendes**)". Fra mangfoldige Sider indløb der naturligviis Svar paa disse Forespørgsler, og det er ikke vanskeligt paa Svarets Form at mærke den Skrivendes Tanker om den nye Foranstaltning. Mellem de Uvillige var ogsaa Biskop Ramus i Fyen, hvis Svar derfor ogsaa var

*) J. Møller, Theol. Bibl. V. S. 150, 161 og 189.
**) Collegiets Copibog for A. 1737-40 i Archivet.

meget kortfattet, omtrent af følgende Indhold: Der var i Stiftet ikke andre Controverser end at unge Studenter og Præster brugte nogle nye Talemaader, hvilket bedst kunde forhindres ved en strængere Censur; Provstemødernes Bestemmelse havde det siden Reformationen været at danne en Overret for alle geistlige Sagers Paakjendelse, samt tillige at aabne en Leilighed til Forhandling af Anliggender, der vedkom hele Geistligheden, som f. Ex. Enkekassen o. desl.; saaledes vare de endnu, og han indsaae ikke, hvad der derved kunde være at reformere. Andre vare langt villigere til at gaae ind paa disse Forespørgsler, og der forekom som det sædvanlig skeer ved slige Leiligheder en Masse temmelig umodne Forslag, men dog ogsaa adskillige beføiede Klager. Angaaende Præsternes verdslige Forretninger klagedes der meest over Affattelsen af de Mandtalslister, som siden Suveræniteten havde paaligget Præsterne med Hensyn til Consumtionsskatten. Det paalaae dem at staae til Ansvar for Listernes Rigtighed, hvad de dog umuligt kunde, og derfor var dette Ansvar for Mange en utaalelig Byrde. Desuagtet skete der dog dermed ingen Forandring, førend i Frederik V's Tid, da det hele Skattevæsen blev anderledes ordnet. — Fremdeles forekom der følgende Forslag: „Biskoppen er nu saaledes beskjæftiget med økonomiske og juridiske Forretninger, at der ingen Tid levnes ham til sit aandelige Kald. Han har Inspection over Kirke- Hospital- og Skole-Bygninger, Regnskaber at eftersee osv.; han er Dommer i Landemodet, og maa derfor ved sit Embeds Tiltrædelse studere jura og mere omgaaes Lovbogen end Bibelen; thi de Sager her paakjendes er ikke blot aandelige, men Alt hvad der angaaer Præster og Kirkevæsen, som om en Præstes Penge vare mere geistlige end Bondens. Paa Synoderne afhandles reent verdslige Ting og ere kun til Besvær for Provsterne, der maa reise derhen, og for Præsterne,

der maa betale Reisen; de ligne ganske et Landsthing eller Regnskabskontor undtagen dette, at man begynder med at synge: **Veni sancte spiritus.** Da imidlertid disse Forretninger skulle udføres, saa kunde man ansætte en juridisk Embedsmand, der skulde være **vicarius Episcopi ad sæcularia.** Dette Embeds Indtægter kunde vindes ved at nedlægge Lektoratet, der efter fornuftige Mænds Tilstaaelse er ganske overflødigt, ja skadeligt. Samme Stiftsforvalter, eller hvad man vilde kalde ham, kunde tillige være **actor ex officio** mod alle uordentlig vandrende Kirkebetjente. Landemoderne skulde da blive rette Kirkeconventer, hvor Stiftsbefalingsmanden vel mødte paa Kongens Vegne, men Bispoppen skulde dirigere og alle Provster have Stemme. Førend Provsterne reiste til dette Convent, burde de holde et Møde med Herredets Præster for at erfare Menighedernes Tilstand" *).

Medens man endnu var i fuld Virksomhed med at drøfte de i den første Rundskrivelse antydede eller fremsatte Forslag, udgik allerede den anden, dat. d. 11 Jan. 1738, der indeholdt følgende fire Spørgsmaal: „*Quæstio* **I.** Hvorledes kan en gudelig Kirkedisciplin saaledes indrettes efter den første Kirkes Exempel, at den ikke ansees som verdslig Dom eller Straf eller forstyrrer den almindelige Ro, thi Tvang føder kun et udvortes Skrømtevæsen eller fremkalder et blot **opus operatum**? — *Quæstio* **II.** Om Huusbesøgelse ikke er fornøden og nyttig, og hvorledes den bedst kan komme i Brug igjen? — *Quæstio* **III.** Om Medhjælpere blandt Menighedens Ældste ikke maa ansees for umistelige for Lærerne til Formaning og Tugt? Og endelig *Quæstio* **IV.** Hvad Enhver ellers kunde eragte for nyttigt og gavnligt, fornemmelig til den sande Christendoms Fornyelse uden Tvang og hykkelsk

*) Af Collegiets Akter for 1737 og 38 i Archivet.

Skrømtevæsen?" — „Det er forunderligt — skriver Biskop Brorson i Aalborg i sit Svar af April 1738 paa det nævnte Circulære — den Kraft samme høibemeldte Skrivelse har havt, og de Bevægelser, som derved er skeet. Endeel jamre, at det nu er ude med den lutherske Tro, siden man vil afskaffe **brachium seculare** og **os gladii**, og sukke over, at man nu ikke mere maa tro paa Gud Fader, Søn og Hellig-Aand". Man kunde ogsaa forsaavidt med Føie undre sig over den Bevægelse den vakte, som det, Spørgsmaalene indeholdt, ikke var andet end Gjennemførelse af „Forordningen af Kirkens Embede og Myndighed mod de Ubodfærdige" fra Christian **IV's** Tid af 27 Marts 1629; en Forordning, der som bekjendt er gaaet over i Dansk Lov, og forsaavidt var indført i Livet, at der fandtes Medhjælpere i ethvert Sogn, at det aabenbare Skriftemaal endnu var i Brug o. desl.; men desuagtet savnede man dog endnu med Føie den rette aandelige Gjennemførelse, der her tilsigtedes, hvorfor det her fremhævedes, at den aandelige Tugt ikke skulde føles som en ydre, men som en indre Tvang. Deri var udtalt, vel ikke et Frafald fra den gamle lutherske Tro, men dog et Frafald fra den Kirkens Sammensmeltning med Staten, der havde vundet Hævd overalt i Lutherdommen, da man erkjendte, at det, Kirken maa kræve af sine Medlemmer, er noget andet end det, Staten kan kræve. I Svarene, der indløb paa dette Circulære, udtaler sig ogsaa tydeligt nok de forskjellige Retninger; Nogle kunde slet ikke see Mangelen i det Bestaaende, Andre stode vaklende og indrømmede nok det Mislige i de bestaaende Forhold, men havde heller ingen Tro til den foreslaaede Forandring; atter Andre gik villig ind paa disse og søgte videre at udføre den i Spørgsmaalene antydede Tanke. Som Exempel herpaa kunne vi holde os til Aalborg Stift. Præsterne i Hundborg Herred afgave saaledes en Be-

tænkning, hvis Hovedsum var følgende: „Som vi har den høipriselige Lov og Ritual, der tydelig nok giver tilkjende, hvorledes Kirkedisciplinen skal øves, saa kunne vi intet høiere og heller ønske end at sligt efterleves, eftersom den forordnede Kirkedisciplin befindes sand og god, og enhver Guds Kirkes Præst er bunden ved Eed til at holde den“. Refs Herreds Præster afgave følgende Svar: „Efter Christi Indstiftelse staaer det fast, at Løse- og Bindenøglen er et Ægtepar, og hvad Gud har sammenføiet skal intet Menneske adskille. Hvad Løsemagten angaaer, da er den ustridigt i den danske Kirke i sin fulde Brug, saa at Syndsforladelsen uddeles til alle dem, der i oprigtig Omvendelse og Tro til Christi Fortjeneste bede og søge den; men ustridigt er det ogsaa, at den i visse Maader er altfor brugelig, og ved en skammelig Misbrug er bleven skilt fra Bindenøglen, idet baade Bodfærdige og Ubodfærdige trænge sig til, og om de endda blive afviste, antage de for at undgaae Band et pharisæisk Ansigt, et forstilt Skjultvæsen. Rigtignok lærer Danske Lov anderledes; vi vide at Loven er god, om Nogen bruger den *νομιkως*; vel nok i Loven, men ilde i Brug; vi have vel seende Øine til at see Kirkens Brøst, men Gud bedre! vi have svage Øine, naar det kommer an paa at give de bedste Raad derimod. — Hvad Huusbesøgelse angaaer, da er det visselig en saare priselig Ting, men det er nu snart blevet til et Ordsprog: „Præsten har ikke noget at sige uden paa sin Prædikestol“; og paa Landet, hvor de Fleste ere Trælbønder som de kaldes, have de for Hovarbeide sjælden Tid til at tale med Præsten. — At Ældste og Forstandere udnævntes, vilde vist være meget godt, hvor der fandtes nogle, som vare beqvemme og villige dertil; for disse skulde da de Syndere, der ikke have vakt aabenbar Forargelse, gjøre Afbigt; dog skulde ingen verdslig Straf tvinge dem dertil; de

aabenbare Syndere skulde ogsaa staae aabenbar Skrifte, og maatte de da ikke stedes dertil, førend Præsten af Sjælens inderlige Tilstand kan skjønne en virkelig Anger; thi ellers agtes det aabenbare Skriftemaal kun som der siges for en Overgang". — Mere bestemt end hine Præster gik Stiftets Biskop Broder Brorson ind paa Collegiets Tankegang, og søgte i sit Forslag at vise ikke blot hvorledes en christelig Disciplin atter kunde indføres, men overhoved hvorledes en sand Opvækkelse først kunde vinde Indgang i Statskirken, og da atter danne Grundlaget for Disciplinen. „Endskjøndt den nu brugelige Kirketugt ved den verdslige Arms Hjælp vel kan hemme og straffe de grove Laster og Overtrædelser, saa kunne dog ogsaa Hedninger føre et udvortes ærbart Liv, og man kan ikke deraf kjende, om de ere opvakte, omvendte og gjenfødte. Naar derfor en Præst kommer til en Menighed af Uigjenfødte og Sikkre, saa maa han være som en Qvinde i Barnsnød, indtil de fødes til Guds Rige, og Christus faaer Skikkelse i Menigheden. Enhver Prædiken maa derfor være en saadan, at den gamle Adam kan miste Huen af Hovedet og Puden fra Albuen, for at de saaledes Gjenfødte kunde beskikkes til Ældste og Medhjælpere. Det er derfor min Mening, at Disciplinen maa skjærpes, men saalænge **primitivæ ecclesiæ** Lærere og Tilhørere ikke findes i en Menighed, er det umueligt til sand Nytte at indføre **primitivæ ecclesiæ** Disciplin, og man maatte kun indskrænke sig til strængere at straffe den grovere Ugudelighed. Men efterhaanden naar Præsten faaer gode Opvækkelser, saa kunde disse sande gudfrygtige og ikke kjødelige og naturlige Mennesker blive Ældste og Medhjælpere. For nu at Menigheden kan naae til det dette hellige og aandelige Maal, er Huusbesøgelse meget nyttig og fornøden. Naar Præsten med ydmygelige Bønner har forberedt sig til dette vigtige Kald,

da skal han stræbe at efterforske ethvert Menneskes Forhold til Gud og Menneskene i Ord og Gjerning, efterforske enhver Sjæls Tilstand, om han er sikker eller opvakt og omvendt, om han er blandt Børn, unge Folk eller Fædre i Christo, og derefter raade og veilede ham. Han maa advare sine Tilhørere, at de vel vogte sig for at spotte den sande Gudsfrygt og de sande Gudsbørn, som af Verden benævnes de Hellige, Pietister osv.; selv maa han ikke drage i Aag med dem, der forbyde deres Tilhørere de christelige Bøger, som ere trykte paa Vaisenhuset, under Skin af, at der, som nogle kalde det, er en hemmeligt Forgift i disse Bøger. Til Ældste og Medtjenere skal Præsten derfor selv bringe dem i Forslag, saa han har fuldt Haab at have en levende Tro i Hjerte, thi at sætte et uopvakt og uigjenfødt Menneske dertil, det vilde være af en Dødning at forlange, at han skulde opvække Døde. De Ældste skulde da have Tilsyn ikke blot med Almuen, men og med Proprietærer, Rettens Betjente, ja med Læreren selv, der alle i Ærbødighed skulde tage imod deres Paamindelser. Paa denne Maade haaber jeg, at Frugten ikke skal blive en Tvang eller hykkelsk Skrømtevæsen."

De tvende Circulærer ledede ikke, ja kunde egentlig ikke lede til noget bestemt juridisk Resultat, men derimod bidrog de i høi Grad til at vække Røre og Bevægelse blandt Geistligheden. En Sag, som Collegiet ikke kunde unddrage sin Opmærksomhed, var Spørgsmaalet om Ritualets Revision, endskjøndt det kun var med store Betænkeligheder man indlod sig derpaa. Biskop Hersleb søgte rigtignok med al Iver at paaskynde dens Behandling, og blev trolig understøttet fra Slesvigs Geistlighed, men desto betænkeligere bleve Collegiets øvrige Medlemmer. De løse Rygter, der vare komne ud mellem Folk, havde vakt en almindelig Frygt

for at der forestod en fuldkommen Forandring af de gamle kirkelige Skikke og Vedtægter. Dette viste sig, da ved Reskr. af 23 Dec. 1737 Exorcismens Udeladelse blev tilladt i de slesvigske og holstenske Kirker, thi selv dennne lille Forandring var nok til at fremkalde en Beretning i et dengang meget anseet tydsk Tidsskrift, **Acta historico-ecclesiastica,** om at Christian **VI** havde befalet Afskaffelsen af Exorcismen, af Skriftemaalet, foruden andre Kirkeskikke i sine Stater. Etatsraad Høyer underrettede selv Redactionen om det Feilagtige i denne Beretning*), men den viser, hvad man dengang ventede og frygtede, og den forklarer Collegiets Betænkelighed ved at indlade sig paa denne Sag. Uagtet alle Herslebs Bestræbelser for at fremskynde den, medbragte Collegiets Præses, Geheimeraad Holstein, en Dag den mundtlige Ordre fra Kongen, at Ritualet skulde blive som det var**), og udentvivl var det en Følge af denne Beslutning, at der blev bevilget Generalfiskal Troels Smith Eneret paa Ritualets Trykning, hvorved det udkom 1738 i fuldkommen uforandret Form.

Imidlertid vilde den slesvigske Geistlighed ikke opgive Sagen saa hurtigt, og General-Superintendent Conradi indsendte et udførligt Udkast til et nyt Ritual for Slesvig og Holsten i tvende Qvartbind, der blev tilstillet Kirkecollegiet. Dette fandt imidlertid store Betænkeligheder ved at antage det, fordi det var saa afvigende fra det danske, og i sit Brev til Kongen af 21 Aug. 1738 raadede Collegiet til at lægge dette Udkast hen, til man var færdig med det danske Rituals Revision***). Dermed var dets Skjæbne afgjort, og i Instruxen for General-Superintendenten af 4 Dec. 1739, hedder

*) Pont. Annal. IV. S. 65-68.

**) J. Møller, Theologisk Bibl. V. S. 176.

***) Collegiets Copibog for Aarene 1737-40 i Archivet.

det denne Sag angaaende: (§ 20) „Hvad Kirke-Ceremonierne angaaer saa skal Gen.-Sup. lade alt blive som det er, indtil et ordentlig Ritual bliver publiceret, og ikke tilstede, at der bliver foretaget vilkaarlige Forandringer deri; hvorved det dog paalægges enhver Lærer at oplyse sin Menighed om, at slige Ceremonier skulle behandles med christelig Frihed, og kunne efter Omstændighederne forandres"*). Den eneste Ændring, der blev foretaget, var den fra mange Sider krævede Afskaffelse af Exorcismen ved Daaben, og selv denne blev foretaget med den største Vaersomhed. Ved Reskr. af 23 Dec. 1737 blev det paalagt Præsterne at oplyse Menighederne om denne Kirkeskiks Unødvendighed og tillige om dens Haardhed og Utydelighed, for at de, naar Gemytterne vare saaledes forberedede, lidt efter lidt kunde udelade den og lade en anordnet Bøn træde isteden, uden at de dog maatte nægte de Svagere Exorcismens Anvendelse, naar det udtrykkelig forlangtes. Efterat denne forberedende Methode var anvendt i nogle Aar, blev den endelig afskaffet ved Reskr. d. 4 Febr. 1743, og Forandringen mødte ikke nogen Indsigelse, uden fra et enkelt Sogn Rulskov i Angel, hvor Bønderne først med Hæftighed forlangte Bibeholdelsen af den gamle Form for Daaben, men dog efterhaanden lode sig tale til Rette*). — Den samme vaersomme Forsigtighed blev anvendt selv i de ubetydeligste Sager, der berørte Ritualets Bestemmelser. Saaledes var der mange Gange ført Klage over den Uskik, at fornemme eller velhavende Folk helst vilde gaae til Alters for sig selv eller modtage Sacramentet hjemme, førend dette endelig blev forbudt ved Forordn. af 4 Septbr 1744, hvilket dog var skeet tidligere i det øvrige Danmark

*) Corpus Const. Reg. Holsatic. I S. 278.

**) Dänische Bibliothek VI. S. 94-97, 101, 124-28.

nemlig ved Reskr. 7 Jan. 1741*). Men Uskikke af den Art lade sig vanskeligt udrydde, og det varede heller ikke længe førend den indsneg sig igjen, tildeels med kongelig Tilladelse, da Regjeringen i Frederik V's Tid gjerne nærede den aristokratiske Forfængelighed.

Langt mindre Vaersomhed end i alt hvad der berørte Ritualet viste Christian VI og hans kirkelige Raadgivere i Forandringen af andre autoriserede Bøger, der dog ere af stor Betydning for det hele Menighedsliv. Efter Bluhme's Raad og ved hans Mægling blev det overdraget Erik Pontoppidan at udarbeide en ny Psalmebog til kirkeligt Brug samt en ny Katechismus-Forklaring**). Denne paatog sig ogsaa Arbeidet efterat have faaet en skriftlig kongelig Ordre dertil, men ogsaa her skulde det vise sig, at der ved Pietismen var vakt et Schisma i den danske Kirke, som gjorde det vanskeligt at gjennemføre almindelige Foranstaltninger af den Art. Hvad man ventede af den nye Psalmebog var ikke saameget en Forandring af den gamle som et Tillæg af nye Psalmer fornemmelig af Brorsons, men ogsaa af andre meest tydske Oversættelser, der havde vundet Indgang ved de gudelige Forsamlinger. Deels af denne Grund mødte denne Psalmebog ved sin Fremkomst 1740 mindre Modstand, deels fordi dens Indførelse kun blev befalet i Slotskirkerne, hvorfor den ellers kun skaffede sig Indgang, hvor man godvillig antog den***). — En langt vanskeligere Opgave var Udarbeidelsen af en ny Katechismus-Forklaring, og dog udførte Pontoppidan begge disse Arbeider med sin sædvanlige Flid og

---

*) Corpus Const. Reg. Hols. S. 360. Jvfr. Udgaven af Ritualet fra 1761.

**) J. Møller, Tidsskrift for Kirke og Theologie. IV S. 177.

***) Den Danske Psalmedigtning. II S. LIII-LV.

Iver i meget kort Tid. Tidligere havde man paa de forskjellige Steder brugt forskjellige Forklaringer, men hvad man tilsigtede med den nye var netop at bringe Eensformighed tilveie i den Henseende, hvorfor ogsaa efterhaanden alle de ældre maatte vige for denne. Unægtelig har ogsaa Pontoppidans Forklaring store Fortrin fremfor sine Forgjængere, saavel med Hensyn til Anordningen af Stoffet som med Hensyn til Simpelhed og Klarhed i Behandlingen; men det var uundgaaeligt, at jo den hele Fremstilling blev gjennemtrængt af den pietistiske Grundanskuelse, hvilket ikke kunde forblive skjult for hiin Tids skarpe Syn i den Henseende. Da derfor ved Reskr. til alle Biskopper af 22 Aug. 1738 Forklaringen befaledes indført allevegne, mødte den Uvillie og Modstand paa mange Steder, og blev, som det Følgende nærmere vil vise, ikke sjælden netop Stridsæblet mellem de forskjellige Anskuelser.

Mere i Overeensstemmelse med et almindeligt Ønske var den Revision af den danske Bibeloversættelse, som Christian VI anordnede, uden at dog dette Arbeide, der allerede tidligere ogsaa var forgjæves forsøgt, denne Gang fik bedre Fremgang. Der blev i dette Øiemed nedsat en Commission (den 20 Marts 1739), der foruden alle de theologiske Professorer bestod af den lærde Græker, Justitsraad Hans Gram, den hebraiske Professor Joh. Chr. Kall og Præsten ved Vaisenhuset En. Evald, der for en Deel havde besørget de tidligere Udgaver; men skjøndt denne Commission var saa seiglivet, at den overlevede vistnok alle sine første Medlemmer, var det ikke stort hvad den udrettede. Det første Udbytte af dens Forhandlinger var: „De fire Evangelier og Apostelhistorien af den af Kong Christian VI anordnede Commission" 1742, og sex Aar derefter, 1748, fulgte de øvrige Skrifter af det N. T.; man tog dernæst fat paa det

gamle, og gjennemgik de fem Mosebøger, som efter kongelig Befaling udkom 1759, men dermed havde Commissionen givet det sidste Livstegn. Disse Arbeider, der jo allesammen kun vare forberedende, forbleve imidlertid ganske uden Frugt, da de hverken nogensinde benyttedes i den autoriserede Oversættelse, eller bleve bekjendte udenfor en meget snæver Kreds. Den theologiske Professor Marcus Wøldike havde derimod den væsentligste Andeel i de Udgaver, der til samme Tid i stort Antal trykkedes i Vaisenhusets Officin. For at bøde paa de Mangler, der vare paaviste i Udgaven fra 1732, blev det nemlig ham overdraget at besørge den næste, der udkom 1737 i lille Format, hvilket han ogsaa gjorde med stor Omhyggelighed og Nøiagtighed. Wøldike fulgte den resenske Oversættelse, og indskrænkede sig til at gjøre denne noget mere tydelig og forstaaelig end den tidligere havde været; men den ældre lutherske Oversættelse, der var meest kjendt fra „Christian V's Huus- og Reisebibel“ 1699, havde endnu mange Venner især mellem Præsterne paa Landet. Det lykkedes imidlertid kun for de nordslesvigske Menigheder at faae et nyt Oplag af denne Udgave, der udkom i Qvart 1738, nærmest foranlediget ved, at den driftige og virksomme Provst Schrader i Tønder havde paa det derværende Vaisenhuus faaet trykt en Udgave af Luthers tydske Bibeloversættelse (1737) til Brug for Sydslesvig; da man nu gjerne vilde gjøre Forskjællen mellem de danske og tydske Menigheder saa lidet kjendelig som muligt, foretrak man her at beholde den ældre Oversættelse. Endskjøndt der saaledes i kort Tid var bleven trykt en Mængde Bibler, fandt man dog snart Brug for flere, og da det trak sig i Langdrag med Commissionens Arbeide, blev Wøldike's fra 1737 lagt til Grund for Octav-Udgaven fra 1740, der senere stadig har tjent som Norm

ved de følgende Optryk lige til vore Dage*). Det er unægteligt, at Woldike, i Sammenligning med hvad Andre have gjort, har store Fortjenester af den danske Bibeloversættelse, men denne Roes vil just ikke sige meget, naar man veed, med hvilken udmærket Skjødesløshed de autoriserede Udgaver ofte ere besørgede.

Haand i Haand med de kirkelige Reformer gik Christian VI's Bestræbelser for at ophjælpe Skolevæsnet i alle dets forskjellige Grader. Hvad Almueskoler paa Landet angaaer, da var der dermed allerede i Frederik IV's Tid gjort en Begyndelse, forsaavidt han paa de kongelige Domæner, de saakaldte Ryttergodser, havde ladet opbygge Skoler for Bønderbørn; der stod endnu tilbage at udvide dette som en almindelig Regjeringsforanstaltning, gjældende i alle Sogne. I det Øiemed blev der nedsat en Commission d. 17 Jan. 1737, bestaaende af Missionscollegiets Medlemmer i Forening med Hofpræst Bluhme, og denne satte sig strax i Forbindelse med Landets Stiftamtmænd og Biskopper for at høre deres Betænkning**). Resultatet heraf var Forordn. af 23 Januar 1739, der hvad den egentlige Plan for Underviisningen angaaer ganske stemmede med Frederik IV's; men der var med Hensyn til Udførelsen den Forskjæl, at Omkostningen ved disse Skoler blev lignet paa Sognene. Dette voldte allerede mange Vanskeligheder, og disse blev ikke hævede derved, at Pl. af 23 April 1740 overlod det til Proprietærerne, „som bedst kjende deres Godses Leilighed og Tjeneres Vilkaar, og som nærmest bør sørge for begges virkelige Bedste, ikke alene med Øvrighedens Tykke selv at foreslaae, hvor og hvormange

*) Jfr. Lorck, Beyträge zur neuesten Kirchengeschichte I S. 311, 12.

**) Commissionens Forhandlinger om Skolevæsnet 1737 og 38. Hndskt paa Kgl. Bibl. Kall'ske Sml. fol. 117 og 18.

Skoler paa hvert Gods behøves, men endog baade selv bestemme og ligne de dertil udfordrede Bekostninger". Til Udgangen af Aaret 1741 skulde alle Bygninger være færdige, og Forordningen altsaa fuldelig træde i Kraft, men saa hurtigt gik det ikke allevegne. Degnene skulde forestaae Skolerne i ethvert Sogn, og hvor alle Sognets Børn ikke kunde rummes i een Skole, skulde der anlægges flere med særskilte Lærere; men baade var det vanskeligt at faae Lærere, da Lønnen just ikke skulde lokke Mange, og dertil vare de, man fik, sædvanlig kun maadelige. I enkelte Sogne havde man paa gammel Viis endnu Løbedegne fra de latinske Skoler til at forestaae Kirkesangen, og dermed maatte altsaa først skee en Forandring, saa at faste Sædedegne bleve ansatte*). En væsentlig Hindring for Skolernes gavnlige Indflydelse var Bøndernes usle og forkuede Tilstand, hvilket ogsaa fra flere Sider blev fremhævet. „I hvor mange høipriselige Anordninger til Guds Ords Forplantelse og de Unges Oplysning der end ere skete, — hedder det i et Brev til Kirke-Collegiet — hvad hjælper det, saalænge der ikke er udfunden Middel til at skaffe den fattige Almue nogen Lise for sit daglige Arbeide". I Almindelighed blev derfor den nye Skoleanordning kun følt af Almuen som et nyt Aag, hvorved Børnene bleve tvungne til ogsaa at gjøre deres Hoveri. Vistnok var den Straf, Loven bestemte for Forældre, der lode deres Børn forsømme, væsentlig af en aandelig Art, nemlig Irettesættelse, ved gjentagne Forseelser aabenbar Skrifte o. desl.; men naar alt dette ikke frugtede, skulde dog Mulkter anvendes, og naturligviis følte derved Mange sig fristede til at begynde med det sidste Middel som det nemmeste og det kraftigste. Biskop

*) Jfr. Grønlunds Levnet i Molbech's Hist. biogr. Saml. 2det Hefte S. 197-200.

Hersleb, der ved alle Leiligheder anbefalede slige Forholdsregler, beklagede sig kun over at der ikke var givet Geistligheden endnu føleligere Midler til at tvinge de Gjenstridige. Saaledes skriver han i sine Visitatsrelationer: „Saadanne, som ere en Snees Aar gamle, og kan ikke eet Guds Ord, vil ei heller lære det, kan man nok true med Tugthuus og andet, men hvad hjælper saadan Trusel, naar slige kan lee deraf, og forud vide, at Bispen kan ikke andet end true og skjænde. Der staaer Bispen med ganske Ministerio beskjæmmet for Menigheden, og derved styrkes de Vankundige osv." *).

Det lærde Skolevæsen undergik en heller ikke uvæsentlig Forandring, efterat den i det Diemed nedsatte Kommission havde drøftet Sagen, ved Forordn. af 17 April 1739. Det var tildeels en længe paatænkt Plan, der her kom til Udførelse; siden Christian V's Tid havde det nemlig været paatænkt at indskrænke Antallet af Latinskolerne, hvoraf der siden Reformationen havde været en i hver Kjøbstad, for at udstyre de tilbageblevne desto bedre. Rigtignok stræbte i Kommissionen Justitsraad Gram at gjøre de bestaaende Skolers Ret gjældende, begrundet deels i de disse Skoler tillagte Legater og Beneficier, deels i Beboernes Tarv paa de enkelte Steder; men dog blev det pædagogiske Hensyn det seirende. Den rundeligere Udstyrelse, de tilbageblevne Skoler derved erholdt, medførte ogsaa en anden Forandring, nemlig at gjøre dem mere uafhængige af Kirken eller navnlig af Kirkens øverste Tilsynsmand, Biskoppen. Tidligere var en Ansættelse som Rektor gjerne det første Trin for en vordende Præst, og det var Biskoppen, som bortgav alle Skoleembeder. Nu blev Rektorerne kongelige Embedsmænd, ved hvis Ansættelse Biskoppen aldeles intet havde at sige, og selv ved

*) Visitatsrelationer for 1740 i Collegiets Archiv.

Conrektorernes havde Biskoppen kun Forslagsret, saae det kun var Hørerpladserne, der endnu vare overladte til hans Besættelse efter Rektors Forslag. Lektoraterne, der siden Reformationen havde bestaaet ved alle Stiftsskoler, hvor disse Læsemestere i Theologien pegede hen paa, at man tænkte sig Ungdommen fortrinsviis dannet til Præster, bleve inddragne efterhaanden som de bleve vakante, og Indtægterne anvendte til andre Diemed. Derimod vedblev endnu en rum Tid Ungdommens Opvartning med Sang ved alle kirkelige Tjenester, til Trods for alle de pædagogiske Indvendinger, der kunde gjøres og stundum bleve gjorte derimod. Denne Skolernes Frigjørelse fra det geistlige Tilsyn var heller neppe noget tilsigtet; Forordningen betragter dem netop fra det religiøse Synspunkt som „den Hellig-Aands Værksteder"; men desuagtet har denne Forandring ikke været uden Betydning. Hvad selve Underviisningsplanen angaaer, saa viser den deels en noget større Bestræbelse for ikke blot at fylde Ungdommens Hukommelse med en Mængde lærde Sager, men tillige at udvikle dens Selvtænksomhed; dels en noget større Erkjendelse af, at det er gjennem Modersmaalet den sande Aandsdannelse udvikles. Derfor skulde der udarbeides Breve, Fortællinger og Taler paa Modersmaalet, den Sang og Bibellæsning, hvormed hver Dags Underviisning begyndte, skulde være paa Dansk, og overhoved skulde alle Lærebøger, saasnart muligt forfattes i det danske Sprog. Saaledes var idetmindste Regjeringens Plan for Underviisningen, men det er meer end rimeligt, at man i Praxis fulgte den gamle Slendrian, og satte Færdighed i at udtrykke sig paa Latin som Dannelsens høieste Maal. — Til den gamle Slendrian hørte ogsaa den barbariske Skoledisciplin, der ikke sjælden udartede til et næsten utroligt Barbari. Præsten Grønlund fortæller saaledes fra sin Ungdom, hvorledes han i Roskilde

Skole blev martret og piint to hele Dage, paa Grund af en aldeles løs Mistanke om at have tilvendt sig en Bog, der var bleven borte for Rektor*). I Instruxen for Landsbyskolelærerne var det dem udtrykkelig forbudet (§ 21) „ilde at medhandle Børnene med Hug og Slag", og dette Forbud maatte vel ogsaa gjælde de lærde Skoler. En af den Tids udmærkede Skolemænd, Christian Falster i Ribe, roses netop for at han aldrig brugte Ferle eller Svøbe, og det er en rimelig Formodning, at Pietismens Følsomhed ogsaa i den Retning banede Vei for mere humane Grundsætninger, ligesom og at Skolernes Udvidelse og forbedrede Indretning maa have bidraget til at unddrage Disciplene langt mere end tidligere for den enkelte Lærers despotiske Luner.

Ogsaa var Høiskolens Virksomhed og dens Uddannelse i Overeensstemmelse med den i Fundatsen lagte Plan, stadig Gjenstand for Kongens særdeles Opmærksomhed. Især blev der Intet sparet for at fremelske det theologiske Studium, uden at dog dette ret vilde lykkes, og uagtet alle Christian VI's Bestræbelser besad Universitetet i hans Tid ikke nogen Theolog af synderlig Betydning. Marcus Wøldike var udentvivl den lærdeste iblandt dem, og hans **Positiones fidei Christianæ**, der udkom første Gang 1740 som tvende Disputatser, og siden i mange Oplag, fra 1753 tillige i dansk Oversættelse, var den dogmatiske Haandbog, der blev benyttet i alle lærde Skoler som ved Universitetet. Peder Holm, efter Suhms Vidnesbyrd en meget belæst orthodox Theolog og en Discipel af Fred. Nannestad, holdt theologiske Forelæsninger først som Provst paa Klosteret siden (1738) som extraordinær Professor; men en Mand med hans strængt

*) Grønlunds Levnet i Molbech's Hist. Biogr. Saml. 2det Hefte S. 187-90.

orthodoxe Iver kunde i Christian VI's Tid ikke vente Begunstigelse; derfor blev han forbigaaet, da Steenbuch døde 1740, og efter at man forgjæves havde forsøgt paa at faae Dr. Lange fra Halle herind, blev en jydsk Præst Søren Bloch Prof. ordin. i hans Sted, hos hvem man ventede at finde en større Tilnærmelse til Pietismen*). Foruden de ved Universitetet docerende theologiske Professorer var der desuden trende andre; Chr. Lang Leth, Sognepræst ved Trinitatis, var tillige 1736 bleven professor catecheseos, og hans Lærervirksomhed indskrænkede sig altsaa til dette reent praktiske Fag; ligeledes var Erik Pontoppidan 1738 bleven extraord. theol. Prof., tilligemed den tydske Hofprædikant J. A. Seydlitz, der kort iforveien var kommen herind fra Wernigerode, og stod særdeles høit anskreven især hos Dronningen; men deres Forretninger som Professorer bestod kun i at hjælpe til ved Bogcensuren, ved Bibeloversættelsen, ved theologiske Responser o. desl. Disse trende vare vel afgjort pietistiske, men af de egentlig docerende var Reuß den eneste ret efter Kongens Sind, hvorfor han ogsaa ved Leilighed skrev til Bluhme: „Jeg har endnu mere Tro til Halle end til det, som findes hos os; endnu er alting hos os i sin Begyndelse, dog kan det nok, naar Gud giver sin Velsignelse, blive til Noget“ **). Af den Grund bestemte han en Sum af 1000 Gylden aarlig til at underholde ti danske Studenter i Halle, for siden at kunne anvende dem som ægte Podeqviste. „Vi kunne ogsaa her søge at opdrage unge Folk til Herren, og

---

*) J. Møller, Nyt Theol. Tidsk. III. S. 54. Anm. Jfr. om Langes Vocation Gl. Kgl. Sml. fol. 123 og Blochs Levnet i Zwergius hndsk. Forts. Gl. Kgl. Sml. fol. 1094.

**) J. Møller, Mnemosyne IV S. 410 fgd.

saa vil man see, hvilke der er de bedste"; men det synes dog som Kongen sædvanlig gav de Første Fortrinet.

Den videnskabelige Retning, der spirede frodigst i Christian VI's Tid, som uden egentlig personlig at interessere ham dog altid fandt velvillig Understøttelse, var den historisk-kritiske Syslen med Fædrelandets Fortid. Det var derved fornemmelig Hans Gram udfoldede sin af Samtid og Eftertid beundrede Lærdom, og ved den Kreds af yngre Mænd, han dannede omkring sig, kom han til at gjøre Epoke i den danske Historieforskning. Men hans Indflydelse er ogsaa kjendelig i et videre Gebeet navnlig paa Theologerne, der i den danske Kirkehistorie forefandt en hidtil saagodtsom slet ikke opdyrket Mark, da det, Forgjængerne navnlig Bartholin havde samlet, var vedbleven at være Bibliothekernes Hemmelighed. Vidnesbyrd herom ere: Marcus Wøldikes Bidrag til den danske Reformationshistorie (Confessio Havniensis notis illustrata 1736, og Apologia pro Confessione Havniensi 1739—40); Olivarius's Skildring af Poul Eliesens Levnet (Commentatio historica de Vita et scriptis Pauli Eliæ Carmelitæ vulgo Povel Vendekaabe" 1740). Ludvig Harboe begyndte i Forening med Grams talentfuldeste Discipel Langebek Udgivelsen af „Dänische Bibliothek oder Samlung von alten und neüen gelehrten Sachen aus Dänemark," i 9 Dele 1738—47, af hvilke dog kun de trende første ere besørgede af dem, de sex sidste derimod af Professor Ole Møller i Flensborg. Det er en Samling, der ligesom forbereder Langebeks modnere Arbeider, Danske Magazin og Scriptores rerum Danicarum, men som dog mellem en Mængde ubetydelige Sager indeholder adskillige værdifulde Bidrag til Danmarks kirkelige og literære Historie. Dog det betydeligste Arbeide i denne Retning bliver Erik Pontoppidans Annales ecclesiæ Danicæ diploma-

ticæ oder Kirchenhistorie des Reichs Dänemarck" i 4 Dele, hvoraf den første udkom 1741 den sidste 1752, men dog ikke ganske fuldført, da den standsede ved Aaret 1700 istedenfor efter Forfatterens Bestemmelse at gaae til 1736 eller 50. Rigtignok er der ligesiden Langebeks Tid ofte klaget over dette Værks Unøiagtigheder og Skjødesløshed; men desuagtet bliver det dog altid af stort og umisteligt Værd for dansk Historieforskning, ikke just fordi de Kilder, Pontoppidan benyttede, nu ere tabte, — idetmindste vil et nøiere Bekjendtskab saavel med de bartholinske Samlinger paa Univ. Bibl. som med d. kgl. Bibl.s Manuskripter vise, at dette langtfra er Tilfælde i den Grad, man sædvanlig antager, — men fordi han først har draget dem frem og derved gjort dem til den historiske Forsknings Fællesgods. Hvad Behandlingen af det historiske Stof angaaer, saa er den annalistiske Form altfor fremherskende, til at man overalt kan finde en bestemt udpræget Charakteer; i det Hele bedømmer han Folk og Retninger sundt og klart, endskjøndt man nok mærker Forf.'s Pietisme i en vis Skaansomhed mod alle Sværmere, og i en temmelig stærkt fremtrædende Bestræbelse efter at paavise Guds Domme i Menneskenes Liv, en Bestræbelse, der ikke sjælden falder i det Smaalige og Kunstlede. At iøvrigt Annalerne ligesom Bibliotheket ere affattede paa Tydsk, røber vistnok hos Forfatterne en særegen Forkjærlighed for dette Sprog; men havde tillige sin Grund i, at man vilde sikkre sig et Publikum, da Latinen dengang allerede begyndte at gaae af Brug, og der endnu ikke havde dannet sig nogen videnskabelig Literatur i Modersmaalet.

Pontoppidan bliver af Suhm stillet sammen med Holberg som Tidens flittigste og mærkeligste Forfattere, og deres literære Fortjeneste fremhævet paa følgende Maade: „Gram og Langebek vare vel større Lærde og skreve nøiagtigere

end Holberg og Pontoppidan, men disse vare almeennyttigere, og tjente mere Landet end hine, ville derfor og i Tiden blive mere bekjendte"*). Denne Bemærkning er tildeels træffende. Pontoppidan var ligesaalidt som Holberg en lærd Mand efter den ældre akademiske Maalestok; han kan heller ikke i Grundighed og Nøiagtighed stilles ved Siden af hine den kritiske Historieforsknings Koryphæer; men han var en Mand, der med levende Interesse omfattede alt hvad der aandelig bevægede Samtiden. Ved sine praktiske Skrifter, Katechismus-Forklaringen og Psalmebogen, som ved sine historiske Forskninger havde vundet et anseet Navn; hans „Menoza, en asiatisk Prinds, som drog Verden omkring og søgte Christne" i tre Dele 1742—43 — et Værk, der som Titelen antyder, i Form af en Reisebeskrivelse giver en livlig Skildring af Tidens religiøse Charakteristik saavel i Udlandet som i Hjemmet, — viser, at han forstod at skrive paa en underholdende Maade for Tidens almindelig Dannede. Naar man imidlertid saaledes sammenstiller Pontoppidan med Holberg, saa maa det derved ikke oversees, at hiin vel var et opvakt og livligt Hoved, der forstod at tilegne sig Tidens Tanker, men uden egentlig at besidde eiendommelig Genialitet. Han var et Foster af sin Tid, draget frem og holdt oppe af Tidens Mægtige, medens Holberg først selv maatte bryde sig en Bane og prøve paa at afnøde selv de Vrangvillige Agtelse og Anerkjendelse.

Uagtet Holberg saaledes i det Hele havde Strømmen imod sig, og gik sin Gang upaaagtet af dem, der angav Tonen i de fornemste Kredse, saa maa han dog paa ingen Maade tabes af Sigte, fordi en saa original Aands literære Virksomhed ingenlunde er frugtesløs, selv om man ikke i

*) Suhm, Samlede Skrifter X S. 32.

Dieblikket kan paavise dens Følger. Som bekjendt havde Holberg i Christian VI's Tid ganske hengivet sig til mere alvorlige Sysler, og Frugterne heraf ere ikke mindre end hans Vittigheds-Værker af Betydning for Folkets aandelige Udvikling. Det er fornemmelig tvende af disse, der her ere af Vigtighed. Med sin „Almindelige Kirkehistorie“ to Bind i Qvart, der udkom 1738 og to Aar derefter i et nyt Oplag, forsøgte Holberg sig paa et Gebeet, som ingen dansk Theolog havde vovet at betræde, omendskjøndt Interessen for denne Videnskab allevegne begyndte at vaagne. Den er ikke Frugten af noget selvstændigt Kildestudium, men udarbeidet efter forskjellige især franske Haandbøger, og har forsaavidt intet videnskabeligt Værd; men som populær Fremstilling har den sin store Betydning og fandt mange Læsere, hvilket Holberg selv søger at forklare sig paa følgende Maade. „For det første ansaaes den for at være skreven upartisk, tit dadles Kirkefædre, undertiden roses Kjættere, og Paverne selv nægtes ikke deres fortjente Berømmelse. For det andet er den politiske Historie bestandig indblandet i Kirkehistorien, og det Ene er bragt i Forbindelse med det Andet; Enden paa een Fortælling er Overgangen til den følgende, og Kjætternes, Urolighedernes og Forfølgelsernes sande Udspring bringes for Lyset, ikke som i de Aarbøger, der forvirret fremsætte Tingene uden Aarsager og istedenfor Historie give tørre Fortegnelser paa Kjætterier. For det tredie har jeg gjort mig en særdeles Umage med at forklare Kirkernes Oprindelse; til ethvert Aarhundredes Historie er føiet en Fremstilling af Kirkernes og Videnskabernes Tilstand“ *). Dermed er ogsaa Værkets Eiendommeligheder angivet. Sammenligner man det med Gottfred Arnolds i bestemt pietistisk Retning forfattede Forsvar

---

*) Holbergs Levnet ved Rahbek. S. 243.

for Kjætterne, da staaer Holbergs Kirkehistorie ligesaalangt fra denne som fra de Orthodoxes sædvanlige Fremstilling; det var ikke efter nogen theologisk eller religiøs men efter en almindelig Humanitets-Maalestok, han bedømte Personer og Begivenheder, og dette i Forbindelse med den Holberg egne Livlighed og Fynd forskaffede den Læsere blandt alle Stænder. Et andet Værk af Holberg, der rigtignok kun fjærnere berører det Religiøse og Kirkelige, men som maaskee fuldstændigere end noget andet under Satirens Maske udtaler Forfatterens Anskuelser af Menneskelivet og dets Forhold er Niels Klims underjordiske Reise, der udkom første Gang paa Latin 1741. „Hele Historien — skriver Holberg — er reent Galskab, da den blot er Vehikel for moralske Tanker og Lærdomme. Fabelens Emne er laant af nogle af mine Landsmænds Taabelighed, der skryde af deres Omgang med Underjordiske.... Alt dette er Fjas, men dog ikke reent tomt Fjas, da det lokker dem til at læse, der slaae Vrag paa altfor suurtseende Formaninger" *). Holberg havde skrevet Bogen flere Aar før den udkom, og han havde ladet den ligge hen af Frygt for at den atter som hans Skjæmtedigte skulde vække en ny Storm imod ham. Det viste sig, at denne Frygt ikke var ugrundet, og mismodig over de Erfaringer han saaledes havde gjort skriver han: „Sandelig ingen Lovtaler, ingen Opmuntringer skal formaae mig til oftere at betræde denne Bane eller seile denne Sø. De Øvelser vil jeg overlade til dem, der have en stærkere Ryg end jeg. Omhyggelig har jeg især vogtet mig for at give mindste Anledning til at bringe Geistligheden i Harnisk imod mig; thi med dette Folkefærd holder jeg Fred, da jeg af Erfaring har lært:

Hvor heftig de Himmelske vredes!

---

*) Holbergs Levnet ved Rahbek. S. 254.

Og der er sandelig Ingen, der mindre kan taale at høre deres Feil opregne end de, der selv offentlig tordne mod Feil, og Ingen er bittrere i at forfølge end de, der idelig have skraalet mod Forfølgelser" *). Det var nemlig fra denne Side Angrebet udgik. Hofpræsterne Bluhme og Pontoppidan bestræbte sig for at faae det hele Oplag konfiskeret og Bogen forbudt; men det lykkedes ikke. Gram, der ellers heller ikke kunde finde sig i Holbergs overgivne Lune, glædede sig over denne Seier, hvad enten det nu var fordi han var bleven forsonet med Holberg, eller fordi han dog hellere undte ham Seiren end hine „nye apostoliske Folk", der endnu mindre vare efter hans Sind. Han skriver nemlig derom til en af Holbergs Velyndere, Statholder Christian Rantzau: „Havde D. Exc. været her i denne sidste Vinter ($17\frac{4}{4}\frac{1}{2}$) i Kjøbenhavn, kunde De have faaet langt betimeligere Niels Klim at læse, medens det endnu stod mellem 5 og 7 med dens Skjæbne, enten den skulde confiskeres eller ikke, end de siden har faaet.... Men baade Klimius og dens Autor blev til Lykke staaende paa deres fire Been, og kunde, naar den Omgang, og samtlige **Causæ instrumentales** og **occasionales** skulde aabenbares, give en ligesaa artig **historiam arcanam** at læse, som de man har om visse Skrifter, der lykkeligen **malgré tous les artifices et toutes les intrigues des Jesuites** ere slupne igjennem i det hellige Officio i Rom" **).

At Censuren i det Hele blev haandhævet med større Strænghed i Christian VI's Tid end saavel før som efter, har man ofte paastaaet, netop med Henviisning til de Farer, der truede Niels Klim; men det vil man ved at betragte

---

*) Holbergs Levnet ved Rahbek. S. 254.

**) J. Møllers, Grams Levnet, Skandinavisk Litteraturselskabs Skrifter. 1810 S. 111.

Sagen nærmere ikke finde bekræftet. Det vidner saaledes om en rigtigere Anerkjendelse af Forfatterens Ret, naar det theologiske Facultet ved Reskr. af 10 Oct. 1738 blev paamindet om, at det ved Bedømmelsen af en Bog kun havde at see hen til det Privative, om den indeholdt Noget der stred mod de symbolske Bøger, men at den iøvrigt maatte være som den vilde efter „Forfatterens Lys og Smag", en Paamindelse, der gjordes høilig fornøden, da Censor gjerne betragtede sig som i enhver Henseende ansvarlig for Bogens Indhold. Paa den anden Side kan det ikke nægtes, at det stærke religiøse Røre gjorde Regjeringen dobbelt aarvaagen med den Green af Literaturen, der behandlede slige omtvistede Spørgsmaal, og der blev i det Øiemed overdraget Kirke-Collegiet et Slags Overtilsyn med den Art Smaaskrifter, uden dog derved at udrette andet end at den haandskrevne Piecelitteratur vorede ganske overordentlig, hvoraf en stor Del endnu er bevaret. Derimod vil man snarere finde, at enhver dygtig og nyttig Forfatter-Virksomhed blev fremskyndet og opmuntret end at der blev lagt den Hindringer i Veien ved Censurens Tvang.

Vende vi atter tilbage til de reent kirkelige Forhold, da finde vi ogsaa Regjeringen uafladelig virksom i den Retning. Kirke-Collegiets Indflydelse ved geistlige Embeders Besættelse indskrænkede sig ganske til den, Bluhme og hans Venner før havde udøvet, nemlig paa given Forespørgsel fra Kongen at foreslaae og anbefale saadanne Mænd, som det havde Tillid til. Disses Tal var just ikke stort, og derfor finde vi paa deres Forslagslister ofte de samme Navne, hvoraf det blev en Følge, at ikke sjælden de samme Mænd i meget korte Mellemrum kaldtes fra en Virksomhed til en anden. Senere har Collegiet ofte maattet høre ilde for disse sine Anbefalinger, og vistnok er det, at de ikke toge Hensyn til praktisk Forretningsdygtighed eller theologisk Lærdom, men hvad der bestemte

deres Valg, var ene og alene den religiøse Iver, og det kan ikke nægtes, at de derved begik adskillige Misgreb. Det var paa Kirke-Inspectorernes Anbefaling, at Peder Hygum efter Johannes Ocksens Død i Febr. 1737 blev Biskop i Aarhuus, ligesom at Hans Adolph Brorson ved Math. Anchersens Død 1741 blev Biskop i Ribe; begge vare ivrige Pietister, og, hvad der gjerne er forbunden dermed, af Naturen stærkt tilbøielige til Tungsindighed, men desuagtet forestode de deres Embeder, om end ikke med nogen udmærket Dygtighed, saa dog ligesaa godt som de fleste, og især har Brorson som Psalmedigter vundet sig et saadant Eftermæle, at Ingen kan undre sig over, Samtiden fandt ham værdig til en Bispestol. Med langt større Ret blev derimod Henrik Gerner's Udnævnelse til Stiftsprovst i Kjøbenhavn (1738) stemplet som et Misgreb; denne Mand, en Ven af Professor Leth, ved hvem han udentvivl var bleven Collegiet bekjendt, var Præst paa Landet i Norge i Aggershuusstift, da han pludselig overraskedes ved denne Kaldelse; efter nogen Betænkning tog han imod den, i det Haab i Kjøbenhavn at kunne virke end mere til Guds Riges Udbredelse, men blev ikke lidet forskrækket, da han ved at overtage Embedet modtog „ikke mindre end 25 Protokoller og Regnskabsbøger foruden en græsselig Mængde Obligationer“ osv.*). Hos Gerner havde Iveren, hvad der senere viste sig aabenbart, en bestemt herrnhuttisk, sværmerisk Charakteer, og udentvivl var dette Tilfældet hos Flere, der skyldte Collegiets Anbefaling deres Forfremmelse; men paa den anden Side er det umiskjendeligt, at der udviklede sig en religiøs sædelig Alvor blandt Præstestanden i det Hele, der ikke kunde andet end virke velgjørende. Ingen Uordener, ingen Usædelighed af hvilkensomhelst Art blev taalt blandt

*) Henrik Gerner, Vita og Fata 1772. S. 9-13.

den geistlige Stand, og hvor der blot udbredte sig Rygter om noget sligt, var man strax ved Haanden med alvorlige Undersøgelser. En saadan Inspection skaffer sig let mange Uvenner, hvilket Collegiet ogsaa snart maatte erfare, ikke blot blandt Præsterne, der idelig bleve dragne til Ansvar for et eller andet, men ogsaa blandt Bisperne, der følte sig krænkede ved disse Indgreb i deres Tilsynsret og forulempede ved de Fortrædeligheder, slige Undersøgelser ofte voldte.

Mellem det Meget, der ved Kirke-Collegiet bragtes under Forhandling til at fremme og understøtte den præstelige Virksomhed, var ogsaa en bedre Ordning af Sogneforholdene, og Formaalet for denne var en dobbelt, deels nemlig at skaffe enhver fungerende Præst sine retmæssige Indtægter, deels at forsyne Landet allevegne med et tilstrækkeligt Antal Lærere. Til det første Øiemed sigtede Reskr. af 1 April 1740, der ankede over at visse geistlige Embedsmænd vare benaadede med Indtægterne af Præstekald uden at have noget med Embederne at gjøre, „hvilket synes at være en Levning af Pavedommet og ubilligt, at En skal gjøre Arbeidet og en Anden have Indkomsterne, saa at Menighederne skulle give Indtægterne til den, som de aldrig see, og derimod see den, som arbeider for deres Sjæl, lide Armod“ *). Dette var især Tilfældet med saadanne Sogne, der fra gammel Tid af havde hørt til Domkapitlerne, og hvis Indtægter nu vare overdragne enten Professorerne ved Universitetet, Rektorer, eller vel sædvanligst Stiftets Biskopper. Disse betragtedes da som de egentlige Sogneherrer, der lode Embedet bestyre ved en kun maadelig lønnet Capellan; men det nævnte Reskript bestemte nu, at Forholdet skulde ordnes paa en anden Maade, saa at hvert Sogn ved indtrædende Vacance fik sin

*) Usfing, Kirkeforfatning III 1. S. 191.

Sognepræst, imod at de paagjældende Embedsmænd fik paa anden Maade en passende Erstatning. Imidlertid var denne sædvanlig vanskelig at bringe tilveie, og Forholdet blev da i Almindelighed saaledes, at de tidligere Ihændehavere dog beholdt den væsentligste Deel af Indtægten, især Tienderne, om ogsaa de forrige Capellaner eller Vicepastorer herefter skulde kaldes og beskikkes som Sognepræster. — Ikke mindre vanskelig var den anden Foranstaltning, at ansætte flere Præster i alle de Sogne, hvor Indtægterne tillode det, og hvor Folketallet gjorde det ønskeligt. Der blev i den Anledning anstillet nøiagtige Undersøgelser i alle Stifter, og specificerede Indberetninger om Kaldene, deres Indtægter og Vilkaar, afgivne til Kirke-Collegiet*). Resultatet af disse Forhandlinger blev det vidtløftige Reskript af 2den Marts 1742, der danner et Modstykke til Christian III's saakaldte „Klemmebreve"; medens nemlig disse formindskede Præsternes Antal ved Annectering og Sammenlægning, saa blev der nu atter foretaget en kirkelig Udskiftning. Dette Reskript, der atter i Enkeltheder blev rettet ved et paafølgende af 29 Juni s. A., bestemmer nøie for ethvert Stift, hvilke Sogne der herefter skulle deles og gjøres til to; det nævner andre, hvori Sognepræsten bestandig skal holde personel Capellan; atter andre, hvor der skulde ansættes residerende Capellaner eller hvor de personelle skulde blive residerende, og disse sidstes Tal var det største **). Derved oprettedes adskillige nye Sogne, der dog alle vare temmelig smaa af Folketal som af Indtægter, og en Mængde residerende Capellanier saavel i Byerne som paa Landet. Imidlertid gjælder det om dette Reskript som

*) Indberetning til G.-Kirke-Insp.-Collegiet om Præstekaldene og deres Indkomster. Hndskt paa Kgl. Bibl. Ny kgl. Sml. fol. 734.

**) Usfing, Kirkeforfatning III 1. S. 196.

om Klemmebrevene, at man ikke allevegne tør slutte fra Befalingen til Iværksættelsen, da denne stødte paa mange Hindringer. Forandringerne skulde foretages ved indtrædende Vacance, og i Christian VI's Tid blev den tagne Bestemmelse vist i det Hele overholdt, ligesom det heller ikke i den Tid er uden Exempel, at Sognepræster selv udbade sig en Vicepræst, med hvem de frivillig deelte Indtægterne, for bedre at kunne varetage Sjælesorgen. Anderledes blev det derimod senere, da Iveren kjølnedes baade hos Regjeringen og hos Præsterne, og man var dengang langt mere tilbøielig til at lytte til Klagerne over de forringede Indkomster, hvorfor den paabudne Forandring i den Tid ikke sjælden blev undladt eller vel endog den allerede skete atter taget tilbage.

Bestandig var Regjeringen sysselsat med Spørgsmaalet om, hvorledes Statskirken skulde forholde sig med separatistiske Dissenter. Praktisk havde det allerede flere Gange faaet sin Besvarelse, fornemmelig i den vidtløftige Proces med Støttrupperne, og det saaledes at slige Folk altid bleve behandlede med den største Lemfældighed, og at man først, naar alle Formaninger og Overtalelser havde viist sig frugtesløse, besluttede man sig til at anvende strængere Midler. Men desuagtet blev dette Spørgsmaal idelig Gjenstand for en theoretisk Undersøgelse, og denne er forsaavidt af historisk Interesse som den forskjellige Besvarelse er et temmelig sikkert Kjendetegn paa Vedkommendes kirkelige Stilling, om han er paavirket af Pietismens friere Anskuelser, eller om han holder fast ved det gammel-orthodoxe, strængt statskirkelige System.

I en Skrivelse af 22 Jan. 1740 blev der forelagt saavel indenlandske som udenlandske Theologer følgende tvende Quæstioner til Besvarelse*): I. Om summus Impe-

*) Kongens Brev og de kjøbenhavnske Theologers Svar er første

rans per mandatum expressum salva conscientia kan lade et Barn døbe, hvis begge Forældre sig for nogen Tid siden virkelig har separeret fra vores evangeliske Kirke, og det mundtlig declareret, men endnu ikke erklæret sig til nogen Sekt, og ellers forkaste Daaben som noget unødvendigt og unyttigt, og, om den end skulde skee, foregive, at den først kunde have Sted, naar Børnene vare komne til Skjelsalder? **II.** Hvad **summus Imperans salva conscientia** med disse Folk selv eller de saakaldte Separatister, som ere indfødte Undersaatter, skal anfange for at forebygge Forargelse og andre onde Suiter?

I Besvarelsen, saaledes som den foreligger fra de indenlandske Theologer, træder Forskjælligheden i Anskuelserne just ikke skarpt frem. Meest paafaldende er det, at den tydske Hofprædikant Prof. J. A. Seydlitz, der var kommen ind i Landet for at være mellem Pietismens Forkjæmpere, stemmede med den næstældste theolog. Professor M. Wøldike for Anvendelse af Tvang ved Børnenes Daab, hvilket de begge dogmatisk søgte at begrunde ved, at Daaben var det af Gud anordnede Salighedsmiddel, hvis velsignede Virkning for Barnet ikke forringedes ved Forældrenes Vantro; kirkeretlig derved, at Forældrenes Myndighed over Børnene paa mange Maader maatte indskrænkes af Staten, saafremt de anvendte den til Børnenes aandelige eller legemlige Fordærv; men de fremhævede tillige, at Børnene i saa Tilfælde aldeles maatte fratages Forældrene og opdrages af Staten. — Den gamle Hans Steenbuch, der endnu Aaret før sin Død kom til at afgive sin Kjendelse, fraraadede derimod bestemt enhver

Gang trykt i Fallesens Theol. Maanedsskrift 1805 V. S. 61-87; fuldstændig findes Besvarelsen i Collegiets Archiv og er derefter meddeelt i „Fædrelandet" f. A. 1846.

Anvendelse af Tvang ved Daaben, fordi det stred mod den ældste Kirkes Vedtægt, og gav derhos at betænke, hvad Følgen vilde blive for vor Kirke, naar Gjendøberne engang bleve de mægtigste i et Land. Med ham stemmede ganske Erik Pontoppidan, da Daaben efter hans Mening som en Velgjerning ikke maatte paanødes Nogen imod hans Villie, og Forældrenes Villie som Børnenes fødte Værger maatte her træde i Barnets Sted. Mindre skulde man have ventet det om Peder Holm, der ellers holdt sig temmelig udenfor Tidens Bevægelser, men han motiverede ogsaa sin Mening paa en egen Maade; han indrømmede nemlig, at Summus Imperans har fuldkommen den styrende Magt i vor Kirke, saa at han for denne kan give Anordninger, tvinge og straffe dem, der af Skjødesløshed eller ulydig Villie sætte sig op imod disse, men fremhævede tillige, at denne Myndighed strakte sig kun over vor Kirkes Lemmer, og ikke over dem, der bestemt havde separeret sig, hvoraf altsaa fulgte, at Kongen med Hensyn til Daaben ikke var berettiget til at øve nogen Tvang. De tvende Professorer, Reuß og Leth, der iøvrigt vare afgjort pietistiske, yttrede derimod større Betænkelighed; vel fraraadede de Anvendelse af Tvang, men meente dog, at man paa enhver Maade maatte see at overtale Forældrene til at lade Børnene døbe, om de endog selv vare af en anden Mening — Angaaende det andet Spørgsmaal, hvorledes der overhoved skulde forholdes med Separatister, vare Anskuelserne noget anderledes fordeelte, men her traadte endnu mindre Forskjælligheerne skarpt frem. De trende Professorer Steenbuch, Wøldike og Holm meente nok, at man til en Tid kunde taale Folk, der skjøndt Kongens fødte Undersaatter separerede sig fra den evangeliske Kirke, men dog kun saalænge der var Haab om at bringe dem til at angre deres Frafald; ellers maatte de henvises til de Steder, hvor der

var tilstaaet fri Religionsøvelse. De fire andre, Reuß, Leth, Pontoppidan og Seydlitz anbefalede en endnu mildere Fremgangsmaade, og meente man maatte nøie skiælne mellem saadanne, der levede i aabenbar Ondskab og ugudeligt Levnet, thi med dem kunde der strængere omgaaes; og saadanne, der bleve førte til Separatisme af en ængstet og tvivlende Samvittighed, men som iøvrigt levede et stille og christeligt Liv. Mod disse ønskede de, at der maatte bevises al Taalmodighed og Sagtmodighed, ligesom ogsaa Kongen stedse havde beviist Frygt og Afsky for at de til Separatismens Skrupler henfaldne Christi Lemmer skulde komme under Forfølgelse.

De samme Qvæstioner bleve ogsaa forelagte tvende af Rigets Biskopper, nemlig Brorson i Aalborg og Conradi i Slesvig, og deres Besvarelse bar ganske den samme mæglende Charakteer som Professorernes. Begge indrømmede nemlig, at Kongen havde Ret til at tvinge Separatister til at lade deres Børn døbe, deels fordi Daaben var et Saligheds-middel, der ikke forringedes ved Forældrenes Vantro og Vildfarelse[1], deels fordi Kongens absolute Myndighed nødvendigviis maatte indskrænke Forældrenes; men dog raadede begge til den største Forsigtighed, og meente, det var bedst om Kongen ikke gjorde Brug af denne sin Magt, da det vilde være en Sag af høist farlig Consequence, og let kunde være vor Kirke til **præjudicium** hos Papisterne. Angaaende det andet Spørgsmaal meente Conradi, man maatte indrømme, at der i Kirkens hele Tilstand, i Præsternes Ligegyldighed og Mangel paa Varme laae en Undskyldning for Separatismen, og begge vare enige i, at raade til Tolerance mod saadanne, der iøvrigt førte et stille ærbart Liv og ikke vægrede sig ved at betale deres Afgifter til Kirken, Skolen og de Fattige. De Ugudelige derimod, som blot affektere et udvortes Skin

af Gudsfrygt, kan man med Magt tvinge til at betale deres Afgifter og ikke uden kjendelig Forbedring stede til Alterens Sacramente. Conradi støttede dette sit Raad ved at henvise til sin praktiske Erfaring. En Kjøbmand i Flensborg havde i nogle Aar vægret sig ved at lade sit Barn døbe, men da denne var ham bekjendt som en aandelig, alvorlig Mand, der følte sig ængstet i sin Samvittighed angaaende Barnedaab og Skriftemaal, saa lod han rolig nogle Aar gaae hen, og formanede Stedets Præst til ofte at tale med ham. Manden lod sig derved bevæge, og bragte selv sit Barn til Daaben, naar denne maatte forrettes uden Exorcismen, hvilket strax var blevet indrømmet.

Langt skarpere end hos de indenlandske møde vi Modsætningen mellem de forskjellige Anskuelser hos de tydske Theologer, hvem disse Spørgsmaal bleve forelagte. Af disse udtalte Dr. Lange, Professor i Halle, bestemt og skarp den pietistiske Opfattelse, idet han forkastede enhver Anvendelse af Tvang som stridende mod Christendommen i Almindelighed og mod Protestantismen i Særdeleshed. Gud har skabt Mennesket i sit Billede, sagde han, d. v. s. som et frit Væsen, og derfor har han fra først af henstillet det til Menneskets Frihed, om han vilde gribe Evangeliet eller ikke, ligesom det og er den misbrugte Frihed, han paa Dommens Dag vil dømme. Det er Anerkjendelsen af denne Samvittighedens Frihed, der adskiller den protestantiske Øvrighed fra den papistiske, og derfor anstaaer det endnu mindre en protestantisk Konge at anvende Tvang, hverken ved Daaben eller ved nogen Samvittighedssag. Nærmest samstemmende med Lange var Pastor Law i Wernigerode, der ligeledes var bleven adspurgt, men hans Votum er i det Hele temmelig usikkert og vaklende. I den skarpeste Modsætning hertil udtalte sig dermod de tvende berømte lærde Theologer, Dr. Walch i

Jena, og **Dr. Mosheim** i Helmstädt, der paastode, hvad Ingen hertillands havde vovet at paastaae, at det ligefrem var Kongens Pligt at tvinge Forældrene. Det var nemlig Børnenes Ret som fødte i den christelige Kirke ved Daaben at indtræde i Naadepagten med Gud, og da Kongen var forpligtet til at forhjælpe enhver Undersaat til sin Ret, maatte han heller ikke taale, at denne berøvedes Børnene paa Grund af Forældrenes Vantro og Ulydighed.

Anledning til disse Forhandlinger gav et enkeltstaaende Tilfælde, da nemlig en Skomager Simon Jensen Bølle i Kjøbenhavn vægrede sig ved at lade sit Barn døbe. De omtalte Betænkninger, der indsendtes i Febr. og Marts 1740, have udentvivl styrket Regjeringen i sin hidtil fulgte Praxis, der ogsaa omtrent var Betænkningernes samlede Resultat, nemlig at anvende størst muelig Eftergivenhed, saalænge der kunde være Haab om at seire ved Mildhed, ellers at lade Lovens Strænghed indtræde. Prof. Leth og Pastor N. Brorson fik, ved Reskr. af 22 April 1740, Ordre til „at forsøge alt muligt for at persvadere Forældrene at lade Barnet døbe, eller idetmindste ikke at opponere sig mod at det blev døbt"; og „om de skulde støde sig paa nogen udvortes Omstændighed ved Daaben, at samme da bliver udeladt, naar aleneste Intet af essentialibus forbigaaes", — hvorved der tænktes paa, at udelade Djævlebesværgelsen og lade Neddyppelse træde istedenfor Bestænkelse. I fer Uger skulde de tvende nævnte Præster paa denne Maade forsøge at overtale Forældrene, men lykkedes det ikke, skulde det betydes dem: „enten at gaae ud af Landet, eller at sætte sig i vor Stabelstad Fredericia og holde sig sammesteds stille og rolige, som og ei gjøre sig flere Tilhængere" *). Simon Bølle var en af de meest høi-

*) Brevet findes i Collegiets Archiv i Pakken „Om Separatister".

røstede blandt Byens særsindede Sværmere, og alle Forsøg paa at overtale eller overbevise ham viste sig snart som frugtesløse, hvorfor man maatte begynde at anvende strængere Forholdsregler, og Enden blev at Simon Bølle indtil videre blev landsforviist.

Paa den anden Side var det ingenlunde Regjeringens Mening fuldkommen at bryde Staven over den religiøse Bevægelse; det kom her an paa at udsondre Bevægelsens rene fra dens urene Elementer, og det første Skridt i den Retning var Forordningen om gudelige Forsamlinger af 13 Jan. 1741. Hensigten hermed angiver Forordningen selv saaledes: „at beskytte dem, som vise sand Omsorg for deres egen og Andres Opbyggelse, at de ei skulle bespottes og forfølges, samt at hindre den Uorden, endeel have begaaet, idet de under Skin af Gudsfrygt have forladt deres Næring og ordentlige Haandtering og gaaet omkring fra Sted til andet, for at opvække og opbygge Sjæle, eller bemænget sig med Læreembedet uden at have Guds eller menneskeligt Kald." For at opnaae denne Hensigt „skal det være ordentlig kaldede Lærere, som have Magt og Frihed til at prædike Guds Ord offentlig og hemmelig, uformeent til videre Opbyggelse at holde Samlinger i deres egne eller andres dertil beqvemme Huse, at der Bibelen læses og Lærdomme deraf uddrages," „det kan da og være Enhver tilladt at sige sin Mening, fremsætte sine Skrupler, spørge om det han tvivler, søge Raadføring i en og anden Ting og Oplysning i nogen af vor Lærdoms Punkter, dog alt uden Disputeren, i Skikkelighed og Sagtmodighed". Disse private Andagtsøvelser, der altsaa ikke vare bundne til den offentlige Gudstjenestes faste afmaalte Former, skulde dog ikke lede til at drage nogen bort fra denne; tværtimod „Præsten bør altid formane de tilstedekomne flittig at besøge den offentlige Gudstjeneste; og han maa ikke, for

den Nytte han haaber af slige Forsamlinger, forsømme eller letsindig behandle sine øvrige Embeds-Forretninger, hvorfor han maa hverken nøde nogen til slige Forsamlinger, eller agte dem for mindre Christne, hvis enten Leilighed eller Drift ei tillader at besøge samme". Det var altsaa Præsten man fornemmelig tænkte sig virkende ved den private Andagtsøvelse, dog „dersom Andre, Gud oprigtig søgende, skulde have Attraa at samle sig indbyrdes for at opbygge sig af Guds Ords Ord i private Huse, maa ogsaa det være tilladt, men slige Forsamlinger maa ikkun bestaae af ganske faa Personer, og skal det Præsten tilkjendegives Stedet og Tiden, naar de skal holdes, da han ikke alene har Frihed, men og alvorlig befales at have nøie Indseende dermed". Der gaaer altsaa igjennem denne Foranstaltning en Bestræbelse efter, uden al Opgivelse af de faste statskirkelige Former, at indordne den religiøse Folkebevægelse i Statskirken, navnlig ved at bringe den i det rette Forhold til den beskikkede Lærerstand, og det uagtet Præsterne gjerne vare Gjenstand for Separatisternes meest forbittrede Angreb. Tildeels blev det ogsaa indrømmet, at disse Angreb ikke vare ganske ubeføiede, forsaavidt det hedder at „Menighederne skulle alt mere og mere forsynes med retskafne, omhyggelige og erfarne Sjælesørgere" med alvorlig Paamindelse til alle Præster om med største Flid at varetage deres Embede, da de i modsat Tilfælde vilde blive tiltalte og med Straf anseete — en Trudsel, der i hine Tider ikke var noget tomt Ord. Et Beviis paa at man tilsigtede en friere aandelig Bevægelse i Statskirken er ogsaa den Løsning af Sognetvangen, der ligger i følgende Bestemmelse: „Enhver, som søger den offentlige Gudstjeneste i sin egen Kirke, maa desforuden søge Raadføring og Bestyrkelse hos en anden Guds Ords Lærer"; og naar det skeer uden videre Uorden, „bør Sognepræsten ikke tage det til Mistykke, men han bør

heller undersøge sit eget Levnet og Lærdom, om samme ei dertil er Aarsag, og i al Kjærlighed søge at vinde sin Menigheds Fortrolighed og Yndest". Derhos bleve alle andre Slags Forsamlinger, hvorved man ikke holdt sig de givne Forskrifter efterrettelig, hvorved der læstes fremmede uapproberede Bøger, eller som afholdtes af omreisende fremmede Mænd eller Qvinder, strængelig forbudne.

Ogsaa i andre Henseender viste Regjeringen Lemfældighed mod Separatister. Hvad disse gjerne stødte an imod, og hvad Geistligheden gjerne anvendte imod dem, var den Bestemmelse i D. L. 2—5—27, at „Enhver, der entholder sig fra Nadveren over et heelt Aar, skal udstaae Kirkens Disciplin „d. v. s. staae aabenbar Skrifte. Denne Bestemmelse blev vel ingensinde ophævet, men paa mangfoldige Forespørgsler desangaaende blev der stadig bevilget Dispensation, saa at den i Virkeligheden ikke mere blev bragt i Anvendelse. Dette skete nærmest til Gunst for de ængstelige Samvittigheder, som af en eller anden Grund havde Betænkeligheder ved at gaae til Herrens Bord; men det kom ogsaa dem til Gode, der af blot og bar Ligegyldighed holdt sig borte fra Samfundsmaaltidet. Deres Tal var ingenlunde ringe og det især mellem de Fornemmere, hvorfor det heller ikke kunde undgaae Geistlighedens Opmærksomhed, og det Spørgsmaal blev forelagt Kirkecollegiet, hvad man skulde gjøre ved disse Fritænkere, og om man mod dem maatte bringe Lovens Strænghed i Anvendelse. Men Collegiet fornægtede heller ikke i dette Tilfælde sine frisindede Grundsætninger, og afgav paa Kongens Forespørgsel følgende Betænkning: „Ingen bør paatvinges godt, fornemmelig det Aandelige, saalænge han ei er overbeviist, at det er godt. Ed. M. er ikke for nogen Samvittighedstvang; hundrede Prøver ligge derom for Oinene.... Her er stor Forsigtigtighed fornøden; man kan ikke see ind i Folks

Hjerter; man kan ei vide, om de ei kan komme paa bedre Tanker, hvilket dog af fornuftige Folk vel kunde sluttes. Det er en heel betydelig Samvittighedssag at gjøre Folk ulykkelige i det Verdslige, fordi de ikke ville modtage det himmelske Gode. De blive i saa Fald nødte til at være Hyklere.... Bedre var det om Præsterne med det Gode søgte at faae Indgang hos saadanne Folk for at rette deres ufuldkomne Overbeviisning*). Denne Erklæring er mærkelig, fordi den viser, at det ikke blot var til Gunst for Aandsfrænder de mere frisindede Grundsætninger anvendtes; men den er det ogsaa for sine Følgers Skyld, da den maatte bidrage overordentligt til at svække det gamle strænge kirkelige Tilsyn.

Dog disse Bestemmelser angik alene saadanne Folk, der iøvrigt holdt sig rolige og ikke traadte frem med nogen udfordrende Trods; en saadan yttrede sig imidlertid endnu ikke sjælden blandt fanatiske Sværmere, og det var egentlig disse, der endnu bestandig voldte Regjeringen Bryderier. Pontoppidan beretter leilighedsviis om Frdn. af 13 Jan. 1741, at „denne Tilladelses Virkning var, at den forrige Lyst til private Andagtsøvelser faldt bort hos de Fleste, selv hos dem, der ikke vilde afstaae derfra, fordi det endnu ikke var tilladt“ **) — og denne Yttring er ganske mærkelig, ikke blot som et nyt Beviis for den gamle Sandhed, at forbuden Frugt smager bedst, men fornemmelig fordi den røber, at den religiøse Iver, der yttrede sig i Christian VI's første Regjeringsaar, allerede begyndte stærkt at kjølnes, saa at det mere kun er med dens Udværter i enkelte vilde Sværmerier vi endnu have at gjøre. Af saadanne vilde Sværmere træffe vi endnu adskillige i Kjøbenhavn. Den landsforviste Skomager, Simon Bølle, vendte

---

*) Collegiets Copibog; Betænkning afgivet d. 8 Marts 1742.

**) E. Pontoppidan, Collegium pastor. pract. S. 630.

efter syv Ugers Forløb atter tilbage, efter sin egen Angivelse, fordi han hørte en stille Røst, som sagde: „Bliv iblandt Dit Folk“ og atter: „Vend tilbage og hold dig blandt dit Folks Børn, maaskee Nogen af dem vilde høre mig, at jeg kunde give dem mit Lyses Skin, paa det at de Overblevne af Folket, som vilde spørge efter mit Navn, kunde finde mig“. Simon Bolle holdt sig i Kjøbenhavn til andre Ligesindede: Skomager Ole Larsen, Uhrmager Anders Petersen, samt tvende Studenter, to Brødre fra Jylland, Wilse, der begge havde opgivet Studeringerne, „fordi de nu havde faaet fat paa noget bedre end de fandt i Kirkerne, nemlig at efterfølge Christum i hans Nedrighed og Ydmyghed“. Simon Bølle lagde ingen Dølgsmaal paa sin Hjemkomst, men affattede d. 19 Sept. 1741 et Sendebrev „til Bispen og Sognepræsterne med deres Medhjælpere“, der indeholdt en bitter Klage over det hele Folks jammerlige Vankundighed i alle aandelige Ting*). I Ole Larsens Huus blev der jevnlig holdt Forsamlinger af alle de uroligste Aander, hvorved de tillige pleiede at uddele Nadveren, og leilighedsviis ogsaa foretog en Vielse paa egen Haand. Nu kunde Øvrigheden ikke undlade at skride ind og Sagen blev gjennem Collegiet forelagt Kongen; der blev forlangt, at Ole Larsen skulde holde inde med slige ulovlige Forsamlinger, eller han maatte vente at blive straffet efter Lovens hele Strænghed. Separatisterne svarede hertil: „Christi Kjærlighed driver os til at gjøre og lade alt hvad vi gjøre og lade i saa Maade; at det nu er Gud og vor Herre Christo velbehageligt, at troende Guds Børn komme tilhobe, det kan Ingen nægte; men naar Gud viser os Fornødenhed og Begjærlighed i at samles, dømmer da om det er Ret for Gud at lyde Eder mere end Gud? — Vi ere

*) Dette Brev findes i Pakken „om Separatister“.

Tjenere og maa stedse opvarte for vor Herres Fødder; ligesom Kongens Tjener ikke veed, hvad Kongen vil imorgen, saa veed og vi ikke idag, hvad Gud vil imorgen. — Skulle vi nu lide Noget for saadan Troskabs og Kjærligheds Skyld mod vor Herre, da skee Guds Villie, vi ere ikke bedre end vore Fædre". Det synes som om Sværmernes Stivsind har overvundet Regjeringens vaklende Holdning; idetmindste træffe vi dem endnu det følgende Aar (1743) i Kjøbenhavn, hvor de paany voldte Kirkebestyrelsen Vanskeligheder, da Ole Larsen tilligemed Uhrmager Anders Petersen vægrede sig ved at lade deres Smaabørn døbe *).

I Collegiet kunde man vanskelig komme til Enighed om, hvorledes man burde behandle slige Folk. Kongen havde gjentagne Gange forlangt, at Biskop Hersleb skulde skrive et Skrift til Separatisternes Gjendrivelse, men denne undlod bestandig at gjøre det, rimeligviis fordi det ikke var paa den Maade han vilde have Separatismen standset. Det lader sig heller ikke nægte, at Regjeringens vaklende Fremgangsmaade i høi Grad havde næret Sværmeriet; herrnhutiske Udsendinge vare allevegne virksomme for at vinde Sjæle for Menigheden; gjendøberiske Vildfarelser udbredte sig mere og mere ikke blot i Kjøbenhavn, men ogsaa andensteds fornemmelig i Drammen. Her var en Broder til den oftere omtalte Skomager Simon Jensen Bølle, en Student ved Navn Søren Bølle kommen op og havde grundet Zioniternes Sekt, der endnu gik dristigere frem i sit Brud med Statskirken, da disse Sekterere vragede ikke alene Statskirkens Daab, men foretoge endog

---

*) „Om Ole Larsens Forsamlinger handle Brevene af 3 Marts 42, 21 Juni 42, 28 Juli 42 i Collegiets Kopibøger; jfr. Reskr. af 29 Juni 42. I Pakken „om Separatister" findes ligeledes adskillige Acter om denne Sag.

selv aabenlyst en ny Aftvelse til Forargelse for Mange*). Det var altsaa nødvendigt, at Regjeringen kom til en Afgjørelse. Hersleb gav sine Collegaer at betænke, „at ved Collegiets Fremgangsmaade ere Vildfarende og Rettroende komne paa de Tanker, at Kongen og Collegiet holder med disse Folk, og ville ikke have dette Væsen hemmet, idetmindste er Øvrigheden og Geistligheden saa intimideret paa de Steder, at de ikke veed, om de tør tale til dem eller ikke. Skal da Lov og Forordning kun være for dem, der godvillig ville underkaste sig? eller skal det staae Undersaatterne frit for at lyde eller ikke? Hvor vil det med Tiden gaae, naar udøbte Børn i Mængde opvore og blande sig med Døbte, saa at Folk ikke selv vide om de ere døbte eller ikke.“ — Disse indtrængende Formaninger bragte endelig Sagen i Gang, og Hersleb indgav efter Opfordring sin Betænkning i Sept. 1743. Han kunde ogsaa efter sin hele Anskuelse lettest komme paa det Rene med sig selv desangaaende. „Alle udøbte Børn bør døbes og opfostres af Staten; nægte Forældrene det, da skulle de hensættes i et Tugthuus til Arbeide. Alle andre Gjendøbere kan man give en Maaneds Betænkningstid, og skulle de da med Kirkedisciplin igjen optages, saafremt de inden den Tid falde tilføie. Ville de derimod ikke det, saa lad dem atter faae en ny Daab eller Aftvelse, idet de hver for sig føres frem paa Byens Torv, overøses med en Spand koldt Vand og derpaa adskilles og sættes i forskjellige Tugthuse til Arbeide. Andre Separatister, der ikke ere Gjendøbere, kunde man vel indrømme nogen Frihed, naar de skriftlig for Øvrigheden angave Grunden til deres Separation, for at da Collegiet af denne deres Bekjendelse kan afgjøre, hvorvidt de

*) For Literatur og Kritik, udg. af Fyens Stifts lit. Selskab III S. 342 fgg.

bør tolereres eller ikke. Kun skulle alle være pligtige til at betale til Præst, Kirke og Skole og til de Fattiges Underholdning.“ De øvrige Medlemmer af Collegiet vilde vel nødig gaae ind paa strænge Forholdsregler, men Omstændighederne gjorde dog nu flere af dem mere tilbøielige dertil. Consistorialraad Hvid og Etatsraad Stocken vilde vel ikke vide om nogen direkte Tvang ved Børns Daab; men meente dog at de gjenstridige Forældre maatte henvises til Fristæderne. De øvrige Gjendøbere og Separatister kunde man give et Aars Frist; men dersom de efter den Tid vedbleve at fare frem med Hidsighed og ikke vilde, til Trods for Øvrighedens Advarsler, holde inde med deres ulovlige Forsamlinger, saa kunde de gjerne hensættes i Tugthusene, ikke for deres Troes Skyld, men som Forstyrrere af den offentlige Orden. — Ikkun Bluhme vilde paa ingen Maade høre noget om Tugthuusstraf, og erklærede det for sin Overbeviisning, at naar man kun gav Tid, og bestræbte sig for at ansætte dygtige Præster, saa vilde Separatismen falde bort af sig selv. — Imidlertid maatte man komme til en endelig Afgjørelse. Theologernes Betænkninger vare for længe siden indhentede; nøiagtige Indberetninger om Separatisterne i de forskjellige Menigheder vare afgivne, saa at de foreløbige Arbeider dermed maatte ansees for sluttede. Støttet hertil var Collegiet i Foraaret 1744 endelig kommet saavidt, at det kunde komme frem med en Indstilling til den længe lovede Forordning. Man skjælnede i Indledningen mellem tre Slags Separatister: „Nogle af dem drive paa alvorlig Christendom uden at yttre eller forplante fremmede Meninger, og opføre sig som redelige Christne og lydige Undersaatter. Derimod findes der Andre, der indbilde sig, at i Danmark og Norge er ingen Vei til Himlen at finde; de maae ud til Herrnhut, Marienhag og Marienborn, saa komme de tilbage og overtale deres Lands-

mænd til det samme. Endeel ere tillige Anabaptister, og der haves Exempler paa baade i Kjøbenhavn og i Drammen, at de lade deres Børn henligge een, to, tre og fire Aar, ja indtil de blive yorne. Mange af disse ere saa eenfoldige, at de ikke engang selv vide hvad de tro, og deres Formænd ere ikke selv enige eller ligesaa kloge". Indstillingen gik nu ud paa, at det skulde forbydes de herrnhutiske Emissærer at komme herind og forstyrre Menighederne. Angaaende dem af Kongens fødte Undersaatter, som vel ville lade deres Børn døbe, men som mene sig i Samvittigheden tvungne til at skille sig fra det almindelige Samfund, da kunde der vel forundes dem Tid og Leilighed til at komme til grundig Eftertanke, men de skulde være pligtige til at bære alle Byrder lige med deres Medborgere. Gjendøberne derimod skulde det forbydes at være andetsteds i Landet end i Fristæderne, og inden Mikkelsdag 1745 skulde de lade deres Børn døbe eller forføie sig bort. „Handler Nogen mod denne Anordning, skal han paagribes, og ikke for sine særdeles Meninger i Religionen, men for sin formastelige Ulydighed mod Lands Lov og Forordning uden videre Proces indsættes i et Tugthuus, og der skal beskikkes Præster til at besøge ham der, indtil han viser Tegn til Forbedring". *)

Dette Udkast til en Forordning fremkom med nogle Forandringer i det Enkelte efterhaanden som forskjellige Reskripter. Imod de vidt forgrenede herrnhutiske Forbindelser blev der ved Reskr. af 20 Nov. 1744 forordnet, „at Ingen, som under noget Slags Navn har opholdt sig i Herrnhut, Marienborn eller andre saadanne mistænkte Steder, eller der har været opdraget eller studeret, maa antages til noget geistligt Embede i Kongens Riger og Lande". Der opholdt sig

*) I Pakken „Om Separatister" i Collegiets Archiv.

dengang ikke mindre end tolv Studenter i Marienborn, Mange havde sendt deres Børn derhen for at opdrages, og Antallet af de danske Familier var dengang saa stort, at man tænkte paa at indrette en egen dansk Menighed *). For at forebygge disse Udvandringer blev det bestemt ved Reskr. af 29 Jan. 1745, at Alle, som reiste ud af Danmark og Norge for at begive sig til de herrnhutiske Menigheder, skulde have deres her efterladte Midler og Eiendomme, samt Arv og andre Rettigheder forbrudte. — Disse Bestemmelser angik de Herrnhutisksindede, men ikke mindre strængt løde de, der angik Anabaptister og Separatister i Reskr. af 5 Marts 1745. I Motiverne til dette klages der over, at Mange havde misbrugt Kongens Langmodighed, og istedetfor ved denne at bringes til Eftertanke og pligtskyldig Lydighed have de af dristig Egenraadighed unddraget sig for Lovens, Ritualets og alle i Kirkesager udgangne Forordningers klare Bydende. Derfor maa efter § 1, 2 og 3 Ingen, som er henfalden til nye fremmede Sekter, Ingen, som deler Anabaptisternes Vildfarelse og vægre sig ved at lade deres Børn døbe, Ingen, som, om de end ikke afvige i de Ting der angaae Lærdommen og Samvittigheden, dog ikke ville rette sig efter Kongens Lov, Forordning og Politi-Anstalter, boe eller opholde sig i Kongens Riger og Lande, men skal inden Paaske 1746 begive sig til de Stæder, der ere forundt Religionsfrihed. Angaaende andre Separatister indskjærpedes kun paany Forordn. af 13 Jan. 1741, og der tilføies, at, om En eller Anden skulde føle Trang til større Frihed i en eller anden Henseende, han da først maatte indgive en Ansøgning og søge kongelig Bevilling, uden at foretage sig Noget af egen

*) Henrik Gerner, Vita og Fata. S. 154. Jfr. Pontoppidans haandskrevne Fortsættelse til A. 1744.

Magt eller Selvraadighed. Endelig bestemtes der i § 6, at, hvis nogen af de ovenfor omtalte Personer fandtes i Landet efter den bestemte Tid, skulde de hensættes til Arbeide i Fæstning eller Tugthuus, indtil de viste Tegn til Forbedring, for at berøve dem Leilighed til at forføre Andre.

Om end disse Anordninger ikke bleve fuldstændig gjennemførte, saa bidroge de dog væsentlig til at dæmpe den religiøse Bevægelse, fornemmelig derved at Øvrigheden paa de forskjellige Steder atter fik Mod til at behandle Sekterere paa sædvanlig Maade. Tvangsforholdsregler virke i slige Tilfælde som Vand paa et brændende Huus, er Ilden svag, saa dæmpes den, er den stærk, saa blusser den stærkere op; hertillands brændte Sværmeriets Ild ikke stærkere end at man snart maatte faae Bugt med den, og man hører efter den Tid ingensinde nogen Tale om Gjendøbere. Derimod bevarede sig meget længere og stærkere hos mange Præster og Lægfolk Forkjærligheden for Brødremenigheden, og selv den udvortes Forbindelse med Herrnhut blev vel heller ingensinde saa fuldstændig afbrudt, som Loven paabod. At Grev Zinzendorph maatte føle sig meget krænket ved, at hans Skoler uden videre stempledes som mistænkelige, kan man nok tænke sig; men den Protest herimod, han skriftlig indgav og siden lod trykke i et Skrift „Die gegenwärtige Gestalt des Kreuzes Reich Jesu; Frankfurt 1745", der blev forbudt her i Landet, blev uden Virkning, ligesom da og Christian VI allerede for 10 Aar siden aabenlyst havde brudt med Greven. — Men dæmpedes saaledes den religiøse Bevægelse, saa svækkedes dermed ogsaa General-Kirke-Inspections-Collegiets Betydning. Dette Collegium havde netop faaet til Opgave at virke ved reent aandelige Midler, ved Overbeviisning og Overtalelse, og maatte man nu alligevel bestemme Landsforviisning og Tugthusstraf for reent kirkelige Overtrædelser, saa var det kun

en daarlig Udvei, naar der føiedes til, at Vedkommende ikke idømtes Straffen for sine afvigende Meningers Skyld, men for Overtrædelse af den borgerlige Orden og Lov, da dog Resultatet blev det samme; og det maatte derfor ogsaa snart vise sig, at man ikke mere behøvede Collegiets Mellemkomst i slige Sager.

Ogsaa udenfor Kjøbenhavn yttrede sig paa forskjellige Steder i Landet i disse Aar en Strid mellem de forskjellige theologiske Retninger: Pietisterne og de Orthodoxe; og den kom her fornemmelig til at dreie sig om Antagelsen af Pontoppidans „Catechismus-Forklaring", ved hvis Autorisation den pietistiske Læremaade ligesom havde vundet symbolsk Anerkjendelse i Landet. I Collegiet selv hørte Biskop Hersleb til Forklaringens afgjorte Modstandere, da han fandt den for kostbar for de Fattige, for vidtløftig for Bønderbørn, og klagede over, at den ikke var tydelig nok, at der fandtes Ting deri, som ikke burde være i en Catechismus, ja at der vare aabenbare Urigtigheder deri *). Samme Mening deelte ogsaa flere andre af Landets Biskopper og vare derfor ikke meget nøieregnende i den Henseende, da de gik ud fra, at naar kun Menighederne vare tilbørlig oplyste i deres Christendoms-Kundskab, maatte det være ligegyldigt, hvilken Lærebog der blev brugt. Anderledes dømte imidlertid Hygum i Aarhuus og Brorson i Ribe, og derfor gav denne Sag Anledning til Uenighed, saasnart de vare blevne Biskopper. Hygum havde i Stiftsprovst Fred. Nannestad en Mand ved sin Side, der var bekjendt som en lærd og grundig Theolog af den gamle Skole, og som i sine Prædikener sjælden kunde undlade at give skarpe Sidehug til Pietisterne. Engang yttrede han sig saaledes i en Prædiken: „De maatte komme frem i disse Tider

*) J. Møller, Theol. Tidsskrift V S. 171 og 72.

med saamange nye Talemaader, nye Meninger, nye Katechismus-Forklaringer som de vilde, saa maatte Tilhørerne kun bede Gud om, at han vilde bevare hos dem sit Ord og sine Sacramenter uforfalsket, eftersom det var ondt og saae ud til at blive værre"*). Siden da han var bleven Bisskop i Throndhjem, udtalte han sig endnu mere uforbeholdent og sagde saaledes i Landsbykirkerne, at Pontoppidans Katechismus var en Bog, som burde brændes**). I det Hele modsagde han gjerne Hygum ved alle Leiligheder; da denne ved et Landemode klagede over, at Præsterne saalidt havde lagt sig efter Moral-Theologien og anbefalede Rambachs Christl. Sittenlehre, bemærkede Nannestad, at Bogen kunde være god nok, men var dog ikke fri for chiliastiske præjudicia; og i sin Prædiken drog han ofte til Felds mod Pietisterne Lære om den svare Bodskamp med Suk og Taarer i Omvendelsen. Hygum undlod ikke at indberette alle disse Ankeposter for Collegiet, men Sagen blev dysset hen, og det kom ikke til nogen offentlig Anklage. — Anderledes gik det derimod i Ribe Stift; Nannestad var en af det orthodore Parties Koryphæer, medens Niels Tøxen, der her kom til at spille Hovedrollen, var en fattig Landsbypræst, der altid havde maattet kæmpe med knappe Kaar og som ved Flid og Udholdenhed under trange Forhold havde samlet sig den Lærdom han virkelig besad. Ved et Landemode i Varde lod nemlig Brorson udgaae følgende Monitum: "Saasom man ikke uden største Forundring maa erfare, at endog blandt Præsterne findes dem, som vægre sig ved at indføre Pontoppidans Forklaring, kaldet „Sandhed til Gudfrygtighed" i deres Menigheder, saa ville DHrr. Provster, naar deres derom gjorte Formaninger og Forestillinger Intet kan

*) Hygums Visitats-Relation f. A. 1739 (Collegiets Archiv).
**) Suhm, Samlede Skrifter X S. 33.

frugte, ufortøvet have at reqvirere deres skriftlige Erklæring, af hvad Grund de nægte at indføre denne Bog". Der var vistnok flere Præster i Stiftet, hvem det kunde gjælde, men dog følte de tvende Brødre, Niels og Manasse Tøren, den første Præst i Veerst i Andst Herred, den sidste i Felding i Hammerum Herred, det som rettet mod sig, og Niels Tøren var ikke seen med at indgive den affordrede Erklæring.

Biskop Brorson søgte først at overbevise Tøren, men efterat der fra begge Sider var verlet et Par Skrivelser, uden at man kom hinanden nærmere, indsendte han Forhandlingerne til sin Broder i Kjøbenhavn Nikolai Brorson, for at han skulde afgive dem til Collegiet. Gjennem denne blev tillige Pontoppidan underrettet om Sagen, men han bekymrede sig i Begyndelsen ikke synderlig derom, ja roste endog Tørens Oprigtighed, at han aabent udtalte, hvad saa mange tænkte i deres Hjerter, da han vel vidste, at skulde der samles Stemmer Landet rundt, om man vilde antage Forklaringen eller ikke, saa vilde de Fleste sige Nei; iøvrigt bemærkede han kun: „Det er ynkeligt, at vi Danske, som sidde i Baghaanden, altid skal have Nachspillet af en Comedie eller Tragedie, som i andre Lande for længesiden er udageret." Imidlertid gik Sagen i Collegiet noget anderledes end Pontoppidan maaskee havde ventet. Tøren kunde nemlig beraabe sig paa, at den omstridte Bog ikke havde gjennemgaaet nogen ordentlig Censur af hele det theologiske Facultet, men var kun gjennemseet af Professor Leth, hvis Rettroenhed af mange var mistænkt. Dertil kom, at han i Biskop Hersleb fandt en dygtig Forsvarer, der gjorde opmærksom paa, at skulde Collegiet tage sig af Sagen og altsaa indlade sig paa at drøfte de fremsatte Indvendingers Vægt, saa maatte man først indhente det theologiske Facultets Betænkning. Men herimod protesterede Pontoppidan, der gjennem sine Venner

let kunde skaffe sig Indflydelse i Collegiet, paa det bestemteste, idet han beraabte sig paa, at Bogen var autoriseret ved et kongeligt Reskript og maatte derfor ikke underkastes en ny Censur, fordi en enkelt Mand erklærede sig utilfreds. Collegiet besluttede at slaae ind paa en mæglende Vei og forsøge hvad der kunde udrettes ved Overtalelse. Gjennem sin Secretær, Jessen, tilskrev det Præsten et meget venligt Brev for at bevæge ham til Eftergivenhed; men dette Brev havde ikke den forønskede Virkning. Tøren takkede i sit Svar for den Forekommenhed, der var viist mod ham „fattige Mand," men erklærede tillige, at han ikke kunde frafalde sin Paastand; han havde ikke begyndt Sagen af egen Drift, Biskoppens Monitum havde nødet ham til at afgive sin Erklæring, og den kunde han ikke tage tilbage, uden at handle mod Gud og sin Embedseed, hvor han havde lovet at holde over den lutherske Kirkes Symboler, „det gaa mig saa, som Gud vil". Sagens Forhaling bidrog til at gjøre den mere bekjendt; ikke blot i Brødrenes Sogne, men ogsaa der rundtomkring begyndte Menighederne at protestere mod den nye Forklaring, og paa enkelte Steder vilde de endog have Pontoppidan bandlyst. Nu begyndte denne at tage Sagen alvorligere og forlangte i en hæftig Tone, at Tørens Indvendinger maatte overgives ham for at han kunde gjendrive dem. „Det allermindste jeg kan kræve — skrev han til Collegiet — er, at Præsten skal gjenkalde, hvis jeg herefter skal staae i offentligt Læreembede; **in faciem ecclesiæ** er jeg udskjældt for Papist, Jesuit, Socianer, Fanatiker, og disse hans Beskyldninger roulerer blandt Almuesfolk; han glorierer af sin Dristighed, han trodser, han truer. Afviser det høikongelige Collegium min Sag som privat, da maa jeg selv sørge for, hvorledes jeg kan ligge som en ærlig Mand i min Grav, endskjøndt jeg har arbeidet for **publico**, og i **publici** Tjeneste faaet de Æresſvar til

Belønning". Imidlertid opnaaede Pontoppidan dog ikke strax sit Ønske; Biskop Hersleb fik det sat igjennem, at Collegiet nægtede at udlevere de forlangte Papirer, i Henhold til den Bemyndigelse, der var givet det, at sistere forargelige Processer; men nu henvendte Pontoppidan sig umiddelbart til Kongen, og da den ene af Brødrene, Manasse Tøren, var død i Foraaret 1744, var Niels Tøren i Veerst den eneste, der aabenbart havde udtalt sin Vægring, og man besluttede da paa ham at statuere et Exempel til Advarsel for alle ligesindede. Medens Biskop Hersleb var paa Visitats, blev der udvirket et kongeligt Reskript af 30 Oct. 1744, hvorved Præsten i en meget truende Tone blev indstævnet for en Provsteret; men hvor energisk end denne Forholdsregel saae ud, bragte den dog ikke Sagen sin Afgjørelse nærmere. Nu blev der nemlig Spørgsmaal, om Retten turde indlade sig paa Præstens Indvendinger mod den omhandlede Bog; nægtede man ham det, saa var det at dømme en Mand uden at høre hans Forsvar; indrømmede man ham det, saa tilkom det ikke Provsteretten, men det theologiske Facultet at behandle slige Sager. Saaledes hengik atter nogle Aar, indtil endelig et kongeligt Reskript af 26 Marts 1746 gav Tøren et halvt Aars Frist til enten at antage Forklaringen eller overlade Embedet til en personel Capellan; da han imidlertid blev fast ved sin Vægring, udkom der endelig et nyt Reskript, der efter en Maaneds Tid gav ham Valget mellem at antage Bogen eller at nedlægge Embedet mod at erholde en lille Pension, og derved havde det sit Forblivende. Den afsatte Præst flyttede siden til Alminde ved Kolding, hvor han tilbragte sin Tid med theologiske Arbeider; han skrev her blandt andet en almindelig Kirke- og verdslig Historie, uden at han dog kunde faae nogen af sine Bøger trykte. Ved hans Afgang faldt Modstanden efterhaanden bort i de jydske Menigheder, og ved et

kgl. Reskript af 3 Aug. 1748 blev det udtrykkelig befalet i Felding- og Assing-Skoler ligesom overalt i Landet alene at bruge Pontoppidans Forklaring*).

Ogsaa i Aalborg Stift rørte sig endnu bestandig Eftervirkninger af den pietistiske Bevægelse, der dog ganske havde den sædvanlige Charakteer. I Byen Aalborg var Capellanen ved Budolphi Kirke Nicolai Clausen, en Svoger til Biskop Brorson i Ribe, mellem de Præster, der ivrigst virkede i pietistisk Retning, og hvis Forsamlinger idelig vare udsatte for Almuens plumpe Spot og raa Mishandling, som Stedets Øvrighed paa sædvanlig Viis halvveis saae igjennem Fingre med. I alle slige Sager var Biskop Broder Brorson afgjort paa Præsternes Side, men vanskeligere var det ham derimod, naar han havde med Folk at gjøre, der afgjort hørte til den herrnhutiske Retning. Dette var Tilfældet med Præsterne Fugl i Saltum og Hune, Mag. Andreas Langgaard og hans Capellan Otto Krogstrup i Klim o. fl. a., om hvem det fuldkommen gjaldt, at de ansaae Herrnhut for det eneste Sted paa Jorden, hvorfra der gik Vei til Himmerige, og som derfor uagtet det strænge Forbud vedblev at vedligeholde Forbindelsen med Menigheden der. Sognemændene i Saltum og Hune indgave til Biskoppen en Klage over deres Præst, hvori det blandt andet hedder om hans Læremaade: „De Unge, som gaae til Læsning, ønske, at de aldrig vare fødte, da baade Præsten og hans Tilhængere idelig tordner for dem, at de høre Satan til, saa at de ikke alene komme grædende hjem til os Forældre, men endog i Eenrum gaae ligesom fortvivlede". I slige Sager raadførte Biskop Brorson

*) Jfr. Forhandlinger om Pontoppidans Forklaring i Collegiets Archiv. Acta hist. eccl. Vol. II. Hndskt paa Kgl. Bibl. Ny kgl. Sml. 4. 1129. Worms Lexikon over lærde Mænd. II. S. 507. 8.

sig gjerne med sin Broder i Kjøbenhavn og forsøgte at gaae en mæglende Vei for at forlige begge Parter. Lettere var det ham derimod, naar der fra Menighedernes Side tillige klagedes over Afvigelser fra Ritualet, da han her havde noget bestemt at holde sig til. Disse Afvigelser vare af den sædvanlige Art, at nemlig de herrnhutiske Præster vægrede sig ved at bruge den befalede Absolution i Skriftemaalet og overhoved at tiltale Menighederne ligefrem som „gode Christne". I dette Punkt var Biskoppen nøieregnende og forlangte en udtrykkelig Bevilling, førend han vilde tilstede den ringeste Afvigelse. Præsterne Langgaard og Krogstrup i Klim, mod hvem de samme Anker vare fremførte, indgave derfor en Begjæring til Kongen om, at de, istedenfor som der stod i Ritualet: „Efterdi I af Hjertet angrer" osv., maatte sige i Skriftestolen: „Naar I af Hjertet angrer" osv., og denne Begjæring blev ved Reskr. af 11 Nov. 1745 gjennem Kirke-Collegiet udtrykkelig tilstaaet dem, naar de forresten vilde forpligte sig til i alle Ting at efterleve Kongens Lov og Ritual. Dette var imidlertid ligesaa lidt ganske Tilfældet med dem som med flere andre ligesindede Præster, men Sagen stod saaledes hen saalænge Christian VI levede *).

Førend vi slutte Skildringen af denne Konges Regjering maae vi endnu engang dvæle lidt ved det Opsving i den almindelige Videnskabelighed, der udmærker hiin Tid, og som giver sig tilkjende i Oprettelsen af Videnskabernes Selskab og Selskabet for dansk Sprogs og Histories Forbedring. Det er de første frie literære Foreninger her i Landet, og blive altid mærkelige som Vidnesbyrd

*) Forskjellige Breve i nogle haandskrevne Pakker, Kall'ske Sml. fol. 102 og 3. Jfr. Pontoppidans, Collegium pastorale practicum, S. 535.

om en større Selvvirksomhed fra Videnskabsmændenes Side, endskjøndt rigtignok begge Foreninger, om de end ikke vare Regjeringsforanstaltninger, dog med megen Iver lagde an paa at erholde høikongelig Confirmation. Dette var tildeels en Nødvendighed for derved at unddrage Selskabernes Skrifter fra den almindelige Censur, men ogsaa for at skaffe dem Anerkjendelse i det almindelige Omdømme. Det danske Selskab fortjener her af den Grund særlig Omtale i Kirkehistorien, fordi det begyndte d. 1 Jan. 1745 Udgivelsen af „Danske Magazin", en Samling, der igjennem en lang Aarrække har leveret fortrinlige Bidrag til den danske Historie i alle Retninger. Det var et Foretagende, der blev begunstiget af Regjeringen, men ikke mindre af Tidsomstændighederne, hvilket Langebek ogsaa bemærker i Fortalen til første Bind: „Vore Tider ere paa den ene Side ved høipriselige Exempler og gode Anstalter mere afholdige end før fra unyttig Tidsfordriv og forfængelige Lystigheder... og paa den anden Side mere frugtbare paa brave danske Mænd." Men desuagtet kunde det ikke ganske undgaae Sammenstød. Langebek's Grundighed og Nøiagtighed satte ham istand til i Magazinet at rette mange Feil hos de ældre Historikere. Dette bragte den danske Kirkes Historiograph saaledes i Harnisk imod ham og hans Venner, at Langebek som bekjendt efter kongelig Befaling maatte i Febr. 1746 gjøre ham høitidelig Afbigt for Consistoriet. Men Pontoppidan tabte mere end han vandt ved denne Æresopreisning, og denne Sag i Forening med den tørenske bidrog ikke lidet til at stemple ham i den almindelige Mening som en forfængelig og herskesyg Mand. — Medens Gram var Sjælen i Videnskabernes og Langebek i det danske Selskab, gik **Holberg** sin egen Vei og arbeidede paa sin Viis med utrættelig Flid. I A. 1744 udgav han sine „Moralske Tanker", der efter hans eget Si-

gende „foraarsagede fast ligesaa mange Bevægelser som den Underjordiske Reise, saasom han i sine moralske Betragtninger gik udaf den alfare Vei"*). Det er i de første Stykker han fornemmelig afhandler sine religiøse Anskuelser, og man seer heraf, at hvormeget han ivrer mod Fanatikerne og de illuminerede Folk, saa staaer han dem dog nærmere end han selv seer, navnlig ved den Maade, hvorpaa han lader Troen og Lærdommen træde tilbage som det Uvæsentlige i Forhold til Dyden og den sædelige Stræben. Bogen fandt, strax da den kom ud, god Afsætning især i Tydskland, og der udkom i kort Tid ikke mindre end to tydske Oversættelser, men hertillands var man endnu ikke skreden saa langt frem, og det var først den mere rationaliserende Tid, der ret beundrede Holbergs „Moralske Tanker."

Den Omhu for Underviisningsvæsnet i Landet, der ligefra denne Konges Tiltrædelse havde udmærket hans Regjering, vedblev bestandig usvækket, og Døden hindrede ham i at fuldføre flere Foranstaltninger, der i længere Tid havde været forberedede. En Omordning af Gymnasiet i Odense blev paatænkt uden at det dog kom videre dermed, men derimod blev der med Iver arbeidet paa Gjenoprettelsen af Sorø Akademi, der havde hvilet siden Frederik III's Tid. De gamle Klosterbygninger, der havde staaet fra gammel Tid af, bleve nedrevne og maatte give Plads for en ny og pragtfuld Bygning, og Arbeidet var saavidt fremmet, at den nye Stiftelse kunde erholde sin Fundats d. 7 Juli 1747 og endnu samme Sommer træde i Virksomhed. Angaaende Hensigtsmæssigheden af et saadant Akademi var der allerede dengang deelte Meninger, men desuagtet gik Planen igjennem. Fundatsen angiver som Bevæggrund Ærbødighed for

*) Holbergs Levnet ved Rahbek. S. 357.

de kongelige Forfædres Bestemmelse, der nu eengang havde skjænket Klosterets Gods til det Diemed, men væsentlig medvirkede vistnok ogsaa den aristokratiske Fornemhed, der vilde have den „ridderlige" Hoiskole adskilt fra den borgerlige, et Træk i Tidsalderens Charakteer, der træder nu saameget mere paafaldende frem end ved Akademiets første Oprettelse i Christian IV's Tid. Holberg, der ved sin berømte fyrstelige Gave saameget bidrog til Akademiets Flor, glædede sig imidlertid over dets Oprettelse, uden at spørge om Bihensigterne, idet han holdt sig til: „Jo flere Akademier udi et Land desto bedre; thi derved opvækkes Æmulation saavel mellem Lærere som Studenter. Man veed, hvad Virkning et Monopolium faaer; og at man mærker, at ved dets Hævelse faaer man Varerne baade bedre og for lettere Kjøb" *). Skjøndt nu rigtignok Akademiet ikke ganske blev indrettet saaledes som Holberg havde tænkt sig det, ja skjøndt det vel ingensinde ganske svarede til de Forventninger, man havde knyttet til det, saa faaer det desuagtet en ganske mærkelig Betydning for Videnskabelighedens Udvikling gjennem de følgende Aar. — En anden Foranstaltning, der ligeledes var forberedt under Christian VI, skjøndt den først kom til Udførelse under hans Søn, var Oprettelsen af Almueskoler i Slesvig og Holsten. Det var Gen. Super. Conradi, som her havde forsinket Sagen, da han vilde have Skolevæsnet betragtet som Statssag, for at befri Communerne fra alle Udgifter og Byrder i den Henseende. Det blev derfor overdraget Hofpræst Bluhme at bringe Sagen i Orden, og han foreholdt sine tydske Embedsbrødre, „at der i Danmark var anlagt 1000 Skoler uden at de havde kostet Kongen en Skilling, saa at det maatte forekomme ubegribeligt, hvorledes Holsten

*) Holberg, Dannemarks og Norges Stat. 2. Udg. S. 243.

kunde forlange saa megen Hjælp". Bluhme anbefalede altsaa den samme Fremgangsmaade, der var anvendt i Danmark; men for at bevare Eensformigheden blev der først desangaaende indledet Forhandlinger med den kielske Regjering, hvorfor Skoleanordningen først udkom d. 31 Dec. 1747*). I denne Forordning er rigtignok kun Tale om Holsten, men da den i alt væsentligt stemmer med den for Danmark af 1739, kan det i og for sig være ligegyldigt, hvilken af disse tvende man anseer for gjældende i Slesvig.

Christian **VI** døde meget pludselig paa Hirschholm Slot d. 6 Aug. 1746, hvor Bluhme otte Dage tilforn havde prædiket for ham, og skjøndt han flere Gange paa sit Dødsleie spurgte efter sin Skriftefader, kunde denne dog ikke komme fra Kjøbenhavn derud, førend han alt havde lukket sit Øie. Der er ingen dansk Konge, der med mere personlig Iver og levende Interesse har antaget sig Styrelsen af Kirkens Anliggender end Christian **VI**; og derfor bliver hans Regjering eet af de mærkeligste Afsnit i den danske Kirkes Historie. Hvad man sædvanlig forekaster ham og hans religiøse Iver, er, at den fremkaldte hos Mange et hykkelsk paataget Væsen, saa at det snart blev et almindeligt Mundheld i den Tid, at „Gudsfrygt er nyttig til alle Ting", og det lader sig ikke nægte, at det var saa; men en anonym Forfatter fra samme Tid trøster sig med, at Hykleri altid er et Beviis paa at den sande Gudsfrygt er i Priis, ligesom det ikke falder Nogen ind at præge falsk Mønt, naar ikke den gode er courant; og nægtes kan det heller ikke, at Kongen meget vel saae denne Fare, og søgte, saavidt det lod sig gjøre, at undgaae den, uden at det dog i mange Tilfælde kunde lykkes. Christian **VI** var ikke nogen overordentlig begavet Mand, og det store

*) Burchardi, Über die Synoden in Schl. u. Holst. S. 100.

Maal, der bestandig foresvævede ham, nemlig den danske Kirkes aandelige Opvækkelse, overgik ikke blot hans, men det overgik menneskelige Kræfter; det kan derfor ikke undre os, at han ofte famlede i Valget af de Midler han vilde anvende, at han ofte tog halve Forholdsregler, der virkede mere hemmende end fremmende. Ingen er derfor heller bleven mere forskjellig bedømt end denne Konge, men for at nævne en Mand, der ikke af religiøse Grunde følte sig hendragen til ham, saa var Langebek imellem dem, der altid villig anerkjendte Christian VI's Fortjenester. Angaaende hans Kirkestyrelse yttrede han sig blandt andet saaledes: „Den Moderation, Kongen viste i Religionsstridighederne, var vel ikke efter mange hidsige Hoveders Sind, men tjente vist til at udbrede Oplysning, Fordragelighed og Fred, uden hvilken Religionen er et blot Mundsveir" *). Det var en Middelvei, Kongen søgte at gaae mellem de stridende Parter, men deri ligger, at han tildeels gav de pietistiske Anskuelser Medhold, og dette er blevet ham haardt bebreidet af Samtid og Eftertid. Dog er der Andre, der i den Henseende have bedømt hans Forhold mildere; saaledes siger Suhm: „I Grunden vare dog Pietisterne de meest moderate, hvorvel de ogsaa undertiden bleve hidsige og skeiede ud ved de Andres Forfølgelse og Modsigelse" **). Umiskjendeligt er det ogsaa, at Christian VI's mæglende reformatoriske Bestræbelser, uagtet det tilsyneladende Haarde og Strænge i hans Anordninger, bragte en Vaklen ind i den gamle statskirkelige Fasthed, der brød Banen for det attende Aarhundredes senere Udvikling.

---

*) Suhm, Samlede Skrifter X S. 64 fgd.

**) Smstds X S. 32.

Med Frederik V's Regjeringstiltrædelse indtraadte som bekjendt en fuldkommen Forandring i Hoffets Tone og Smag. At det danske Hof derved blev en Hjerternes Prøvesteen for Mange, saa at det viste sig, hvo der var from for Guds og hvo der var det for Kongens Skyld, er ofte bleven bemærket; men dog maa det tillige siges, at de Mænd, der som Pietismens Talsmænd havde havt Indflydelse paa Kirkestyrelsen, bevarede uforandret deres forrige Leveviis og Tænkemaade; kun at det gik dem som gjerne i den pietistiske Opvækkelse, at med Aarene kjølnedes den opbrusende Iver. Betragte vi Virkningen af den samme Prøve udenfor Hoffets nærmeste Kreds paa Folkets Religiøsitet i Almindelighed, saa er det rigtignok paafaldende, hvor hurtigt og fast usporligt den religiøse Bevægelse, hvorom der nys var saa megen Tale, paa eengang kommer til Ro. Vistnok er dette et Beviis paa, hvor stærkt en Konge og hans Omgivelser formaaer at indvirke paa Folkets hele Tænkemaade, men derhos maa det erindres, at Forandringen laae i hele Tidens Udvikling, at Indifferentismens Kulde allevegne afløste Pietismens Drivhuusvarme. Det var ikke noget nyt Regjeringsprincip, der kom frem med Frederik V, uden forsaavidt at Lunkenhed og Ligegyldighed for alle kirkelige Anliggender afløste den forrige Iver, støiende Lystighed den forrige alvorlige eensformige Strænghed. Allevegne søgte Frederik V at udbrede Munterhed omkring sig. Comoedihuset blev strax aabnet, og de holbergske Lystspil samlede atter et talrigt Publikum. Paa Landet blev Bøndernes Lystigheder med at ride i Sommer i By atter udtrykkelig tilladt (Reskr. af 12 Juli 1748), da Præsterne før mange Steder havde søgt at forhindre sligt, uden just at have noget udtrykkeligt Kongebud for sig. Det var en Forskjel, der havde sin Grund i Kongens og hans Omgivelsers forskjellige Smag og Levemaade, men den havde

det ogsaa i hele Tidsretningen. Endnu bestandig vedblev den tydske Indflydelse i alle Forhold ligesaa stærkt om ikke stærkere i Frederik V's Tid som i hans Faders; men de Tydskere, som nu kom ind i Landet, havde gjennemgaaet en anden Skole, og bidroge nu til at udbrede dens Frugter i forskjellige Retninger.

De strænge Forbud mod Herrnhutter og Separatister, hvormed Christian VI's Regjering sluttede, kunde nu lettere haandhæves, da Sværmerne ikke længer kunde vente nogen Deeltagelse hos Rigets Mægtige. Adskillige herrnhutisksindede Præster og Lægfolk havde søgt at omgaae Forbudet af 29 Jan. 1745 mod at sende deres Børn til Herrnhut ved derfra at indkalde Lærere, som underviste Børnene herhjemme. Dette havde tvende fyenske Præster Jørgen Mygind i Dreslette og Niels Basse i Sønderby gjort, og da Biskop Ramus fandt sig beføiet til at klage herover, udgik der efter Kirke-Collegiets Indstilling et Reskr. af 9 Dec. 1746, der i Henhold til den tidligere Bestemmelse strængelig forbød Antagelsen af herrnhutiske Skolelærere. Dette Forbud blev først anvendt mod Stiftsprovsten i Kjøbenhavn Henrik Gerner, der i sin Tid var bleven ansat efter Kirke-Collegiets Indstilling; Biskop Hersleb, der altid havde været mod hans Ansættelse, indkom nemlig med en Klage imod Stiftsprovsten over at han tilligemed Capellanen ved Frue Kirke, Predbjørn Schøtt, lod deres Pigebørn undervise af en herrnhutisksindet Person*). Gerner forlangte en Commission nedsat for at bedømme hans Forhold, og der blev ogsaa anstillet en skarp Prøve med den omtvistede Skole; men Kongen gjorde det snart kortere af, og ved et Reskr. af 24 Febr. 1747 blev det uden videre Undersøgelse befalet Gerner at ændre sit Forhold for Fremtiden og

*) Klagen findes mell. Kirke-Collegiets Acter for 1747.

at afholde sig fra slige Ting. Nu var det ham ikke godt mueligt at blive i Embedet; han søgte og erholdt en Ansættelse som Inspecteur over de luthersk-evangeliske Brødremenigheder i Preussen, og nedlagde derpaa sit Embede, uden at dog Lovens hele Strænghed blev anvendt imod ham, da han efter speciel kongelig Bevilling fik Lov til at beholde sin Eiendom ubeskaaret*). Hans Ven og Collega Schøtt forblev derimod i Embedet og samlede gjerne alle Herrnhuttisksindede i Byen til sig, uden at der fra Regjeringens Side blev lagt ham nogen Hindringer i Veien. Som det gik i Kjøbenhavn, gik det ogsaa andensteds i Landet. I Aalborg Stift fulgte Mag. Andreas Langgaard og hans Capellan Krogstrup Gerners Exempel; begge nedlagde som det hedder frivillig deres Embeder og gik til Herrnhut (1748)**); og udentvivl vilde man kunne nævne Flere, naar man nøiere kjendte Præsterne i de forskjellige Egne. Men om end enkelte af de ivrigste traadte fra, saa bleve der dog Mange tilbage, der i Stilhed nærede et venligt Sind mod Brødremenigheden, og som hemmelig bevarede et aandeligt Samfund med den. En ganske mærkelig Frugt af denne Opvækkelse i Nørrejylland er Iveren for Udbredelsen af Bibeler og andre Opbyggelsesskrifter. I Ulstrup og Gundersted Sogne i Viborg Stift funderede Præsten Thomas Lillelund et Legat, hvorved enhver Gaard i begge Sogne skulde forsynes med en Bibel***). Af langt større Omfang var det stistrupske Bibellegat, stiftet ved Testamente af 17 Jan. 1749 af en Kjøbmand i Hobro Laurids Christensen Stistrup og hans Kone Chri-

---

*) Henrik Gerners **Vita** og **Fata** S. 137-48.

**) Optegnelser om Præsterne i Aalborg Stift. Kallske Sml. 4.

***) Thomas Lillelund, Danmarks Kirkehistorie S. 206. Sendebrev S. 5.

stine Marie Sønderborg. For en af Testator skjænket Kapital skulde der aarlig i alle danske og norske Stifter gratis uddeles Bibeler til Fattige; men med den udtrykkelige Bestemmelse, at det skulde være Bibler af den ældre danske Oversættelse „fordi den er tydeligst og forstaaeligst for simple Folk, og af dem hidtil meest brugt". Derfor skulde der først besørges en ny Udgave af denne Oversættelse, aftrykt efter den sidste fra 1699 med alle Fortaler og Summarier, samt med den augsborgske Troesbekjendelse*). Stiftrup lod det imidlertid ikke blive derved. Efterat han med sin Kone var flyttet til Kjøbenhavn, søgte han bestandig at forøge sin Kapital for at kunne udvide sin Fundation, som derfor ofte fik nye Tillægsbestemmelser, hvorved ikke blot Bibeler, men Brochmands Postil, Psalmebøger og andre Andagtsbøger bleve trykte og omdelte til Fattige rundt om i Landet**).

Frederik V befattede sig helst saa lidet som mueligt med kirkelige Sager og lod derfor gjerne alting i den Henseende forblive som det var. General-Kirke-Inspections-Collegiet vedblev og bestod fremdeles af de samme Medlemmer. Bluhme, der i saa høi Grad havde besiddet den afdøde Konges Tillid og Fortrolighed, men hvem man derfor ogsaa i Almindelighed gav Skylden for alt, hvad man dengang var misfornøiet med, frygtede selv, at hans høie Velynders Død skulde have hans Afsked til Følge; men den unge Konge bekræftede ham strax baade mundtlig og skriftlig i hans Embede, og han forblev Hofpræst til sin Død (1753), skjøndt rigtignok uden nogensinde at gjenvinde sin tidligere Indflydelse. Pontoppidan, der ligeledes havde været mellem

*) Lorck, Beyträge zur neuesten Kirchengeschichte I S. 334. 35.
**) Reskr. af 10 Mai 1765.

den afdøde Konges Høitbetroede, blev vel fjærnet fra Kjøbenhavn, men det paa en meget ærefuld Maade, da han 1747 blev Biskop i Bergen. Præsten Enevold Evald ved Vaisenhuset fik Titel af theologisk Professor (1747) og blev to Aar efter Medlem af Missionscollegiet; han var en flittig Mand og efterat den første opbrusende Iver var kjølnet, tog han med Iver fat paa forskjellige litteraire Arbeider, der for deres Tid vare ganske brugbare. Hans bekjendteste Værk er den „Bibelske Concordants" i tre Dele 1748—49, bestemt til at veilede Præster ved Bibelens Benyttelse, og Udgivelsen af dette Værk blev ganske særdeles begunstiget af Regjeringen, da det blev paalagt alle Bisperne at anbefale det til Stiftets Præster ved et kgl. Reskript af 3 Mai 1749, hvori det tillige hedder, at denne Concordants vilde kunne bruges, selv naar den forventede nye Bibeloversættelse udkom, en Bemærkning, der minder om, at Bibelcommissionen endnu bestandig fortsatte sit Arbeide. — Uagtet saaledes i det Hele neppe nogen pietistisk Præst havde Grund til at beklage sig over Tilsidesættelse, saa var det dog alle vitterligt, at deres Indflydelse ved Hove nu var forbi, og derved fik deres mange Modstandere Mod og Leilighed til at træde dristigere frem. Mellem disse var som ovenfor bemærket ogsaa Biskop Hersleb, der lige fra den Tid af han var han kaldet til Kjøbenhavn, følte sig utilfreds med Hofpartiet, og navnlig var han altid uenig med Kirke-Collegiet, hvorpaa den foregaaende Skildring af dette Collegiums Forhandlinger har viist flere Exempler. Neppe havde Collegiet ved Kongens Død mistet sin Støtte, førend Hersleb gav sin Harme Luft i en Skrivelse til Frederik V, der er affattet i den Hersleb egne sarkastisk bidende Tone, og hvori han uden ringeste Skaansel bedømmer ja fordømmer de Mænd, der ikke

behagede ham*). Han vil have Collegiets Oprettelse og hele Virksomhed betragtet som et underfundigt Spil af Enkelte, der havde Lyst til at gjøre deres Mening gjældende og gjerne vilde hjælpe deres gode Venner, uden i mindste Maade at erkjende, at hvad der bevægede hine Enkelte som hvad der fremkaldte den hele Foranstaltning var en dybere aandelig Stræben, ligesom det heller ikke var deres private Venner, de søgte at fremhjælpe, men dem, hos hvem de fandt en aandelig Samstemning, og ved hvem de derfor meente den beskikkede Gjerning bedst kunde udføres. Om end derfor de enkelte Kjendsgjerninger, Biskoppen paaberaabte sig, vistnok ere paalidelige og troværdige, saa ere de dog skildrede paa en saadan Maade, at de kun kunne betragtes som et Indlæg fra den ene Side, og Skrivelsen maa i det Hele benyttes med megen Vaersomhed, hvor det kommer an paa at give en upartisk Fremstilling. Det kunde vel være tvivlsomt, om denne Skrivelse nogensinde er kommen Kongen i Hænde**); men vist er det derimod, at den ikke ligefrem opnaaede sit Maal, da Collegiet vedblev som hidtil og vedblev at bestaae af de samme Medlemmer. Derimod udviser dets Akter, at Hersleb har fuldkommen Ret, naar han skildrer dets daværende Tilstand saaledes: „Hovedting komme ikke mere for; thi vi ere ikke saa dristige mere; dem vise vi enten fra os eller lade dem ligge... Vi passe nu ikkun paa, at os kan gjøres flittige og underdanige Rapporter fra Bisperne, hvad de gjøre, hvordan de visitere, og at de kan spørge sig for i Bagateller, naar en liden Casus indtræder, hvilken Bisperne burde være

---

*) Denne Skrivelse er fuldstændig meddelt i J. Møllers Theol. Bibl. V S. 146-81.

**) Denne Tvivl er foranlediget ved, at jeg ingensteds i Breve eller desl. har fundet denne Klage omtalt.

Mænd til at kunne afgjøre" *). — Det er ogsaa let forklarligt, at et Collegium indrettet som dette, skjøndt det en Tid besad overordentlig Indflydelse, dog kunde blive en saadan Ubetydelighed; da dets Indflydelse alene beroede paa Kongens personlige Tillid. De omtalte Rapporter fra Bisperne indsendtes altsaa dog en Stund endnu, men de indeholdt sædvanlig kun en kort Underretning om, at der Intet mærkeligt var forefaldet. Ved Aaret 1753 ophørte ogsaa disse ganske, og det er da kun ved ganske enkelte Leiligheder man endnu mindes om dets Tilværelse. — At derimod Biskop Hersleb i denne Konges Tid besad Indflydelse ved Hove, viste sig ogsaa derved, at han fik sig sin Svigersøn, Biskop Harboe, der var kommen fra Throndhjem til Kjøbenhavn for at ægte hans Datter, adjungeret i Embedet med Tilsagn om at blive hans eventuelle Eftermand (1748), saa at der indtil Herslebs Død i sit 69 Aar vare tvende fungerende Biskopper i Sjælland. Ludvig Harboe var iøvrigt en særdeles dygtig Mand; i videnskabelig Henseende besad han grundige Kundskaber i den ældre danske Kirkehistorie, og paa forskjellige Maader havde han lagt sin Dygtighed for Dagen som kirkelig Tilsynsmand; deels nemlig som overordentlig General-Kirke-Inspektor for Island i Aarene 1741—45, i hvilke Aar han flittig bereiste Øen og indlagde sig store Fortjenester ved Omordningen af dens Kirke- og Skolevæsen; deels som Biskop i Throndhjem, hvor han benyttede de faa Aar, han beklædte dette Embede, til at foretage en Visitationsreise paa 300 Miil til Finmarkens yderste Grændse. Desuagtet kunde Mange dog ikke finde sig i, at han blev Sjællands Biskop, især stødte de sig over hans unge Alder**), da han nemlig kun var fyr-

*) J. Møller, Theol. Tidskrift. V S. 161-62.
**) Suhm, Samlede Skrifter. X. S. 27.

retyve Aar; men ved forekommende Venlighed vandt han snart alle for sig, og var vel skikket til at forlige de endnu altid skarpe Modsætninger i Kjøbenhavn.

Tonen paa alle Prædikestole vedblev vistnok i alle disse Aar at være afgjort pietistisk, ja den var det maaskee endnu i høiere Grad end i Christian VI's Tid, saalænge de Mænd vare i Virksomhed, der af ham vare kaldede til Embedet; men de pietistiske Præster formaaede ikke i Længden at knytte deres Tilhørere til sig. Deres Tale skulde flyde af Aandens frie Drift uden al Kunst og Forberedelse, men allerede Pontoppidan klager over, at man da for at undgaae de forrige Tiders kunstlede Sprog talte altfor dagligdags og skjødesløst, uden Orden og Sammenhæng*), og Biskop H. A. Brorson i Ribe gjentager den samme Anke, naar han i et Synodal-Monitum alvorligt formaner alle især unge Prædikanter til ikke at gaae uforberedte paa Prædikestolen som Mange havde for Skik**). I Kjøbenhavn berømmedes gjerne Biskop Hersleb som den ypperste Prædikant, og Suhm giver ham det Vidnesbyrd, at han „besad en saa ugemeen legemlig Veltalenhed, saa mig synes deri aldrig at have seet eller hørt hans Lige" ***). Hans trykte Prædikener, der udkom samlede efter hans Død 1759, bekræfte vel tildeels dette Vidnesbyrd og bleve længe flittig læste, men de bære dog for meget Spor af de forrige Tiders Konstleri til at de egentlig kunne henregnes blandt de udmærkede Arbeider. Evald, der ogsaa en Tidlang hørte mellem de meget yndede Prædikanter, udgav under Navn af „Det gamle og det nye Testamentes Harmoni" i fem Bind 1744—50 en vidtløftig Samling,

*) E. Pontoppidan, Coll. past. practicum. S. 189.

**) Synodal-Monita i Hedegaard's Kirkeret (Om Lovens anden Bog). Kbhn 1775. II. S. 1479.

***) Suhm, Samlede Skrifter. X. S. 26.

der egentlig indeholder fem fuldstændige Postiller; det er et Forsøg paa at forklare alle de messianske Steder i Gl. Test. i Sammenhæng med den nytestamentlige Text, og man kan heller ikke ved disse Prædikener klage over Mangel paa Flid og Omhyggelighed i Udarbeidelsen, men iøvrigt høre de neppe til de heldigste, Evald har holdt.

I Slesvig sysselsatte Geistligheden sig bestandig med at bringe Kirkebøgerne i Orden, uden dog at kunne komme til noget endeligt Resultat, og i det Hele havde denne Landsdeel ikke mere den Betydning for den kirkelige Udvikling som i Christian VI's Tid. Forhandlingerne om et nyt Ritual vare vel for det første afbrudte, men desto ivrigere arbeidede man paa at faae en ny Psalmebog. Den tønderske, som Provst Schrader havde samlet for de tydske Menigheder 1731, og som havde vundet temmelig Udbredelse, skulde lægges til Grund for den nye almindelige Psalmebog, men man paastod, at „den indeholdt utydelige ja mod de symbolske Bøger stridende Psalmer“ *), hvilket udentvivl er at forstaae som en Opposition mod den herskende pietistiske Tone, men dersom det var Hensigten, blev den rigtignok ikke opnaaet. Imidlertid gik der Tid hen; Conradi døde 1747, og hans Embede stod ledigt i to Aar, indtil Jer. Fred. Reuß blev hans Efterfølger, og endnu bestandig krydsede de samme Forslag. Endelig kom den autoriserede Psalmebog fra 1752, men den var omtrent i Et og Alt et Optryk af den tønderske. Dermed var altsaa ikke meget vundet, og det kan ikke undre os, at den endnu ikke var fuldstændig indført, førend man allerede tænkte paa at faae den afløst af en anden, der bedre stemmede med Tidens verlende Smag.

---

*) Schulins Brev til Kirke-Collegiet af 25 Febr. 1747 blandt Collegiet's Acter i Archivet.

Overhovedet fortsatte sig i det Skjulte bestandig den religiøse Gjæring, men i en anden Retning end den, de fanatiske Sværmere var slaaet ind paa. „Hvor Separatisterne holdt op, der har Deister og Fritænkere taget ved, for at føre Lærdommen og Lærerne i Foragt," bemærker Lillelund i Slutningen af sin Kirkehistorie; men disse Fritænkere, som nu allevegne omtales og bekæmpes, traadte ikke saa høirøstede frem, og derfor er det vanskeligt at lære dem nøiere at kjende. I Christian VI's Tid bleve de sædvanlig overseete ved Siden af de fanatiske Sværmere, men dog blev det ogsaa dengang ved forskjellige Leiligheder bemærket, at der fandtes endeel i Landet, der „hyldede den bekjendte Edelmanns Principer". Denne Joh. Chr. Edelmann, der af alle Opvakte blev betragtet med Gru som Gudsbespottelsens værste Foster, var en i den Tid meget bekjendt tydsk Forfatter; sin Ungdom havde han tilbragt i Herrnhut og „havde der ladet sig trække omkring som en anden Nar af Broder Ludvig", men med Alderen var han bleven en afgjort Fritænker, og udentvivl var det gaaet Mangfoldige som ham, at Fritænkeriet kom frem efterhaanden som Sværmeriets Hede fordampede. Dog er det vistnok ikke saameget mellem Almuen som mellem de dannede Klasser vi maa søge den nye Oplysnings Venner, da den tildeels blev vakt og næret af Tidens Philosophie. Derfor var den leibnitz-wolfiske Philosophie, der egentlig udviklede sig samtidig med Pietismen, mistænkt ja afskyet af alle Opvakte, og skjøndt den nok havde adskillige Venner her i Landet allerede i Christian VI's Tid, forholdt disse sig dengang ganske tause. Det er derfor en anden Retning i Tidens Udvikling, der nu kommer frem, en Retning, der endnu mere end Pietismen ledede bort fra Kirkens Lærdomme og Skikke.

De kritiske Undersøgelser af Bibelterten, der bleve drevne med saamegen Iver paa de engelske og hollandske Høiskoler,

tiltrak sig hertillands kun liden Opmærksomhed blandt Theologerne, og det endskjøndt vore Historikere kastede sig med en saadan Iver over Kritiken i deres Fag, at det næsten lod til som al Historieskrivning skulde gaae op deri. Det gamle Stridsspørgsmaal om Vocaltegnene i G. T. skulde ansees for medindbefattede i Inspirationen, hvilket Sveitseren Capelli først havde bragt paa Bane, og som omtrent vilde sige det samme som om Bibelterten i sin daværende Form i Eet og alt skulde betragtes som uforbederlig, blev i Almindelighed af alle orthodore Theologer dengang besvaret bekræftende; og det er i den Henseende ganske mærkeligt, hvad Suhm fortæller, at Orientalisten Markus Wøldike paa hans Forespørgsel, hvilken Mening han gav Medhold, svarede, at Capelli uden Tvivl havde Ret, „men det turde man ikke sige høit"*), uden at man dog mærker til, at han videre indlod sig paa Consequenserne af denne Indrømmelse. Bengel var den første navnkundige tydske Theolog, der indlod sig paa Tertkritiken, og hans Anseelse betog Kjøbenhavns Theologer al Betænkelighed ved denne Sag. Derfor skulde Bibelcommissionen lægge Bengel's Udgave af det N. T. til Grund for sit Arbeide efter kongelig Ordre, uden at dennes Forhold til den reciperede Tert med et Ord blev omtalt fra nogen Side. — Langt mere end de kritiske Spørgsmaal vandt derimod den tydske Philosophie, den leibnitz-wolfiske, Indgang hertillands, og det saaledes at den i nogle Aar næsten blev eneraadende. Det vedkommer os ikke her at give en esoterisk Udvikling af denne Skoles Principer, medens vi derimod maa dvæle ved dens Indvirkning paa den almindelige Videnskabelighed og fornemmelig paa Theologien.

Det er denne Skoles Særkjende overalt at anvende en

---

*) Suhm, Samlede Skrifter. X. S. 24.

deducerende Methode, der støtter sig til de uryggelige reent logiske Grundsætninger, Wolf havde opstillet, og af hvilke især **principium rationis sufficientis** var den frugtbareste, der hyppigst kunde finde Andendelse. Af denne Stræben efter Klarhed og Tydelighed fulgte ogsaa, at de Mænd, der tilhørte denne Retning, gjerne betjente sig af Modersmaalet i alle videnskabelige Undersøgelser, og arbeidede i den Henseende Haand i Haand med de kritiske Historieforskere af den nordiske Skole, skjøndt de Fleste af disse slet ikke følte noget Kald til at indlade sig paa de philosophiske Spørgsmaal. I religiøs Henseende var det dem om at gjøre at tale saaledes, at Menigmand kunde forstaae deres Beviisførelser; dette var tildeels Princip hos dem, men det var ogsaa bleven en Nødvendighed. I tidligere Tid pleiede den orthodox-polemiske Theologie med ufortrøden Iver at bekæmpe alle mulige Hæresier; men det var en Polemik, der fornemmelig kun blev dreven for Systemets Fuldstændigheds Skyld, uden Hensyn til om der virkelig var i Folket selv Anledning til at bekæmpe de omtvistede Vildfarelser. Theologer og Præster af den wolfiske Skole indlode sig aldeles ikke paa en saadan almindelig Polemik; der var kun een Fjende, som de bestandig bekæmpede, og det var Fritænkerne, endskjøndt dog paa den anden Side disse netop vare deres egne Aandsfrænder, da de sædvanlig søgte at godtgjøre deres Paastande ved at støtte sig til de samme urokkelige Grundsandheder. Denne Dobbelthed i Philosophiens Anvendelse i Forhold til Christendommen, at den nemlig brugtes baade til Forsvar og til Angreb, som vi have seet hos vore Dages Hegelianer, møde vi ogsaa hos Theologerne af den wolfiske Skole, at nemlig Nogle paastode i denne Philosophie at have fundet den grundigste Maade til at godtgjøre Christendommens Fornuftighed, medens Andre derimod paastode, at den Fornuftighed, der ude-

lukkende holdt sig til Systemets Conseqvens, var i Modsigelse med de christelige Grundlærdomme. Et almindeligt Særkjende for den wolfiske Theologi er det, at den fortrinsviis dvæler med Interesse ved Behandlingen af den naturlige Religion for her at anvende sin deducerende Methode og udaf de urokkelige Grundsandheder at godtgjøre Guds Tilværelse og Styrelse af Verden, Sjælens Væsen, dens Tilblivelsesmaade og Udødelighedshaab. Dermed skal ikke være sagt, at den var ligegyldig ved de særlig christelige Lærdomme; men naar den havde deduceret Muligheden af en særegen Aabenbaring og godtgjort, at en saadan var virkelig given i den hell. Skrift, saa fremsatte man Aabenbaringens Lærdomme som hvilende paa Skriftens Autoritet, uden her at finde Anvendelse for sin philosophiske Methode, og derfor uden at behandle dem med synderligt Liv og Interesse. Dog gjælder dette naturligviis kun Skolens høire Side, medens den venstre eller Fritænkerne enten ikke kunde komme til at begribe Guds Tilværelse og Sjælens Udødelighed udaf de urokkelige Sandheder, og altsaa bleve Atheister og Materialister, eller om de ogsaa lod disse Argumenter gjælde, dog ikke vilde gaae videre og erkjende Muligheden og Nødvendigheden af en særegen Aabenbaring. Ved Siden af den naturlige Theologi var Moralen det Gebeet, hvor de Alle bevægede sig med størst Frihed, og idet de gik ud fra det af Wolf opstillede øverste Moralprincip: „**perfice te ipsum**“ „stræb efter Fuldkommenhed“, var der Leilighed til at gjennemføre hele Systemet i mangfoldige Afskygninger, ligefra dem, der nærmede sig Pietismens fortærende Bodskamp, til dem der prædikede en materialistisk Lyksalighedslære.

Allerede dette korte Overblik vil vise os, i hvilket Forhold den wolfiske Skoles Fostersønner staaer til den tidligere Udvikling; Tankegangen er i det Hele væsentlig den samme som

den, Holberg stadig førte Ordet for, men der er her en større Bestræbelse efter at bringe det altsammen i systematisk Sammenhæng, hvad Holberg kun leilighedsviis udtalte som sin individuelle Mening, og denne Bestræbelse er af Vigtighed, fordi det var ved denne strængt bevisende Methode den skaffede sig Indgang paa Høiskolerne og gjennemtrængte den almindelige Dannelse. Det var derfor ikke blot ved Theatret Holberg fik Strømmen med sig paa sine gamle Dage; det var i det Hele under gunstigere Forhold, han fortsatte med den samme utrættelige Flid, der havde udmærket ham i hele hans Liv, sin Forfatter Virksomhed til sin Død (d. 27 Jan. 1754). Navnlig indeholde hans „Epistler", der udkom i fem Bind 1748—54, mange enkelte Oplysninger om hans Tankegang, endskjøndt han her egentlig ikke vilde befatte sig med theologiske Emner. Som Holbergs talentfulde Discipel, der videre udviklede hans moralsk-praktiske Philosophie, nævner man gjerne Mag. Fred. Christ. Eilschow, hvis Forfatter-Virksomhed falder mellem Aarene 1743 og 50. Dog vil man aldrig hos ham, som saa ofte hos Holberg, finde Metaphysiken haanlig omtalt; tværtimod han indlader sig ikke sjælden, og det med Talent og Dygtighed, paa reent metaphysiske Undersøgelser, og man seer heraf, hvor let Holbergs praktiske Tankegang lod sig forene med den leibnitz-wolfiske Philosophie, hvis varme Tilhænger Eilschow var, om han end i Enkeltheder afviger fra sine store Læremestere. Eilschow behandlede Sproget i sine Afhandlinger med en særdeles Omhyggelighed, og mange philosophiske Udtryk, der nu ere blevne os uundværlige, har han først møntet og sat i Omløb*). Endskjøndt man rigtignok

*) Fr. Chr. Eilschow, De scientiis lingva vernacula docendis cum specimine terminologiæ vernaculæ. Disp. I. II. Hafniæ 1747.

maatte have ønsket, at han ved at gjøre det havde været mere fortrolig med Sprogets ægte Kjærne, saa hører han dog uden Sammenligning til de heldigste blandt vore mange tydskdannede, philosophiske Sprogforbedrere. Eilschow's betydeligste Værk er hans „Philosophiske Breve om adskillige og nyttige Ting" 1748, hvori han ogsaa mellem meget andet udtaler det Forhold til Christendommen, som de wolfiske Theologer senere søgte at hævde. Han anerkjender villig Bibelens Autoritet; „thi Fornuft som Fornuft, det er Indsigt i Sandheders Sammenhæng, kan umueligt staae i Strid med den evige ubedragelige Sandhed, som har givet os Fornuften og Bibelen" *); ligeledes afviser han bestemt sin Tids Fritænkere og forekaster dem ikke at have grebet den sande Frihed for Tænkningen: „Jeg holder ikke den Formaning for unyttig, om Nogen vilde opmuntre dem til at blive sande Fritænkere eller Rettænkende. Seer Eder engang om, vilde jeg sige til dem, saa skal I blive de Lænker vaer, med hvilke Eders Forstand er bunden, hvormeget den end pranger med sin Frihed... Alt det, som I sætte mod Guds Forsyn og hans Dyrkelse, har sin Oprindelse af Eders Lysters moralske Trældom. En sund Fornuft har ligesaalidt sagt Eder, at Verden regjeres af en Slumpelykke, som at Kjøbenhavn er blevet bygget af en Hvirvelvind" **). Eilschow døde i en meget ung Alder af Smaakopper 1750, og skjøndt han i levende Live havde mødt endeel Modstand især for sine Sprogforbedringer, blev dog hans tidlige Død almindelig beklaget ***).

Ved Universitetet kom den demonstrerende Theologi først

---

*) Eilschow, Philosophiske Breve. S. 68.

**) Smstds S. 131.

***) Hans Levnet i Odin Wolf's Historiske Ordbog V S. 299-306.

til Orde med Reuß's Eftermand Peder Rosenstand Goiske, og det varede ikke længe, førend han blev den betydeligste theologiske Docent. Goiske var ingen ung Mand, da han (1749) traadte ind i denne Virksomhed; han havde tilbragt mange Aar i Viborg, først som Lærer og Lector ved Skolen, siden som Provst og Sognepræst ved Domkirken, og derfra blev han to Aar efter kaldet til sin Lærervirksomhed ved Universitetet. Her trængte man ogsaa høilig til nye Kræfter; den gamle Marcus Wøldike døde 1750, og de tvende andre Professorer, Peder Holm og H. Otto Bang, vare det ikke vanskeligt at fordunkle for en dygtig og begavet Mand, som dertil hyldede Tidens Anskuelser. Goiske hørte som Philosoph naturligviis til Skolens høire Side, og han var i det Hele en stræng orthodox Theolog, der vilde anvende den deducerende Methode til Forsvar for de christelige Sætninger; men medens han derved vandt Ungdommen for sig, saa kunde han dog vanskeligt undgaae ikke at støde de Ældre, og det var vist ved mere end een Leilighed „han talede med større Frihed, end der hidtil var hørt af nogen dansk Theolog“*). Bekjendtest er han bleven i Literaturen ved sine „Billige Fritanker over ubilligt Fritænkeri“, hvoraf omtrent den første Halvdeel udkom anonymt som et Ugeblad 1753. Det var hans Hensigt dermed fuldstændigt at gjendrive alle Fritænkernes Indvendinger mod Christendommen, og han opfordrede derfor disse til, om de ønskede det i anonyme Breve, at meddele ham deres Betænkninger ved hvert Stykke han fremsatte, for at han da kunde tage Hensyn til dem og imødegaae dem i næste Numer. Ugebladet henvendte sig til den „fornuftige“ Læser, hvad enten han var christeligsindet eller ikke,

*) Jfr. Dass's Brev til Suhm. Suhms Samlede Skrifter XV S. 206.

da det efter Forf.'s Formening var en falsk Indbildning, at der kunde være Strid mellem Fornuft og Christendom, og enhver redelig Tvivler maatte ved at prøve de her fremsatte overbevisende Grunde lade sig overtyde om Aabenbaringens Sandhed. Der indløb imidlertid ingen Indsigelser fra Fritænkerne, og de enkelte Breve, der tilstilledes Forf., indeholdt enten Forsikkringer om, at Vedkommende nu følte sig fuldkommen overbeviste, eller de angik kun Formen for Fremstillingen. Det var Forf.'s Hensigt, naar Skriftet blev fuldført, igjennem de samlede Blade at give et fuldstændigt theologisk System paa Dansk; men Udgivelsesmaaden viste sig ikke hensigtsmæssig, da de løse Blade let kunde forkomme, og den sidste Halvdeel, der afsluttede Systemet, udkom derfor paa eengang*). Bogen er i det Hele skreven med Talent; man mærker, at Forf. har tilegnet sig den philosophiske Skoledannelse, saa at Udviklingen er i det Hele klar og tydelig, om den end lider under den uendelige Udstykning af Stoffet, som Methoden fordrede for at opfylde de logiske Fordringer.

Endnu langt stærkere end ved Universitetet raadede den wolfiske Philosophi paa det nylig oprettede Akademi i Sorø. Den theologiske Lærerpost var her overdraget Byens Sognepræst Peter von Haven, der har givet Frugten af sine Forelæsninger i et Værk, betitlet „En Theologi" 1756, der skulde være en Slags Encyklopædi og give et kort Overblik over den hele Videnskab. Bogen er inddeelt i tre Dele, hvoraf den første behandler den historiske, den anden den dogmatiske og den tredie den moralske Deel; man mærker heelt igjennem Forf.'s Bestræbelser efter at bruge Tidens philosophiske Talesprog; men Bogen er iøvrigt kun et maade-

---

*) Bogen hører af den Grund til de literære Sjældenheder, dog findes der paa Universitetets Bibliotheket et fuldstændigt Exemplar.

ligt Produkt, hvorfor den ogsaa, strax da den udkom, mødte en temmelig skarp Bedømmelse*). — Ulige større Talent og Dygtighed besad derimod Jens Kraft, der har erhvervet sig et varigt Navn i den danske Literatur. Som duelig Mathematiker maatte det falde ham let at anvende den strængt logiske Beviisførelse, og hans philosophiske Lærebøger, — en Række Smaaskrifter, der begynder med „Logiken" (1751) og ender med „Natur-Lærdommen om Gud eller den naturlige Theologi" og „Psychologi", — er det første Forsøg paa at behandle de metaphysiske Disciplines med Liv og Interesse frigjorte fra de gamle skolastiske Former. — Mellem Akademiets Lærere var der imidlertid Ingen, der tiltrak sig mere Opmærksomhed end Tydskeren Joh. Bernhard Basedov, der i sine senere Aar blev bekjendt som Fornægter af al Aabenbaringstro og som ivrig Forsvarer af philantropiske Grundsætninger i Opdragelsen. Han var endnu en ganske ung Mand, da han 1753 blev Professor i Sorø, og skyldte alene private Connexioner sin Ansættelse, da han nemlig havde været Huuslærer hos en holstensk Godseier v. Qvalen, og blev rimeligviis ved ham anbefalet til den meget formaaende Minister Bernstorff, der blev hans som saa mange andre indvandrede Tydskeres høie Patron. Basedov besad kun meget overfladiske Kundskaber, selv i det han forstod bedst, og var i mange Henseender endog paafaldende uvidende; men han var et livligt, opvakt Hoved og erstattede ved ubegrændset Selvtillid, hvad han manglede i Kundskaber, saa at han nok for en Tid kunde blænde og glimre. Neppe vilde han dog have erholdt denne Ansættelse, dersom man havde kjendt ham dengang som senere; han kunde dengang endnu gjælde

*) Efterretning om nye Bøger. Sept. 1756.

for „temmelig orthodox"; skjøndt han dog allerede dengang var slaaet ind paa den Retning, han senere dristigere forfulgte. I sit første Skrift „Versuch wie ferne die Philosophie zur Freigeisterei verführe" Kbhn 1753, hvori han altsaa behandler et af Tidens Yndlingsemner, viser han sig allerede deri noget forskjellig fra Goiske og Andre af denne Skole, at han ikke med samme Sikkerhed tør paastaae Fornuftlærdommenes nødvendige Overeensstemmelse med Christendommen; han kommer nemlig til det Resultat, at „Sandsynlighedsbeviset og den moralske Vished ere de eneste, som med Grund kunne anvendes for den christelige Religion". Rigtignok misbilliger han, at Philosopherne sædvanlig lade haant om Sandsynlighedsbeviset og forlange Demonstrationer; han klager over, at man af Demonstreersyge ofte har skadet Sagen ved at fremføre falske Grunde; men for at forstaae Basedov's sande Mening maa vi fornemmelig lægge Mærke til Paastandens negative Indhold, at de christelige Lærdomme ikke fyldestgjørende lade sig forsvare ved Fornuftgrunde, og videre turde han neppe endnu offentlig udtale sig paa Prent. I sit mundtlige Foredrag og i sine private Samtaler lagde han derimod langt mindre Baand paa sin Tunge, og han kunde det, fordi man sædvanlig kun havde et skarpt Øie med Fanatikerne, og for den sædvanlige pietistiske Separatisme maatte hans hele Levemaade let frikjende ham, da hans Vandel, som hans Levnetsbeskriver ironisk bemærker, kun altfor meget smagte af den gamle Orthodoxi. Han blev ansat som Professor i Moral, de skjønne Videnskaber og det tydske Sprog, men nogle Aar derefter blev det endog udtrykkelig paalagt ham ogsaa at holde theologiske Forelæsninger, hvormed hans mægtige Velyndere neppe kunde have anden Hensigt end at bruge Basedov til i Smug at undergrave det gamle ortho-

dore System og at lade Fritænkeriet, om end i en formummet Skikkelse, komme til Orde paa Lærerstolene*).

Hvor hurtigt og stærkt nu end den wolfiske Philosophi gjennemtrængte den almindelige Dannelse, saa var den dog ikke det eneste, der aandeligt sysselsatte Tiden, og vi maa derfor ved Siden af Philosopherne omtalte tvende andre Tydskere, der i mange Aar fik deres Hjem i Kjøbenhavn, nemlig Klopstock og Joh. Andr. Cramer, der begge med Føie nævnedes mellem Tidens udmærkede Mænd. Klopstock var endnu en ung Mand, da han paa en Reise i Sveits gjorde Bernstorff's Bekjendtskab og blev kaldet til Kjøbenhavn (1750), hvorfra han først vandt sin europæiske Navnkundighed. Allerede som Dreng havde den Tanke sysselsat ham, engang at forfatte et christeligt Heltedigt, og udentvivl var det dette Værk, der forskaffede ham hans høie Velynders Bevaagenhed, da den første Deel af Messiaden allerede udkom 1751, hvorpaa de andre Dele fulgte med lange Mellemrum. Saavel igjennem dette Digt som igjennem Klopstock's andre Oder og Digte udtaler sig vistnok en christelig Begeistring; men hvad man savner i dette phantastiske Spil med bibelske Billeder er Hjertelighed og indre Sandhed. Bibelens dybe Simpelhed skulde her gjøres mere tiltalende ved at oversættes i høitflyvende Phraser; men hvad denne Bestræbelse let maatte lede til var, at man glemte Indholdet over den klingende Form. Hvad Klopstock var som Digter, det var Cramer som Prædikant, der allerede havde et berømt Navn, da han paa Klopstock's og Bernstorff's Anbefaling 1754 kaldtes herind fra Qvedlinburg som tydsk Hofprædikant. Han havde omhyggelig studeret Chrysostomus, hvis Prædike-

---

*) J. C. Meier, Basedow's Leben, Character u. Schriften. Hamburg 1791. I. S. 225-38.

ner og Smaaskrifter han havde udgivet i tydsk Oversættelse, og søgte nu som Prædikant efter bedste Evne at efterligne denne glimrende Taler i oratorisk Glands og Pathos. En saadan Prædikemaade, der lagde an paa at røre Tilhørerne ved gribende Taler, var endnu sjælden i Tydskland og aldeles ukjendt her, hvorfor den heller ikke forfeilede sin Virkning. Vel forbleve begge, Cramer saavelsom Klopstock, fuldkommen fremmede for den egentlig danske Befolkning; men desto større var deres Anseelse fornemmelig i den Kreds af tydske Familier, der samlede sig omkring Bernstorff, og blandt de Mange, der gjerne vilde efterligne den fine tydske Tone. Cramer forsøgte sig ogsaa med Held som Psalmedigter i Klopstock's Maneer, og begge bleve Hovedmændene i det 1759 stiftede „Selskab for de skjønne Videnskaber", der trolig stræbte at omplante, hvad man har kaldt den seraphiske Poesie, paa dansk Grund, og derved fik en ikke ringe Indflydelse paa Samtidens Smag. Bringe vi nu disse Mænds Virksomhed i Forbindelse med, hvad der tidligere er sagt om de wolfiske Philosopher, saa laae altsaa den Fare nær, at eenfoldig, hjertelig Christendom skulde glemmes over philosophiske Demonstrationer, eller over prunkende Vers og Taler.

Paa den administrative Forvaltning af Kirkesager synes det som Biskop Hersleb havde den største Indflydelse, saalænge han levede, idetmindste gjenfinde vi hans Ønsker i flere af de Smaaforandringer, der bleve foretagne. Det var saaledes hans Ønske, at der maatte overdrages Bisperne Myndighed til at sistere forargelige eller ubetydelige Processer mellem Præster*), og dertil sigtede Reskr. af 20 Febr. 1750, hvorved Bisperne i slige Tilfælde fik Magt til at mulktere Præster efter eget Skjøn indtil 5 Rbd. Det var Hersleb,

*) J. Møller, Theol. Bibl. V. S. 180 fgd.

der hjalp Præste-Enkekassen for Sjællands Stift igjen paa Fode, da det ved Reskr. af 8 Mai 1751 blev Præsterne paa Bornholm „tilladt at kjøbe deres Gaarde af denne Kasse“, ligesom de øvrige danske Præster havde kjøbt dem af Kongen i Frederik III's Tid, ja den samme Frihed blev endog tilstaaet Degnene i Sjælland, uden at disse dog derfor nøde nogen særegen Begunstigelse*). I det Hele taget var Regjeringen ikke uvirksom i alt, hvad der angik Ordningen af reent materielle Sager, men videre gik den heller ikke. Den eneste Forandring i Kirkeskikkene, der blev foretaget, var, at Barselkoners høitidelige Indledelse ved deres første Kirkegang, en Skik, der vistnok er meget gammel i Kirken, kom af Brug, da der blev tilstedet først Rangspersoners Fruer, siden alle Koner (Reskr. 22 Nov. 1754) paa Grund af sanitære Hensyn Fritagelse herfor. Regjeringens Opmærksomhed var fortrinsviis henvendt paa Landets og Folkets materielle Opkomst, og det endog i den Grad, at det ved Reskr. af 13 April 1753 blev paalagt hvert Stifts Biskop: „at Du tilholder Præsterne, i Dit anbetroede Stift at formane Tilhørerne, at de efter Pligt og Skyldighed i alle Maader søge at fremme og befordre alt, hvad der kan være til de indenlandske Fabrikkers Opkomst og bestandige Velfærd, og at Enhver især vogter sig for at være Nogen behjælpelig med at indsmugle, fordølge eller andensteds henbringe fremmede forbudne Vare.“ Vistnok blive Befalinger af den Art ikke uden Exempel i den følgende Tid, men vidne dog hver Gang de komme frem om en mærkelig Mangel paa Takt for det Sømmelige fra Regjeringens Side. Den samme Iver for at fremme Industrien viser sig ogsaa ved Oprettelsen af Opfostringshuset i Kjøbenhavn for 200 forladte Børn, en Stiftelse, der ligesom Vaisenhuset ganske havde Præget af sin Tid, og blev, hvad

*) Zwergius, Det sjæll. Clerefie. S. 392.

man dengang kaldte en Philantropin, hvor Øvelse i Haandgjerning og legemlige Færdigheder blev Hovedsagen. Hensigten dermed var af Landets forsømte Børn at danne en Planteskole for Fabrikkerne, og dette kunde jo i og for sig være meget priseligt, naar kun ikke Børnenes egen Tarv blev tilsidesat for at naae dette Maal.*)

Denne Iver for Landets materielle Opkomst kan visselig fra andre Sider vise sig i et mere fordeelagtigt Lys, end den viser sig her, fra et kirkeligt Synspunkt betragtet. Med Flid og Omhyggelighed blev overalt Landets Hjælpekilder undersøgte, og disse Undersøgelser fremkaldte en Literatur af landøkonomiske og statistiske Værker, der ogsaa bragte mange kirkehistoriske Oplysninger for Dagen. Derfor var der ogsaa Adskillige omkring i Landet, der lagde sig med Flid efter dette Fag, om end den Tids kirkehistoriske Studier bære Præget af den samme Tørhed og Aandløshed som det kirkelige Liv. Biskop Harboe besad grundige Kundskaber i den danske Kirkehistorie, ogsaa Etatsraad Jessen, Medlem af Kirke-Collegiet, befattede sig meget dermed, skjøndt det kun var ubetydeligt hvad han lod udgaae paa Prent. Treschow's Danske Jubellærere 1753, og D. G. Zwerg's Sjællandske Cleresie, hvoraf kun Første Deel udkom 1754, ere bekjendte Arbeider, der begge udmærke sig ved Nøiagtighed og Paalidelighed, men som med Hensyn til livlig Interesse for Behandlingen af Emnet staae betydelig tilbage for Pontoppidan.

Regjeringens Bestræbelser for at udvide Rigets Handel i fremmede Verdensdele bragte den til, atter at skjænke Hedningemissionen nogen Opmærksomhed, uden at dog denne Sag blev dreven med synderlig kirkelig Iver. Da Kongen havde frikjøbt Handelen paa de vestindiske Øer, der hidtil

*) Lorck, Beyträge zur neuesten Kirchengeschichte. I. S. 658-68.

havde været Compagniets Eiendom, blev der ved Frd. af 3 Febr. 1755 taget Bestemmelser angaaende de derværende Slavers Omvendelse. Missionscollegiet skulde i det Øiemed sende et tilstrækkeligt Antal dygtige Mænd over til hine Øer, som skulde underviise Slaverne i Christendommen, uden at der dog maatte anvendes nogen Tvang imod dem; det vil da sige, at det maatte staae enhver Neger frit for, om han vilde antage Troen eller ikke, men alle Slavebørn skulde døbes strax efter Fødselen ligesom fødte Christenbørn og derpaa underviises af de udsendte Missionærer*). Collegiet udvalgte ogsaa tre Personer til dette Hverv; men ved en anden Leilighed faae vi den Underretning, at „de to af disse vare bekjendte som uduelige, liderlige, næseviise Knægter, af hvilke den ene blev rejeceret til Attestats, den anden til Bispeexamen, saa at der kun gik een Missionarius afsted istedetfor tre“ **). Imidlertid lod man det ikke blive ved det første Forsøg, og efterat General-Kirke-Inspections-Collegiet var taget paa Raad med, udsendtes der 1757 ti Katecheter, der fordeeltes paa de tre Øer, og som skulde arbeide i god Forstaaelse med den tidligere anlagte herrnhuttiske Mission***). Fremgangsmaaden var vistnok i det Hele altsaa den, at alle Negerbørn, der fødtes paa Colonierne, døbtes og underviistes da saagodt det vilde gaae af de tilsendte Katecheter. — Ogsaa den grønlandske Mission erholdt i disse og de paafølgende Aar betydelig extensiv Udvidelse, derved at der nærmest for Handelens Skyld oprettedes altid flere Stationer; men disses dobbelte Hensigt havde ingen gavnlig Indflydelse paa Missionen. Det var nemlig en Bestemmelse, at alle døbte Grønlændere

*) Lorck, Beyträge zur neuesten Kirchengeschichte. I. S. 46-52.
**) Suhm, Samlede Skrifter, XV. S. 204.
***) Lorck, Beyträge zur neuesten Kirchengeschichte. II. S. 98.

skulde tage fast Ophold paa Stationerne; men disse vare som oftest anlagte for Handelens og for Europæernes Beqvemmelighed Skyld, men ikke for Grønlændernes, der her vanskeligt kunde finde deres Underhold. Den ældste Station, som Hans Egede selv havde anlagt, Godthaab ved Baalsrevier, var saa uheldig for Fiskefangsten, at Grønlænderne ofte døde der af Sult i den lange Vinter, medens den herrnhuttiske Station Ny Herrnhut, som laae der i Nærheden, var langt heldigere beliggende og talte derfor langt flere Døbte. Det samme var Tilfældet med Christianshaab ved Discobugten, anlagt af Povel Egede, og Missionæren flyttede derfor 1752 til et Sted der i Nærheden Claushavn, for der at samle de døbte Grønlændere. Den sydligste Coloni af de ældre var Frederikshaab, anlagt 1741, og her havde Missionen bedst Fremgang. Foruden disse blev i Frederik V's Tid (1751-59) bestandig nye Stationer anlagte, mellem hvilke Holsteinborg Egedesminde o. a., der vel ikke strax, men dog efter nogle Aar tillige bleve benyttede for Missionen*), uden at dog denne derfor blev dreven med større Iver og Dygtighed. — Endnu paa en ganske anden Kant af Verden blev der i nogle Aar beskikket en Missionær, og det var i Smyrna, en By, hvor der ofte samledes Skibe fra tydske og danske Havne. Tanken om at forsøge en Mission der udgik fra Halle; men den danske Regjering understøttede dette Foretagende ved et betydeligt Pengetilskud**). Mellem disse Missionspræster var den siden saa bekjendte Chr. Bastholm, der opholdt sig i Smyrna 1767-71; men da Missionen aldrig vandt nogen Fremgang, og da den derværende Menighed af danske og

---

*) Lorck, Beyträge zur neuesten Kirchengeschichte. I. S. 55-86.

**) Reskr. til Miss. Coll. af 28 Mai 1762.

tydske Søfolk eller Handlende kun var meget lille, blev Forsøget atter opgivet 1779.

Frederik V's Regjering er i aandelig Henseende en Overgangstid, hvor forskjellige Tanker og Anskuelser bryde frem og krydse hinanden, uden at nogen af dem endnu formaaer at føre til noget fast Resultat. Saaledes fandt ogsaa Studiet af Naturvidenskaberne enkelte varme Talsmænd, hvilken Bevægelse mærkeligt nok ikke udgik sydfra, men nordfra, og det var Erik Pontoppidan, da han 1755 blev kaldet fra Bergen tilbage til Kjøbenhavn, der først bragte den Sag paa Bane. Medens han var Biskop i Bergen, stod den navnkundige Carl Linné i sin fulde Manddomskraft, og havde vakt i hele Sverrig en hidtil ukjendt Opmærksomhed for Naturen, især Planteverdenen. Denne Begeistring udbredte sig ogsaa til Norge. En norsk Præst Hans Strøm, der siden i dette Fag vandt et Navn i Literaturen, blev som han selv siger, efterat han tidligere havde sysselsat sig med Huusbesøg o. desl., greben af en saadan Enthusiasme for dette Studium, som han tidligere aldrig havde følt Mage til, og han vankede nu bestandig om i Bjerge og Dale for at forøge sin Kundskab*). Let modtagelig som Pontoppidan var for alle ydre Indtryk, havde den samme Interesse ogsaa grebet ham, og bragt ham ind paa Studier, der før havde ligget ham fjærne. Sit „Forsøg til Norges naturlige Historie," der udkom i 2 Dele 1752-54, har han tilegnet Grev Joh. Lud. Holstein, og yttrer sig her i Dedicationen saaledes: „Sandelig jeg ønskede med den fortræffelige C. Linnæo, at endog de af vore Studenter, som ikke just ville gjøre Profession af Lægekunsten eller noget deslige, men af Guds Ords Randsagelse og Fremsættelse i et offentligt Lærerembede, anvendte endeel af deres

*) Fallesen, Theol. Maanedsskrift. IV. S. 639.

akademiske Aar mere eller dog ligesaavel til **Physicam** som til **Metaphysicam** og **Logicam** at studere." Grev Holstein lod ikke dette Vink gaae upaaagtet hen, og som Universitetets Patron tilskrev han derfor adskillige Professorer et Brev af 27 Febr 1754, hvis væsentlige Indhold var følgende: „Det er Kongens Villie, at de mathematiske og især physiske Videnskaber skulle være mere almindelige, og da man for Tiden ei dertil finder noget bedre Middel, end om en Deel af dem, der lægge sig efter Theologien, deels bleve opmuntrede deels imponerede til at lægge sig efter Physiken tillige, saa vilde de gode Herrer nærmere overlægge denne Sag". Et saadant Forslag var altfor meget i Tidens Medfør til at det ikke skulde finde god Modtagelse, og Pontoppidan maatte, da han selv som Prokantsler kom til at tage Deel i Forhandlingerne, selv søge at dæmpe den altfor store Iver. Der blev nemlig nedsat en Commission bestaaende af to Theologer og tre Jurister for at tage Spørgsmaalet under Overveielse. De tvende første, Biskop Harboe og Professor Peder Holm vare imod Forslaget, da de meente, at en Theolog havde nok at tage vare i sin egen Videnskab, hvortil den sidste føiede, at vilde man kun tage Hensyn til den Nytte, det kunde stifte, saa maatte man heller foreslaae, at Præster tillige skulde være Læger og Retskyndige, da de derved dog kunde redde Menneskers Liv og forlige Trætter. De to af de juridiske Medlemmer, Hjelmstjerne og Stampe, vare derimod afgjort for Forslaget, hvorved den sidste støttede sig til den Erfaring, at de Præster, der ved Siden af deres egentlige Fag, havde valgt sig et eller andet Yndlingsstudium, tillige gjerne vare de dygtigste Præster; medens derimod det tredie Medlem, Luxdorph, holdt med Theologerne, da man efter hans Mening alene maatte følge deres Raad i en saadan Sag. Da Pontoppidan nu skulde afgive sin Erklæring, fandt han det selv

betænkeligt, at give de Studenter, der særligt havde lagt sig efter Physiken, noget bestemt Løfte om Fortrin ved Befordring, da et saadant Fortrin efter hans Formening og i Henhold til tidligere Bestemmelser ene maatte indrømmes Lærerne ved de lærde Skoler; men derimod kunde det være godt, om „En in **Physicis** destingveret **Candidatus Theologiæ** undertiden, men uden saadan Declaration, blev befordret til et godt Kald, hvilket strax vilde være et Signal, som opvakte Attention“*). Dette blev for de nærmest paafølgende Aar ogsaa Resultatet af disse Forhandlinger; men deres store Betydning have de derved, at være det første Forsøg paa at bringe et fuldkommen nyt Element ind i den gamle klassiske Dannelse.

Erik Pontoppidans Udnævnelse til Prokantsler 1755, hvilket Embede han beklædte til sin Død, havde deels til Hensigt, at han skulde gaae Storkantsleren Joh. Ludv. Holstein til Haande med Universitetets Tilsyn, hvilken Control som oftest faldt Professorerne meget ubeleilig, deels at give sine Vink og Raad med Hensyn til Besættelsen af geistlige Embeder. Han søgte at opstille visse faste Grundsætninger, hvorfra man kunde gaae ud, og indgav i den Henseende til Grev Holstein tvende Forslag. Det første, fremsat i et Brev af 14 Febr. 1756, begyndte med en Beklagelse over, at Folk i disse nordiske Lande af Naturen vare tilbøielige til Dorskhed, og at man derfor maatte stræbe at opmuntre Fliden. Rigtignok var der siden 1707 anordnet en Distinction ved Examination af Candidater, hvorved der tildeeltes dem efter deres Flid og Evner forskjellige Charakterer; men det var kun af liden Virkning, saalænge man saae, at der ved Befordring kun blev taget lidet eller intet Hensyn til Charakteren. Man maatte derfor lige-

*) Nyerup, Universitets-Annaler. S. 315-23. Jfr. Peder Holms efterladte Papirer (Kallske Sml. fol. 148).

som i Wyrtemberg dele alle Præstekaldene efter deres Indtægter i to Klasser, saaledes at Candidater med non cont. kun maatte søge i anden Klasse. Rigtignok er Flid og Lærdom ikke den eneste Fordring, man kan gjøre til Præsten; det gudelige Sind er ligesaa fornødent, men det kan Øvrigheden ikke fremelske uden at føde Hykleri, og derfor maa den holde sig til hvad den kan gjøre, nemlig at prøve og skatte Lærdommen. — Hertil føiede Prokantsleren nogle Dage efter, den 18 Febr. s. A., et andet Forslag, der gik ud paa, at Hørerne ved de latinske Skoler skulde komme i ganske fortrinlig Betragtning, saaledes at Halvparten af hvert Aars Vacancer udelukkende forbeholdtes dem, medens den anden Halvpart bestemtes til personelle Kapellaner, Skibspræster, Katecheter, eller til „meget gamle meriterede Candidater, som ikke have havt Leilighed til at tjene Publikum". Consistoriet gik ogsaa villigt ind paa disse Forslag; ikkun Prof. P. Holm indgav en meget vidtløftig Separat-Betænkning af 10 April s. A. Han erklærede sig i denne fuldkommen enig med Prokantsleren i Hovedøiemedet, og vilde derfor gjerne med nogle Ændringer give sin Stemme til det første Forslag. Han fandt det ganske rigtigt, at der blev taget bestemt Hensyn til Examenscharakteren ved Befordringen, men da maatte denne gives med mere Omhyggelighed end hidindtil, og ikke bestemmes af den examinerende Professor alene. Dog maatte dette Hensyn ikke være det eneste; Candidatens senere Liv og Fremgang i Studier maatte ogsaa komme i Betragtning, og for at dette kunde skee, foreslog han at Biskoppen, Prokantsleren og de theologiske Professorer skulde tages paa Raad med ved alle Befordringer. Til dette Collegium skulde alle Candidater, der vare over 25 Aar og vilde søge geistlig Befordring, melde sig, og Collegiet skulde da forelægge dem nogle Spørgsmaal til skriftlig Besvarelse, dersom de ikke iforveien ved Skrifter

havde beviist deres Duelighed. De saaledes Prøvede skulde kaldes **Cand. ss. ministerii** og befordres efter Collegiets Anbefaling. Men vedbliver Holm fremdeles, netop fordi han stemmede for det første Forslag, maatte han bestemt erklære sig imod det andet, da det ifølge det sidste ikke kom an paa Dygtighed, men paa at faae en lille Ansættelse som Hører, personel Kapellan o. desl. Man maatte huske paa, hvorledes det gik til ved slige Ansættelser, at det alene beroede paa tilfældige Bekjendtskaber og Familieforbindelser, og derfor maatte, hvis det skulde gjælde, mangen dygtig Candidat, der havde stræbt at forfremme sig **in studiis**, hengaae ubefordret, eller vel endog, om han end var saa lærd som en Professor, først søge at blive personel Capellan for at faae et Embede*). — Denne Holms Betænkning foranledigede Nedsættelsen af en Commission, der bestod af de samme Medlemmer som den ovennævnte, kun med den Forskjel, at Biskop Hersleb selv i Begyndelsen tog Deel i den istedenfor Harboe. Man drøftede her tilligemed Pontoppidans Forslag de Emner, Holms Betænkning havde bragt paa Bane. Commissionen erklærede sig saaledes for, at der maatte indføres en bestemt Orden ved Antagelsen af personel- eller Huuskapellaner, og heller i deres Sted beskikkes et fast Antal Hjælpepræster; fremdeles talte man om Attestatsens Skjærpelse, om Bispeexamen, om Misbrug af Proprietærernes Kaldsret, om Kaldenes Inddeling i visse Klasser, om Rettighed til at hedde **Cand. sacrosancti ministerii**, om Oprettelsen af et theologisk Seminar eller **Collegium eccles.**, — altsammen Emner, som vare foranledigede ved Holms Betænkning. Vel kom

---

*) Pontoppidans Brev af 14 Febr. og Holms Betænkning af 10 April 1756 i Consistoriets Copibøger. Jfr. Peder Holm's efterladte Papirer (Kallske Saml. fol. 148).

man ikke ganske til Enighed om disse Punkter, da Peder Holm ved denne som ved mange andre Leiligheder urokkelig holdt sin egen Mening; men Commissionen bragte det dog til, efter mange Forhandlinger, der varede i flere Aar, at give en samlet Indstilling, der gik ind til Cancelliet; men videre kom Sagen heller ikke; Interessen for de kirkelige Anliggender var ikke stor nok til, at man vilde indlade sig paa slige Vidtløftigheder, og Erklæringen blev derfor, efterat den med megen Flid og Møie var tilveiebragt, omsider lagt paa Hylden*).

Iøvrigt søgte Erik Pontoppidan ogsaa at benytte sin Stilling til at modarbeide den atheistiske Vantro og at indgyde vordende Præster Ærefrygt og Kjærlighed til deres Kald. Han pleiede at samles med dem to Aftentimer om Ugen, og disse Foredrag, som ikke havde til Hensigt at fylde Hukommelsen, men at forbedre Hjerterne, undgik ikke spydige Bemærkninger, da man sagde om dem, at „Collegianterne hver Gang bleve rensede med Røgelsekar, der bleve baarne omkring, saasom endeel af dem torde være smitsomme“**). Pontoppidan udgav disse Forelæsninger under den latinske Titel „**Collegium pastorale practicum**“ 1757, der fortjener at nævnes mellem hans gavnligste og bedste Arbeider. Vistnok giver denne Bog ikke oratoriske Regler for den geistlige Talekunst; men den indeholder frugtbare Anviisninger for den praktiske Sjælesorg, hvori Prædikenen ogsaa har sin Deel. Selv besad Forf. en riig præstelig Erfaring, og hans udbredte Læsning satte ham istand til at blande sine Paamindelser med en Mængde underholdende og oplysende Smaatræk. Derfor blev denne Pontoppidans Pastoraltheologie

---

*) Nyerup, Universitets-Annaler. S. 324-29.

**) Dass's Breve, i Suhms Samlede Skrifter. XV. S. 229.

flittig benyttet mange Steder, endskjøndt dens jævne, ukonstlede Simpelhed ikke længe kunde tilfredsstille dem, der holdt Skridt med Tidens Oplysning.

Det manglede dog heller ikke i disse Aar paa yngre Mænd, der uberørte af Tidens Philosophie, inderligt og hjerteligt grebne af christelige Følelser, med ungdommelig Livlighed ved deres Prædikener samlede omkring sig hvad der endnu fandtes i Byen af herrnhuttisk og pietistisk Opvækkelse, meest mellem de fattigere Stænder. Blandt disse var især tvende Lærere ved Vaisenhuset, der altsaa vare dannede ved Enevold Evalds Omgang, Frederik Boye og Peder Sartorph. Den første af dem blev antaget til personel Capellan hos Prof. Leth ved Trinitatis i Aarene 1750-59; hans Prædikener havde en bestemt herrnhutisk Farve, men Folk flokkedes dog i Mængde for at høre ham og han var i visse Kredse særdeles afholdt. Med ikke mindre Iver, men med større Sindighed og Klarhed prædikede Peder Sartorph forend han endnu havde faaet noget Præste-Kald, som man kan see af hans lille opbyggelige Skrift: „De Troendes Skat og Klenodie", der udkom i tre Stykker 1757-59. I det Hele blev der i disse Aar trykt en usædvanlig Mængde saadanne Traktater, sædvanlig enten Udvalg af ældre Theologers Skrifter, i hvilke man paa Valget af Stykker let gjenkjender den herrnhutiske Tone, eller Oversættelser af tydske Smaabøger af lignende Indhold. Det bekjendteste mellem disse er Fr. Boyes bibelske Riim: „Nogle med Blod besprængte Blomster", der udkom 1750 og senere i mange Oplag; disse Riim ere, ligesom en anden af Boye oversat Traktat: „Thomas Securii aandelige Myrrhabusk eller syv Faste-Betragtninger", tilegnede Prindsesse Charlotte Amalie. Ogsaa udkom fra A. 1759 som et Slags Hefteskrift en Række af opbyggelige Levnetsbeskrivelser eller „Exempler paa Sjæle, som i Troen paa Jesu For-

soning, Saar, Blod og Død ere indgangne i den salige Evighed"; i smaa Psalmesamlinger omplantedes Zinzendorphs og andre Brødremenighedens Psalmer paa dansk Grund, og de mange Oplag, hvori de bleve trykte, vidne om, at de fandt Affætning. Fr. Boyes Virksomhed blev imidlertid ikke af lang Varighed, da han døde i en ung Alder 1759; hans Tilhørere viste deres Erkjendtlighed imod ham ved at lade hans Portrait stikke i Kobber, hvad der dengang endnu var en særdeles Udmærkelse. Peder Sartorph blev til samme Tid (1759) Præst først i Jylland senere i Sjælland, og der hengik nogle Aar, førend han atter kom til at virke i Hovedstaden. Mellem de fast ansatte Præster i Byen var Capellanen ved Frue Kirke Preben Schøtt den, der fornemmelig drog de Herrnhutisksindede til sig, og udentvivl have de aandelige Brødre og Søstre heller ikke i disse Aar undladt at holde private Sammenkomster, om det end maatte skee i al Stilhed og med stor Forsigtighed for ikke at støde an mod de strænge Forbud.

Stærkere end i Kjøbenhavn optraadte ved Sorø Akademi Modstanden mod Tidens Materialisme, dengang Grev Fr. Danneskjold Samsøe blev (1760) Akademiets Overhovmester. Danneskjold var en Mand af alvorlig kirkelig Fromhed og dertil ivrig dansksindet; som Chef for Holmen havde han i Christian VI's Tid indlagt sig stor Fortjeneste af Marinen, men hans djærve Ligefremhed, der ikke sjælden blev til Paastaaelighed, skaffede ham overalt mange Fjender. I sin Tiltrædelsestale ved Akademiet yttrede han sig blandt andet saaledes: „Letsindighed og Udyd ere Dørre, der aabne Adgang i Sjælen for de af disse Kilder oprindende skammelige Lærdomme; jeg mener Deisternes, Naturalisternes og Materialisternes Lærdomme, som nu desto værre i vore Tider

oversvømme hele Verden; Lærdomme, der ere ligesaa fordærvelige for Societeter, Lande og Riger, som farlige for Regenter og for Kirken; Lærdomme, som jeg ogsaa derfor skal udelukke fra dette Akademi, eller, ifald de skulde indsnige sig, af yderste Formue skal lade mig være angelegen at faae udryddede."*). Det var ikke vanskeligt at gjætte, hvem denne Tiltale var rettet imod, da Basedov saavel i sin daglige Omgang som ogsaa paa sine Forelæsninger udtalte sig temmelig uforbeholdent, og ansaae det i Grunden selv for en Ære at regnes med i Fritænkernes Række. Det kunde derfor heller ikke vare længe, forend det maatte komme til et Brud mellem ham og den nye Hovmester. Efter gjentagne frugtesløse Paamindelser indgav Danneskjold en Forestilling til Regjeringen, at enten maatte man forbyde Basedov at læse over Theologien, eller han blev nødt til paa Embeds Vegne at tiltale ham for falsk Lærdom og farlige Skrifter. Dette havde til Følge, at det blev Basedov formeent at holde theologiske Forelæsninger, hvilket tidligere var paalagt ham; men ogsaa i sine andre Forelæsninger over Sprog og les belles lettres vidste han at indflette sine falske Lærdomme, og Danneskjold hvilede derfor ikke, forend han fik ham ganske fjærnet fra Akademiet. Basedov havde imidlertid mange formaaende Venner, der i Stilhed ærgrede sig over Grevens Fremgangsmaade, og denne formaaede derfor heller ikke fuldstændigt at sætte sin Villie igjennem. Hans Andragende gik nemlig ud paa, at man skulde „give Basedov et Civil-Embede, endog med bedre Vilkaar, men ikke tillade ham at lære eller skrive, da alle hans Tænkemaader udi Theologien vare falske og skadelige, og de i Moralen slette"; men alt hvad han udrettede var, at Base-

*) H. Treschow, Bidrag til Danneskjold-Samsøe's Levnet. 1796. S. 95.

dov blev forflyttet (1761) fra Sorø til Altona, for ved Akademiet i denne By at fortsætte sin Lærevirksomhed. Han gjorde det ogsaa i flere Aar frit og uhindret, indtil hans gamle Modstander under andre Forhold ogsaa her fik Leilighed til at ramme ham.*)

Vistnok var dermed en af Fritænkernes Koryphæer bleven fjærnet, men deres Tal forøgedes bestandig, uagtet alle Theologernes Bestræbelser for at gjendrive dem, og uden at de nogensinde turde træde aabenlyst frem. Et Exempel paa deres undersundige Fremgangsmaade afgiver følgende lille Træk. En deistisk Advokat i Altona, Georg Schade, havde skrevet en Bog under den Titel: „Religion der Adepten, oder geometrischer Beweis, daß die Metaphysik die wahre theoretische und die Moral die wahre praktische Gottesgelehrheit sey“; denne sendte han paa anden Haand til Professor Goiske med Anmodning om at forfatte en Gjendrivelse af disse gruelige Vildfarelser for at bestyrke de Vaklende. Rosenstand Goiske ahnede ikke nogen Svig og forfattede Gjendrivelsen, som Advokat Schade derpaa lod trykke tilligemed sin „Religion der Adepten“, efter skriftlig at have forsikkret Professoren, at En af de stærkeste Naturalister var bleven overbeviist ved hans „Wiederlegung“, hvorfor der var Haab at flere kunde vindes, naar begge Skrifter udgik samlede. Senatet i Hamborg mærkede imidlertid snart, at Advokatens Hensigt dermed kun var at faae sit atheistiske Skrift trykt, og lod derfor dette offentlig brænde, da det indeholdt et Angreb paa Christendommen og paa al Aabenbaring; men derved kom Goiske i en meget mislig Stilling, og henvendte sig til Autoriteterne for at faae Sagen undersøgt, da han var bange for, at hans „Wiederlegung“ var gaaet i Ilden ved samme Leilighed. Det

*) Nyerup, Luxdorphiana. I. S. 30-34.

viste sig da ikke at være Tilfældet, da dette iforveien var omhyggeligt skaaret fra, førend Exekutionen blev foretaget, og Enden paa Sagen blev, at Advokat Schade paa Grund af dette og flere lignende Skrifter efter en kongelig Resolution blev hensat paa Christiansø (i Febr. 1761)*). Ligesaa ufortroden som Rosenstand Goiske var i at bekjæmpe Fritænkerne, var blandt de yngre Mænd, der vare dannede i hans Skole, den snart saa navnkundige Ove Guldberg, der betraadte Forfatter-Banen med tvende Skrifter i samme Retning, nemlig „En omvendt Fritænkers Levnet" 1760 og „Breve over vigtige Sandheder" 1761. I det første af disse har han indklædt sin Beviisførelse for Aabenbaringens Sandhed i en fortællende Form, idet han skildrer en ung Mand, der i sin Barndom først havde havt en Pietist, siden en Fritænker til Lærer, og som ved denne sidste var ledet ind i Tidens naturalistiske Philosophie; her skildrer nu Guldberg Skridt for Skridt Overgangen, hvorledes hans Ven først blev overbeviist om det Falske i een af Fritænkernes Paastande og derved altid mere og mere fjærnede sig fra dem, indtil han tilsidst erkjendte, at Skriften er en guddommelig Aabenbaring, som med Rette fordrer Tro. I „Brevene" er Tankegangen væsentlig den samme, som følgende Yttring viser: (S. 50) „Jeg har ofte forundret mig over det fæle Had, som saa stor en Mængde i vore Tider have fattet til vor allerhelligste Tro. Det Had og den Maade, det yttrer sig paa, har noget saa sært, saa urimeligt i sig, at naar man vilde bruge samme Grunde at bygge paa som visse af vore Tiders Vise, kunde man fuldkommen godtgjøre, at saadanne Sandheds Fjender ikke vare til .... Fornuften fører jo selv Vaaben for Aabenbaringens Lærdomme; det er jo i vore Tider haandgribelig beviist, at Skriften er

---

*) Nyerup, Lurdorphiana. I. S. 4-21.

Guds Ord, og da den er det, vil jo den sundeste Fornuft, at vi skulle tro den... Derfor er det umueligt, slutter jeg, at der kan være Nogle, som ere saa ildesindede mod Skriften". — Ogsaa Pontoppidan skrev en lille Bog i samme Retning, der imidlertid ikke hører til hans heldigste: „Sandheds Kraft til at overvinde den atheistiske og naturalistiske Vantro, fremstillet i adskillige historiske Exempler paa saadanne Religionsspottere, som enten have vendt om og givet Gud Æren eller og taget en Ende med Forskrækkelse" 1758, der som Titelen viser, var affattet i en bestemt praktisk Retning, og vilde vise, hvorledes Livets Førelser maatte bringe Tvivleren til Sandhedens Erkjendelse. Mellem Christendommens Forsvarere i hine Aar maa vi ogsaa nævne en Mand, der skjøndt hverken Theolog eller Præst dog virkede saa godt som Nogen til at fremme og nære et christeligt Liv i sin Kreds, og det er Frederik Lütken. Han var en ærlig og djærv Charakteer, og dertil en ualmindelig dygtig Mand, hvilket han havde viist saavel i sine yngre Aar, da han stod som Capitain i Marinen, som ogsaa senere, da han havde faaet sin Afsked fra Krigstjenesten og opholdt sig i Helsingør. Han tog her virksom Deel i Tidens Spørgsmaal, og hans „Økonomiske Tanker til høiere Eftertanke", der udkom fra 1755 i 9 Dele, vandt almindelig Anerkjendelse som det dygtigste, der i hine Aar kom frem i den Retning. Men under alt dette bevarede han en alvorlig christelig Fromhed, og naar han nedskrev sine fromme Betragtninger, da gjorde han det kun til sin egen eller sine Nærmestes Opbyggelse, uden Tanke om nogensinde at give dem i Trykken, hvorved de have erholdt et Præg af fortrolig Hjertelighed som en Faders Formaninger til Børn og Børnebørn. Bekjendtest mellem disse er hans „Hellige Opmuntringer i mødige og tankefulde Stunder", der udkom 1764 og endnu hører mellem vore meest yndede

danske Opbyggelsesbøger. Især det første Afsnit „Om Gud og Guds Fornægtere“ bærer kjendeligt Præget af den Tid, hvori det er nedskrevet: — „Christenheden maa nu prædike og skrive Bøger for at overtale Mennesker, som kalde sig Christne, til at troe der er en Gud, og at Verden og Uhrværket ikke har gjort sig selv! Er det ikke forskrækkeligt!“ — men man mærker det ogsaa nok heelt igjennem paa den moraliserende Tone, hvorved en fornuftig Overvindelse af Lasterne og de syndige Vaner træder istedenfor Læren om Gjenfødelse og Helliggjørelse; men dog er hiin Betragtning her baaren og gjennemtrængt af en varm christelig Følelse, der bringer ham til med Forkjærlighed at dvæle ved de kraftigste og fyldigste Bibelord. Derved bliver Lütkens djærve ærlige Fromhed et Særsyn paa den Tid, og hans Opbyggelsesbøger maa vel nævnes som de sidste og sundeste Frugter af Pietismens christelige Opvækkelse.

Den Slægt, der af Christian VI var kaldet til kirkelig Virksomhed, døde efterhaanden ud, og skjøndt dens Iver nok var kjølnet med Aarene, saa bliver dens Afgang dog altid mærkelig. Blandt Christian VI's Biskopper døde H. A. Brorson i Ribe og P. Hygum i Aarhuus 1764; begge havde henlevet deres sidste Aar stille og ubemærket; Hygum blev af dem, der stode ham nærmere, høit agtet for sine grundige Studier i de classiske Sprog og Historie,*) og at Brorson indtil sin Død bevarede den samme varme inderlige Følelse, derom bærer hans „Svanesang“ et umiskjendeligt Vidnesbyrd; men Psalmer, digtede i denne Tone, bleve dengang ikke synderlig paaagtede i de dannede Kredse, og det var meest mellem Fattigfolk paa Landet og i Byerne, hvor den pietistiske

*) Jens Møller, Udvalg af Biskop Balle's Brevverling. 1817. S. 114.

Opvækkelse hist og her fortsatte sig, at man endnu opmuntrede og opbyggede sig ved Brorsons Sange. Biskop P. Hersleb's Død 1757 var mindre mærkelig, fordi han allerede i Ludvig Harboe havde sin beskikkede Eftermand; Biskop Andreas Wøldike i Viborg, der først døde 1770, hørte egentlig ikke, saalidt som Chr. Ramus i Fyen, der 1762 var bleven efterfulgt af sin Søn Jacob Ramus, til den ret opvakte pietistiske Retning, saa at Brorson i Aalborg var den eneste der endnu var tilbage af denne Skole, da han først døde 1778 i en høi Alder. Ogsaa de fleste andre formaaende Geistlige fra samme Tid vare nu borte. Bluhme var død 1753, Evald 1754, N. Brorson 1757, Math. Hvid 1759 og Chr. Leth 1764, samme Aar som Prokantsleren Erik Pontoppidan. Denne Mand havde fremfor nogen anden bevaret sin livlige Virkelyst indtil sit sidste Dieblik og det i de forskjelligste Retninger. Ved sine Bestræbelser paa Embeds Vegne for at bringe de akademiske Studier i Flor høstede han rigtignok sædvanlig kun Utak af Samtiden uden at udrette meget, men Ingen kunde nægte ham store Fortjenester som historisk-statistisk Forfatter. Og dog var Pontoppidan ret egentlig efter sit Hjerte Kirkens Mand, og hans Navn vil altid nævnes mellem den danske Kirkes virksomste og dygtigste Præster.

Naar vi tage Hensyn til Literaturen i Almindelighed, saa er det umiskjendeligt, at der i Slutningen af Frederik V's Regjering er et mærkeligt Opsving i alle Retninger, og hvad der dengang blev trykt, staaer i skarpt ordnet Tankefølge, i net og smagfuld Behandling af Emnet betydelig over hvad man tidligere var vant til at see. Den tørre prosaiske Forstandighed, der siden Holbergs Tid hertillands, understøttet af

en forskjelligartet fremmed Indflydelse, allevegne førte det store Ord, kunde nok danne Smagen, afpudse Formen, og lære med bidende Vittigheder at revse det Forkeerte og Overspændte; men hvad der aldeles manglede den, var en skabende Begeistrings Rigdom og Fylde. Tværtimod var Man bange for enhver varm beaandet Livsrørelse som et overspændt Sværmeri, og hvad Tullin i sin Maidag siger om det forfinede Byliv,

> At Gudsfrygt holdes der for Dunster,
> Og Djævlen kun for Pøbelens Riis,

er mere end blot en poetisk Stemnings Overdrivelser. Rigtignok bleve de kirkelige Lærdomme og Skikke endnu opretholdte i den overleverede Form, og man vil neppe finde Nogen blandt Geistligheden eller blandt andre anseete Mænd, der aabent og bestemt vedkjender sig afvigende Meninger; men der er intet hjerteligt Liv i deres religiøse Livsanskuelse, og den tørre Forstandighed førte altid længere bort derfra, uden at man egentlig var sig det klart bevidst. Paa den anden Side frygtede man ogsaa det overhaandtagende Fritænkeri, ikke blot som farligt for Kirken, men som farligt for det borgerlige Samfunds rolige Bestaaen. „Hvis ei Religionen kan formaae de Store i Verden til at hemme Fritænkeriet, saa bør dog en sund Politik gjøre det... Religionen kan ei forgaae, uden at Staten med det samme idetmindste svækkes, om ei og tilligemed kuldkastes.“ Det er en Yttring af en navnkundig Forfatter, af Pet. Fred. Suhm i en Afhandling „Om det XVIII Seculi Charakteer“ 1761; men desuagtet vil han dog ikke have Religionsbespotterne med Magt udryddede: „Nei Religionen selv forbyder os dette, dens Kjærlighed, dens Venlighed tilsteder det ei; en oplyst Philosophie fordømmer al Tvang, al Vold i og for Meninger;.... men hvorledes skal da det overhaandtagende Frigeisteri dæmpes?

paa denne Maade: Ærbødighed hos de Store i Ord, i Gjerninger, i Gebærder for Religionen og dens Tjenere, om ei af Kjærlighed til Religionen selv, saa dog ved Indsigt om egen timelig Fordeel"*). Men var det Klogskab, der skulde lede til at opretholde Kirken som en bestaaende Statsinstitution, var Religionen bleven en gavnlig Politianstalt til at holde Mængden i Ave, saa havde Spotterne i Grunden aandeligt vundet Seier, og det kan derfor ikke undre os, at man i fornemme Kredse, hvor man vilde holde Skridt med Tiden, fandt meest Behag i den franske Tone, medens den haanende Spot stærkt anfægtede Præster og Theologer, og gjorde dem vaklende, matte og kolde i al deres Gjerning og Tale. Derved blev de tidligere Tiders strænge kirkelige Orden efterhaanden opløst, og Livet frigjort næsten umærkeligt fra den statskirkelige Tvang. Hvad Grev Danneskjold leilighedsviis udtaler med Hensyn til Basedov: „Fatter nogen privat Person imod den sande Religion stridende Lærdomme, da er det fornuftigt at tillade ham det uden at forfølge ham derfor, naar ikkun Staten ikke sættes i Vove ved at betro Embeder i saa farlige Mænds Hænder"**) — var en Grundsætning, der praktisk blev fulgt; men hvor fornuftig end denne Tolerance i og for sig kunde være, saa var dog dens nærmeste Følge, at Menigheder eller idetmindste de Dannede i Menighederne og Præsterne hver gik sine Veie; da disse sidste endnu vare bundne til de statskirkelige Lærdomsforskrifter, der mere og mere bleve Gjenstand for de Oplystes Ringeagt og Spot.

Tydskland befandt sig dengang i den samme aandelige Gjæring, men dog var Bevægelsen her allerede skredet noget videre frem. Den franske letfærdige Spot med al Religion

*) Suhm, Samlede Skrifter. V. S. 11 og 13.

**) Nyerup, Luxdorphiana. I. S. 39.

havde i Samtidens beundrede Kongemønster Frederik II af Preussen en mægtig Beskytter, og Berlin blev i den Tid Samlingsstedet for alle de Tydskere, der slog ind paa den franske Tone. Teller, den første tydske Theolog, der i sin „Lehrbuch des christlichen Glaubens“ 1764 havde begyndt aabent at bestride enkelte kirkelige Læresætninger, havde der fundet et Tilflugtsted, og „Allgemeine deutsche Bibliothek“, begyndt 1765, blev her det bekjendte Organ for den nye Oplysning. Men de berlinske Lærde vare dog kun af underordnet Betydning, og Tydskerne i det Hele for grundige, for alvorlige til paa den Maade at finde Behag i den franske Letsind. Uden egentlig bestemt at tilstaae det, var det dog ligesom en stiltiende Overeenskomst mellem alle de ypperste Theologer, at man maatte opgive Systemet i den gamle Form og forsøge paa at bryde nye Baner for den videnskabelige Udvikling. Man vilde derfor atter begynde denne forfra ved at gaae tilbage til dens første Kilde og underkaste de bibelske Bøger, saavel deres Form som deres Lærdom, en ny og grundig Undersøgelse. I Forbindelse med dette fornyede Bibelstudium traadte da det kirkehistoriske, for at paavise, og derved undgaae, de Afveie, den kirkelige Udvikling tidligere var kommen ind paa, og derved godtgjøre sin Berettigelse til at slaae ind paa en anden Vei, der uden just ligefrem at bryde med den bestaaende Kirke, dog ikke i den Grad udsatte sig for Vantroens Spot. I Leipzig, hvor Ernesti og Gellert dengang vare de berømteste Navne, holdt man i det Hele stærkest paa det Gamle, men Ernesti arbeidede dog selv med paa at grundlægge den nye Videnskabelighed ved at forsvare den forudsætningsløse Bibelfortolkning. Han var selv en gammel Sprogforsker, og som han meente, man kunde forstaae enhver Bog, naar man kun var Sproget mægtig, saaledes anvendte han det samme paa Bibelen, uden at agte

paa, at det først er ved Aanden enhver Bog, der virkelig er skreven med Aand, kan vinde sin dybere Forstaaelse. Gellert stod som Psalmedigter i et lignende Forhold som Ernesti til sine kirkelige Forgjængere; heller ikke han vilde egentlig bryde med den kirkelige Christendom, men dog er den Stemning, der gaaer igjennem hans Sange, mere en stille, gemytlig Tilfredshed med Livets Vilkaar end den Guds Fred, der udspringer af Troen paa Christi Forsoning, og det var denne Tone, der mere end den dybe christelige fandt Gjenklang hos Samtiden. Langt skarpere og dristigere udviklede sig den nye Videnskabelighed paa andre Høiskoler, i Halle og fornemmelig i Göttingen. I Halle var dengang Semler den, der tiltrak sig den almindelige Opmærksomhed; ved sin Bibelkritik og ved sin Accommodationstheori, der først blev anvendt 1759 paa Djævlebesættelserne i N. T., søgte han at udviske de skarpe bibelske Læresætninger som apokryphiske eller som Tillæmpninger efter herskende jødiske Forestillinger. Igjennem denne Sigtelse meente han, man alene kunde faae den ægte luttrede Christendom, og man vilde da finde, at den ganske stemmede med en oplyst Fornufts Lærdomme. Til samme Tid stod Universitetet i Göttingen i sin fuldeste Flor; Theologerne, Joh. Dav. Michaelis og Chr. V. F. Walch, Juristen Bøhmer og Philologen Heyne samlede ikke blot Nordtydsklands, men ogsaa Englands og Danmarks opvakte Ungdom. Især var Michaelis's grundige Studier af Orientens Sprog og Historie Gjenstand for almindelig Beundring; men saavel paa hans Fortolkning af det Gl. Test., som paa hans Theologie i Almindelighed mærker man kjendelig den samme Stræben som hos Semler, at lade en luttret Christendom fremkomme ved en Bortforklaring af det Anstødelige. I sit **Compendium theol.** fra 1760 vil han vel ikke bestride noget christeligt Dogme; men dog bliver her den Hellig Aands Naade-

virkning i Gjenfødelsen og Helliggjørelsen udvandet til Christendommens oplysende og forbedrende Indflydelse, og saaledes heelt igjennem; i sin Fortolkning af Gl. Test. vilde han vel ikke nægte Miraklerne, men han anvendte dog sin umaadelige Lærdom til saa meget som muligt at indskrænke deres Tal ved at anbefale sin naturlige Forklaring. I sine mundtlige Foredrag udtalte han sig mere uforbeholdent, og søgte her paa fransk Maneer at krydre den tørre Lærdom ved allehaande lystige Indfald, der ikke sjælden blev til kaade Vittigheder. Derfor var Michaelis's Navn en Gru for mange strængt orthodore Theologer — i Sverrig blev hans Compendium endog formelig forbudt; men i Kjøbenhavn var man allerede dengang kommen saavidt, at man havde aflagt slige Fordomme.

Den danske Minister Bernstorff skattede Michaelis's Lærdom ligesaa høit, som han beundrede Cramers Smag og Klopstock's Digtergave, og det var ham, der først henledte hele Europas Opmærksomhed paa Michaelis ved efter hans Plan at foranstalte den store orientalske Reise (1761—67). Dette Foretagende skaffede den danske Regjering stor Berømmelse, og vistnok var det Danmark, der bekostede det, men ellers blev det ikke blot ledet, men ogsaa væsentlig udført af Tydskere. Blandt Michaelis's daværende eller tidligere Disciple bleve Carsten Niebuhr, Peter Forskaal og Fred. Chr. v. Haven udseete til Deeltagere, tilligemed Lægen Chr. Cramer og Maleren Baurenfeind; men de Fleste af dem døde paa den lange Reise, ikke just paa Grund af dens Besværligheder, men snarere fordi man vilde gjøre sig det altfor beqvemt og bestandig leve paa europæisk Viis. Carsten Niebuhr har siden i tvende Værker offentliggjort Reisens Udbytte: „Beschreibung von Arabien“ 1772 og „Reisebeschreibung von Arabien und andern umliegenden Ländern“ 1774—78. I

Beskrivelsen har han stadig taget Hensyn til de exegetiske Opgaver, Michaelis havde forelagt, der næsten altid sigtede til i Landet selv at finde Bestyrkelse for de naturlige Forklaringer, Michaelis anbefalede, uden at dette dog altid vilde lykkes. Saaledes kunde Niebuhr f. Ex. ikke finde det rimeligt, at Ebbe og Storm kunde drive Vandet tilside i det røde Hav, selv om man antog, at Israeliterne vare gaaede over paa det smaleste Sted; han fandt det tvivlsomt, om Skystøtten, der ledede dem paa Toget, kunde forklares af den stærke Taage, der faldt i hine Egne osv. Det hele Foretagende vakte stor Opsigt i den lærde Verden, og bidrog overordentlig til at hæve Michaelis's Anseelse allevegne, men fornemmelig i Danmark, hvorfor alle unge Videnskabsmænd, der i disse Aar besøgte Udlandet, aldrig undlode at høre ham, og Göttingen kom derved til at øve en Indflydelse paa den danske kirkelige Videnskabelighed, som Halle havde gjort i den pietistiske Tid.

Bestræbelserne for at bringe den nye tydske Theologie frem paa Kjøbenhavns Universitet vilde dog ikke strax ret lykkes. Peder Holm vedblev her endnu at holde sine Forelæsninger i stræng orthodox Retning, men uden Talent tørt og kjedeligt, hvorfor han kun ved Stipendietvangen kunde faae Studenterne til at høre dem, hvilket han ogsaa ganske naivt lod dem vide: „Man skulde høre mans Collegier, saa kunde man nok hjælpe dem til Stipendier“ *). Goiske's philosophiske Methode kunde vistnok, i Forbindelse med hans venlige forekommende Væsen, bedre tiltale de Unge; men han trængte til en Medhjælper, og man fandt en saadan i den berømte tydske Hofprædikant Joh. And. Cramer, der tillige blev ansat som Professor ved Universitetet (1765) i den afdøde H. O. Bang's Sted. Som Discipel og Ven af Er-

*) J. Møller, Balles Levnet. Theol. Bibl. X S. 13.

nesti begyndte han først at anvende dennes rensede Sands for det Sproglige paa N. T.'s Fortolkning, og gik saaledes som Exeget i mange Henseender af fra de vante Veie. Som Historiker havde han ved sin Fortsættelse af Bossuet's berømte Værk vundet et Navn i den lærde Verden, og han blev den første Theolog, der holdt Forelæsninger over Kirkehistorien ved Universitetet, hvilket han gjorde paa en livlig og smagfuld Maade, hvorved han vakte endeel Interesse for den blandt de yngre Studerende. Cramer var i det Hele en meget virksom Mand; han indskrænkede sig ikke til videnskabelige Foredrag, men pleiede tillige at anstille praktiske Øvelser i Prædikekunsten, hvori han selv var en Mester, og dannede i det Øiemed et lille Prædikeselskab; men en væsentlig Hindring i al hans Virksomhed var, at han ikke forstod ordentlig Dansk og heller aldrig gjorde sig ret Umage for at lære det*). Derfor vandt Cramer aldrig den Indflydelse paa de Studerende, som hans Evner og Lærdom berettigede ham til at vente, og Rosenstand Goiske vedblev til sin Død (1769) at være Universitetets meest afholdte theologiske Docent.

Frederik V's tidlige Død i sit 43de Aar d. 14 Jan. 1766 havde ingen Indflydelse paa den aandelige Udvikling og de kirkelige Tilstande, uden forsaavidt at Gudsfornægtelse og Religionsspot traadte mere aabenlyst frem ved Hoffet. I Udlandet havde Frederik vundet et stort Navn som Kunsters og Videnskabers ophøiede Beskytter, og hans elskværdige nedladende Venlighed mod Alle havde vundet ham Folkets Hjerte; men Vellevnet og Udsvævelser af enhver Art havde nedbrudt hans Legems Kræfter, og han var allerede en udlevet Olding i en Alder, der ellers tilhører den kraftigste Manddom. Christian VII var neppe sytten Aar, da hans Faders

*) J. Møller, Nyt Theol. Bibl. Cramers Levnet. III.

tidlige Død paa eengang gjorde ham til Enevoldskonge. Hans Opdragelse og Underviisning havde tidlig været overladt Mænd, der afgjort hørte til Tidens Fritænkere; hans Hovmester Grev Ditlev Reventlov pleide gjerne at tale ilde om alle Præster paa Cramer nær, hvem han dog havde en uvilkaarlig Agtelse for, og der fortælles, at Biskop Harboe yttrede, da han skulde forberede Kronprindsen til Confirmationen: „Jeg har fundet ham reent ukyndig i Bibelen, men vel bevandret i Tindal" (en bekjendt engelsk deistisk Forfatter) *). Hvad man kunde vente sig af en Konge, der var opdraget i saadanne Grundsætninger og under saadanne Forhold, gik paa den sørgeligste Maade i Opfyldelse. Christian **VII** var i sine første Regjeringsaar en Bold for de uafladeligt verlende Hofcabaler, medens han i sit private Liv gav alle vilde Lyster frit Tøilen. Et tilfældigt Lune bragte engang den gamle strængt kirkeligsindede Grev Danneskjold Samsøe ind i Ministeriet, og han brugte denne sin Indflydelse blandt andet til ogsaa at faae Basedov fjærnet fra Professoratet i Altona, hvor han endnu mere end i Sorø havde vakt Forargelse ved sin Lære- og Levemaade **). Men Mænd af Danneskjolds Charakteer hørte dengang til Sjældenhederne, og Kongens sædvanlige Omgivelser vare af en ganske anden Art. Saalænge den fine og kloge Bernstorff endnu kunde bevare sin Indflydelse, blev Regjeringen i det Hele ledet ligesom tidligere; men sine Omgangsvenner og Fortrolige søgte Kongen altid blandt voltairiske Fritænkere, og det ikke sjælden af den værste Slags. Engang havde den preussiske Minister Baron Borck faaet meget at sige hos den unge Konge, og han kom

---

*) C. Molbech, Til Christian VII's Historie. Nyt historisk Tidsskrift. IV. S. 543.

**) Nyerup, Luxdorphiana. I. S. 22-48.

paa det Indfald at overtale Kongen til at afskaffe Kirker og Præster for at bruge Kirkerne som Kornmagaziner; han var ogsaa ganske villig gaaet ind derpaa, og man havde i flere Dage Møie med atter at skaffe ham denne Grille af Hovedet*). Vistnok var det kun en Flyvegrille, men det røber den stadige Tone, at Enhver nemlig, der vilde gjøre Lykke ved Hoffet, maatte kunde more Kongen ved at krydre hans vilde udsvævende Lystigheder med den kaadeste Spot og de frækkeste Vittigheder, saa at Mænd som Bernstorff havde Møie med blot nogenlunde at opretholde den ydre Sømmelighed.

Kirkestyrelsen gik sin vante, mechaniske Gang, uden at Regjeringen havde nogen Følelse for dens Betydning. Præsterne bleve fremdeles brugte som reent verdslige Embedsmænd; saaledes blev det ved Reskr. af 6 Dec. 1766 paalagt dem eengang om Aaret, den 23de Søndag efter Trinitatis, men om de vilde ogsaa oftere, at prædike mod Contraband og al Art Toldsvig. Derfor var ogsaa i Slutningen af Frederik V's Tid Kaldsret til geistlige Embeder endnu engang falbudt som Kjøbmandsvare, og ved Salget af nogle Kirker med tilhørende Jordegods i Fyen, der hidtil vare forbeholdne, blev jus patronatus og vocandi tillige overladt Kjøberne (Reskr. 11 Jan. 1765); men det var dog nok ogsaa sidste Gang det skete; da der atter blev foretaget et Bortsalg af nogle Kirker paa Falster, forbeholdt Regjeringen sig dog Kaldsretten (Reskr. 20 Dec. 1766).

Angaaende Ritualets Revision vedblev der af og til i de høiere Regjeringscollegier at føres Forhandlinger, uden at disse dog bleve bekjendte i videre Kredse, og uden at de egentlig bleve førte med synderlig Iver. En lille Forandring i Kirkeskikkene, der blev foretaget kort efter Christian VII's

*) Chr. Molbech, Nyt hist. Tidsskrift. IV. S. 577-78.

Thronbestigelse var af en reent politisk Charakteer, da det nemlig blev bekjendtgjort, at „den Taksigelsesfest for Seiren over Svenskerne, som efter Ritualet holdes den 11 Febr., i Henseende til Venskab og nær Forvantskab med det svenske Kongehuus, skal ophøre med Aaret 1767". — Dog blev denne ikke den eneste. De radikale Fritænkere følte sig egentlig ikke opfordrede til at opponere mod nogen enkelt kirkelig Indretning; men stundum blev der dog bragt Forslag til Forandringer paa Bane, i det Haab ved Opgivelse af de meest anstødelige Kirkeskikke at vinde de Uvillige. Som saadanne nævnedes gjerne Besværgelsen ved Daaben og det aabenbare Skriftemaal, om hvilke der allerede i Christian VI's Tid var saamegen Tale. Dengang var Exorcismen bleven fuldstændig afskaffet i Slesvig, men ikke i det øvrige Rige; ved Afskaffelsen af det aabenbare Skriftemaal gik man den omvendte Vei, og den blev anordnet for Danmark (1767) nogle Aar tidligere end for Slesvig (1774). I Christian VI's Tid havde de danske Theologer og navnlig Biskop Hersleb været tilbøielige til at holde paa Kirketugten i Haab om at kunne rette de Misbrug, der fra alle Sider klagedes over. Ved given Leilighed havde Hersleb i Frederik V's Tid udtalt sig paa en lignende Maade, og Biskop Harboe, som var den eneste Biskop, der nu blev spurgt, vilde just ikke tilraade nogen Forandring, men havde heller ikke videre Betænkelighed ved den, dersom Regjeringen besluttede sig dertil*). Paa den anden Side var i Praxis Skriftemaalets Anvendelse bleven betydelig indskrænket derved, at Altergangsforsømmelser ikke

*) Harboe's Brev af 30 Mai 1767 vedlagt Forordningen i Justitsministeriets Archiv. I dette Brev omtales tillige en Betænkning afgivet 1753 om Lovens anden Bog, hvilke Forhandlinger om en Revision af den statskirkelige Lovgivning, ikke ere mig nøiere bekjendte.

mere straffedes paa denne Maade, hvilken Vedtægt ogsaa i Frederik V's Tid stedse havde fundet Medhold hos Regjeringen (Reskr. af 17 Dec. 1756 og fl.). Derfor var der kun een Leilighed tilbage for dets praktiske Anvendelse, nemlig ved Leiermaal, Horeri og Løsagtighed, og derfor regner man gjerne dets fuldstændige Afskaffelse fra Forordn. af 8 Juni 1767, hvorved de i slige Tilfælde sædvanlige Dispensationer, der af de mere Velhavende kjøbtes for Penge i Cancelliet, forandredes til eet almindeligt Afladsbrev. Denne Forordning byder nemlig, at „de, som forsee sig med Leiermaal, skal efterdags være fri for at staae aabenbar Skrifte imod at sættes 8 Dage paa Vand og Brød, medmindre de ville erlægge og indsende det for de hidtil bekomne Fritagelses-Bevillinger paabudne; foruden at de herefter som hidtil betale de i Loven fastsatte Bøder". Som Motiv til denne Forordning anføres, at Skriftemaalet „istedenfor at opnaae den derved hafte gode christelige Hensigt medfører adskillige Uleiligheder, og giver ofte Anledning til Misbrug og Forargelse". Det er ganske vist, at et saadant Skrifte sædvanlig kun forøgede Forargelsen ved at give den letfærdige Snak ny Næring; men paa den anden Side har Statskirken dermed opgivet, hvad der til alle Tider har været anerkjendt for et væsenligt Led i god kirkelig Orden. Rigtignok er efter Loven det aabenbare Skriftemaal ingenlunde fuldstændigt afskaffet; ikke alene ved de grove borgerlige Forbrydelser kan det nemlig bringes i Anvendelse, men ogsaa mod reent kirkelige Forseelser, mod Bandsatte, mod dem, der fornægte enten Kirkens Lærdom eller Kirkens Skik og Orden; men Ritualets Bestemmelser om Bandsættelse ere sjælden eller aldrig gjennemførte, og andre kirkelige Forseelser ere sædvanlig hengaaede upaatalte; derfor er det en Kjendsgjerning, at det aabenbare Skriftemaal efter den Tid lidt efter lidt forsvinder.

Saaledes skriver en Præst Aar 1789 om sin Erfaring i den Henseende: „Jeg har i tolv Aars Embedstid kun holdt tre aabenbare Skriftemaal, og disse kunde efter vore nuværende Indretninger let være undgaaede, da de alle tre vare for Altergangsforsømmelser; min salig Fader derimod havde i 34 Embedsaar holdt over hundrede i Anledning af forskjellige Forseelser“ *).

Pludselig indtraadte der en Forandring i Regjeringens rolige Gang, da Livlægen Joh. Fred. Struense havde benyttet sin Indflydelse ved Hove for at bane sig Vei til Magtens høieste Trin, og skjøndt det ikke kunde komme saa uventet for dem, der vare indviede i Hoffets hemmelige Historier, maatte det dog i høieste Grad overraske Landet, med Eet at see en tydsk Fritænker, dannet i Voltaires Skole, beklædt med en Enevoldskonges hele ubegrændsede Myndighed. Som saadan betragtedes nemlig Struense af hele Samtiden, og forsaavidt med Rette som han var en epikuræisk Vellystning, der aldrig bekymrede sig om Religion og Christendom uden som Slibesteen for sin Vittigheds Pile. Hans Fader, den alvorlige og strængt kirkelige Adam Struense, General-Superintendent i Slesvig og Holsten, havde ingen Indflydelse havt paa ham; som vordende Læge havde han i sine yngre Aar fornemmelig sysselsat sig med naturvidenskabelige Studier, og havde deraf øst en materialistisk Betragtning af Menneskelivet, der bedst passede med hans egen regelløse og udsvævende Leveviis. Gjennem Læsning af den Tids beundrede franske Forfattere havde han dannet sig sit politiske System, der dog mere kom frem som Brudstykker af en Tankegang end som veloverveiede Grundsætninger. Struense var unæg-

---

*) Henrik Ussing, Kirkeforfatning i de danske Stater. IV. 2. S. 479.

telig en Mand med Talent og Dygtighed, men uden al Charakteer og uden al indre sædelig Holdning. Det var uforudseelige Omstændigheder, som han havde Klogskab og Ærgjerrighed nok til at benytte, der spillede ham Magten i Hænderne, og han brugte den ligesaa letsindigt som han havde grebet efter den, uden nogensinde at gjøre sig rede for hvad han egentlig vilde, eller hvorledes han kunde gjennemføre det.

Den første offentlige Akt, der bebudede den nye Regjering var den bekjendte Ordre af 4 Sept. 1770, der ophævede al Censur: „Vi have efter modent Overlæg besluttet, at indrømme en uindskrænket Frihed for Pressen i vore Riger og Lande, saaledes at Ingen herefter er pligtig til, at underkaste de Bøger og Skrifter, han agter at lade trykke, den hidtil anordnede Censur og Approbation". Hvor pludselig og uventet end denne Forandring skete, saa manglede den dog ikke al Forberedelse; gjennem hele det 18 Aarhundrede og fornemmelig i Frederik V's Tid var Censuren langtfra bleven udøvet med den tidligere Strænghed, og fra en anden Side var den derved forberedt, at ikke saa blandt Tidens Dannede ganske delte den nye Magthavers Anskuelser i den Henseende, saa at det ikke blot var blandt Fremmede, men ogsaa i Landet selv, han indhøstede begeistrede Lovtaler for denne Foranstaltning. „Endelig — skriver Suhm Aaret efter, 1771 — er den forønskte Dag fremkommet, den Tid jeg saameget har længtes efter, at Enhver kan skrive hvad han tænker, at Baand og Lænker ei mere ligge paa Forstanden, at Enhver kan vise sig saadan som han er.... England viser ogsaa, at Imodsigelser mod Sandhederne haver ikkun tjent til at sætte dem i et større Lys. De slette Skrifter forsvinde desuden af sig selv; de gode blive evig ved... Gode Skrifter behøve Tid til at modnes, slette kunne derimod af Enhver i Hast

letteligen frembringes. Skrivefriheden kunde derfor hos os ei andet end bringe slette Skrifter ud i Begyndelsen, og vi vide ogsaa at den haver gjort det; men med Tiden have vi Aarsag til at haabe gode og udførlige, hvorudi Sandheden siges uden Sky dog med Anstændighed" *).

Censurens Ophævelse aabnede Sluserne for en utrolig Masse Flyveskrifter, der i Begyndelsen ødslede med Lovtaler over de Magthavende; men efterhaanden som Stemningen forandrede sig, saa blev ogsaa Tonen i Døgnskrifterne en anden, saa at man ikke sjælden haanede Cabinetsministeren paa den plumpeste Maade. Dette gav Anledning til, at en ny Cabinetsordre af 3 Octb. 1771 mindede Skriverne om, at Enhver skulde, om end Censuren var ophævet, være ansvarlig, for hvad han skrev, eller, om Bogen udkom uden Navn, maatte Bogtrykkeren bære Ansvaret. Denne Ordre skræmmede Mange, og det var i den Anledning Suhm i sit nysnævnte lille Skrift gjorde opmærksom paa „at Forfølgelser for Skrifter, som end kunde have fortjent det, er det samme som Forbud mod at skrive; det var at nedrive med den ene Haand, hvad man opbyggede med den anden". Den Frygt, Suhm saaledes udtalte, var imidlertid dengang uden Grund, da Struense aldrig, saalænge han havde Magten, indlod sig paa Presseforfølgelser.

Den omtalte Masse af Flyveskrifter fra Trykkefrihedens saakaldte gyldne Tid er, hvor maadelige eller ubetydelige end de fleste af dem ere, forsaavidt af Interesse, som de bragte frem hvad der rørte sig mellem Folk. Man maatte vente at det saa ofte bekæmpede Fritænkeri nu skulde komme til Orde, og det skete forsaavidt ogsaa som det var det, der gav sig Luft sig i bittre og haanende Udfald mod den geistlige

---

*) Suhm, Samlede Skrifter. VI. S. 429, ff.

Stand. Grunden hertil kan neppe tilskrives Standens daværende intellektuelle eller moralske Tilstand; men Angrebet udgik dengang fra den udannede Masse, der ikke kunde indlade sig paa Strid om Lærdommen, og derfor holdt sig til hvad der faldt meest i Øinene, nemlig Præsternes gode Indtægter. Begyndelsen til disse Angreb gjorde en norsk Student Jac. Chr. Bie, der havde faaet Procuratorbestalling; han havde tidligere skrevet adskillige moralske Skrifter, som ikke havde gjort synderlig Lykke; men desto mere Opsigt vakte han ved „Philopatreias trende Anmærkninger a om de dyre Tider og Handelens Svaghed, b om Rettergang, c om Geistlighedens Indkomster“ altsammen afhandlet paa nogle faa Blade, der udkom 1770. Dermed var et Emne angivet, som fandt Gjenklang og blev behandlet i en Mængde Forsvars- og Modskrifter; men Bie selv havde ingen synderlig Glæde deraf, da han allerede Aaret efter (1771) blev af Høiesteret dømt til Rasphuset paa Grund af en forargelig Prædiken, han holdt i Hvidouvre Kirke, over Høisangen*), og maatte siden paa Grund af Falskneri forlade Landet. Imidlertid var Tonen i Philopatreias Angreb endnu temmelig maadeholdende, og det fremførte Tanker, der ofte have fundet bedre Talsmænd. „Præstestanden burde have en staaende Løn — hedder det blandt andet — alle Offringer burde afskaffes; ingen Embedsforretning betales — O Skam at lægge Told paa Salighedens Midler!.. Det lader forunderligt at læse i Aviserne, naar et Præstekald er ledigt, at man altid sætter hos dets Indkomster; ret ligesom Lønnen og ikke Guds Ords Tjenesten var Øiemedet af det geistlige Embede... Blive ikkun Indkomsterne formindskede, da ville vi vel finde

*) Denne Bies Prædiken findes paa Kgl. Bibl. Thott. Sml. 4. 410.

flere lærde, skjøndt færre fede Præster... De Geistliges Antal er altfor stort" osv. — Langt haanligere var Tonen i andre saakaldte Modskrifter; saaledes hedder det i et andet, "Antiphilopatreias tre Anmærkninger": "O I Himmelens Sendebud, Zions Vægtere! hvor er det utaaleligt at see Eder angribes! skal og Misundelsens Pile trænge ind til Eder, og vil man berøve Eder den velfortjente Løn for Eders Arbeides sure Sved! Til Trods for alle Præstehadere skal denne umistelige Stand blomstre!.. Det var bedre man tænkte paa at forøge denne Stands Belønninger og Antal" osv. Af Skrifter, der talte i denne Tone, kom der vistnok mange, og de fandt udentvivl ogsaa nok deres Læsere, men Angrebet var i det Hele for plumt til at finde Medhold i de dannede Klasser, og man glædede sig derfor almindelig over, at Ove Guldberg blandede sig i Striden ved at skrive "Philodani Undersøgelse af Philopatreias Anmærkninger" 1771. Han gjennemgik her Bie's Flyveskrift Stykke for Stykke i en rolig overveiende Tone, og med Hensyn til den her omhandlede Sag anstillede han Beregninger over Geistlighedens Lønning, og fandt, at man ikke kunde kalde den overdreven, naar man gik ud fra, at Præsterne skulde leve som Middelstanden i Kjøbstæderne eller paa Landet og endda have noget tilovers til at kjøbe Bøger for*). Imidlertid glemte man snart denne Sag over de mangfoldige andre, der vare bragte paa Bane, saameget mere som Strømningen snart gik en anden Vei, nemlig at udtale en almindelig Harme og Fortrydelse over Foranstaltninger, hvori man saae en Bestræbelse for at nedbryde al Religion og Sædelighed.

Endskjøndt Struensees Ligegyldighed mod al Religion gjorde ham utilbøielig til at indlade sig paa nogen omfattende

*) Luxdorph's Samling af Trykkefriheds Skrifter I—III Bind.

Reform i de kirkelige Anliggender, saa skulde man dog ogsaa indenfor Kirkens Enemærker spore hans Fodtrin. Ved den nye Helligdags-Anordning af 26 Octb. 1770 blev der foretaget flere vilkaarlige Forandringer i den gamle Kreds af Fester, der vare anordnede i Ritualet, og som fra den ældste Tid havde vundet kirkelig Hævd. Helligtrekongers Dag, den gamle Slutningsfest for Julen blev udstreget — udentvivl fordi de Lærde ikke mere kunde finde Stjernen, der ledede til Bethlehem —, tilligemed den tredie Festdag i de tre store kirkelige Hoitider; endvidere forsvandt ganske Marie Besøgelses- og Marie Renselses-Dag, St. Hans Dag og Mikkels Dag, hvilke tvende sidste især havde vundet folkelig Betydning som Midsommers- og som Høstfest; tvende andre, Marie Bebudelses- og Alle-Helgens-Dag sattes paa Aftægt, saaledes at disse Dages Evangelie- og Epistel-Texter henlagdes til den paafølgende Søndag. Som Motiv til denne vilkaarlige Forandring i den gamle kirkelige Skik anføres, at „Festdagene mere anvendtes til Lediggang og Laster end til sand Gudsdyrkelse“, hvorfor man haabede, „at Søndagen og de vedblivende Fester med desmere Alvorlighed og Andagt skulde helligholdes“. Skjøndt dette Haab aldrig blev andet end hvad det fra først af var — et tomt Ord, saa stemmede Forandringen for godt med Tidens ukirkelige Sands, til at man skulde forsøge paa siden at tage den tilbage; lignende Indskrænkninger i de gamle Festdage vare ogsaa foretagne i andre Lande, og Struenses Festlov blev derfor stadig den gjældende i den danske Kirke. — Mere end med reent kirkelige rituelle Anordninger befattede Struense sig med Sager, der angik den almindelige Sædelighed. Dertil hører Forord. af 27 Dec. 1770 angaaende Ægteskab, der forsaavidt forandrede den ældre Lovgivning som de Slægtled, mellem hvilke en ægteskabelig Forbindelse tidligere kun var tilladt efter speciel kon-

gelig Bevilling, nu bleve fuldkommen frigivne, nemlig Søskendebørn og Næstsøskendebørn, en Bestemmelse, der kort efter d. 3 Apr. 1771 gjentoges saaledes, at „alle Ægteskaber mellem Blods- og Svogerskabs-Forvandte, hvilke ikke i Guds Lov udtrykkelig ere forbudne, maatte herefter være tilladte uden Dispensation“. De strænge Bestemmelser, hvorved den canoniske Ret i Pavedømmets Dage vilde sætte ligesom Hegn og Gjærde om Moselovens Anordninger, vare første Gang efter Reformationen blevne formildede ved Frederik II's Ægteskabslov af 1582; men senere var man gaaet videre, og kongelig Dispensation kunde bevilge Ægteskaber i andet og tredie Led. Det var ikke ualmindeligt, at Theologerne anbefalede Moselovens Anordninger som den eneste Rettesnor i denne Henseende; det havde Joh. Dav. Michaelis gjort, og det gjorde hos os Nicolai Engelh. Nannestad, Professor i Hebraisk ved Gymnasiet i Odense, i sit Skrift „Nødtørftig Oplysning om Forvandtskabs Led“ Kbhv. 1771, der altsaa i det Hele billigede Cabinetsministerens Foranstaltning. Men den almindelige Mening saae deri en letfærdig Krænkelse af Familieforholdet, hvorfor den følgende Regjering fandt sig beføiet til atter at tage den tilbage, og ved Forord. af 14 Dec. 1775 blev særlig kongelig Dispensation atter gjort til Pligt i slige Tilfælde. — En anden Forandring i Behandling af Ægteskabssager, der foregik i Struenses Tid, fandt derimod ganske den senere Regjerings Bifald og blev af denne fuldstændig gjennemført; ved Cancelliskrivelse af 12 Octb. 1771 blev nemlig for Sjællands Stift alle de Sager, der hidtil havde været behandlede af Capitels- eller Tamperretten, henlagte under den nylig organisererede Hof- og Stadsret, og dermed begyndte denne halvkirkelige Domstol, der hidtil havde bestaaet som en Levning af de gamle Capitler, at forsvinde for at gaae op i de almindelige verdslige Domstole.

Stor Forargelse vakte derimod Forord. af 13 Juni 1771, der deels bestemte, at der ved Daaben ikke maatte gjøres nogen Forskjel mellem ægte og uægte Børn hverken med Hensyn til Tiden eller andre Omstændigheder, deels at de i Loven befalede Bøder for Leiermaal herefter skulde bortfalde. Som Motiv hertil anførtes, at Bøder og Straffe ofte forhindrede Forældrene i at opfylde de Pligter, der paalaae dem med Hensyn til Børnenes Opdragelse; men desuagtet vakte denne Bestemmelse almindelig Uvillie, og neppe var Struense falden, førend den ved Pl. 27 Febr. 1772 atter blev tagen tilbage, da den „tværtimod Kongens Hensigt havde givet Anledning til megen Forargelse, samt Ærbarheds og gode Sæders Overtrædelse, ligesom og lovligt Ægteskab ved saadan Misbrug forhindres." Derimod blev det første Punkt ved Magt, da man fandt det rigtigt, at der ikke maatte paatrykkes de uægte Børn nogen Plet, eller deres Fødsel dem i nogen Maade forekastes eller bebreides. Andre Anordninger af en endnu mere anstødelig Art, — som Forord. af 28 Juni 1771 for Hertugdømmerne, hvorved det blev Personer tilladt, der havde begaaet Ægteskabsbrud, at gifte sig sammen efter erhvervet Skilsmisse eller efter den ene Ægtefælles Død; Forord. om Tallotteriet, eller andre af en mere lokal Natur, — i Forbindelse med Hoffets hele udsvævende Leveviis, vakte den almindelige Uvillie mod Struense, og man meente at see en planmæssig Bestræbelse efter at nedbryde al Kydsthed og Sædelighed.

Igjennem Flyveskrifter udtalte en Mængde anonyme Forfattere denne Uvillie imod Regjeringen, og det ikke sjælden paa den groveste Maade; der indtraadte et Omslag i Dagens politiske Stemning, og nu var Iver for Sædelighed og Velanstændighed Emnet, der ved alle Leiligheder flød i Pennen, uden at dog denne Iver hos de fleste Skrivere havde nogen

dybere Gehalt. Mellem de mere alvorlige, der er bleven mærkelig ved sin senere sørgelige Skjæbne, var en ung Student Christian Thura, som under Navn af „Sandsigeren“ troede sig kaldet til paa Prent at holde Bodsprædikener mod Tidens Vanart. En lille Piece „Svar paa Publici Vegne til Philopatreias“ havde gjort Lykke og faaet god Afsætning; det gav ham Mod til, med altid dristigere Selvtillid at forfølge den Bane, han var slaaet ind paa. Til at vise Tonen i disse Skrifter kunne følgende Exempler tjene: (Sandsigeren S. 178): „Proff. phys. burde saaledes docere Physiken, at Guds herlige Egenskaber fremskinnede af Naturens Betragtning, ingenlunde saaledes, at Studenterne bleve bragte i Tvivl om Guds Existents. De burde ikke som vores nuværende Simon Magus, jeg mener Prof. Kratzenstein, tage sig for at gjøre Mirakler, eller at bevise med physiske Experimenter, at de i den hell. Skrift omtalte vare ikkun blotte Naturens Virkninger“ — Fremdeles (Sandsigeren S. 198): „Det var at ønske, at alle de, som kaldes Geistlige, vare alle saadanne Geistlige i Henseende til Igjenfødelse og Udrustelse med de aandelige Gaver. Almuen er nu i den Tanke, at de, som i Kongens Navn blive beskikkede til at forrette geistligt Embede, de ere og strax i Sandhed Arbeidere i Guds Viingaard; ... nei til at forrette et geistligt Embede hører en indvendig guddommelig Drift, som vi i Theologien kalde Guds Kald, og det kan hverken Konger eller Fyrster give Nogen. Tro mig, at Døren til Cancelliet, Ober-Sekretærens Forgemakker, eller Kirkepatronens Stuer ere ingenlunde de rette Døre til Christi Faaresti“ osv. — Men fornemmelig rettede Thura sit Angrebs hele Hæftighed mod Regjeringen; saaledes: „Nu har et fremmed, ganske uvedkommende Parti Overmagten, og saalænge det varer, skal alting være engelsk med Hensyn til udvortes Ting, og i Henseende til Reli-

gionen preussisk, hvad der er det samme som naturalistisk eller atheistisk"*)....; eller ved en anden Leilighed: „Vee over dem, der ville overtale en Suveræn til at tro, at han ingen Pligter har uden til sig selv og sine Passioner. Det er uomkasteligt, at vore Forfædre aldrig kan have Magt til at sælge os til nogle Vellysternes Slaver, som uden engang at kjende Landets Sprog, eller Landets Børn, Skikke og Love ere blevne ophøiede i Kongens Sted"**). Imidlertid lod Struense saavel dette som meget andet, der var langt mere nærgaaende, gaae hen aldeles ubemærket, og det var først den følgende Regjering, der lod den ulykkelige Thura bøde, for ved hans Domfældelse at skræmme Døgnskriverne.

Mellem disse Flyveskrifter fra Struense's sidste Tid var der dog ogsaa et enkelt, der bragte dogmatiske Spørgsmaal paa Bane og det i en bestemt rationalistisk Retning: „Den Lære om Helvedes Evighed prøvet, og dens skrækkelige Følger viste af en Selvtænkende, samt Betænkning om den Lære om Arvesynden". Forfatteren er anonym; men den lille Piece bliver derved mærkelig, at den indeholder det første aabne Angreb paa en kirkelig Læresætning. Tankegangen er her væsentlig følgende: „Ingen Lastefuld er saa forhærdet, at han jo ved at see de Dydiges lykkelige Tilstand, om ikke før saa i det andet Liv, vil komme til at bede om Forladelse, og skulde Gud da kunne støde den Angrende fra sig, han, hvis Kjærlighed ingen Grændser kjender?" Fremdeles: „Ifald Mennesket ved Arvesynden er ganske fordærvet, saa kan det Onde ikke mere tilregnes ham, men han er som han er af Gud; hvorledes kan det stemme med Guds Hensigt at gjøre

---

*) Chr. Thura, Sandsigeren. S. 104.

**) Chr. Thura, De danske Skriveres ulykfalige Skjæbne 1771. S. 4—5.

Alle lykkelige? slige Skabninger kunne ikke være frembragte af et godt Væsen" *). Den eneste, der tog til Gjenmæle, var Henrik Ussing, dengang theologisk Candidat, men hans Modskrift: „Billige Tanker om Helvedes Evighed og Arvesynden" 1772, udkom først efterat Regjeringsforandringen var indtraadt, og deraf forklarer det sig let, hvorfor Ingen paatog sig den Angrebnes Forsvar, endskjøndt der vistnok var Mange, der deelte hans Meninger.

Struensés forandrede Regjeringssystem indtraadte for pludseligt og varede for kort, til at det ret kunde komme til udfolde sine Virkninger. Blandt de mange umodne Planer, der bidrog til at bringe Usikkerhed ind i alle Forhold uden dog at lede til noget endeligt Resultat, var ogsaa en Omordning af Høiskolens hele Indretning og Virksomhed, en Sag, der naturligviis interesserede Mange, og som satte mange Penne i Bevægelse. Struensés Tanke dermed var at omdanne Kjøbenhavns Universitet efter de tydske, saaledes at dets dobbelte Formaal, deels at prøve vordende Embedsmænd, deels at være en fri videnskabelig Læreanstalt, bestemt sondredes, og det hele Examensvæsen aldeles adskiltes fra Universitetet. Det manglede heller ikke paa Mænd og det dygtige Mænd, der ganske deelte Cabinetsministerens Anskuelse. Det blev overdraget Biskop Gunner i Thronhjem at udarbeide Planen for Værkets Udførelse — en Mand, der i sin Ungdom havde udmærket sig som Philosoph af den wolfiske Skole, og som siden med Iver og Dygtighed havde lagt sig efter Naturvidenskaberne. Fremdeles hørte den berømte Rektor i Helsingør, Jakob Baden, mellem denne Anskuelses Forfægtere, og i et lille Skrift „Upartisk Undersøgelse om akademiske Examiner" udtalte han sig skarpt imod den be-

*) Samling af Trykkefrihedens Skrifter. 19 Bind.

staaende Indretning som et Laugsvæsen, der hæmmede al ægte videnskabelig Frihed. Den samme Grundtanke var den ledende i Gunner's Forslag: Professorernes Tal skulde i det Hele forøges, og der skulde stadig drages Omsorg for at der i hver Klasse eller Facultet kunde uddannes yngre Mænd som Adjunkter til at træde i de ældres Sted; deres Lønning skulde formindskes, saa at de tildeels maatte leve af deres Forelæsninger og skulde derfor heller ikke være forpligtede til at holde disse uden Betaling; alle Forelæsninger skulde holdes paa Modersmaalet. Derimod skulde alle Embedsexaminer holdes ganske sondrede fra Universitetet, og den theologiske afholdes af Stiftsconsistorier bestaaende af Biskoppen i Forening med syv af de dueligste Præster i Stiftet. Det var Grundtrækkene i Gunners mærkelige Forslag, og skjøndt lignende Anskuelser ogsaa senere have fundet Forsvarere blandt Universitetets Professorer, saa er man dog praktisk altid gaaet den modsatte Vei, altid mere og mere at gjøre Universitetet til en Skole for Embedsmænd. Dengang var Forslagets Skjæbne hurtigt afgjort. Gunner indgav det d. 16 Dec. 1771; men Maanedsdagen derefter havde Cabinetsministeren udspilt sin Rolle, og Ingen tænkte mere paa at iværksætte saa gjennemgribende Forandringer*).

Efterretningen om den voldsomme og pludselige Hofrevolution, d. 17 Jan. 1772, blev modtaget med Overraskelse og Glæde allevegne i Landet, ikke blot fordi alt hvad der er kommen til Magten har Forventningen og Jubelen paa sin Side, men fornemmelig fordi Struensee uagtet enkelte geniale Glimt i sin Statsstyrelse i sin Enevældes korte Tid havde naaet at støde alle Hjerter fra sig. Der berettes kun om een Præst, som i hans Velmagtsdage udtalte sig i sine Prædike-

*) Nyerup, Universitets-Annaler. S. 384-404.

ner djærvt og kraftigt mod Hoffets Udsvævelser, og det var Joh. Andr. Cramer, som derfor pludselig 1771 fik sin Afsked som Hofprædikant, hvorpaa han endnu samme Aar forlod Kjøbenhavn og gik til Lybek som Superintendent. Men strax efter Struenses Fald gjenlød alle Prædikestole af Taksigelsestaler, fordi Gud havde beskjærmet det kongelige Huus og nedkastet Spotterne. En Mængde af disse bleve trykte, saaledes af Biskop Harboe, Pastor Schønheyder ved Trinitatis, Hofpræst Janson o. m. fl.; men Ingen udtalte en haardere Dom over den faldne Regjering end N. E. Balle, dengang Præst i Kjettrup og Gjøttrup, Aalborg Stift: „Religionen maatte flygte tilsidst ud af Grændserne af Frygt for Spotternes Grumhed. Dyd og Ærbarhed havde man nedstødt fra de dem tilkommende Æresæder; men Lasten havde glimret paa Thronen, og Utugt bemægtiget sig de høieste Værdigheder. Udlændinge vilde plyndret Levningerne af vore forrige Skatter, og Fremmede havde deelt det overblevne Bytte mellem hverandre" osv.*). I samme Tone talte Suhm's berømte „Brev til Kongen": „Længe nok have Religion og Dyd hos os været traadte under Fødder; Retsindighed og Ærbarhed altfor længe forviste fra vore Grændser. — En skammelig Sammenrottelse af nedrige Folk havde bemestret sig Din Person, gjort Adgangen til Dig umuelig for alle Retskafne. Du saae og hørte kun igjennem Deres Øine og Øren; imedens Dit Land svømmede i Taarer; Frygt og Forskrækkelse herskede allevegne; imedens det danske Navn var blevet til en Vanære; imedens Patrioterne stode forbausede; Rigerne udsugedes, det kongelige Huses Sol formørkedes, og Alting var til Priis for Æresskjændere og Gudsbespot-

*) Samling af Trykkefrihedens Skrifter. Anden Række. 1ste Bind.

tere" osv.*). Dette Brev blev modtaget med en mageløs Enthousiasme, og fandt en saa rivende Afsætning, som dengang endnu aldrig noget og siden kun faa politiske Flyveskrifter have fundet. Det udtalte en Stemning, der rørte sig i det hele Folk, og det vilde have fortjent al den Roes for frimodigt og djærvt Fædrelandssind, som saa rigelig blev det til Deel, dersom det, hvad ogsaa en af dets Recensenter bemærkede, var bleven trykt d. 16 istedenfor d. 18 Januar.

Den Regjering, der ved den pludselige Omvæltning af 17 Jan. banede sig Vei til Magten, var da i Et og Alt en fuldkommen Modsætning til den opløste. Var Struense rask og iilfærdig, saa var Guldberg sindig og betænksom, og skattede grundig Videnskabelighed høiere end letfærdig Genialitet; var hiin heeltigjennem tydsk i sit Sprog og fransk i sin Tænkeviis, saa var denne dansk, og det regnedes ham med Føie til stor Fortjeneste, at han satte Grændser for den overalt indtrængende Tydskhed. Det kan være tvivlsomt, hvorvidt man har Lov til ligefrem at benævne den Regjering, der afløste Struenses, med Guldbergs Navn, men med Hensyn til det, der angaaer os her, Styrelsen af Kirke og Skole, er det vistnok hævet over al Tvivl, at det var denne Mand, der alene afgav den ledende Tanke. Det guldbergske Ministerium har ogsaa netop derved sin store Betydning, at der dengang atter kom en Mand for Styret, der med hele sin Kjærlighed omfattede Kirkens og Skolens Virksomhed, og søgte ved alle Midler at understøtte og fremme denne. Desuagtet vilde man miskjende dette Ministeriums væsentlige Charakteer, naar man deri vilde see en Gjentagelse af Christian VI's Kirkestyrelse, og Forskjellen mellem begge er givet i Guldbergs hele theologiske og kirkelige Stilling. Han var en Discipel af Goiske,

*) Suhm, Samlede Skrifter. XVI. S. 1.

dannet i den wolfiske Skole, og det var hans Overbeviisning, at den aabenbarede Sandhed fuldkommen lod sig bevise af Fornuftgrunde. Det var ikke ad Følelsens Vei, han var kommen til Erkjendelse af Christendommen, og man mærker hos ham Intet til en egentlig pietistisk Opvækkelse; men derved bliver hans Forhold til Kirken og hans Anskuelse af den kirkelige Virksomhed en væsentlig forskjellig. Det var igjennem Skolen, gjennem en grundig Videnskabelighed, han vilde lægge den rette Grundvold for Kirkens fremtidige kraftige Bestaaen, idet han gik ud fra at enhver grundig Forskning og Oplysning maa tjene til at bevise Christendommens Sandhed. Derfor mærker man i Guldbergs Tid slet ikke til nogen praktisk Bestræbelse for Menighedernes Opvækkelse, men alt gaaer her ud paa at virke igjennem Skolen. Man kan derfor heller ikke uden videre betragte hans Ministerium, hvad man i det politiske Sprog kalder, en Reaction mod Tidens Fremskridt. Den nyere tydske Theologi, der i Gøttingen havde sit Midpunkt, fandt i Guldberg en velvillig Beskytter; han anerkjendte dens grundige Lærdom, der havde beriget Bibelstudiet med mange nye Erkjendelser, og hans Bestræbelser gik væsentlig ud paa at omplante den paa dansk Grund. Paa den Maade fortsatte Guldberg, hvad Bernstorff allerede havde begyndt; vel med den Forskjel, at han var mere dansk af Sind og besad en grundigere Indsigt, en større personlig Interesse for den kirkelige Videnskabelighed; men uden at han egentlig vilde lægge noget Baand paa den frie Forskning, naar kun denne bar Præget af Alvor og Grundighed.

Guldberg havde som bekjendt sin Stilling ved Enkedronning Juliane Marie's Hof, som Lærer for Arveprinds Frederik, at takke for sin politiske Indflydelse. Han var allerede dengang høit agtet som Videnskabsmand; hans »Verdenshistorie« (1 Deels I og II Bind, 2 Deels I Bind 1768-72), blev

af Samtiden berømmet som et udmærket Arbeide, og det samme gjælder om hans egentlige dogmatiske Hovedværk „Den naturlige Theologi som Indledning til den aabenbarede“ 1765 og „Den aabenbarede Theologi“ 1773. Det er affattet mere som en Lærebog end i en stræng videnskabelig Form, men Bogen er dog for omfattende, for vidtløftig til Skolebrug, hvorfor der i det Øjemed senere blev foranstaltet et Udtog af Benj. G. Sporon („Den christelige Religions Hovedlærdomme“ 1780). Angaaende sin kirkelige Stilling udtaler Guldberg sig i Fortalen til den naturlige Theologie saaledes: „Jeg har søgt at vise den yndige Overeensstemmelse imellem Fornuft og Skrift .... Der kan være mange Slags Feil i dette Arbeide; dog troer jeg ikke, at deri findes nogen Afvigelse fra den hellige Skrifts Lærdomme, som er vor Kirkes ... I alt andet har jeg betjent mig af den anstændige Frihed, og ikke folgt mig til nogen vis Tale- eller Læremaade“ — og i Fortalen til den aabenbarede: „Jeg har fulgt Skriften og ikke noget System, min egen Overbeviisning og ikke nogen Lærers Myndighed. Mig er det nok, at dette mit Skrift er eenstemmigt med vor Danske Kirkes symbolske Bøger; de indskrænke ikke en Tænkendes sunde Frihed og afvige aldrig fra Skriften“. — Med Opgivelse af den gamle systematiske Form vil Guldberg altsaa give den christelige Lære i en renset Skikkelse; men dog er han deri forskjellig fra Gøttingerne, at han lægger større Vægt paa sin Samstemning med de kirkelige Symboler, hvilket man ogsaa kjendelig sporer i hele Udviklingen. Hans Retning er heelt igjennem apologetisk, han vil forsvare den bibelske Christendom mod den herskende Vantro; men derved kommer dog Tidens Indvirkning uvilkaarligt til at gjøre sig gjældende og det fornemmelig fra to Sider. Det er saaledes Tidens Fordring, at al Lærdom skal have et moralsk-praktisk Formaal, og dette leder uvilkaarligt til at lade Troens Hemmeligheder

træde tilbage som det Underordnede i Forhold til den sædelige Stræben, hvorved den hele Udvikling let erholder en pelagiansk Charakteer. Den anden Fordring er, at Guds Ideen skal holdes saa ophøiet som muligt, ublandet og ubesmittet af alle sandselige Forestillinger, og under denne Bestræbelse kommer man let til at forflygtige Guds levende personlige Aabenbaring, der fremtræder dybest og stærkest i selve Forsoningens Stiftelse. Igjennem disse tvende Fordringer vandt Tidens almindelige Philosophie Indflydelse paa Theologernes Tankegang, og en saadan er ogsaa umiskjendelig hos Guldberg, skjøndt han for sin Person ikke af den Grund finder sig beføiet til at opgive noget Punkt af den vedtagne Kirkelære.

Som Guldbergs nære Aandsfrænder mellem de tydske Geistlige, der efter deres Stilling kom til at træde i en nærmere Samvirksomhed med ham, maa vi nævne Joh. And. Cramer, Baltasar Münter og Hector Fr. Janson. — Cramer gik, da han i Struensees Tid 1771 maatte forlade Kjøbenhavn, til Lybæk som Superintendent; men „han trivedes ikke der, da han havde afkastet altfor mange theologiske Fordomme, til at han kunde faae Indgang i den By" *); han blev derfor 1774 af Guldberg kaldet som theol. Prof. til Kiel, hvor han tillige blev Universitetets Kantsler, og fik derved en Indflydelse paa det hele Kirke- og Skolevæsen i Slesvig og Holsten, der satte ham istand til for disse Landsdele at gjennemføre de samme Forbedringer, som Guldberg arbeidede for i det egentlige Danmark. I Balthasar Münter, der 1765 var bleven Præst ved Petri Kirke i den afgaaede Rhon's Sted, besad Kjøbenhavn en Prædikant, der ligesom Cramer søgte at fængsle Tilhørerne ved oratorisk Kunst. Som Forfatter blev han især bekjendt af sin „Bekehrungsgeschichte

*) Suhm, Samlede Skrfteri S. X 28.

des Grafen Struensee« 1772, en Bog der iøvrigt er bleven meget forskjellig bedømt; og han var af sin Samtid høit skattet baade som Prædikant og som Psalmedigter. Hector Fr. Janson var 1766 kommen som tydsk Hofprædikant til Kjøbenhavn, men han sluttede sig langt nøiere til det danske Folk end enten Cramer eller Münter havde gjort, og han kom derved uden egenlig i nogen Henseende at være udmærket begavet, til at indtage betydelige Embedsstillinger i den danske Kirke.

Dog det var ikke ved indkaldte Tydskere, Guldberg søgte at glimre, og vi maa derfor især lægge Mærke til den Kreds af yngre dygtige danske Mænd, der ved ham kaldtes til Virksomhed i Kirke og Skole. De fleste af disse havde i Aarene 1767—70 studeret i Göttingen, nemlig Nikolai Edinger Balle, Lorents Ancher, Claus Frees Hornemann og Herman Treschow, der alle til en Tid bleve ansatte som Professorer ved Universitetet, og endelig Christian Bastholm, der 1770 kom fra Smyrna til Kjøbenhavn. De betydeligste mellem disse vare uden Sammenligning Balle og Bastholm, og da disse tvende Mænd kom til at øve en ganske særdeles Indflydelse paa den danske Kirke, maae vi her dvæle lidt nøiere ved dem. Begge vare de omtrent jævnaldrende (Bastholm f. 1740 Balle f. 1744), og begge havde de i aandelig Forstand gjennemgaaet den samme theologiske Skole; men dog er der heelt igjennem en kjendelig Forskjæl paa deres hele Aandsretning. Balle, en Degnesøn fra Vestenskov paa Lolland, havde efter sin Moder Margrethe Dorothea Mundt arvet et melancholsk Temperament, men tillige modtaget et stærkt Indtryk af den pietistiske Fromhed. Ærlig Djærvhed og ukunstlet Hjertelighed udgjorde Grundtrækkene i hans Charakteer, som han aldrig fornægtede selv i de Forhold, hvori han kom som Hofpræst og Biskop; han var et lyst og klart Hoved, men egentlig

ikke udmærket begavet, og Tidens tørre prosaiske Forstandighed havde saaledes omsnoet hans videnskabelige Dannelse, at hans dybe Følelse ikke kunde komme til Orde. Ved stadig Flid og Grundighed i Alt, hvad han foretog sig, havde han samlet sig omfattende Kundskaber, hvorved han allevegne vakte Opmærksomhed. Baade i Leipzig og Göttingen, hvor han som ung Mand opholdt sig paa sin Udenlandsreise, modtog han udmærkede Beviser paa hædrende Anerkjendelse, og skjøndt han strax efter sin Hjemkomst gik som Landsbypræst til Jylland, saa ventede dog Alle snart i ham at see Universitetets Stolthed og ypperste Lærer. — Bastholm derimod var en fiin og klog Verdensmand; han kunde i grundig Lærdom langtfra maale sig med Balle, men han besad udbredt Læsning i sin Tids franske og tydske Literatur, hvorved han havde uddannet sit medfødte Talent for en let og smagfuld Behandling af videnskabelige Emner. Medens Balle fra sin Barndom af havde bevaret en eenfoldig, hjertelig Tro, uden nogensinde at føle sig anfægtet af Fritænkernes blændende Vittighed, saa var Bastholm derimod gaaet en ganske anden Vei, hvilket man ogsaa seer af det, han selv fortæller om sine Studenteraar: „Hos Goiske fandt jeg philosophisk Skarpsindighed, Lys, Orden og Grundighed. Ham haver jeg at takke for, at jeg blev Christnesystemet tro; thi for lidet bekjendt med Religionens Lærdomme og for meget hengiven til philosophisk Grublen, begyndte jeg tidlig at faae Hang til Fritænkeri og Tvivlesyge“ *). Om end derfor begge i deres literære og præstelige Virksomhed kom til at staae hinanden nær, forsaavidt begge søgte at forlige Christendommen med Fornuftens Oplysning, saa kan der dog ingen Tvivl være om, til hvilken Side Enhver af dem maatte føle sig hendra-

*) Bastholms Autobiographie hos Lahde. S. 9.

gen, naar Fornuftens Oplysning altid mere og mere kom til at træde i en skarp Modsætning til kirkelig Christendom.

Tiden var frugtbar paa dygtige Mænd i alle forskjellige Retninger, og al grundig Videnskabelighed kunde altid finde velvillig Understøttelse hos Regjeringen; for kun at nævne Værker af blivende Værd ville vi minde om, at Jacob Langebek i sit Livs Aften begyndte Udgivelsen af **Scriptores rerum Danicarum medii ævi**, hvoraf tre Dele udkom 1772—74; at Peter Frederik Suhm, som dengang stod i sin fulde Manddoms Kraft, bestandig berigede Literaturen med nye lærde Arbeider i Fædrelandets Historie. Det var i disse Aar, Digterne Evald og Vessel udmærkede sig, af hvilke den sidste med „Kjærlighed uden Strømper", der udkom 1772, strax naaede sit Høidepunkt, medens Evald rigtignok først gjennem mange Gjenvordigheder kunde tilkæmpe sig Anseelse og i Grunden aldrig blev tilfulde skattet af sin Samtid. — I et nærmere Forhold til den christelige Udvikling stod som Forfatter Tyge Rothe, der efterat han 1773 havde taget Afsked fra Statstjenesten bestandig sysselsatte sig med literære Arbeider, og begyndte 1774 Udgivelsen af sit bekjendte Hovedværk „Christendommens Virkning paa Folkenes Tilstand i Europa". Han var en praktisk Tænker, og optraadte strax i en skarp Modsætning til de franske Philosopher fra Bayle til Voltaire. Naar det nemlig var bleven Tone mellem disse at fremstille Christendommen som Præstebedrag og som uadskillelig fra Aandstvang og Inqvisition, vilde han ved at gjennemgaae Verdens Historie godtgjøre dens forædlende Indvirkning paa det menneskelige Samfundsliv, og tværtimod vise, at det først var ved den, Menneskerettighederne havde vundet Anerkjendelse. Desværre mangler Udviklingen i Rothes vidtløftige Skrifter ganske fyndig Klarhed; den slæber sig kun langsomt frem gjennem

evindelige Gjentagelser, og ved en ubehændig Stræben efter at danne et nyt reent philosophisk Sprog bliver han ofte dunkel og uforstaaelig. Det lille Skrift: „Undersøgelse om ikke de Æreminder, som uden Betingelse oprettedes for Voltaire vare til Haan for vor Levetid" 1779, er det, der i Korthed bedst viser os Rothes Stilling til Samtidens Dannelse, og det er Sandhed ikke uden Betydning, at han, dengang da Mange blændedes af Skinnet, aabent udtalte og klart efterviste Voltærianismens antichristelige Retning.

Det theologiske Facultet ved Universitetet var, dengang Guldberg fik Indflydelse paa Regjeringen, i en meget maadelig Tilstand. Den eneste Lærer, der her endnu var tilbage fra Christian VI's Tid, var den gamle, ofte omtalte Peder Holm; Cramer havde forladt Kjøbenhavn 1771, og Christian B. Studsgaard, der 1769 var kommen i Rosenstand-Goiskes Sted, havde Tiden for meget imod sig, til at han kunde gjøre Lykke som Docent, og var heller ikke Opgaven voxen. Det var derfor en af den nye Regjerings første Handlinger i Marts 1772 at udnævne Nik. Ed. Balle, der kun i syv Maaneder havde været Præst i Jylland, til Professor. Denne Udnævnelse blev modtaget med Glæde, fordi Alle ventede sig meget af ham, og haabede i ham at finde en dygtig Talsmand for den nye rensede tydske Theologie. Det manglede heller ikke paa Opmuntringer til at fare fort paa denne Vei. I et anonymt „Lykønskningsbrev til sin Ven og Velynder Mag. Balle fra Philomusus" (ɔ: Joh. H. Tauber) meddeeltes der ham ved Embedets Tiltrædelse blandt andre følgende ironiske Formaninger: „Nævn aldrig, der er en Michaelis til, og lad Ingen vide, De kjender Semler! Hold ingen Forelæsninger over Homilien og endnu mindre over Kirkehistorien! Hold offentlig Forelæsning over den Deel af Videnskaben, der ikke behøves til Examen, men privat over

den, som strængelig kræves; denne Lov er saa god som 400 Rdl.s Tillæg i Gage" osv.*). Disse Sidehug vare rettede mod Holm og Studsgaard, men derimod ikke mod Cramer, der udtrykkelig blev undtaget og hæderlig omtalt. Guldberg var heller ikke uvillig til, i denne Henseende at give efter for Tidens Fordringer. Ved Studsgaards Forflyttelse til Aalborg udnævntes Herman Treschow og Lorents Ancher i hans Sted; men heller ikke dette Valg maa man have fundet tilfredsstillende, da de begge inden et Par Aar erholdt geistlig Befordring; Treschow blev 1774 Sognepræst ved Garnisonskirken, og Ancher 1775 Stiftsprovst i Odense. I deres Sted kom den tydske Hofpræst Hector Fred. Janson (1774) og to Aar derefter Claus Frees Hornemann. Alle havde de studeret i Göttingen, og vare altsaa nøie bekjendte med den nye Theologie; men dog var Hornemann den eneste iblandt dem, der senere viste sig afgjort at tilhøre den rationalistiske Retning, medens Balle saavelsom Janson strængt holdt fast ved Supranaturalismen. Dog følte Holm sig altid fremmed for sine yngre Colleger, og lagde denne sin Mistillid til dem for Dagen paa en meget paafaldende Maade. Da der nemlig 1774 i Anledning af Arveprindsens Formæling skulde foretages en stor Doctorpromotion, vægrede han sig, skjøndt den eneste Dr. theol. ved Universitetet, bestemt ved at foretage Acten, og skal endog have yttret om Balle: „Jeg vil ei lægge min Haand paa den Kjætter"**). Heldigviis kom der en anden Dr. theol. til Byen, nemlig Nordmanden Eiler Hagerup, der efter i eet Aar at have været Biskop i Ribe blev forflyttet til Bergen, og som nu under et Ophold i Kjøbenhavn creerede 6 nye doctores, mellem hvilke Balle,

*) J. Møller, Balles Levnet. Theol. Bibl. X. S. 67.

**) Sammesteds S. 71.

Janson, Schønheyder og Chr. Bastholm. Dog var der ikke nogen bestemt dogmatisk Uenighed mellem Holm og hans yngre Colleger, men desto hyppigere Leilighed til Sammenstød ved Bestyrelsen af Communitetet og andre Stipendier, hvilken Sag altid havde ligget Holm ganske særdeles paa Hjertet. Den yngre Slægt skaanede heller ikke den gamle Mand, Regjering saalidt som Studenter, og der blev, rimeligviis af Guldberg, faa Aar før hans Død forelagt ham adskillige nærgaaende og fornærmelige Spørgsmaal: hvorledes han som akademisk Lærer havde opfyldt sit Embeds Pligt? hvorfor han aldrig havde skrevet Bøger? og desl.*). Holm vidste det, at Alle vare ham imod, og yttrede derfor engang til Suhm, da han sammen med denne fulgte Langebek til Graven: „Mange ønskede mig nok at være som den vi følge"**). Længe skulde han heller ikke være den yngre Slægt i Veien, da han døde to Aar efter, 1777, og var det end langtfra, at han var nogen udmærket Mand, saa bliver han dog mærkelig som den sidste Repræsentant for den gamle stive Skoletheologie.

Det var ikke nogen Omordning af Universitetets hele Stilling og Virkemaade som den, der var paa Tale i Struenses Tid, som Guldberg tilsigtede. Meget mere søgte han at fortsætte den tidligere Udvikling, hvorved de forskjellige Faculteter anerkjendtes i deres Selvstændighed, og de forskjellige Embedsexaminer erholdt deres skarpere Begrændsning imod hinanden. I det Øiemed blev der foretaget en Forandring i de akademiske Stipendier og navnlig i Communitetets Plan, at dette nemlig skulde uddeles ligelig blandt alle Studenter, og ikke som hidtil udelukkende blandt Theologer, hvilket

---

*) Holms Forsvarsskrift af 10 Febr. 1775 er meddeelt af J. Møller. Nyt theol. Bibl. III. S. 54—62.

**) Suhm, Samlede Skrifter. X. S. 34.

var den Sag, Holm med størst Iver havde modsat sig saalænge han levede*) — Hvad det theologiske Studium angaaer, saa mærker man der kjendeligt Tidens Indvirkning. Bibelstudiet, der havde været tilsidesat saalænge man slog sig til Ro i det dogmatiske System, blev atter draget frem, og behandlet med særdeles Omhyggelighed. Derfor blev Forelæsningernes Anlæg og Plan nu en anden, og derfor blev der givet en ny Instrux for den theologiske Examen, saaledes at det blev Bibelkundskaben der kom til at afgive Maalestokken. Det meest iøinefaldende Særkjende for denne nye Instrux er iøvrigt den, at der bestemtes visse Pensa for hver Charakteer, for saaledes bestemt at udhæve Forskjellen imellem dem. Kandidaterne af første Klasse skulde kunne oversætte ethvert hvilketsomhelst Sted af det Gl. eller Ny Test. paa Latin, og desuden kunne fortolke Psalmerne, en prophetisk Bog af Gl. Test., et Evangelium eller nogle af Brevene med Lærdom og Nøiagtighed; Kandidaterne af anden Klasse skulde kunne oversætte hele det nye Test. og de historiske Bøger i det gl. og desuden nøiagtig fortolke et Evangelium eller et Brev; Kandidaterne af tredie Klasse skulde nogenlunde kunne oversætte det nye Test. De to første Klasser skulde tillige kunne gjøre rede for de mærkeligste Omsving i Kirkehistorien, og Alle maatte kjende den lutherske Reformations Historie og Betydning. Fremdeles skulde Alle besidde saa gode Kundskaber i Dogmatik, at de grundigt kunde forsvare det i vor Kirke antagne Lærebegreb, og i Moralen, at de kunde holde et Foredrag over Christendommens moralske Grundsætninger, der tillige viste deres Indsigt i Philosophien **). Denne guldbergske Examensorden, der første Gang blev an-

*) Nyerup, Universitets-Annaler. S. 415-416.

**) N. E. Balle, Tres Orationes, 1782. Epistola ad Walchium. S. VI—X.

vendt 1774, holdt sig ikke længe i Brug, og den er ofte bleven skarpt dadlet; men der ligger dog en sund Tanke til Grund for den, at nemlig de svagere Hoveder heller maatte lære enkelte Fag til Gavns end føres ind i en Kundskabsmasse, som de dog ikke kunde vinde noget Udbytte af. Den tydeligste Oversigt over den Tids akademiske Forelæsninger faaer man af den Plan, N. E. Balle lagde for sin Docentvirksomhed; han læste nemlig: 1, over N. T.'s Exegese, saaledes at han i eet Aar cursorisk gjennemgik alle det N. T. Bøger; 2, over Kirkehistorien, en Videnskab, hvis Fornødenhed Balle fandt det nødvendigt udførligt at udtale sig om, endskjøndt det ikke var første Gang den blev foredraget, da Cramer dermed, som ovenfor bemærket, havde gjort Begyndelsen, der senere var bleven fortsat af C. G. Seydlitz, Provst paa Regentsen, 3, over Dogmatik, en Benævnelse, der nu afløste den gamle **systema Theologiæ**; om dens Fornødenhed, bemærker Balle, behøvede han ikke at tale vidtløftigt, da man snarere var tilbøielig til at overvurdere den, som om hele Theologien var samlet i Systemet; 4, over Dogmehistorie, og det var den eneste af dem alle, der blev holdt paa Latin; endelig 5, over Homilitiken, der dog mere havde Charakteer af Samtaler, da det var en almindelig Skik, at der mellem de Studerende dannede sig Foreninger for at øve sig i Prædiken, og ved disse tilbød Balle sin Tjeneste for at gaae tilhaande med Raad og Veiledning*). Kommer nu hertil Foredrag over Naturlig Theologie, over Moral, over Gl. Test., som bleve besørgede af de andre Professorer, saa seer man nok, at der med de yngre Mænd var kommen en betydelig Mangfoldighed ind i Studiet, der siden stadig forøgedes, da der bleve holdte særskilte Foredrag over Indledning til N. og G. T. for at

*) N. E. Balle, Fem Taler ved theologiske Forelæsningers Begyndelse. 1772.

prøve de mange Indvendinger, der fremkom mod Bøgernes Authenti, og over Apologetik for at forsvare Christendommen mod Fritænkernes Angreb. Efterhaanden maatte Latinen vige fra de akademiske Lærestole, og Forelæsningerne for Theologer bleve om ikke altid saa dog meget hyppig holdte paa Modersmaalet, medens Studiet af den classiske Philologi for vordende Skolemænd kom til at udgjøre et særskilt Fag. Som en Følge af den nye Forordning for de lærde Skoler af 11 Mai 1775 blev der nemlig ved Universitetet indrettet en **Examen philologicum**, og det blev bestemt hvad der skulde kræves af en vordende **Candidatus** eller **Magister philologiæ**, hvorved den gamle Baccalaurei-Grad ganske afskaffedes, da de dermed forbundne Rettigheder gik over til dem, der havde taget den philologiske Examen*). I Forbindelse med Universitetet stod nemlig en omfattende Reform af det lærde Skolevæsen, og der blev i det Øiemed nedsat en Commission, i hvilken Geheimeraad Guldberg var Sjælen, saa at han alene maa bære Ansvaret for den nye Skoleplan. Det var heller ikke her hans Hensigt at fortsætte de struenseiske Ideer, der i Jacob Baden havde fundet en talentfuld Forsvarer; men dog var den nye Skoleplan efter alle Kjenderes Dom et godt og grundigt Arbeide. Der udtaler sig igjennem den en Kjærlighed til Fædreland og Modersmaal, der vidner om Guldbergs danske Sind; Børnene skulde tidlig lære, hvad de skylde Konge og Fædreland, tidlig blive fortrolige med ædle Forfædres Bedrifter og gode danske Forfatteres Bøger, samt flittig øves i at udtrykke deres Tanker let og smagfuldt paa Modersmaalet. Men desværre gik det med denne Skoleplan som med dens mange Forgjængere, at den i Livet aldrig blev fuldstændig gjennemført, da hver Lærer helst

*) Nyerup, Universitets-Annaler. S. 411.

fulgte sit Sind og lod alting blive ved det Gamle. Som dens bedste Frugter fremhæves derfor af Samtidige deels en bedre Anordning af Depositsen, eller **Examen artium**, deels Indførelsen af nye og bedre Skolebøger. Ved den Leilighed fremkom: Abraham Kall's Verdenshistorie; Suhm's Danmarks, Norges og Holsteens Historie; Sporon's Den christelige Religions Hovedlærdomme; Ove Malling's Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere" o. fl.*). Uden at være bestemt ved Loven foregik der til samme Tid en anden Forandring med Skolerne, at de nemlig fuldstændig udløstes af deres tidligere Forhold til Kirken. Disciplenes daglige Bøn og Chorsang i Kirkerne, der mindede om Skolernes gamle Forbindelse med Kapitlerne, og som senere var benyttet ved den daglige Gudstjeneste, blev efterhaanden afskaffet allevegne (for Viborg ved Reskr. 24 Dec. 1772; for Aarhuus ved Reskr. af 24 Jan. 1777; for Odense ved Reskr. 15 Marts 1783). Man fandt den overflødig, da Chorsangen altid blev holdt i tomme Kirker, og forstyrrende for Underviisningen; men dermed forsvandt tillige den sidste Levning af daglig Kirketjeneste, der havde været almindelig Vedtægt fra Christenhedens ældste Tider.

Vende vi os fra Skolen til Kirken for at agte paa hvorledes der i den Tid blev prædiket, da maa vi fornemlig lægge Mærke til Chr. Bastholm, der efter sin Hjemkomst fra Smyrna 1772 var bleven Garnisonspræst i Kastellet, og som i disse Aar samlede saa Mange af Kjøbenhavns oplyste og dannede Publikum omkring sig som Kirkens snævre Mure nogenlunde kunde rumme. Alle vare enige i, at han gjorde Epoke i den geistlige Talekonst, og selv beskriver han Veien, der havde ført ham til dette Maal paa følgende Maade:

*) Nyerup, De latinske Skolers Historie. S. 264—70.

„Om sand Veltalenhed havde tidligere de unge Studerende intet Begreb, og de theologiske Professorer gjorde sig heller ingen Umage for at bibringe dem det. Man tog sig sædvanlig en af de gamle Præster til Mønster, og havde ikke engang Indsigt nok til at vælge den bedste blandt de maadelige... Men ikke længe før min Afreise blev *Dr.* Balthasar Münter indkaldt til Præst ved den tydske Kirke. Denne fortræffelige Taler hørte jeg ofte; jeg følte det Fortrinlige, hvorved han udmærkede sig fremfor de fleste geistlige Taler i Kjøbenhavn, og dannede mig strax et løst Ideal over en god Taler" *). Resultatet af disse fortsatte Prøver og Studier, hvorved han især betjente sig af franske Mønstere, nedlagde han i sit bekjendte Skrift „Den geistlige Talekonst" 1775. Denne Bog gjorde strax megen Lykke, blev oversat paa Tydsk og af Keiser Joseph II indført ved alle offentlige Læreranstalter i Østerrig. Hvad der altid er det Farlige ved enhver Veltalenhedslære, er, at al sand Veltalenhed maa have sin Kilde og Grund i Aandens indre Bevægelser, og glemmer man det, skal Kunsten erstatte den indre Drift, saa bliver Talens velklingende Strøm med alle dens velvalgte Billeder og effektfulde Tankesprog dog kun som et lydende Malm og en klingende Bjælde. Denne Vaersomhed er der nu hos Bastholm ikke Spor af, og saa „verdslig" var i det Hele hans „geistlige Talekonst", at han end ikke nævner den levende Tro mellem de mange Egenskaber, han forlanger hos den rette Prædikant, og aldrig Bønnen som den nødvendige Forberedelse til al christelig Tale, naturligviis fordi han ønskede at undgaae alt mystisk Sværmeri. Bastholms regelrette og konstmæssige Foredrag var beregnet for de Dannede, og

---

*) Bastholm's Autobiographie i Lahdes Samling af Portraiter. I. S. 29.

ingensinde blev der lagt større Vægt paa denne Forskjæl mellem det, den Dannede fordrede af Prædikanten, og det, der kunde tilfredsstille den uvidende Mængde end dengang. Dette var ikke noget tilfældigt, men det havde sin dybere Grund deri, at man virkelig betragtede de Oplystes Christendom som væsentlig forskjellig fra den Christendom, som maatte prædikes for den uoplyste Masse, der endnu var behæftet med mangehaande Fordomme. — En langt hjerteligere og djærvere Prædikant end Bastholm var Professor Balle, der 1774 tillige blev dansk Hofpræst og derved fik jævnlig Leilighed til at optræde paa Prædikestolen. I hans „Gudelige Taler" fra denne Tid møde vi hyppig kraftige Vidnesbyrd mod Samtidens Vantro og Gudsforagt, hvorpaa følgende Yttringer kunne tjene som Exempler: „Disse ere de Tider, om hvilke Jesus har forudsagt, at den store Hob, idet den forfulgte Jesus og hans Disciple, skulde mene at gjøre Gud en Tjeneste. Endog Mange blandt dem, som leve af Evangelio, fordreie det dyrebare Evangelium om en guddommelig Forsoner; de forarges paa den Korsfæstede" osv. „Før havde Overtro og selvopdigtet Gudsfrygt bemægtiget sig et uindskrænket Herredømme over Jesu Forløste; men nu ere de overfaldne af Letsindighed og Vantro, der hersker med lige Myndighed. Hvad er saa helligt, at det jo spottes og forhaanes? hvad er saa tydeligt aabenbaret i Jesu Lærdom, at det jo svækkes og fordreies ved vrange Forklaringer? At tvivle er bleven en Prydelse for den Selvtænkende; at modsige almindeligt vedtagne Sandheder skal være et Kjendetegn paa Skarpsindighed og Forstand" *). Lignende Yttringer vil man forgjæves søge hos Bastholm, og det endskjøndt man af hans „Aandelige Taler"

*) N. E. Balle, Den christelige Troes hellige Lærdomme i gudelige Taler 1776. I. S. 94 og 113.

1777, hans „Aandelige Taler over alle Evangelierne" **I—II** Deel 1779, fuldkommen er istand til at kjende hans Prædikemaade. Vel er man ikke beføiet til, ligefrem at regne ham imellem dem, der som Balle siger „fordreie det dyrebare Evangelium", men alting er dog for afrundet og afglattet til at der kan blive Plads for et saadant skarpt Vidnesbyrd. Bastholms glimrende Talent og Smag erstattede imidlertid fuldkomment efter Samtidens Dom, hvad hans Taler manglede i Inderlighed og Dybde, medens Mange kjededes ved Balles djærve og jævne om end altid veloverveiede Tale.

Tidens praktiske Sands vakte overalt en ganske særdeles Opmærksomhed for at udfinde den rette Prædikemaade. Bastholms „Geistlige Talekonst" blev efter hans eget Vidnesbyrd benyttet af ikke faa Studenter, og han kunde derfor i sine ældre Aar skrive: „Vi ere i sildigere Tider blevne berigede med en stor Deel gudelige Taler, der i Henseende til Grundighed, Lys og Smag ere ligesaa forskjellige fra de gamle, som Middagslyset er forskjelligt fra Tusmørket" *). Ved Universitetet var det fornemmelig Balle, der ledede de Unges praktiske Øvelser, og for at opmuntre deres Flid lod han som en Art Præmie de bedste af disse Øvelses-Prædikener tilligemed flere af sine egne trykke i en særskilt Samling („Gudelige Taler over Søn- og Festdags-Evangelier, udgivne af et theologisk Selskab", 1776). For at vække Folks Opmærksomhed for Prædikenen og lære dem bedre at følge Gangen i den, forsøgte man paa, at lade trykke en kort Indholdsangivelse, der omdeeltes i Kirken blandt Tilhørerne. Det var en tydsk Maneer, som Pastor Fr. G. Resewitz ved Petri Kirke først havde indført; men den blev optaget af Flere, saaledes af Joh. Chr. Schønheyder ved Trinitatis. Denne lod siden en stor

*) Bastholm, Ny aandelige Taler 1788; Fortalen.

Mængde af disse løse Blade samlede udgaae under Navn af „Indhold af Høimesseprædikener, 7 Aargange 1775-1781", hvilket Exempel flere Præster, som N. E. Nannestad i Odense, efterfulgte, og disse Udkast bleve hyppigt benyttede af Andre, der helst vilde gjøre sig Arbeidet saa mageligt som muligt*). — Ogsaa blev det Spørgsmaal ofte bragt paa Bane, om det var rigtigt at tage Papiret med paa Prædikestolen. Bastholm omtaler det i sin „Geistlige Talekonst" som en bestemt Vedtægt blandt danske Præster ikke at bruge Papir, uden just at anbefale denne Skik. Saa almindelig som Bastholm her taler om har den imidlertid ikke været, idetmindste høre vi fra flere Sider Klage over, at den nu ikke sjældent blev overtraadt. Nordmanden Eiler Hagerup, der som ovenfor bemærket i eet Aar var Biskop i Ribe, lod saaledes 1774 et Synodal-Monitum udgaae, hvori han klager over, at „Studiosi og unge Lærere vænne sig til ofte fast Ord til andet at læse deres Prædiken op af Papiret", hvilket han fandt meget anstødeligt, og derfor paalagde Provsterne at forbyde**). Otte Aar senere (1782) indgav Provst Joh. A. Dyssel, Præst i Østofte paa Lolland, et Andragende til Cancelliet om, at „den nye mekaniske Prædikemaade, at Præsten læste Prædikenen op af Papiret", maatte blive forbudt i hele Riget; men der blev ikke gjort videre ved Sagen, end at der blev affordret forskjellige Betænkninger desangaaende***). Imidlertid er det ikke uden Betydning, at det først var med Rationalismen eller med den religiøse Kulde, der gik nærmest forud for denne, Oplæsningen kom i Brug.

Ved Siden af Balle og Bastholm, der altid nævnes

*) J. Møller, Nyt theol. Bibl. XX. S. 279 fgg.

**) Hedegaard, Om Lovens anden Bog. II. S. 1495.

***) Gen.-Kirke-Insp. Coll.'s Sager for 1782 i Archivet.

som den Tids mærkeligste Prædikanter, maa vi dog endnu omtale en tredie, der er udmærket ved en bestemt og skarpt udpræget Retning, og det er Peder Sartorph, der fra 1774 var ansat ved Nikolai Kirke, først som nederste siden som øverste Capellan og tilsidst som Sognepræst. Om hans Virksomhed i Kjøbenhavn som Candidat har tidligere været Talen; han havde i Mellemtiden været Præst først i Rorup og Glim, siden i Saaby og Kisserup, og overalt, hvor han var, strømmede Folk altid til Kirke for at høre ham, og han udøvede en ikke ringe Indflydelse i sin Kreds. Han har ikke ladet meget trykke; men det Lidet, der bærer hans Navn, har dog faaet en ualmindelig Udbredelse; hans „Passionsprædikener" fra 1762 have stadig fulgt som Tillæg til Brochmands Postil, og hans „Udtog af Pontoppidans Catechismus" 1771 fandt Indgang i de fleste Skoler, hvor det endnu hist og her især i Norge har bevaret hans Minde. Sartorphs herrnhuttisk-pietistiske Prædikemaade havde rigtignok Tiden imod sig, og han var i mange Kredse kun Gjenstand for Spot og Latter; men dog var hans Virksomhed langtfra uden Frugt; der var ikke saa ganske Faa af de dannede Klasser, især Ældre og fornemmelig ældre Qvinder, der foruden christelig opvakte Almuesfolk følte sig meest opbyggede ved hans altid stærkt besøgte Prædikener. Herrnhutterne vare i disse Aar saa at sige det eneste Tilflugtsted for al eenfoldig og hjertelig Christendom paa en Tid, da Rationalismens bidende Kulde qvalte eller fortrykte den selv i de dybeste Gemytter. Hos dem fandt altid Præster af Sartorphs Retning Tilhold og Støtte, — og af saadanne fandtes der dog Enkelte rundt om i Landet; saaledes i Fyen Jacob Paulin Clausen, som da han blev kaldet til Præst i Svanninge ved Faaborg oversatte en tydsk Prædiken „imodsat den sammenflikkede og halverede Christendom", for at give sine Tilhørere en kort Underretning

om, hvad de ved alle Leiligheder vilde høre af ham. Det var derfor ikke uden Betydning, at de mæhriske Brødre atter havde faaet fast Fod indenfor Rigets Grændser. Det var nemlig en af den faldne Cabinetsministers sidste Regjeringshandlinger ved Frdn. af 23 Decbr. 1771 udtrykkelig at ophæve de strænge Forbud imod dem fra Christian **VI's** sidste Tid, idet han tillige indrømmede dem fuldstændig Frihed til at etablere en Koloni i Haderslev Amt. Struense havde derved faaet Leilighed til i Praxis at vise sin religiøse Fordragelighed, og skjøndt Enkelte nok havde Betænkelighed ved denne Indrømmelse, trøstede man sig dog i Almindelighed med, at det pietistiske Sværmeries Tider nu var forbi, og at man ikke havde noget Angreb at befrygte fra den Kant. Brødre-Uniteten undlod heller ikke at benytte det gjorte Tilbud, og kjøbte strax efter af Kongen Gaarden Tyrstrup, hvor de 1773 begyndte med Anlæget af Christiansfeld. De erholdt her efter Bevillingen af 23 Dec. 1771 fuldstændig Frihed til i selve Etablissementet at indrette sig ganske efter deres egen Viis, men de maatte ikke gaae udenfor dette, og maatte derfor ikke anlægge nye Menigheder paa andre Steder uden speciel Tilladelse. Desuagtet blev deres Indflydelse ikke umærkelig. Mange Forældre sendte deres Børn til de herrnhuttiske Opdragelsesanstalter i Christiansfeld, og Udsendinge derfra søgte bestandig at vedligeholde Forbindelsen med de aandelige Søskende rundt omkring i Landet. Rigtignok blev det ved Reskr. af 25 Aug. 1772 strængt forbudt Medlemmerne „at holde Forsamlinger udenfor Menigheden eller paa andre Maader søge at gjøre sig Tilhængere", og ved et andet Reskr. af 16 Aug. 1777 blev det udtrykkelig formeent Præsterne i Tørningleen at sende deres Børn derhen; men slige Forbud kunde i Tidens Længde ikke overholdes, og de bleve det heller ikke. At Guldberg ikke personlig var uvillig stemt imod Brødrene,

fik han Leilighed til at vise, da det var ham, der gav dem Tilladelse til ogsaa i Kjøbenhavn at indrette et Forsamlingssted. Efter Capellan Schiøtt's Død, hos hvem de i mange Aar havde holdt deres Sammenkomster, indgik nemlig de derværende Herrnhuttiskſindede med et Andragende til Regjeringen om Tilladelse til at indrette sig en egen Kirke. Dette blev dem tilstaaet ved Bevilling af 12 Marts 1783 paa det Vilkaar, at de kom sammen i al Stilhed til fælles Opbyggelse, samt at de tillige beviislig søgte Byens andre Kirker og kommunicerede der. Kort efter kjøbte de en Gaard i Stormgaden, hvor de siden den Tid under en Forstanders Ledelse have holdt deres ikke sjældent talrigt besøgte Forsamlinger.*)

Det er en Bebreidelse, der ofte er gjort de Mænd, der efter Struense's Fald kom til Magten, og som altsaa fortrinsviis rammer Guldberg, at han vilde gjenindføre den gamle statskirkelige Tvang, og at han derved traadte i den skarpeste Modsætning til Tidens Ønsker og Krav. Fordringen om Toleranse var dog allerede dengang bleven saa stærkt forfægtet, at Ingen, der vilde ansees for at dele Tidens almindelige Dannelse, ganske kunde fralægge sig den, og Guldberg vilde derfor heller ikke lægge Baand paa den Tænkendes fornuftige Frihed; men hvad der skulde henregnes derunder er meget ubestemt, og kan derfor kun nærmere oplyses ved den praktiske Forklaring. At den udannede Masse endnu ikke var moden til at undvære en fornuftig Tvang, var en Formening, han deelte med mange af den rationelle Oplysnings Venner, og han kom derved til at træde i en skarp Modsætning til den af Struense tilstaaede ubundne Frihed. Det var derfor en af den nye Regjerings første Handlinger at sætte

*) H. Usſing, Kirkeforfatningen i de danske Stater. I. S. 308-19.

en af hine Aars dristigste Skrivere, den tidligere nævnte Student Chr. Thura, efter Ordre af 15 Oct. 1772, under Generalfiskalens Tiltale. Han havde i sin sværmeriske Iver tilladt sig haarde Yttringer, mellem hvilke især følgende blev lagt ham til Last (Sandsigeren S. 66 og 67): „At ville formindske den fastsatte orthodoxe Religion ved at afskaffe nyttige og gudelige Fester, at tillade Horeri og det som altid er holdt for Blodskam, at indkalde atheistiske Papister i Riget, og gjøre dem til de vigtigste Embedsmænd, — det er jo ingenlunde at handle som Kirkens Fosterfader, men det er at være dens allerhaardeste Stedfader“. Rigtignok havde mange Andre ogsaa fældet haarde Domme over den forrige Regjeringens Handlinger; men de havde altid ladet Struense bære Ansvaret, og altid nævnt det som hans svareste Forbrydelse, at han ved underfundige Rænker havde forført Kongen. Denne Forsigtighed, der vel ikke støttede sig til nogen Lov, men til den almindelige Sømmelighedsfølelse, havde Thura ikke iagttaget, og havde han end derfor fortjent en alvorlig Revselse, saa forbauses man dog over Dommen af 1 Marts 1773, der lød paa, at han havde forbrudt Ære og Gods, hvilken Dom blev formildet til, at han istedenfor at miste Æren skulde hensættes paa Munkholm. Her maatte altsaa den ulykkelige Sandsiger bøde for sin Fremfusenhed; medens mangfoldige Andre, hvis Skriverier røbede et langt mere fordærvet Sind end Thura's, gik aldeles uanfægtede. Hans Skjæbne vakte dog ogsaa nogen Deeltagelse, og en gammel Student N. Prahl skrev i den Anledning et lille Flyveskrift: „Den patriotiske Sandsigers Bedrifter, Bedømmelse og Dom“ 1773, der efter kongelig Ordre blev confiskeret af Politiet, medens Forfatteren slap med en Irettesættelse for Consistoriet. Thura døde iøvrigt paa Bornholm, hvorhen han var bleven

forviist efter i sex Aar at have hensiddet paa Munkholm*). Dette var Begyndelsen til den nye Regjerings temmelig planløse Vilkaarlighed i Behandlingen af Pressesager. Ved Reskr. af 20 Octb. 1773 blev det paalagt Politiet at føre nøie Tilsyn med Ugebladene, at deri ikke indførtes Noget, som angik Statens almindelige Foranstaltninger, Byrygter, uanstændige Fortællinger og desl.; men der er her slet ikke Tale om noget kirkeligt Tilsyn, rimeligviis fordi man i den Henseende ansaae de gamle Bestemmelser for endnu gjældende, idetmindste bragte man dem endnu i Anvendelse ved given Leilighed, om end paa en temmelig vilkaarlig Maade.

Af alle slige Sager er ingen bleven mere bekjendt og oftere omtalt end den Fremgangsmaade, der blev anvendt, mod den nyere tydske Literaturs udødelige Mesterværk, Göthes „Werthers Leiden". Den fortjener ogsaa ganske særdeles at fremhæves, ikke just som et Beviis paa Tidens Ufordragelighed i religiøs Henseende, men snarere som et Exempel paa, hvorledes Tidens tørre prosaiske Smag, der ogsaa indvirkede saa stærkt paa dens Opfattelse af Christendommen, bedømte et Kunstværk, der var et af de mærkeligste Forbud paa det nye Aarhundrede. Man var vant til at beundre i Poesien tomme høitklingende Ord uden Dybde og Fylde, og derfor følte man ligesom Jorden ryste under sine Fødder, da en ægte digterisk Vulkan oplod sit Ildsvælg og i Werther skildrede Hjertets Lidenskab i sin hele henrivende Ynde, men ogsaa i sin fortærende Glød. Werther udkom 1774, og med rivende Hurtighed udbredtes denne Bog i Danmark saavelsom i Tydskland; derfor forfærdedes Regjeringen høiligen ved at erfare, at der i Kjøbenhavn forberededes en Oversættelse af denne farlige Gift. Medens Bogen endnu

*) Nyerup, Luxdorphiana I. S. 157-82.

var under Pressen, udgik der gjennem Cancelliet en Cabinets-ordre fra Arveprindsen til det theol. Facultet af 9 Sept. 1776, hvori der forlangtes en Betænkning om, hvorvidt den „uden Skade for gode Sæder kan læses, da den i modsat Fald skulde standses og casseres“. Theologernes Betænkning af 16 Sept. 1776 begyndte med den Erklæring, at „for de Faa, som kunne læse dette Skrift uden Skade for deres Religion og gode Sæder, er det et saa kjedsommeligt Tidsspilde, at vi formode de fleste af saadanne ville lægge det bort, saasnart de have af de 14 Ark læst en ganske liden Deel, ei udstaaende at spilde mere Tid paa en saadan modbydelig og aldeles unyttig Læsning. Men for Mængden og især den Mængde, som til uordentlig Elskov haver hæftig Tilbøielighed, ... maa denne lille Bog eragtes at være meget forargelig, forførerisk ei alene i Hensigt til den christelige Religion, men og til borgerlig gode Sæder skadelig“. Allerede Mottoet fandt man høist anstødeligt: „Jeder Jüngling sehnt sich so zu lieben, jedes Mädchen so geliebt zu seyn osv. „Forf. vil her forføre med den gamle Kunst eller Løgn: Alle ere saadanne, alle gjøre saa; Løgnen er dog her altfor plump, thi her er nok neppe een af 10000 i begge Kjøn, der ønsker saa at elske som Werther eller saa at elskes som Charlotte, der var lykkelig forlovet, førend hun saae Werther, og vel giftet, medens hans narriske og forargelige Elskov varede“ osv. I denne Tone gjennemgaaer Bedømmelsen hele Bogen, og gaaer endog saavidt, at den i selve Titlen finder en forargelig Hentydning til Christi Lidelser. Denne Bedømmelse, der iøvrigt ingenlunde er eneståaende, da de tydske Smagsdommere af den franske Skole talte omtrent i samme Tone, er underskreven af P. Holm, N. E. Balle og H. F. Janson, og den bevægede Regjeringen til ved en Cancelliskrivelse til Politimesteren at forbyde Bogens videre Trykning, da

"samme er befundet at være et Skrift, der bespotter Religionen, besmykker Lasterne og kan fordærve gode Sæder" *).

Den samme æsthetiske Smag, der fordømte Werthers Leiden, var det ogsaa, der nedkuede og miskjendte den store Digter-Aand, som blandt os varslede om de kommende Tider, nemlig Johannes Evald, en Søn af den i det Foregaaende ofte omtalte Enevold Evald. Ved sin Cantate over Frederik V vandt han først Navnkundighed, og skjøndt det ikke hører herhen at skildre hans senere Digtervirksomhed, der netop falder i disse Aar, saa er han dog en for mærkelig Aand til, at vi tør forbigaae ham med Taushed, selv om det Dybeste og Bedste i ham først tilfulde blev skattet af en yngre Slægt. Evald erkjendte ogsaa nok det Misforhold, hvori han mere og mere kom til at staae til sin Samtid, og udtalte sig leilighedsviis derom paa følgende Maade: "Den umiddelbare Følge af Shakspeares og Ossians Læsning var, at min Smag, mig ubevidst, blev vant og trængende til stærkere Føde, end den hidtil havde ladet sig nøie med. Min Digterflamme greb videre om sig, og, umættet ved blotte Ord, vilde den have flere Begreber, flere Ting at nære sig med; den gled bort over de skjønneste Sentenser, de vittigste Modsætninger, de mest velklingende Ordspil; den higede graadig efter enhver af Naturens sande Rigdomme; og den trængte sig, selv eensom, gjennem Virkelighedens umaalte Rige ind i Mulighedernes; den dannede sig selv Materie at brænde, at stige, at nærme sig Skaberen med. Man begriber heraf, at jeg tabte endeel af min Franskhed; uagtet jeg endnu elskede, endnu høit agtede min første Lærer P. Corneille" **). Paa

*) De tvende Cancelliskrivelser findes i Nyerups Luxdorphiana, II. S. 258-60; Theologernes Betænkning i Justitsministeriets Archiv.

**) Joh. Evalds Levnet ved C. Molbech 1831. S. 97.

den anden Side er Indvirkningen af Tidens Smag dog kjendelig paa alle hans Digterværker, og det ikke blot fordi hans ydre Livsforhold gjorde ham ganske afhængig af de formaaende kritiske Smagsdommere. Evald besad en saadan Rigdom og Fylde i sin poetiske Følelse, at den hvert Øieblik sprænger den tillærte Skoledressur, uden at han dog havde Mod til fuldkommen at hengive sig til dens Indskydelser, og derfor kommer der en uopløst Modsigelse ind i alle hans Digte. Naar han saaledes skildrer de store Sagn fra Nordens Fortid, da vil han egentlig kun overeensstemmende med de tillærte Regler bruge dem som Sindbilleder for Dyder og Laster; men de have digterisk grebet ham for stærkt, til at han kunde faae de gamle Helte til at tale som afrettede Dukker. Selv naar han som i „Fiskerne" valgte et Stof, der langt bedre egnede sig til en saadan moralsk Behandling ved her at skildre en ædel opoffrende Handling greben ud af Hverdagslivet, saa var hans Aand for stærk til at lade sig indeklemme af Skrankerne, og fornemmelig i de indflettede Sange bruser den dybe mægtige Følelse, som de handlende Personer efter deres hele Forhold neppe kunde rumme, men som fandt en saadan Gjenklang i det danske Folks Hjerte, at Evalds Navn aldrig vil glemmes saalænge „Nordhavet sprudler Ild i Danskes Bryst". Aandelig og legemlig nedtrykt henlevede han sine Dage; forgjæves henvendte han sig fra sit Sygeleie til Statssekretæren Ove Guldberg i en ydmygelig Skrivelse, for at erholde en lille aarlig Understøttelse, og først paa hans Begravelsesdag d. 23 Marts 1781 viste hans Medborgere hans Minde den hædrende Anerkjendelse, han i levende Live aldrig kom til at nyde Glæde og Frugt af.

Efterat have talt om de store Digteres Misforhold til Tiden, falder det lidt besynderligt at lede Talen hen paa en saadan Ubetydelighed som Borchsenius's moralske Kate-

chismus, men dog er det ikke blot Tiden og ydre Omstændigheder, der leder os til det; det var nemlig en lignende Frygt for det altfor stærke og lidenskabelige, der bragte den geistlige Øvrighed til at forbyde denne Bog. Willas Borchsenius, Præst i Husby i Fyen, var under en Sygdom kommen paa den Tanke, at samle alle Udsagn af Herren, hvori han paa den skarpeste Maade taler om sine Disciples Leveviis, for i Modsætning til Tidens sædvanlige Stræben at tage alt det Anstødelige bort fra Christendommen, engang at give et reent Billede af den fuldendte Christen. Den katechetiske Indklædning er kun maadelig; men det var heller ikke Hensigten at anvende den ved Underviisning. „Ved Gjennemlæsning, hedder det i Fortalen, vil vel mangen en falde paa at tænke, hvad en lærd Mand sagde, da han paa sit Yderste første Gang fik Bibelen i Hænde og havde læst et Stykke af Christi Bjergprædiken: „Enten er dette ikke det rette Evangelium, eller vi ere ingen Christne". Bogen blev trykt i Odense og fandt der god Afsætning; men Biskop J. Ramus blev da først opmærksom paa den, og efterat have læst den forbød han pludselig Udsalget. Han indberettede det til Cancelliet og gav ved den Leilighed Bogen det Skudsmaal: „Jeg finder adskillige Udtryk, som strider imod vor christelige Religions Lærdomme, og meget anført, som kan give Anledning for dem, som just ikke ere bedst sindede imod Religionen, til slette Tanker og Domme". Præsten skrev da et vidtløftigt Forsvar for sin angrebne Bog, hvori han fornemmelig gjorde det gjældende, at han ikke talte om en Christens Pligter, men derimod om christelige Dyder. „Man befrygter, at slige Allegationer paa den ene Side gjøre Christendommen, som skulde og burde fremstilles gjørlig og behagelig, aldeles umuelig, og per conseqventiam unødvendig, paa den anden Side ret latterlig for Religionsspottere... Men med velberaad Hu

udelod jeg just det Ord Pligter af Titelen for ei at give Plads til denne Beskyldning... Pligterne veed jeg nok har sine snævre Grændser; det volder vort Kjøds Skrøbelighed og vor Naturs Ufuldkommenhed... Men anderledes er det med Dyden, den gaaer langt videre end Pligten, og begynder først der hvor Pligten slipper. Dyden kjender saa at sige ingen Grændser; den er en Datter af Himmelen og er lige-saa grændseløs som sin Moder. Gaaer en Christen for vidt i sin Dyd, saa er Christus og hans Efterfølgere ligeledes gaaet for vidt". Sagen blev forelagt Kirke-Inspections-Collegiet, som dengang bestod af Biskop Harboe, Etatsraad Jessen og Hofprædikant Qvist; og dette Collegium bifaldt Biskoppens Kjendelse „at mange Udtryk og Talemaader (i denne Katechismus) ere paradoxe, ubestemte og urigtige, saa at Bogen hverken kan eller bør blive bekjendt i Publiko". I Henhold hertil tilskrev Cancelliet den geistlige Overøvrighed i Fyen, Stiftsbefalingsmanden Henrik Bille og Biskop Jacob Ramus, at de havde at foranstalte det Fornødne, og at Bogen følgelig ikke maatte videre udbredes*).

Paa det mere videnskabelig theologiske Gebeet, den Sphære hvori Guldberg egentlig havde hjemme, viste han sig forsaavidt mere frisindet, som han ikke ved ligefrem Tvang vilde holde Noget tilbage; men dog paalagde hans bekjendte strængt kirkelige Grundsætninger, og Frygten for at han muligviis kunde bringe Magten i Anvendelse, alle Skribenter en kjendelig indirekte Tvang. Følgen heraf var en Mangel paa Ærlighed ved alle theologiske Forhandlinger, og man mærker det kun altfor tydeligt, at Mangfoldige blot af Hensyn til Magtha-

---

*) Forhandlinger om Borchsenius Katechismus i Nyerups Luxdorphiana S. 282-328. Bogen selv findes i Hjelmstjernes Samling paa Kgl. Bibl.

verne slog ind paa den orthodoxe Tone. Vel vilde Guldberg ikke som Theolog bestride den frie forudsætningsløse Skriftfortolknings Princip, og ikke ligefrem anvende nogen Tvang mod dets Forfægtere; men hvergang de kom til i et eller andet Punkt at modsige den ældre Skoletheologie, saa yttrer sig Frygten dog i en kjendelig Forlegenhed og Usikkerhed. De modigste blandt de friere Theologer, der tillige med særdeles Flid beskjæftigede sig med Bibelstudiet, vare Cl. Fr. Hornemann, og Chr. Bastholm, og Ingen af dem kunde egentlig med Grund beklage sig over Tilsidesættelse. Ligesom det var ved Guldberg Cl. Fr. Hornemann var bleven theologisk Professor, saaledes miskjendte han heller ikke Chr. Bastholm's ualmindelige Evner og Dygtighed. Rigtignok maatte denne, medens han var Garnisonspræst i Castellet, i nogle Aar forgjæves vente paa Befordring; men da det tydske Cancelli havde kaldet ham til Rendsborg, erholdt han umiddelbart fra Hoffet Tilsagn om at blive den daværende Hofprædikant Qvist's Eftermand, naar han vilde vente til dennes Død, og Guldberg gjorde ham Ventetiden taaleligere, først ved at tilstaae ham personligt Tillæg i Gage, siden ved at kalde ham til Sognepræst ved St. Olai i Helsingør, hvor han dog kun var nogle Maaneder, da han ved Qvist's Død 1778 blev første Hofprædikant. Og dog var det med disse tvende Mænd, det Afvigende i de göttingske Theologers Skriftfortolkning først kom til Orde i den danske Literatur. — Cl. Fr. Hornemann havde gjort Studiet af Philo til Gjenstand for sine første Lærdomsprøver, og søgte derved deels at møde Fritænkernes Spot over Jødernes materialistiske og sandselige Forestillinger i Gl. Test. ved at foreholde dem den alexandrinske Jødes dybsindige philosophiske Tanker, deels at forstærke de nye Theologers Angreb paa den gamle Orthodoxie, ved at vise de nytestamentlige Forestillingers Sammen-

hæng med Philo's og de datidige Rabbineres Lærdomme. Han havde under Michaelis' Veiledning gjort d. Gl. Test. til Gjenstand for sit Fagstudium, og vilde nu benytte sin Stilling til at afhjælpe et ofte paatalt Savn, ved nemlig af egen Drift at besørge en ny dansk Bibeloversættelse, hvortil han som en Prøve gjorde Begyndelsen med Propheten Micha, der udkom 1777. Det Nye og Uvante ved den Forklaring, der ledsagede Oversættelsen, var Bestræbelsen efter at bortforklare de messianske Steder som fremkomne ved en Miskjendelse af Stedernes ligefremme historiske Sammenhæng, og, skjøndt han gjorde sit Forsøg med stor Forsigtighed, undgik det dog ikke Paatale. Det hedder derom i hans Levnet, at „dette Arbeide var nærved at paadrage ham nogen Forfølgelse, som under en mindre oplyst Regjering let kunde kommet til Udbrud“ *). Der udkom ogsaa strax efter et „Anhang“ til Oversættelsen fra Forf.'s Haand, hvori han erklærede, nu at have overbeviist sig om Rigtigheden af den messianske Fortolkning af Micha 5, 2, en Erklæring, der kjendeligt nok bærer Sporet af at være skreven med paaholden Pen. — Ganske i samme Retning var Bastholms „Jødiske Historie“ 3 Dele 1777—82, der som alle denne Forfatters Arbeider udmærker sig ved en omhyggelig Behandling af Formen, men hvori han først anvendte Resultaterne af Michaelis' Studier i en populær Fremstilling, og søgte derfor ligesom denne at bortforklare enkelte mirakuløse Træk uden dog at at ville nægte Miraklet i og for sig. Heller ikke denne Bog undgik Paatale, hvilket Bastholm beretter i sit Levnet paa følgende Maade: „En vis Provst i Jylland, hvis Navn jeg ikke erindrer, ansaae sig forpligtet til at skrive en Piece imod mig, fordi jeg havde forklaret ad-

*) Fallesen, Maanedsskrift. IV. S. 618.

skillige saa kaldte Mirakler af naturlige Aarsager; jeg vilde ikke befordre dette Stridsskrifts Afsætning ved at besvare det, og saaledes faldt det strax igjen tilbage i det Mørke, hvorfra det var kommet"*). Den Modstander, som Bastholm omtaler paa denne næsten haanlige Maade var Carl Parmo Petersen, der døde som Provst i Kolding 1803. Han var i sine yngre Aar Medarbeider ved „Lærde Efterretninger" og havde her skreven en Bedømmelse af Bastholms Bog, der med al Anerkjendelse af Værkets Fortjenstlighed dog tillige fremsatte den omtalte Indvending. Stærkere løde Indvendingerne ved et andet af Bastholm's litterære Arbeider, nemlig hans „Oversættelse af det Ny Testamente, ledsaget af Anmærkninger, der udkom i to Dele 1780. „Jeg troede ved dette Arbeide — skriver han selv derom — at gjøre mig Bibellæseren forbunden, — thi dengang læste man endnu i Bibelen; men det forskaffede mig en Tidlang megen Misfornøielse; man meente, at jeg med Flid havde søgt at bortexegetisere de vigtigste af Kirkens Lærdomme; fornemmelig stødte man sig over min Forklaring over de første Vers i Joh. Evang., hvilke jeg ikke forklarede om Christi Guddom. Jeg udgav derfor strax derpaa — som han ved en anden Leilighed føier til „efter flere gode Venners Raad" — „Beviis for Christi Guddom i Anledning af min Anmærkning til Joh. 1, 1" — og troede, at den Sag nu var tilende"**). Det var den imidlertid ikke ganske. En anonym Recensent, Prof. Laurids Smith, en dygtig ung Mand dengang Lærer ved de militære Akademier, optog den nemlig paany, og

*) Bastholms Biographie i Lahdes Samling af fortjente Mænds Portrætter. 5 Hefte. 1806. S. 30.

**) Bastholms Biographie i Lahde's Samling af fortjente Mænds Portrætter. 5 Hefte. 1806. S. 36.

gjentog de samme Indvendinger om end i en meget lemfældig Form. Han indrømmede det Fortjenstfulde i Bastholms Arbeide, da „selv Revisions Commissionens Oversættelse, hvor god den er, dog paa mange Steder kan behøve Forbedring"; han vilde heller ikke i Almindelighed bestride Principet, at ikke noget forudfattet Læresystem bør være den Regel, hvorefter Skriften skal forklares; han indrømmede fremdeles, at der var Forskjæl paa at nægte et exegetisk Beviis og saa at nægte Lærdommen selv; „men uagtet alt dette er afgjort, er det dog ligesaa unægteligt, at det kan foraarsage Opsyn, naar en af Kirkens ordentlige Lærer ved en saadan Forklaring ligefrem ophæver et Beviis, som hidindtil var anseet for det allervigtigste". Hertil føier Rec. endnu en anden Indvending, at Bastholm nemlig var for tilbøielig til at følge visse Lærdes Exempel, der altid forklarede de bibelske Talemaader af jødiske Skribenter, for paa den Maade at liste sig fra dem som Accommodationer efter herskende Forestillinger. „Talmud og Rabbinerne bør dog ikke ansees for de fornemste Kilder (til at forstaae Jesu og Apostlenes Ord), da der gives langt andre, som unægtelig ere ældre, mere sikkre og tilforladelige end hine" *). De Tvivl, der saaledes yttredes om hans Lærdoms Reenhed, vare Bastholm yderst ubehagelige og han gjorde derfor denne Gang en Undtagelse fra sin sædvanlige Regel, ved nemlig at udgive et „Svar paa Recensionen", hvori det naturligviis maatte falde ham let at rede for sig, da der ikke var reist nogen bestemt Anklage mod nogen enkelt Sætning, men mere udtalt en Misbilligelse af Retningen i Almindelighed. Til Trods for Bastholms overlegne næsten haanende Tone kom der dog kort efter i samme Tidende en ny Recension frem, som Bastholm lod ubesvaret,

*) Alm. Dansk Literatur-Journal 1780. S. 711 og 14.

da han imidlertid sysselsatte sig med Udarbeidelsen af sit fuldstændige dogmatiske System.

Guldberg var selv ikke utilbøielig til at indlade sig paa kirkelige Reformer, i det Haab derved at kunne drage de Oplyste til Kirken, og foretog i det Øiemed først en Forandring med Psalmebogen. Der var i Christian VI's Tid bleven gjort Forsøg paa, ikke just at fortrænge den kingo'ske, men at give den et Tillæg, der optog Psalmer af den pietistiske Tone; men denne pontoppidanske Psalmebog var dog aldrig bleven ret almindelig omkring i Landet. Guldberg vilde heller ikke fortrænge de gamle Psalmer, som fra Formens Side kunde bestaae for hans kritiske Domstol; men han var selv en stor Beundrer af den klopstockske Poesies høitflyvende Ord, og meente derfor, at man ved at anvende denne i Kirkens Tjeneste vilde i høi Grad fremme Gudstjenestens Høitidelighed. Rigtignok var Guldberg ikke ene om Redaktionen af den nye Psalmebog fra 1778; men Biskop Harboe, der var Commissionens andet Medlem, var i intet Forhold stærkt fremtrædende, saa at det vistnok er med fuldkommen Føie den sædvanlig bærer hans Navn. Ved en af de skjønne Videnskabers Selskabs Priisopgaver i den hellige Poesie var man først bleven opmærksom paa Fru B. C. Boye's Digtertalent, og hendes Psalmer kom til at udgjøre den største og meest charakteristiske Deel i den nye Samling. Guldberg meente ved denne at kunne tilfredsstille Alles Tarv: „Den Enfoldige skal efter sin Kundskabs Maade der ikke savne, hvad der kan styrke hans Hjerte i Guds og Jesu Christi Kjærlighed, og den Oplyste tro vi og at skulle finde den Aands Opløftelse, han attraaer"; men Guldbergs poetiske Sands var ikke den reneste, og hans Psalmebog kan neppe siges at have tilfredsstillet ret Mange selv i hans Samtid. De Oplyste kunde umueligt finde sig i den christelige Tone, der dog gik igjennem den,

og det varede ikke mange Aar, førend den blev erklæret for „en Sammenblanding af gammelt og nyt Nonsens, af svulstig tankeløs Ordbram og grovt mystisk Sværmeri, kort noget ufordederligt Tøi, der skulde feies ud saa snart som muligt"*). For de Enfoldige fandt man den altfor kunstlet og uforstaaelig, og skjøndt man dermed tildeels vel nok meente, at det var dens Christelighed der gjorde den uforstaaelig, saa var Indvendingen dog unægtelig fuldkommen beføiet, og Pastor Henrik Ussing søgte derfor at fortolke den for Menigmand i et lille Skrift: „Oplysende Anmærkninger til bedre at forstaae og nyttigere at bruge Sangene i den nyeste Psalmebog" 1782. Derfor skaffede den sig heller ikke Indgang mange Steder; efter Reskr. af 13 Mai 1778 skulde den med 1781 indføres overalt i Kjøbenhavn, i Kjøbstæderne 1786, og paa Landet 1791; men saa langt naaede den aldrig, da der ikke var ret Mange, der bekymrede sig om den, efterat Guldberg var udtraadt af Ministeriet**). — Med en bedre Smag, om end i en beslægtet Tone, samlede til samme Tid Cramer en almindelig Psalmebog for de tydske Menigheder i Slesvig og Holsten, der udkom 1781. Den havde let ved at fortrænge sin pietistiske Forgjænger, da man aldrig havde været synderlig tilfreds med Psalmebogen af 1753, og den vandt snart almindeligt Bifald ved at give mere efter for Tidens Fordring om Forstaaelighed uden dog derfor at opgive Ord og Vendinger, der, om de end kunde kaldes vanskelige at fatte, dog vare de rette Udtryk for de christelige Hemmeligheder. I den Henseende udtaler Fortalen den Plan: „at afholde sig fra saadanne kirkelige Kunstord, der overstige den almindelige Fatteevne og forudsætte Kundskaber, som kun

*) Fallesen, Theol. Maanedsskrift. XII S. 417.

**) Den Danske Psalmedigtning. II. S. LVII-LIX.

Lærerne maa have; men heller ikke af Ængstelighed eller af Eftergivenhed mod Tiden undgaae de i Religionen hidtil brugte og let forstaaede Udtryk, da man ved at forkaste dem kun desto lettere og umærkeligere kan unddrage de Christne de samme Lærdomme, som dermed ere blevne bekjendte og hævdede." Cramers Psalmebog for Slesvig og Holsten gik saaledes en Middelvei mellem den guldbergske, og det man i Danmark siden tilsigtede med den evangelisk-christelige, hvorfor den ogsaa har holdt sig uanfægtet i Brug lige til vore Dage.

Den Betragtningsmaade, der under Navn af at bekæmpe Mængdens Fordomme i Grunden bekæmpede al Christendom og al positiv Aabenbaring, havde i Kjøbenhavn allerede dengang mange Venner; dog var det en Tydsker, ansat i et af Regjeringscollegierne, Etatsraad Hennings, der først udtalte den paa Prent, hvorved han gav Anledning til en literær-kirkelig Feide, der i nogle Aar gjorde stor Opsigt blandt Geistligheden. Et Træk af den spanske Inqvisitions hemmelige Historie, der var kommen til Publikums Kundskab, sysselsatte paa den Tid alle Dannedes Opmærksomhed i hele Europa. En navnkundig Spanier Olavides, der under Arandas Ministerium havde taget virksom Del i Arbeidet for Tidens Fremskridt i sit Fædreland, og som derfor ogsaa var mellem Tidens Helte, var pludselig bleven indstævnet for Hofinqvisitionen i Madrid. Han havde været medvirkende ved Jesuiternes Udviisning, havde med megen Iver søgt at fremme en forbedret Agerbrug, og havde foranlediget, at der var bleven indkaldt tydske Colonister for at opdyrke øde Strækninger paa Sjerra Morena. Hans mange Fjender benyttede denne hans Omgang med protestantiske Kjættere til at reise en Anklage imod ham, og han blev dømt til at affone sin Brøde i et afsides Kloster. En saadan Fremgangsmaade mod en høit

agtet og ædel Mand oprørte hele Europa, og gav Tidens Ordførere en forønsket Leilighed til at forstærke deres Iver mod Præsteherredømmets fordærvelige Aandstvang. I samme Tone skildrede Etatsraad Hennings Mandens sørgelige Skjæbne i et høittravende tydsk Digt: „Olavides, mit einigen Anmerkungen über Duldung und Vorurtheile begleitet“ 1779, og det var disse Anmærkninger, der vakte en temmelig skarp Polemik, almindelig bekjendt under Navn af „Olavides-Feiden“. Forf.s Anskuelse og Skrivemaade lærer man bedst at kjende af Yttringer som følgende: (S. 65) „Der er kun faa Sandheder, hvis Nægtelse selv de toleranteste Philosopher have fundet utaalelig. Det er Lærdommene om Gud, om Forsynet og om Dydens Belønning. Hvo der nægter disse, baner Vei for Lasterne. Alle andre Lærdomme, som ikke have nogen Indflydelse paa det praktiske Liv, ere ligegyldige for det borgerlige Samfund, og det er let at bevise, hvor lidet Læren hjælper til Moralen, samt hvor skadeligt det er at ville gjøre Læren til Moral, d. v. s. at lade Ord træde istedenfor Sagen“ — (S. 108) „Afmægtige, som troer at kunde erkjende Gud i hans Væsen! Kan Du gjennemskue Uendeligheden, det vrimlende Hav af Sole og Verdener? Kan Du stige fra Sol til Sol, fra Stjernevei til Stjernevei, og sige, jeg nærmer mig Gud, jeg opløfter mig til ham? Indhyl Dig i dit Væsen med Blikket rettet imod det Høie, gaa Menneskehedens stille Veie, betegn dine Skridt med Velgjerninger, med Godhed, med Dyd, vær virksom i din Kreds, virksom i dine Tanker, i dine Følelser, og ikke i afmægtige Lærdomme, og hvor Du vandrer, der ville dine Veie føre Dig til Gud, den Uendelige den Evige, den overalt udbredte, den i Alt tænkte Gud.“ — (S. 148) „Kunde jeg betræde den metaphysiske Vei, saa vilde jeg søge at bevise, at ingen Læresætning, som kræver vilkaarlig Tro, kan indvirke paa det

borgerlige Liv, styre Menneskenes Handlinger, og derved staae i noget Forhold til vort Livs Moralitet, omendskjøndt Forefkrivelsen selv af saadanne Lærdomme har en umiddelbar Indflydelse paa Religionsforfatningen, og derved staaer i nøie Sammenhæng med Menneskenes Skjæbne, med deres Lykke og Ulykke, med Indskrænkning eller Udvidelse af deres Virksomhed, forsaavidt derved Aandstvang, Fordomme, Fanatisme, Blindhed, Dorskhed, Intolerance blive begunstigede." Den spinozistiske Betragtning, der dæmrer i disse Yttringer, var vel dengang ingenlunde ny, men den var aldrig hertillands fremsat i en saa dristig Tone og i et saa glimrende, effektfuldt Sprog; det vakte derfor ikke nogen ringe Opsigt, at en kongelig ansat Embedsmand turde vedkjende sig offentlig slige Grundsætninger. I en anonym Recension omtales Bogen i en strængt dadlende Tone, og det forekastedes Forf., at han paa den Maade vilde sammenblande Pavedom og Christendom, Fanatismus og bibelsk Religion, at han vilde forekaste den christelige Øvrighed i protestantiske Lande, hvad en papistisk Inqvisition havde forbrudt. Dr. Schønheyder, Præst ved Trinitatis, der ikke lagde noget Skjul paa, at han havde skrevet Recensionen, tilsendte tillige Forf. et privat Brev, der sluttede med de Ord: "Kom da! vi ville tales ved som Mænd, der have deres Tanker henvendt paa Gud og de høiere Ting, paa Døden, Dommen, Evigheden og vor fælles Redning i Død og Dom. Vor — ja ved Gud, der er kun een og i den Ene." En saadan aaben Kamp mellem de forskjellige Anskuelser, som disse Ord opfordrede til, blev det imidlertid ikke; tværtimod fik Striden snart en reent personlig Charakteer. I sit „Svar paa Recensionen" afgav Hennings vel den Erklæring, at han ikke vilde formene nogen Lærer Ret til at værne om sin Lærdoms Reenhed, naar kun ikke Øvrigheden blandedes ind i slige Religionsstridigheder; men Svaret

indeholdt tillige en bitter Beskyldning mod Dr. Schønheyder: „Recensentens Hensigt har ikke været nogen anden end at sige Regjeringen, den ikke maaatte være ligegyldig ved, hvorledes dens Undersaatter og Embedsmænd tænke; følgelig har han villet indføre Samvittighedstvang; jeg overlader det til enhver uhildet Læser at bedømme en saadan dominikansk Fremgangsmaade". Dette foranledigede Dr. Schønheyder til at udgive et Forsvarsskrift: „Det fra min Side fornødne om den Bog Olavides" 1780, hvori han søgte at forsvare sit Forhold paa følgende Maade: (S. 22) „Jeg har yttret min Misfornøielse over Olavides ikke hos min egentlige Øvrighed eller hos høie Embedsmænd paa en saadan Maade, at Lovenes Magt som Hr. Hennings siger skulde komme i Gang imod ham; men saaledes som Hændelsen gav Anledning til, saa har jeg talet, der har jeg ikke dulgt min Bekymring, og mit eneste Anslag har været at forekomme den Skade, hvilken deslige Dristighed i at lade trykke, umiddelbar eller middelbar, strax eller seent, gjør paa den store Mængdes Tænkemaade. — Ikke burde Hr. Hennings være mig vred, om den fortjente Mand, der i sit vidt udbredte Statsembede er tillige saa utallige Lærdes og Lærdoms Dyrkeres Raadgiver og Velynder (Geheimeraad Guldberg) har givet ham et velmeent og følgeværdigt Raad". Afseet fra den reent personlige Side af Striden, der imidlertid viser, at Regjeringen ikke vilde ligefrem skride ind, saa var der dermed opgivet et Emne, der sysselsatte Manges Tanker. I anonyme Smædeskrifter fremstilledes Hennings som den nøgne Sandheds ridderlige Forsvarer mod Fordom og Overtro; men i de dannede Kredse billigede man i Almindelighed ikke hans lidenskabelige Adfærd mod Dr. Schønheyder. Den besindige og kloge Prof. Laurids Smith blandede sig ogsaa i Striden, og søgte i et udførligt Indlæg at vise, at Schønheyder var i sin gode Ret, naar

han paastod, at Hennings's Sætninger ligesaa meget stred mod bibelsk Christendom, som imod den danske statskirkelige Lovgivning, endskjøndt han indrømmede, at Hennings ikke havde tilsigtet noget direkte Angreb paa Aabenbaringen. Det fremgaaer ogsaa uimodsigeligt af hans Yttringer, at han ansaae Natur og Fornuft som de eneste sikkre Veiledere til Kundskab om de himmelske Ting, men meente ogsaa dermed at have udtømt den hele Christendom, hvorfor han erklærede: „Jeg gjør alt, saavidt det staaer til mig, for at leve som en god retskaffen Christen, og tænker, at det tilkommer hverken Dr. Schønheyder eller nogen Anden i Verden at gjøre mig dette Navn stridig, da jeg aldrig har sagt Noget imod den christelige Religion og heller aldrig vil fornægte den." I den Anledning tog den berømte Læge Prof. Tode Ordet for at vise, hvor løst man tog det med Naturens Betragtning, naar man meente ved den alene at kunde komme til Kundskab om et altstyrende kjærligt Forsyn, da man i Naturen sporede ligesaavel en ødelæggende og forstyrrende som en vederqvægende og oplivende Magt. Det var saaledes mangehaande forskjelligartede Emner, Striden bragte paa Bane, om de end kun bleve løst og leilighedsviis berørte; men fornemmelig dreiede den sig dog om Tolerance, hvorvidt den verdslige Øvrighed burde taale afvigende Meninger, og endskjøndt dette Spørgsmaal ogsaa dengang besvaredes meget forskjelligt, saa er dog selve Striden det bedste Beviis paa, at der i Virkeligheden var vunden en langt større aandelig Frihed, end de tidligere Tider havde kjendt*).

Dr. N. E. Balle havde ikke taget nogen umiddelbar

---

*) Under Navn af „Olavides-Feiden" findes alle dertil henhørende Flyveskrifter og Avisartikler samlede af Lurdorph paa Kgl. Bibl. Jfr. Walck, Neüeste Religionsgeschichte. IX. S. 243-300.

Deel i Olavides-Feiden, men han benyttede leilighedsviis sin dobbelte Stilling baade som Hofpræst og som Professor til at udtale sig over de omhandlede Emner. I en Confirmationstale i Slotskirken medgav han de Unge en „Nødvendig Advarsel mod sig udbredende forføreriske Grundsætninger", hvori han fornemmelig dvælede ved disse tvende: „Følg Naturen og den alene" og „Opløft din Sjæl over Mængdens Fordomme", for at vise det Rigtige i dem, og tillige advare mod deres Misbrug. — Mere bestemt gik han ind paa Sagen i tvende akademiske Leilighedstaler: **„De adversariis ecclesiæ tolerandis"** og **„De sosiis ecclesiæ, cum in errore versantur, tolerandis"** 1782, og det med bestemte Hentydninger til Olavides. Han udtalte sig her paa det bestemteste imod enhver Art Tvang, øvet mod Troens Fjender, som aldeles stridende mod Christendommen, men fremhævede tillige, at en saadan Tvang heller aldrig var udøvet af den danske Kirke siden Reformationen, saa at den aldrig havde besmittet sine Hænder med sine Fjenders Blod. Mærkeligere og skarpere faldt hans Ord i den anden Tale. Mod vildfarende Brødre fandt han det vel billigt og christeligt, at der øvedes den største Lemfældighed; men anderledes forholdt det sig med Lærerne i Kirken, og til dem kunde man gjøre strængere Fordringer. Rigtignok var der Mange nutildags, der paastod, at Kirkens Lærdom ikke stemmede med den hellige Skrift; men saadan Tale maatte ikke bedaare Nogen eller tjene ham til Undskyldning. Indtil denne store Trætte var udkæmpet ved en Kjendelse af den hele Kirke, maatte enhver Præst nødvendig være sin Eed tro i at varetage sit Embede, og ved sin Eed var han forpligtet til Kirkens Lærdom. Dersom han ikke kunde det længere, dersom han fandt den stridende mod den hellige Skrift, maatte han nedlægge et Lærerembede, som

han ikke kunde beholde med uskadt Samvittighed *). — Det var Ord, som allerede dengang maatte skurre slemt i mange Præsters Øren.

Som egentlig Fører for den nye Oplysning optraadte altid bestemtere **Dr.** Bastholm, hvad man kan see af hans dogmatiske System, der udkom i populær Form under Navn af „Den christelige Religions Hovedlærdomme til almindelig Opbyggelse“ 1783, der blev efterfulgt af „Den naturlige Religon saaledes som den findes i de hedenske Philosophers Skrifter“ 1784. Disse hans dogmatiske Haandbøger mangle ikke Eiendommelighed; i den sidste gjennemgaaer han de hedenske Philosophers Skrifter, for at vise, at man ofte skuffer sig ved at tale om Fornuftens Lærdomme, som om Menneskene uden Aabenbaring kunde komme til Kundskab om Gud, om Forsynet, Dyden og Udødeligheden. „For at kjende Fornuftens Kræfter i Religionens Sandheder, er det nødvendigt at undersøge, hvad de hedenske Philosopher, som vare berøvede Aabenbaringens Lys, have kunnet lære; ved denne Undersøgelse opdager man først Fornuftens snævre Grændser, indseer en guddommelig Aabenbarings Nødvendighed for at veilede Fornuften, og opmuntres til Taknemmelighed mod det algode Væsen, som skjænkede Verden den“. Hermed er ogsaa Grundtanken given til hans Fremstilling af de christelige Hovedlærdomme; han anerkjender Aabenbaringens Nødvendighed, da vi ellers maatte famle iblinde som Hedningene; men hvad Aabenbaringen giver er dog kun en Oplysning om de almeenfornuftige Sandheder, som derved erholde utvivlsom Vished. Derfor kan man med Rette kalde Bastholms christelige Hovedlærdomme den første Frugt af en bestemt rationalistisk Theologie i Danmark, endskjøndt den

*) N. E. Balle, Tres Orationes Hafniæ, 1782, S. 93, sq.

dog endnu træder frem i en tilhyllet Skikkelse. De skarpe kirkelig dogmatiske Bestemmelser om Christi Person, om Sacramenterne o. desl., undviger Bastholm bestandig; han gaaer hen over dem med den Bemærkning, at han ikke vil indlade sig paa spidssindige Spørgsmaal, men kun holde sig til hvad der i disse er af praktisk Vigtighed til at fremme Menneskenes Dyd og Lyksalighed. Derimod vil han ikke nægte de egentlig bibelske Grundlærdomme, selv om disse ere mørke og ufattelige for den endelige Forstand; han anerkjender derfor Aabenbaringens Fornødenhed og dermed Jesu Guddommelighed, hans Spaadomme og Mirakler, hans forsonende Død, Treenigheden; men dog fremtræde disse Lærdomme udløste af den strængt kirkelige Forklaring i en ganske anden Tankeforbindelse. Bogen er iøvrigt, hvad smagfuld og tænksom Behandling af Stoffet angaaer, et udmærket Arbeide og ingenlunde polemisk rettet imod den kirkelige Orthodoxie, men snarere undvigende i den Henseende, og derimod apologetisk for den bibelske Aabenbaring i Modsætning til den naturalistiske Vantro. Denne Retning er af Vigtighed, fordi den forklarer, hvorledes en saadan Fremstilling kunde bane sig Vei og skaffe sig Anerkjendelse selv blandt dem, der endnu holdt fast ved det kirkelige Lærebegreb.

Medens Balle saaledes altid udtalte sig haardt og skarpt imod Tiden, saa var Bastholm smidigere og bøieligere, hvorfor han bestandig vandt i det almindelige Omdømme, medens Balle blev Gjenstand for Mængdens Uvillie og Spot. Dog havde han, saalænge Guldberg besad sin Indflydelse, fast Støtte hos Regjeringen, der bestandig gav ham nye Beviser paa sin uskrømtede Tillid og Høiagtelse. I sit 38te Aar kaldtes han saaledes til Sjællands Bispestol, hvortil Anledningen nærmest var den, at han 1782 indtraadte i andet Ægteskab med en Datter af Biskop Harboe, da han

kort derpaa, efter dennes Begjæring, udnævntes til adjungeret og succederende Biskop. Denne Anledning undgik ikke spottende Omtale, og Vittighedsjægerne fortalte, hvorledes Aron sørgede over, at Ypperstepræstedømmet nu var blevet arveligt paa Spindesiden, med Hentydninger til at Harboe i sin Tid paa samme Maade havde afløst sin Svigerfader, Biskop Hersleb. Disse Spydigheder gik Balle nær til Hjerte, og hans Venner maatte indstændig bede ham om ikke at agte paa Bagvaskelsens og Misundelsens Raab, men at berolige sig ved Bevidstheden om, at han var sit Embede fuldkommen voren, og som **primus Theologus** ved Universitetet nærmest til at erholde det*). Biskop Harboe døde faa Maaneder efter Balles Indvielse d. 15 Juni 1783 i en høi Alder, og Regjeringen fik derved tillige Leilighed til at give Slotspræst Bastholm et Beviis paa hædrende Anerkjendelse ved at udnævne ham til Confessionarius, medens Balle, der fremdeles vedblev at fungere som Professor, blev Biskop og General-Kirke-Inspektor. Harboe var en klog og velvillig Mand, men stille og tilbageholdende, og om hans bispelige Virksomhed er der ikke meget at sige; desto mærkeligere og eiendommeligere blev hans Efterfølgers, hvilket tildeels havde sin Grund i, at de kirkelige Forhold antog i Balles Tid en ganske anden Charakteer.

Tidens Eiendommelighed kunde imidlertid ikke ret komme til at udfolde sig, saalænge Guldberg havde Magten, og brugte den til med Alvor og Strænghed at haandhæve de kirkelige Anordninger. Med al sin redelige Villie var Guldberg dog for meget stuelærd til egentlig at besidde praktisk Forretningsdygtighed, og i ingen Henseende begik han større Misgreb end i sine Bestræbelser for at nedkue alt, hvad ha

*) J. Møller, Balles Levnet. Theol. Bibl. X. S. 92.

ansaae for en Yttring af Voltærianismen, dens Gudsfornægtelse og Usædelighed. Hans vilkaarlige Behandling af Pressesager har allerede afgivet Beviser herpaa; men han viste det ogsaa ved sine strænge Anordninger mod Luxus og Overdaadighed i Klædedragt og Levemaade (Frdd. af 20 Jan. og af 12 Marts 1783). Vare end slige Love i ældre Tider ikke usædvanlige, saa var dog allerede dengang Følelsen af den personlige Ret og Frihed for stærkt udviklet, til at man kunde finde sig i slige Indgreb, og naar han mellem flere Anordninger, der sigtede til at forebygge den ofte paatalte uanstændige Støi og Larm i Kirkerne ved Confirmationen, befalede (Frd. 27 Febr. 1784), at Pigebørnene skulde have Tørklæde paa og ikke møde med bar Hals, saa gav han kun Spotterne nyt Stof til Latter. Ingensinde begik han dog større Misgreb end ved den Fremgangsmaade, der blev anvendt mod Th. Chr. Bruun, og som har gjort ham og hans usle „Fritimer“ uforglemmelig i Historien. Denne Mand, der var Sproglærer i Kjøbenhavn, havde under Navn af „Mine Fritimer eller Fortællinger efter Boccacio og Lafontaine“ 1783, udgivet nogle Smørerier, der paa den plumpeste Maade trodsede al Velanstændighed. At en Bog af den Art maatte paadrage sin Forfatter borgerlig Straf, er nu i og for sig ikke at undre paa; men det blev ikke derved, og det hedder fremdeles i Cabinetsordren til Politimesteren: „saasom man maa slutte, at det er et ondt, fordærvet og forargeligt Menneske, ganske ukyndigt i Religion og Christendom, saa har Du at paasee, at han møder hos vor Biskop Balle, hvor han skal undervises deri i tvende Præsters Nærværelse, ... skulde han herimod findes uvillig og stridig, ... kan han hensættes i Tugt- og Rasphuset“. Denne Ordre er ganske charakteristisk for Guldberg, som om det kun var Kundskab han manglede, endskjøndt Enhver kunde see, det ikke var i Hovedet, han

havde sin værste Skade; og Tanken er jo i og for sig statskirkelig rigtig, at enhver Forbrydelse der giver offentlig Forargelse, ogsaa kirkelig skal afsones; men desuagtet vil dog neppe Nogen anbefale den her brugte Fremgangsmaade. Rigtignok hedder det i Sjællands Stifts Justitsprotokol, at Bruun for de forsamlede Geistlige „erkjendte sig skyldig for den Unaade, hvormed han af Hs. M. var anseet, og ønskede paa nogen Maade at raade Bod paa den Skade, hvilken kunde voldes ved den af ham udgivne Bog"; at han ved Overhørelsen „blev befunden saaledes at han ikke kunde kaldes uoplyst; samt at han med Taknemmelighed modtog den tilbudne Underviisning" *) — men det behøver neppe noget Beviis, at det kun gav yderligere Stof til Latter, at see den letfærdige Spotter gaae daglig til Læsning og spille den angergivne Synders Rolle af Frygt for Truselen om Tugt- og Rasphuset.

Som Beviis paa den danske Kirkes Fordragelighed i andre Retninger, omtaler Balle nogle ret mærkelige Forhandlinger, der i Marts 1784 bleve førte med den nordamerikanske Episkopal-Kirke, om at antage dens Geistlige til Ordination. Anledningen hertil var, at man i England strax efter Freden, der anerkjendte de nordamerikanske Staters Selvstændighed, vægrede sig ved at ordinere Geistlige, som ikke vilde aflægge den befalede Test-Eed; og da nu de nordamerikanske Geistlige heller ikke som tilhørende den engelske Kirke kunde modtage Ordinationen i den romerske, henvendte man sig til den danske Regjering desangaaende. Denne var heller ikke uvillig til at gaae ind derpaa, „da Vi meget vel indsee, at slig Forening med de forenede Stater, havde i meer end een Henseende sin store politiske Nytte",

*) Nyerup, Luxdorphiana. I. S. 87-90.

„og da vi vide, at den anglikanske Kirke kun i een Hovedartikel afviger fra vores". For at imidlertid en saadan Indrømmelse ikke skulde ansees for en Syncretismus, der kunde krænke vor Kirkes Lærdom og Ære, henvendte Guldberg sig først til en Commission, bestaaende af Biskop Balle, Professorerne Janson og Hornemann og Juristen Colbjørnsen, for at afæske dens Betænkning. Commissionen sysselsatte sig fornemmelig med det Spørgsmaal, hvorvidt den anglikanske Kirkes calviniserende Opfattelse af Nadveren gjorde en skarp Adskillelse nødvendig; men den Tids Theologer vare ikke tilbøielige til at hævde de skarpe confessionelle Forskjælligheder, og enedes derfor let om at tilstaae Nordamerikanernes Begjæring, „hvorved dog bliver forudsat, at begge Kirker ere enige med hverandre i Troens Grund-Artikler, og at hverken den ene eller den anden foredrager saadanne Lærdomme, ved hvilke Troens Grundvold skulde forstyrres". Paafaldende er det i en anden Henseende, at de anglikanske Geistlige vilde fremkomme med en saadan Begjæring, hvilket ogsaa Prof. Janson bemærker i sin Betænkning, „da de derved synes at tilkjendegive, at de ikke vare uenige med vor Kirkes Hovedlærdomme, og saa især, at de holde denne Ordination for retmæssig og gyldig, følgelig enten affige eller for uvæsentlig ansee den ellers i den engelske Kirke antagne Mening om Episkopal-Værdigheden, uden hvilken ingen Ordination skulde være gyldig" *). Det har dog neppe været Forespørgselens Mening, da man vistnok snarere vildledet af Bispenavnet, er gaaet ud fra den Forudsætning, at man ogsaa i Danmark havde bevaret den biskoppelige Ordination. Det Mærkelige ved Forhandlingerne var iøvrigt kun den Redebonhed, hvor-

*) N. E. Balle, Magasin for den nyere Danske Kirkehistorie. I. S. 17—65.

med man fra dansk Side gik ind paa den denne Anmodning, da der ikke blev nogen Leilighed for dens praktiske Anvendelse. De skotske Biskopper af den engelske Kirke gjorde nemlig ingen Vanskeligheder, og her erholdt den nordamerikanske Præst Dr. Seabury den biskoppelige Ordination, uden at være bragt i den Nødvendighed at søge den udenfor det Samfund, han nærmest tilhørte. Længe varede det heller ikke førend Erkebispen af Canterbury opgav den omstridte Fordring, og efterat han havde ordineret tre Biskopper for Nordamerika, saa var dermed efter Kirkens Grundsætninger den retmæssige Succession fuldstændig grundet i Landet selv*).

Den mærkeligste Indrømmelse mod den almindelige oplyste Mening var imidlertid Exorcismens Afskaffelse i den danske Kirke, og det er ikke uden Betydning, at det saaledes var Theologen Guldberg, der foretog den eneste egentlig liturgiske Forandring, der er paabuden af Regjeringen siden Reformationen. Saavel Kryptocalvinismen i det 16de som Pietismen og Nationalismen i det 18de Aarhundrede havde mange Gange bestemt og skarpt udtalt sig for den Forandring i Daabsritualet, der endelig blev iværksat ved Frdn. af 7 Mai 1783. Ifølge denne skulde Besværgelsen, „som længe har været afskaffet i andre protestantiske Lande, men som dog hidtil mod alle Retsindiges Ønske er beholdt i vor Kirke“, for Fremtiden udelades, „da den ei alene har aldeles ingen Grund i den hellige Skrift, men kan og lettelig opvække Forargelse“. Fremdeles skulde hine indviklede Sætninger i det gamle Ritual, hvorved Daaben sammenlignes med Arken under Syndfloden og med Israeliternes Gjennemgang gjennem det røde Hav, forbigaaes, og i deres Sted indflettes „flere

---

*) Münter, Magazin für Kirchengeschichte u. Kirchenrecht des Nordens. I. S. 245.

og tydeligere Skriftens Vidnesbyrd, saavel om Arvesynden, som om Forsoningen ved vor Herre Jesum Christum". Forandringen, der skulde indtræde med det følgende Aar, var saalænge forberedt saavel gjennem idelige Forhandlinger som igjennem hele Tidens Udvikling, at den blev, som det var at vente, gjennemført uden at møde nogen Hindringer.

Længe beholdt Guldberg efter den Tid ikke sin Indflydelse paa Regjeringen; han maatte som bekjendt træde fra i April 1784, da Kronprinds Frederik selv tog Sæde i Statsraadet, og denne Regjeringsforandring er ikke uden kirkelig Betydning. Naturalistisk Vantro havde gjennem mange Tider altid stærkere og stærkere gjennemtrængt den almindelige Oplysning; under Navn af Rationalisme skaffede den sig Indgang paa Theologiens videnskabelige Behandling og derfra paa det kirkelige Liv. Guldberg og de i hans Tid høit betroede Mænd havde med al Iver stræbt at reise Dæmninger og grave Afløb for den brusende Strøm; men med hans Bortgang skyllede den snart over alle Bredder, og deres Tal blev altid færre, der under den herskende Rationalisme ufortrødent kæmpede for de gamle kirkelige Lærdomme og Skikke.

Tredie Afsnit.

Anden Afdeling.

(1784—1825).

Rationalisme.

At der maatte foretages gjennemgribende Reformer, dersom de kirkelige Lærdomme og Skikke skulde kunne tiltale Tidens fremadskridende Oplysning, var ikke egentlig nogen ny Tanke, da den allerede fra først af var kommen frem med de gøttingske Lærde, og havde derfor allerede besjælet disse Lærdes første Disciple, hvortil vi kunne henregne Guldberg selv tilligemed alle de Mænd der ved ham kaldtes til Virksomhed, saavel Balle og Jansen som Bastholm og Hornemann. Men en saadan Stræben efter Reform er i og for sig ganske ubestemt, saalænge det er uafgjort hvad egentlig Tidens Oplysning kræver og hvad der skal afvises som Vankundighedens Fordomme, og det er derfor let forklarligt, hvorledes de Mænd, der først havde begyndt den reformatoriske Stræben, kunde komme til at staae som Stillestandsmændene, der vilde hindre al Forbedring, saafremt de ikke selv reves med af Tidens Strøm. Den nye Regjering, der med Kronprinds Frederik greb Statens Roer, da det faldt Guldberg af Hænderne, havde ikke den personlige Interesse som han af Kirkens og det lærde Skolevæsens Bestyrelse; men den var hvad man nu vilde kalde afgjort liberal og frisindet i alle

Retninger, og deraf var det en Følge, at den halvt skjulte halvt aabenbare Tvang, der trykkede i Guldbergs Tid alle de Forfattere, der behandlede kirkelige eller theologiske Emner, nu forsvandt, saa at Enhver, uden at der egentlig blev givet nogen udtrykkelig Tilladelse, nu kunde udtale sin Mening aabent og frit. Der gik igjennem den nye Regjering en afgjort demokratisk Tone, hvorved den i høi Grad vandt den almindelige Mening for sig, og Haand i Haand med Bestræbelserne for Hoveriets Ophævelse og Markernes Udskiftning fortsagt med Bondestandens Frigjørelse, gik tillige Bestræbelserne for Bondestandens Oplysning og en forbedret Underviisning i Almueskolerne. Denne Iver og Interesse for Folkeoplysningen var ikke noget forbigaaende, men det var et stadigt Formaal for Regjeringens Virksomhed i det her betegnede Tidsrum, medens den derimod var temmelig ligegyldig ved alt hvad der angik det Kirkelige, og ikkun med en vis ængstelig Forsigtighed tillod sig at gribe reformatorisk ind i disse Forhold.

Det var af et fornyet Bibelstudium, der, ubundet af de statskirkelige Lovbestemmelser i Symbolerne, kun støttede sig til et grundigt Sprogstudium og en omhyggelig historisk-antiqvarisk Kundskab, man ventede at kunne lade det christelige Lærebegreb fremkomme i en ny tidssvarende Form, frigjort for alt hvad der var anstødeligt for den fornuftige Tænkning, for Tidens Oplysning. Kritik var derfor som i al Historieforskning saa fornemmelig i Behandlingen af den hellige Historie bleven Skolens Løsen; men hvad der var Resultatet af denne Kritik, hvorvidt den stadfæstede eller forkastede det hidtil tilvante, derom vare naturligviis Meningerne meget forskjellige. Det var denne grammatiske Fortolkning Balle havde ført Ordet for under hele sin Docentvirksomhed som Skriftfortolker, hvad man ogsaa seer af hans exegetiske Hoved-

værk: „Apostelen Pauli mindre Breve, paa Dansk oversatte med kritisk philologiske og moralske Anmærkninger“ I og II Deel 1784—85, et Værk, der var udstyret med megen philologisk Lærdom og med omhyggelig Benyttelse af ældre og nyere Fortolkere, ligefra Origenes til den Tids meest anseete Exeget Koppe. Men Balle søgte i denne Commentar som altid at anvende sin Lærdom til Forsvar for de kirkelige Dogmer, og det var nok til at vække Recensenternes Uvillie imod den, og til at paatrykke den Stemplet af „ukritisk“. Derfor blev Værket aldrig sluttet, og tredie Bind, skjøndt Balle havde det færdigt, kom aldrig ud*). Kort efter maatte han læse i en Recension af en yngre Mands exegetiske Arbeide, en Yttring, der fuldkommen brød Staven over hans tidligere Virksomhed, naar det hed: „Glad kan Recensenten til Ære for os sige: at baade Kritiken og den grammatikalske Fortolkning, for hvilke Systemets fæle Spøgelser nu endelig vige, begynde at nedlade sig hos os“ **). Dog havde ogsaa Cl. Fr. Hornemann forsøgt sig i det N. T.'s Exegetik og udgav 1784 „Forklaring over Brevet til de Epheser“ der ligeledes var udstyret med megen philologisk Lærdom, for at efterviise det N. T.'s Tanker og Forestillinger, saavelsom dets Udtryk og Vendinger i det Gl. Test. og dermed gjøre alt usikkert hvorvidt det var ligefrem at forstaae eller kun at tage som en Accommodation; men iøvrigt udtalte Forf. sig dog langt forsigtigere her end i sine senere Arbeider. — Det lader sig heller ikke nægte, at der i disse Aar dannede sig en Skole af yngre Mænd, der drev det kritiske Bibelstudium med grundig Iver og omfattende Lærdom. En lærd Orientalist havde

*) Theol. Bibl. XII, Balles Levnet, S. 111.

**) Lærde Efterretninger 1785, S. 491, i en Recension over Birchs Beskrivelse af N. T.'s græske Haandskrifter af H... d (Hviid).

Universitetet søgt i Tydskeren J. G. Moldenhawer, der var bleven theol. Professor 1783 efterat han iforveien havde været Prof. i Kiel og tidligere havde studeret i Gøttingen; han besad et godt Foredrag, og forstod i alle Forhold at gjøre sig gjældende, men i grundig Lærdom var der Mange, som overgik ham. Dette gjælder Sydslesvigeren J. G. L. Adler (f. 1756), der allerede af Guldberg blev kaldet til Kjøbenhavn og der ansat som Prof. i Syrisk (1783), hvormed han siden 1785 forbandt Præsteembedet ved Frederiks tydske Kirke paa Christianshavn; fremdeles af danske Mænd And. Chr. Hviid (f. 1749), der døde endnu i en ung Alder som titulær Professor 1788; samt Andreas Birch (f. 1758) og Fred. Münter (f. 1761), der allerede i sine yngre Aar forbausede alle ved sin omfattende Lærdom. Alle disse her nævnte Mænd foretog paa kongelig Bekostning mellem Aarene 1777—87 Reiser omkring i Europas forskjellige Lande*) med det samme Formaal, nemlig at undersøge forskjellige Haandskrifter af Bibelen saavel i Originalsproget som i de ældste østerlandske Oversættelser; saaledes befattede Hviid og Birch sig meest med græske Haandskrifter af N. T.; Adler med de syriske og arabiske Oversættelser, Münter med de ægyptiske, saavel den memphitiske som den sahidiske, og flere af disse Mænd have ved deres Forskninger vundet europæisk Navnkundighed. Alle vare de bestemte Modstandere af det gamle dogmatiske System, hvilket især gjælder om Adler og Hviid, medens de andre saaledes fordybede sig i bundløse

---

*) Adler, Uebersicht seiner biblisch kritischen Reise nach Rom. 1783. — Hviid, Udtog af en Dagbog holden i Aarene 1777—80 paa en Reise gjennem Tydskland, Italien, Frankrig og Holland. 1787. — Fr. Münter, Efterretninger om begge Sicilierne, samlede paa en Reise i disse Lande. I—II Deel. 1788—90.

Undersøgelser af Enkeltheder, at de aldrig kom til at vinde nogen klar selvstændig Overbeviisning. Adler, der tillige var Præst ved Frederiks tydske Kirke, foredrog i sine Prædikener en reent rationalistisk Dyds- og Lyksalighedslære som man dengang endnu aldrig havde hørt den; And. Hviid, en Søn af den i Christian VI's Tid saa meget formaaende Provst M. Hviid, var som Literat en afgjort Fritænker, og saavel i hans anonyme Recensioner som i hans Reisebeskrivelse, finder man idelig bitter Spot over de bibelske Lærdomme og disses Forsvarere. Tidens Strømning gik samme Vei, og det med saadan Styrke at selv de mere ubestemte Charakterer som Münter og Birch snart reves med.

Vil man kjende Tidens Stemning saa spores den tydelig nok i Jens Baggesens Ungdomsarbeider, der med sine „Komiske Fortællinger" 1785 blev den danske Læseverdens erklærede Yndling men hos ham var Spotten aldrig af den bittre Art; den var mere fremgaaet af ungdommelig Kaadhed og Lune for at tækkes Publikum, end for egentlig at udtale nogen bestemt Overbeviisning. En langt plumpere og djærvere Ordfører for Tidens kirkelig-politiske Tankegang var Niels Ditlev Riegels, der vel ingenlunde kan regnes mellem de udmærkede Mænd, men dog besad endeel Kundskaber, og forsaavidt en redelig Villie, som han med blind Hensynsløshed virkelig stred for hvad han ansaae for det Rette. Hans mærkeligste videnskabelige Arbeide er: „Fuldstændig Kirkehistorie", hvoraf 1ste Deel (1780) omfatter Tiden fra Pompeius til Hadrian; 2den Deel Tiden fra Hadrian til Constantin den Store; og 3die Deels første Halvpart handler om Arianismens Historie; men videre kom han ikke, og det lader til at han saaledes har løbet sig fast i Arianismens Indvendinger, at han betragtede dens Overvindelse som en fuldstændig Afbrydelse af den heldbringende kirkehistoriske Udvikling, der først

med den nye Oplysningstid kunde vente sin Fortsættelse. Han var saavel i dette Værk som i sine senere historiske Arbeider en ivrig Forkjæmper for den nye, den nyttige Oplysning, og nyttig kaldte han kun den Oplysning, der ligefrem praktisk kunde anvendes til en forbedret Agerbrug eller dog til en Forbedring i den materielle Velvære; denne Oplysnings værste Fjende saae han i Universitetet og Geistligheden, der havde monopoliseret Folkeskolen, og derfor var det herimod han rettede sit Angrebs hele Bitterhed mere end egenlig mod Kirken og Religionen selv. Riegels var i det Hele for plump og smagløs til at gjøre Lykke hos sin Samtid, men unægtelig hører han til de mærkelige Forfattere, og hans Stemme var ingenlunde uden Betydning.

Medens man saaledes søgte at opløse Systemet for at omdanne den theologiske Videnskab efter Tidens Oplysning; søgte man tillige lidt efter lidt at omdanne Kirkeskikkene og de gudstjenstlige Handlinger efter Tidens Smag. Der var i den Henseende allerede skeet noget; det aabenbare Skriftemaal var afskaffet, Helligdagenes Tal var bleven indskrænket, der var udkommen en ny Psalmebog og der var foretaget en Forandring ved Daabsritualet, hvorved Exorcismen var afskaffet. Alle disse Forandringer vare foretagne saa lempeligt, at de ikke havde mødt nogen mærkelig Modsigelse, ikkun enkelte Steder paa Landet i Norge havde der yttret sig Misfornøjelse med Udeladelsen af Exorcismen; men Alle erkjendte ogsaa, at der dermed ikke var gjort nok. I Slesvig, hvor Cramer som Prokantsler for Kiels Universitet havde været meget virksom for Kirkens og Skolens Reformation medens A. Struensee var Generalsuperintendent, havde man gjort noget mere. Der var nemlig tillige udkommen en af Cramer udarbeidet ny „Landes-Katechismus“ paa tydsk 1774, paa Dansk 1775, og desuden oprettet et Skolelærersemina-

rium i Kiel, saa at der altsaa dog var gjort noget for Almueskolens Opkomst, hvad netop Guldberg havde forsømt. Rigtignok var der ogsaa paatænkt mere; en Omordning af det lærde Skolevæsen, hvorved de smaae Latinskoler, der endnu fandtes i alle Landets Kjøbsteder, bleve indskrænkede til et mindre Tal, som da bleve bedre udstyrede, og desuden den længe paatænkte Plan: en Forbedring af den gamle Kirkebog fra 1665 — men begge disse Foretagender bleve ikke fuldførte, og bleve derfor senere optagne paany. Selv Biskop Balle, der som han selv siger ellers just ikke var bekjendt som en Nyhedselsker, fandt ogsaa der maatte gjøres noget og indgav derfor til Cancelliet i Foraaret 1785 tvende Forslag. Det ene af 31 Jan. angik en ny Katechismus-Forklaring: „Pontoppidans, paa hvilken saamange kaste Foragt, som aldrig have studeret den med Eftertanke, er dog vist ikke blandt Lærebøger den sletteste. Mange vigtige saavel Troens Lærdomme som Levnets Pligter ere saaledes fremsatte, at ingen Katechet forlanger det bedre; . . . alligevel behøver Bogen Forbedring“ og Balle udbeder sig nu Befaling til at foranstalte en saadan ny Forklaring, der kunde forelægges hans Embedsbrødre til Prøvelse. Det andet Forslag af 12 Marts angik en forandret Confirmations-Bøn, men ikke det alene: „jeg fordrister mig til at fremføre nok et Ønske, som ikke gaaer ud paa mindre end ligeledes at eftersee og forbedre vore øvrige Formularer ved de ministerielle Forretninger, saasom ved Trolovelse, Brudevielse og Indbydelsen til Nadverens Sacramente“ *). Balle meente altsaa dermed at være gaaet til Grændsen, saavel med Hensyn til Indrømmelser mod Tidens Fordringer som med Hensyn til Maaden at bringe sine Forslag frem paa, og var derfor

*) N. E. Balle: Vei til Hæderlighed. 1785. S. 100—10.

meget omhyggelig i at vise, at hvad han saaledes vovede, ikke var andet end hvad flere af hans Formænd paa Bispestolen ved forskjellige Leiligheder ogsaa havde gjort.

Men pludselig fik Sagen en anden Vending, da **Dr.** Christ. Bastholm i Sommeren 1785 fremtraadte med sit „Forsøg til en forbedret Plan i den udvortes Gudstjeneste", og dette Skridt af en kongelig Konfessionarius vakte overordentlig Opsigt først i Kjøbenhavn og siden i hele Landet. Det var første Gang, at en geistlig Mand offentlig turde vedkjende sig Ønsket om Forandringer i det Kirkens Ritual, til hvis Overholdelse han ved Loven var bunden, og her skete det af en Mand, der efter sin Embedsstilling maatte formodes i dette Tilfælde at handle efter høiere Indskydelse. Hvad der tidligere kun havde været drøftet i Regjerings-Kollegiernes inderste Gemakker for ikke at vække den ringeste Tvivl hos den vankundige Almue om at Gudstjenesten saaledes som den var, ikke var den rette, blev nu offentlig fremsat, og det ikke engang i de Lærdes Sprog paa Latin med udtrykkeligt Forbehold at intet om denne Sag maatte komme ud mellem Menigmand, men paa let læseligt flydende Dansk, saa at Enhver kunde gjøre sig bekjendt dermed. Der laae altsaa i hele Maaden, hvorpaa det kom frem, nok, som maatte tiltrække Forslaget almindelig Opmærksomhed, og endnu mere paafaldende var selve Indholdet. Rigtignok lod det til, som om det kun var enkelte Smaaændringer, Bastholm ønskede hist og her, men i Virkeligheden var det en fuldkommen Opgivelse af den gamle kirkelige Cultus, lagt an paa at gjøre Gudstjenesten „kort, interessant og opmuntrende" ved at give den hele Handling en theatralsk Effekt. Hertil sigtede Menighedens Knæfald under Bønnerne, hvad han meget anbefalede som noget der vilde have en gribende Virkning; fremdeles hyppige Gjensvar fra Menighedens Side

paa Præstens Tiltale; saaledes vilde han have de ti Bud og de tre Troens Artikler oplæste ved hver Gudstjeneste, og til Slutningen skulde Præsten efter at have oplæst Buddene og hørt Menighedens Gjensvar tilføie efter 5 Moseb. 27, 26: „Forbandet være den som ikke holder Ordene i denne Lov at gjøre derefter"! — og Menigheden hertil svare: „Amen" — hvad der maatte være Alle meget paafaldende, der ikke ganske havde glemt hvad Luther indskærpede om Loven og Evangeliet. Heller ikke skulde Troesartiklerne beholdes uforandrede, men efter Tid og Leilighed fremsættes i en mere opbyggelig Form. Messetonen, hvori der læstes for Altret, og som hverken var Sang eller Tale, fandt han saa smagløs og forkeert, at kun Vanen kunde gjøre den taalelig. Den hyppige Brug af Fadervor ønskede han meget indskrænket, og selv naar det skulde bruges, ønskede han det omskrevet. Velsignelsen, hvormed Prædiken slutter, fandt han var hebraisk-dansk, og vilde derfor have den omsat i et forstaaeligere Sprog.

Det er umueligt at angive i Korthed hvad det var Bastholm ønskede forandret, da der neppe var noget som han vilde lade uforandret. Den gamle Textrække for Prædikenerne skulde naturligviis bort, og Afsnittene saaledes fordeles at det hele nye Test. blev forelæst i Kirkerne hvert Aar. Alle Psalmer, eller som han altid kaldte dem Sange, der havde dogmatisk, moralsk eller historisk Indhold, vilde han have bort, da han fandt i dem „en forunderlig Blanding af Varme og Kulde, hvor Kulden rimeligviis vilde faae Overvægten". Ikkun Lovsange vilde han lade gjælde, selv Bedepsalmer fandt han unaturlige, „mon et Barn nogentid kommer syngende til sin Fader"? Det er en Selvfølge, at heller ikke Herrens Indstiftelser forbleve uforandrede. Forsagelsen ved Daaben vilde han blandt andet have gjengivet saaledes:

„Vil Du være en Borger i Jesu Rige saa skal Du arbeide paa at træde i Jesu Fodspor" — og vilde have den anbragt efter Troesbekjendelsen, fordi som han sagde „først Tro og da Handlinger". Skriftemaalet fandt han vel i og for sig godt, men det opnaaede ikke sin Hensigt („Sytten eller atten Aar har jeg været i den geistlige Stand, og det haver endnu ikke mødt mig en eneste Gang, at nogen Communikant haver havt noget at tale med mig angaaende sin Sjæls Tilstand"); derfor vilde han saavel ved Skriftemaalet som ved Nadverens Uddeling have nogle Spørgsmaal anbragte om Kjærlighedsbuddet, om Fortrydelse over begangne Synder, og om priselige Forsætter for Fremtiden.

Bastholm var vis paa at alle „fornuftigtænkende Christne", maatte ønske en Forandring i Gudstjeneste og han var derfor kommen frem med sit Forslag, da vi ellers „kunde blive ved i Dannemark at ønske indtil Verdens Ende"; han haabede derved „saa meget lettere at bringe Sagen til Modenhed", og selv om det ikke skulde lykkes, vilde han dog, at „Efterverdenen skulde vide, at Nogen i Danmark saavelsom i Tydskland, har indseet Nødvendigheden af en Forandring". Tildeels havde han ogsaa bedømt sin Samtid rigtig; Geistligheden i det Hele og alle de, der endnu bevarede en nedarvet Ærbødighed for de kirkelige Skikke, vare vistnok ingenlunde tilfredse med en saadan Forandring, og for de egentlige Fritænkere, hvem en reen Fornufttjeneste foresvævede som Idealet, var den langtfra fuldstændig nok; men dog grebe disse med Begjærlighed hvad der her blev budet dem, og hine maatte tie stille i Følelse af at de dog ikke kunde modstaae Strømmen. Derfor blev Forslaget hilset med Glæde i Dagblade og Flyveskrifter, og overalt hyldedes Bastholm som den oplyste Religionslærer, der havde sat sig ud over gamle Fordomme.

Det første Skrift, der talte i en anden Tone, var „En erfaren geistlig Mands Tanker om Bastholms liturgiske Forsøg udgivet med et Tillæg af Jens Winther Bentzen" 1785. Forf. til den Afhandling, der udgjorde Skriftets Hovedindhold var Otto Fabricius, Sognepræst ved Vor Frelsers Kirke paa Christianshavn, der i sin Ungdom havde været Missionær i Grønland og havde tidligere skrevet mange naturhistoriske Afhandlinger; som Theolog var han bekjendt af sine „Bidrag til Bibelkundskab ved Anmærkninger over vigtige og vanskelige Steder i den hell. Skrift" i to Bind. 1782 og 87. Han var en alvorlig stræng Præst af den gamle Skole, som derfor ikke kunde være tilfreds med Forslaget, men som, ved at fremsætte sine Indvendinger, aldrig glemte, at det var Kongens Konfessionarius han vovede at modsige og derfor gjorde det paa den lemfældigste Maade. I adskillige Enkeltheder f. Ex. angaaende Texterne og Skriftemaalet gav han Bastholm Ret, men i det Hele var han meget utilfreds, og tillod sig endog en lille Spydighed, at han nemlig ved at høre Fornuftigtænkendes Dom over Bastholms Prædikemaade havde overtydet sig om, at „for hyppige Gebærder ikke altid gjøre det bedste Indtryk". I eet Punkt erklærede han sig bestemt imod ham og det var angaaende Forbandelsen, som han vilde paalægge Præsterne: „den er ufordragelig; hvo kan gjøre det med god Villie, og hvor mange vilde vel sige Amen dertil! hvo kan holde alt hvad der staaer skrevet i Mose Lov„? — Mere uforbeholdent udtalte sig J. W. Bentzen, residerende Kapellan ved Frue Kirke, i Tillæget, hvor han deels brugte sine egne Ord, deels anførte lange Citater af tydske Skrifter, der ivrede imod Præsternes Nyhedssyge. — Bastholm tog senere Hensyn til disse forskjellige Indvendinger, og søgte her at undskylde den ofte omtalte „Forbandelse„ med, at „vi ere ikke Christne, fordi vi

afholde os fra disse grove Forbrydelser, men vi ophøre at være Christne, saalænge vi udøve dem", ved hvilken Leilighed han iøvrigt vedkjendte sig den rationalistiske Fortolkning af de paulinske Breve, at naar der i disse taltes om at Loven var afskaffet, det da skulde forstaaes om den mosaiske Ceremoniallov og ikke om de ti Bud. Iøvrigt udelod han dog paa Grund af de mange Indsigelser Forbandelsen i den anden Udgave af Forsøget. Men længe førend Bastholm selv udtalte sig, var allerede Recensenternes Sværm falden over Bentzen, og ligesom Bastholms Navn var bleven baaret i Triumf gjennem den utrolige Masse Flyveskrifter, der behandlede dette Emne, saaledes maatte nu Bentzens følge efter i den spanske Kappe, udsat for Mængdens Haan og Spot.

Dog glemte man snart Bentzen, da der optraadte en ny og vægtigere Modstander, nemlig Sjællands Biskop. Balle havde været paa Visitats dengang den liturgiske Feide først udbrød, og han havde paa Landet vistnok kun hørt ugunstige Domme over det nye Forslag. Dertil kom endnu en anden Opfordring for ham til at udtale sig. Det var bekjendt, at han selv ønskede enkelte Forandringer i Kirkeskikkene; i Fortalen til sin Commentar over Pauli Breve havde han udtalt sig om det Ønskelige i en Forandring af Textrækken og hans ovenfor omtalte Indstillinger til Kancelliet vare ikke forblevne nogen Hemmelighed, hvorfor man i „Den erfarne geistlige Mands Tanker" finder hyppige Hentydninger til dem. Det var derfor den almindelige Mening, at Balle i Grunden var enig med Bastholm, og denne Mening var offentlig bleven fremsat i Kjøbenhavns meest anseete kritiske Blad: „Vi vide at Biskop Balle saavelsom Bastholm indseer og ønsker en Forbedring i vor offentlige Gudstjeneste, og dette giver os det glade Haab, at denne Sag dog ikke altid vil blive blandt

saa mange andre *pia desideria*, men at tvende saa anseelige Mænds forenede Bestræbelser engang vilde bringe det dertil, at der arbeides paa, at Religionen indrettes saaledes, at Christne efter deres Lærers Forskrift, kunne dyrke deres Gud i Aand og Sandhed".*) Da Balle nu netop var ifærd med at udgive tvende Ordinationstaler under Navn af „Vei til Hæderlighed" ledsagede han dem med en udførlig Indledning, hvori han gjennemgik Forslaget Stykke for Stykke uden dog at nævne Forfatterens Navn. Tonen i dette Modskrift var skarp og bitter, og det lod til som om Balle ubetinget vilde forsvare Kirketjenesten saaledes som den var, saa at Forandringen af Texttrækken var det eneste, hvori han vilde give sin Modstander Medhold. Han holdt sig især til den engelske Liturgie, der tydeligt nok i mange Punkter havde foresvævet Bastholm, og viste hvorledes det der var laant herfra, i Forslaget var bleven forvendt og fordreiet. „Man oplæser (i England) de ti Bud af den mosaiske Lov, og Folket giver lydelig sit Svar til hvert Bud især, dog er Svaret ikke indklædt i en trodsende Forsikkring om Lydighed, men i en Bøn til Gud om Naade og Kraft". Og „hvad enten de ti Bud skulle oplæses fra Prædikestolen eller ikke, tør jeg dog sikkert nok forvisse mig om, at ingen evangelisk Lærer, naar han alene faaer Tid til at besinde sig, vil lade sig overtale til at udraabe den mosaiske Forbandelse over sin ved Christum frigjorte Menighed". Til Slutning kom Balle til omstændelig at omtale de Skridt han selv havde gjort for at udvirke enkelte Forandringer, og denne Oplysning kom rigtignok til at tage sig noget besynderlig ud efter den afgjørende Forkastelses Dom, der i det Foregaaende var udtalt over det omhandlede Forslag.

*) Lærde Efterretninger 1785 S. 77. (Ole Worm).

Biskoppens Modskrift blev rundtomkring i Landet af Geistligheden modtaget med Glæde, hvorom han ogsaa fra flere Sider modtog skriftlige Forsikkringer. Saaledes skrev Biskop Studsgaard i Aalborg til ham i Juli 1785: „Næppe skulde D. Hv. troe, hvor glad jeg blev ved at læse Deres grundige og upartiske Raisonnement over de proponerede Forandringer i vor Kirkes Liturgie. Skade var det, og det græmmer mig til Sjælen, at en saa agtet Mand i vor Kirke skulde ved et uforsigtigt Skridt opvække et saadant jammerligt og forargeligt Smørerie som i de paafølgende Flyveblade". Og ved en anden Leilighed skriver den samme Mand: „Vistnok har vor liturgiske Reformator et Ansvar paa sin Samvittighed, at han for et Navns Skyld i den danske Kirke udstrøer Sæd til Uro og Partiegeist . . . Hvem skulde for en Snees Aar siden have drømmet om, at en Theologus i Danmark vilde gjøre Forslag til nye Troes Artikler? Man behøver vist ikke at see dem for at kjende deres Gehalt".*) Paa samme Maade bedømte Biskop L. Hagerup i Christianssand Bastholm: „Jeg maa frit tilstaae, at jeg ikke har kunnet begribe, hvorledes en offentlig Lærer i Kirken, der ved sin Indvielse til Embedet har høitideligen og ved Eed forbundet sig til at holde over de fastsatte Kirkeskikke, skulde med god Samvittighed kunne, og *impune* maatte angribe dem uden dertil først af den høieste Øvrighed at have enten Befaling eller Tilladelse og saaledes i nogen Maade at være dispenseret fra sin Eed. Dog hvad vil mine Tanker sige imod vor Tids tænkende Genier? En Mand, som er gammeldags, som endnu hænger i Bibelen og Lovene, er ikke frigjort fra Systemets og de symboliske Bøgers Tvang, forstaaer sig ikke paa

*) J. Møller, Balles Brevverling. Tillæg til Biskop Balles Levnet. S. 125. 129 fgd.

den ædle Tænkefrihed"*) osv. — Ikke just i samme Tone taler Guldberg, dengang Stiftsamtmand i Aarhuus, men dog dømte han ikke mindre strængt om Bastholms Forslag, naar han skriver til sin fortroelige Ven Balle angaaende dennes „Vei til Hæderlighed": „Indledningen har aldeles efter min Tanke nedslaget den Bygning, som jeg ikke saae uden Væmmelse. Umodnere Forsøg og mere upasselig Forslag har jeg længe ikke læst . . . . . Forargelsen er imidlertid stiftet, og det i flere Henseender. Dog under den store Styrers Haand skal og kan ogsaa af det Onde komme et Gode. Forbandelsen har især sat mig i den høieste Forundring. Jeg tænker som min Ven; det er vi tænker som Paulus; dog ogsaa han skal endog i Brevet til de Romere ved Loven ikke forstaae uden den ceremonialske. Hvilke Fortolkere! . . . Saadan Forbandelse, om den blev indført, gjorde mig til Separatist; thi Kirketjenesten bivaanede jeg aldrig mere".*)

De anførte Yttringer vise omtrent hvorledes den høiere Geistlighed i Provindserne bedømte Sagen, men i Hovedstaden var Stemningen dengang ganske anderledes. Her var Bastholm Dagens Helt, og da det her var bekjendt, at Balle selv tidligere havde foreslaaet Forandringer i Ritualet, kunde man kun forklare sig den afgjørende Tone, hvori han forkastede det omhandlede Forslag, af krænket Embedsforfængelighed, som om det kun tilkom Biskoppen udelukkende at fremkomme med sligt. Den Bebreidelse maatte han høre fra alle Sider; den lærde Historiker Abraham Kall var den, der aabnede Angrebet ved en anonym Rec. i „lærde Efterr.", der sluttede med følgende Udraab: „Mand Mand, som store og udmærkede Naturens Gaver, brændende Længsel efter at

---

*) J. Møller, Balles Brevverling. S. 147.
**) Smstds S. 8 fgd.

gavne, utrættelig Flid og Arbeidsomhed, vidt udbredt Lærdom og derhos de lykkelig indløbende Omstændigheder bestemte til at blive en af den danske Kirkes allerstørste og nyttigste Mænd, kan nogen ærlig dansk Mand rolig taale at see Dig paa andre Veie end dem der føre til Hæderlighed"? osv. Snart regnede der en Masse Flyveskrifter ned, hvoraf de fleste var, hvad en Recensent i „Lærde Efterretninger" kaldte dem, „Urtebods-Dokumenter", men som alle søgte at overbyde hinanden i plumpe Udfald mod Biskoppen. Ingen drev det dog videre i den Retning end N. D. Riegels, der blandede sig i Striden med flere anonyme Smaaskrifter: „Ynkeligt Substitutskrig over 8 hedenske Svins Indbrud i Herrens Viingaard" „Breve mellem tvende Venner angaaende Balles Vei til Hæderlighed". I et andet lille Skrift „Justinus, Celsus Origenes osv. glæde sig over, at den danske Geistlighed kan faae Tid til at gjendrive Indvendinger" udkrammede Riegels sin kirkehistoriske Lærdom; han saae, som han sagde, hvorledes Geistligheden havde god Tid til at strides om en saadan Ubetydelighed som Kirkeskikkene, og vilde derfor give dem en alvorligere Beskjæftigelse ved at gjendrive de Indvendinger, der fra Kirkens ældste Tider vare fremkomne mod Christendommen selv. Til Forsvar for Balle udkom der kun eet Skrift og det pseudonymt, nemlig af Rasmus Fleischer, dengang Præst i Kallundborg, der siden ved flere Leiligheder blev Balles Medstrider, men dengang vakte han ikke synderlig Opmærksomhed.

Endnu en tredie Modstander optraadte mod Bastholm nemlig Joh. Nordahl Bruun, dengang Sognepræst ved Korskirken i Bergen; han havde i sine yngre Aar som Skuespil-Forfatter vundet Publikums Gunst, men han kom snart til at sande de Ord, hvormed han begyndte sit Indlæg: „At skrive mod Bastholm, er at skrive mod den herskende Smag,

altsaa hverken Vei til Ære eller Lykke". Rec. i Kjøbenhavns Smagsorgan „lærde Efterr." tog ham meget haardt med, og sluttede sin Bedømmelse med det Haab, at „Oplysningens Soel, hvis Morgenrøde allerede har hilset Danmarks Sletter, ogsaa engang vil beskinne Norges Fjelde". Men Stridens Hede var dengang allerede betydelig kjølnet; den var blusset for heftigt op, til at den kunde vare længe ved, og den fortsatte sig det følgende Aar kun i Bergen By, hvor en Lægmand havde paataget sig Bastholms Forsvar.

Endskjøndt den liturgiske Feide ikke udvortes ledede til noget bestemt Resultat, da alt tilsyneladende blev som det tidligere havde været, saa var den dog i og for sig altfor mærkelig, til at den ikke skulde have varige Følger. Den nye Oplysnings Forkjæmpere havde derved i den almindelige Mening vundet en Seier over den statskirkelige Anordning af den kirkelige Cultus, og derved havde denne tabt en stor Deel af sin forpligtende Kraft. Rigtignok udstedte Biskop Balle i Efteraaret 1785 et *monitum synodale* om ikke at misbruge Trykkefriheden til at udbrede Meninger, ved hvilke de symbolske Bøgers eller Kirkeskikkenes Anseelse kunde formindskes, eller i Gudstjenestens Forvaltning paa nogen Maade afvige fra Ritualets Forskrift; men allerede det, at en saadan Paamindelse var nødvendig, lader formode at Præsterne paa egen Haand begyndte at forandre den kirkelige Cultus, og hvad dengang Enkelte begyndte, blev efterhaanden almindelig Vedtægt. Den eneste Lovbestemmelse, der staaer i nogen Sammenhæng med denne Strid, angaaer eet Punkt, hvori Bastholm og Balle vare enige, nemlig Ønskeligheden af en Forandring med, eller dog større Frihed i Benyttelsen af, de bibelske Texter, og selv denne Lov er saa ubetydelig som muligt, da det nemlig ved Reskr. af 7 Dec. 1787 tillodes Præsterne i Sjællands Stift, som selv vilde, verelviis at prædike over

Evangelierne og Epistlerne, en Frihed som man da vistnok snart lærte at tage sig selv i de andre Stifter. — Den hele Strid havde snart antaget en uhyggelig Charakteer. Det var vistnok Bastholms Hensigt med sine Forslag at forsøge paa at hæve den kirkelige Gudstjeneste i den almindelige Mening, men nu var det netop alle de Ukirkelige, Fritænkere og Foragtere af den geistlige Stand, der gjorde fælles Sag med ham, og derfor meente Mange, at han ogsaa blot af den Grund maatte fortryde det Skridt, han havde gjort; men Bastholm svarede dertil kort og stolt, at han pleiede altid nøie at overlægge en Sag førend han handlede, saa fortrød han aldrig hvad han havde gjort. Paa den anden Side manglede Balle under denne Strid den indre Ro og Sikkerhed, som han senere altid bevarede selv under langt hæftigere Angreb, saa at hans fortrolige Ven Guldberg endnu et heelt Aar efter maatte skrive til ham: „Hvorfor saa nedslagen, saa mismodig? Deres hele Brev forkynder mig dette, og tro mig, dette Budskab har været smerteligt for mit Hjerte . . . . Deres Sjæl er fyrig og heel Ild: De har viist det, men brug denne Ild med Sparsomhed . . . De har en Omfindtlighed for Critiker; skriv nu ikke noget i nogen Tid for at give ud, men vel for Dem selv . . . Overalt vind Tid; Raseriet synes hos os at have tabt af sin første Hede“.*) Udentvivl var det Forhold, hvori han derved var kommen til en anden af Kirkens hoit anseete Mænd, ham piinligt og trykkende, da netop deres Uenighed havde givet Kirkens Fjender Mod og Fremgang. I een Henseende mærker man ogsaa fra den Tid af en stor Forandring i Balles hele Forhold, at han nemlig hylder Offentlighed i alle sine Embedsforhold paa en Maade som baade tidligere og senere er uden Exempel. Naar vi

*) J. Møller, Balles Brevverling (Tillæg til Balles Levnet) S. 9—11.

fremdeles i de følgende Aar see Balle arbeide i Forening med Bastholm, ja endog i flere Henseender at give efter og at gaae ind paa dennes Synsmaade, saa ligger det nær i denne Eftergivenhed at see et Offer, han meente at skylde Forsonligheden.

Den liturgiske Feides Larm havde afdraget Opmærksomheden fra en anden Sag, der ellers ogsaa er af stor Betydning, nemlig Udarbeidelsen af en ny Religions-Lærebog for Almuen. Ogsaa derom havde, som ovenfor omtalt, Balle indgivet sin Betænkning til Cancelliet, da Bastholm udgav sin „Religionsbog for Ungdommen tilligemed Betragtning over en saadan Bogs nyttigste Indretning“ 1785. Det Særegne og Nye i denne Lærebogs Form var, deels Opgivelsen af Spørgsmaal og Svar, hvori man altid tidligere havde fremsat Børnelærdommene, deels en Opgivelse af Catechismens fem Grundstykker for at ordne det Hele i en systematisk Udvikling. Tilligemed denne Afvigelse fra den ældre Form var der ogsaa i Indholdet kommen en væsentlig Forandring, der simplest og kortest kan udtrykkes, som Bestræbelse efter at føie Lov og Evangelium sammen, ligesom man i Videnskaben forenede Fornuft og Aabenbaring. Det er her det samme, hvad Bastholm med en forbausende Naivitet havde gjort i sit liturgiske Forsøg ved at anbefale Oplæsningen af de ti Bud tilligemed Forbandelsen, og Tankegangen der ligger til Grund derfor simpelt denne: ligesom Aabenbaringen er nødvendig for at erstatte det Manglende og styrke det Usikkre i Menneskets fornuftige Gudserkjendelse, saaledes er Evangeliet fornødent for at erstatte det Manglende i Menneskets dydige Stræben efter Lovens Opfyldelse og for at berolige den altfor ængstelige Samvittighed; men ligesom det dog væsentlig er ved sin fornuftige Tænkning Mennesket kommer til den rette Gudserkjendelse, saaledes er det dog ogsaa væsentlig paa sin dydige Stræben, Mennesket

maa grunde sit Salighedshaab. Det var denne Tankegang der var fulgt i den omtalte „Religionsbog", hvorved de egentlige christelige Lærdomme kom til at staa som et supplerende Anhang til en fuldstændig deistisk Dyds- og Lyksalighedslære. Den samme Otto Fabricius, der først tog til Orde mod Bastholms liturgiske Forsøg, havde ogsaa adskillige Indvendinger at gjøre mod hans Lærebog, og der udkom anonymt: „Atter et Par Ord fra en erfaren geistlig Mand angaaende Bastholms Religionsbog for Ungdommen". Fabricius havde her i en meget lemfældig Tone forskjellige Indvendinger at gjøre, der alle samlede sig i den ene, at Bastholm gjorde Veien til Salighed let og banet, medens den Vei, han prædikede, vel gjorde Veien tungere men ogsaa vissere. Bastholm udgav da „Besvarelse paa nogle Ord" osv. hvori han i sin sædvanlige overlegne Tone imødegik de fremsatte Indvendinger som Misforstaaelser, der manglede al dybere Grund. Balle var fra først af heller ikke tilfreds med den nye Religionsbog; han havde tænkt sig at lægge Pontoppidans Forklaring til Grund for den nye Lærebog, og vilde paa ingen Maade opgive Luthers Catechismus. Han udgav denne paany 1786 med vidtløftige Anmærkninger, og meente egentlig dermed at have løst sin Opgave, eller idetmindste gjort Begyndelsen til at man kunde faae en brugbar Lærebog, der passede til Tidens Oplysning. Men selv Guldberg fandt sig ikke ganske tilfredsstillet ved dette Arbeide; „at De nu staaer for Luthers Catechismus, bifalder jeg i høieste Grad", skrev han, „men et andet er, om den større Lærebog skulde være affattet som Forklaring over Luthers Catechismus; om denne Læreform er bibelsk, nytestamentlig (og paa dette beroer dog alt): her maa jeg reent ud tilstaae, at jeg tvivler, og det med stærkeste Hæld til at nægte". *) Da Bastholms Religionsbog derimod

*) J. Møller, Balles Brevverling. (Tillæg til Balles Levnet) S. 14.

havde vundet almindelig Bifald, saa gik Balle tilsidst ind paa hans Plan; han opgav den katechetiske Form med Spørgsmaal og Svar, og om Rigtigheden heraf blev han saa overbeviist, at han nogle Aar senere skrev: „Jeg formoder, at man i Eftertiden vil datere almeennyttig Oplysnings rette Begyndelse fra det Tidspunkt, i hvilken Spørgsmaalene først udelukkes af Bøger for Ungdommen"*); fremdeles opgav han Katechismens Anordning for at følge en systematisk ligesom i Bastholms Religionsbog, og kom derved maaskee mere end han ellers vilde have gjort ind paa dennes Tankegang. Balles første Udkast til Lærebogen blev ikke offentliggjort; den ældste Skikkelse, hvori vi kjende den, er „Forsøg til en Lærebog 1790"**) og dengang udkom den anonymt, ledsaget af den Bemærkning, at Bogen „er udarbeidet af een Forfatter, gjennemseet prøvet og forbedret af en anden, men begge disse Mænd ønske at skjule deres Navne, for at man kun skal fæste Opmærksomheden paa deres Arbeide alene". Der kan neppe være nogen Tvivl om at disse tvende Mænd vare Balle og Bastholm***), saa at altsaa denne sidste har haft en væsentlig Indflydelse paa Lærebogens Affattelse. Det nævnte Forsøg blev tilstillet Facultetet „til videre Forbedring", og Lærebogen udkom 1791 i sin endelige Skikkelse, hvorpaa den ved kgl. Reskr. af følgende Aar blev befalet at skulle indføres i alle danske Skoler med Aaret 1794. Anlæget i Bogen er som sagt det samme som hos Bastholm, kun at Læren om

*) N. E. Balle, Pligtanker. 1. Nr. 2.

**) Nyerup omtaler i sit Litteratur-Lexikon en Udgave fra 1788, men den findes ikke paa Bibliothekerne og findes ikke omtalt i nogen af den Tids kritiske Tidsskrifter, saa at der er al Grund til at antage hin Angivelse for urigtig.

***) Det omtales saaledes som en afgjort Sag i Lærde Efterretninger 1791 S. 42.

Sacramenterne, der hos Bastholm er behandlet som et Anhang, her er taget med op som et eget Capitel; iøvrigt indskrænker Forandringen, som Bogen undergik, sig til en altid større Vidtløftighed, ved en altid yderligere Udstykning af Stoffet. Dog kunde den selv i denne Skikkelse ikke ganske tilfredsstille Naturalisterne; man betjente sig derfor mange Steder af „J. H. Campes Ledetraad ved den christ. Underviisning oversat af J. F. Bergsøe“, 1793, en Bog der var aldeles blottet for al Christendom. Men selv de der ikke vilde gaae saavidt, lærte snart paa deres Viis at bruge den autoriserede Lærebog; ved at forbigaae enkelte Stykker (saal. d. 4de, 5te og 7de Cap.) kunde man omtrent faae den Anskuelse frem man ønskede, og det var en Udvei, der snart kom i Brug.

Udbredelsen og Anvendelsen af Lærebogen fremskyndedes af den Commission, der d. 22 Mai 1789 var nedsat for de danske Skolers bedre Indretning, og hvori Balle fik Sæde tilligemed Ernst Schimmelmann, Chr. Reventlov o. A. Hvor priseligt det end var, at Regjeringen, strax efter ved Stavnsbaandets Løsning at have frigjort Bondestanden, var betænkt paa at sørge for Bondestandens Oplysning, saa maa man beklage at disse Bestræbelser ganske bleve ledede i den Tids Aand, anlagte efter hvad man dengang kaldte sand Oplysning. For at forbedre Landsbyskolelærernes Kaar, begyndte man dengang paa, at opløse Degnekaldene for at fordele deres Indkomster mellem Sognets Skoler, saa at Degne-Embedet faldt bort, og der kom Kirkesangere og Skolelærere isteden *). At der tillige var paatænkt med Opgivelsen af det gammelt kirkelige Navn ogsaa at drage Skolerne ud af al Forbindelse med Kirken, maa man

*) J. Møller, Balles Levnet Theol. Bibl. XII. S. 258.

formode, naar Jansen, dengang Biskop i Aarhuus, skriftlig anmoder Balle som Medlem af Commissionen om „efter Mulighed at forhindre, at ikke Bisperne betages deres Tilsyn og Raadighed over Skolerne", endskjøndt han i og for sig billigede Planen, „at Degnekaldene, hvor det gaaer an, blive deelte og indrettede til Skolevæsnets Forbedring".*) Omkring i Landet var der flere Godsbesiddre, som Greverne C. D. Reventlov paa Lolland, J. L. Reventlov i Fyen, Baron Løwenskjold til Løvenborg i Jylland o. fl. a., der med Iver toge sig af Skolerne paa deres Godser, og derved arbeidede Commissionen i Hænderne. Hvad denne fornemmelig henvendte sin Opmærksomhed paa, var Oprettelsen af Dannelsesanstalter for Lærerne, de saakaldte Seminarier, der skulde afhjælpe et føleligt Savn, nemlig at skaffe duelige Lærere. I Tyskland var man paa flere Steder ifærd med at anlægge slige Seminarier; Cramer havde i Slesvig og Holsten gjort Begyndelsen dermed, ved først at anlægge et i Kiel, siden et i Tønder; i det egentlige Danmark blev Seminariet paa Blaagaard tæt udenfor Kjøbenhavn det første (Reskr. 25 Juni 1790), der kun kom i Gang ved betydelige Tilskud fra Regjeringen. De første Lærere ved dette Seminarium vare H. B. Riber, tidligere Forstander for Efterslægtens Skole, J. C. G. Clausen en Tydsker af Fødsel, der i nogle Aar havde været Skoleinspecteur paa Baroniet Lindenborg, medens det Økonomiske ved Stiftelsen blev overdraget en Prof. Sevel, selv Medlem af Skolekommissionen, der tillige skulde føre et Overtilsyn. Alle havde de foretaget sig pædagogiske Reiser omkring i Europa, og kunde derfor anvende de nyeste pædagogiske Grundsætninger, men alle vare tillige, hvad der i Grunden førte med dertil, afgjorte Rationa-

*) J. Møller, Balles Brevvexling S. 136 og 37.

lister, og derfor fik den hele Seminarie-Dannelse fra først af et bestemt rationalistisk Præg. Seminariet paa Blaagaard blev Mønsteret for alle senere Stiftelser af samme Art, og dets Oprettelse blev hilset med de gladeste Forventninger, endskjøndt der allerede tidlig hist og her førtes Klage over de nye Seminaristers Mangel paa levende Christendom. *)

Det lærde Skolevæsen havde i Guldbergs Tid stadig været Gjenstand for Regjeringens Opmærksomhed, men desuagtet fandt man dog endnu ogsaa her meget at rette, hvorved Kronprindsens Svoger, Hertugen af Augustenborg, som Universitetets Patron var meget virksom. Den theol. Professor Jansen udnævntes 1786 til Universitetets Prokantsler, og han arbeidede fornemmelig paa at bringe Orden og Offentlighed ind i Bestyrelsen af Universitetets meget forviklede Pengevæsen, hvorfor han Aaret efter udgav „Beskrivelse over det kjøbenhavnske Universitets Midler og Indkomster". Dette Skrift gav N. D. Riegels Anledning til at fremsætte sine „Spørgsmaal og Tvivl", der indeholdt mangfoldige nærgaaende Beskyldninger mod den hele lærde Corporation; at alt var tilfals for Gunst og Gave, at Professorerne drev deres Fag haandværksmæssigt, uden Følelse for Videnskabens høie Betydning, at man kun syslede med lærde Spidsfindigheder uden at spørge om Videnskabens praktiske Anvendelighed og desl. Det var den demokratisk revolutionære Tankegang, der kom til Orde hos Riegels, og det med en forbausende Dristighed: „Folket er ikke indbudet til at give sit Raad, Forslag, Veiledning, Betænkning, naar Love og Anordninger skulde gjøres til almindelig Oplysnings Fremme. Despoter og Voldsmænd (verdslige og geistlige)

*) J. Møller, Balles Levnet. S. 148—51. Hallesen. Magazin for Religionslæreren. III. S. 622 fgg.

have holdt Nationen i Uvidenhed. Et uoplyst og et i Mørke nedsjunken Land tilbeder den, der udsuger dets Blod; men Dommeren lever, for hvilken Tyrannerne skulle aflægge Regnskab" osv. En saadan Tone forfærdede de Ældre (— „Haarene reiste sig paa mit Hoved af Forfærdelse" skriver Balle —), men den fandt Medhold hos de Yngre, og det er unægteligt at denne Tankegang fik nogen Indflydelse paa Universitetets nye Fundats af 7 Mai 1788. Hvad Bestemmelserne for den theologiske Embedsexamen og dermed for det theologiske Studium ved Universitetet angaaer, da er med Hensyn til Formen det den mærkeligste Forskjæl, at Candidaterne ikke mere saaledes som efter Guldbergs Bestemmelse, kunde angive, hvilken Charakteer de attraaede, men at altsaa Studieplanen og de Fordringer, der stilledes, vare eens for Alle. Ved den mundtlige Examen skulde tvende af Hovedstadens Præster tilforordnes som Censorer, og forud for denne gaae en skriftlig Prøve i Besvarelsen af 6 til 8 Spørgsmaal; den hele Examen skulde i Reglen holdes paa Latin, dog var det Candidaten tilladt, naar han ikke følte sig Sproget mægtig, at betjene sig af Modersmaalet. Hvad selve Studieplanen angik ved Universitetet, saa traadte det altid tydeligere frem, at Studiet af de lærde især østerlandske Sprog i Forening med Kirkehistorien og kirkelige Antiqviteter betragtedes som Theologiens Hovedemne med Tilsidesættelse af de systematiske Disciplinér, der mere afhandledes som en dogmehistorisk Beretning om hvad Andre havde lært. „Menneskene ere dog løierlige, — skriver Guldberg derom til Balle — jeg kjendte den Tid og samme Tid havde varet længe, da man lærte Dogmatiken næsten uden Exegetiken, og nu igjen læres Exegetiken uden Dogmatiken. Vilde man dog under Exegesis lære vor Kirkes hellige Sandheder! Maatte vi dog ikke faae

ind hos os den nye tydske Mode-Theologie"*). — Med Hensyn til Besættelsen af de akademiske Lærerposter viste sig de liberalere Grundsætninger deri, at Concurrencen blev anseet som Reglen, naar der var Flere at vælge imellem. Dette kom ogsaa strax i Anvendelse. Da nemlig Prokantsleren, den theol. Prof. Jansen s. A. (1788) blev Biskop i Aarhuus, meldte sig tvende unge Mænd til denne Post, Fr. Münter og And. Birch, af hvilke Prisen tilkjendtes den Førstnævnte. Begge udgave strax derpaa de afholdte Prøveforelæsninger, hvilket gav Riegels Anledning til at underkaste dem begge en skarp Bedømmelse, og kom derved til det Resultat, at det ingenlunde var Münters Dygtighed men hans tydske Fødsel og private Connexioner, der havde forskaffet ham Fortrinet. And. Birch blev strax derpaa Præst ved Vaisenhuset og fik der Leilighed til at forsætte sine kritiske Bibelstudier. — De samme liberale Grundsætninger spore vi ogsaa i den Bestemmelse, at en offentlig Disputation over en af Disputator udgiven Afhandling i visse Tilfælde kunde træde i Examinationens Sted, men dog saaledes, at der derom først maatte søges speciel kongelig Bevilling. Denne Bestemmelse kom ogsaa i Begyndelsen nogle Gange i Anvendelse, saaledes med den siden som Præst bekjendte Jens Hornsyld o. A.; men det var ogsaa kun i de første Aar; siden gik dette fuldkommen af Brug.

Omsorgen for de theologiske Candidaters praktiske Dannelse havde Balle overtaget, baade da han var Professor som ogsaa nu da han var Biskop, og han fortsatte derfor hver Vinter sine Prædikeøvelser**). Derfor blev ved den

*) J. Møller, Balles Brevverling S. 19 fg.

**) Balles saakaldte „Pastoraltheologie" fra 1790 er ikke hvad Titelen egentlig lover, men kun en Samling af Ordinationstaler, holdte ved forskjellige Leiligheder.

nye Fundats en homiletisk Prøve forlangt ved theologisk Embedsexamen eller ogsaa strax efter, ligesom tidligere; men hermed følte man sig ikke tilfredsstillet. Fra alle Sider anbefaledes Katechisation som et langt virksommere Middel end Prædiken til at bibringe den eenfoldige Almue de religiøse Begreber. Saasnart det omtalte „Forsøg til en ny Lærebog" var udkommen begyndte Balle om Vinteren 1790 at holde Foredrag over den, forbunden med praktiske Øvelser, og havde dermed et dobbelt Øiemed, dels at give en Anviisning til den nye Lærebogs Brug, deels at veilede theologiske Candidater i den rette katechetiske Methode. Man ansaae det saameget mere fornødent, at disse ret bleve øvede heri, for at de ikke ganske skulde staae tilbage for de paa Blaagaard dannede Seminarister, af hvem man ventede sig saa grumme meget, og det blev derfor ved Frd. af 5 Oct. 1792 paalagt alle Candidater at underkaste sig en Examen i Katechisation før de maatte søge noget geistligt Embede.

Imidlertid havde man ikke glemt Ønsker og Forslag til Forandringer i selve Kirketjenesten, og dertil bidrog ikke lidet Henrik Ussings endnu temmelig bekjendte Værk Kirkeforfatningen i de danske Stater, der udkom i Aarene 1786—88 i fire eller egentlig sex Dele, da de tvende sidste bestaaer hver af to Afdelinger. Ussing var allerede dengang, som residerende Capellan i Ringsted, en Mand af temmelig tvetydigt Rygte, da han tidligere havde været indviklet i forargelige Processer, der kastede en stærk Skygge paa hans sædelige Charakteer. Som Theolog hørte han ligesom næsten alle Præster i Danmark paa den Tid omtrent til de orthodoxe, og af dem der meente, at man ved at opgive en eller anden af de meest forældede og anstødelige Former kunde forlige den almindelige Mening med Kirken, og derfor indeholder Bogen heelt igjennem en udførlig Bedømmelse af de forskjel-

lige Kirkeskikke, med enkelte nye Forslag hist og her. Forf. var vel bevandret i Lovbogen, og havde gjort sig nøie bekjendt saavel med den danske Kirkes ældre Historie som med dens daværende Tilstande; hans Ændringsforslag vare lempeligere end de bastholmske, og derhos udførligere og grundigere motiverede. De forfeilede derfor heller ikke deres Hensigt, og Bogen bidrog ikke lidet til at holde de reformatoriske Bestræbelser i Live.

Balle, der som ovenfor bemærket nu ret var kommen ind paa at reformere, foranledigede selv en Cancelliskrivelse af 20 Nov. 1790, hvorved det overdroges ham at foranstalte „en Samling af aandelige Sange, som kunde være fattelige for Almuen, og i Særdeleshed tjene til Brug paa Landet". Ussing havde i sin Bog (IV. 1 § 298) stærkt klaget over den nyeste Psalmebog af Guldberg, og fremhævede fornemmelig, at den var uforstaaelig for Almuen, hvorfor han ønskede, at den aldrig maatte blive udbredt paa Landet, men holde sig som hidtil til Kjøbstederne. Denne Klage over Uforstaaelighed istemmede Alle, men hos Mange laae der noget andet under, at nemlig det Uforstaaelige netop var de stærke christelige Tanker og Vendinger, hvad man senere, da man ikke længer behøvede at lægge noget Dølgsmaal paa sin Mening, udtrykte ved at den var „en Sammenblanding af gammel og ny Nonsens, af svulstig tankeløs Ordbram, og grovt mystisk Sværmeri" *). Balle begyndte altsaa i Stilhed at forberede et saadant Værk ved at indbyde fem af Datidens anseete Smagsdommere til at træde sammen i en Psalmekommission, nemlig Ove Malling, B. H. F. Abrahamson, K. L. Rahbek, Ed. Storm og H. V. Riber. Længe kunde imidlertid dette Foretagende ikke blive nogen

*) L. N. Fallesen, Theol. Maanedsskr. 1808 XII. S. 416.

Hemmelighed, da man strax henvendte sig til en Mængde forskjellige Mænd, der havde skrevet eller muligviis kunde skrive nogle Vers, med Anmodning om at tilsende dem deres Bidrag, hvormed de da ogsaa bleve rigelig forsynede, medens man saagodtsom undlod at benytte vor ældre Psalmeliteratur, som Kommissionens Medlemmer i det Hele vare enige i, at fælde en forkastende Dom om. Hvad man ønskede, var netop nye Psalmer, der svarede til Tidens Oplysning, og derfor henviste man til den nylig udkomne „Lærebog i den christelige Religion" som Veiledning og Regel for Psalmernes Indhold. Umiskjendeligt er ogsaa Slægtskabet mellem begge, Lærebogen og Psalmebogen; uden ligefrem at fornægte nogen kirkelig Læresætning, søgte man dog helst at gaae uden om, eller for at tale i den Tids Maade, man rensede Jesu blide Lære for det kolde Systemsprog, hvori den var hildet. Det blev omtrent Tonen i den Psalmebog, der i de følgende otte Aar stykkeviis blev forelagt Publikum til Bedømmelse.

Endvidere sysselsatte man sig til samme Tid med liturgiske Ændringsforslag. Det var Prof. Herman Treschow, Sognepræst ved Garnisonskirken, der først bragte dem paa Bane, da han som Medlem af General-Kirke-Inspektions-Collegiet fremsatte (1791) „visse Spørgsmaal til Kirkeskikkenes Forbedring", for dette Collegium*), der atter med nogle Tillæg henviste Sagen til Cancelliet. Det blev da ved en Skrivelse af 25 Juni 1792 paalagt Biskoppen at afæske Betænkning angaaende de omhandlede Punkter i hele Stiftet, og saaledes var altsaa kritiske Undersøgelser om Ritualet officielt

*) Dette var den sidste Livsyttring af ovennævnte Collegium, hvis Tilværelse man i lang Tid slet ikke havde sporet, hvorfor dets Ophævelse ved Reskr. af 28 Oct. 1791 heller ikke blev af videre Betydning.

bragt paa Bane. Der indkom nu en Masse Betænkninger fra alle Sider, som Biskoppen søgte at sammenarbeide med sit eget Indlæg, hvilket han stadig havde sammenholdt med Ussings Værk. Bastholm, der som Confessionarius ikke stod under Biskoppen, indgav sin Betænkning direkte, og lod den siden udgaae i Tryk 1793; han vedkjendte sig endnu ganske de samme Anskuelser, han tidligere havde udtalt i sit Forslag, men maatte her indskrænke sig til Besvarelsen af de fremsatte Spørgsmaal. Disse angik kun Enkeltheder og vare ingenlunde lagt an paa saa gjennemgribende Forandringer, som Bastholm ansaae for ønskelige. Der spurgtes saaledes først: om en Indskrænkning i Kirketjenesternes Tal vilde være hensigtsmæssig, og dette Spørgsmaal havde egentlig allerede praktisk besvaret sig selv derved, at Kirkerne stode tomme ved visse Tjenester. Froprædiken, der tidligere afholdtes i alle Kjøbenhavns Kirker og i Stiftsstæderne, var efterhaanden bleven indskrænket til visse Kirker og til visse Høitidsdage; Tolvprædiken, der var i Brug paa flere Steder, blev forandret til Catechisation 1739 og ophørte efterhaanden; Aftensangstjeneste afholdtes derimod endnu selv i de mindste Kjøbsteder, hvortil der var ansat en residerende Capellan, og den meente man passende kunde forandres til Catechisation; paa Landet holdtes der Aftensang alle Høitidsdage, men det var meget besværligt, hvor Præsten havde flere Kirker, og da den kun var lidet besøgt, ønskede man den nu afskaffet; Ugedagstjenesterne paa de gamle Fastedage Onsdag og Fredag bleve endnu holdte i Kjøbenhavn og de større Kjøbsteder for Altergangens Skyld, men vare dog paa flere Steder blevne maanedlige istedenfor ugentlige; de maanedlige Bededage paa Landet, der svarede til de ugentlige i Kjøbstederne, havde allerede dengang ophævet sig selv. Forskjellig fra de sædvanlige Ugedagstjenester er Fasteprædikenerne, der have det særegne For-

maal at forklare Lidelseshistorien; ogsaa deres Afskaffelse fandt Flere tilraadelig, men dog vare disse altid bedre besøgte end de andre. Den daglige Bedetime var for længe siden forsvunden paa Landet og i Byerne, og ikkun Skolebørnenes daglige Chorsang vedblev endnu hist og her, men ogsaa de sang paa sit sidste Vers, saa at man seer, hvorledes den ene Tjeneste faldt efter den anden som visne Grene fra Stammen.*) — Det andet Spørgsmaal angik selve Gudstjenesten, om Præsten skulde have Lov til selv at vælge Psalmer, da han hidtil var bunden til de i Psalmebogen foreskrevne, hvorved det da maatte paasees at der valgtes færre og kortere; fremdeles om Præsten skulde have Lov til at prædike over frie Texter, om Messetonen var passende, om Messedragten ikke burde afskaffes, og Skolelæreren derved fritages for den Forretning at iføre Præsten den. — Til det første Punkt lød Svarene gjerne bekræftende, om det andet vare derimod Meningerne deelte, men de fleste ønskede dog en Forandring i Textrækken, saaledes at Bibelen blev inddeelt i visse Stykker til Forelæsning, hvorved det dog tillige fremhævedes, at man da maatte bruge en anden Oversættelse end den autoriserede, i hvilket Øiemed man fornemmelig anbefalede: Michaelis Oversættelse af Gl. Test. fordansket af J. Bech (I—IV Deel 1785—91) og Bastholms eller senere Guldbergs Oversættelse af det N. T. Om Messetonen og Messedragten stemte de Fleste for Bibeholdelsen af det Tilvante, og der var kun Faa, som deelte Bastholms afgjorte Uvillie herimod.

Hvor forskjellige end i det Hele Rationalismens reformatoriske Bestræbelser i Ritualet vare fra Pietismens, saa kunde det dog ikke være andet, end at de om end ad forskjellige

---

*) Jfr. Usfing. Den danske Kirkeforfatning IV A. § 280-81-82.

Veie dog maatte støde sammen i visse Punkter. Dette gjælder saaledes om den Vægt der lægges paa Catechisationen dog med den Forskjel, at man nu mere søgte at drage den bort fra Kirken til Skolerne. Fremdeles gjælder det om Skriftemaalet, men ogsaa her er Forskjellen let kjendelig; tidligere stødte man sig meest over Absolutionen, hvilket vistnok var Tilfældet endnu med Enkelte navnlig med Balle, der skriver derom: „Brave Præster ere mig bekjendte, som afvige heri fra Ritualets Forskrift, og selv har jeg aldrig kunnet overtale mig til at følge det efter Ordene" — men sædvanlig ønskede man den hele Handling fuldstændig forandret, saaledes at der istedenfor det private kom et offentligt Skriftemaal, dvs. en almindelig Forberedelsestale til Alle ganske i Form af en Prædiken uden nogen Absolution, hvormed det sidste Spor af en præstelig Sjælesorg med den Enkelte maatte forsvinde*). I Petri tydske Menighed, der altid gjerne søgte at holde sig eet Skridt forud for de danske i Tidens Oplysning, indkom kort efter (1794) 60 Medlemmer med en Begjæring om, at et offentligt Skriftemaal maatte indføres ved Siden af det private, saa at det kunde staae Enhver frit for at betjene sig af hvilket han vilde. Denne Begjæring blev tilstaaet og fandt tildeels Efterligning i andre Kirker. — Angaaende Trolovelsen som Forberedelse til Ægtevielsen, der var anordnet i Ritualet for alle dem, der ikke høre til de Privilegerede, var der ofte klaget over, at den menige Almue betragtede den som fuldstændig Vielse, og derfor levede sammen som Ægtefolk, saasnart Trolovelsen var fuldbyrdet. Allerede i Christian VI's Tid var der tænkt paa en Forandring i den Henseende (Reskr. 17 Juli 1737), men det kom heller ikke videre; i Guldbergs Tid vilde man

*) Jfr. H. Usfing, Kirkeforfatning. IV. 2. § 366.

forsøge ved Straffe at forhindre saadan Uskik (Frd. 19 Febr. 1783), men heller ikke dette havde frugtet meget, da Straffebestemmelserne vanskelig kunde gjennemføres. Det var derfor et almindeligt Ønske, at Trolovelsen ganske blev afskaffet, eller indskrænket til en simpel Anmeldelse for Præsten førend Tillysningen*); men desuagtet gik der flere Aar hen førend Forandringen blev iværksat, hvilket først skete ved Frd. 4 Jan. 1799**).

De omtalte Forandringer, der paa eengang angik Lærebog, Psalmebog og Ritual, og altsaa vare temmelig gjennemgribende, ere et Beviis paa at Rationalismen stræbte at tilvende sig Magten i den danske Kirke, og det var derfor ikke andet at vente end at den ogsaa i Literaturen maatte træde temmelig aabenlyst frem. Cl. Fr. Hornemann udgav en „Forklaring over Davids Psalmers fem Bøger“ 1789—95, hvorom Biskop Jansen i Aarhuus yttrede sig til Balle paa følgende Maade: „Hvad skal man sige om vor *primus theologus*, der fremkommer med en saa besynderlig Forklaring over de Psalmer, der handle om Messias. Er dette at forklare, naar man snakker saaledes, at det kan forstaaes saa eller saa — og hvordan kan en christelig Fortolker sætte det i Tvivl, om Christus eller Apostlerne have forstaaet G. T. rigtig?“***). Offentlig blev den samme Anke fremført i „Kritik og Antikritik“ et literært Organ for de Orthodoxe blandt Landets Geistlige, saalænge det redigeredes af J. W. Bentzon, bekjendt fra den liturgiske Feide, og understøttedes af E. Fleischer, L. Smith, Rørbye, resid. Kapellan ved Nikolai o. fl.

---

*) Jfr. Usßing, Kirkeforfatningen. IV. 2. § 372.

**) Disse Forhandlinger om Forandringer i Ritualet ere fuldstændig meddeelte af Balle i Pligtankeret, 1 og 2 D.

***) J. Møller, Balles Brevverling, S. 138.

Endnu mere Opsigt vakte And. Gamborg, dengang Provst paa Regensen, siden Professor i Philosophien, ved at udgive „Nysa eller historisk philosophisk Afhandling over Gen. II og III", der udkom 1790 først paa Tydsk uden Angivelse af Trykkested, siden paa Dansk. Forf. tager heri Moses ordentlig i Skole og ikke ham alene: „Ingen af alle de jødiske Historieskrivere røber mindste Gnist af philosophisk Aand eller har nogensinde tænkt paa, at en Historieskriver maa hverken have Religion eller Fædreland"; Forestillingerne om Arvesynd og Syndefald kunde efter hans Overbeviisning, som han havde vundet ved at læse Jerusalems Betragtninger over dette Emne, „aldeles ikke bestaae med fornuftige Begreber om det høieste Væsen"; derfor var han ved at anvende den høiere Kritik kommen under Veir med, at hele Beretningen i Gen. 2 og 3 hidrørte fra en ægyptisk Hieroglyph, som Moses havde fundet, men misforstaaet og udtydet paa sin Viis, og til yderligere Beviis fulgte der med Bogen en Tegning over hvorledes den paagjældende Hieroglyph kunde have seet ud. Strax da Bogen udkom blev den haardt angreben af samtlige Medudgivere af „Kritik og Antikritik". Gamborg var en fortrolig Ven af Prof. Hviid, tidligere omtalt som en af Fritænkernes Koryphæer, og havde efter dennes Død paataget sig at ordne hans Papirer og besørget Udgivelsen af hans Reise-Dagbog; derfor laae den Formodning nær, hvad ogsaa Gamborgs Modstandere beskyldte ham for, at den omtvistede Afhandling selv var en Hieroglyph, han havde fundet mellem Hviids Papirer og nu udtydet paa sin Viis. Beskyldningen manglede ikke Sandsynlighed, da Nysa unægtelig er skreven med en vis Skarpsindighed og Lærdom, medens man i Gamborgs øvrige Skrifter ikke finder Spor af saadanne orientalsk antiqvariske Studier. Iøvrigt viste „Kritik og Antikritik" sig ved denne som ved alle lignende Leiligheder temmelig aands-

fattig, og det var kun en svag Modstand, det formaaede at reise imod den herskende Tidsretning.

Det er med Skildringen af den franske Revolutions første, stærkt bevægede Aar, vi her beskjæftige os, og hvis Vrangside man egentlig kun faaer at see i Kirkehistorien, en Tid, da alt hvad der var hos Folk af ungdommelig Enthusiasme fulgte med spændt Opmærksomhed og med de dristigste Forventninger enhver af Revolutionens krampagtige Bevægelser. Det var en Tid, hvor man tog sig alting let; da man glemte Livet og Virkeligheden over Theatrets Skyggeverden og anpriste denne som den bedste moralske Oplysningsanstalt; da man samledes ved Drikkebordet om Punsebollen og sang saa det rungede om Frihed, Lighed og Broderskab — Ord der dog fik en Slags Sandhed saalænge Punsen virkede. Men denne Tid fik i Danmark en særegen Charakteer derved, at alle Frihedssværmerne med samme Enthusiasme sluttede sig til Kronprinds Frederik og hans Regjering, hvis demokratiske Grundsætninger ikke skrev sig fra igaar, men fra den Dag, han og hans Raadgivere toge Sæde i Statsraadet. Derfor kunde, om jeg saa maa sige, vore Jakobinere ikke i de larmende Klubber udtordne deres Band mod Thronen og heller ikke mod de adelige Stormænd, der stode den nær som dens bedste Støtter; men desto vægtigere faldt deres Band paa Geistligheden, i hvem de saae al sund fornuftig Oplysnings svorne Fjender, og de fandt villig Medhold hos Tidens Vantro eller fuldkommen religiøse Ligegyldighed. Det kunde derfor ikke være andet, end at Standens enkelte Medlemmer maatte føle, at de havde tabt den almindelige Agtelse og Tillid; man betragtede dem som Mænd, der vare leiede til at foredrage Lærdomme, hverken de selv eller nogen Fornuftig kunde troe; og denne Bevidsthed lammede enten ganske deres Virksomhed eller bragte dem til at gaae paa Forlig med Tidens Fordringer. Plump

Spot med de bibelske Lærdomme som med alt hvad der hørte Kirken til, var den sædvanlige Tone i en Masse Døgnskrifter, og Alle der vilde tale imod, maatte enten gjøre det med den største Forsigtighed, eller de fandt ingen Læsere. Disse Anfægtelser tyngede stærkest paa Balle, der som Biskop fremfor nogen anden maatte føle sig kaldet til at tale den haanede Christendoms Sag, især da han mærkede, at Fritænkeriet ikke blot daglig trængte dybere ind i Massen af Folket, men at det ogsaa havde vundet Indgang og fandt Talsmænd i de høiere Regjeringscollegier. For at forsøge en aaben Forsvarskamp mod alle disse Modstandere begyndte Balle i Efteraaret 1793 sine bekjendte Bibellæsninger i Vaisenhuus-Kirken fra Kl. 6 til 8, hvor han holdt et udførligt Foredrag over et selvvalgt Stykke af Bibelen, som han Dagen iforveien lod særskilt trykke for sine Tilhørere. Hans Hensigt var her at møde alle de Indvendinger, der vare fremsatte mod Bibelen, hvad enten de blot vare henkastede som plumpe Grovheder eller udviklede med fiin videnskabelig Grundighed, og disse Aftenmøder samlede en utrolig Masse Mennesker af meget forskjellig Art. Nogle kom vistnok af et oprigtigt Hjerte for her at erholde Beroligelse mod de mangehaande Tvivl; Mange lokkedes did af Nysgjerrighed og atter Andre for her at finde Næring for deres kaade og frække Spot. Balle stillede sig derved ganske blottet for disses Angreb, og de forsømte ikke at benytte Leiligheden især ved at udsprede Rygter om, at det var Stævnemøder og Lyst til alslags Uteerlighed der samlede Folk i Hobetal til Kirken. Disse Rygter fandt saa almindelig Tiltro, at Balle hver Sommer betænkte sig paa om han skulde fortsætte, især efterat Vaisenhuset var brændt 1795, og han atter maatte begynde i Garnisonskirken; men han bestemte sig dog altid til at gjøre det, efterat have truffet fornødne Forsigtighedsregler for at overtyde alle dem,

der vilde lade sig overtyde, om disse Rygters Løgnagtighed*). Senere udgav han disse Foredrag, som han vedblev med over ti Vintre, i Trykken under forskjellige Navne (Bibelsk Søn- og Helligdagslæsning, med Forerindring af O. Høgh Guldberg, I—II, 1797. 1800. Vor Herres og Frelsers Jesu Christi Levnet paa Jorden, I—II. 1803, o. a.). Da Geistligheden overalt i Landet interesserede sig meget for dem, fandt de en saa overordentlig Udbredelse, at Skriftet fik indtil 30,000 Subskribenter. Ganske mærkeligt er det, at medens man i Kjøbenhavn fandt saavel selve Bibellæsningerne som Bogen ufordragelig paa Grund af dens gammeldags stive Orthodoxi, saa var man flere Steder paa Landet, hvor Fritænkeriet endnu var fremmed, utilfreds med den af den modsatte Grund. „Balles Bibellæsning — hedder det fra Jylland — har gjort en ufordeelagtig Virkning paa Bønderne i Henseende til nyttige Bøgers Anskaffelse, da de havde ventet noget andet og mere end de fik"**). — Ved Siden af Balle stod Bastholm som Religionens Forsvarer mod den herskende Vantro; han søgte som hidtil i sine „aandelige Taler", at overbevise de Dannede om en guddommelig Aabenbarings Fornødenhed til Dyds og Lyksaligheds Befordring blandt Menneskene. Men medens han saaledes bekjæmper Tidens Vantro, mærker man tillige i al hans Tale og Skrift en større Tilnærmelse til de herskende Anskuelser for igjennem disse Indrømmelser desto sikkrere at vinde Indgang. For at tilbagevise den ringeagtende Tone, hvori der sædvanlig taltes om Præster, de gjængse Klager over at Standen i Grunden kun var til Byrde for Staten, skrev han sine „Tanker til

*) J. Møller, Balles Levnet. Theol. Bibl. XII, S. 177—81. Fallesen, Magazin for Religionslærere. II. S. 620 fgg.
**) Iris og Hebe 1802. II. S. 57.

nærmere Eftertanke om den geistlige Stand" 1794), der vakte en Opmærksomhed næsten som hans liturgiske Forslag, og som træffende vise hans hele kirkelige Betragtning. Ordet „Præst" fandt han i høieste Grad anstødeligt, og vilde derfor helst have det udslettet af alle Kaldsbreve; istedenfor det skulde man bruge Religions- eller Folkelærer; Ordinationen var egentlig overflødig og den blev anstødelig ved sin Form, naar Biskoppen her sagde: jeg overantvorder Dig det hellige apostoliske Præste-Embede, da det som bekjendt ikke var Biskoppen men Kongen, der bortgav Embeder; men dog vilde han ikke have den ganske afskaffet for ikke at svække Standens Agtelse hos den eenfoldige Almue. Skulde denne tilfulde gjenvindes, saa maatte ogsaa den hele forberedende Underviisning ganske anderledes end hidtil lægges an paa at danne den Geistlige til Folkelærer. „Man har gjort Begyndelse til at danne Theologer men ikke Folkelærere; denne behøver ikke en centnertung Dogmatik og Moral for at lede Menneskene paa Dyds og Lyksaligheds Bane". Derfor vilde han dog ikke have det theologiske Studium ganske afskaffet, men han vilde have gjort en skarp Forskjel mellem Folkelærerne i Kjøbstederne og paa Landet. Hine behøvede en nøiagtigere Bibelkundskab, en større philosophisk Dannelse for at kunne gjendrive Tvivlerne; en Folkelærer paa Landet behøvede det derimod ikke; han havde langt mere Nytte af at lære Chemie, Naturhistorie og Landøkonomi, for at han kunde blive den lykkelige Mand, der veiledede Landalmuen i dens timelige som i dens aandelige Beskjæftigelse. — Imod denne Betragtningsmaade i dens Heelhed var der Ingen, som gjorde nogen kraftig Indsigelse, men derimod bleve nok Enkeltheder alvorlig dadlede af Jac. Baden i hans „Universitets-Journal", og af Fleischer i „Kritik og Antikritik". Hvad Bastholm

havde udtalt i sine Tanker blev snart videre fortsat. En riig sjællandsk Herremand, Baron F. C. Wedel Jarlsberg udgav et Hefteskrift under den Titel: „Den geistlige Stand bør afskaffes" 1795—97, hvoraf de to første Hefter ere tilegnede Bastholm, det sidste Balle. Allerede disse Hefters Titel maatte tiltrække dem Opmærksomhed. Forf. gav Bastholm fuldkommen Ret i, at det var Folkelærere man trængte til, ikke Præster; den ægte sunde Religion er kun Oplysning om Menneskets Pligter, og den har Enhver i sig selv, saa at Enhver er født Theolog og Præst; Folkelærere trængte man til, og dertil burde de store Summer anvendes, som Geistlighedens Egennytte og Herskesyge i Tidernes Løb havde aflistet og afnødt Folks Uvidenhed og Fordomme. Bastholm indlod sig aldrig paa at erklære, hvorvidt han vedkjendte sig denne Fortsættelse af hans Tankegang, der her var indvævet i alle Datidens yndede Talemaader om Præstebedrag og Præstedespotisme; men unegtelig var det den Betragtningsmaade, som omtrent alle den Tids Oplyste og Dannede deelte, ligesom det og var den, der ledede Regjeringen i dens Bedømmelse af Geistlighedens Stilling.

Det første Forsøg, Rationalismen gjorde paa fuldstændig at vise sit Herredømme, var i Slesvig og Holsten. Ogsaa her havde de senere Aars reformatoriske Bestræbelser viist sig virksomme, men saa længe Cramer var Prokantsler og Struense Superintendent, holdt man sig dog i sine Reformationer saa nær som muligt til den kirkelige Christendom. Derfor fandt man ogsaa snart, at den nye Catechismus og den nye Psalmebog, der begge skyldte Cramer deres Tilblivelse, vare komne et Par Decennier for tidlige, endskjøndt de dengang ansaaes for vigtige Forbedringer i Kirke- og Skolevæsnet. Men selv om man vilde lade disse gjælde, saa stod

dog endnu det vigtigste tilbage at forbedre nemlig den egentlige Kirketjeneste, og den gammel-lutherske Kirkeorden, der støttede sig til Kirkeordinantsen fra 1541 og Kirkebogen fra 1665, maatte nu udholde en ny Storm, efter at den i Pietismens Tid havde været Gjenstand for mange Angreb. Man vilde her ret systematisk tage Sagen op, hvor den sidst var sluppen; Pietismens Efterladenskab Conradi's udførlige Udkast til et nyt Ritual i tvende Qvartbind, der 1738 var tilsendt Gen. Kirke-Insp.-Coll., blev atter taget frem, og tilstillet en anseet Geistlig, Consistorialraad W. R. Schwollmann, Slotspræst og Sognepræst for Frederiksberg i Slesvig, med Begjæring om at han skulde gjennemgaae det paany. Han paatog sig ogsaa Arbeidet, men saaledes at han lagde Conradis Udkast til Side, og udarbeidede paa egen Haand en ganske ny Liturgi. For at forberede denne udgav Schwollmann 1793 „Grundsätze der in den Herzogthümern einzuführenden Liturgie", men videre kom han aldrig, da Forsøget døde hen under Betænkninger, der bleve afæskede forskjellige Geistlige, og da der imidlertid var kommen en ny General-Superintendent, der selv havde Lyst til at paatage sig Arbeidet*). Efter Struenses Død (1792) var J. G. C. Adler bleven hans Efterfølger i Slesvig, hvem vi allerede kjende fra Kjøbenhavn som lærd og grundig Orientalist, men tillige som afgjort rationalistisk Præst. Universitetet i Kiel var i Cramers Tid blomstret frem til en forhen ukjendt Anseelse, men til samme Tid havde ogsaa Rationalismen vundet Borgerret der med Professorerne Eckermann og Thieß, den første i det theologiske, den sidste i det philosophiske Facultet. Eckermann var vel ikke nogen Stjerne af første Rang paa Tydsklands

*) Schl. Holst. Provinzial-Berichte 1794. I. S. 197.

Høiskoler, men som dristig Forkjæmper for den nye Oplysning havde han vundet et Navn, og mange af hans theologiske Afhandlinger, der alle gik ud paa at bortforklare Miraklerne og opløse den bibelske Historie i jævne Hverdagsbegivenheder, vare i „Fallesens Magazin for Religionslærere" blevne omplantede paa dansk Grund. Dr. Thieß blev i disse Aar især bekjendt ved en „Andagtsbog" 1797, hvori han ikke blot foredrog den platteste Rationalisme, men endogsaa ligefrem angreb den kirkelige Christendom. Dannede af saadanne Lærere maatte naturligviis mange af de yngre Præster i Slesvig og Holsten være blevne godt forberedte til at modtage en Alterbog som den kunde ventes af Adler; men paa den anden Side var ogsaa paa mange Steder Mistanken vakt ved den Dristighed, hvormed man aabenlyst vragede og spottede den kirkelige Lærdom, og der ymtedes allevegne i Krogene om, at hvad der tilsigtedes ved den paatænkte Ritualforandring, var at fortrænge Fædrenes Tro, der skulde give Plads for den nye Lære. Adlers Agende var heller ikke affattet saaledes, at den kunde betage Mængden denne Frygt; den sluttede sig vel forsaavidt til det Tilvante, som den optog mange af de Bønner og Tiltaler, enkelte Præster ogsaa tidligere paa egen Haand havde brugt, da der ogsaa tidligere herskede i den Henseende større Frihed i de slesvigske og holstenske Kirker end noget andetsteds; men med Hensyn til den gammelkirkelige Form for Gudstjenesten var Adlers Agende saa afvigende som den kunde være; det var de samme Tanker, Bastholm havde fremsat i sit liturgiske Forslag, gjennemførte paa den meest skjærende Maade. Den gamle Textrække skulde vige for nye Perikoper, den gamle Messetone skulde forsvinde og give Plads for en af disse høitklingende rhetoriske Bønner, hvoraf den nye Alterbog vrimlede, og med de gamle Collekter forsvandt ogsaa de gamle Indgangspsal-

mer; den hyppige Brug af Fadervor skulde indskrænkes, og naar det skulde bruges, anbefaledes en omskrivende Form; den gamle Velsignelse stempledes som en mørk jødisk Tale, der maatte ombyttes med almindelige Phraser. Som det gik selve Gudstjenesten, gik det ogsaa de enkelte kirkelige Handlinger; Læren om Daabens saliggjørende Kraft blev bestemt modsagt derved, at Nøddaab erklæredes for en gammel Overtro; blandt de forskjellige Anviisninger, Agenden indeholdt til fri Benyttelse for Daabens og Nadverens Forvaltning, var der i de fleste ikke Spor tilbage af den gammelkirkelige Form, og selv den Anviisning, der holdt sig nærmest til den, forbigik f. Ex. ved Daaben ganske Pagtens ene Led: Forsagelsen, og forandrede Troesartiklerne ganske vilkaarligt. Desuagtet manglede den adlerske Agende ikke sine Tillokkelser; den var affattet i et billedrigt glimrende Sprog, der formaaede at gjøre en vis theatralsk Effekt, hvorfor den ogsaa gjorde Indtryk paa de Mange, der satte en Ære i at regnes til de Oplyste og Dannede, medens dens Deklamationer vare tomme og uforstaaelige for den menige Almue.

Det er denne Agendes korte men mærkelige Historie vi nu skulde dvæle ved. Adler blev færdig med sit Arbeide 1796 og indsendte det til Regjeringens Approbation. Man ventede ikke, at A. P. Bernstorf vilde give sit Minde til nogen nymodens Kirkeorden, saalænge han var Præsident i det tydske Cancellie og meget formaaende Medlem af Regjeringen. Vel var ogsaa han stærkt paavirket af den rationalistiske Tankegang, men af Naturen var han ikke utilbøielig til et vist mystisk Sværmeri, hvad der ikke var usædvanligt blandt de tydske Stormænd paa den Tid ogsaa ved det danske Hof; desuagtet, eller snarere, netop derved blev han en ivrig Befordrer af den adlerske Agende, og Forsøget paa dens Gjennemførelse blev det Værk, der ivrigst sysselsatte ham i

hans sidste Leveaar, da han dermed haabede at sætte Kronen paa den kirkelige Reformation, han i Samvirksomhed med Cramer havde begyndt*). Adlers Agende udkom altsaa først paa Tydsk kort efter paa Dansk, forsynet med et kgl. Resk. af 6 Mai 1797, der paabød Præsterne at indføre den uden nogen foregaaende Bekjendtgjørelse fra Prædikestolen for ikke at gjøre den allermindste Opsigt, og kunde den ikke fuldstændig indføres paa engang, saa skulde det skee stykkeviis og efterhaanden; det skulde staae Menighedens Medlemmer, eller Tilhørerne som de her kaldtes, frit for at forlange de gamle Formularer, men gjordes der ikke noget saadant udtrykkeligt Forlangende, skulde Præsten uden videre Forespørgsel bruge de nye. — En saadan Fremgangsmaade ved Indførelsen af en ny Kirkeorden var ganske usædvanlig, da Regjeringen dermed væltede alt Ansvaret fra sig over paa Præsterne; men den er ganske charakteristisk for den Maade, hvorpaa Rationalismen havde listet sig ind allevegne. Den kom frem som den rene fornuftige Christendom, der slet ikke vilde andet end den gamle Tro, og kun krævede enkelte smaa, ubetydelige Formforandringer, medens den saa under denne uskyldige Mine fuldkommen forandrede de kirkelige Lærdomme og Skikke. Præsterne følte ogsaa nok det Ansvar, som dermed var lagt over paa dem; det var dem, der uden nogen offentlig Kundgjørelse skulde forsøge Indførelsen af den nye Agende, og de kom derved i mange Menigheders Øine til at staae som de Nyhedssyge, der vilde unddrage dem den gamle Christendom for at faae deres egne nye Lærdomme frem; paa den anden Side, dersom Forsøget mislykkedes, saa kunde de ikke vente noget Medhold hos Øvrigheden, men maatte være forberedte paa den Bebreidelse ikke at være gaaet forsigtigt nok tilværks.

*) Fallesen, Nyt Magazin for Religionslærere IV. S. 734 fgg.

Desuagtet var der ikke faa Præster, som nok af egen Drift havde Lyst til at vove Forsøget; blandt disse var i den danske Deel af Slesvig Provst Boysen i Gammel Haderslev, og der udkom i Haderslev 1797 „Et Par Ord til Lægfolk i de danske Menigheder angaaende den nye Kirkeagende“, der skulde anbefale dens Indførelse. I Begyndelsen lod det ogsaa til som om alt gik efter Ønske, ja Regjeringen meente endog at kunne fremskynde Sagen, hvorfor et Reskr. 6 Nov. 1797 paabød, at man istedenfor 1ste Advents Søndag 1798 allerede 1ste Januar s. A. skulde begynde Brugen af de nye Perikoper. Hvad enten det nu var denne Fremskyndelse, der voldte Forstyrrelsen, eller Regjeringen allerede dengang ikke var rigtig underrettet, saa meget er vist, at Reskripterne snart antog en anden Tone, hvoraf man seer, at der paa mange Steder havde yttret sig lydelig Uvillie mod Ritualforandringen. Det gik da som man maatte vente at Præsterne fik Skylden, og i et Reskr. af 8 Dec. 1797 fik de en Paamindelse om ikke at gaae saa rask frem, men heller, hvor der viste sig Spor af Utilfredshed, indtil videre blive ved det gamle, og altid dog først spørge sig for, førend de foretog nogen Forandring. Men dermed var der ikke taget noget tilbage af hvad der tidligere var anordnet, og altsaa skulde Brugen af de nye Perikoper tage sin Begyndelse med Aaret 1798. Dette skete ogsaa, men dermed brød den gjærende Utilfredshed først aabenlyst frem, og mange Steder kom det til voldsomme Optrin. Naar Præsten begyndte at oplæse den nye Text, raabte man til ham: hold op med det Kram! gjorde han det ikke, gik enten hele Menigheden bort under Prædikenen med Banden og Sværgen, eller den anfaldt endog Præsten, saa at han paa enkelte Steder kun med Nød og neppe kunde slippe bort, og der maatte tilkaldes Husarer og Dragoner for atter at bringe Orden tilveie. I to slesvigske Menigheder, hvor Præsten efter den nye Alterbog gik paa

Prædikestolen uden at der var sungen „Vi tro allesammen" og uden at bede „Fadervor", reiste En af Menigheden sig op, læste Fadervor og begyndte Sangen, hvorpaa Præsten gik ned af Prædikestolen og forlod Kirken. En Mængde Flyveskrifter for og imod bidrog ikke lidet til at vedligeholde Stridens Hæftighed, og mellem disse var der især eet, som slog igjennem: „Schreiben eines holsteinischen Kirchspielsvogts an seinen Freund in Schweden" Hamborg 1798. Det er skrevet i samme gemytlig-humoristiske Tone som „Wandsbecker Bote" pleiede at bruge, og det saa godt, at man gjættede paa Claudius selv eller paa Grev Stolberg som Forfatter. Hans Bedømmelse af Agenden var meget skarp; han fandt i dens mange Bønner „prunkende Ord, som kun indeholdt lidet Lys og endnu mindre Varme"; men hvad han fornemmelig gjorde gjældende, var, at Agenden ikke blot forandrede den gammeldags Form for Gudstjenesten, men forandrede selve den gammeldags Christendom, som den var lært af Luther og foredraget i de symbolske Bøger. Endskjøndt det ikke manglede paa haanlige Udfald mod Sognefogden fra alle Sider, saa stemte hans Ord altfor godt med Bøndernes Frygt, til at de ikke skulde gribe dem med Begjærlighed. I Haderslev udkom atter 1798 „**Dr.** Morten Luthers Omdømme og Betænkning ved Forbedring i Kirkeskikke", der søgte at modarbeide, hvad man kaldte, den ugrundede Frygt, at „der tilligemed de nye Kirkeskikke skulde indføres en ny Lære, og den gamle christne Tro derved afskaffes"; men alle slige Modforestillinger bleve de fleste Steder frugtesløse, og Forstyrrelsen vedblev. Under slige Omstændigheder gjorde Kirkevisitatorierne den provisoriske Foranstaltning, at de Menigheder, hvor der var eller hvor der kunde befrygtes Uroligheder, skulde beholde de gamle Texter og de gamle Skikke, og det varede ikke længe førend denne Foranstaltning erholdt Regje-

ringens Sanction. Frd. af 26 Jan. 1798, der skulde oplæses fra alle Prædikestole og trykkes i alle Aviser, bekjendtgjorde, at „det ikke var Kongens Agt at paanøde Menighederne en ny Religionslære; han havde betroet Agendens Affattelse til Mænd af prøvet Indsigt og Retskaffenhed, men da han ikke vilde paalægge nogen Samvittighedstvang, saa kunde de Menigheder, der yndede den gamle Form, indtil videre blive ved samme, og da de gamle Texter vare øfte af samme Kilde som de nye, saa kunde man ogsaa fremdeles beholde dem". — Dermed var altsaa i Grunden Agenden opgivet, da dens Brug for Fremtiden vel blev tilladt men ikke befalet; men Bevægelsen standsede derfor ikke saa hurtig, da mange Menigheder, der tidligere havde ladet sig overtale til at antage den nye, nu vilde have den gamle tilbage, og der udkom endnu i Agendesagen tvende kongelige Befalinger til Præsterne. I et Cirkulære af 10 Febr. 1798 blev det atter paalagt dem at gaae frem med den største Forsigtighed, og paa enhver Maade søge at forebygge Splid og Forstyrrelse; Reskr. af 23 Febr. s. A. befalede dem altid at beholde Fadervor og Velsignelsen i den gamle Form, da disse Ændringer ansaaes for de meest stødende og meest paafaldende*).

Denne korte men voldsomme Kirkekamp vakte stor Opsigt i vide Kredse, og blev Gjenstand for mangehaande Betragtninger. Mærkelig er Præsternes tilsyneladende fuldkommen passive Stilling, midt imellem Regjeringen og de gjenstridige Menigheder, men udentvivl var dette kun et Skin, der kom af, at ingen af de gamle Præster, der holdt med den gamle Alterbog, havde Mod og Dygtighed nok til at træde

*) Jfr. Fallesen, Nyt Magazin for Religionslærere II S. 625-78 efter Henke, Archiv für die neueste Kirchengeschichte. VI. En stor Samling af de i Anledning af Agenden udkomne Stridsskrifter findes paa Kgs. Bibl.

offentlig frem ikke alene imod Regjeringen men imod den herskende Mening, og fandt det derfor raadeligere at skjule sig bagved Menighedernes Gjenstridighed, medens den nye Agendes Venner meest mellem de yngre Præster vare virksomme nok, ja netop ofte forplumrede Sagen ved altfor hæftigt at fordømme den gamle som Mørkhedens og Overtroens Værk. For at berolige den ophidsede Stemning udstedte Generalsuperintendent Callisen i Holsten et mærkeligt Hyrdebrev til sit Stifts Geistlighed af 3 Febr. 1798, hvori han vel ikke udtaler nogen Dom over den nye Agende, hvad han ikke godt kunde, da han jo officielt havde billiget den, men formaner Præsterne til at søge at gjenvinde Menighedernes Tillid ved „at forsvare den ældgamle christelig protestantiske Sandhed, og møde den Mistanke, som om man havde til Hensigt efter nogle falske Opklareres ubesindige Plan at indføre en uchristelig Lære". Fremdeles formaner han dem til at have nøie Tilsyn med de efter den nye Pædagogik opdragne Skolelærere, „uden hvilke den mod den nye Agende tildeels fremkomne Uvillie ikke var bleven saa lydelig, da de ofte vare altfor villige til at fordømme den gamle og derved vakte Frygten hos Forældrene for den nye Lære" *). Dette Hyrdebrev blev ogsaa offentliggjort og afgav et nyt Bidrag til denne mærkelige Strids Historie. I tydske Journaler og Tidskrifter undlod man ikke at underkaste Regjeringens hele vaklende Fremgangsmaade ved denne Leilighed en skarp Bedømmelse, men man kunde ikke nægte det, at det var et aabenbart Nederlag den nye Oplysning havde lidt mod de indgroede mørke Fordomme, hvorfor „Allg. deutsche Bibliothek" foreslog at man aldrig mere offentlig skulde omtale denne Agendestrid, for ikke at friste Uvidenheden paa andre Steder til en lignende Gjenstri-

*) Fallesen, Nyt Magazin for Religionslærere. II. S. 745-52.

dighed. „Et slemt Exempel — udbryder en anden Oplysningsven — er dette mislykkede eller meget mere tilbagetagne Forsøg paa at forskaffe den offentlige Cultus mere Værdighed og større moralsk Nytte! Skulle da Disciplene mestre Læreren, skulle Faarene befale Hyrden, hvorledes han skal føde dem?... Er det maaskee den for Tidernes Aand passende Høiagtelse for Menneskerettigheder og Samvittighedsfrihed, eller er det Uforstandighed, Afmagt, og en al Umage undvigende Ligegyldighed?“ *) — Generalsuperintendent Adler havde af disse Aars Tildragelser lært større Forsigtighed; Oplysningens Værk maatte forberedes, og mange indgroede Fordomme udryddes; i det Øiemed stiftede han i Forening med Provst Paysen, Sognepræst ved Domkirken i Slesvig, 1798 „Det nordiske Selskab“, hvis Formaal var at fremme den offentlige Underviisning i Slesvig. „Hvilken Mængde Dogmatik opfylder endnu stedse vore Lærebøger! hvilken Forkeerthed hersker i de fleste brugelige Læreplaner, medens det ganske mangler paa en egentlig Studieplan; hvor fængsles vi ikke endnu af mange indførte Formularer og Statuter; den største Deel af Nationen er endnu langt tilbage, vore Kirker gjenlyde endnu hist og her af de mørke Aarhundreders ufrugtbare Dogmatismus!“ Foreningen skulde bestaae af sande Menneskevenner, der afholdt et Møde eengang om Aaret i Ugen før Mikkelsdag i Slesvig for at virke til sit Formaals Fremme ved alle lovlige Midler. „Fuldkommen Uafhængighed af al ugyldig menneskelig Autoritet i Forstands- og Samvittighedssager“, var Foreningens Grundsætning, og den vilde virke til „af sin Kreds at forjage alle bydende Magtsprog, alle truende Citater af allerede tilstedeværende Troes-

*) L. N. Fallesen, Nyt Magazin for Religionslærere. II. S. 678 efter Henke.

og Lærdomsforskrifter" *). Saaledes vilde man altsaa forbedrede hvad der var overilet ved Agenden, men foreløbig trøstede man sig med, at Forsøget heller ikke havde været ganske frugtesløst, da alle Kjøbstederne dog holdt fast ved den, og selv paa Landet, hvor der var Præster, som vilde holde Skridt med Tiden, søgte man tilnærmelsesviis at efterligne den.

Vende vi os atter til det egentlige Danmark og navnlig til Kjøbenhavn, hvor det fornemmelig var Tidens Gjæring foregik, medens den kun hist og her yttrede sig i Provindserne, da træffe vi her i kirkelig Henseende alt opløst i en broget Forvirring. Hvad der besad nogen Dygtighed blandt yngre Mænd blev enten reven med af Tidens Tankegang eller adspredte sig i orientalsk kritiske Studier, og en Mand som Wolf Frederik Engelbreth var derfor et Særsyn i hine Aar, der paa sin Udenlandsreise (1791—95) ved sin historisk antiqvariske Lærdom havde vakt Opmærksomhed blandt Europas navnkundigste Mænd, og som dog havde bevaret en uskrømtet Hengivenhed for den gamle lutherske Dogmatik. Men han følte intet Kald til at træde op i det store Virvar; hans Hu stod til at prædike sin Tro uhindret i en stille Landsbymenighed, og hans Ønske blev opfyldt, da han 1795 strax efter sin Hjemkomst blev Præst i Lydersløv i Sjælland. — I Kjøbenhavn selv var der i disse Aar egentlig ingen dansk Præst af fremragende Betydning, efterat Bastholm med Christiansborgs Slots Brand (1794) havde holdt op med sin offentlige Virksomhed, da han efter den Tid i Reglen kun prædikede i Cabinettet; den lærde Andr. Birch, der ogsaa regnedes mellem de ypperste „aandelige Talere", standsedes ligeledes ved Branden (1795), der lagde Vaisenhuset i Aske, og han kom kort efter bort fra Kjøbenhavn.

*) Fallesen, Nyt Magasin for Rel. IV. S. 745—52 efter Henke.

Blandt Byens andre Præster, var der nok Adskillige der i nogle Aar kunde have stort Tilløb — som C. F. Høyer ved Holmens, især i den Tid han var Capellan, Laurids Smith i den korte Tid han var Capellan ved samme Kirke, — men der var ingen af dem, som kunde forskaffe sig nogen varig Indflydelse. Af fremragende Betydning var derimod den tydske Præst Dr. J. G. Marezoll, der var B. Münters Efterfølger ved Petri 1794—1803; han var allerede førend han kom hertil en navnkundig Taler, og til ham gik omtrent alle de Dannede, der overhoved endnu gik i Kirke. Hans „Andagtsbog for Fruentimmer", hans „Prædikener" gjorde strax overordentlig Lykke, og bleve oversatte af M. L. Liebenberg, dengang Fængselspræst i Kjøbenhavn, og den første tillige anbefalet i en Fortale af F. C. Gutfeld, Præst i Hirschholm, der begge hørte mellem de mere bekjendte danske Præster. Ogsaa ved den reformeerte Kirke var der dengang tvende søgte tydske Prædikanter, Maurenbrecher og von Gehren, endvidere den tydske Hofpræst Dr. Christiani, der dog kun sjælden lod sig høre*). Det var ikke noget tilfældigt, at de tydske Prædikanter i disse Aar afgjort havde Fortrinet; disse Mænd vare komne ud over den vaklende Usikkerhed, der lammede endnu de fleste danske Prædikanters Tunger; her fandt man hvad man søgte, en reent naturalistisk Moral, indsvøbt i blomstrende Ord eller skyhøie Talemaader.

I Hovedstadens meest dannede tydske Kredse, der samlede sig om flere tildeels udmærkede Mænd, som A. P. Bernstorf, Hertugen af Augustenborg, Schimmelmann, Reventlow o. fl., fulgte man med spændt Opmærksomhed alt hvad der bevægede sig i den tydske Literatur, uden at man synderlig ændsede den aandelige Udvikling i Landet selv; ikkun den uden

*) Jfr. Ørsted, Af mit Livs og min Tids Historie. I. S. 18.

Sammenligning talentfuldeste danske Forfatter Jens Baggesen blev fuldkommen dragen ind i denne Kreds og der fastholdt ved alle Smigerens Tryllebaand. Det var her den høirøstede Jubel, hvormed Immanuel Kant's kritiske Philosophie hilsedes paa Tydsklands Høiskoler, først fandt Gjenlyd, og Baggesen kastede sig over den med hele sin Sjæls letfængelige og stærkt blussende Begeistring. Fr. Münter, der ogsaa gjerne sluttede sig til den tydske Kreds, kunde som theologisk Professor ikke undlade at skjænke den nye Philosophie nogen Opmærksomhed, men han var intet philosophisk Hoved og det var kun meget løseligt dens Resultater bleve dragne med ind i hans Forelæsninger over naturlig Theologi. Den eneste der med afgjort philosophisk Talent, tilegnede sig Kant's Tænkeviis var Chr. Hornemann, en Fætter til Theologen af samme Navn; men han kom kun til i enkelte Forelæsninger i Foraaret 1793 at udtale de dristige Forventninger, hvormed den nye Philosophie overalt hilsedes af sine begeistrede Tilhængere. Hans „Efterladte philosophiske Skrifter" bleve efter hans tidlige Død 1793 udgivne af hans Ven Spleth, der ligeledes døde i en ung Alder, saa at Juristen Schlegel, den afdøde Hornemann's Svoger, blev den første Kantianer, der fra 1797 fik nogen Indflydelse ved Universitetet. Derfor blev det ogsaa fortrinsviis mellem de juridiske Studenter den nye Philosophie fik sine varmeste Tilhængere, medens Theologerne i det Hele tildeels med en vis Sky holdt sig borte fra den. Den eneste begavede Præst, der henregnedes til denne Skole, var M. G. Birckner, der ligeledes døde i en ung Alder 1798, men det var mere som politisk Forfatter end egentlig som Præst han hos sin Samtid vandt et anseet Navn. Omendskjøndt saaledes Kantianismen kom til at savne sin Talsmand blandt Theologer, saa var Indvirkningen af den tydske Literatur i det Hele for stor til at den ikke paa mange Maa-

der skulde faae Indflydelse paa Tidens Tankegang. — Man betragter gjerne Kant som den rationalistiske Tankegangs Fuldender, eller som Fuldender af det attende Aarhundredes nedbrydende Retning i det Hele, og vistnok var han det ogsaa i en vis Forstand, men derved kommer man dog let til at miskjende Kantianismens væsentlige Betydning for den aandelige Udvikling. Kant gik ud fra sin Tids gjængse Betragtning, men saaledes at han ved at gaae ud fra den, vilde føre bort fra den. Han gik i sin theoretiske Deel ud fra, at al vor Erkjendelse beroer paa Erfaring — der forefandt han sin Samtid —, men viste nu hvorledes man ved at gjennemtænke denne Sætning dog kom til at anerkjende aprioriske Ideer, der vare uafhængige af, og Betingelse for al Sandsning og Erfaring. Han gik praktisk ud fra, at Moralloven, det kategoriske Imperativ, er det eneste almeengyldige — der forefandt han sin Samtid —, men nu søgte han at vise, at man ved at fordybe sig i denne kom til at gjenopbygge den sønderbrudte Dogmatik, om end paa et andet Grundlag. Holde vi os til det Punkt i Systemet, der staaer i nærmest Sammenhæng med det Religiøse, da forkastede han som bekjendt den gamle objektive Beviisførelse for Guds Tilværelse, og vilde at denne ligeledes skulde tage sit Udgangspunkt fra det Moralske, uden at han dog ved at kalde Guds Tilværelse et Postulat af den praktiske Fornuft, i og for sig vilde gjøre Guds Tilværelse tvivlsom og usikker. Dette Paradox angiver det Eiendommelige i Kant's Opfattelse, idet han dermed paa den ene Side fremhæver, at det kun er for den aandeligt bevægede, at den høiere Aandeverden, Gud, Frihed og Udødelighed, giver sig tilkjende, men for ham er den ogsaa det vissester af alt; medens derimod paa den anden Side den, der ved at fornægte Morallovens ubetingede Gyldighed, har fornægtet alt høiere Aandsliv, derved selv har tillukket sig for Aandens Aabenbaring, og

derfor heller ikke kan komme til den ved nogen blot udvortes Slutningsfølge, saaledes som denne er fremstillet i de objektive Beviisførelser. Disse Kant's Tanker bleve af Samtiden grebne og udviklede paa en forskjellig Maade; de, der hyldede reent materialistiske Grundsætninger, holdt sig til den negative Side hos Kant, og beraabte sig paa hans Forkastelse af alle Beviisførelser for Guds Tilværelse, som en Benægtelse af Guds Tilværelse selv; Naturalisterne derimod, der ved Naturens Betragning meente at være komne til denne Erkjendelse som sikker og uomtvistelig, beskyldte Kant og hans Venner for Atheisme, og da denne overfladisk naturalistiske Betragtning var den gjængse, saa blev det Synspunktet, hvorfra man i Almindelighed betragtede dem. Den kritiske Philosophies Tilhængere afviste saavel hine Lovtaler som disse Beskyldninger, og paastod netop ved deres Tankegang at have hævdet Ideernes oversandselige Verden en sikker og uantastelig Stilling, og derved banet Veien for en dybere religiøs Erkjendelse. „De der have kjendt den herskende Aand i de sidste Decennier af det attende Aarhundrede — skriver A. S. Ørsted*) — ville vide, at den kantiske Philosophie, uagtet den var langtfra at give det Historiske i Christendommen den Ære, der tilkom samme, dog ei alene i en ganske anden Betydning end Datidens Populærphilosopher værnede om dens moralske Kjærne, men ogsaa ydede dens af Populærphilosopherne forsmaaede eller endog haanede Dogmer en Erkjendelse, der, om den selv som symbolsk Opfatning ikke overalt gik dybt nok, dog allerede i sig kunde have en stærk religiøs Kraft, og derhos aabne Gemytterne for en fuldstændigere Erkjendelse“.

Det første Forsøg paa at anvende de kantiske Grundsæt-

*) A. S. Ørsted, Af mit Livs og min Tids Historie. I. S. 34.

ninger paa Theologiens Behandling, skete i et anonymt „Repertorium for Fædrelandets Religionslærere“ (1795—96), som netop derved vakte i Øieblikket betydelig Opsigt. Strax i det første Hefte anmeldte Udgiveren det som sin Hensigt „at forberede en Revolution i det theologiske Studium som det hidtil dyrkedes i Fædrelandet“, og Kant blev da nævnet som den hele nyere Videnskabeligheds store Reformator. „I sin hele Fylde aabenbarede sig Sandhedens Aand, som Sandhedens evige Lærer forjættede alle dem, der skulde forkynde hans himmelske Lære, i sin ypperste Repræsentant, Immanuel Kant — velsignet være hans Navn i Menneskehedens Aarbøger!“ Som en Begyndelse til denne store Reformation gav Udg. sig strax ifærd med at tilintetgjøre de kjøbenhavnske Præsters literære Organ „Kritik og Antikritik“, der havde tilladt sig at kalde den i hine Aar saa almindelig beundrede Campe en Folkeforfører og en Rolighedsforstyrrer. „Ere Udgiverne sindede at ophæve denne Journal, der dog kun gjør dem foragtede for enhver Fornuftig, saa ville vi regne det Skete til den menneskelige Aands ydmygende Vildfarelser; skeer dette ikke, saa forsikkrer jeg dem, at de hos mig skal gjøre den ikke behagelige Erfaring, at den bestemte Tænker tillige er den bestemte Mand til at handle ... Navnene Fleischer, Bentzon, Rørby skal inden føie Tid slaaes paa Kirkehistoriens Galge!“ Denne latterlig anmassende Tone forfeilede ikke sin Virkning, og Repertoriet vakte stor Opsigt, der blev betydelig forøget ved den strænge Anonymitet, Udg. vidste at bevare; det var unægtelig skrevet med et vist Talent og fik saaledes Betydning, ikke just ved at anvende Kant's Grundsætninger paa Theologien, hvad man efter Indledningen skulde have formodet, thi Kant's Navn var kun et Skildt, men ved at overføre den i den tydske theologiske Literatur herskende Tone, uden just ligefrem at over-

sætte tydske Bøger, men mere ved at benytte tydske Professorers mundtlige Forelæsninger. Det var saaledes Repertoriet, der først kom frem med de siden saa bekjendte naturlige Forklaringer af Evangelierne, som Dr. Paulus, dengang i Jena, satte i Omløb; det var i Repertoriet, man først paa Dansk læste de dybere christelige Læresætninger om Arvesynd, Forsoning og Fyldestgjørelse, affærdigede som Forestillinger, hvis Uforsvarlighed den nyere Videnskab tilfulde havde godtgjort. „Religionslæreren bør i offentlige Foredrag afholde sig fra Udtrykkene Jesu Forsoning, Fyldestgjørelse osv., fordi de hverken ere bibelske eller Følgeslutninger af rene Bibelideer; han fatte den Tanke, at Jesu Komme paa Jorden var en af Forsynets høieste Velgjerninger; af Menneskehedens Naturanlæg og af Jesu Religion udlede han alle Bevæggrunde til den reneste Dyd". Det var saaledes den rene Rationalisme, der her kom til Orde, og skjøndt Udg. stadig omtalte Balle med Ærbødighed som den fornuftigste Biskop, der endnu havde været i Danmark, saa kunde denne dog ikke undlade at tage til Gjenmæle, hvad han især gjorde i tvende Ordinationstaler: „Et Ord i Tide til christelige Medborgere" 1795 (med mange Hentydninger til Dr. Paulus Mirakelforklaringer: Vandringen paa Havet og Bespiisningen i Ørkenen) og „Om ikke vort Haab paa Jesu Forsoningsdød beholder sin fulde Kraft og Betydning?" 1796. Men det blev ikke herved. Der indløb nemlig idelig til Biskop Balle anonyme Opfordringer om at paakalde Regjeringens Bistand for at standse et Angreb paa Kirkens Lære, der som det lod hidrørte fra Kirkens egne Tjenere. I Anledning heraf indgav Balle en Skrivelse til Cancelliet af 15 Jan. 1796, som han tillige lod offentliggiøre*), der er bleven mærkelig ved den uforbe-

*) Pligtankeret, II, 3. S. 137—43. Bibelen forsvarer sig selv. II. S. 385—89.

holdne Maade, hvorpaa han udtaler sig om Præstens Stilling. „Han (Religionslæreren) aflagde en hellig Eed for den Alvidendes Aasyn, i hvis Følge han som Præst trolig skal indskjærpe Tilhørerne den himmelske Lære som den indbefattes i de prophetiske og apostoliske Skrifter samt i den danske Kirkes symbolske Bøger .... Her er altsaa en Pagt, der af en ærlig Mand bør holdes i den usvigeligste Oprigtighed. Han kan ophæve den ved Aftrædelse fra sit Embede, men bryde den kan han ikke, og dog forblive i Embedet, uden at handle paa en troløs Maade som en Bedrager og paadrage sig tilbørlig Straf efter Lovene. Han straffes ikke, fordi han nu tænker anderledes end vor Troesbekjendelse tilsteder, men fordi han handler anderledes, end han som god Borger og lønnet Embedsmand bør handle efter Ed og Pligt". Dette blev sagt under Forudsætning, at Repertoriets Udgiver var Præst, hvad han bestandig havde givet sig Mine af, men det viste sig ikke at være Tilfældet. Han navngav sig nemlig nu selv, og det var en Student Malte Møller, der altsaa ikke havde nogen Ansættelse, hvorved Klagen faldt bort af sig selv. Under et Ophold i Gøttingen og ved andre tydske Universiteter havde han opsamlet de theologiske Brudstykker, han var kommen frem med, men nu da Anonymiteten ikke længer gjorde Repertoriet interessant, døde det hen af sig selv.

Ingensinde blev Bibel og Christendom spottet og haanet paa en frækkere Maade end netop i disse Aar. Tildeels hidrørte dette vistnok fra Skillingsjægere, der under mange Fraser om opoffrende Iver for Oplysning og Dyd, i Grunden kun skrev for at tækkes deres Publikum; disse bleve trolig hjulpne af ungdommelige Fusentaster, som den franske Revolutions Storme havde sat i den meest ekstatiske Stemning, og som for at efterligne deres franske Forbilleder med al

Magt vilde nedbryde Religion og Christendom; men ingen af disse vilde dog have vovet at gaae saavidt, dersom de ikke havde fundet saa meget Medhold hos de dannede Klasser i Almindelighed som de virkelig fandt. Balle havde udentvivl Ret, naar han paastod, at Religionsstormerne gik dristigere frem hertillands end de fleste andre Steder. „I Tydskland fik man allerede at høre, da Spalding skrev sine „fortrolige Breve“: Kun ikke den christelige Religion, forresten kan det være ligegyldigt hvormeget eller hvorlidet man vil troe“; hos os hvor man i den senere Tid har lært at føre det dristigste Sprog som nogensteds er at høre i Europa, lyder Tonen høiere: „Heller ingen Religion end den orthodoxe; det er Danmarks Pligt at give Verden Exemplet“ *). Blandt Førerne for dette Stormløb stod den som Literærhistoriker fortjente Prof. Rasmus Nyerup, der ved sine „Efterretninger om udenlandsk Literatur“ siden 1793 trolig søgte at gjøre danske Læsere bekjendte med alle de tydske Skrifter, der fornægtede Christendommen, medens han (siden 1790) som Redaktør af et af Kjøbenhavns meest agtede kritiske Organer „lærde Efterretninger“ søgte at indføre den samme Tone i Bedømmelsen af de udkomne danske Bøger. Vistnok blev han i raa Plumphed langt overgaaet af sine Medstridere, men dog var han altid tilrede med bittre sarkastiske Udfald mod Kirkelæren, og omtalte denne paa den haanligste Maade som urimelig Overtro og Præstebedrag. Ved Siden af Nyerup stod en theol. Cand. Otto Horrebow, der siden blev Vicedecanus ved Communitetet. Medens han som Candidat besøgte Balle's katechetiske Øvelser skrev han en Afhandling i „Samleren“ 1795, hvori han foredrog en reent naturalistisk Religion med Forkastelse af al Aabenbaring som en Urime-

*) N. E. Balle, Bibelen forsvarer sig selv. II. S. 661.

lighed; Balle overtalte ham da til at forlade Øvelserne, da han med saadanne Grundsætninger umueligt kunde søge geistlig Befordring; han gjorde det ogsaa, og begyndte da 1796 Udgivelsen af „Jesus og Fornuften, et Religionsblad", der i disse Aar vakte megen Opsigt. Tidligere var det fornemmelig Ugebladene „Samleren" og „Politisk-physisk Magazin" (red. af en Chr. Boeck), der indeholdt de plumpeste Angreb paa Religion og Christendom, og de vedbleve bestandig i den samme Tone, trolig understøttede af en Mængde andre Skriblere, der meest gav sig af med at oversætte fra Tydsk, saaledes K. H. Seidelin, der oversatte „C. F. Barths naturlige Religions Katechismus" 1796 o. A.

Regjeringens Forhold til disse revolutionære Fritænkere eller, som de selv kaldte sig, Fornuftens og Dydens Talsmænd var temmelig planløst og vilkaarligt. I Almindelighed herskede især siden Plakaten af 4 Dec. 1790 en næsten uindskrænket Trykkefrihed, men desuagtet tillod Regjeringen sig ved enkelte Leiligheder voldsomme Indgreb. En Bogtrykkersvend, Villum Stephanson, der mellem den Regn af Flyveskrifter som fulgte paa Slotsbranden 1794, ogsaa vilde bringe sine Vittigheder til Torvs, blev, efter hemmelige Angivelser til Cancelliet, sat under Generalfiskalens Tiltale, der anklagede ham for „Forbrydelser mod Gud" og han blev dømt til Fængsel paa Vand og Brød. I det hele hørte de hemmelige Angivelser til Dagens Orden; vi have allerede seet eet Exempel derpaa, i de hemmelige Angivelser, der indløb til Balle mod Møllers Repertorium; og dette er ikke saa uforklarligt, naar vedkommende Autoriteter virkelig toge Hensyn til sligt. Man har villet bedømme Balles Forhold til „Aristokraternes Katechismus", et Flyveskrift af en ung Student, den siden bekjendte Malte Brun, ganske paa samme Maade; men der er dog den mærkelige Forskjæl, at Balle havde underskrevet sin

Angivelse, samt at han siden offentlig vedkjendte sig den. Hvad der ledede ham til dette høist paafaldende Skridt, der er blevet haardt bedømt baade af Samtid og Eftertid, var iøvrigt den samme Betragtning, som han under andre Forhold ofte gjorde gjældende; ligesom han altid mindede de Præster, der afveeg fra Kirkelæren, om deres Eed paa de symbolske Bøger, saaledes vilde han nu bringe det Led af Embedseden i Anvendelse, der forpligter til at vaage over Kongens Enevoldsmagt*); men dermed bliver det ikke forklaret, hvorfor netop denne lille Katechismus skulde undgjælde til samme Tid som hundrede andre Piecer udtalte ganske det samme. Iøvrigt var Sagen mod Malte Brun væsentlig politisk og det samme gjælder om de øvrige vilkaarlige Pressesager — blandt andet Collets pludselige Entledigelse som Assessor i Overretten — saa at vi her kun maa minde om dem, fordi dengang mere end nogensinde ellers den politiske og religiøse Jakobinisme altid gik Haand i Haand. Den almindelige Mening blandt Tidens Dannede var uagtet alle Udskeielser afgjort for en udstrakt Trykkefrihed. Præsten Birckner's Skrift „Om Trykkefriheden og dens Love" (1797) vakte derfor en saa almindelig Opmærksomhed, og fandt en saa almindelig Deeltagelse, som kun faa danske Skrifter have gjort; han udtalte sig for fuldkommen uindskrænket Trykkefrihed, hvori han under et absolut Monarchi saae det eneste Værn for Borgernes Ret og Frihed. Biskop Balle selv udtalte sig ved mange Leiligheder, ledet af en christelig Betragtning, for Yttrings- og Meningsfriheden, hvorfor han ogsaa under al den Miskjendelse og Haan han maatte lide, trøstede sig med: „Der kommer nok den Tid, da Sjællands saakaldte hyperorthodoxe Biskop vil befindes at have bidraget

*) J. Møller, Balles Levnet. Theol. Bibl. XII. S. 187-96.

mere til sand Sjælefrihed og ægte christelig Fordragelighed, end mange Kraftmænd midt i deres springende Fakkeldands"*). Det var ikke med verdslig Magt men med fornuftige Grunde han vilde have Christendommen forsvaret, og han gik altid ud fra den Betragtning, at den Stilling, som ved Kongeloven var givet Kirken i Danmark, kunde Kongen og Folket, der i Forening havde givet Kongeloven, atter forandre. „Skal Landets offentlige Religion forandres saa maa Folket selv offentligen give sit Samtykke dertil, og da beholder jeg vel min Tro ubeskaaren med Nedlæggelse af mit Embede, men har forresten ikke et Ord at sige mod Folkets Villie"**).

Det var altsaa med Grunde, at Balle vilde have Christendommen forsvaret, men derfor følte han sig ogsaa stærkt tilskyndet til at lade sin Stemme lyde med i Døgnskrifternes Virvar. Rigtignok savnede den heller ikke paa denne Kampplads ganske Forsvarere. Prof. Jac. Baden søgte i sin „Universitets-Journal" i en sindig men fyndig og bestemt Tone at dæmpe og modarbeide „Kraftmændenes springende Fakkeldands"; men Præsterne taug og dem paalaae det dog nærmest at tage til Orde. „Kritik og Antikritik", der hidtil efter Evne dog havde søgt at gjøre noget, var forstummet eller var gaaet over i andre Hænder; Bastholm blandede sig aldrig i Dagbladenes Polemik, men holdt sig gjerne noget tilbage, hvad allerede var Samtiden paafaldende. „Nogle skumlede over mig, fordi jeg taug; — skriver han selv i sit Levnet***) — disse Mennesker maa enten ikke have læst visse Skrifter, eller ikke indseet min Hensigt med dem, skjøndt det fore-

---

*) J. Møller, Balles Levnet, Tillæg. Theol. Bibl. XII. S. 317.

**) Balles Erklæring fra 17 Nov. 1796 i Pligtankeret og i „Bibelen forsvarer sig selv. I. S. 312.

***) Nyerup og Lahde, Samling af Portraiter Bastholms Levnet. S. 161.

kommer mig, at den maatte være tydelig nok. Nei jeg taug ikke, men jeg skrev paa min Viis, hvad jeg troede, at jeg med Klogskab kunde og burde". Han sigtede hermed til flere apologetiske Smaaskrifter, som dog kun alle afhandlede deres Emne i Almindelighed uden noget direkte Hensyn („Forsynets vise Foranstaltning til Menneskeslægtens Forædling ved Jesu Religion som et Beviis paa Jesu Christi Komme fra Gud" 1798 o. A.). Meget ofte var det ogsaa kun Fremgangsmaaden han maatte misbillige. I sine „Tanker om vor Tids Fremgangsmaade til at befordre den religiøse Oplysning" 1796, skriver han: „Den Kloge og Sindige, som vil udrydde elskede og dybt indgroede Religionsfordomme, gaaer frem med langsomme, varsomme, uformærkte Skridt. Han skjuler sin Hensigt for desto sikkrere at opnaae den; hemmelig undergraver han disse Fordommes Grundstøtter; det maa forekomme Mennesket, at Bygningen falder af sig selv, uden at han med Forsæt haver bidraget noget til at styrte den" (S. 9). Fremdeles: Præsten kunde paa Prædikestolen gjerne foredrage Lærdomme, han selv ansaae for Vildfarelser, naar de kunde tjene til Folks Beroligelse; dette kaldte Bastholm at nedlade sig til Tilhørerne, og derfor henvendte O. Horrebow i et særskilt lille Skrift det Spørgsmaal til ham: „Er det en christelig Lærers Pligt at lyve for Almuen?" — Balle var altid vant til at træde djærvere frem; han besluttede selv at begynde Udgivelsen af et Ugeblad for at gjendrive alle Indvendinger. Hans Ven, Geheimeraad Guldberg, der ellers billigede alt hvad han gjorde til Christdommens Forsvar, fraraadede ham dette Skridt. „Min Ven lover (i Adresse-Avisen) at ville, saasnart De har endt denne Visitats, besvare alt hvad der er kommet ud, og just dette vilde jeg ei, at De skulde gjøre ... De har besvaret alt hvad besvares bør og kan, grundigen og tydeligen; de Gode

ere overbeviiste, de Onde ville ikke overbevises. Der er en Tid, hvor de bedste Lærere bør følge Pauli Formaning 1 Tim. 4, 6, og denne Tid er, troer jeg, nu, hvor Pauli ægte Disciple maa træde af Striden med disse, for ei uskyldigen at foranledige Spotterier. En stor Deel af disse Smørere hos os skrive kun for at vinde Klappen eller for at tjene en halv Snees Rigsdaler; de glæde sig ved at finde Anledning og denne maa afskjæres dem" *). Rigtignok fortsatte Balle stadig sin Bibellæsning i Kirkerne, og udgav ved Siden deraf sin „bibelsk Søn- og Helligdagslæsning"; men han fulgte dog ikke sin Vens Raad. Han begyndte i Efteraaret 1796 sit Ugeblad „Bibelen forsvarer sig selv" og visselig vil disse Aar, da den utrættelige Bisskop saa at sige stillede sig paa Gaden, for med ærlig Iver at forsvare sin Bibel og sin Christendom, medens literære Gadedrenge overdængede ham med Haan og Skjældsord, og medens kloge Folk spottede hans Færd eller saae ned paa den med fornemt Smiil, — visselig vil disse Aar meer end noget andet han har gjort, ja endog til Trods for meget man kunde ønske ugjort, altid sikkre Balles Navn en kjærlig Ihukommelse i den danske Kirke.

Søge vi nu nærmere at gjøre os bekjendt med disse Fritænkeres Meninger, da er dette ikke vanskeligt, da enhver af de mangfoldige Artikler i de nævnte Ugeblade foruden andre smaa Flyveskrifter omtrent gjentog det samme, og der var Ingen som holdt noget under Dække, tværtimod kappedes man ligesom om at udtale sig dristigere og dristigere. Det er vanskeligt at følge denne Nedbrydelsens Proces Skridt for Skridt, da man ligesom paa eengang, da Gjærdet først var nedbrudt, hovedkulds kastede sig ned i den krasseste Vantro,

*) J. Møller, Balles Brevverling. S. 43 fgd.

og især bliver dette umueligt i den danske Kirkes Historie, da det egentlig var i Tydskland Sagen videnskabeligt blev udkjæmpet, og vi hertillands strax møde de færdige Resultater. Skulle vi imidlertid nøiere paavise det Sted, hvor Gjærdet blev gjennembrudt, da er det Forsoningslæren, der maatte blive det næste, naar man først var enig om at nægte Djævelens Tilværelse samt Læren om Syndefald og Arvesynd. Bastholm havde endnu i sin Fremstilling af „Den christelige Religions Hovedlærdomme“ villet fastholde denne Lære, og altid knyttet det evangeliske Tilsagn om Syndernes Forladelse til Jesu Død; men snart vare alle Dannede enige i at udpege netop dette som Kirketroens farligste Lærdom, da den bragte Menneskene en falsk Fortrøstning, og gjorde dem ligegyldige ved at stræbe efter Fremskridt i Dyd og Pligternes Opfyldelse, medens de mere Hidsige udraabte det for en urimelig jødisk Overtro, der lærte en blodtørstig Gud, som kun kunde forsones ved sin Søns uskyldige Lidelse. Var saaledes Forsoningens Hemmelighed ikke blot nægtet men haanet og spottet, som dog er Jesu egentlige Gjerning her paa Jorden, saa maatte den Glands, der omgav hans Person snart forsvinde; man nægtede altsaa Jesu Guddom og dermed ogsaa Treenigheden, der snart blev stemplet som den urimeligste Selvmodsigelse; Jesu Indstiftelser maatte tabe deres Værdighed, og man fandt det forargeligt, at slige simple Ceremonier anpristes som Salighedsmidler, eller kaldte det vanvittig Tale om denne Kjødæden og Blodrikken i Nadverens Sakramente. Det var omtrent den Tankegang, der var almindelig iblandt de Dannede, og det var den Otto Horrebow først optraadte som Talsmand for i sit Religionsblad „Jesus og Fornuften“. Han priste derfor i Begyndelsen Jesus som „Viisdommens og Dydens førstefødte Søn“, og vendte kun sit Angrebs hele Bitterhed mod det Gl. Test. som han ansaae for Kilden til

al den Urimelighed, der var kommen ind i den ellers saa fornuftige Christendom, og meente i den Henseende ganske at have Jesus paa sin Side, der i sin Bjergprædiken havde beviist, at han vilde afskaffe de hellige Bøgers gamle Fordomme for blot at paalægge os „Morallovens lette Aag og Pligternes milde Byrde". Ogsaa dette Angreb var godt forberedt; Hornemann havde ved Universitetet gjort sit til at sønderrive de Traade, der sammenknyttede det gamle Test. med det nye, for at opløse det Hele i en broget Forvirring; Malte Møller havde i „Repertoriet" flittig draget til Felds mod det „typologiske Væv" der tilhyllede Øiet istedetfor at opklare, og den tydske Theologi havde her seirende viist Veien. Horrebows Religionsblad tog nu Sagen op paany i populær Form. I Nr. 8 (1797) forsikkres der „at de onde Egenskaber, som tillægges Jehova af Moses, ere for Enhver, der har Ærbødighed for det høieste Væsen et uomstødeligt Beviis paa, at Moses' Gud ikke er den sande Gud"; i Nr. 9, „at Moses indprænter den farligste af alle Lidenskaber, Nationalhad"; og endelig i Nr. 10, at „Moses blandt andre Laster tillagde sit Folks Gud Jehova Uretfærdighed og Grumhed, at han afmaler ham som Tyves og Røveres Gud, der forlystes ved Menneskeoffer". I den samme Tone blev der trolig fortsat fra alle Sider; „Polit. physisk Mag." (April 1797) meente, at Historien med Jonas havde til Hensigt at prøve hvad Lettroenheden kunde fordøie, der vilde fordøie alt, naar den kunde fordøie Jonas i Hvalfiskens Bug. I et lille Flyveskrift „Om Israeliternes Tilbagekomst til Jerusalem" hed det (S. 77): „For at behage den raaeste Pøbel nedlade adskillige Propheter sig endogsaa til de uværdigste Gjøglerier; saaledes gik Esaias offentlig omkring uden Beenklæder og Ezechias spiste Brød indbagt med Komøg; heraf sees, hvorlidet det var mange Propheter om Hjertets Forædling at

gjøre". Endelig forsikkrede en „Nytaarsgave for det yndede Kjøn" 1797, at „Bibelen indeholder Steder (hvilke naturligligviis omstændelig udpeges), hvis Læsning ei kan andet end besmitte den unge ubefæstede Piges Sjæl med alle Liderlighedens Skjændsler". Biskop Balle bemærkede hertil i sit Religionsblad (I, S. 359): „At man paa een og samme Tid fordømmer Salomons Høisang, men oversætter og anbefaler Voltaires Candide, er atter et Særsyn, som ikkun Dagens Tone leder os til at forstaae". Imidlertid blev Horrebow ikke længe staaende herved. Sammenhængen mellem det gamle og det nye Testamente var ham dog for stærk til at han ganske kunde faae den hævet, og han maatte tilstaae at Jesus selv, i mange Henseender var hildet i hine gamle Fordomme, eller benyttede dem dog til at bedaare Mængden og derved opnaae sine Hensigter, hvorfor han umueligt kunde være det Dydsmynster, han tidligere havde anseet ham for. I sit Religionsblads 1ste Bind Nr. 24—26 udtaler han sig derfor nærmere om Jesu hele System; ved sin Moders Veiledning og ved Granskning i de prophetiske Sange, som gave hans Enthusiasme Næring, var Jesus bleven opvakt til at fremstaae som en Prophet, der vilde bevirke en almindelig Revolution ikke blot i den jødiske men i alle Religioner; efter tre Aars Forløb troede han Tingene modne til Udførelse og holdt derfor sit mærkelige Indtog, men Mængden forlod ham, og da han nu ikke mere kunde med Ære træde tilbage, trodsede han alle Farer, indtil han blev naglet til Korset, hvorfra han blev taget besvimet ned, og indbildte da sine Tilhængere, at han var opstaaet fra de Døde. Det var altsaa de samme Tanker, der allerede for en Deel vare vel bekjendte fra „die bahrdtischen Briefe im Volkston" og fra de berømte „Wolfenbüttler Fragmente", dog med den Forskjæl, at Fragmentisten, naar han kaldte

Jesus en Revolotionsstifter, meente at stemple ham som en Oprører, medens der derimod nu, da den franske Revolution overalt udraabtes som Fornuftens og Oplysningens glorværdige Seier, netop skulde siges Jesus en Compliment, naar han skildredes som en Mand, der var udrustet med alle Talenter til at stifte en stor Revolution. Ogsaa i disse Angreb fandt Horrebow Understøttelse fra mange Sider. „Pol. phys. Magazin" (Mai 1797) bemærker om Slægtregistrene i Evangelierne: „Stemte de end begge overeens, saa var dermed dog ikke deres Sandhed beviist, fordi det desuagtet dog kunde være en Fabel; men da de modsige hinanden i enhver Omstændighed, saa beviser dette fuldkommen Falskheden"; og kort iforveien omtales Jesu Fødsel paa følgende Maade: „Historien, ifald man antager den som den staaer der, er gudsbespottende og smudsig; den viser os en ung Pige, der mens hun er en Andens Forlovede (for at sige Sagen reent ud) bliver besvangret af en Aand" osv. — Dette vil vist befindes tilstrækkeligt til at kjende Tonen i hine Aars, man kan gjerne kalde den, Smudsliteratur, men den fandt dog dengang sine Læsere i alle Stænder, og det maa kun endnu tilføies at de her udpegede Steder ingenlunde ere de værste, men ere som man finder dem paa hver Side af hine Blade. Der er ikke Tale om at angribe Kirkelæren og de symbolske Bøger; den Sag er for længe siden afgjort; men det gjælder om ret fra Grunden af at nedbryde Bibelens Anseelse ved at forlyste sine Læsere med en Mængde meer end slibrige Historier, og det af lutter Iver for Dyd og Sædelighed. Under slige Angreb undlod man heller ikke at tage Præsterne med for fuldstændig at nyde sin Seier. „Pol. phys. Mag. (1796) tilraaber dem: „Og nu I Præster af hvilken Sekt I endog ere, I, som have skrevet imod den første Deel af Fornuftens myndige Alder, hvad kunne I sige? Ville I uagtet

den hele Vægt af Klarhed, der lyser Eder ind i Ansigtet, endnu stedse tillidsfulde bestige Eders Prædikestole, og vedblive at udgive disse Bøger for Eders Forsamlinger som Ord af guddommelig indblæste Skribenter og for Guds Ord? . . . Hvad kunne I endnu indvende mod den rene sædelige Deisme, for at understøtte Systemet af Eders Falskhed og foregivne Religion?" Horrebows Religionsblad (1797) vedbliver: „Præsternes Stilling vil skaffe Fordommene mange skriftlige og flere mundtlige Forsvarere, men dog vil Fornuftens Talsmænd seire; thi de ere frie Kæmper, som uden at staae i Nogens Sold af egen Drift tale Sandheds, Dyds og almeen Menneskeligheds Sag; men naar gik ikke den frie Mand af med Seiren?"

Imod alle disse „Vantroens coaliseerte Magter" maatte altsaa Balle stride i sit Religionsblad, der udkom ugentlig, saalænge ikke Visitatserne hindrede ham deri; intet Angreb paa Bibelen var ham for plumpt og urimeligt, at han jo alvorligt imødegik det og underkastede det en omhyggelig Overveielse, uden at ændse de mange Haansord, hvormed han blev overvældet. Det er ogsaa unægteligt, at hans Iver fandt Paaskjønnelse i en ikke ringe Kreds. Guldberg, der fra først af havde fraraadet ham at begynde denne Kamp, bevidnede ham nu, efterat have læst Bladet, sin fuldkomne Samstemning, og opfordrede ham bestandig til at fortsætte med freidigt Mod, skjøndt han selv følte sig for gammel til at stille sig ved hans Side. „Folk herovre" — skrev han i et Brev af 2 Nov. 1798 — som higende læser Deres ugentlige Blad til Deres Troes Bestyrkelse, beder og takker Gud for Dem, og ansee Dem for det, De er, Guds Mand til Guds Krige, og dette er her ikke blot Folk af Almuen men af de høiere Stænder. Ja værdigste Hr. Biskop, Deres Valg af Gud til at staae hvor De staaer, er aabenbart, og

Deres sande Ære er saa stor og saa udmærket som ingen Biskops af alle danske; Tausen alene kunde jeg ville finde lignende. Men klarligen at være valgt af Gud, og til et Tidsløb som dette, det hverken De eller jeg forudsaae, dette er, min Elskeligste, og bør være Dem og for Deres Betragtninger den kraftigste Opmuntring, ja en Glæde, en oplivende Glæde. Læses De kun af Borgere og Matroser, og ikke derover af de Store og Lærde, nu vel saa læses De dog af Mængden, og denne Mængde er Gud dyrebar; denne Mængde, disse Folk vare Christi egentlige Menighed og siden Apostlernes"*). Ganske ene stod dog Balle heller ikke i denne Strid; foruden Præsten i Kallundborg **Dr.** Rasmus Fleischer, der af og til ved Smaaskrifter blandede sig i den, tog dennes Broder en gammel juridisk Embedsmand, Konferentsraad Esaias Fleischer, der levede som Pensionist i Slagelse, virksom Andeel. Han udgav et vidtløftig apologetisk Værk „Jesu Christi Religions Sandhed", der udkom hefteviis i to Dele 1798—99, hvori han, som han selv siger, meest benyttede sig af tydske Theologers Skrifter til Christendommens Forsvar. Men denne Bistand hist og her fra Provindserne kunde ikke dække Balle, der i Hovedstaden dog stod saa godt som ene. Dobbelt mærkeligt bliver det derfor, at han endog midt under Stridens Hede modtog et opmuntrende Beviis paa, at hans djærve Ærlighed dog ogsaa her blev paaskjønnet. Der forenede sig i Efteraaret 1797 et Samfund af agtede Mænd blandt Kjøbenhavns ældre Embedsstand og Borgere for at indsamle en Sum til en Hædersgave for Biskoppen; Subskriptionen havde over Forventning god Fremgang, der tegnede sig Christne af alle Confessioner, selv ogsaa nogle Jøder, og næste Foraar blev

*) J. Møller, Balles Brevverling, S. 54.

der tilstillet Balle en Guldmedaille, ledsaget af en Skrivelse fra „Medborgere og Medborgerinder“, hvori det hed: „At forsvare Religionen, Dyd og Sæder, hvis Grundsætninger den lærer, at fordoble sin Iver ved at see Andres aftage, og ligesom i Svælget af uoverseelige Vanskeligheder at øse nyt Mod og ny Styrke, det er Dyder, der stedse finde deres Løn i sig selv, og, vi føle det, ere langt ophøiede over en ofte misbrugt og stundum tvetydig Udmærkelse. Men det er en Trang for vore Hjerter, som vi ønske at fyldestgjøre, og D. H. vil ikke være ufølsom ved at erfare af deres Antal, der have ilet at tage Deel i dette offentlige Agtelsesbeviis, at der blandt Deres Medborgere ere Mange, som vide at paaskjønne Deres ædle Bestræbelser“. Balle modtog denne Gave med ufordulgt Glæde, og svarede i sit aabne Taksigelsesbrev, at han modtog den som „et Pant paa danske Borgeres urokkelige Hengivenhed til Sandheds Ord kommet fra Gud; som et Beviis, der taler fra Slægt til Slægt om nordisk Troskab mod christeligt Samfund og christeligt Fædreneland“ *). Men denne Glæde blev snart fortrængt af andre bittre Erfaringer, blandt hvilke ingen krænkede ham mere end at han mistede al sin Indflydelse paa de unge Studerende ved Universitetet. Uden at det egentlig var ham udtrykkelig paalagt, havde nemlig den ufortrøden arbeidsomme Balle ogsaa som Biskop efter gammel Skik fortsat sin theologiske Lærevirksomhed, endskjøndt hans nærmeste Forgjængere i Embedet næsten i hundrede Aar havde været fritagne for denne Forpligtelse. I Efteraaret 1798 indgav han Ansøgning om den samme Fritagelse, som han foregav, fordi den fremrykkende Alder hindrede ham i med fuld Kraft at varetage alle sine Forretninger, men i Virkeligheden fordi

*) J. Møller, Balles Levnet. Theol. Bibl. XII, S. 221—26.

det krænkede ham at see sine Forelæsninger saa sparsomt besøgte, og denne Begjæring blev naturligviis strax tilstaaet ham*). Selv meente han allevegne at spore Utilfredshed med sin Virksomhed baade hos Høie og Lave. I sin omtalte Ansøgning lod han desangaaende indflyde følgende Ord, efterat have talt om sine Embedsforretninger og sine litterære Feider: „Af alt det anførte er der slet intet, som kan tilsidesættes uden at handle baade mod Guds og Kongens Lov i den Kreds, hvori jeg staaer, saalænge jeg skal forblive hvad jeg er. Vil Hs. M. have den Naade for mig, at gjøre mig til Landsbypræst, som er det eneste, jeg nogentid har ansøgt, ophører foranførte Forpligtelse, og jeg kan da tie, eller i det mindste lade af at foruleilige de danske Presser.“ Mange tænkte om denne hans kirkelige Feide, hvad Balle selv lægger Folk i Munden: „Ak vor Bisp er dog en altfor stiv urimelig Orthodox, som intet Menneske kan være fornøiet med; thi see! han forsvarer jo hver Tøddel i den hele Bibel — de mideanitiske Kvinders Nedsabling, Propheternes Ubluhed, Ezechiels Kage, han fægter for Djævelen, og han gjør alt sit for at holde Helvedes evige Luer vedlige“**). Fornemmelig indvendte man ham, hvad allerede Guldberg havde givet ham at betænke førend han begyndte, at han ved sine Skriverier æggede Modstanden, og at denne vilde døe hen af sig selv, naar kun Bispen taug. At Modstandernes Tal forøgedes, havde ogsaa bekræftet sig, da der foruden de gamle Blade, som stadig hver Uge bragte deres Smædeord ud i Publikum, endnu var kommen et nyt til, der som et Modstykke til Balles „Bibelen forsvarer sig selv“ kaldte sig „Orthodoxien nedriver sig selv;“ rigtignok var dette

*) J. Møller, Balles Levnet. Theol. Bibl. XII, S. 226–30.
**) N. E. Balle, Bibelen forsvarer sig selv. I. Fortalen S. VII.

hverken af de groveste eller plumpeste, men det bidrog sit til at forstærke det almindelige Skrig. Ligesom han med sine Bibellæsninger ofte var i Tvivl med sig selv, om han skulde blive ved eller ikke, da man ogsaa om dem raabte paa at han skadede mere end han gavnede, men dog altid efter nogen Betænkning bestemte sig for det første, saaledes gik det ham ogsaa med sit Religionsblad. Her som ved alle slige Leiligheder vilde de Fleste gjerne gaae en Middelvei og vare derfor lige uvillige mod begge de stridende Parter, der ved deres Strid forstyrrede den jævne, magelige Ro; det var disse Folk der gjerne vare rede til at bringe de Rygter videre, som Spotterne satte i Omløb, om al den Fortræd Balle voldte ved sin Bibellæsning og ved sit Religionsblad. Balle svarede altid hertil at hans Virksomhed jo ofte blev standset flere Maaneder ved hans Visitatser, men dog mærkede man aldrig til at hans Modstandere bleve mere ordknappe; tvertimod havde han altid fundet, naar han kom tilbage efter en saadan Afbrydelse, havde Stoffet samlet sig i en saadan Grad, at han neppe kunde faae Tid til at vise det altsammen tilbage.

Det kan ikke interessere at følge denne hæftige og langvarige Strid Skridt for Skridt, da den hverken fra Angribernes eller fra Forsvarets Side var beregnet paa at bringe noget nyt frem, men bliver kun mærkelig som et Vidnesbyrd om den da herskende Aandsretning. Dog er der een Side af Striden, som ikke maa lades ubemærket, og det er Sammenstødet med de unge Kantianere, hvis Ordfører var den siden saa navnkundige A. S. Ørsted, dengang ung juridisk Student. Overalt hvor Kantianismen kom frem gjorde den Paastand paa at gjælde for den absolute Philosophie, der havde bragt hele Fortidens Tænkning til sin endelige Afslutning, ved at hæve den til et høiere forklaret Stade, hvorfra

de foregaaende Standpunkter viste sig i deres relative Berettigelser. Ved at tage sit Udgangspunkt fra den moralske Lov i ethvert Menneskes Indre meente Kant's Venner at have vandet det faste Stade, hvorved den hele Aandens Verden atter oplod sig for Betragteren, hvilende paa en uantastelig Grund; men den Myndighed, hvormed de saaledes traadte frem, vakte Bitterheden fra den modsatte Side. Naturalismens Talsmænd, der lykkelig meente fuldstændig at have beseiret Bibel og Aabenbaring, følte sig meget overraskede ved dette uventede Angreb, og O. Horrebow undlod ikke ved forskjellige Leiligheder i sit Religionsblad at omtale den kantiske Philosophi som et elendigt sophistisk System, det var ham en let Sag at gjendrive, skjøndt han i Grunden ikke kjendte synderlig til den. Disse Udfald foranledigede Ørsted til at stævne Religionsbladet „Jesus og Fornuften" for Philosophiens Domstol" 1798 *). Forf. udtaler sig her angaaende sit eget Standpunkt paa følgende Maade: „Saa misfornøiet han end er med Bibelpartiet, der saa øiensynlig miskjender Fornuftens Rettigheder, saa er han dog langtfra at høre til det Parti, der hos os kalder sig Fornuftpartiet. Ikke at han jo tilbeder den samme Guddom, kun tvivler han paa, at dens Tilhængere staae i saa nøie Forbindelse med den som de udgive sig for". Denne Strids Bitterhed forøgedes især derved, at der netop samme Aar over hele Tydskland var reist Beskyldningen for Atheisme mod den kritiske Philosophies ypperste Talsmænd, navnlig J. G. Fichte **); slige Beskyldninger gjentog Horrebow uafladelig og meente ret med Flid at maatte lægge Vægt derpaa, for at overtyde Alle om, at den Fornuftreligion, han og hans Venner lærte, ingenlunde førte til Gudsfornægtelse,

*) Sveistrup, Philosophisk Repertorium 1798.

**) Philosophisches Journal von Fichte u. Niethammer. 1798.

hvad der ellers vilde give Bibelvennerne det sikkreste Vaaben i Hænderne. Dertil kom at een af Fritænkernes Coryphæer, Juristen Collet, der altid holdt af at udtrykke sig i de meest skjærende Paradoxer, havde erklæret, at Religionstro var ligegyldig for Moralen, at den dydige Atheist netop derfor stod høiest, fordi hans Dyd var meest uinteresseret. Med Hensyn hertil skrev Horrebow „Guds Tilværelse et moralsk Læredigt", hvori der forekommer følgende Stropher i hans knudrede Vers:

Betvivl en Gud og føel at størst er den,
Som uden Haab til ham er Dydens Ven,
Saa Daarers kolde mørke Viisdom lyder,
Og svag er den, som med Vanini troer,
At finde Almagts, Viisdoms, Godheds Spor
I mindste Straa, hvorpaa et Kryb sig fryder.

Det blev det stadige Thema i alle Horrebow's Afhandlinger, at Kantianerne ved at nægte Beviserne navnlig det physikotheologiske Beviis for Guds Tilværelse ogsaa benægtede Guds Tilværelse selv, og naar de istedetfor disse vilde beraabe sig paa det moralske Beviis, saa „satte de blot Folk Blaar i Øinene". Imod disse Angreb skrev Ørsted „Religionens moralske Grundvold" *) med særligt Hensyn til Horrebow's Yttringer, hvorved han søgte ikke blot at rense Philosophien mod de Beskyldninger, der vare fremkomne imod den, men ogsaa at hævde den den Betydning for den aandelige Udvikling der tilkom den. „En af de Sider, — hedder det her — hvorfra den kritiske Philosophie maa indtage Enhver for sig, der forsynet med et sundt Hjerte og Hoved har grandsket over Menneskets vigtigste Anliggender, om han end ikke er bekjendt med dens videnskabelige Præmisser, er Religionslæ-

*) Minerva, 1799 II. S. 44 fgd.

ren. . . . . Medens det ene philosophiske Parti (de naturalistiske Theister) bød sig til at godtgjøre Guds Tilværelse med apodiktiske Fornuftgrunde, var der et andet Partie (Atheisterne), der troede sig istand til apodiktisk at godtgjøre Guds Ikke-Tilværelse; et tredie (Skeptikerne), der nægtede at der lod sig afgjøre Noget om denne Sag, og atter et fjerde (Supranaturalisterne), der tilstod dette med Hensyn til Fornuften, men derimod anviste os en overnaturlig Aabenbaring som et Surrogat for det, der manglede Fornuften . . . . Immanuel Kant var det forbeholdt at gjøre Ende paa alle disse fordærvelige eller tomme Speculationer, og i Menneskets høieste Grundlov (Moralloven) fandt han, at Troen paa Gud og Udødelighed er grundet, og det paa en langt nøiere og mere umiddelbar Maade end alt hvad vi vide om den sandselige Natur udenfor os . . . Ligesom Physikeren ved at udvikle sin Lære om Varmestoffet forudsætter at Alle have Følelse for Varme og Kulde, saaledes forudsætter Kant at alle Mennesker ere sig Morallovens Autoritet umiddelbar bevidste". Ørsted vilde saaledes ikke blot tilbagevise Beskyldningen for Atheisme, men meget mere paastaa at der med den Kantiske Philosophie netop var givet det rette Udgangspunkt for den religiøse Udvikling. Han maatte derfor aldeles misbillige den Fordømmelsesdom, der var fældet over Fichte, endskjøndt han nok vilde indrømme, at denne selv ved paradoxe Yttringer havde foranlediget hiin Misforstaaelse. Denne, meente han, vilde ligesaalidt som Kant nægte Guds Tilværelse, fordi han nægtede Bevisernes Gyldighed; han indrømmede ligesom Kant disses subjektive Værd, men paastod tillige at det først var i Moralloven, at det Subjektive vandt Objektivitet, eller med andre Ord, at jeg først i mig selv maa finde Gud, førend de ydre Vidnesbyrd kunne vinde Betydning for mig. „Et ganske andet Udseende faaer Naturbetragtningen naar man forudsætter Troen paa

Gud, som allerede grundet i vor almindelige moralske Selvbevidsthed", og Ørsted paastod, at Kant i den Henseende havde Medhold hos alle ældre Tænkere, skjøndt Ingen før havde saa klart udtalt det; han fandt den samme Tanke i Tyge Rothes Ord: „Den Idee at Gud er Artens og hvert Individs Gud, den slipper jeg aldrig, hvad Knuder endog kunde møde ved at forklare Menneskets Tilstand, og hans Guds Huusholdning med ham"*) — Med dette mærkelige Indlæg — mærkeligt fornemmelig derved at det viser hvorledes de dybere Naturer i Samtiden opfattede og tilegnede sig Kant — var Striden ikke til Ende, og endnu Aaret efter fandt Ørsted sig foranlediget til at skrive „Breve til Horrebow den kritiske Philosophie angaaende"**), hvori han udtalte sig bittrere og skarpere mod sin Modstander end nogensinde før: „Fra Forstandens og Kundskabens Side er han en aldeles inhabil Dommer over den kritiske Philosophie; han har end ikke det løseste Bekjendtskab dermed; overhovedet har han slet ikke studeret nogen Philosophie, men viist sig som et Menneske, der ikke har de meest trivielle Begreber". — Denne Strid vakte strax Opsigt og blev ikke uden Betydning. „Saa er da nu Heterodoxiens Rige blevet ueens med sig selv; — skriver den lærde Rector i Horsens Prof. Ole Worm til sin Ven Prof. R. Nyerup — saa har da den djærve Kantianer, ***Doctor irrefragabilis*** A. S. Ørsted, ***ad oculum*** demonstreret at O. Horrebow er en ussel bitte Mide i Philosophie, og det var denne Horrebow, som med Philosophie vilde rive Bibelen og Bispen af Pinden!!! Du er nærved at omvendes til Kantianismen af Ørsteds Afhandling; det er et Beviis for at Du ikke er af de Forhærdede. Men siig mig

*) Christendommens Virkning I S. 15 fgd.

**) Minerva. 1800. II S. 296 fgg.

hvad der især slog Dig? Spørg dog din gode sunde fyenske Fornuft, om den Religions Tro man nu vil paanøde os, ikke er pure bare Sværmerie? Vi skulle troe noget som vi ikke engang behøve for vor Moralitet; thi vor Villie har jo i og ved sig selv Kraft nok til at følge Moralloven. Vi skulle tro noget, som vi selv erkjende ikke at have nogen objektiv Gyldighed; noget som vi aldeles intet reelt Begreb kunne gjøre os om; noget som vort nærværende Livs Erfaring daglig modsiger; thi alt dette tilstaaer ja paastaaer jo Kantianerne selv. *Credat Judæus Apella non ego*" *). Med disse Worms Ord er Stridens Betydning angivet; alle Folk kom til at see at den horrebowske Philosophie ikke var af de dybtgaaende, og det gik Flere som Nyerup, at de vare nu nærved at blive Kantianere, endskjøndt de Enkelte der som Worm holdt fast ved den gamle Kirkelære ligesaavel brød Staven over disses nye Theori som over den, de forkastede.

Imidlertid var Forordningen for Trykkefrihedens Brug af 27 Sept. 1799 kommen, og den gjorde en brat Ende paa hele det kirkelige og politiske Røre. Man vidste at Regjeringen allerede i flere Aar havde tænkt paa en saadan Forholdsregel, men der var Faa eller Ingen som ønskede den anvendt, selv blandt dem, der stærkest misbilligede den i Døgnskrifterne herskende Tone. Rigtignok var der enkelte herrnhuttisk pietistiske Almuesmænd i Byen, som Modstanderne spotviis kaldte „Ufornufts-Prædikanterne", der med en Kandidat Maaløe og Skrædder J. M. Holmbo i Spidsen arbeidede paa at faae Ansøgninger om Pressetvang i Gang **), men de fandt ingen Medhold. Balle selv udtalte sig ved denne som ved mange andre Leiligheder imod al saadan Tvang: „Man har

*) J. Møller, Nyt theol. Bibl. XIX S. 182–83.
**) Orthodoxien nedriver sig selv, Nr. 3.

tidt nok sagt" — skriver han i sit Religionsblad**) — at enhver Indskrænkning i fri Meningsyttring med Hensyn til Religion, vilde være en Erklæring om, baade fra de Regjerendes og Præsternes Side, at den autoriserede Religion grundede sig paa Bedrageri, og ei kunde bestaae for Fornustens Domstol. — Men Gud forbyde, at det nogen Tid skal komme til at hedde saa! Jeg kjender iblandt alle Vanheld for Christi Kirke intet større end dette. Da bliver den vist ei bestaaende. Ei var Peders Arm med det uddragne Sværd, men Peders Mund opladt til Christi Navns frimodige Bekjendelse, den Klippe, som Christus vilde bygge sin Kirke paa . . . Og I skulle være Vidner! (sagde han til Disciplene) Vidner vil han have og ei Drabanter! Naar da vi, som have Kald til at forkynde Christum og gjøre ham elskelig ved Overtalelse, ved Formaning, ved grundig Lærdom skulde give Anledning til, at Jesu Christi høist elskelige Navn maatte ved Strænghed gjøres frygteligt „da vilde det ikke vare længe førend vi styrtedes omkuld". — Denne frimodige Bekjendelse afgav Balle, da der var Spørgsmaal om, hvorvidt hans gamle Modstander Otto Horrebow fremdeles maatte blive ved med sit Religionsblad, og Spørgsmaalet blev besvaret bekræftende saa at Bladet vedblev, men det havde tabt sin dristigt udfordrende Tone, og dermed tabte sig Interessen for det, hvorfor det snart døde hen af sig selv. Overhoved vakte denne Forordning en saa almindelig Skræk og Uvillie som om al Trykkefrihed dermed var tilintetgjort, at dens Forsvarere blandt de unge Jurister og navnlig A. S. Ørsted selv maatte vise at dette ingenlunde var Tilfældet. Da han nemlig havde paastaaet det modsatte, opfordrede man ham til i Gjerningen at vise sit Ords Sandhed ved at paatage

*) N. E. Balle, Bibelen forsvarer sig selv III Nr. 12.

sig Udgivelsen af en af de forrige Aars liberale Skribenters, den afdøde Præst Birckner's Skrifter, hvilket han ogsaa paatog sig, skjøndt han ikke havde staaet i noget Forhold til den afdøde Forfatter, og omtaler siden den Omstændighed som et Beviis paa hvor stor Mismodet dengang var. *) Vistnok var det heller ikke Forordningen eller Skrækken for Forordningen, der alene foranledigede den Slappelse, der aabenbar indtraadte i den hele Literatur, men dette hænger sammen med den hele europæiske Bevægelse, der ogsaa gav Stødet til hiin Forordning. Efterhaanden som Consular-Regjeringen i Frankrig vandt Fasthed og Sikkerhed til at dæmpe de revolutionære Bevægelser, saa begyndte Regjeringerne overalt i Europa strængere at hævde Myndigheden. Den sværmeriske Beruusning, som fandt sin Næring i den franske Revolutions saa at sige fabelagtigt phantastiske Bevægelse, var fordampet, og maatte give Plads for en ny roligere Udvikling.

Førend vi videre følge denne, maa vi endnu engang vende Blikket tilbage paa de sidst forløbne Aar, paa Regjeringens Foranstaltninger i det sidste Aarti. Omsorg for Bondestandens Opkomst og Agerbrugens Forbedring havde væsentlig Indflydelse paa Geistlighedens hidtidige Lønningsmaade. Allevegne var man af den Formening at Tiendens Ydelse, saaledes som hidtil i Kjærven, var til stort Hinder for en forbedret Agerbrug, og den var derhos ubillig, da Bondens Flid og Bekostning paa sin Jords Forbedring forhøiede denne Afgift i en saadan Grad, at det næsten kunde sluge den hele Fordeel. Der var derfor allerede siden Frederik V's Tid tænkt paa en Forandring i Tiendens Ydelse og Oppebørsel, men det første offentlige Skridt der skete i det Øiemed var en kongelig Kundgjørelse af 18 Marts 1796, der udviklede Grun-

*) A. S. Ørsted, Af mit Livs og min Tids Historie I S. 43 fgd.

dene for det Ønskelige i den paatænkte Forandring, og sluttede med, at Kongen „i Tillid til den Velvillighed til at understøtte hans landsfaderlige Bestræbelser, der stedse udmærker Nationen, har besluttet at indbyde samtlige Tiendetagere og Ydere til at indgaae mindelige Foreninger om Tienden, og sætter Kongen ikke i Tvivl, at jo de Fleste ville ansee denne simple og venskabelige Afgjørelsesmaade for behageligst; især forventes det, at Præsterne ville glæde dem ved at kunne træffe billige og mindelige Foreninger, for derved at befæste deres Menigheders Venskab og Fortrolighed, hvilket maa være enhver retskaffen Religionslærers varmeste Ønske". Da Indbydelsen tillige stillede det i Udsigt, at der vilde komme en Lov desangaaende, saa at den altsaa indeholdt en indirekte Tvang, var det en Selvfølge, at man de fleste Steder heller søgte at skynde sig med at indgaae en mindelig Overeenskomst, og derfor hørte Forhandlinger om Tiendens Afløsning til en bestemt Afgift, beregnet i Korn efter Kapitelstarten, i disse Aar til Dagens Orden. Naar Contrakten blev sluttet paa nogenlunde rimelige Vilkaar, var der i det Hele heller ikke fra Tiendetagernes Side Grund til at klage over den indtraadte Forandring, da den fritog dem for mange Misligheder og Ubehageligheder, Opkrævelsen i Kjærven nødvendig medførte. Den forventede Lov, som Indbydelsen stillede i Udsigt, udkom først den 8 Jan. 1810 og indeholdt ikke, hvad man maatte have ventet, noget udtrykkeligt Forbud mod Tiendens Oppebørsel i Kjærven, men gjentog kun de ældre Bestemmelser om Afløsning ved mindelige Foreninger eller ved Tiende-Commissioners Kjendelse, naar deres Mellemkomst af de Paagjældende forlangtes. Nogen pludselig Forandring er der altsaa ikke indtraadt, men Planen er fra den Tid af stadig bleven fortsat, og er endnu ikke fuldstændig gjennem-

ført*). – Naar Regjeringen kom ind paa det reent praktiske Gebeet, især ved Alt hvad der angik Ordningen af Landbofor-holdene, bevægede den sig med langt større Sikkerhed og efter en fastere Plan, end paa de reent kirkelige Enemærker. De ofte omtalte Forhandlinger om Ritualforandringer bleve førte uden Eftertryk, hvortil de i Slesvig og Holsten gjorte Erfaringer maaskee endnu mere bidrog. Ikkun Enkeltheder vare endnu stadig under Forhandling; der blev atter Tale om at afskaffe det private Skriftemaal om Løverdagen og lade en almindelig Skriftetale Søndag Morgen træde isteden, og endskjøndt Balle i en udførlig Betænkning af 11 Jan. 1800 **) for sit Stifts Vedkommende erklærede sig herimod, saa blev dog denne Skik mere og mere almindelig. Ligeledes var det under Forhandling at forandre Uddelingsordene ved Nadveren, det er Jesu sande Legeme og sande Blod, hvilket ogsaa Balle erklærede sig imod ***), men derom blev der ikke taget nogen Bestemmelse. — Af de kirkelige Institutioner, der skyldte Pietismen deres Tilblivelse, blev General-Kirke-Inspektions-Kollegiet, hvortil man engang knyttede saa store Forventninger, ophævet ved Reskr. af 28 Oct. 1791, uden at der var Tale om at henlægge dets Forretninger til andre, da man længe havde fundet det ganske overflødigt. Missionskollegiet vedblev vel endnu for den grønlandske Missions Skyld, som man ikke godt kunde afbryde, men selv Kollegiets egne Medlemmer som f. Ex. Bastholm lagde ingen Dølgsmaal paa at han ansaae den hele Anstalt for urimelig†). Der blev derfor

*) C. Lunn, Om det danske Tiendevæsen. 1839. S. 146—48. 143.

**) J. Møller, Balles Levnet. Bilag. Theol. Bibl. XII. S. 298—303.

***) Smstds. 314—323.

†) Bastholms Levnet i Nyerup og Lahde's Samling af Portraiter S. 51.

foretaget en betydelig Indskrænkning i den grønlandske Missions Virksomhed, da Collegiet efter Res. af 20 April 1791 ikke kunde vente yderligere Tilskud af den kongelige Kasse, og Stationernes Antal derfor blev indskrænket til fem, Julianehaab, Frederikshaab, Holstensborg, Claushavn og Umanak, medens de fem mindre Stationer, Godthaab, Sukkertoppen, Egedesminde, Jakobshavn og Godhavn, hvoraf de fleste tidligere havde haft deres egen Præst, bleve lagte som Filialer eller Annexer til de større*). — Af ældre kirkelige Institutioner var det egentlig kun dem, der angik Ægteskabet, som undergik en bestemt Forandring. De gamle Tamperretter, der endnu bestode som den sidste Levning af Fortidens Domcapitler, bleve afskaffede ved Frd. af 1 Dec. 1797, hvilket allerede Struense havde paatænkt, uden at det dengang var bleven iværksat, og alle Ægteskabssager altsaa for Fremtiden henlagte under Landets almindelige Domstole. Det ofte gjentagne Ønske om Trolovelsens Afskaffelse som en kirkelig Akt, blev endelig iværksat ved Frd. af 4 Jan. 1799; den blev afskaffet som „en overflødig og byrdefuld Ceremoni", medens iøvrigt alt hvad der ellers var foreskrevet for Ægteskabets Indgaaelse fremdeles skulde vedblive.

Den mærkeligste kirkelige Foranstaltning fra disse Aar var Anordningen af den evangelisk-christelige Psalmebog, der udkom færdig fra Kommissionens Haand 1798. Den omsendtes gjennem Bisperne til Præsterne, ledsaget af en Cancelliskrivelse, hvori der var udtalt det Ønske, at den „ved Lærernes fornuftige Forestilling strax eller efterhaanden maatte blive indført i Menighederne uden at man dog vilde paalægge det som Pligt eller lade den autorisere ved et ud-

*) Münter, Magazin für Kirchengeschichte und Kirchenrechts des Nordens. I, S. 151—155.

trykkeligt Kongebud". Det var altsaa en lignende Fremgangsmaade som var anvendt med den adlerske Agende, men denne Gang lykkedes det bedre. Saavel i Valget af Psalmer som i Bearbeidelsen fandt Kommissionens Arbeide i det Hele Samtidens Bifald, skjøndt dette just ikke altid var ubetinget. Schack Rathlou, en Mand af den gamle Skole, skrev saaledes til Balle, efter at have læst det første Hefte, hvori Psalmebogen fremkom, at han i de følgende ventede „flere Sange om den Hellig-Aand og hans Naadevirkninger paa vore Sjæle, om Syndefaldet, om aandelig Kamp og Seier mod Satan, Verden og vort Kjød" *); men han maatte vente forgjæves. Da Bogen fuldstændig var udkommen, var der nok Enkelte som Tode (i Iris) og J. Baden (i Universitets Journal), der klagede over dens matte Prosa og tomme Betragtninger, men sædvanlig hørte man kun Lovtaler, og skulde man fremføre nogen Anke, saa var det den, at den ikke var fuldstændig nok i at gjennemgaae Pligternes Skema. „Hvor mange moralske Materier der ere enten aldeles forbigaaede, eller løseligt berørte, veed den bedst som forgjæves har søgt passende Psalmer ved disses Foredrag" bemærker en Præst J. L. Paludan, og foreslaaer for at bøde paa dette Savn Følgende: „Naar de Materier nærmere bleve opgivne, hvorover Psalmer fattes, f. Ex. om Opdragelsen, om Omsorg for Legemet, alle de menneskelige Evners Anvendelse, Mod og Anstrængelse i Farer, Venskab, vilde der snart gives Psalmer, der fortjente som et Anhang at tilføies Psalmebogen" **). Begyndelsen med dens Indførelse blev gjort i Sjælland, hvor Balle var meget ivrig for Sagen; i Fyen og paa de mindre Øer fulgte man snart Exemplet; men i Jylland gik det lang-

*) J. Møller, Balles Brevverling. S. 94.

**) Fallesen, Theol. Maanedsskrift 1808. II. S. 420. 21.

sommere; i Ribe og Aalborg Stift blev der paa Landet sjælden gjort noget Forsøg; i de tvende andre Stifter mødte der ofte Vanskeligheder. I Nordby paa Samsøe gik endeel Gamle ud i Vaabenhuset og istemte der de gamle Psalmer, da man i Kirken begyndte at synge de nye, og anstrængte sig for at overdøve dem saalænge indtil Præsten gav efter. I Liisberg Kirke begyndte man ligeledes at bruge de nye, men Menigheden lod ved Udsendinge Præsten vide, at dersom disse Psalmer ikke bleve afskaffede, kom de ikke i Kirke, og holdt ved i ser Uger indtil Præsten gav efter. Andre Steder indlod Præsten sig i Underhandling med Sognefolkene for at gjendrive deres Indvendinger; somme meente, at Lærdommen var ikke reen, fordi der ikke blev sunget saa meget om Djævelen som tilforn, andre indvendte, at de „ikke kunde fordrage det Ord „Held“, som forekom saa tidt, og som efter deres Mening betød det samme som „Slumpelykke“. Iøvrigt var Modstanden hos „det i Bjerge Herred grasserende Sværmeri“, og det er første Gang vi høre de siden saa bekjendte „stærke Jyder“ omtale. Formanden for Forsamlingen i Raarup Sogn, Peder Larsen, „som nok saa langt han kan række vil hindre Bogens Antagelse, fordi intet uden det Mystiske smager dette Slags Folk“, overleverede Provsten Brøckner „en Skrolle paa tre Ark, hvori han med bittre Udfald trak løs imod Tidens Fordærvelse, imod Lærerne og Provsten selv“. Provsten indberettede det Forefaldne paa behørigt Sted, men Psalmebogen blev dog ikke dengang indført i Raarup Sogn. Derimod var der nok enkelte Steder, hvor man villig fandt sig i Forandringen, især naar Herremanden kom Præsten til Hjælp, hvilket ikke sjælden var Tilfældet*).

*) N. Blicher, Den evang. christl. Psalmebogs Hændelser i Nørre Jylland. Iris og Hebe 1802. I–IV.

Regjeringen tog ikke videre Hensyn til disse Indsigelser, men om de end ikke ganske hindrede saa forsinkede de dog Psalmebogens Indførelse mange Steder, saa at det endnu 1811 kunde siges: „Udenfor Sjællands, Lollands og Fyens Stift er Psalmebogen lidet eller intet kjendt og brugt"*).

Forordningen af 27 Sept. 1799 danner som ovenfor bemærket ligesom Vandskjellet mellem de to Aarhundreder, hvorfor ogsaa de Mænd, der hidtil have været de meest fremtrædende, nu træde tilbage, og afløses af Andre. Chr. Bastholm, der 1798 blev angreben af en heftig Nervefeber, hvis Følger han vanskeligt kunde forvinde, erholdt efter Ansøgning sin Afsked som Confessionarius 1800 paa de hæderligste Vilkaar. Efter Slotsbranden lod han sig kun sjælden høre paa Prædikestolen, men han beundredes af Alle som den ypperste aandelige Taler, Danmark nogensinde havde haft, og nød almindelig Agtelse som en overordentlig klar Tænker og kundskabsriig Forfatter. Han havde derfor igjennem mange Aar haft stor Indflydelse paa sin Samtid, og var han end ved visse Leiligheder efter de Ældres Dom traadt temmelig skarpt frem med reformatoriske Forslag, saa gik han dog aldrig videre, end at den almindelige Mening i de dannede Kredse fulgte ham. Han tilhørte sin Tid med hele sin Sjæl, men han forstod smagfuldt at udvikle Tidens Tanker med Klarhed og Sikkerhed. Han førte sin Samtid lige til det Punkt, hvor den maatte gaae over i fuldstændig Rationalisme, men der afbrød han sin præstelige Virksomhed og indskrænkede sig til en reent literær. Efterat have erholdt sin Afsked valgte han Slagelse til sit fremtidige Opholdssted og fortsatte her sin Forfatter-Virksomhed med samme utrættelige Livlighed, der altid havde udmærket ham.

*) Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn 1811 Nr. 54.

— Biskop Balle traadte vel endnu ikke saaledes frivillig tilbage, ja han modtog endog Embedet som Confessionarius, da Bastholm gjorde Afkald derpaa; fremdeles fortsatte han endnu i nogle Aar sine Bibellæsninger og sit Religionsblad; men om der end ikke udvortes foregik nogen Forandring i hans Stilling, saa viste det sig dog kjendeligt at hans Tid var forbi. Man ærede og agtede ham som en hæderlig ærværdig Olding, ja han nød maaskee endog i en høiere Grad end i tidligere Aar den almindelige Agtelse; men hans Mening og Yttringer havde ikke mere nogen Vægt i Samtiden; man betragtede og behandlede dem som Særheder, der maatte holdes Alderen tilgode, da Biskoppen tilhørte en forsvunden Tid. — Den urolige Gjæring fra de foregaaende Aar, der i vilde Skrig stormede løs mod Kirken og den geistlige Stand, blev nu dæmpet, men den blev det derved at den geistlige Stand selv ganske anderledes end tidligere, gik ind paa Tidens Tankegang. Den kaade Spot og frække Fornægtelse afløstes af en sindig videnskabelig Rationalisme, og det var den, der saa at sige vandt Borgerret ved Frd. af 27 Sept. 1799. I § 5 af denne Frd. hedder det nemlig: „Hvo som udgiver noget Skrift, der sigter til at nedbryde Læren om Guds Tilværelse og den menneskelige Sjæls Udødelighed, saa og de, der i trykte Skrifter laste eller forhaane den christelige Religionslære . . . bør straffes med Landsforviisning"; her gjøres altsaa Forskjel mellem den naturlige Religions Sætninger, som ikke maa nedbrydes, og den christelige Religions Lære, som ikke maa lastes eller forhaanes, hvilket sidste Udtryk ved Frd.'s Slutning forklares nærmere saaledes: „den beskyttede Religion lastes, naar der tillægges den saadanne Mangler, at Borgersamfundets Formaal ikke derved kan opnaaes". En simpel Benægtelse af den augsb. Conf.'s Lærdomme, naar disse kun ikke fremstilles som farlige for Staten, paadrager

altsaa efter denne Frd. Vedkommende intet Ansvar, medens derimod alene Troen paa Gud og Sjælens Udødelighed ubetinget haandhæves. Vistnok blev denne indirekte Opgivelse af det statskirkelige Lærebegreb, dengang slet ikke videre paaagtet da Sagen var under Forhandling; men det viser kun, at Naturalismen omtrent var eneraadende i Statskirken, at Alle omtrent vare enige om, i de Sætninger, der ubetinget hævdedes, om Guds Tilværelse og Sjælens Udødelighed at see Christendommens væsentlige Indhold. „Det Vigtigste og Virksomste, det meest Trøstende og Beroligende det meest Velgjørende hvad Mennesker nogensinde kunde troe, er og bliver Guds Tilværelse, Forsyn og Udødelighed", siger H. G. Clausen i sine Prædikener*) og F. C. Gutfeld aflægger den samme Bekjendelse, naar han i sin Mindetale over Birckner siger om denne: „Opløftet over hine Fordomme som Overtroen saa ofte udgav for Religion, fulgte han Jesu Læres blide fattelige Forskrifter uden at fordybe sig i mørke Grublerier om Ting, der ingen Indflydelse have paa Menneskets Held og sande Rolighed. Gud, Forsyn, Udødelighed! Store velgjørende Sandheder, I som ene kan trøste, kan styrke den svage Dødelige paa Livets dunkle Vei, I svævede, hulde som Engle, om vor hvilende Broder"**). — Imidlertid var dog derved vundet, at den vaklende Halvhed og Usikkerhed, der tidligere mere end noget andet havde skræmmet Folk fra Kirkerne, forsvandt fra Prædikestolene, og Enhver var ærlig sin Mening bekjendt; den skurrende Fisteltone forstummede og man talte atter af fuldt Bryst, hvorfor det ogsaa i en vis Henseende med Føie kan siges at de kraftige og dygtige rationalistiske Prædikanter ingenlunde dræbte det religiose Liv,

---

*) H. G. Clausen, Prædikener III S. 108.

**) F. C. Gutfeld, Leilighedstaler 1805 S. 174.

men at de snarere atter begyndte at vække det paa enkelte Steder. Mangel paa fast Overbeviisning og den deraf udspringende indre Usandhed selv i den sande Bekjendelse er altid den værste Gift for aandeligt Liv, medens derimod et ærligt meent Ord talt af et fuldt Hjerte altid hos Nogle finder et godt Sted.

Man kan altsaa sige, at det var den friere Retning, der kom til Magten med det nye Aarhundrede, dersom maa forstaaer Frihed blot negativt, at man blev fri for den kirkelige Christendom; men ellers var Rationalismen, hvormeget man end førte Tolerance i Munden, sædvanlig meget intolerant. Da den paastod kun at ville det reent Fornuftige, kunde den ikke anerkjende nogen Modsigelse uden som Vrangvillighed eller som Ufornuft, og maatte derfor, hvad man ogsaa har mangfoldige Exempler paa, henvise alle Heterodoxier til Tugthuset eller til Daarekisten. Naar Tilskyndelse til en redelig Opfyldelse af de borgerlige og huuslige Pligter ansees som Religionens væsentlige Indhold, saa kan denne umuligt danne et særegent Samfund, men maa være uopløselig knyttet til Staten som Sjælen til Legemet. Religionen trænger til de borgerlige Love for at den legemlige Tugt kan gaae Haand i Haand med den aandelige ved Menneskeslægtens sædelige Opdragelse, men paa den anden Side kan Staten ikke løse sin Opgave blot ved den udvortes Tvang, naar denne ikke understøttes af den religiøse Formaning. Skulle Religionens Tjenere derfor rettelig røgte deres Hverv at fremme Sædelighed, saa maa de af Staten kræve Agtelse for de religøse Institutioner. Det var denne Betragtning, der ved mange Leiligheder med Fynd og Kraft blev gjort gjældende af den Tids meest charakteristiske Prædikant H. G. Clausen, og navnlig gjorde han det i en „Prædiken paa Reformationsfesten 1804", hvori der forekommer føl-

gende Yttringer: „Saavidt er det kommet at vi med Føie kunne tillægge vor Tidsalder Navn af den irreligiøse. Eller mon det skulde være for meget sagt, ... naar Mænd af udmærket Indflydelse og paa de høieste Værdigheds-Trin endog tilsidesætte den udvortes Ærbødighed, der skyldes Landets Religion, sjælden eller aldrig bivaane den offentlige Gudsdyrkelse, bestemme endog den i Lovene fastsatte Tid til ganske anden og modsat Brug, og saaledes, medens de give Forargelse ved Deres Exempel, tillige hindre Deres Medborgere i at deeltage i den Andagtsøvelse de selv forsømme?" *) Disse Ord paadrog Taleren en Irettesættelse af det kongelig danske Cancelli, der fandt dem fornærmelige mod de høiere Autoriteter, hvilken Irettesættelse Clausen dog med Fasthed viste tilbage. I den Forstand kunde han ofte komme til at udtale en „Advarsel mod Tidens Vantro" da „selv Religionens, Dydens og Sandhedens Venner, der samles i dette Tempel, trænge til en saadan Advarsel for ikke at lade sig henrive af Tidens Strøm". Og naar man idelig anbefalede Forandring i Ritualet, i Gudstjenestens hele Form som det virksomste Middel mod den herskende religiøse Ligegyldighed, saa var det hans Svar: „Hvorfor skal da den gamle Liturgie bære al Skylden for vore Dages Ureligiøsitet? Nei en Revolution i Tænkemaade og Sæderne kan kun tilveiebringes, naar der (ved Politiforordninger) sættes Grændse for Sandselighedens Udsvævelser, for offentlige Forlystelser; naar der med tilbørlig Strænghed vaages over Søndagens Helligholdelse. Saare priseligt er til adskilligt af dette taget Hensyn i den ypperlige Instruction for Politimesteren i Flensborg (af 27 Aug. 1806) . . . . Ved slige Anordninger og deres samvittighedsfulde Overholdelse virkes til Religiøsitetens og Mo-

*) Fallesen, Theol. Maanedsskrift. 1804. II. S. 684—85.

ralitetens Befordring, ikke mindre end ved en god Liturgi." *) — Dermed skal ikke være sagt, hvad der vistnok gjælder Flere af hans Samtidige, at Clausen blot betragtede Kirken som en aandelig Politianstalt; tværtimod lagde han altid megen Vægt paa den Sætning, som han ogsaa stillede i Spidsen for sine Prædikener, at "Moralitet maa grunde sig paa Religiøsitet", hvormed han vilde hævde Religiøsiteten som det Evig-Gyldige, som det, der havde Værd i og for sig. Han afviste dermed altsaa den Betragtning, der i de religiøse Forestillinger blot saae gavnlige Skræmmebilleder, der vare fornødne for at tæmme en tøilesløs Vankundighed, og dog maa vi næsten sige, at denne Betragtning var den gjængse. Derfor mødte den af Clausen opstillede Sætning, at "Moralitet maa grunde sig paa Religiøsitet" ogsaa Indsigelse fra flere Sider og han maatte i anden Udgave af sine Prædikener udførligt tage den i Forsvar. Clausen vilde derfor vist ganske vedkjende sig de Anskuelser, A. S. Ørsted, dengang Assessor i Overretten, udviklede i sin Afhandling: "Er Staten berettiget til at give Love og gjøre offentlige Foranstaltninger til Religionens Fremme?" Ørsted udtaler sig her bestemt imod, hvad der ovenfor blev kaldt den gjængse Betragtning: "De nyere Tiders Politikere betragte Religion som et Middel til at hegne om Borgersikkerheden; den er deri kun et tilfældigt, subsidiært Middel, der skal tjene til at bøde paa Manglerne i Statens Tvangsanstalter, men vil omsider blive aldeles overflødig." Han finder det derfor endog rimeligt, at „de Ædlere, hvis Ærefrygt for Religionen det opirrer at see den behandlet som Politianstalt, fordre, at den strax skal affondre sig fra Staten." Dette kan han imidlertid selv ingenlunde billige: "Staten kan rigtignok ikke tvinge

*) L. N. Fallesen, Theol. Maanedsskrift 1806. II. S. 540—42.

sine Borgere til at være religiøse; men derfor kan den gjerne virke til Religions Udbredelse blandt sine Medlemmer; den kan gjøre Foranstaltninger, hvorved den stræber at opvække og grundfæste den religiøse Sands, og den kan tvinge Borgere til slige Indretningers Anlæg og Vedligeholdelse." Og hvad den kan gjøre i det Diemed, maa den gjøre, da „Staten har den høieste Grad af Interesse i, ved Religion og Sæder at beskjærme den retslige Orden, og derved saavidt muligt at gjøre Brugen af dens Tvangslove overflødig" *). Vi gjenfinde altsaa her den samme Sammensmæltning af Kirke og Stat, som vi sædvanlig møde hos Rationalister; men Forskjællen fra den gjængse Betragtning ligger deri, at Religiøsitet her er hævdet som det Evig-Gyldige, i hvilket den borgerlige Tugt tilsidst maa gaae op og forsvinde.

Vi have omtalt Henrik Georg Clausen (f. 1759) som en af de skarpest udprægede Talsmænd for den Tids Præster, og maa ved Siden ad ham endnu nævne Peter Outzen Boisen (f. 1762). Begge disse Mænd havde i deres tidligste Embedsaar levet sammen; Clausen var nemlig siden 1789 residerende Kapellan i Maribo, medens Boisen siden 1787 var Præst i Vesterborg, og flere andre Ligesindede sluttede sig til dem. I Maribo gjorde imidlertid Clausen kun den samme Erfaring, som der klagedes over fra alle Sider, at Aftensangstjenesten, som Kapellanen skulde besørge, saa godt som slet ikke blev besøgt; men da han 1795 udgav „En Samling af (ti) Prædikener" tiltrak han sig først den almindelige Opmærksomhed, og Alle roste ham, fordi han forstod at behandle „lærerige, praktiske, interessante Gjenstande i et fatteligt, ukunstlet, ædelt Sprog". Aaret efter blev han

*) Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter 1807. I S. 52. 109. 114.

kaldet til Kallundborg, men var der kun kort, da han 1797 blev af Konsistoriet valgt til et af de ledige Kapellanier ved Frue Kirke, hvortil Universitetet endnu besad Kaldsret. Man brugte ved den Leilighed den Fremgangsmaade, at lade de Ansøgende prædike paa Valg, hvorpaa Professorerne afgav deres Stemme, og Valget faldt da paa ham. I Kjøbenhavn fandt Clausen den rette Plads for sin Virksomhed, og hvad der tidligere havde samlet sig om Marezoll og andre tydske Prædikanter sluttede sig nu til ham, saa at han i adskillige Aar var Byens meest anseete og afholdte Prædikant. Især fik han stor Indflydelse paa de yngre Studerende, da han 1799 paa ti Candidaters Anmodning dannede et homiletisk Selskab, der holdt ugentlige Øvelser og Møder. Clausen kom saaledes i denne Virksomhed til at afløse Balle, og snart spredtes Mange af dem, der vare dannede i hans Skole, som Præster rundt om i Landet. De „Prædikener holdne i Frue Kirke", som han udgav i tre Bind 1800—5 hørte til Samtidens meest yndede Andagtsbøger, hvorfor de ogsaa udkom i tre Oplag, og afgiver den bedste Prøve paa en reent rationalistisk Prædikemaade. Han var en Lovens Mand, og hvorledes han med Kraft og Fynd gjorde Lovens Ord gjældende, saae vi af hans ovenomtalte Ord af Prædiken ved Reformationsfesten 1804, der paadrog ham Cancelliets Irettesættelse. Den Forsvars-Erklæring af 15 Dec. s. A., han indgav i den Anledning, sluttede han med de Ord: „Sandheden er mig hellig; den skal jeg vedblive at tale som jeg hidtil har gjort; Menneskefrygt kjender jeg ikke; jeg frygter for Intet uden at overtræde min Pligt." Dette Forsvar havde til Følge, at Cancelliet, hvad man sædvanlig tilskrev Kronprinds Frederiks udtrykkelige Befaling, maatte paa en Maade gjøre Clausen Afbigt, eller dog meddele ham en retfærdiggjørende Erklæring; men Sagen bidrog ikke lidet til at

hæve den Agtelse, hvori han stod, som en sandhedskjærlig Mand, en djærv og nidkjær Lærer. — P. O. Boisen besad ikke Clausens skarpe og klare Forstand eller hans djærve Kraft, men der udtaler sig i al hans Færd en saadan Inderlighed og Hjertelighed, at han derved vandt Mange ogsaa udenfor sin nærmeste Kreds. Hans „Veiledning til huuslig Lyksalighed i nogle Taler" 1799, hans „Betragtninger over vigtige Optrin i det huuslige Liv" 1800, ligesom senere hans „Andagtsbog" 1820, bleve meget udbredte blandt Menigmand; som Titelen udsiger, bevæge disse Betragtninger sig i de daglige, huuslige Forhold, og tiltale ved deres simple og jævne Gemytlighed. Han forblev stadig paa Lolland, siden 1805 som det nylig oprettede Stifts Biskop, men fortsatte derfor dog sin præstelige Virksomhed; han følte sig bedst hjemme som Landsbypræst, og var utrættelig i alt, hvad der efter hans Formening kunde tjene til at fremme Oplysning og Menneskevel. — Mellem Datidens meest anseete Præster maa vi fremdeles som geistlig Taler især nævne F. C. Gutfeld siden 1800 Præst i Asminderød, siden 1811 Provst ved Holmens Kirke; han var en ualmindelig begavet Mand, vittig og aandrig, men uden den indre Alvor i Sjælen, der først giver en Mands Stræben Betydning. Hans „Taler over de sædvanlige Søndagstexter" 1799 ligesom hans „Leilighedstaler" 1805 indeholde idelige Udfald mod Kirkelæren som skadelige Fordomme, og skjøndt de unegtelig røbe et glimrende Talent, frembyde de dog tillige Exempler nok paa den tomme deklamatoriske Ordbram, som han med de fremrykkende Aar altid mere behagede sig i. Claus Pavels hørte ogsaa medens han var Kapellan ved Nikolai Menighed til de meget yndede Talere, men hans „Prædikener" 1800 indeholde egentlig intet, der udmærker ham fremfor sædvan-

lige Modeprædikanter. En yndet Taler var fremdeles M. F. Liebenberg, siden 1799 Sognepræst i Frederiksberg, og efter Balles Afgang kongelig Confessionarius; men dog sporer man i hans „Christelige Religionstaler I, 1805, II 1809", en langt dybere Følelse for det Christelige, en langt alvorligere Stræben efter at gaae ind paa de kirkelige Lærdomme, end man er vant til at finde hos den Tids moralske Prædikanter.

Den fuldkommen rationalistiske Tankegang i den Tids Prædikemaade røbede sig allerede i den hele Talebrug; man talte saaledes, efter Bastholms Anviisning, ikke om Præster men om Lærere, ikke om Menighed men om Tilhørere, ikke om Prædikener men om aandelige Taler, ikke om Psalmer men om Sange, ikke om Kirker men om Templer osv. Det var Bastholm, der først havde indført Adskillelsen mellem dogmatiske og moralske Prædikener, dog saaledes at han endnu selv holdt Prædikener af begge Slags; men i disse Aar hørtes kun moralske Prædikener, der forsaavidt mindede om Christendommen, at de henviste til Jesu Exempel som et udmærket Dydsmynster, til hans Formaninger som Menneskeslægtens udmærkede Lærer. Da M. F. Liebenberg udgav sine „Christelige Religionstaler" 1ste Bind 1805, bebreidede en kjøbenhavnsk Recensent (von Gehren ved den reformeerte Kirke) i „Allg. Lit. Zeitung" (Halle Nr. 37, 1807) ham, at han lagde altfor megen Vægt paa Udtrykket „christelig" og „Christen"; Liebenberg gav hertil i Fortalen til 2det Bind 1809, følgende Svar, der uagtet al Lemfældighed i Tonen dog udtaler et stærkt Vidnesbyrd imod Tiden: „Forf. maa dog her yttre den Formening, at en af de mange Aarsager, som gradeviis har udbredt Lunkenhed og Mangel paa Følelse for Religionen blandt vor Tids Mennesker, ligger deri,

at de nyere Religionslærere for en stor Deel ikke selv have været gjennemtrængte af sand Varme og Iver for den Religion, hvis Forkyndere de skulde være, at de ved Talerstolene og ved Ungdommens Underviisning ofte har lært og anprist blot naturlig Religion eller Deisme for Christendom." — Et andet mærkeligt Vidnesbyrd er det, at en Embedsmand i sit Testamente 1806 bestemte en Sum af 5000 Rdl. til et Legat, hvis Renter skulde anvendes til Præmie for Prædikener over disse tvende Emner: 1) „Den ved Jesu Christi Lidelse og Død fuldbragte Forsoning som det eneste Middel til bodfærdige Synderes Frelse og Salighed"; 2) „En sand evangelisk Christens Lyksalighed endog her i Livet fremfor Verdens Børn". Ved at offentliggjøre hiin testamentariske Bestemmelse, slutter Biskop Balle sin Erklæring med følgende charakteristiske Yttring: „Jeg har som evangelisk luthersk Præst ikke kunnet forebygge en Art af nedtrykkende Bemodighed i Sind og Hu over det Særsyn, at Udbredelse af Christendommens Grundsandheder bliver at fremskynde med Præmier. Maaskee har jeg Uret, men der opvaktes ved første Kundskab herom en vis Undseelse i min Barm, som indtil denne Stund ikke har villet forlade mig"*). Charakteristisk er denne Yttring, ikke blot fordi man deraf seer, at Balles Hjerte endnu var det samme, men fornemmelig fordi den viser, at den gamle Stridsmand fra Halvfemserne nu var overvældet, at hans Kraft var brudt, saa at han kun halvt ængstelig turde give sin Smerte Luft i et veemodigt Suk.

Det var i Almindelighed ikke gjennem Kirketjenesten den Tids Præster meente at kunne naae deres Maal at fremme Menneskevel; man ventede sig langt mere af Skolerne og for at fremme deres Virksomhed gjaldt det fornemmelig om at

*) Fallesen, Theol. Maanedsskrift 1806. I, S. 325—31.

skaffe Lærere. Hidtil var Seminariet paa Blaagaard ved Kjøbenhavn blevet alene, men Meningen var, at saadanne Anstalter efterhaanden skulde indrettes i hvert Stift og en Opfordring fra Cancelliet circulerede mellem Præsterne om at oprette lignende i deres Præstegaarde, hvor der var Leilighed til det. Boisen var den første der fik et Seminarium istand i Vesterborg, snart fulgte Dr. Wedel dette Exempel, siden 1794 Sognepræst i Skaarup i Fyen, og endnu flere Steder begyndte Præster det samme i det Smaa ved at tage nogle unge Mennesker i Huset, som vilde forberede sig til Skolelærere. Det var i disse Aar Pestalozzis nye Læremaade vakte almindelig Opsigt, og at udbrede hans Grundsætninger var Formaalet for et eget Tidskrift Egeria, udgivet 1804 og 5 af Dr. Fr. Plum Stiftsprovst, Sander Prof. i Pædagogik, A. K. Holm Provst. De her meddeelte Beretninger over Skolevæsenets daværende Tilstand indeholder lutter Klager; man ankede over Lærernes høist maadelige Løn, over Mangel paa passende Lærebøger, over Mangel paa ordentligt Tilsyn. I at bøde paa Savnet af Lærebøger vare C. B. Hallager, Skolelærer i Kjøbenhavn og P. Thomboe, res. Kap. først i Kjøbeløv paa Lolland siden i Nyborg, utrættelige deels ved at oversætte fra Tydsk deels ved selv at skrive Læse- og Lærebøger, der blev almindelig brugte i en Række af Aar. „Besøges kun Skolen, saa maa Kirken gjerne forsømmes, og jeg haaber endnu at opleve den Dag, da den saa unyttige udvortes Gudsdyrkelse ganske ophører, idetmindste for de kultiverede Nationer" — skal en Præst have sagt, da man beklagede ham, at han en Søndag kun havde eet Almisselem og faa gamle Koner at prædike for, hele Tjeneste varede ogsaa i Et og alt kun en halv Time*). Denne Ligegyldig-

*) Fallesen, Theol. Qvartalskrift 1809. I, S. 336.

hed for Kirketjenesten, forenet med „den stærke Skoletro“ var saa at sige den almindelige Anskuelse, saa at H. G. Clausen ved at opponere herimod kom til at staae som Religiøsitetens Talsmand i en fuldkommen materialistisk Tidsalder. „Moralitet, sand Dyd og Menneskeforædling kunne ikke finde Sted uden Religion“ var Clausens Grundsætning, og i Henhold hertil indskærpede han ved flere Leiligheder: „Vi behøve Religionslærere, der besidde Evne og Lyst til at virke hvad de kunne og bør, ved de offentlige Foredrag i Kirken, som dog stedse blive det, hvorved Religionen kan haandhæves i sin almindelige Agtelse, og hvorved der med Held kan virkes paa de Ældre og paa den mere oplyste Deel af Folket . . . Der var en Tid, da Præsten troede at han kun kunde gavne ved sin Prædiken; Skoletilsyn og Katechisation bleve forsømte. Nu er Candidaten nærved at troe, at det er ligegyldigt, om han som Præst kan prædike eller ikke, naar han kun flittigen besøger Skolen og Katechisationen“ *).

Vare Præsterne selv saa ligegyldige ved Kirketjenesten, kan man ikke undre sig over, at Deeltagelsen fra Menighedernes Side var yderst ringe, hvorover der ogsaa fra mange Sider førtes bittre Klager. Der blev Spørgsmaal om at gjenopbygge de Kirker, der vare ødelagte i Kjøbenhavn ved Branden 1795, nemlig Vaisenhusets og Nikolai. Det var længe under Forhandling om Vaisenhuset virkelig svarede til sin Bestemmelse, og altsaa fortjente at gjenoprettes; tilsidst enedes man dog om, at det maatte skee, men for at gjøre det saa økonomisk som muligt, fik det ikke mere sit eget Capel og altsaa heller ikke sin egen Præst. Nikolai Sogn bestod endnu selv efterat Kirken var ødelagt, saalænge den gamle Sognepræst P. Sartorph levede, og det var ved denne Menighed

*) H. N. Clausen, H. G. Clausens Eftermæle. S. 37.

Pavels var ansat som anden Capellan, men allerede førend Sartorphs Død var det foreløbig bestemt, at Kirken skulde for bestandig nedlægges, og Menigheden fordeles mellem de andre Sogne (Res. af 27 Juni 1800). Da han nu døde (1803), skulde denne Resolution strax træde i Kraft, men enkelte af Sognets Medlemmer fik en Collekt istand med Regjeringens Tilladelse. Pavels, som dengang var den eneste Præst for Menigheden, anbefalede denne Collekt paa det varmeste i en Prædiken over det Thema: „Er den tiltagende Ringeagt for Religionen Tegn paa den stigende Oplysning?“ *), men det var forgjæves; der blev tegnet en Sum af 16,338 Rdl., som befandtes utilstrækkelig, og Regjeringen bestemte da (Reskr. af 21 Decb. 1804), at det skulde have sit Forblivende ved den tidligere Resolution. Pavels blev kort efter forflyttet til Norge, og det folkerigeste Sogn i Byen blev saaledes fuldstændigt opløst, idet Medlemmerne fordeeltes mellem de andre Sogne. — I „Dagen“ for 1804 Nr. 99 læstes følgende Annonce: „Man hører ofte Klager over Religiøsitetens Forfald i Hovedstaden. Er denne Klage grundet, saa synes den at kunne føres endnu stærkere om Helsingør... Hele Familier og en stor Mængde enkelte Personer leve der aldeles uden Dyrkelse, det vil sige, gaae aldrig til Kirke, nyde aldrig Sacramentet.. Kan man da undres over den Skandal, at en der 1792 oprettet Kirke, allerede 1802 igjen nedlagdes, ja solgtes, og over den endnu større Skandal, at Ingen brød sig derom“. Pastor Fallesen der omtaler denne Annonce i sit Maanedsskrift, trøster sig med, at „det vist ikke blot er Helsingør, der kan beskyldes for denne Indifferentisme; det gjælder vel om de fleste Kjøbsteder i

*) C. Pavels, Smaaskrifter 1805.

begge Riger, store og smaa, og saaledes er det i hele Europa" *).

Hist og her sporedes dog i disse Aar noget christeligt Livsrøre blandt Almuen, der gjerne støttede sig til Brødremenigheden. I Kjøbenhavn havde den pietistiske Opvækkelse egentlig uafbrudt, endskjøndt i altid mindre Kredse, bevaret sig fra Christian VI's Tid, og den fandt her sin Næring hos Brødremenigheden, hvis Agent i disse Aar, Nordmanden Peter Treschow, var en begavet Mand, der samlede ikke faa Venner omkring sig, og det ikke blot af de lavere Klasser. Blandt Byens Præster var P. Sartorph den eneste, der stadig vedligeholdt en nøie Forbindelse med Brødrene, og derfor var hans Død (1803) et føleligt Tab, da han uagtet det Afstikkende i sin Leve- og Læremaade, altid bevarede den almindelige Agtelse som en ærlig og nidkjær Præst. — I Aaret 1800 dannede der sig i Fyen en Forening af enkelte Præster, for Tid efter anden at udgive smaa Opbyggelsesskrifter for Almuen til evangelisk og praktisk Christendoms Befordring. Hovedmændene for denne R. Balslev i Haarslev og J. F. Boesen i Vigerslev stode begge i broderlig Forbindelse med Menigheden i Christiansfeld, og det var der eller dog i Nordslesvig, at Foreningen talte sine fleste Medlemmer. Begge de nævnte Præster toge sig med Iver af Sagen, og der udkom i faa Aar en Mængde Smaaskrifter, meest tydske Oversættelser; J. F. Boesen udgav saaledes „Evangelisk Magazin for danske Sandheds Elskere" i fire Aar (1801—6), og blandt alle de mange andre Traktater er R. Balslev's „Betragtninger for Syge" (1806) maaskee den, der har holdt sig længst mellem Almuen. Tonen i disse Skrifter var i det Hele saa mild som muligt, og der udtaltes

*) Fallesen, Theol. Maanedsskrift 1804. II. S. 465—68.

sjælden haarde Domme over den herskende Vantro, men der manglede Fynd og Kraft, og nogen virksom Deeltagelse vandt derfor disse Præster heller ikke i Fyen; efter nogle Aars Forløb gik Selskabets Bestyrelse over til Christiansfelderne, og det fortsatte sig her som et lille Bibelselskab*).

I Jylland derimod havde Bevægelsen en dybere folkelig Charakteer, hvad der allerede har været talt om ved Indførelsen af den evangeliske Psalmebog. En Mand, der selv var stærkt paavirket af denne jydske Opvækkelse, har givet følgende Skildring af dens Tilblivelse: „Omtrent fra 1790 at regne, var det at de samtidige Bønderkarle Peder Frandsen i Jylland og Hans Nielsen Hauge i Norge reiste sig til Kamp mod den nye Lære, som ogsaa mod Folkets gruelige Ligegyldighed — og deres Indflydelse blev da saa stor og kjendelig, at den christelige Frugt af deres Omvandring og Prædiken vil ei udslettes, saalænge Danmark og Norge staaer, thi disse to Almuelærere brød Isen for den levende Lærebane til Menigmands christelige Oplysning. Efter en kort Fængsling og Rettergang ved Herredsthinget i Veile, hvor Peder Frandsen med Bibelen i Haand lærte Præster og Dommere at tie, gik han igjen paa fri Fod som Tjenestekarl og Lærer, indtil han døde (saavidt jeg husker) 1805 eller 6. Det var ikke alene i Horsens, Veile og Skanderborg Egnen, at mange Christne opvaktes til Omvendelse og Bod, men flere Steder i Ribe Stift, især i Sønderjylland, saae vi i denne Vantroens Tid en ny Opvækkelse, og skjøndt Krigsaarene fra 1807—14, da man kun agtede paa Talen om Franskmænd og Spanioler, gav Folk andet at tænke paa, vedblev dog opvakte Christne at samle sig. Tildeels havde

*) Beretning om Selskabet i J. Møller, Theol. Bibl. XIX. S. 310—19.

de Forbindelse med Christiansfeld, men Herrnhutternes Maade vilde aldrig rigtig indtage dem, og det er først senere disse have vundet Indgang enkelte Steder. Derimod var Hauge i nøie Forbindelse med de Opvakte i Jylland, hvorfor de af Mange kaldtes Haugianer; de læste ogsaa nok i Hauges Skrifter, men deres kjæreste Læsning var dog vore gamle herlige Psalmebøger"*). Denne Peder Frandsen eller som han i Almindelighed kaldtes Per Rytter, fordi han engang havde gjort Rytter-Tjeneste, bosiddende en Tidlang i Uldum Sogn, nævnes ogsaa i andre Beretninger som en Hovedmand; men ved Siden af ham nævnes Peder Laursen, Gaardmand i Raarup, der ogsaa udgav flere Smaaskrifter, Rasmus Sørensen i Bruns o. A.**). Blandt Præsterne der paa Egnen stod Feddersen i Vonsild ved Kolding i stor Anseelse iblandt dem, men til de egentlige Ledere hørte han ikke, og sædvanlig laae de Opvakte i en bestandig Feide med den geistlige Stand. Det var ikke saameget falsk Lærdom, som efter „Pontoppidans Forklaring" Kortspil og Dands, der blev anført som Beviis paa Præsternes Verdslighed, og disse skaanede da heller ikke dem, hvorfor det kom til idelige Processer. Sognepræsten i Raarup Provst Brøchner sagsøgte saaledes Formanden Peder Laursen, paa Grund af en skriftlig Klage over Provsten, han havde indgivet, hvori han beskyldte ham for Ubodfærdighed i Lærdom og Levnet, for Overtrædelser af Guds og Kongens Lov ved Misbrug af Helligdagen, ved Leeg- og Julestuer, Sværgen og Banden; og Peder Laursen blev 1803 dømt i en betydelig Mulkt. Pers. Cap. Rotbøll Friis havde ligeledes en Sag med Tje-

*) Rasmus Sørensen, Et Par Ord om gudelige Forsamlinger. 1832. S. 18–20.

**) Fallesen, Theol. Maanedsskr. 1804. II. S. 612 fgd.

nestekarl Jens Andersen i Nebsager, fordi han havde talt om Præstens Ugudelighed, og han blev derfor dømt til en Mulkt eller til Arbeide paa Nyborg Fæstning. Slige Forfølgelser tjente kun til endnu mere at ægge de Opvaktes Stivsind, og det var ved disse Leiligheder man bedst fik at see, hvorlidet den Tids Præster i Gjerningen udviste den Tolerance, de idelig førte i Munden. Hans Nielsen Hauge søgte stadig at træde i nærmere Forbindelse med de ligesindede Jyder; han sendte først en af sine Venner Ole Olesen, siden kom han selv til Horsens og dens Omegn, men det kom ikke til nogen ret Forstaaelse, og Hauge gjorde ingen Fremgang blandt Jyderne, hvilket Provst Brøchner forklarede sig deraf, at Hans Hauge efter hans Skjøn stod langt tilbage for Peder Laursen i Kundskaber. Hauges Skrifter bleve dog strængelig forbudne, og man vogtede de opvakte Jyder med mistænksomme Blik. Det var Folk aldeles uforklarligt, hvorledes saadant grovt, mystisk Sværmeri kunde udbrede sig midt i en saa oplyst Tidsalder, og man behandlede det enten ligefrem som Galskab eller som Virkning af Almuens medfødte Trods mod Præster og Øvrighed*). Det var kun ganske Enkelte, der fældte en mildere Dom, og som i hine Sværmerier saae en beføiet Anklage mod den Tids Præster. „Gives der ikke Talere — skriver en sjællandsk Præst G. M. Münster i Gadstrup —, som kunne prædike hele Aargange, uden nogensinde at berøre de Skriftens Lærdomme, der forestille os Christum, som den der er saaret for vore Misgjerninger, som den der er gjort til Synd for os, som den der udgydede sit Blod til vore Synders Forladelse, som den om hvem alle Propheterne have vidnet, at hver den som troer paa ham,

*) Fallesen, Theol. Maanedsſk. 1805. I. S. 121—28. II. S. 121 fgd.

skal i hans Navn have Syndernes Forladelse? Er det at undre paa, at Tilhørerne ansee slige Prædikanter for ikke christelige, tabe den Agtelse, de skulde have for deres Lærere, og overgive sig til Ledere, der paa den sørgeligste Maade misledе dem?" *).

Uagtet Rationalismen saaledes tilsyneladende raadede uanfægtet, saa gjærede der dog i de dybere Aander en lønlig Modsigelse, der netop ved Aarhundredets Morgengry brød frem i Danmark med overordentlig Styrke. Slaget paa Rheden d. 2 April 1801, hvor ubetydelig end denne lille Træfning maa synes under det almindelige Krigsbulder i Europa, havde dog for det danske Folk en ganske overordentlig Betydning, ved paa eengang at vække den dybere Folkefølelse, der syntes fuldkommen qvalt under Spidsborgerlighedens Trivialiteter. „Der hører en foregaaende Kraftanstrængelse — siger en af den nye Bevægelses Hovedmænd **) — til at forjage det Spidsborgerlige, det Spidsfindige, det Smaa, og stemme en Nation for det Store og Skjønne, og en saadan Kraftanstrængelse var Slaget paa Rheden". Naar vi høre Biskop Balle i sin „Opfordring til Medborgere ved Krigens Trusel 1801", udbryde: „Ak, hvorfor blev det ikke min Lod, som det fra Ungdommen af var mit Ønske, at bære den blaa Kjortel istedetfor den sorte, jeg skulde saa gladeligen være med at hilse Fjenden med dansk Torden, og lære ham at brase op for retskaffen Kjærlighed til Fødeland. Men dersom I skjøttede om at have en Sanger med, der i Kampens Hede qvæder Liv og Varme i Hjerterne; jeg synger godt, om jeg selv skal sige det, og jeg skulde synge af Hjertets hele Fylde med inderligst Tro paa Gud, midt under Brag og Døn, midt i

*) Fallesen, Theol. Maanedsskr. 1806. I. S. 139.

**) Øhlenschlægers Erindringer. II. S. 114.

Luerne, som kunde det være i Herrens Tempel" — da udtalte han dermed en Stemning, der dybt havde grebet det danske Folk, og hvorved alle de rige Minder om Fædrenes store Idrætter, man tidligere havde spottet med som gammel Folkesnak, atter vandt Liv og Sandhed. Hvad der saaledes var dunkelt forberedt, kom til Orde med hele Begeistringens og Aandrighedens henrivende og blændende Magt i Henrik Steffens og Adam Øhlenschlæger. Begge disse Mænds Virksomhed maa vi tage sammen i deres første Optræden; hiin vendte sig mere skarpt polemisk mod den hele tidligere aandelige Udvikling, medens den Anerkjendelse af Aandens Magt, han førte Ordet for, først vandt Fylde og Anskuelighed som Nordens Aand i Øhlenschlæger's nordiske Heltedigte. Det var et Angreb paa den hele foregaaende Udvikling, ikke just fordi den fornægtede de kirkelige Læresætninger, men fordi den i sin overfladiske Forstandsoplysning fornægtede alt det Dybe i Menneskelivet. Hvad der hidtil var fremtraadt med Fordring paa at anerkjendes som den modneste Frugt af Tidens Oplysning, blev her behandlet som indskrænkede Hoveders Fostre, der ved at fornægte hvad de ikke kunde begribe kom til at fornægte hiin Sammensmeltning af det Uendelige og det Endelige, det Evige og det Timelige, der først giver Menneskelivet sit Værd, som derfor ogsaa altid har været tilstede som Ahnelse og Længsel i Menneskehjertet, men som det først blev den nyeste Philosophies Opgave klart at udtale. „Vor Tids særegne Kjendetegn — sagde Steffens paa sine Forelæsninger — er en Irreligiøsitet og en overveiende Prosa, som Historien aldrig har seet den — den franske Nation den meest prosaiske af alle. Prosa kalder jeg, hvad som nedværdiger selv det, som bærer det Eviges umiskjendelige Præg til et blot Endeligt, Poesie det, som selv i det Endelige finder Præget af det Evige.... Den konseqvente Bortfeien af alt

hvad som har en umiddelbar Relation til det Evige, og tillige Indskrænkning til den blot endelige Existents kaldte Forstanden (og med Hensyn til sig selv med fuldkommen Ret) Oplysning ... Vel tog den franske Prosa en Tidlang overhaand, men i Tydskland isærdeleshed blev det Uendelige ikke som en blot Reflexion adskilt fra al Existents, men som en Ahnelse af en tilkommende Tilværelse altsaa med Præget af det Evige, som Spiren til en vaagnende Poesi tilbage. Her yttrede sig først med Winkelmann den poetiske Sands for den gamle Tid, og den poetiske Spire blev vakt ved Göthes Genie. Den nyere vaagnende Philosophie lover en herligere Tid" *). Der ligger i dette Angreb paa Tidens flade Forstands Oplysning en Sammensmeltning af Religion med Poesie og Philosophie, det Godes Idee fremtræder her i sin inderlige Sammensmeltning med det Skjønnes og Sandes som Guddommens trefoldige Aabenbarelse i Menneskelivet, og det er Genialiteten, der er Redskabet for denne Guddommens Aabenbarelse. I den skarpeste Modsætning til Oplysningens Udjævning af alle Forskjelligheder, hvorved Alle skulle indordnes under de almeengyldige Love, udtalte Steffens med ungdommelig Dristighed Geniets Ret til ubetinget Selvbestemmelse, uden at være bunden af nogen anden Lov end sit umiddelbare Forhold til det Guddommelige. „At Geniet spotter de blotte Klogskabsregler, gjennembryder alle de Regler, man vil udkaste for det, baner sig, og ved sig sin hele Tidsalder, en egen Vei er saa almindelig erkjendt, at Uforstand derfra har taget en Bebreidelse, som blot er grundet, naar man taler om de ulykkelige Mennesker, som med en Art af Raseri tiltro sig en Gave, som det Evige har nægtet

*) Henrik Steffens, Indledning til philosophiske Forelæsninger. 1803. S. 165—69.

dem. Geniet er Guddommens egen Straale, der nu og da glandsfuld bryder ud af Massen, og i klar Harmoni samler, hvad Talentet eensidig adsplitter. Til at bedømme et Genie kan man aldrig bruge Regler, som Tiden giver: thi den er intet Genie, som ikke rager udover sin Tid, skaber en ny ... Det er det Guddommelige i os, det er det, som er eet med alt, Guddommens Billede, vort egentlige Væsen, som reiser sig i ubestemt Ahnelse, som yttrer sig i hver videnskabelig Bestræbelse, som aabner sig ved ethvert Talent, som aabenbarer sig i sin fuldeste Glands i det herlige Genie" *).

Hvad der saaledes brød frem med Steffens Forelæsninninger var vistnok forberedt igjennem de sidste Aartier i Tydskland, men kun svagt og enkeltviis her i Danmark. Det var den kantiske Philosophies Formaal at hævde Ideernes Verden en uangribelig Stilling ligeoverfor den tvivlende Forstand, hævde den en Stilling, hvorved den var tilgjængelig for Alle, der tænkte alvorlig over Menneskenaturen, og erkjendte Morallovens ubetingede Fordring. Den Vægt, der saaledes lagdes paa det Moralske, havde tjent Systemet til Anbefaling, saa at det ikke kom i nogen skarp Opposition mod den herskende Tankegang, endskjøndt Kant egentlig igjennem den vilde bryde nye Veie. Derimod træder allerede hos Fichte Oppositionen skarpere frem, naar han istedetfor det Moralske sætter det ægte Personlige eller Jegets evige Selvbestemmelse, hvorved altsaa det „at handle dydigt", som var en Tankebestemmelse Enhver maatte anerkjende, blev skarpere philosophisk betegnet som det „at handle"; men Fichte holdt sin Udvikling strængt indesluttet i Systemets Skolesprog, og kunde derfor nok vække Studsen og Forbauselse ved sine

*) Henrik Steffens, Indledning til phil. Forelæsninger. S. 173—75 fgd.

Paastande, men ikke vinde nogen videre Indflydelse paa den almindelige Dannelse. Hvad Fichte i Stilhed havde tydet for de Indviede, det prædikede Schelling og Naturphilosopherne paa Tagene, og søgte at vise den hele Tilværelse, i Naturen som i Historien, gjennemglødet af Jegets, af Aandens Liv. Istedetfor Morallovens kategoriske Imperativ traadte her den intellektuelle Anskuelse, det geniale Blik, den ægte Begeistring, der hævede Mennesket ud over Forstandens snævre Begrændsning for at lade ham see den hele Tilværelse i Aandens Lys. Det var Spinozismen, Pantheismen, der her kom til Orde, som ikke blot den stive Orthodoxie og den sværmeriske Pietisme, men ogsaa den tørre Rationalisme, med Afsky havde vendt sig fra og stemplet som Gudsfornægtelse; men den kom her til Orde i Modsætning til en sammenskrumpet Hverdagsklogskab, som kun havde det Nyttige for Øie; og den kunde tale med Kraft og Varme baade om det Høie og Dybe i Menneskelivet, fordi den paa ethvert Punkt betragtede Livet som gjennemtrængt og baaren af en Guddomstanke. Det var Erkjendelsen af det Ophøiede og det Store i Modsætning til det Smaalige og Hverdagsagtige, der her med Kraft blev gjort gjældende, og det saavel i den virkelige som i Phantasiens Verden, i Poesien. Ogsaa i denne Retning kunde Naturphilosopiens Talsmænd pege hen paa Mænd, der havde brudt Isen, og hvis Idræt og Gjerning det kun kom an paa at stille klart for Mængdens Blik, og en saadan Mand var fremfor Nogen anden Göthe. Medens den herskende franske Smag kun lagde an paa en smukt klingende Form, der kunde underholde i Øieblikket eller i det høieste tjene som Indklædning for en eller anden moralsk Formaning, saa var man ligesom bange for at lade det Dybere i Menneskelivet aabenbare sig, man frygtede for at den vilde ubændige Lidenskabelighed skulde forvirre, at den vilde blive

uanstændig for høviske Øren; rigtignok havde Vessel mesterlig forstaaet hertillands at vise det Tomme og Hule saavel i Skuespillenes høitklingende Phraser, som i de moralske Fortællinger, men Ironien kan aldrig alene udrette noget, dersom ikke det Fyldige kommer til, der giver Ironien sin fuldstændige Forklaring. Det er Shakspeare der er Lidenskabelighedens Digter, der som en uovertruffen Mester har forstaaet at skildre os Menneskehjertet og Menneskelivet i dets Rigdom og Kraft, den opløftende saavelsom den forfærdende, hvorfor den franske Smag aldrig havde kunnet forlige sig med ham. Det Moralske hævdet i Videnskaben uden nogen tilsvarende Anskuelse af det Oversandselige, det Moralske fremstillet i Kunsten uden nogen dybere Livsrørelse, maatte nødvendig blive tomme Ord, og derfor var man nu ikke langtfra i en ligefrem Trodsen imod det Moralske, at see den ægte Genialitets Særkjende. Spinoza og Shakspeare bleve Heroerne for det nittende Aarhunhredes Udvikling; hiin var kommen igjen i en forynget Skikkelse i hele den tydske Philosophie, denne var det Göthes Fortjeneste først at have bragt til Liv og Anskuelighed for det tydske Publikum — og begge disse Retninger, inderlig sammensmeltede, kunde ikke finde nogen varmere Talsmand end den digteriske Philosoph Henrik Steffens, som derfor ogsaa i den hele Række af Forelæsninger han holdt i Vinteren 1803 over Philosophien og over Göthe med al Begeistringens henrivende Kraft søgte at gjøre Landsmænd fortrolige med denne Livsanskuelse. Men hvad der levede som Anskuelse i Steffens, vandt dog først ret Liv og Fylde i Adam Øhlenschlæger, da Nordens Folke-Aand tiltalte og greb ham saaledes, at han i et, saa at sige, nyt Tungemaal, lærte at skildre Nordens Heltetid med dens dybe Gudesagn og kraftige Livsanskuelse, hvorved der oplod sig en ny Verden for den folkelige Betragtning. Heller ikke i denne

Henseende manglede den nye Udvikling sine Forgjængere; allerede Evald havde følt sig stærkt tiltrukken af Kjæmpesagnene fra Hedenold, men dog ikke saaledes, at han havde vovet at fremstille „det Store", „det Ophøiede", som i og for sig Gjenstand for den digteriske Phantasianskuelse, og skjøndt det Store tiltalte ham, saa turde han dog ikke lade det fremtræde anderledes end til moralsk Belæring. „Evalds Balders Død og Rolf Krage, siger Digteren selv, vakte de første Funker af nordisk Digterild i mit Hjerte og gave mig de første Ahnelser om den gamle Heltetid" *). Det var i sit St. Hans Aftenspil (1803), den første Frugt af hans Samliv med Steffens, Øhlenschlæger med en aandelig Overlegenhed, der maatte bringe selv den Uvillige til at forstumme, optraadte skarpt mod Samtidens spidsborgerlig prosaiske Betragtning af Livet, saavel i den virkelige som i Phantasiens Verden, og banede sig derved Vei til i „Vaulunders Saga" og „Aladdin" (1805) at pege hen paa de rige Guldminer, de uimodstaaeligt vældige Kræfter, han havde fundet i Aandens indre Liv, i den indre skabende Begeistring. De Løfter, han havde givet som Vaulunder og som Aladdin, skuffede han heller ikke; i korte Mellemrum fremkom „Thors Reise til Jothunheim", „Baldur hin Gode", „Hakon Jarl", „Palnatoke" og „Axel og Valborg", altsammen Støbninger af den ægte Malm, han havde fundet i Fædrenes Grave, hvorved de hensovede Fædres Kjæmpeskikkelser, atter vaagnede til fornyet Liv, forbausede og henrev den lyttende Ungdom.

Ligesom Rationalismen er en heel fuldstændig Livsanskuelse, hvis Særkjende er altid at spørge efter det Nyttige, det praktisk Anvendelige, saaledes er det ogsaa nødvendigt at lægge Mærke til, naar der bryder en ny, aldeles forskjellig, Livs-

*) Øhlenschlæger, Nord. Digte. 1807, Fortalen.

anskuelse frem, selv om der gaaer Tid hen førend dens Følger blive kjendelige paa det kirkelige Gebeet. I samme Forstand som vi maa sige at den hele rationalistiske Livsbetragtning fandt sin Talsmand i Ludvig Holberg, skjøndt denne i og for sig ikke vilde bestride nogen bestemt kirkelig Læresætning, saaledes er det med Steffens og Ohlenschlæger vort Aarhundredes Eiendommelighed kommer til Orde. Medens man sædvanlig stemplede som mystisk hvad man ret vilde kalde urimeligt og forkasteligt, saa blev netop nu det Mystiske et Ord der lokkede med vidunderlig Tryllemagt. Man dvælede ved det Mystiske, det Ubegribelige med særdeles Forkjærlighed og maatte derved komme til at betragte den hellige Historie paa en anden Maade. Den Sætning: „Alt er et Mirakel", udsiger vistnok i Grunden kun det samme som Modsætningen: Intet er Mirakel; men naar den saaledes som her udtales i Aandrighedens glimrende Sprog, saa ligger deri en Anerkjendelse af det Mirakuløse, af det Gaadefulde i hele Tilværelsen, der maatte lære netop at dvæle ved det Mirakuløse i den hellige Historie. Dette Omslag i Grundbetragtningen kommer til at yttre sig i alle Retninger, meget af det man tidligere bekjæmpede som Almuens Overtro, som Vankundighedens Fordomme, der maatte vige for den stigende Oplysning, Folkesagn og Folkesange med alle deres Fortryllelser og Trolddom, blev nu fremdraget og behandlet med Forkjærlighed. Det var det mystisk Dybe, der i dunkle Ahnelser røbede en indre Rigdom, det var det Ophøiede og Storartede, i Modsætning til det Trivielle, som den nye Betragtning omfattede med sin hele Begeistring. Vistnok var denne Begeistring ingenlunde, hvad den stundum vilde give sig Mine af, identisk med en levende christelig Tro, men den ledede dog til at agte Christendommen, som en storartet historisk Begivenhed, eller dog som et dybsindigt Digt, hvis rige

Idee-Indhold maatte sysselsætte og fængsle alle dybere Aander. Det vakte derfor ikke nogen ringe Forargelse, naar Naturphilosophiens egentlige Bannerfører Schelling udmærkede Christendommen „som en Religion, der som Poesie levede i Slægten", til samme Tid som han erklærede, „Moralen ikke at være noget udmærket ved Christendommen" og Kjærlighedsbudet at være „en Sentens, for hvis Skyld Christendommen ikke burde have existeret i Verden og Historien" *). Det gjaldt om at anerkjende dens Grundidee, Eenheden af det Guddommelige og det Menneskelige, medens selve Historien blev det uvæsentlige, og det første Exempel paa en genial Leeg med den hellige Historie har vi i Ohlenschlægers Digt: „Jesu Christi gjentagne Liv i den aarlige Natur" 1805, som han ledsagede med den Bemærkning, at „han ikke derved vilde reducere Christus til en Mythus af den aarlige Natur, da han tværtimod vilde vise Naturen, som en aarlig gjentagen Mythus af den guddommelige Forløser", medens han haanlig afviste alle Indvendinger af „Mennesker, som med den endelige Forstands malmløse Floskler, forskandse sig som Lastdyret med Oienklapper, at de jo ikke skulle forstyrres af alle de Særsyn, som rundt omringe dem, og vække Ideen om det Evige, Trang til Religion".

Hvad der gjærede hos de Unge, maatte have Tid førend det ret kunde komme frem og skaffe sig Anerkjendelse. Steffens Forelæsninger i Vinteren 1803—4 gjorde et stærkt Indtryk paa Mange, ja bleve for Enkelte af afgjørende Betydning for deres hele følgende Livsudvikling; men han havde de Ældre imod sig, der betragtede ham som en hovmodig Fantast, der forstod ved glimrende Talegaver at

---

*) Schelling, Vorlesungen über die Methode des akad. Studiums. 1803. S. 182 og 204.

forvirre Folks Hjerner, og til de Ældre hørte de formaaende Regieringsmænd, især Hertugen af Augustenborg og Reventlov. Han kunde derfor vanskelig vente nogen Ansættelse i Fædrelandet, og modtog i Foraaret 1804 en Kaldelse som Professor i Halle. Steffens Plads indtog Niels Treschow, der i Efteraaret 1803 blev kaldet fra Christiania til Kjøbenhavn. Han havde i en modnere Alder lagt sig efter Studiet af den kantiske Philosophie, men holdt sig som Docent meest til almindelige praktiske Betragtninger, og besad idetmindste det Fortrin, at han ikke forvirrede Folk ved at føre dem ud i Tænkningens Dybder, da han aldrig vovede sig længer ud end man godt kunde bunde. — Heller ikke paa det theologiske Studium sporedes nogen Virkning af den gjærende Bevægelse. Cl. Fr. Hornemann havde nu fuldstændig viklet sig ind i den herskende naturalistiske Tankegang, og charakteriserer sig tilstrækkelig ved den af sin Titel bekjendte Afhandling: „En Sammenligning mellem Christus og Socrates“ *), som han indledede med den Sætning, at „det guddommelige Forsyn stedse har vaaget for at opvække og fremkalde nogle udmærkede overordentlige Mennesker, hvilke, selv besjælede af ophøiet Iver for Sandhed og Dyd, vove og opoffre Alt for at gjøre deres af Sandselighedens Magt beherskede Medmennesker opmærksomme paa deres sande Menneskeværd“. En dybere Natur var Peter Erasmus Müller, der 1798 var bleven theologisk Professor; han deelte den vaagnende Interesse for den nordiske Oldtids Sprog og Historie, og offrede dette Studium sine bedste Kræfter; men som Theolog var han usikker; han holdt sig først til den kantiske Philosophie, og foredrog Moralen efter dens Grundsætninger, uden dog derved ganske at kunne tilfredsstille sig

*) Skand. Litt. Selskabs Skrifter. 1 og 2 Bind. 1805.

selv. Münter befattede sig ikke med de philosophiske Studier; hans Haandbog i „den ældste christelige Kirkes Dogmehistorie“, der udkom i to Bind, i Aarene 1801—4, røber Forf.'s udbredte Læsning, men er dog kun en broget Samling af Meninger om forskjellige Lærdomme, blot som løse Indfald uden dybere Prøve af deres indre Sammenhæng og christelige Værd. Af større Betydning er hans Skildring af: „Den danske Reformationshistorie“, 2 Bind, 1802, hvormed han brød Isen for en pragmatisk Behandling af den danske Kirkes Historie i en af dens interessanteste Perioder. Begge disse Værker ere omtrent de eneste, Münter har skrevet paa Dansk, medens hans øvrige lærde Forfatter-Virksomhed næsten udelukkende tilhører den tydske Literatur; var det maaskee den i disse Aar vaagnende Folkefølelse, der bragte Münter til at skrive Dansk?

Blandt yngre Mænd, der vare stærkt paavirkede af den Tids aandelige Bevægelse, maa vi især nævne tvende, der siden fik overordentlig Betydning for den kirkelige Udvikling, nemlig Mynster og Grundtvig. Jakob Peter Mynster (f. 1775) var allerede siden 1801 Præst i Spiellerup i Sjælland, saa at altsaa hans egentlige Dannelsestid faldt i Slutningen af forrige Aarhundrede; men under sin landlige Eensomhed var han ved stadig Flid tidlig bleven fortrolig med Tydsklands store Aander, og følte sig især tiltrukken af saadanne som Jacobi, Novalis o. A., der selv paa Høiderne af Tidens Dannelse dog bevarede en varm og dyb religiøs Følelse. Sit Forhold til Christendommen skildrer han selv paa følgende Maade: ..... „Jeg var vel ingenlunde Rationalist, forsaavidt Rationalismen dog egentlig stræber at drage de christelige Ideer ned i det Platte og Trivielle, og da forsøger at udlægge og fordreie Christi og Apostlernes Tale efter deres egne matte Anskuelser .... Der var formeget poetisk i

min Natur, til at jeg nogensinde havde kunnet finde et blivende Sted i denne Rationalismes lave Regioner. Nu havde Schelling, Steffens, de nyere Digtere især Novalis, bragt mig de christelige Ideer nærmere, men mod den historiske Christus havde jeg inddrukket saa mange Fordomme, at den evangeliske Historie for mig næsten kun havde poetisk Værd ... indtil det omsider kom til et Gjennembrud. Det skete en Dag i Sommeren 1803, da jeg mod Aften sad ene i min Sopha og læste i Jacobi's Skrift over Spinoza — da foer der mig med Eet gjennem Sjælen som et Lys fra det Høie, og jeg sagde mig med al Klarhed: Dersom Samvittigheden ikke er en betydningsløs Indbildning, dersom du skal lyde den i Noget, da skal du lyde den i Alt uden Undtagelse, gjøre og tale hvad der er din Pligt, ganske ubekymret om Verdens Dom; dersom der er en Gud, og du jo ikke vægrer dig ved i Noget at bøie Dig for ham, da skal du gjøre det i Alt uden Forbehold og ganske overlade dig i hans faderlige Haand.... Men ad denne Vei var jeg neppe kommen til Christum', dersom jeg ikke havde nærmet mig ham, eller han sig mig ad en anden Vei. Evangeliets Sandhed havde ofte ligefrem paatrængt sig mig, idet jeg udarbeidede mine Prædikener; nu henvendte jeg med fuldt Alvor min Betragtning paa denne vigtige Sag, og fandt snart en Afgjørelse, hvori jeg hvad det væsentlige angaaer, for stedse kunde hvile. Jeg skrev i denne Tid i et Brev: „Hvad er Christendommen, dersom den ikke er Sandhed? Kun eet af to: Løgn eller Digt. I første Tilfælde en ublu Løgn om Himmelens aabenbarede og erkjendte Herlighed. Den der alvorlig læser endog kun faa Sider i denne underlige Krønike, og kan holde den blot for en lumpen Løgn, han synes mig begaaer en Synd mod den Hellige Aand. — Eller et Digt? en Epopee? midt fra Historiens Dage, udarbeidet af saa mange, i saa forskjellig

Charakter, et Digt som saaledes griber ind i Virkeligheden!" Jeg havde nu en virkelig historisk Christus, og Intet ligner den Henrykkelse, den indvortes Jubel, hvormed jeg ofte sagde mig selv: „Jeg har en Gud og en Frelser*)". — Adskillige Aar yngre end Mynster var Nik. Fred. Sev. Grundtvig (f. 1783); hans Fader Johan Grundtvig, en Svoger til Biskop Balle gjennem dennes første Hustru, var en alvorlig gammelluthersk Præst, medens han paa møderne Side kunde nedlede sin Herkomst fra Skjalm Hvides berømte Æt. I sit Fædernehjem i Udby i Sjælland modtog han derfor et dybt christeligt Indtryk; „alt i sin Barndom glødede han, naar han læste om Luther, og i sin Opvært, naar han læste „Jesus og Fornuften", drømte han sig kun voxen, for at være Balles Vaabendrager". Dog blev ogsaa han i sine Studenteraar reven med af Tidens Strømning; „med Smerte og Skam maa jeg bekjende, — skriver han selv**) — at jeg saa fuldt som Nogen har været deelagtig i dette Forstandens Hovmod, da jeg som Tidens Gjenlyd besmittede Herrens Huus med unyttig og bespottelig Tale om Pligt og Salighedes Fortjeneste, om den dydige Mand, den redelige Sandhedens Lærer, Jesus". Det var Steffens' Forelæsninger, „de første han nogensinde havde hørt", som vakte Ahnelsen hos ham om en dybere og rigere Livsanskuelse; Steffens' livsfulde begeistrede Foredrag mere endnu end Talens Indhold lærte ham at føle Begeistringens og Ordets vidunderlige Magt saa stærkt, at han aldrig kunde glemme det. Da han havde forladt Kjøbenhavn og tilbragte nogle Aar som Huuslærer paa Gaarden Egelykke paa Langeland, kastede han sig med Iver over Studiet af den nyere tydske Litteratur og beskjæf-

*) J. P. Mynster, Meddelelser om mit Levnet, 1854. S. 150-54.
**) N. F. S. Grundtvig, Nytaarsnat 1811 Fortalen S. 15.

tigede sig fornemmelig med den schellingske Naturphilosophi. Til samme Tid aabnede Ohlenschlægers „Nordiske Digte" første Gang hans Øie for den nordiske Hedenolds kraftige Storhed, og med en digterisk Phantasies hele Ild hengav han sig til de Indtryk, der fuldkommen opfyldte ham. Under sit Ophold paa Landet stod han ganske ene med sin glødende Begeistring, men han vandt derved Ro til Selvstudier, og søgte med utrættelig Flid at komme til Klarhed over, hvad der endnu kun dunkelt gjærede i ham. Det var ikke nogen enfoldig og hjertelig Tilegnelse af Aabenbaringens Sandhed, Grundtvig kom til ad den Vei; Christendommens dybe poetiske Indhold sammensmeltede med hans Betragtning af de nordiske Gudesagn, og han søgte derigjennem at vinde den rette Anskuelse af Menneskenaturen, dens dybe Længsler og Savn saavelsom dens Bod og Opreisning. Medens Mynster gjennem en rolig Overveielse lidt efter lidt vandt en fyldigere Overbeviisning om Christendommens Sandhed, saa var den aandelige Gjæring hos Grundtvig langt stærkere; det var en fuldstændig Livsanskuelse han vilde vinde, hvori de dybeste Følelser, der bevæge Menneskehjertet, Kjærlighed til det jordiske og det himmelske Fædreland, kunde sammensmelte. Vistnok gjælder det dem begge, at med Aarene forandrede sig meget og klarede sig meget, men begges eiendommelige Aandsretning viser sig dog allerede i denne deres første Opvækkelse.

Imidlertid fortsatte Regjeringen, uden at ændse hvad der ogsaa endnu kun dunkelt gjærede i Tiden, den Bane, som den tidligere var slaaet ind i sin Styrelse af de kirkelige Anliggender. Ønsket om en fuldstændig Forandring i Kirketjenesten hørte endnu til Dagens Orden og reformatoriske Bestræbelser i den Retning, havde egentlig bestandig været fortsat, siden Bastholm fremkom med sit Forslag. Det blev allerede tidligere bemærket, at skjøndt dette Forslag ikke lige-

frem ledede til noget Resultat, saa var det dog ingenlunde uden praktisk Virkning, da den hele liturgiske Lovgivning fra den Tid af tabte sin forbindende Kraft, og enhver Præst begyndte at ændre Ritualet efter eget Tykke. Dette finde vi nu bekræftet, og det omtales allevegne som en bekjendt Sag, at mange Præster have efterhaanden tilladt sig Forandringer saavel i Formularerne ved Daab, Communion og Vielse, i de befalede Bønner til Søn- og Festdage osv. At sætte en Grændse for denne Vilkaarhed ved at gjøre de Indrømmelser, der maatte gjøres mod Tidens Fordringer, blev derfor hyppig nævnet som Bevæggrund til at fremskynde Indførelsen af en ny Liturgie. Hertil kom en anden Grund, der endnu hyppigere anføres, og det er den jævnlige Klage over at Kirkerne mange Steder stod næsten tomme, at Deeltagelsen for de kirkelige Handlinger allevegne tog af Dag for Dag. Den samme Klage var ofte tidligere bleven fremført ved lignende Leiligheder; dengang man arbeidede paa at erholde en ny tidssvarende Religionsbog og Psalmebog, blev det saaledes ofte nok sagt, at det var de gamle mystiske Begreber, der skræmmede Folk fra Kirkerne og dræbte det religiøse Liv. De attraaede Forandringer vare nu rigtignok iværksatte, uden at Virkningen svarede til Forventningerne og Klagen blev den samme. Men desto stærkere knyttede Forventningen sig nu til Ritualforandringen som det sikkreste Middel til at forlige Tidens Dannelse med Kirken. Den utrættelige P. O. Boisen, siden 1805 Biskop i Lolland, som fuldkommen deelte den Overbeviisning, lagde strax Haand paa Værket, og indgav s. A. sit „Forslag til Forbedring ved den offentlige Gudstjeneste“ som Manuskript til Cancelliet med det Ønske, at Skriftet maatte trykkes efter Collegiets Befaling, „paa det at tænkende Religionslærere, førend Sagen forelægges Hs. M., kunde faae Leilighed til at fremsætte

Betænkninger". Regjeringen gik ogsaa villig ind derpaa. Der blev nedsat en Commission bestaaende af Biskop Balle, Justitsraad, Assessor i det danske Cancelli, C. E. Lassen og Prof. Dr. Münter for at bedømme Forslaget og de indkomne Betænkninger. Forslaget skulde omsendes til alle Biskopper med Begjæring, at de Geistlige skulde afgive deres Betænkninger inden Sept. 1806, for at Commissionen kunde blive færdig med sin Indstilling inden Udgangen af dette Aar.*) Der var altsaa al Grund til at antage, at der virkelig var gjort en Begyndelse til en Ritualforandring, men naar det desuagtet ogsaa denne Gang glippede, saa havde dette tildeels sin Grund i Forslaget selv.

Biskop Boisens Forslag bar ganske Præget ikke blot af sin Tid men af sin Forfatters hele Individualitet. Man seer her, hvorledes han selv færdedes i sin Menighed, hvorledes han ganske havde levet sig ind i dens private og huuslige Forhold; men hvad der har et saa individuelt Præg, kan vanskelig blive almeengyldigt. „De Bønner og Formularer som i Forslaget indeholdes — skriver Stiftsprovst Clausen — mangle overhovedet den Aand, det Liv, den Fynd og Kraft, den Værdighed i Tanker og Udtryk, det Ophøiede, som Bønner og Formularer maa have, der, ved at høres i vore Templer, skulle formaae at hæve vort Sind over det Lave og Jordiske, at oplue vor Andagt .... Det platte, lave, til Emnet og Hensigten og Stedet saa lidet passende Hverdagssprog, der næsten heelt igjennem hersker i dem og stundum aldeles nedsynker til den snakkende Tone, kjeder, trætter, forvirrer, qvæler den fremstræbende Andagt".**) Det er denne jævne Gemytlighed, der giver Boisens Forsøg sit eiendomme-

---

*) Collegialtidende for 1805.

**) Fallesen, Theol. Maanedsskrift 1806. II. S. 552 fgd.

lige Præg til Forskjel fra det Bastholm tilsigtede med sit Forslag, eller Adler udførte i sin Agende for Slesvig og Holsteen. Desforuden stødte man i Forsøget ikke sjælden paa Snurrigheder, som Forf. anbefalede ved den Bemærkning, at han i Livet havde brugt dem med Gavn, men som dog umulig kunde blive almeengyldige; saaledes f. Ex. at ethvert Barn kort før Confirmationen skulde indgaae en skriftlig Pagt med sin Præst („Ikke uden Grund anbefaler jeg denne Handling. Flere Aar har jeg brugt den. Denne Pagt er endnu en Helligdom for Mange af dem. De gjemme og gjennemlæse den med Taarer" *); at der hver Søndag skulde indskrives et Skriftsprog paa en sort Tavle over Kirkedøren osv. Overhovedet var Forsøget fuldkommen vilkaarligt i sin hele Anordning, og man forbauses derfor ved leilighedsviis at støde paa Yttringer som denne: „Bør vi ikke vogte os for alt hvad mueligen kunde støde den gode Almue? Hvorfor ikke lempe os efter den?" **) ligesom ved at læse en Forsikkring som denne: „Vi ville blive ved den gamle Tro" ***) til samme Tid som kun ganske enkelte Udtryk endnu minde om det Gamle.

Alle disse Egenheder ved Boisens Forslag maatte hindre det i at vinde almindeligt Bifald selv blandt dem, der samstemmede med det i Grundbetragtningen; ja det vakte ikke engang nogen synderlig Deeltagelse, rimeligviis fordi de Fleste befandt sig bedre ved den halvveis anerkjendte, selvtagne Frihed. I Sammenligning med den overordentlig Opsigt, Bastholms Forslag gjorde tyve Aar tidligere, og den Masse af Flyveskrifter, der i den Anledning fremkom, var det kun lidt

---

*) P. O. Boisen, Plan til Forbedring ved den offentlige Gudsdyrkelse. S. 194.

**) Smstds. S. 22.

***) Smstds. S. 17.

hvad man nu havde at bemærke ved Boisens Forsøg, og det uagtet dette var ledsaget af en officiel Opfordring. Fallesens „Theologiske Maanedsskrift“ for 1806 foruden „Minerva“ og „lærde Efterretninger“ indeholde omtrent alt hvad der ved denne Leilighed kom for Lyset; Fallesen selv og Pavels, dengang Slotspræst i Christiania, gik udførligst ind paa Forslagets Enkeltheder i den Tanke, at der dermed virkelig var gjort en Begyndelse til en fuldstændig liturgisk Forandring, men meest afgjørende for dets Skjæbne var det udentvivl, at Boisens gamle Ven, en Mand, hvis Stemme havde saa megen Vægt som Stiftsprovst Clausens, udtalte sig bestemt derimod. „Boisens Bog gjør hans Hjerte Ære. Men bedømmer man den som man bør, efter det Diemed, i hvilket den er skreven, da nødes man til at nægte den sit Bifald. De Udarbeidelser, den indeholder, ere som liturgiske Mønstre aldeles ikke, hvad de burde være. De ere i det Hele mislykkede, og i den Grad feilfulde at de ere ubrugbare. Nødigen erklærer jeg dette at være min Overbeviisning, saa meget nødigere, som jeg i mange Aar har baaret og stedse skal bære en udmærket Høiagtelse for Forfatteren og oprigtig Hengivelse til ham . . . . Men deraf at jeg erkjender hans Fortjeneste som Præst, følger ikke, at jeg erkjender hans Kald til at reformere vor Liturgie. At han dertil intet Kald har; har han selv ved sin Plan imod sin Villie beviist“.*) Ingen havde vel udtalt sig saa haardt som Clausen gjør det i de anførte Ord, men noget udeelt Bifald havde Boisen ingensteds fundet, og Forsøget faldt derfor hen af sig selv, da man med Aaret 1807 fik andet at tænke paa end at reformere Liturgien.

De Stemmer vi hidtil have hørt, vare imidlertid alle

*) Fallesen, Theol. Maanedsskrift 1806. II. S. 551 fgd.

enige i at en Forandring var nødvendig, men dog var der ogsaa ved denne Leilighed enkelte, der hævede sig til Forsvar for det gamle Ritual. „Vi bør — meente Jens Hornsyld, dengang residerende Capellan i Randers — taknemmelig ære og bruge, hvad vi have fra hine Tider, da Religionen var Menneskene mere vigtig end nu, at vi ikke bortkaste det, fordi det har Mangler“.*) Af større Betydning var det, da Pastor J. P. Mynster i sin første theologiske Afhandling: „Om den foreslagne Forandring i den offentlige Gudsdyrkelse“ udtalte sig ikke blot imod det omhandlede Forslag, men ogsaa imod den hele theologiske og kirkelige Betragtningsmaade, hvoraf det var fremgaaet. Derfor erklærede H. G. Clausen ved at bedømme alt hvad der hidtil var skrevet om Forslaget: „Mindre enig er jeg med Pastor J. P. Mynster, forsaavidt han giver sig Mine af at ville forsvare Palæologien, og lægger Biskop Boisen til Last, at han ikke nøie nok holder sig til Systemet og Fortidens forældede mystiske Sprog“. Hvad der bevæger Clausen til denne Anke ere Ytringer som efterfølgende, hvor Forf. forekaster Samtiden fuldkommen Mangel paa Fasthed og Holdning i sin religiøse Overbeviisning: „Bønner og Formularer skulle være Udtrykket af Menighedens Tro; maaskee er det just i denne Henseende, man finder Forandring nødvendig. Men hvilken er nu denne Menighedens Tro? den christelige? Vi vide hvor mange Betydninger dette Ord har laant; er ikke Alt hvad hertil henhører rystet i sit Inderste? . . . Hvor mange Mennesker have endnu Tro? hvor mange kunne sige hvad de tro? og hvor mange kunne mellem de Fragmenter, de løselige eller tomme Ord, de fremføre, anvise Sammen-

*) J. Hornsyld, Tanker angaaende den offentlige Gudsdyrkelse. 1806.

hæng? De, der ledede den Tænkemaade, hvoraf vor nuværende Liturgie er et Udtryk, havde dog sikkert et System; kan man rose det samme om dem, der lede den Tænkemaade af hvilken den nye skal være et Udtryk? og søger man endnu om Grundvolden, hvor vil man da bygge, hvis man allerede begynder, uden i Luften? . . Det saa mange Gange misbrugte Ord, den aldrig noksom paaberaabte Moralitet er ogsaa dette Skrifts Løsen. Det er vanskeligt at gribe dette glatte versatile Væsen, og holde det fast, medens man kan spørge det af hvilken Aand det er. Kun disse faae Ord forarge man mig ikke! Betænker dog vel dette: i saa mange Aar ere vi gaaede frem, og hvor megen, hvor megen Oplysning er ikke udbredt, hvor er ikke alting blevet praktiskmoralsk, smukt og populært! og under Eders Hænder — I klage det selv — forsvinder tillige Religiøsitet og Moralitet! I ere selv saa meget forandrede fra de forrige Tider, men I Menneskenes Lærere, ere I kun forandrede til det Bedre, hvorfor er det da skeet saa anderledes med Eders Lærlinge?"*) Den rolige Klarhed, den halvt skjulte Ironi, der gaaer igjennem denne Afhandling, vidner om at Mynster allerede dengang havde naaet den indre Modenhed og den Sikkerhed, der altid har givet hans Stemme særegen Vægt. — Grundtvigs første theologiske Afhandling „Om Religion og Liturgie", der fremkom ved samme Leilighed, lærer os at kjende Forfatteren i hans gjærende Ungdomstid, hvorved „den store Revolution, som Menneskenes Begreber i de sidste ti Aar ere undergangne" udvikles i en skarp Modsætning til den herskende Tankegang. Forsoningens Hemmelighed var for ham det egentlige Midpunkt i al Religion, eller Gjenoprettelsen af det oprindelige, rene, ved Synden for-

*) Mynster, Blandede Skrifter I. S. 314 fgd. 323. 337.

styrrede Gudsforhold. „Uden at vise os, hvorledes Striden var indkommet i Menneskets Natur, eller hvorledes den kunde ophøre, paalagde de nyere Theologer os ved et kategorisk Imperativ at udrydde den Deel af vort Væsen, der stod deres Sætninger i Veien, og saaledes med Tiden vorde reen Intelligents . . . . Dette kaldte de Jesu rensede Religion, og vistnok var den renset for alt det Religiøse, som udmærker den, thi her er intet høiere Liv i Tidens Ophav, ingen Længsel efter dets Fornyelse, ingen Forbindelse mellem Jord og Himmel, uden Moralens Kjæde, der selv skal stige fra neden af opad. Ahnelsen af Tilværelsens Usselhed og det Eviges Herlighed kaldtes Sværmerie, der neppe burde taales i Digterens Mund, og Mennesket blev til en Jette, der med sin Haand, hvis han vilde, kunde forandre Stjernernes Gang, og, ledet af den blotte Forstand, vandre med stadige Skridt paa Himmelens Bue“.*) Det var denne Opfattelse af Religionens Væsen, der bragte ham til at erkjende det Dybe i de hedenske Gudesagn, blandt hvilke især den nordiske Asalære fængslede hans Betragtning; og det var denne, der ledede ham til, i den skarpeste Modsætning til den herskende Betragtning, at nævne Daaben og Nadveren som Midpunktet i den kirkelige Gudstjeneste. „Ved Daaben gjordes (i den apostoliske Tid) Mennesket deelagtigt i den skete Forsoning, antoges til en Jesu Christi Tjener, og indviedes saaledes til Religion. Nadveren var Culminationspunktet for det Poetiske i Liturgien, thi her berørte Mennesket det Høieste og Helligste, mod hvilket han stræbte . . . . Intet kan derfor være daarligere end den Paastand, at Liturgien skal skride frem med Tiden, da den tvertimod uafhængig af samme, ene bør rette sig efter hvad den skal udtrykke, Nærmelsen til det Evige, og kan, naar den

*) Fallesen, Theol. Maanedsskrift 1807. I. S. 166 fgd.

engang passer, ligesaalidt forandres som Religionen selv. Mon det ikke være en dunkel Ahnelse af denne inderlige Harmonie mellem Liturgie og Religion, der lader Almuen i hiin see dennes Forandring"?*) Det Nye og Eiendommelige, den dristige Oprindelighed i den her udtalte Anskuelse, vakte nok strax nogen Opmærksomhed, men man tillagde dog i Øieblikket hverken den eller Mynsters Afhandling videre Betydning, da det Forslags Skjæbne, der havde fremkaldt dem, allerede iforveien var saa godt som afgjort.

Foruden rituelle Ændringsforslag var det stadig Almueskolevæsenet, der sysselsatte Regjeringen. For at Tilsynet med Skolerne paa Landet kunde blive nøiagtigere end hidtil, blev der foretaget en Forandring i den geistlige Styrelse, der ellers siden Reformationen havde bestaaet omtrent uforandret, da der nemlig ved Frd. af 17 Juni 1806 blev oprettet Amtsprovstier rundt om i Landet. Efterhaanden som de gamle Herredsprovstier blev vakante, skulde disse gaae ind, og deres Forretninger overdrages til Amtsprovster, med Undtagelse af den geistlige Skiftejurisdiktion, der ifølge Geistlighedens saakaldte Privilegier fra 1661 havde hørt under Provsterne, og rigtignok voldt disse mange Bryderier, men ogsaa været deres væsentligste Indtægt; den blev nu ved Frd. af 5 Dec. 1806 henlagt under den verdslige Øvrighed. Ogsaa med Hensyn til Beskikkelsesmaaden skete der ved den Leilighed en Forandring, da Præsternes gamle Valgret, der havde holdt sig fra Reformationstiden af, nu forsvandt, og de nye Amtsprovster beskikkedes ligesom alle andre Embedsmænd umiddelbart af Regjeringen. Hvad der egentlig skulde opnaaes ved denne hele Forandring, er vanskeligt at sige; det var Klagen over, at Bispens Tilsyn med hele Stiftets Skoler

*) Fallesen, Theol. Maanedsskrift 1807. I. S. 171 fgd.

ikke var tilstrækkeligt, som foranledigede den, og man seer det ogsaa nok, at til Amtsprovster gjerne valgtes saadanne Præster, der havde interesseret sig for Seminariers Oprettelse eller dog for Skolevæsnets Forbedring; men dersom det var den eneste Grund, maatte det synes mere hensigtssvarende at udvide de gamle Herredsprovsters Tilsynsret over Skolerne, end at beskikke nye Amtsprovster, hvis Tilsyn med hele Amtets Skoler næsten altid maatte blive ligesaa vanskeligt som Biskoppens. — Samtidig hermed foregik en anden Forandring i samme Retning, der imidlertid var mere forberedt og derfor kom mindre uventet, da allerede Bastholm stærkt havde anbefalet den. Ved Reskr. af 29 Juli 1805 blev nemlig de residerende Kapellanier i de fleste Kjøbsteder ophævede efterhaanden som de bleve ledige, og istedenfor dem ordinerede Katecheter beskikkede (Reskr. af 1 Juli 1808), der som ordinerede Mænd skulde gaae Sognepræsten til Haande, men iøvrigt kun være de første Lærere ved Borgerskolerne, saa at altsaa disse Embeders Indtægter væsentlig tilfaldt Skolevæsnet, og den Aftensangstjenesten, Kapellanerne hidtil havde besørget, for Fremtiden faldt bort. — Fremdeles vedblev man med at nedlægge Degnekaldene paa Landet (Prov. Regl. af 10 Oct. 1806 jfr. Frd. af 29 Juli 1814), hvad man allerede tidligere havde begyndt paa, for at fordele Indtægterne mellem Sognets Skolelærere og Kirkesangere; men de uheldige Aaringer hvorunder Forandringen skete, bidrog ikke lidet til at Øiemedet forfeiledes, saa at Skolen i det Hele vistnok snarere tabte end vandt ved Salget af Degnejordene. — Det var dog fornemmelig Oprettelsen af Amtsprovstierne, der sysselsatte den offentlige Opmærksomhed, saa at det endog kunde siges, at „af alle Forandringer, der siden Reformationen har truffen den danske Kirkestat, har

ingen været saa overraskende og uventet"*). Muligviis laae Grunden til denne Forandring blot deri, at man vilde bringe Ligelighed ind i den geistlige og verdslige Bestyrelse; saaledes som Lolland og Falster nogle Aar tidligere (1803) af den Grund var bleven adskilt fra Fyens Bispestol; men man saae gjerne noget mere deri. „Et almindeligt Rygte har talt om, og taler endnu stundum om, at der er tænkt paa Bispeembedernes Afskaffelse; — skriver G. L. Baden, dengang Landsdommer i Odense*) — efter Manges Erfaring kunne Biskoppernes geistlige Forretninger meget vel besørges af Amtsprovsterne, ja endog hurtigere og nøiagtigere." Denne Yttring fremkaldte bestemt Indsigelse fra flere Præster, men udentvivl have vi her Grunden, hvorfor den nye Indretning i det Hele mødte en saa almindelig Uvillie blandt Geistligheden, fordi man meente at Amtsprovsterne ikke blot skulde afløse de gamle Provster men ogsaa Bisperne, og Bispenavnet havde dog endnu for god Klang i Geistlighedens Øren til at de skulde ønske det borte. Dette bragte man i Forbindelse med Beskikkelsen af de ordinerede Katecheter, og saae deri en Begyndelse til at gjøre alle Præster til Skolelærere, en Sag, der ogsaa ofte havde været paa Bane. Hvorvidt dette virkelig har været en Plan, eller det kun var et Rygte, lader sig vanskeligt afgjøre, og vist er det, at det stemmede godt med Tidens Tankegang, medens det paa den anden Side er let forklarligt, at den geistlige Stand, skjøndt mange af dens Medlemmer nok i Theorien kunde forsvare lignende Anskuelser, dog blev betænkelig ved at see dem praktisk virkeliggjorte.

Havde man først tabt Kirkens evige Formaal af Sigte

*) Fallesen, Theol. Qvartalskrift 1809. II. S. 1 fg.
**) Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn 1811. Nr. 1.

og istedenfor det sat en almindelig Stræben efter at fremme Menneskevel, saa maatte ogsaa Bedømmelsen af den præstelige Embedsgjerning blive en anden. Hvad man ventede af Præsten var ikke blot, at han skulde være virksom for Skolevæsnet, men at han i alle Retninger skulde være Almuens Veileder og Tilsynsmand. Den egentlige Kirketjeneste kunde umuligt optage ham saaledes som tidligere; baade var Tjenesternes Tal i Aarenes Løb betydelig forringet, og derhos søgte man allevegne paa egen Haand at afkorte Tiden for Kirketjenesten saa meget som vel muligt, deels af Princip, for ikke at trætte Tilhørerne, deels ogsaa for sin egen Magelighed. Til Gjengjæld blev Præsterne altid mere brugte i mangehaande forskjellige Forhold som en Slags lokal Politiøvrighed; Fattigvæsnet blev altid mere indviklet; man forlangte deres Bistand ved Udskrivning til Krigstjenesten, ved Sundhedspleien o. desl. Derfor regnedes ogsaa gjerne saadanne Mænd til Standens hæderligste Medlemmer, der holdt prompte og nøiagtige Lister og Regnskaber, der virkede ved Tale og Skrift for Agerdyrkningens Forbedring, for Udbredelsen af Kartoffelavl, Biavl, Linnedvæveri og al Slags Huusflid. Sligt blev fra Regjeringens Side forsaavidt krævet, som der ved Frd. af 10 Juni 1810 lovedes de Kandidater fortrinlig Adkomst til Befordring paa Landet, som kunde fremvise Anbefalinger fra den landøkonomiske Professor ved Universitetet, og der kan neppe være Tvivl om, at man ogsaa i danske Kirker jævnlig har hørt i disse Aar Prædikener over slige praktiske Emner.

Det var en sørgelig Tid der oprandt for Danmark med Kjøbenhavns Bombardement 1807, og den derpaa følgende Krig. Forfærdelse og Gru havde grebet alle danske Mænd ved Efterretningen om den frygtelige Voldsdaad, som under den langvarige daadløse Krig gik over i sløv Ligegyldighed eller

Forsagthed. Uden tvivl bidrog denne Fædrelandets Nød til at fremskynde Skiftet paa Sjællands Bispestol. „Svækket omsider ikke blot ved overspændt Arbeide, men af mangefold tilstødende Kummer — skrev N. E. Balle — fandt jeg mig uskikket til at bestride mit Kald med tilbørlig Nidkjærhed, og efterdi at Mand er til for Embedet og ikke Embedet for Mand, befalede ufravigelig Retskaffenhed at ansøge om Entledigelse." Hans sidste Embedshandling var det d. 8 Mai 1808 at indvie i Trinitatis Kirke (da Frue Kirke dengang laae i Gruus) Prof. Dr. Fr. Münter til sin Eftermand, og han traadte fra, hædret af Alle, af sin Konge Frederik VI, der ogsaa for Fremtiden ønskede at beholde ham som sin Confessionarius; af sit Stifts Geistlighed, der gjennem Stiftsprovst Dr. Fr. Plum bevidnede ham sin Paaskjønnelse*). N. E. Balle havde dengang allerede i flere Aar tabt sin Indflydelse, og havde flere Gange tænkt paa at træde fra, førend han virkelig udførte sin Beslutning. Den nye Biskop Fr. Münters Virksomhed kan heller langtfra siges at være gjengribende, men dog manglede den ikke sit eiendommelige Præg, og især i de første Aar sporer man den ikke blot i Sjællnads Stift men i hele Kirken. Det Eiendommelige ligger ikke deri, at Rationalismen med ham kom til Magten, thi det var allerede skeet i Balles Tid, hvad man ogsaa seer deraf, at Mænd af denne Skole allerede dengang indtog Bispestolene rundt om i Landet, og Münter selv var egentlig ikke nogen skarpt udpræget theologisk Charakteer. Men han var en lærd Mand, som forstod at skatte boglig Kunst og Videnskabelighed; at fremkalde eller om man vil at fremtvinge denne blandt Landets vordende Præster saavelsom blandt den geistlige Stand overhovedet, var derfor et stadigt Hovedformaal for

*) J. Møller, Balles Levnet. Theol. Bibl. XII. S. 237 fgd.

hans Bestræbelser. Som Kirkehistoriker havde han megen Interesse for alt hvad der havde gammel kirkelig Hævd, og følte sig særdeles tiltalt af den pompøse Høitidelighed, hvormed især den romersk-katholske Kirke vidste at omgive de kirkelige Skikke. Uden selv at kunne kaldes stolt eller forfængelig, holdt han meget af at lade den biskoppelige Værdighed træde frem med en vis Glands, hvorom blandt andet de i hans Tid saa hyppige encycliske Hyrdebreve vidne, og søgte i det Hele, hvor der gaves Leilighed, at gjenoptage gamle Former og Skikke, som han da anvendte paa sin Viis. Det er som sagt især i de første Aar denne Münter's eiendommelige Stræben træder stærkest frem.

For de theologiske Candidaters praktiske Uddannelse for Prædikestolen var der nok tidligere sørget, i de senere Aar meest ved Balles og siden ved Clausens private Bestræbelser; men Münter søgte at give dette en fastere Form, en bestemt offentlig Charakteer, og fik derfor ved Reskr. af 13 Januar 1809 i det Øiemed Pastoralseminariet oprettet, bestemt til at optage tyve Candidater. H. G. Clausen vedblev fremdeles at være Hovedmanden, især efter at han 1811 ved Fr. Plums Udnævnelse til Biskop i Fyen var bleven Stiftsprovst, og ham blev det overdraget som tidligere at holde Foredrag over Homiletik og Katechetik, forbunden med praktiske Øvelser, hvori der skulde gives Candidaterne Anviisning til en ordentlig Behandling af Texten samt til en logisk rigtig Disposition. Foruden disse Hovedforedrag skulde der ogsaa læses over Psychologi og Kirkeret; det første blev overdraget til Øllgaard dengang Provst i Castellet, det sidste til Assessor A. S. Ørsted. — For at sikkre sig imod at Candidaterne i Ventetiden glemte hvad de havde lært ved Universitetet, blev det paalagt dem (Reskr. 14 Juli 1810) at indgive aarlig en theologisk Afhandling til det Stifts Biskop, hvori de opholdt

sig, og tillige søgte Münter at give den saakaldte Bispeexamen, der gaaer kort forud for Overtagelsen af Embedet, større Betydning eller idetmindste større Høitidelighed ved at faae udvirket (Reskr. af 13 Jan. 1809), at den herefter i Sjællands Stift blev foretaget *in consensu ministerii Hafniensis.* Der omtales ogsaa eet Exempel paa at der blev nægtet en Candidat Ordination, fordi han befandtes meget uvidende*), men at dette Exempel blev det eneste, viser noksom, at Prøven snart ikke fik mere at betyde end tilforn. — Til samme Tid foregik der ved Frd. af 3 Juni 1809 en væsentlig Indskrænkning i den private Kaldsret til geistlige Embeder, men det skete neppe efter Münters Tilskyndelse, og støttede sig overhovedet slet ikke til kirkelige Motiver. Der var ikke Tale om ved den Forstaltning at raade Bod paa stedfindende Misbrug, men kun om at hævde Kongens Majestætsret, hvorfor Forordningen begynder med at udtale den Grundsætning, at „Valget af de Mænd, til hvilke det betroes at være Folkets Lærere, kun tilkommer Regenten". Væsentlig kan denne Indskrænkning ikke kaldes, fordi de adelige Herremænds tidligere Kaldsret (*jus vocandi*) blev forandret til en Forslagsret (*jus proponendi*), thi denne Forandring blev i Virkeligheden kun en Form, men fordi den fastsatte ufravigelige Regler, hvorved den under visse Eventualiteter atter tilfaldt Kongen. Alle offentlige Stiftelser og disses Bestyrelse skulde strax give Afkald paa den, og dette gjaldt Universitets-Consistoriet, som man ellers maatte ansee for meest competent til at udøve den, medens derimod de adelige Frøkenklostre i Sjælland og disses Bestyrelse beholdt den paa Grund af disse Stiftelsers særegne Privilegier.

Dog det var ikke blot de vordende Præsters videnskabelige Uddannelse, der laae Münter paa Hjerte, han søgte at vække

*) Fr. Münters Levnet, Tidskrift for Kirke og Theologi. II. S. 377.

den samme Interesse hos Stiftets Geistlighed. De gamle Landemoder eller Bispoppens aarlige Sammenkomst med Stiftets Provster havde i mange Aar været uden al aandelig Betydning, da man der kun afhandlede trivielle Regnskabssager. Allerede i Pietismens Tid havde man ofte tænkt paa at opfriske dem for at betjene sig af dem som Middel til at fremme den religiøse Opvækkelse; Münter søgte ogsaa paa sin Viis at tilvende dem større Interesse ved til de sædvanlige Forretninger at føie theologisk videnskabelige Forhandlinger, og som han ved alt hvad han foretog sig først søgte kongelig Sanction, saaledes bleve disse Forhandlinger ved Reskr. af 20 Jan. 1809 formelig anordnede. Han haabede derved at samle til Landemodet alt hvad der fandtes i Stiftet af videnskabelig Dygtighed, for at de videnskabelige eller kirkelige Emner, der her bragtes paa Bane, atter kunde afgive Stof til Samtaler ved Præsters private Sammenkomst. Ligeledes interesserede han sig meget for Oprettelsen af et Stiftsbibliothek i den gamle Stiftsstad Roskilde, for at forsyne Præsterne med fornødne Hjælpemidler til deres Studier, og fik endog til dets Vedligeholdelse paalagt (Reskr. af 17 Jan. 1812) en bestemt aarlig Afgift. Han vilde gjerne fortsætte samme Plan endnu videre og opmuntrede derfor Præsterne til at anlægge Sognebibliotheker, for at ogsaa Almuen kunde vænnes til Læsning; dette blev iværksat paa flere Steder men ikke altid med samme Held, og det var ikke sjælden at Præsten havde Fortrædeligheder med sine Sognefolk i den Anledning, naar han vilde holde de unge Karle og Piger til Læsning. — De videnskabelige Forhandlinger ved Landemodet i Roskilde bleve virkelig i en Række af Aar førte med Liv og Interesse, og der var mange dygtige Mænd, som toge Deel i dem. Til de flittigste Medarbeidere hørte, foruden Bisp Münter selv, Pastor J. P. Myn-

ster, som derved først begyndte at vinde et Navn blandt Stiftets Præster, Provst Engelbreth, som derved fik Anledning til at fremlægge for Publikum Frugterne af sine orientalske Sprogstudier ved Udgivelsen af Bibelstykker i den overægyptiske, den basmuriske Mundart. Mynster forelæste her Tid efter anden følgende Afhandlinger: „Om fastsatte Texters Fortrin for frie"; „Om Justinus Martyrs Brug af vore Evangelier"; „Bemærkninger om den Kunst at prædike"; „Om Apostlen Petri første Ophold i Rom"; „Indledning til Brevet til Galaterne". Engelbreth meddeelte foruden Udbyttet af sine orientalske Sprogstudier, flere exegetiske Smaabidrag, og en kirkehistorisk Afhandling: „Arnold af Brescias Skjæbne og Læresætninger". De mærkeligste Bidrag, Biskop Münter her kom frem med, vare: „Den ældste Kirkes Forfølgelses-Historie i tre Stykker med Bilag", og „Sandsynlige Tillæg til Christi Lidelses Historie af Evangelium Nikodemi". Ogsaa N. F. S. Grundtvig tog, medens han var personel Kapellan hos sin Fader i Udby, Deel i disse Forhandlinger, og forelæste her, foruden en lille Betragtning „om Geistlighedens Videnskabelighed"*), et Udtog af sine „Roskilde Riim". Et Udvalg af hvad der saaledes blev foredraget, hvorved dog ingen af Grundtvigs Arbeider bleve medoptagne, udkom samlet i et periodisk Skrift: „Sjælland Stifts videnskabelige Landemode-Forhandlinger" udgiven af Amtsprovst P. H. Mønster, og Provst V. K. Hjort (siden F. C. Gutfeld) i tre Bind 1812—20, der altsaa indeholder mange grundige og værdifulde Arbeider, men allerede længe forend Tidskriftet blev sluttet, var Interessen for denne Sag betydelig kjølnet. I Fyens Stift begyndte man strax, endnu i Biskop Hansens Tid (Reskr. af 5 Mai 1809), at følge det i Sjælland givne Exempel, og da

*) J. Møller, Theol. Bibl. V. S. 39—59.

nogle Aar efter Frederik Plum blev Stiftets Biskop (1811), der vel ikke var nogen udmærket Lærd, men dog besad stor Interesse for boglig Syssel især for Studiet af Klassikerne og Pædagogiken, søgte han med Iver at opmuntre sit Stifts Præster til Deeltagelse. Ved de videnskabelige Forhandlinger ved Landemodet i Odense, paatog Biskoppen sig at give hvert Aar en Udsigt over den theologiske og pædagogiske Literatur i Tydskland og Danmark, der siden blev trykt; fremdeles fik Plum i Odense By et Stiftsbibliothek oprettet, nærmest til Præsternes Brug, dog ikke ganske efter samme Plan som i Roskilde, da det kun blev samlet ved frivillige Gaver, uden at erholde nogen fast aarlig Kapital. I Lolland og Falster interesserede Biskop Boisen og adskillige andre Præster sig meget for Sagen, og nogle Aar senere (Reskr. af 15 Jan. 1813) fik man ogsaa her videnskabelige Forhandlinger i Gang; men i Jylland vilde det aldrig ret lykkes, endskjøndt Amtsprovst J. Stockholm i Viborg Stift interesserede sig meget derfor, og selv gjorde Begyndelsen med en exegetisk Afhandling: Esaias 5te Kapitel, udarbeidet for Geistlighedens lærde Beskjæftigelser i Viborg Stift*). For fuldstændig at følge Sjællands Exempel udkom der ogsaa i nogle Aar: „Videnskabelige Forhandlinger ved Fyens Stifts Landemode" udgivne af Fr. Plum i tre Hefter 1816—19, hvortil Pastor J. Paludan-Müller i Kierteminde leverede adskillige ret mærkelige Bidrag, og fremdeles „Videnskabelige Forhandlinger ved Lollands-Falsters Stifts Landemode" udgivne af en Komitee, dog kun eet Hefte 1818, hvori Pastor Rasmus Møller i Kjøbelev havde den væsentligste Andeel.

Det stadige Thema, der idelig forhandledes ved disse Møder baade i Roskilde og i Odense var Forslag til Ritu-

*) J. Møller, Theol. Bibl. IV, S. 304.

alets Forandring. De Forhandlinger desangaaende, som Biskop Boisens Forslag havde fremkaldt, vare vel blevne voldsomt afbrudte ved Bombardementet og den derpaa følgende almindelige Forvirring, men egentlig ikke afsluttede, og man søgte derfor nu at tage dem op paany, saameget mere som den Kommission, der i den Anledning var nedsat, endnu bestod, forsaavidt den ikke var formelig ophævet. Münter bragte i Roskilde selv Sagen paa Bane ved at forelæse en Afhandling „Om nogle Hovedegenskaber ved en god Liturgi", hvorved han fik Leilighed til at udtale sin Forkjærlighed for den romerske Kirkes rituelle Pomp: „Den Høitidelighed, som den katholske Kirkes Gudstjeneste har, især ved sin pragtfulde Musik, vilde sandelig ikke vanzire den rene protestantiske Lære. Kirkens indvortes Beskaffenhed hører vel ikke egentlig til det Rituelle, men det gjør dog unægtelig et stort Indtryk paa dem, der forsamles i disse Bygninger for at tilbede Gud, og heri har den katholske Kirke et stort Fortrin for den protestantiske." *). Hvad Münter dermed havde bragt frem, blev atter grebet og fortsat af Andre, snart var eet snart et andet Punkt paa Bane, uden at det dog kom videre end til Discussion. Ikkun i een Sag søgte Münter at iværksætte sine Endringstanker, og det var i Ritualet for Bispevielsen, altsaa en Sag, der efter hans hele Tankegang maatte ligge ham meest paa Sinde. Han fandt nemlig den tidligere anordnede Form lidet svarende til Handlingens Høitidelighed, og fandt det upassende at den næsten ganske lignede Præstevielsen, endskjøndt dog disse Embeders Forskjelligheder burde ved selve Indvielsen tydelig lægges for Dagen. Støttet til disse Motiver henvendte han sig i en Skrivelse af 14 Mai 1811 til Cancelliet med Begjæring om at maatte anvende

*) Sjællands Stifts Landemode-Forhandlinger. I, S. 22.

et Ritual, som han selv havde dannet ganske efter den engelske og romersk-katholske Bispevielse; herved fandt han kun een Vanskelighed, at dertil nemlig udkrævedes Tilstedeværelsen af flere Biskopper, men denne meente han for det første let kunde hæves, saalænge Balle levede, da han saa kunde overvære Handlingen. Fremdeles ønskede han det gjort til fast Regel, at der til denne Handling indbødes med et latinsk Program, i hvilken Henseende han selv gjorde Begyndelsen med en kirkehistorisk Afhandling: *De schola Antiochena,* 1811. Det paalaae nemlig Münter den Sommer at indvie tvende Mænd, Fr. Plum til Fyens, Victor K. Hjort til Ribe Bispestol, og han erholdt strax den begjærede kongelige Tilladelse til ved denne Leilighed at bruge det af ham foreslaaede nye Ritual. Den kongelige Approbation gjaldt imidlertid kun foreløbig, hvad han selv havde ønsket, da flere Forandringer muligen for Fremtiden maatte ansees passende*). Det var Grunden til at det nye Ritual for Bispevielsen, der fra den Tid af stadig blev brugt, beholdt en halv privat Charakteer, indtil det offentlig stadfæstedes d. 12 Mai 1830 kort efter Münters Død, efterat have modtaget enkelte Forandringer. Den gamle kanoniske Regel, at der skulde være flere Biskopper tilstede, havde man atter opgivet, men derimod var den Bestemmelse kommen til for at forøge Høitideligheden, at Kapellanerne ved Frue Kirke skulde bringe Biskoppens Indbydelse ud blandt Byens Honoratiores. — Ogsaa den gamle Balle syslede stadig med rituelle Forbedringsforsøg, men da han nu gjennem sit hele Liv havde talt og skrevet saameget derom, vilde han helst begynde med den praktiske Udførelse. Han fik kongelig Tilladelse til fra Nytaarsdag

*) Münters Brev tilligemed Cancelliets Indstilling om den Sag findes i Kultusministeriets Archiv.

1811 at maatte i Vartou verelviis til Høimesse eller Aftensang indrette Gudstjenesten efter sin egen Plan, der blev trykt hefteviis under Navn af „Forsøg til en forbedret Indretning i den offentlige Gudstjeneste“ 1811. Blandt de Forandringer, han her havde foretaget sig, var den meest iøinefaldende, at Alteret blev flyttet ud fra Væggen, for at Præsten kunde faae sin Plads bagved det, altid vendt mod Menigheden, en Sag, han lagde megen Vægt paa, da det forekom ham meget upassende at Præsten vendte Ryggen til Menigheden under Altertjenesten. Desuden brugte han nye Bibeltexter og nye Kollekter, der dog omtrent vare holdte i de gamles Tone; men hans Forsøg vakte kun liden Opmærksomhed, og fandt endnu mindre Bifald; man smilede ad det som Særheder hos den gamle Mand*).

Mere gjennemgribende tegnede en anden Plan til at blive, der var lagt an paa deels at reformere deels at gjenoplive den gamle Lovgivning for Kirketugten. Det var en Plan, som navnlig Stiftsprovst H. G. Clausen altid havde virket for, og nægtes kan det jo ikke, at den fuldkomne Mangel paa kirkelig Tugt, til alle Tider maa ansees for Statskirkens aabne Saar, men Maaden, hvorpaa man dengang tænkte at læge det, var reent udvortes ved at gjøre Kirken til en moralsk Politianstalt. For at give Sagen behørig Eftertryk skulde begge Rigers, Danmarks og Norges Førstebiskopper handle i Forening, og Biskop Münter indgav i Forening med Biskop Bech i Christiania under 24 Febr. 1812 en Forestilling til Cancelliet desangaaende, hvori der stærkt udtaltes Fornødenheden af nye Love for Kirketugten. „Vel ere ikke — hedder det heri — alle disse Love mere passende for Tidsalderen; Tidernes Aand har været mægtigere end

*) J. Møller, Balles Levnet. Theol. Bibl. XII. S. 290 fgd.

de; den har først begyndt med at ringeagte og forglemme dem, og da dette var skeet, har den haanet Religionen selv . . . . . Kirkelige Politilove ere af absolut Nødvendighed til Vedligeholdelse af god Orden, offentlig Sædelighed, den offentlige Gudsdyrkelses Værdighed, af selve Statsreligionen, — og det til ingen Tid mere end i vore Dage, i hvilke saa mange af Menneskehedens vigtigste Baand ere slappede eller sønderrevne". Da dette Brev ikke strax gjorde sin Virkning, gjentog Münter det samme i et andet af 7 Nov. s. A. med endnu stærkere Eftertryk: „Det er bydende Nødvendighed at sætte Grændse og Dæmning mod den altid videre om sig gribende Frækhed og Letsindighed, at hævde den offentlige Gudstjenestes Anseelse, Søndagens Ære, Kirkelovenes Myndighed og dermed tillige Samfundets Fred og Lyksalighed." Han foreslog derfor en Revision af vore Kirkelove, „paa det at Geistligheden kan vide hvad den har at rette sig efter i alt hvad der angaaer Kirketugt". *) Der blev da ved kgl. Reskript af 12 Mai 1813, efter Cancelliets Indstilling nedsat i det Øiemed en Kommission, bestaaende af Juristen, Etatsraad A. S. Ørsted, og begge Kjøbenhavns Provster, Clausen ved Frue Kirke og Gutfeld ved Holmens. Som det pleier at gaae, tog denne Kommission i de første Aar med stor Iver fat paa sit Arbeide; den satte sig i Forbindelse med alle Landets Biskopper, henvendte sig til forskjellige berømte Theologer og Jurister i Tydskland, for allevegne at indhente Raad og Betænkninger; men dermed var ogsaa Iveren kjølnet. Det gik da denne som mangfoldige andre Kommissioner, at den vel blev ved at bestaae forsaavidt den ikke blev formelig ophævet, men ellers lod den forgjæves vente paa Frugterne af sin Virksomhed, og det uagtet den

*) Begge disse Breve findes i Kultusministeriets Archiv.

endnu 1823 fik et nyt Medlem, da efter Gutfelds Død hans Efterfølger A. K. Holm tillige fik Ordre til at indtage hans Plads i Kommissionen. Stiftsprovst Clausen, som af Naturen var en meget energisk Mand og som her netop var kommen ind paa sit Yndlingsemne, var utilfreds med denne Uvirksomhed, og formaaede i Aarenes Løb et Par Gange sine Collegaer til at lade høre fra sig. Ved Reformationsfesten 1817 indgik saaledes efter Clausens Tilskyndelse Kommissionen med et Forslag om Forandringer i Daabens, Nadverens og Brudevielsens Ritual, da „Formularerne for disse Handlinger ikke ere heelt igjennem af den Beskaffenhed, at det ved en ny Lovgivning kan gjøres Præsterne til Pligt at holde sig dem efterrettelige“, og det „paa den anden Side ikke kan udtrykkelig tillades Præsterne efter eget Behag at holde sig til Formularerne, eller afvige fra dem“.*) Dette Forslag, der altsaa støttede sig til de samme Motiver, der idelig fremførtes da Boisens Forslag var under Forhandling, blev imidlertid uden al videre Virkning, og det var først mange Aar derefter under ganske andre Forhold, Kommissionen gjentog sin Begjæring, hvad vi siden ville komme til nærmere at omtale.

Førend vi fortsætte Skildringen af de almindelige Foranstaltninger maa vi lidt omstændelig dvæle ved en enkelt Tildragelse, der hvor ubetydelig den end kan synes, da den kun angik Bedømmelsen af en Kandidats Dimisprædiken, dog afgiver et mærkeligt Vidnesbyrd om Datidens kirkelige Tilstande, og den har for den følgende Tid faaet en ganske særegen Betydning, da den paagjældende Kandidat var N. F. S. Grundtvig. Efterat han i Sommeren 1808 var vendt tilbage til Kjøbenhavn, fortsatte han med fordoblet Iver Studiet af Nordens Hedenold, og det var som han i

*) H. N. Clausen, H. G. Clausens Eftermæle. S. 51. 53.

Fædrenes store Idrætter fandt en Bod for Danmarks daværende Forsmædelse, i Fædrenes dybsindige, dunkle Gudesagn en Erstatning for Tidens kolde, hjerteløse Oplysning. Det var den nulevende Slægt, han stadig havde for Øie under al sin Syslen med Fortiden, og naar han da som Digter skildrede Synerne fra Hedenold, der henrev og begeistrede ham, da var det ikke for at lade Helteskyggerne gaae over Skuepladsen til ørkesløs Forlystelse, men som han idelig indskærpede, for at ryste Døgnets kraftløse Slægt ved at vise dem Fortidens Storhed, og vække dem til at følge Fædrenes Spor. Derfor kunde og vilde han ikke lægge det an paa en kunstnerisk afrundet Fuldendthed, men som Oldtidens Skjalde sang for at opildne Kjæmpernes Mod, saaledes drev hans altid gjærende og grublende Aand ham til, uden at spørge om hvorvidt det tækkedes Publikum, at lade sine Kvad lyde som en Anklage mod Tidens Vanart. Allerede som nordisk Digter var han derfor i Modsætning til sin Samtid, men endnu skarpere blev denne, da han optraadte som Prædikant. Ved Studiet af Naturphilosophien var de Indtryk, Christendommen alt fra Barndommen af havde gjort paa ham, atter bleven levende, og det var dens dybe Tanke-Indhold han søgte at gribe og udgranske ved at dvæle ved Betragtningen af dens Gjenspeiling i de nordiske Gudesagn som en Levning af det tabte Gudsbillede; men Studiet af Nordens Oldtid betragtede han som sin egenlige Gjerning, og det laae ham dengang fjærnt at tænke paa en præstelig Virksomhed. Dette var hans Fader meget imod, og da han inderlig ønskede sin yngste Søn til Medhjælper i Embedet paa sine gamle Dage, var det af Føielighed mod Faderen, han for at gjøre det første Skridt, i April 1810 holdt sin Dimisprædiken i Regenskirken, der blev af afgjørende Betydning for hans følgende Liv.

Under Forberedelsen til denne kom han alvorligere end

nogensinde før til at tænke paa de kirkelige Tilstande, alle Barndommens fromme Indtryk paatrængte sig ham paany, og han greb dem med sin Sjæls hele Ild og Kraft, saa at hans Tales Emne blev en Overveielse af det Spørgsmaal: „Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Huus?“ Den bittre Klage, der allerede ligger i selve Spørgsmaalet, gjenlød gjennem den hele Prædiken. „Herrens Evangelium gik fra Slægt til Slægt, Tiderne fremrullede det med sig, og selv vi, som bygge saa høit udi Nord, vi, der fødtes mere end sytten Aarhundreder efter at de Læber blegnede, som fjernt i Østen forkyndte det glade Budskab, selv vi have annammet det af vore Fædre, og skulle gjennem Børn og Børneborn nedsende det til de sildigste Slægter. Vi skulle, men gjøre vi det ogsaa? trænger Jesu hellige Navn fra den bedende Faders og Moders Læbe ind i Barnets Øre og Sjæl, fremstilles og prises Frelseren i vore Forsamlinger som Guds Herligheds Glands og Jorderigs Soel? Sønderknusende er det at maatte nægte det, men nægtes maa det. Som en Lyd uden Værd og Betydning høre de Yngre iblandt os Jesu Navn almindelig nævnes, ja stort maa vi kalde det, naar de kun høre det saa, naar det ei kommer til dem, svøbt i Bespottelse og Haan. Og nu vore Kirker, jeg siger vore, thi Christi ere de ei længer, hvad høres vel der? heelt ofte forfængelig Snak om alskens Smaating paa Jord, og kommer det høit da brammende Ord og kløgtige Taler, men idel Lærdomme som kun ere Menneske-Bud. Herrens Ord er forsvundet af hans Huus, thi naar det og lyder, er det ikke det som høres, ikke det som udlægges og indskjærpes, det maa lade sig forvende og bruge til hos de Enfoldige at styrke Menneskers Mening“ ... „Lader os gange ind i de Christnes Forsamlinger, og høre hvad det er, som skal være stærkere end Herrens Ord! lader os dømme om disse en-

kelte Dyder og Laster, udtværede i Sprogets Vand, kunne stille Sjælens Tørst, om disse opløftende Betragtninger over Livets Sysler og disse Klogskabens Raad kunne gribe Mennesket i hans Inderste, virke Afsky for Synden og opvarme Hjertet til hellig Idræt!" ... „Ere vi derimod selv Christne, føle vi os gjennemtrængt af den Overbevisning, at Jesu Christi hellige Lære, udsprunget af høiere Rod, ene mægter at neddæmpe Forstandens ængstende Tvivl, trøste det kummerfulde Hjerte, og lede Mennesket stadig gjennem Fristelse og Gjenvordighed paa Retfærdigheds og Helligheds trange Sti; o da lader os ei mismodige spørge: hvem troer vort Ord? men tillidsfulde udbryde med Apostelen: Troen kommer af Hørelsen, og Guds Ord er det, som skal høres! Lader os mandigen svinge dette Ordets kraftige Sværd mod Synd og mod Vantro, uden at agte paa Tidens letsindige Spot, uden at frygte for deres Medynk, som tro sig at være kloge! lader os med den Følelse, som kan gjennemgløde Hjerterne, forkynde Folket det trøstende Evangelium, og selv stirrende mod Himlen, hvortil Herren opfoer, stræbe at vinde Borgere for hans Naades Rige*)"!

Denne Prædiken, hvis mærkeligste Steder her ere meddeelte for at oplyse de følgende Forhandlinger, havde Grundtvig paa sædvanlig Viis indsendt til sin beskikkede Censor, Prof. P. E. Müller, ledsaget af følgende Forord: „Min høiærv. Dommer ville tillade mig den Bemærkning, at denne Prædiken ikke er saaledes som jeg vilde holde den for en blandet Forsamling, men saaledes som jeg i Regenskirken i Overværelse af nogle faa Kyndige kunde holde den. Upassende forekom det mig, og umueligt var det mig der at tale som om jeg stod for en Menighed, der samledes til fælles Andagt

*) Grundtvig, Bibelske Prædikener 1816. S. XIX. XXVIII. XXX.

og Opbyggelse". Prof. P. E. Müller deelte vistnok ingenlunde de i Prækenen udtalte Anskuelser, men mild som han var af Naturen, og aaben for alle ydre Indtryk, havde aabenbart den Overbeviisningens Varme og Kraft, hvormed den unge Kandidat talte, i Dieblikket henrevet ham, og han gav Prædikanten et meget hæderligt Vidnesbyrd, hvilket bidrog til, at Grundtvig besluttede at udgive sin Prædiken i Trykken. Han tilegnede den sin gamle Fader som en af de Præster, „der ikke havde fornægtet sin Frelser", og forklarede i et Forord, hvad der havde bragt ham ind paa dette Emne. „Da den Uskik har taget Overhaand, at theologiske Kandidater holde deres Prøveprædiken i tomme Huse, saa har Prædikanten kun tvende Kaar, og begge onde; thi enten maa han kold oplæse sin Tale for de tomme Stole, eller han maa stande med fremhyklet Varme og udregnede Gebærder ... Jeg tog da den Beslutning, at udsige hvad jeg i ensomme Timer, naar jeg grundede paa Slægtens Trang og Ordets Forkyndelse, talte med mig selv. En saadan Prædiken men ogsaa kun en saadan, kunde jeg holde med inderlig Varme, naar kun Een var tilstede, paa hvem jeg ønskede at virke, og min Dommer var villig nok til at føie mig. Jeg udgiver denne Prædiken, ei fordi jeg troer den er, hvad efter min Følelse ingen Prædiken bør være, et Veltalenheds Konstværk; men fordi den indeholder, hvad jeg ønsker at sige lydelig til alle dem, som med mig attraae det hellige Lærerembede". Den udgivne Prædiken vakte strax en ganske ualmindelig Opmærksomhed, hvad Grundtvig efter sin gjentagne Forsikring slet ikke havde ventet: „I mine Dine var den det Ubetydeligste, jeg havde skrevet, og som jeg lod trykke, fordi unge Forfattere heller gjemme Smaat i Literaturen end i Pulten." Da der strax mellem Folk ymtedes om, at han ved at udgive denne Prædiken havde brudt et sin Censor givet Tilsagn,

indrykkede han strax et Avertissement i en af Kjøbenhavns Aviser for at gjendrive denne Paastand. Det varede heller ikke længe, forend den blev oversat paa Tydsk, og en navnkundig tydsk Forfatter, der var bleven graa under Kampen mod Tidens Vantro, Jung Stilling, hilsede den med hjertelig Glæde: „Denne herlige unge Mand gad jeg kjende og trykke til mit Hjerte ... Herren velsigne ham og bevare ham paa Sandhedens Vei. Saadanne Mænd trænge vi nu til".

Hvad der mere end noget andet bidrog til at henlede Opmærksomheden paa den unge Kandidat og hans djærve Vidnesbyrd, var den Forbittrelse, som denne Prædiken vakte mellem mange af Kjøbenhavns meest anseete Præster, og skjøndt de Skridt, som de foretog sig imod den, aldrig bleve offentliggjorte, saa kom det dog snart ud i løse Rygter, og Sagen blev Gjenstand for almindelig Omtale i alle Kredse. Som den egentlige Hovedmand for denne Anklage nævnes i Almindelighed H. G. Clausen, dengang endnu residerende Kapellan ved Frue Kirke, og med ham forenede sig daværende Stiftsprovst Fr. Plum, foruden Præsterne ved Helliggeist Kofod og Bull, samt ved Petri tydske Kirke Manthey og Paisen. Der fortælles, at den gamle Fabricius ved vor Frelsers Kirke, da en Opfordring om at tiltræde Anklagen kom ham til Hænde, skal have svaret tørt og spydigt: „Fabricius føler sig ikke truffen"; men iøvrigt var mellem dem, der havde understrevet den, Manthey en Mand, der ellers i den Tid gjaldt for orthodox. Disse sex Præsters Klagebrev af 29 Mai 1810 strømmede over af Harme og Bitterhed: „I denne udgivne Dimisprædiken har Hr. Kand. Grundtvig været forvoven og skamløs nok til med rene Ord at sige om os Religionslærere tilhobe, at vi ere samvittighedsløse, feige, af Hovmod forblindede Sandhedens og Religionens Forrædere, nedrige Hyklere og forsætlige Folkebedragere ... I Form af en

Prædiken og hvad værre er af en Dimisprædiken, har Hr. Grundtvig her ladet trykke et aabenbart Skandskrift mod den hele Stand af Religionslærere ... Vi have troet, at vi ikke kunde forsvare at lade dette Skandskrift hengaae upaatalt ... Vel faaer Skriftet ved at paatales en Vigtighed og Navnkundighed, som det med Hensyn til dets urimelige Indhold ikke fortjener, men Taushed fra vor Side synes med Føie at kunne lægges os til Last og mistydes ... Vi have derfor nu gjort det kongelig danske Kancelli opmærksomt paa denne Dimisprædiken, der vist ikke har sin Lige, og overlade til Samme at bestemme, hvorledes med den bør forholdes"*). Kancelliet blev ved denne Klage bragt i en ikke ringe Forlegenhed, da man paa den ene Side nødig vilde støde Præsterne, og dog heller ikke godt kunde gjøre den paagjældende Prædiken til Gjenstand for en retslig Undersøgelse, saameget mindre som den allerede havde modtaget en theologisk Professors gunstige Vidnesbyrd. Da Talen var om en Prøveprædiken henvendte Kancelliet sig til Universitets-Direktionen, under hvem Pastoralseminariet sorterede, og søgte at indlede Sagen ved at afæske saavel det theologiske Facultet som Sjællands Biskop Betænkning om, hvad der videre kunde være at gjøre. Det theologiske Facultet, som dengang bestod af C. F. Hornemann, P. E. Müller og J. Møller, maatte føle sig meget ubehageligt stillet i denne Sag, da et af dens Medlemmer allerede havde afgivet sin Censur, og søgte i sin Betænkning af 8 Juli saavel at bedømme den paaankede Prædiken paa den efter sit Skjøn skaansomste Maade, som at afvise Præsternes Klage, men pegede tillige hen paa den Vei, man kunde slaae ind, hvorved Grundtvig kunde komme til at und-

*) Brevet findes i Kultusministeriets Archiv i Pakken „Om Kand. N. F. S. Grundtvigs Dimisprædiken 1810".

gjælde uden enten at støde Præsterne eller Censor, nemlig ved at anke ikke over Prækenens Indhold men over dens Udgivelse. „Talens Hovedsætninger ere allerede ofte af indsigtsfulde Theologer blevne udviklede. Det var nemlig en Følge af de theologiske Videnskabers Regeneration, at den protestantiske Kirkes lærde Theologer maatte fra d. 18 Aarh.s Midte især henvende Opmærksomhed paa at rense og berigtige det System, deres Forgjængere havde opført. Idet saaledes deres Bestræbelse ved første Øiekast snarere syntes at gaae ud paa at nedrive end paa at opbygge, maatte det foraarsages ved den Mennesket saa naturlige Eensidighed, i Forbindelse med Tidsalderens Frivolitet, at mange af de yngre Religionslærere hellere dvælede ved Gruset af den nedfaldne Bygning end selv stræbte at grundfæste sig en ny, der kunde trodse Tidens Angreb. Flere af den protestantiske Kirkes Lærde have ogsaa erkjendt det Skadelige i denne Tidsalderens Retning og søgt at virke mod samme ... Talens Hovedsætninger maa efter denne Fremstilling af Planen ansees passende efter dens Tilhøreres Trang, der vare vordende Religionslærere .... Derimod mene vi, at Kand. Grundtvig visselig fortjener Daddel, fordi han ved Trykken offentliggjorde denne Tale, og derved igjen har forskjertset den Roes for Skjønsomhed, som han ved Anvendelsen af den for disse Tilhørere kunde siges at have fortjent ... Hvad nu altsaa Klagen angaaer, da med al Agtelse for de Bevæggrunde, der have ledet dens Forfattere, kunne vi ei undlade at yttre vor Uovereensstemmelse med dens Hovedøiemed ... Naar en Moralist afmaler en Tidsalders Stemning, naar han f. Ex. skildrer Tidernes overhaandtagende Forlystelsessyge, mener han derfor ikke, at hver og een er nedsænket i det samme Fordærvelsens Svælg. De christelige Kirkefædre og alle Tiders Moralister have tilladt sig slige almindelige Skildringer, hvis Undtagelser den

sunde Menneskeforstand maatte tilsige. Ligesom det nu aldeles ikke af Forf.'s almindelige Yttringer nødvendig følger, kan det heller ikke med overveiende Rimelighed antages, at hans Hensigt skulde have været med Prækenens Udgivelse at nedværdige Prædikanternes Stand ... Efter disse Omstændigheder forekommer det os, at, om Kand. Grundtvigs Forhold ved i Trykken at udgive sin Dimisprædiken skulde synes at fortjene nogen Anke, han dog ei burde indstævnes for Domstolene, men snarere vorde Gjenstand for en Irettesættelse, ifald ikke hans herved følgende Erklæring endog derfra skulde befri ham". Den paaberaabte Erklæring af 5 Juli gik ud paa, at "det aldrig var eller kunde være hans Hensigt ved hans Dimisprædikens Udarbeidelse, Holdelse og Udgivelse at fornærme eller nedværdige enten den geistlige Stand eller enkelte Individer" *). — Biskop Münters Betænkning af 8 Sept. er langtfra saa skaansom som Professorernes, og han mener i Sagen selv at maatte give Præsterne fuldkommen Medhold. "Den Opmærksomhed, denne Sag har vakt opfordrer til ligesaa sindig som upartisk Behandling. Det kan ikke andet end glæde hver den, som har Ærbødighed for Religionen, at en Gjenstand, som for faa Aar siden, da fremmed Exempel havde smittet mange af vore Medborgere med en høi Grad af Irreligiøsitet, var bleven betragtet med største Ligegyldighed, nu finder saa megen Deeltagelse, og har i en Tid og i en Stad, hvor Gjenstandene for den offentlige Opmærksomhed verle næsten daglig, kunnet vedligeholde sin Nyhed i saa lang en Tid. Men paa den anden Side er det sørgeligt at maatte erfare, at en ung vel med Talent begavet men ingenlunde moden Mand er ubeskeden og ubesindig nok til

*) Facultetets Betænkning, tilligemed Grundtvigs Erklæring er meddeelt af J. Møller, Nyt theol. Bibl. XV. 1829. S. 266-81.

ved sin første Fremtræden paa Talerstolen at udbryde i Bebreidelser mod dem, hvis Embedsbroder han attraaer at vorde. Sagen er tillige bleven meget delikat, da denne Prædiken er bleven censureret af en Prof. Theologiæ, og efter Rygtet en meget ærefuld Dom om den er bleven indført i det theol. Facultets Distinktions-Protokol". Efter denne almindelige Indledning, gaaer Biskoppen over til at udtale sin Formening om Sagens videre Behandling. „Denne Prædiken kan ei frikjendes for at indeholde Anklage mod Geistligheden, ... men et andet Spørgsmaal er unægtelig, hvad der vil være at foretage i denne Sag... Min private Dom om denne Prædiken er vel meget forskjellig fra Censors, thi jeg betragter den som en tom Declamation uden bestemte Ideer og uden Orden; men desuagtet maa jeg finde det betænkeligt, hvis det theol Facultets Censur blev underkjendt... Jeg kan derfor paa ingen Maade tilraade nogen offentlig Behandling. En Proces vilde blive en Skandal for hele den protestantiske Kirke, og tillige vorde et vigtigt Argument for Kirkens Fjender. Og hvo skulde vel bedømme *punctum controversiæ?* hvorledes skulde Beviserne føres fra begge Sider? ... Alligevel bør denne Sag ei ganske hendysses. En stor Mængde agtværdige Mænd ansee sig fornærmede, og ingen fordomsfri Mand vil nægte, at Hr. Grundtvigs Fremgangsmaade har, for at bruge det allermildeste Udtryk, været saare ubeskeden af en ung Mand, der neppe har hørt op at være Lærling, og nu fremstaaer i en Prøveprædiken som Zelot i den Skoles Aand, der begynder at udbrede sig overalt, ei til Baade for den protestantiske Kirke, da Mysticismus er dens Grundvold ... Jeg kan efter bedste Skjønnende ikke raade til andet end at behandle Sagen som en Disciplinær-Sag, at fordre Grundtvig enten som Candidat for Biskoppen eller som Alumnus paa Valkendorphs Kollegium for Consistoriet, og der give ham

en skarp og alvorlig Irettesættelse"*). — Efter at have læst de tilsendte Betænkninger var Universitets-Direktionen, som dengang bestod af O. Malling og Moldenhaver, snart færdig med sin Dom. Den var fuldkommen enig med Biskoppen i, at der maatte gjøres noget, da den unge Grundtvigs Færd øiensynlig kun var beregnet paa at vække Opsigt; den var fremdeles enig med Biskoppen i, at Sagen maatte behandles som en Disciplinær-Sag, og da den Paagjældende var Alumnus paa Valkendorphs Kollegium maatte Consistoriet ansees for hans nærmeste Foresatte; men angaaende Irettesættelsens Form maatte den give Facultetet Medhold, nemlig at holde sig ikke til Prækenens Indhold men kun til Udgivelsen, hvorved han havde brudt sit til Censor givne Tilsagn, der var den Forudsætning, hvorpaa Censor grundede sin gunstige Dom. — Da Grundtvig underhaanden var bleven underrettet om hvad der var i Gjærde, krænkede det ham dybt, at han i en Sag, hvor han havde handlet som Mand af Hjertets fulde Overbeviisning, skulde paa Grund af sin tilfældige Stilling som Alumnus paa Valkendorphs Kollegium behandles som Umyndig, og for at ungaae det indgik han under 31 Oct. med en Ansøgning direkte til Kongen. „Dersom jeg troes at have forseet mig — skrev han heri — er det min allerund. Begjæring, at jeg da maa tiltales og dømmes efter min Konges og mit Fødelands Love. Allern. Konge! Som enhver Skribent, der ene følger sin indvortes Stemme og sætter sig med Kraft mod Tidsalderens herskende Vildfarelser, maa jeg nødvendig af mange miskjendes, men jeg vover at bede paany, at min Sag maa vorde offentlig behandlet efter Loven". — Da han derfor saa Dage efter den 5 Nov. indstævnedes for Consistoriet for at modtage den omtalte Irettesættelse i begge

*) Münters Betænkning findes i Cultusministeriets Archiv.

de høie Collegiers saavel Universitets-Direktionens som Cancelliets Navn, vægrede han sig ved at give Møde i Henhold til den Ansøgning, han havde indgivet til Kongen, og som han først maatte afvente Svaret paa. Denne Vægring forbedrede ikke hans Sag i hans Foresattes Øine. Skjøndt Præsterne ikke udtrykkelig havde sagt, hvad de egentlig krævede som Opreisning, saa fremlyste det dog af hele Anklagens Tone, at hvad man ventede, var intet mindre end et udtrykkeligt Forbud imod at Grundtvig nogensinde oftere besteeg en Prædikestol. De høie Collegier kunde derfor mene netop at have udviist en særdeles Skaansomhed imod ham, som de nu fra hans Side slet ikke fandt paaskjønnet. De saae i hans Vægring et yderligere Beviis paa, at hele hans Færd kun var beregnet paa at vække Opsigt; de gjentog, hvad allerede Münter havde sagt, Paastanden om, at det var urimeligt og usømmeligt, at gjøre en Sag af den Art, der stod i saa umiddelbar Forbindelse med Religionen, til Gjenstand for de borgerlige Domstoles Kjendelse, og Resultatet blev at hans Begjæring til Kongen blev lagt til Side. Han mødte da den 5 Jan. 1811 for Konsistoriet, der efter høiere Ordre gav ham tilkjende: „At fordi han imod sit Løfte havde givet denne Prædiken i Trykken og ved nogle Anmeldelser i de offentlige Blade røbet den Hensigt at gjøre Opsigt, saa modtog han herved en Irettesættelse derfor" *). Saaledes var man da kommen til Ende med denne mislige Sag, men selve Irettesættelsens Form var rigtignok saa uheldig som den kunde være, da det Avertissement, der forekastedes ham, ikkun indeholdt en Oplysning om, at han ikke havde afgivet noget Løfte, der berøvede ham fri Raadighed over sin Prædiken.

„Grundtvigs Dimisprædiken gav Kjøbenhavns Geistlighed

*) Efter Original-Dokumenterne i Cultusministeriets Archiv.

Anledning til at protistuere sig", bemærker J. P. Mynster ved at omtale denne Sag*), men Grundtvig kunde umuligt tage sig den saa let; han var dybt rystet ved dette uventede Angreb, der truede med voldsomt at afbryde hele hans fremtidige Livsbane. Det var ikke blot den Uret, han personlig maatte lide, der krænkede ham, men dette Angreb aabnede hans Øine for Statskirkens daværende Tilstand, da de der vitterlig afveeg fra Statskirkens Lærdom, endog turde forsøge paa at lukke Prædikestolen for enhver Røst, der med Kraft og Varme vilde tale dens Sag. „Nu, nu, da det skulde stemples til borgerlig Brøde — skriver han mange Aar derefter**) — blot litterært at beklage den gamle Christendoms Forfald, ja nu maatte Blodet vel engang koge selv i de koldeste Kar hos en fribaaren poetisk Natur, hos Sønnen af Balles Svoger, ... der en liden Stund var dreven med Strømmen fra hans Barndoms Tro og Kjæmpe-Drømme, men var, da Alvorstimen slog, vendt tilbage, havde i Historien skuet den gamle Christendoms Triumph gjennem Tiderne, havde i hine Danmarks Dødskamps tunge Dage dybt følt hvad ham fattedes, men nu hartad glemt det over nordiske Kjæmpe-Drømme — hvad Under, at han pludselig vaagnede i Gru, i Forfærdelse, i glødende Harme, da det end ikke maatte være ham tilladt, naar han i Drømme besøgte den faldefærdige Kirke med sine Fædres Grave, at offre den, og deres Ihukommelse, og de Graahærdede, som forgjæves søgte deres Tro og deres Trøst hos de unge Præster, at offre det alt en Taare, som jeg end mindes grant randt uvilkaarlig, og faldt paa Pa-

---

*) Mynster, Meddelelser om mit Levnet. S. 191.

**) N. F. S. Grundtvig, Om Religionsfrihed (Slutning af en Afhandling i Theol. Maanedsskrift 8te Bind). Undertrykt af Censor. 1828.

piret, da i min Drømme-Prædiken Øiet faldt paa disse. Denne Taare, den første ret fromme jeg i mange Aar havde fældt, den kunde jeg umueligt angre, om den end skulde blive Kilden til mange bittre, og selv nu, da den er blevet det, da kun Han, som tæller Stjernerne, kan tælle Taarerne, som i femten Aar nedrandt paa disse blege Kinder og paa de fleste Bøger jeg har skrevet, selv nu være det langt fra mig, som Menneske som Christen og som Præst at angre min første Taare, eller klage over hvad den kostede". — Legemlig saavelsom aandelig havde den Spænding, hvori han tilbragte Sommeren, voldsomt angrebet ham, og under denne stærke aandelige Gjæring var det at Evangeliets Lys i sin fulde Styrke gik op for ham. I en lille Digtsamling „Nytaarsnat" 1811 udtalte han hvad der var foregaaet i ham, og bemærker om det Forord, der indledede Samlingen: „Dette er egentlig ingen Fortale til de efterfølgende Smaadigte, men udgjør meget mere i Forening med dem, Fortalen til mit følgende Liv". Havde tidligere Philosophi og Poesi smeltet sammen i Eet med hans religiøse Overbeviisning, saa sondrede de sig nu bestemt fra hinanden: „Det faldt mig (tidligere) for tungt at tage Fornuften fangen under Troens Lydighed; jeg vilde selv udgrunde, hvorfor Christendommen var sand og selv da jeg erkjendte Umueligheden heraf, kostede det mig dog Overvindelse, offentlig at bekjende, at jeg ei om det Usynlige havde nogen Vished, som var min egen". Det var et Brud med den schellingske Naturphilosophi, og den deraf udspringende speculative Opfattelse af Christendommen, der saaledes var foregaaet i ham, og han vilde udtale dette ligefrem, for at „det maatte tjene til Advarsel for dem, som tro, at de ere Christne, naar de dele den falske Ærbødighed for Christendommens Hemmeligheder, som nogle af de nyeste Philoso-

pher stille til Skue" *). Derfor dømte han nu om sin meget omtalte Dimisprædiken, da han anden Gang udgav den i Trykken: „for skarp var den ingenlunde, men meget for lempelig, for fattig paa Aand og Kraft, fattig paa Liv og Salvelse, ikke fri for tomme Rhetor-Vendinger, ei heller fri for Ubillighed ved at give Præsterne al Skylden, som om Præsterne ikke netop skikkede sig i Tiden" **). Havde den efter hans egen Dom været en Klage, saa blev hans følgende Prædiken en Anklage.

Foreløbig forlod han imidlertid atter Kjøbenhavn. Formelle Vanskeligheder havde bevæget hans gamle Fader til at resignere, og altsaa opgive Planen om at faae Sønnen til Kapellan; men ved gamle Biskop Balles Mægling blev det atter forandret, Faderen beholdt Embedet, og N. F. S. Grundtvig ordineredes til hans Kapellan i Foraaret 1811. Her klarede det sig altid mere for ham hvad hiin „Nytaarsnat" bebudede. Den næste Prædiken han udgav drøftede det Spørgsmaal: „Hvorfor kaldes vi Lutheranere?" (1812) foranlediget ved Efterretningen om Fr. V. Reinhards Død, Præst og Professor i Vittenberg, og helliget hans Ihukommelse, „den sidste ægte luthersk-kristelige Mand mellem Tydsklands navnkundige Lærde". Den udkom kort efter i en (temmelig maadelig) tydsk Oversættelse, og blev ligesom Dimisprædikenen hilset af Jung Stilling, der i sit Tidsskrift „Der graue Mann" d. 29 Stykke skrev: „Det er igjen en Kjærneprædiken! Folk rynker Næsen over, at en ung Mand træder saaledes frem, men naar de Gamle tie, maa vel de Unge raabe, hvis de har Mod. Herren sagde til Jeremias: Siig ikke, jeg er for ung — og en Mand, hvis Læber Han

*) Nytaarsnat 1811. Fortale S. 16. 17.

**) Bibelske Prædikener 1816. Fortalen S. XXXII.

saaledes har berørt som Grundtvigs, han maa visselig tale!"
I disse Aar var det, han deeltog i Landemodets Forhandlinger i Roskilde, og blandede sig ikke sjælden i Dagbladenes Polemik, men fornemmelig sysselsatte han sig med Studiet af Verdenshistorien, for derigjennem at vinde det rette Syn paa Menneskelivet, dets Idræt og Stræben. Paa denne Vei mødtes han jævnlig blandt Fortidens Tænkere med Tyge Rothe, hvis Hovedværk „Christendommens Virkning paa Folkenes Tilstand" ogsaa havde til Hensigt at finde Traaden i Virkelighedernes Labyrinth, som Mange „flane hen over og tale om de smaa Aarsagers store Virkninger" uden at see Sammenhængen, uden at erkjende, at Historien er „en Kjede af store Begivenheder, alle heftede i hinanden, alle stemte til Eet". Ligesom Rothe saae Grundtvig i Historien det kraftigste Beviis for Christendommens Sandhed, da den er Kilden til enhver ædel og ophøiet Stræben i Videnskab og Kunst som i det virkelige Liv, og ethvert Folks Færd og Bedrift ligesom den enkelte Mands derfor kun kan sees i sit rette Lys og bedømmes paa den rette Maade, naar den sees i Forhold til den. Det var fra dette Synspunkt han udarbeidede sit første Forsøg til en Fremstilling af Menneskeslægtens Levnetsløb: „Kort Begreb af Verdens Krøniken" 1812, som han skrev i Udby efter de Hjælpemidler, han her kunde forskaffe sig uden endnu at kunne benytte Kilderne selv. Den Dristighed, hvormed han her udviklede sin Anskuelse, den skaanselløse Skarphed, hvormed han efter denne bedømte historiske Personer og Begivenheder, krænkede Mange, og fremkaldte et heftigt Sammenstød, som vi siden nærmere ville komme tilbage til.

Blandt de Smaafeider han dengang førte i Dagbladene maa vi dog omtale een, fordi den tydeligt viser, hvad Lærdom de fleste af Datidens Præster førte. Dengang de nye

Bisper for Fyens og Ribe Stifter vare udnævnte, var der en unavngiven Præst, der vilde give dem nogle gode Raad med Hensyn til deres Embedsførelse, og indledede disse med, at han som en gammel Mand, snart maatte vente at staae for Guds Domstol, „der uden Persons Anseelse snart skal betale mig efter mine Gjerninger, og retfærdigen tildele mig efter Fortjeneste". Grundtvig svarede den anonyme Raadgiver: „Er han virkelig en gammel Mand paa Gravsens Bred, da er han sandelig at beklage; dog han være gammel eller ung, falsk er hans Tro, om ellers den hellige Povel talte Sandhed; thi han siger jo, at alt er af Naade, og at Naade og Fortjeneste ei kan bestaae ved hinandens Side. Sandelig det gjøres haardt behov at raabe mange af Danmarks Theologer den Mindelse i Øret, som Tydsklands frimodige Reinhard gav sine Medbrødre paa Reformationsfesten 1800, den nemlig, at Retfærdiggjørelsen af Naade ved Troen paa Jesum er Hovedhjørnestenen i Luthers som i Evangeliets Lærebygning". Herimod tog en residerende Kapellan i Aarhuus Dr. Larsen til Gjenmæle: „Det er den hellige Skrifts udtrykkelige Lære og al sund Fornufts Lære, at vi skulle retfærdeligen faae efter vore Gjerninger ɔ: som vi have fortjent ved vore Gjerninger, enten det saa er godt eller ondt 2 Cor. 5, 10. Apoc. 20, 12 13. Altsaa ikke vee over den værdige Gamle, der ved Gravens Bred tør uden Frygt vente den, som skal give ham efter Fortjeneste. Hvis Retfærdiggjørelsen af Naade formedelst Troen paa Jesum ikke alene er en Læresætning hos Paulus, naar han disputerer imod de Jødiskſindede, men endog efter Hr. Grundtvigs Formening en Hovedhjørnesteen i Evangeliets Lærebygning, hvoraf kommer det sig da, at der i Evangelierne slet ikke tales derom, endogsaa da naar det første Bud fremsættes?" — Dr. Larsens Stykke var skrevet i en meget

haanlig overlegen Tone, og skjøndt Grundtvig derfor tøvede noget, blev han ham dog ikke Svar skyldig*); men mærkelig er den naive Sikkerhed, hvormed den Tids Præster røbe, at de aldeles ere uvidende om, hvad der ellers hører til den christelige Børnelærdom, Forholdet mellem Lov og Evangelium.

Vende vi os atter til Kjøbenhavn, saa maae vi ikke vente at træffe det her synderlig bedre. Hvad Universitetet angaaer, saa lærer man Tankegangen og Retningen i den Tids theologiske Foredrag at kjende af et Par akademiske Lærebøger fra Prof. P. E. Müller's Haand. Det er vanskeligt nøie at angive Grundanskuelsen i hans „Moralsystem" 1808, da det egentlig kun søger sin Styrke i skarpe og bestemte Definitioner af alle enkelte Begreber, samt i en vis systematisk Fuldstændighed, men væsentlig seer han dog i Christendommen kun en ny Morallov, og hvad der af og til gaaer uden derfor, er egentlig uforvarendes kommet ind ved Benyttelsen af et eller andet Skriftsted. Det er Pligtbegrebet, han her vil gjøre gjældende i sin Reenhed og Skarphed, ikke for, som Kant gjør det, derigjennem at komme ind paa det dogmatiske Gebeet, men fordi han mener dermed at have udtalt Christendommens væsentlige Indhold, at foredrage Pligterne, rensede for alle Egennyttens Tilsætninger og Sandselighedens Forvildelser. P. E. Müllers andet Skrift „Kristelig Apologetik" 1810 nævnes gjerne som hans theologiske Hovedværk; han søger heri videnskabeligt at sammenfatte hvad der gjennem det attende Aarhundrede under den naturalistiske Vantroes Stormløb blev fremført til Aabenbaringstroens Forsvar. Han erkjender altsaa, at Christendom-

*) Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn. 1811. Nr. 54 fgd. 65 fgd. 83 fgd. 1812. Nr. 40 fgd.

men støtter sig til en særegen Aabenbaring, og dermed altsaa at Jesu Forhold til Slægten er et væsentlig andet end alle andre Viismænds; men der mener han ogsaa, at den christelige Apologi maa tage sit Stade, og ikke forsøge paa med de Hyperorthodoxe atter at forskandse sig bag de overflødige Udenværker, hvilket kun vil forvolde nye Angreb og Farer. Omtrent det samme Stade indtog Jens Møller, der 1808 var bleven Münters Efterfølger i Facultetet, skjøndt han endnu mindre var bestemt Systematiker, men han besad en varm Følelse for det Religiøse og blev derfor altid mere og mere draget over til den supranaturalistiske Anskuelse. Uden egentlig i nogen Henseende hverken med Hensyn til Evner eller til Kundskaber, at være nogen udmærket Mand, kom han dog ved sin livlige Fremstilling, sin lette og raske Opfattelse til i disse Aar at øve en betydelig Indflydelse saavel ved Universitetet som i Litteraturen. Gjennem sit „Theologisk Bibliothek“, som han begyndte 1811 og fortsatte saa at sige, hele sin Levetid, helliget „Fædrelandets Religionslærere“ søgte han hos disse at vække Lyst og Interesse for deres kirkelige Gjerning, samt nære og fremme Sandsen for theologisk Videnskabelighed, ved at meddele den nyeste Videnskabs Resultater i en tiltalende let tilgjængelig Form. Han gjorde derved sit til at udbrede den sønderlemmende Bibelkritik, der med dette Aarhundrede mere end nogensinde tidligere paa alle Tydsklands Høiskoler gjaldt for uadskillelig fra ægte Videnskabelighed, og overhoved stod Tidsskriftet aabent for alle forskjellige Retninger, men selv søgte han dog i sine egne Bidrag at hævde Bibelens Myndighed og Christendommens Guddommelighed, saavidt det kunde skee uden at krænke hvad han ansaae for Videnskabens Fordringer, og uden i Livet at støde anseete og hæderlige Mænd.

Af større Betydning end den Indvirkning, der udgik fra Universitetet, blev det, at Præsten i Spjellerup J. P. Mynster 1811 kom til at afløse H. G. Clausen som Capellan ved Frue Kirke, da denne var bleven Stiftsprovst, og i ham skulde Kjøbenhavn atter faae en Prædikant, som den engang havde fundet i Chr. Bastholm, der i Besiddelse af Tidens hele Dannelse med sikker Takt dels ledede dels fulgte Tidens religiøse Udvikling. Havde Bastholm med en Dygtighed, et Talent, en Smag, som Alle beundrede, fulgt sin Tids Dannelse hen til det Punkt, hvor den maatte slaae over i fuldstændig Rationalisme, saa var det her Mynster forefandt sin Tid, og hans Livsgjerning blev det Skridt for Skridt at lede til en alvorligere og klarere Erkjendelse af Christendommen. Ogsaa han begyndte sin Prædikevirksomhed i Hovedstaden, hvad han allerede havde bebudet i 1ste Bind af sin ældre Prædikensamling (1809), med at fremsætte Theorien for sin Virksomhed; men sammenligner man Mynsters berømte Afhandling: „Bemærkninger om den Konst at prædike“ (1810) med Bastholms „Geistlige Talekonst“, saa bliver man let Forskjellen vaer. Her er ikke denne Fortabelse i den blotte Form, og skjøndt ogsaa han antager det at prædike for en Kunst, saa mener han dog ikke dermed den blotte Færdighed i at anvende de techniske Regler. „Ved et Kunstværk vil dog vel Ingen forstaae et kunstlet Værk, som træder frem med Prætension, som er bleven til uden Begeistring, kun med et koldt Hensyn til Reglerne . . . . . Skjøndt nu vel ingen Theori er istand til at oplive det kolde, eller fylde det tomme Hjerte, altsaa ikke er istand til at lære det Væsentlige, hvorpaa det kommer an, saa kan og bør dog Theorien betragte de Former, hvorunder det Hellige kan træde frem, ligesom det altid er Menneskets Interesse at forstaaeliggjøre sig for

sig selv og Andre over det, hvormed man er sysselsat." *) Allerede tidligere havde Mynster under Forhandlingerne om Boisens liturgiske Forslag udtalt sig temmelig skarpt mod den Tids Prædikemaade, meest dog betragtet fra Formens Side: „Hvad skal altsaa den Lærdom, der høres paa de hellige Steder? skal den helst stige ned, blive hængende i Menneskenes sædvanlige Forhold, snakke dem adskillige smukke Formaninger for om denne eller hiin enkelte Stilling, denne eller hiin enkelte Dyd? eller skulde den ikke hellere hæve dem op til sig, til det Himmelske, at skabe i dem et nyt Hjerte, hvoraf Virkningen da vilde kjendes i alle Forhold til alle Dyder?" *) I sin Afhandling om Prædikekunsten udtaler han sig vel aldrig saa skarpt, men det ligger dog deri, naar han sætter det som Prædikens Opgave, at udtale og skildre Fromhedslivet i i dets Heelhed og Fylde, uden at fortabe sig i Enkelthederne, eller udstykke Stoffet i særskilte Rubrikker som om det var af disses udtømmende Fuldstændighed, Talen skulde laane sin bevisende Kraft. „En Skildring af hvad der boer i et fromt Sind, dets Tro, dets Haab, dets Kjærlighed, dets Nøisomhed, Ydmyghed, Styrke, dets Sorg, dets Trøst, Glæde og Fred, hvorledes det betragter Verden, sig selv, sit Forhold til Gud — en saadan Skildring, hvo turde sige den at være uvirksom uden overbevisende Kraft, hvor langt den endog kan være fra Alt, hvad vi kalde Demonstration . . . . Man tage for sig, hvilken af de fortrinlige Prædikener man vil, da vil man finde, hvor lidet videnskabelige selv alle Slutninger og al Beviisførelse er ; . . . tidlig eller sildig vender Taleren

---

*) J. P. Mynster Om den Konst at prædike. Blandede Skrifter 1852 I. S. 86. fgd.

*) J. P. Mynster, Om den foreslagne Forandring i den offentlige Gudsdyrkelse. 1806. Blandede Skrifter I S. 324

sig til Samvittigheden, viser dem Tingen som den er, og spørger, om dette er godt eller slet" *). Det var fra denne Side en Anmelder af Mynsters ældste Prædikensamling i Dansk Litteraturtidende, formodentlig Udgiveren Prof. P. E. Müller selv, især roeste den, at Prædikanten virkelig talte Fromhedens Sag, uden som mange Præster at fordybe sig i en kold abstrakt Moral, eller vel endog at foredrage en egennyttig Klogskabslære, og anbefalede dem som fortrinlige „bibelske Prædikener eller Homilier", endskjøndt han rigtignok mente, at Forf. stundum havde taget sig det vel let med Anordningen af Stoffet, og fandt det ubegribeligt, hvorledes enkelte mystiske Udtryk af og til kunde slippe en saa selvtænkende Forfatter af Pennen. Mynsters Prædikener især fra disse Aar vare væsentlig moralske, men ved at afhandle sit Emne søgte han at vise den enkelte Dyds Sammenhæng med Aabenbaringen i dens Heelhed, og dermed godtgjøre dennes Fornødenhed for et ægte sædeligt Liv.**) Hans hele Prædikemaade kunde ikke vække øieblikkelig Opsigt, ja der gik endog Aar hen førend han tiltrak sig nogen almindelig Opmærksomhed. Man var saa vant til den hæftige Declamation og Gestikulation, som fremfor nogen anden Bastholm havde ført ind paa Prædikestolene, at man fandt Mynsters rolige og sindige Foredrag eenstonigt og trættende. De ivrige Rationalister blandt Præster og Kirkegjængere ankede nok over, at han atter forsøgte paa at bringe den gamle Dogmatik ind i Prædikener; men det anfægtede ham ikke, og han gik med sikkre Skridt sin rolige Gang. Væsentlig holdt han sig til at prædike Jesum som en guddommelig Lærer, som Lovens Fuld-

*) J. P. Mynster, Blandede Skrifter I S. 99. 100.

**) Jfr. J. Paludan Müller, Det Apologetiske i den mynsterske Prædiken. Nyt theol. Tidsskrift V. S. 124—28.

ender, og kom derved ikke i nogen bestemt Modsætning til de Bedre blandt Tidens Prædikanter; men han vilde tillige, hvad der længe var udraabt som en urimelig og farlig Lære, pege hen paa ham som en guddommelig Forløser og Frelser, der var bleven en Forligelse for al Verdens Synd. „Jeg veed vel — saa faldt hans Ord i en Prædiken netop om dette Emne — til hvilken uværdig, fordærvelig Trøst, Læren om Syndernes Forladelse ofte er misbrugt; men skal den derfor ikke høres? skulle vi derfor ikke sige, at den stærke den nidkjære Gud ogsaa er langmodig og af megen Miskundhed? O dersom Du selv har prøvet Angerens Bitterhed, dersom Du har seet dem, hvilke Selvbebreidelsen forfulgte uden Rast: da har Du ogsaa havt Leilighed til at kjende hvor umistelig den Lære er, at Jesus er en Forligelse for den hele Verdens Synd, at Straffen blev lagt paa ham, paa det vi skulde have Fred. Hjertet annammer denne Lære saa gjerne; men dersom det end skulde være at Forstanden ikke ganske kunde udgrunde den, skulde jeg derfor nægte, hvad jeg ikke kan Andet end antage som en af Christendommens Hovedlærdomme, hvad ogsaa min inderste Følelse ønsker at kunne antage derfor? Der er jo dog saa meget, hvorom jeg ikke tvivler, skjøndt det endnu i mange Henseender er en Hemmelighed for mig." *) Han anerkjender altsaa Forstandens Ret til at prøve og dømme, men er jeg derved kommen til at erkjende Aabenbaringens Fornødenhed, saa kræver han ogsaa, at jeg maa bøie mig under dens Myndighed i en Lærdom, som vel Forstanden ikke tilfulde kan fatte, men som Hjertet og Samvittigheden giver Vidnesbyrd. Selv den Maade hvorpaa Evangeliets væsentlige Indhold, Tilsagnet om Syndernes Forladelse, der længe havde været fortiet, her kommer frem, viser tilstrækkelig, at Mynster

*) J. P. Mynster, Prædikener. II. 1815. Andet Oplag S. 275-296.

ikke vilde lade det komme til nogen skarp Modsætning. Saaledes kunde han i Livet vedligeholde den venskabelige Forstaaelse saavel med Biskop Münter, med sin nærmeste Medarbeider Stiftsprovst Clausen som i det Hele selv med de øvrige rationalistiske Præster, uden derfor dog at lægge Dølgsmaal paa sin egen Overbeviisning. Netop paa denne Maade aabnede der sig en Vei for ham, ad hvilken han kunde skaffe sig Indgang, og det varer heller ikke længe, før hans Indflydelse bliver kjendelig.

For atter at vende tilbage til de almindelige Foranstaltninger saa bliver Oprettelsen af det danske Bibelselskab, der sysselsatte mange af Landets meest anseete Mænd i Forsommeren 1814, under de daværende Forhold en ret mærkelig Begivenhed, ikke just paa Grund af de statistiske Opgivelser af, hvormange Bibler Selskabet har udbredt, som ved den Stræben, der deri lægger sig for Dagen. De voldsomme og rystende napoleonske Krige, under hvilke ogsaa Danmark maatte bløde, vare bragte til en pludselig Ende, og efterat Freden var sluttet, paafulgte der en almindelig Slappelse i alle Forhold. Man tænkte kun paa at udfinde Midler til for Fremtiden at forebygge slige gruelige Udbrud, der havde vædet Jorden med Millioners Blod, bragt Danmark sin Undergang nær, opløst Europa i en almindelig Forvirring, og som det sikkreste Middel, det eneste Værn anbefaledes det nu fra alle Sider: atter at holde Bibelen i Ære. Der ligger derfor i Selskabets Oprettelse en Anerkjendelse af, at der maatte gjøres noget overordentligt for at modarbeide den almindelige Ligegyldighed og Vantro, og fremdeles den Erkjendelse, at skulde der virkelig udrettes noget, saa var det ikke nok paa sædvanlig tydsk Viis at indvirke paa Regjeringen og faae en Forordning bragt istand, om at enhver Confirmand havde under daglig Mulkt at anskaffe sig en Bibel, eller idetmindste et Ny Test.,

men man maatte paa engelsk demokratisk Viis see at vinde Deeltagelse for Sagen blandt Folk i Almindelighed. Nu blev vistnok snart de Møder, Selskabet i det Øiemed foranstaltede, ligesaa stive og kolde, som selve Bibeludbredelsen var et reent udvortes Middel, men desuagtet bliver det dog mærkeligt, baade at man vilde forsøge sig ad den Vei, og at man gjorde det for at holde Bibelen i Ære. Som et fjærnere Maal for disse Bestræbelser stod ogsaa det for mange Deeltageres Tanker ved en større Tilnærmelse at bane Vei for en fuldstændig Forening af alle protestantiske Kirker, forenede alle efter det store brittiske Bibelselskabs lysende Forbillede i Virksomheden for Bibelens Udbredelse. Det brittiske Bibelselskab, stiftet ti Aar tidligere 1804 og allerede dengang i fuld Virksomhed, var ikke blot Forbilledet for det danske, men gav ogsaa umiddelbar Anledning til dets Oprettelse. En af dette Selskabs virksomste Agenter, Pastor Henderson, havde nemlig i to Aar opholdt sig i Kjøbenhavn for at besørge Udgivelsen af en islandsk Bibel, og han benyttede tillige Tiden til at stemme formaaende Folk for Oprettelsen af et lignende Selskab for Danmark. Begyndelsen blev gjort derved, at der udgik en Indbydelse til Kjøbenhavns Beboere, underskreven af Biskop Münter, Etatsraad Thorkelin, Justitsraad Frost, Proff. P. E. Müller, Thorlacius, J. Møller, Brøndsted og Pastor Mynster, og som Følge heraf mødte der en talrig Forsamling i Frimurernes Sal d. 22 Mai 1814. Biskop Münter tog her Ordet, dvælede først ved Betragtningen af de „skjæbnefulde Tider, i hvilke Aarhundreders Erfaringer ere sammenbragte i faa flygtige Aars Øieblikke", og nævnede som den egentlige Kilde til al den Forstyrrelse „Ringeagt for det Hellige, dyrisk Sandselighed og Usædelighed af enhver Art"; han indrømmede, at Tidens Lidelser og Tryk allerede havde bragt Mange til alvorlig

Eftertanke: „ikke mere saa frækt som forhen spottes der over Religion og Sædelighed, og den i hine Dage paa saa mange Steder forsømte ja næsten glemte offentlige Gudsdyrkelse begynder dog igjen at øves mere end tilforn" — men for at det kunde skee i høiere Grad, anbefalede han Bibelselskabets Sag til de Tilstedeværendes Deeltagelse. Denne Opfordring lød ikke forgjæves, de Fleste tegnede sig strax som Medlemmer, og da det brittiske Moderselskab sendte en Gave af 500 £, kunde man snart tænke paa at begynde sin Virksomhed. Det blev strax vedtaget som ufravigelig Regel, at Selskabet kun skulde uddele den autoriserede Bibeloversættelse, og, for suldkommen at holde Sagen udenfor alle Partimeninger, at den skulde uddeles uden alle Anmærkninger eller Forklaringer; fremdeles, for ikke at støde an til nogen Side, at Selskabet skulde tilkjøbe sig de Exemplarer, det brugte, af Waisenhuset for ikke at skade dets Privilegium. Da alting foreløbig var bragt i Orden, henvendte man sig til Kongen, og erholdt til Svar en kgl. Resolution af 16 Juli s. A., hvori det hed: „Med særdeles Velbehag erfare vi, at Flere beflitte sig paa at oprette et Bibelselskab i den Hensigt at udbrede Religiøsitet, og tilsige derfor Selskabet vor allerhøieste Beskyttelse". Aaret efter blev en Direktion valgt, og Geheime Statsminister Grev Schimmelmann overtog Præsidiet*). — Det var ikke mange Aar siden, der høirøstet nok var talt om, at Bibelens Læsning blandt Menigmand var farlig for Sædeligheden, at den bidrog til at nære en jødisk Overtro, som Tidens Oplysning af al Magt maatte søge at bekjæmpe, alt dette var sagt saa ofte, og havde dengang fundet saa almindeligt Bifald, at det umueligt nu ganske kunde være glemt. Lægge vi Mærke til Ind-

*) Efterretning om Oprettelse af Bibelselskabet for Danmark 1814. Jfr. J. Møller, Theol. Bibl. X. S. 299-326.

byderne, saa finde vi af Kjøbenhavns Geistlige ikkun J. P. Mynsters Navn imellem dem. Dette kan neppe være tilfældigt, og naar man her savner Mænd som Prof. C. F. Hornemann, Stiftsprovst H. G. Clausen o. A., tør man vistnok slutte, at de udtrykkelig havde vægret sig ved at tiltræde. Kort efter at Selskabet havde begyndt at danne sig, indgik Provst A. K. Holm ved Holmens Kirke med en Skrivelse af 24 Mai s. A. til Bestyrelsen, for at foreslaae en Forandring i Selskabets Plan, at man nemlig fremfor alt skulde drage Omsorg for, „at besørge en ny og bedre Oversættelse af Bibelen, og tillige sørge for, at det som synes anstødeligt, kunde ved Anmærkninger oplyses og forklares", hvorhos han tillige vedlagte „en Plan til et Udtog af Gl. Test., som han allerede næsten havde fuldendt". Provst Holm kom ikke til at staae ene med denne Begjæring. Faa Dage efter d. 6 Juni blev den gjentaget i et andet Brev, der var underskrevet af den gamle C. Bastholm, der i sine yngre Aar selv havde forsøgt at give det Gl. Test. i Udtog, af Stiftsprovst H. G. Clausen, af Gutfeld, af Proff. Nyerup, Schlegel, Kall o. A. *). Imidlertid fandt Selskabets foreløbige Bestyrelse, som bestod af samtlige Indbydere, sig ikke beføiet til at gaae ind paa den sidste Begjæring, men Fornødenheden af den første, at der maatte alvorlig arbeides paa at skaffe en forbedret Oversættelse tilveie, dersom man overhovedet skulde vente nogen Frugt af Bibeludbredelsen, var altfor indlysende til at den kunde afvises. Derfor sammentraadte alle Indbyderne paa Thorkelin og Frost nær, der ikke vare Theologer eller Sprogkyndige, for i private Møder at prøve hvorvidt de kunde enes om almindelige Grundsætninger for en Revision, nærmest af det N. Test. Det viste sig

*) J. M. L. Hjort, Ugeskrift for den evang. Kirke I 1853. Nr. 47.

snart, at dette nok lod sig gjøre. Man vilde lægge den autoriserede Text til Grund og kun foretage Rettelser, hvor den gjængse enten var aabenbar urigtig, eller fulgte en anerkjendt uægte Læsemaade; hvor Rettelser viste sig fornødne, der vilde man tage stadigt Hensyn til andre danske Oversættelser, saavel de ældre af Hans Mikkelsen og Christen Pedersen som de nyeste af Bastholm og især af Guldberg. Da en efter disse Grundsætninger udarbeidet Prøve erholdt de høiere Autoriteters Bifald, blev der under 13 Dec. 1815 meddeelt de nævnte Mænd kongeligt Kommissorium, og der blev strax lagt Haand paa Værket, hvad der vistnok var den første Betingelse for, at Selskabet kunde vente Frugt af sin Virksomhed*).

Det var endnu Skolevæsnet, der interesserede Landets Præster meest, og den længe forberedte Plan til Ordning af Almueskolerne saavel paa Landet som i Byerne, blev endelig fuldstændig gjennemført, saasnart Regjeringen efter Fredens Slutning havde faaet friere Hænder, ved Frd. af 29 Juli 1814. Til Planens Forberedelse hørte fremfor alt Anlæggelsen af Seminarier for Lærere, og dette var ogsaa skeet rundt om i Landet, men desuagtet befandtes Seminaristernes Tal aldeles utilstrækkeligt, og man maatte endnu hjælpe sig som man kunde, saaledes at enkelte Præster, der følte Lyst og Kald dertil, som Pastor N. Blicher i Randbøl, Pastor Petersen, Kapellan i Ringsted, indrettede en stadig Underviisning for Omegnens Skolelærere**). Da Forordningen kom, og fritog alle Bondersønner, der besøgte Seminarierne, for Værnepligten, bleve disse snart overfyldte, men om det virkelig blev til Baade for Folkeoplysningen, er et Spørgsmaal, hvis Besvarelse vilde føre for langt bort fra vort

*) J. Møller, Theol. Bibl. XIII. S. 126—143.
**) Smstds. V. S. 359—62.

Emne, medens vi her maa lægge Mærke til, at man ved den Leilighed blev opmærksom paa den fuldkomne Vilkaarlighed hvormed Religionslærdommene behandledes i Almueskolerne; man søgte nu at raade Bod herpaa, men rigtignok kun paa en udvortes Maade. Denne Vilkaarlighed havde viist sig aabenlyst i de „paany forbedrede" Udgaver af Luthers Katechismus, der vare komne i Aarenes Løb, hvori man med Bibeholdelse af Luthers Navn, som man dog ikke turde bortkaste, havde indsmuglet en fuldstændig rationalistisk Lærdom. En Udgave fra 1812, besørget af Pastor P. Holst i Nestved, der endnu af J. Møller nævnes som en fortjent Skolemand *), kan bedst tjene som Exempel paa hvad der dengang maatte gjælde som Luthers Lærdom; her læser man blandt andet: „Daaben er en hellig Handling anordnet af Christus, der foretages med alle dem, som skulle vorde hans Religionsbekjendere; den giver Vandet en høiere Betydning, da det guddommelige Ord og Løfte er forbundet dermed". — „Alterens Sacramente er en af Christus selv indsat og forordnet Handling, hvorved de Christne under Nydelse af Brød og Viin skulle ihukomme især hans Lidelse og Død". Uden al Tvivl var det J. P. Mynsters Indflydelse, naar Biskop Münter først udvirkede en kgl. Resolution af 4 Jan. 1813 for at der skulde besørges en privilegeret Udgave af Luthers Katechismus, og derpaa overdrog ham at udføre Arbeidet. Han paatog sig det ogsaa villigt; uden at tage noget Hensyn til den Form og Maade, hvorunder Katechismen fra gammel Tid af var kjendt og lært i de danske Skoler, opsøgte han den ældste tydske Udgave, der fandtes paa Bibliothekerne, og oversatte da efter denne paa fri Haand. Hans Arbeide blev derpaa revideret af det

*) J. Møller, Theol. Bibl., 1813. V. S. 353.

theologiske Facultet, og saaledes fremkom den autoriserede Udgave fra 1814*), der i flere Stykker kom til at afvige ikke ubetydeligt fra den ældre gjængse, som dog endnu mange Steder havde holdt sig i Brug. Man havde nu rigtignok opnaaet at Katechismen fik en fast lovbestemt Form i alle Almueskoler, men derved kunde det dog ikke forebygges, at Præster og Skolelærere enten brugte den paa deres Viis eller lagde den ganske tilside, for at holde sig alene til Balles Lærebog, som det nu engang var langt lettere at bringe i Samklang med den sædvanlige rationalistiske Tankegang.

Hvor svage Vidnesbyrd de her nævnte: Oprettelsen af Bibelselskabet og Anordningen af en Katechismus i en bestemtere luthersk Form, vistnok i og for sig vare, saa varslede de dog om den alvorligere Følelse for Religion, den dybere Trang til Christendom, som Verdensbegivenhedernes Gang i Forening med den Dannelse, der udviklede sig af den nyere tydske Philosophi, vakte og nærede. Det var igjennem denne Trang Mynster skaffede sig Indgang, og skjøndt de ivrige rationalistiske Præster nok kunde blive betænkelige ved, at Mysticismen atter begyndte at tage Overhaand, saa kunde de umuelig bryde Staven over slige Bestræbelser, eller ganske nægte dem Bifald. Grundtvig havde medens han var Capellan i Udby opmærksomt fulgt Mynsters Virksomhed, og skjøndt han ikke kunde billige dennes mæglende Optræden, saa var det dog hans Ønske og hans Haab, at begge kunde virke i Forening. Han forsøgte en Tilnærmelse, men efter en kort Brevverling viste Mynster det tilbage, og da Grundtvig efter sin Faders Død i Efteraaret 1813 vendte tilbage til Kjøbenhavn, kom han derfor atter baade som Præst og

*) Jfr. J. P. Mynster, Om de danske Udgaver af Luthers lille Katechismus. 1835. S. 37—43.

Skribent til at gaae sin Gang alene. Ikke blot hans gamle Fjender, der holdt skarpt Øie med ham fra den Stund han først oplod sin Mund paa Prædikestolen, men ogsaa de yngre Mænd, der vare paavirkede af den nyere Dannelse, alle vare enige i at udraabe ham som en Sværmer og Fanatiker. Mynster holdt sig helst tilbage, og da Grundtvig engang havde yttret, at „Christendommens Fjender vilde juble og det gode Navn bespottes, dersom Mynster offentlig skrev imod ham", saa betragtede denne det som en stiltiende Overeenskomst, ikke offentlig at udtale nogen Dom over hinanden. Derved havde det sit Forblivende i mange Aar*), indtil Mynster brød Tausheden, og føiede sin Stemme til den almindelige Fordømmelsesdom.

Spørge vi hvad det var i Grundtvigs Prædiken, der opbragte Alle imod ham, saa er dette ikke vanskeligt at see, naar vi kjende Tidens daværende Tilstande. Medens Mynster ved at gaae ud fra den almindelige Tankegang søgte at lede eller nøde denne til at gaae ind paa de christelige Lærdomme, saa bevægede Grundtvigs Prædiken sig altid i den skarpeste Modsætning mellem Vantro og Tro, mellem Verden og Kirken, og lod Kirkens frelsende Evangelium lyde i sin hele Fylde og Styrke, for at drage og lokke alle de Hjerter, der vilde oplade sig for det, men ogsaa for at dømme de Gjenstridige. Man sammenligne saaledes den Maade, hvorpaa Mynster fører Evangeliet om Syndernes Forladelse frem, med Grundtvigs Tale derom i en Prædiken over Math. 9, 1—9.: „Dine Synder ere dig forladne! O underfulde Ord! ja Ord, som den Troende forlystes ved, og priser Gud for Barmhjertighed! Men see: Nogle af de Skriftklogesagde ved dem selv: Denne bespotter Gud. O Venner vi

*) J. P. Mynster, Meddelelser om mit Levnet. S. 191 fgd.

har hørt det, vi kan daglig høre det endnu, hvorledes mange Skriftkloge sige det Samme høit, naar Talen er om Jesus, at Han kan forlade Synder. Snart vil de lære os, at Syndsforladelse er en umuelig Ting for Gud, fordi den er umuelig for Mennesket, ubegribelig for vore Dine, snart vil de indbilde os, at vi behøve ingen Syndsforladelse, men kan forsone selv vor Brøde med Dyd og gode Gjerninger, og snart spørge de som hine, med hyklet Ærefrygt for Gud: hvo kan forlade Synder uden Gud! som om de ikke vidste, at den samme Jesus, der siger: dine Synder ere dig forladne, siger ogsaa: Jeg og Faderen ere Eet. Men o christne Venner! lad dem kun bevise, spørge og spotte, de selvkloge Daarer! lad dem kun indbilde sig, at de ere karske og have ikke Lægedom behov, eller om de heller vil, trodse med den Tale, at for Døden vorer ingen Urt, vi veed det bedre, vi hørte paa Samvittighedens sanddru Røst og fordømte os selv, vi følte os besværede, Herren oplod vort Øre, saa vi hørte Jesum kalde: kommer hid til mig! her skal I finde Hvile for Eders Sjæle, vi lode os drage af Faderen og kom til Jesus, og følte Hjertet gjennembæve af Liflighed, opfyldes med det evige Livs uforvisnelige Haab, der det klang fra Frelserens Læber: vær frimodig, min Søn, min Datter? dine Synder ere dig forladne!"*) Der lød igjennem Grundtvigs Prædikener, som han holdt Tid efter anden i forskjellige af Kjøbenhavns Kirker, altid en Dom over Tidens Vantro, som i selvtilfreds Hovmod foragtede Guds Naades Evangelium. „Vi veed det Alle, aldrig siden Verden blev, skreges saa høit som nu paa Kjærlighed som Lovens Fylde, og aldrig var der mindre Guds Kjærlighed i Verden. Har vi ikke hørt dem, høre vi dem ikke, de blinde, de galne, de bespottende Daarer, som sige,

*) N. F. S. Grundtvig, Bibelske Prædikener. 1816. S. 239—41.

de elske Gud skjøndt de have hans Ord, foragte og bespotte hans Naade og Kjærlighed i Christo Jesu, som trodse Herren med den Daaretale, at naar de kun elske Gud over alle Ting og Næsten som sig selv, da haver Gud ei meer af dem at forlange, da er Salighed en Løn, de ei kan forfeile, naar Gud er retfærdig? . . . Maae vi dog ikke grue og optændes af hellig Nidkjærhed mod de bespottelige Løgnere, som prale af at kunne ved egen Kraft udrette, hvad vi veed, kun ufuldkomment kan aabenbares selv hos troende Christne, naar vi høre dem pukke paa Kjærlighed til Gud, om hvilke vi veed, at havde de kun en eneste Time haft Gud for Øie, da havde de maattet føle sig sønderknuste og havde ei fundet Hvile og Lægedom, før de knælede for Naadestolen, som de nu foragte koldt og vove at bespotte!"*) — Naar Grundtvig prædikede, samlede der sig altid endeel omkring ham; Mange spottede ad den unge ivrige Mand med de voldsomme Gebærder og det utydelige Mæle, men at der ogsaa var Mange, som han gjorde Indtryk paa, kan man vel allerede slutte deraf, at den ene af Kjøbenhavns Præster efter den anden nægtede ham sin Prædikestol, saa at tilsidst Frederiksberg alene stod ham aaben. Her holdt han nu en Række Prædikener, men da hans mange Fjender raabte paa, at han var en Sværmer og Fanatiker, der kun havde til Hensigt at stifte en Sekt, besluttede han at holde inde, indtil han havde faaet en Ansættelse i Statskirken, og tog derfor foreløbig Afsked med sine Tilhørere Anden Juledag 1815 i en Prædiken om „Hvilen under Christi Vinger". Han ahnede dengang ikke, at Ventetiden skulde blive saa lang som den virkelig blev, „da Kjøbenhavns Geistlighed lagde hele deres borgerlige Anseelse i Vægtskaalen mod hans borgerlige Ring-

*) Grundtvig, Bibelske Prædikener. S. 132. fgd.

hed", men desuagtet blev han sit Forsæt tro ikke at bestige Prædikestolen, og var ikke at formaa til at besøge nogen gudelig Forsamling, for at undgaae alt, hvad der kunde give ham Udseende af Sektstifter.

Jævnsides hans præstelige gik hans litterære Virksomhed, og her var, som ovenfor bemærket, hans „Kort Begreb af Verdens Krøniken, 1812" den Stridshandske, han havde tilkastet Samtiden. Hvad der vakte den almindelige Harme imod Bogens Forfatter, var for en Deel den haarde Dom, der her var fældet over mange af Fædrelandets endnu levende eller nylig afdøde Mænd, navnlig over Bastholm, hvilket endog bragte den ellers saa skaansomme Jens Møller, uden at ville miskjende Forf.s redelige Hensigt, til at erklære Bogen idetmindste i nogle Partier for en litterær Paskvil; men Modsigelsen laae egentlig dybere og dreiede sig ikke blot om enkelte uforsigtige eller unøiagtige Udtryk; den havde sin egentlige Grund i den Dom, der her var fældet over den hele nyere Dannelse, forsaavidt denne var paavirket af Naturphilosophien. Det var fornemmelig dette, der fremkaldte et hæftigt Angreb fra Chr. Molbechs Side, Grundtvigs tidligere Ven, der endnu kort iforveien i Anledning af hans Dimisprædiken offentlig havde erklæret, at han „heller vilde være i hans Sted, der modtog Irettesættelsen, end i hans eller deres Sted der foranledigede den" *). Det var fremdeles det, der gav Anledning til, at den berømte Physiker H. C. Ørsted indlod sig i en skarp Strid med Grundtvig, og verlede flere bittre Feideskrifter med ham. Uden her at kunne opholde os ved de mange Enkeltheder, der blev bragt paa Bane i denne, maa vi dog lægge Mærke til de forskjellige Anskuelser, der her mødtes. Ørsted skildrede Grundtvig som en Mand, der nok

*) Kjøbenhavns Skilderi 1811, Nr. 9.

havde Følelse for de nye Retninger, der aandeligt bevægede Tiden, men som i begge Henseender saavel i Kjærligheden til de nordiske Gudesagn fra Hedenold, som i Tidens Trang til en dybere religiøs Erkjendelse var fremtraadt som overbegeistret, og som netop ved dette Overmaal havde, efter Ørsteds Mening gjort uberegnelig Skade, ja selv forstyrret, hvad han ellers ved sin Skrift og Tale kunde udrettet godt og priseligt. „I lang Tid saae jeg med Harme, — saaledes indleder Ørsted sit sidste Ord i Striden „Imod den store Anklager", 1814 — hvorledes Grundtvig forvildede en ikke liden Hob af lettroende Læsere, ved uden Betænkning offentlig at fremsætte som rene Udsagn af den hellige Skrift de urimelige Anvendelser han deraf gjorde paa de store Verdensanliggender, især paa alt det, der ved Siden af Religionen er bleven udrettet til Menneskets aandelige Udvikling, formedelst Kunster og Videnskaber." Denne almindelige Bebreidelse var især foranlediget ved den Dom han havde fældet over Schelling og den nyere tydske Philosophie overhovedet, og det var især derom Grundtvig handlede i sit Modskrift „Imod den lille Anklager, eller H. C. Ørsted, med Beviis for at Schellings Philosophie er uchristelig, ugudelig og løgnagtig" 1815. Han indrømmede her villig, at Schelling, selv om han ikke havde skrevet mere end sin Afhandling om Friheden, var den dybeste Tænker maaskee af al Verdens Philosopher, og fremdeles, at han saavelsom Kant og Fichte, paa en Tid da man levede uden Gud i Verden, maatte komme til at staae som Sandhedens Talsmænd, men desuagtet kunde han ikke tage sin Dom tilbage. Han støttede den til, at Naturphilosophien som alle pantheistiske Systemer søgte at gjøre alle Modsætninger flydende for at opløse dem i det Væsen, som er Et og Alt, og blev derved ikke blot uchristelig men ogsaa umoralsk, ved at behandle den sædelige Grundmodsætning mellem det

Gode og Onde som en blot forsvindende. „Der er mangfoldige Modsætninger til, som derfor ikke ere Modsigelser, eller ere det i al Fald kun under visse Betingelser, saasom Idealt og Realt, Arbeide og Hvile, Nødvendighed og Frihed; saa modsatte disse Ting nu synes, og i endelige Forhold paa en Maade ere, saa indsees dog let, at de ei i sig selv ere uforenelige, thi de nægte ikke hinanden, og de baade kan og maa tænkes forenede i det fuldkomne Væsen, i Gud. Der ere derimod Modsigelser, som nægte og ophæve hinanden, saasom Lys og Mørke, Godt og Ondt, Sandhed og Løgn. — Sandhed er i sin Grund en Værelses Selvbejaelse, og Løgnen er Modsigelsen, Sandhedens Nægtelse. Betragte vi nu de to andre Modsigelser, Lys og Mørke, Godt og Ondt, da indsee vi let, at de have deres Grund i Modsætningen mellem Sandhed og Løgn, thi Lyset og Mørket ere kun Sandhedens og Løgnens Billeder, det Gode og det Onde ere Sandheden og Løgnen i indbyrdes Kamp. Hvo som nu siger, at Grundværelsen er ligegyldig, indifferent mod de høieste Modsætninger, er hverken Sandhed eller Løgn, han lyver, thi enten maa Grundværelsen ligne sig selv og være Sandhed, eller den maatte fornægte sig selv og være Løgn, hvilket er umuligt, da Løgnen ingen Værelse har uden som Sandhedens Nægtelse“ *) Derfor var det hans Paastand, at Christendom og Moralitet aldrig havde haft en farligere, en mere fristende Fjende at bekjæmpe end Naturphilosophien, som langtfra at være i Modsætning netop var i Forbund med Tiden, saa at det var det stærkeste Beviis paa Tidens Aandssløvhed, at den ikke allerede havde vundet langt flere Tilhængere. — Det var fremdeles H. C. Ørsteds Anklage mod Grundtvig at han nægtede Videnskabernes Ret til Selvstændighed, at han, ved at

*) Grundtvig, Imod den lille Anklager, S. 101—5.

binde al menneskelig Forskning til Bibelen, kom til paa sædvanlig pietistisk Viis at fordømme al aandelig Udvikling. Grundtvigs Svar herpaa var: „Religionen helliger netop enhver Stræben efter at erkjende Tingene i deres sande Væsen og Sammenhæng, og denne Stræben er jo Videnskabelighed; men have vi Troen paa en Lærdom som Sandhed om Livets Væsen, Maal og Førelse, da maa jo denne Lærdom, der skal følge og styre os i al vor Digten og Tragten og Syslen, staae os levende for Øine, naar vi sysle med Videnskaberne, og al Videnskabelighed maa da være afhængig af Religionen. Der gives i Videnskabernes Dyrkelse to Slags Arbeider, der vel kan og tildeels maa være forenede, men dog i sig selv ere forskjellige, det ene er at samle, det andet at ordne. Ingen fortjener Navn af Videnskabsmand, som blot samler — Planter eller Exempler eller Gloser eller hvad det nu er; derimod ere der Mange, som føle Drift og Kald til at samle for en eller anden Videnskab uden at have Øie for denne Videnskabs Forbindelse med de andre til et Heelt, ja ofte uden at have Øie for i hvad Forhold deres Arbeide staaer selv til denne Videnskab som et Heelt; endelig komme vi til dem, som føle sig meest skabte og skikkede til at betragte og ordne, til at danne eller omdanne Systemer, i dem udtaler Tidsalderen sit aandelige Syn, i dem udtaler den sin Tro eller Vantro; de kan ikke være Christne uden at danne Systemet efter en christelig Ide." *) Dette Indlæg fra Grundtvigs Side forblev ubesvaret, men det blev optaget som et aabent Brud med hele Tidens Videnskabelighed.

Efter at han havde standset med sin præstelige Virksomhed, hengav han sig atter ganske til sine boglige Sysler, og søgte i Tidsskriftet „Danevirke," der udkom hefteviis i fire

*) Grundtvig, Imod den lille Anklager, S. 165—69.

Bind 1816—19 videre at udvikle sin philosophiske Grundbetragtning af Menneskelivet. Han fortsatte her sit Angreb mod Naturphilosophien, idet han viste, at den med al sin tilsyneladende Anerkjendelse af Christendommen, maatte komme til at betragte den hellige Historie blot som Sindbillede paa de evige Ideer, hvad der mange Aar senere under Navn af den mythiske Opfattelse vakte saa megen Opsigt i Litteraturen. Dengang var der endnu Ingen kommen dertil, og derfor blev Grundtvigs Indsigelse fuldkommen uændset af Samtiden. I Modsætning til hiin ideale Leeg med det virkelige Liv, gjorde han netop Historien gjældende som Forsynets store og omfattende Beviis paa Christendommens Sandhed, som „den eneste Videnskab, Bibelen har helliget, og helliget saaledes at den selv i sine fornemste Dele er en guddommelig Krønike.“ Det gjaldt da om gjennem Fremstillingen at vise, hvad der holdt sig under Tidernes Omskiftelser, og han prøvede gjentagne Gange selv paa at give en saadan Fremstilling, hvad han allerede havde forsøgt i sit Udtog fra 1812. Han gjorde det i „Kort Begreb af Verdens Krøniken“ 1814, hvoraf kun 1 Deel udkom, der behandlede den bibelske Historie indtil den babyloniske Landflygtighed; og atter efter en anden Plan i „Udsigt over Verdens Krøniken, fornemmelig i det lutherske Tidsrum“ 1817, hvori han optog de første Afsnit af Krøniken fra 1812, men udelod hvad der i denne særlig angik Danmarks Historie, for udførligt at behandle Tydsklands. Han gjennemgik her alle den tydske Videnskabeligheds mærkeligste Frembringelser siden Luthers Dage, for Skridt for Skridt at følge den store Opløsnings Proces, der havde bragt Tidens Dannelse altid længere bort fra den lutherske Christendom. Om sin hele aandelige Stræben som om sit Forhold til Samtiden udtaler han sig her paa følgende Maade: „Christendom og Historie var og er mit Løsen, som

jeg, fornemmelig i de syv sidste Aar, under megen Trængsel og Modgang, uden Parti, uden mindste verdsligt Rygstød, uden en eneste Medhjelper har behandlet som en Samvittighedssag. Min Strid angaaer alt hvorom det paa Tidens Bølge med Evighed for Øie er værd at blotte Vaaben: angaaer Tro og Videnskabelighed i deres hele Omfang og indbyrdes Forhold. Det er jo vist, at de Piller, hvorpaa Kirke og Stat, Tro og Mening, og dermed alle selskabelige Forhold fordum hvilede, ere baade indvortes og udvortes rystede i deres Grundvold, og det er jo aabenbart, at de atter maa befæstes, eller andre, om det er mueligt, ligesaa faste, opreises, dersom ikke alt skal opløse sig i et forvirret Chaos. Jeg paastaaer, at der er intet Raad for os i Tiden og mindre i Evigheden, uden at vende tilbage til Fædres ærlige, enfoldige Tro, som ene kan give hvad vi behøve: Kraft og Kjærlighed. Jeg har viist, hvorledes man, uden at træde nogen beviislig Sandhed for nær, kan med stræng Consequents betragte den eenfoldige Tro som al Viisdoms Moder og al sand Videnskabelighed som Bibelens Barn, og nu vil jeg spørge, om det sømmer sig sandhedskjærlige Mænd, at besvare sligt med kraftløse Bandsættelser eller endog kun med fornemme Smiil? Hvortil ere Høiskoler, hvortil er det hele lærde Væsen, dersom ei fornemmelig til, i Tider som de nærværende, det koste hvad det vilde, at vække Mængden af den gruelige Sjælesøvn, hvori den, ligegyldig for alt hvad der ei kildrer Sandserne eller kan gjøres i Penge, hendøser Livet, og arbeider paa Opløsning af alt det Store og Herlige, vi skabtes til at udvikle! Hvem tør raabe Vee over den Mand som ærlig har gjort Sit for dette Tidens store Anliggende, eller hvem vil være bekjendt at sige, at det skulde være nok at bevise, at jeg havde bedømt en enkelt Bog eller Bogskriver for strængt? Hvem elsker Sandhed, og vilde

ikke lade sig hudflette, om Folk derved kunde vaagne? Hvem er vaagen, og veed ikke hvad det koster, veed ikke at det maa tordne og lyne tilgavns, førend Nogen reiser sig, og hvad er det for en Kjærlighed, som forbyder at svinge Ordets Mjølner?" *) — At hans Tordenrøst dog heller ikke dengang lød ganske forgjæves, uden hist og her at finde villige Øren, kan man see af det Vidnesbyrd en ung anseet Præst Eggert Tryde i Glumsøe gav ham i Anledning af en Recension i „Athene" 1817 udgivet af Chr. Molbech, der omtalte paa den sædvanlige haanlige Maade, ikke just denne Verdenskrønike, men hans Skrifter i Almindelighed: „Endskjøndt Inds. af disse Linier selv ikke i enhver Henseende er enig med Grundtvig, har han dog ikke kunnet læse „Athene" Juli d. A. uden inderlig Fortrydelse, og finder det uværdigt, om de, der elske og ære Grundtvigs herlige Aand, hans ufortrødne, gudfrygtige, meget miskjendte Virksomhed, lade ham ved saa uværdige, oftere gjentagne Angreb staae ene, uden offentlig at bekjende deres Agtelse for ham .... Dersom Rec. havde læst sin Bibel ligesaa flittig som sin Göthe, studeret sin Christendom ligesaa omhyggeligt som sin Æsthetik, vilde han ikke have kaldet Grundtvigs Theologi et dødt Legeme. Grundtvigs Theologi er netop den Luther og Reformatorerne forkyndte, og vi tør haabe til Gud, at det ei vil vare længe før det skal vise sig, at der boer en Aand i det Legeme, der vel tør maale sig med den, der boer i Reflexionernes Forfatter." **). — Den omtalte Verdenskrønike til Luthers og den lutherske Reformations Priis var Grundtvigs Hilsen til Reformationens trehundredaarige Jubelfest.

Overalt i hele det protestantiske Tydskland beredede man

*) Udsigt over Verdens Krøniken 1817. S. XXXIX—XLIII.
**) Kjøbenhavns Skilderi 1817, No. 66.

sig til at feire denne Fest med særdeles Høitidelighed, og Biskop Münter bidrog med Glæde sit til, at man heller ikke i Danmark skulde komme til at staae tilbage. Ved Frd. af 9 April 1817 paabød Kongen, at denne Jubelfest skulde holdes overalt i Landets Kirker, ved Kjøbenhavns Universitet og i alle de lærde Skoler. „Og da det er ham vigtigt, at den christelige Troesbekjendelse, som **Dr.** Luther ved Reformationen fremkaldte, aldrig skal glemmes, saa har han og ladet foranstalte, at en nøiagtig Afskrift af den augsborgske Confession vorder trykt, saaledes som den oprindelig blev overgivet i det latinske Sprog, hvoraf eet Exemplar anskaffes til hvert Pastorat paa vedkommende Kirkes eller Kirkers Regning, og som dette forbliver ved Pastoratet, skal Præsterne, Mand efter Mand, dertil være ansvarlige." Imidlertid lod man det ikke blive herved; den gamle Biskop Balle havde kort før sin Død (1816) besørget en dansk Oversættelse af Konfessionen, som nu Prof. J. Møller udgav ved denne Leilighed efter kgl. Befaling. Hertil føiede Prof. P. E. Müller som sit Vidnesbyrd: „Den christne Kirkes almindelige Symboler med Indledning og Anmærkninger samt en Udsigt over Treenighedslærens Udvikling, 1817"; han har heri villet vise: „hvorledes den kirkelige Lære om Treenigheden og Christi to Naturer, hvorledes de naturligen fulgte af Christendommens hele Aand; paa den historiske Vei har han villet hentyde til den dybe Betydning af disse Dogmer, for derved at lede til en rigtigere Vurderen af Christendommens Mysterier." Der gaaer herigjennem umiskjendeligt en Stræben efter atter at hævde, eller snarere at minde om den gamle kirkelige Lærdom, men for at den Hyldest, der dermed var bragt Luther og Reformatorerne, ikke skulde støde den herskende Rationalisme, udgik samtidig hermed et Hyrdebrev fra samtlige Landets Biskopper: *Antistitum ecclesiæ Danicæ, Slesvico-Holsaticæ*

et Lauenburgensis Epistola encyclica ad Clerum de tertio Reformationis jubilæo", forfattet af Biskop Münter, medunderskrevet af Fr. Plum i Fyen, P. O. Boisen i Lolland, Rasmus Jansen i Aalborg, Jens Bloch i Viborg, Andr. Birch i Aarhuus, V. C. Hjort i Ribe, G. J. F. Vidalin i Island, Adler i Slesvig og Holsten, og F. C. Block i Lauenborg. Her blev det nemlig udtrykkelig udtalt, at naar man atter vilde hævde den augsb. Conf. og holde den i Ære, saa hævdede man dermed kun den frie fornuftige Skriftfortolkning, hvortil Confessionen selv altid viste hen: „Thi hvor alt afhænger af Fornuftens rette Brug og den h. Skrifts rette Fortolkning, uden at denne er bunden til anden Regel end den Fornuften selv giver, saa er det aabenbart, at der ikke kan reises Dæmninger for den Enkeltes Gransken, den Enkeltes Flid, ikke fastsættes Grændser, som det vilde være ulovligt og unyttigt at overskride" *). Det var denne og lignende Erklæringer, der gjorde at Bispernes Hyrdebrev fra 1817, uagtet alt hvad der tydede paa en Stræben efter atter at hævde den kirkelige Lærdom, blev en aaben Udtalelse af den herskende Rationalisme, og paa den Maade er dette Brev under andre Forhold senere ofte bleven paaberaabt som den danske Kirkes eenstemmige Vidnesbyrd. — Betragter man den Mængde Prædikener, som i Anledning af Festen kom for Lyset, og bedømmer dem efter den augsb. Conf., saa seer man ogsaa nok, at skjøndt Præsterne havde faaet Bogen i Huset, var det langtfra, de havde faaet dens Lærdom i Hoved og Hjerte. Vistnok gjenlød de alle af Luthers og Reformatorernes Priis, men hvad de roeste var mere det nedbrydende i Reformatorernes Stræben, hvorved de havde frigjort os fra Fædrenes Overtro og den gamle Samvittighedstvang, og der-

*) *Epistola encyclica.* 1817. S. 16.

ved banet Vei for den frie fornuftige Skriftfortolkning. Ved den Leilighed lød der dog blandt Kjøbenhavns Præster i Mynsters Prædikener en dybere Tone, og, idet Prædikanten her vendte sit Blik mod Reformatorerne, mod de forbigangne Tiders Troeshelte, kom hans Tale til at lyde som en Bods-prædiken over Samtiden, stærkere end man var vant til at høre den af Mynsters Mund. „Betragter de Fremskridt, den sidste Tidsalder meente at have gjort i Religions-Kundskab: bestaae de ikke for en stor Deel deri, at den saakaldte rensede Tro er bleven altid svagere, og altid fattigere? Hvor er nu den Tro, som overvinder Verden? den Tro, hvormed saa mange tilforn holdt hart ved den Usynlige som om de saae ham? Den har forvandlet sig til en mat Længsel, til en tvivlende Formodning, og Christendommens rige Fylde har sammentrukket sig til nogle faa Sætninger, hvorom de Fleste endog opsætte at overbevise sig til en eller anden be-qvem Leilighed, som de aldrig finde, fordi de aldrig søge den . . . Er det vort Værk, I have fortsat — ville hine Mænd sige — naar I have nedbrudt hvad vi vilde opbygge, naar I have foragtet, hvad vi agtede over alt andet? Er det renset Christendom I have vundet, naar christelig Tro stedse er bleven sjældnere, og dens Frugter stedse kjendes mindre i christeligt Levnet?“ *) — Udenfor den geistlige Stand var der ogsaa en enkelt Mand, som ved den Leilighed nedlagde be-stemt Indsigelse imod den Maade, hvorpaa Datidens Præster og Theologer beraabte sig paa Luther som deres Fører og Forkjæmper; det var den lærde Rector i Horsens, Prof. O. Worm. I hans latinske Skoletale, der paa Grund af sin udmærkede klassiske Stiil blev beundret og læst af Mange,

*) J. P. Mynster, Fem Prædikener i Anledning af Reformations-festen 1817. S. 14 fgd 17.

hed det blandt andet: „Luther satte det christne Folk i Frihed, og forkastede al menneskelig Myndighed i Troessager, men dermed vilde han sandelig ikke lægge det i nye og endnu tungere Lænker; han vilde ikke boie de Christnes Nakke under utallige Paver istedetfor den ene, han havde bekjæmpet. Men det havde han gjort, dersom han i Troessager havde sat Fornuften til øverste Dommer og Voldgiftsmand. Den menneskelige Fornuft er nemlig ingensteds uden i de enkelte Mennesker, og da nu ethvert Menneske har sin egen Fornuft, saa forstaaer det sig af sig selv, at Enhver nærer, pleier og elsker sine egne Meninger." *)

Reformationsfesten 1817 fik tillige en sørgelig Mærkelighed ved den Dom og de Forfølgelser, der overgik nogle jydske Bonder, hvis hele Forbrydelse bestod i at de vilde holde ubrødelig fast ved den lutherske Lærdom, til hvis Ære man feirede Festen. Om disse „stærke Jyder" har der allerede tidligere været Tale, første Gang da de vægrede sig ved at bruge den evangeliske Psalmebog, men havde Regjeringen dengang været lemfældig imod dem, saa skulde de nu prøve den haardeste Medfart, da de vragede og fordømte de anordnede Skolebøger, Balles Lærebog samt den ovenfor omtalte nye Udgave af Luthers Katechismus. Det var i Korning Sogn Veile Amt, at en Smed Hans Nielsen tilligemed Jens Pedersen, Therkel Pedersen og nogle andre Bønder, nægtede at lade deres Born besoge Skolen, saalænge man der brugte Bøger, der efter deres ufravigelige Paastand indeholdt aabenbar uchristelige Lærdomme, og alle stode fast og stivt paa kun at ville have deres Born underviste og confirmerede efter Pontoppidans Forklaring og den gamle Katechismus. Stedets Sognepræst Kjær lod rigtignok i Begyn-

*) *Oratio, qvam die 1 Nov. 1817 habuit O. Worm. P. 39.*

delsen til at ville give noget efter for deres Stivsind, men snart forandrede det sig, og han blev deres ubøielige Modstander. I en Skriftetale lod han engang nogle Ord falde om, „at de som Jannes og Jambres stred mod den Hellig-Aand, og modsatte sig Guds Evangelium“ — og dette gav Anledning til en hæftig Ordstrid. Da de vare komne udenfor Kirken, opfordrede nemlig Smeden Hans Nielsen ham til at sige, hvori han stred mod Guds Evangelium, og da Præsten vilde gaae sin Vei uden at svare, greb Hans Smed ham i Armen og raabte: bi og siig det! Nu raabte Præsten at man vilde slaae ham, og kaldte flere af Menigheden til Vidne derpaa, men derover blev Smeden endnu hidsigere, spyttede ad ham og raabte: „fy for en Præst, han er en Djævels Præst.“ *) Dette i Forening med Skoleforsømmelserne foranledigede en retslig Undersøgelse, hvori sex Personer af Sognet blev indviklede, enten for at have været med at antaste Præsten, eller for at have holdt Børnene fra Skole. Under Sagens Gang vare de Tiltalte altid villige til at tilstaae hvad de havde gjort, men netop denne Villighed stødte Dommerne, da det forekom dem som om de omtalte deres Forseelser som noget fortjenstligt, og ved Overretten i Viborg bleve de alle (d. 6 Juni 1814) dømte til Tugthuus paa noget forskjellig Tid. Sagen blev indanket for Høiesteret, og her blev paa Grund af Forandringer i den tidligere Straffelovgivning, Dommen noget formildet (d. 28 Juli 1817), saa at kun Hans Nielsen Smed blev dømt til Tugthuset paa eet Aar; tre andre Jens Iversen, Therkel Pedersen og hans Kone Marie Kathrine til Vand og Brød i tre Gange fem Dage, Mathias Iversen og Morten Johansen til to Gange fem Dage. — Men medens Sagen endnu svævede for Domstolene var den nye

*) J. C. Lindberg, Dannebrog 1841 Nr. 1.

Skoleanordning af 29 Juli 1811 kommen, og derved beredtes der de Domfældte nye og langt svarere Trængsler, da man strax begyndte at inddrive de deri fastsatte Mulkter for Skoleforsømmelser. De Paagjældende betalte ogsaa villig Mulkterne, saalænge de havde noget, og fandt sig deri som en Lidelse, de maatte udstaae for Evangeliets Skyld. Da de ikke længer kunde betale, skred man til Udpantning, men da det heller ikke hjalp, og Børnene alligevel ikke kom, vilde man dog først afvente det øverste Justitskollegiums Bestemmelse i Sagen, der atter først afæskede Biskoppens og Provstens Betænkning. Biskop A. Birch i Aarhuus kunde i sin Erklæring af 26 Aug. 1817 paa ingen Maade tilraade mildere Forholdsregler: „at lægge Baand paa Samvittighederne bliver vist aldrig vor blide Regjerings Princip, men det er noget ganske andet at sætte Grændser for indbildt Religionsiver og sekterisk Caprice.“ Amtsprovst N. Blicher stemte for den samme Strænghed, og Cancelliet billigede ganske de geistlige Autoriteters Synsmaade, hvorfor det beordrede, at man fremdeles skulde blive ved som hidtil. Der blev altsaa udpantet og holdt Auction over det Udpantede, men nu mødte der en ny Vanskelighed: alle Bymændene, der havde Medlidenhed med de stakkels Mennesker, vægrede sig nemlig bestemt ved at lade sig bruge som Bødler, saa at Herredsfogden tilsidst selv maatte tage sig det Arbeide paa med Bistand af nogle udensogns Folk. Amtmand Selmer i Veile, hvem det ogsaa gik til Hjerte Aar ud og Aar ind at plage disse Mennesker uden dog at udrette noget, gav i en ny Indstilling af 12 Juni 1818 Cancelliet at betænke, „at de alle om faie Tid vilde blive Almisselemmer, dersom man vedblev at gaae frem mod disse elendige Mennesker som Collegiets Befaling bestemte;“ og Biskop Birch lod sig i sin Skrivelse af 24 Juli 1818 forlyde med, at „det sikkreste Middel til at bringe disse

Forvildede til Rolighed vilde være, om Sognepræsten Hr. Kjær, som vist ikke mangler Embedsduelighed, men som neppe her kan virke med Held, blev befordret". Men det høie Justitscollegium kjendte ingen Skaansel; man skulde fremdeles forholde sig efter Anordningerne, og hvis det ikke frugtede, true med, at Børnene vilde blive dem fratagne for at nyde anordningsmæssig Undervisning. Da Hans Nielsen havde udstaaet sin Tugthuusstraf, og atter kom tilbage til sit Hjem, fandt han der endnu det samme Tryk, og da nu dertil kom, at Præsten Kjær siden Striden først begyndte aldrig havde villet tage ham og hans Venner til Alters, besluttede han med en af sine Lidelsesfæller Therkel Pedersen at forsøge en Reise til Kjøbenhavn, i det Haab der at finde et gunstigt Øre for deres Bøn, at Børnene maatte blive ved den gamle Forklaring og den gamle Katechismus. Man henviste dem til Confessionarius Liebenberg, som ogsaa indlod sig meget med dem; han forestillede dem, at Pontoppidans Forklaring ogsaa engang var indført paa kgl. Befaling, saa Kongen havde endnu ligesaa fuldt Ret til at anordne en ny, men de bad kun om, at deres Børn maatte oplæres efter den samme Bog, som havde rørt og forbedret deres egne Sjæle, og videre var det ikke muligt at komme. Liebenberg sluttede sin Indberetning af 10 Nov. 1818 med en Forbøn for „disse enfoldige, men ærlige og gudfrygtige Mennesker, hvis Ulydighed ikke grunder sig i nogen ond Villie men i Mangel paa Evne til at indsee det Urigtige i deres Grundsætninger." — Men denne Forbøn kom for sildig; faa Dage iforveien var allerede paa Cancelliets Indstilling den kgl. Resolution af 4 Nov. 1818 afgaaet, der virkelig befalede, hvad der tidligere var truet med, at de skolepligtige Børn skulde tages fra Forældrene for at faae dem underviste i Overeensstemmelse med Lovgivningen. Forend man skred til Udførelse af denne Voldsgjerning, ind-

kaldte Biskop Birch og Amtsprovst Blicher dem endnu engang for sig til Horsens, for at forsøge paa at bøie deres Stivsind, men de forsikkrede grædende at de ikke med frelst Samvittighed kunde lade deres Børn lære Balles Lærebog, men vilde Kongen tage Børnene med Magt saa kunde de ikke hindre det. Resolutionen skulde altsaa iværksættes, og Biskop Birch gjorde sig al muelig Umage for at faae de paagjældende otte Børn anbragte saa godt Omstændighederne vilde tillade; det lykkedes ham at faae Plads for fem, men nu mødte nye Vanskeligheder, da man ikke kunde enes om, hvem der skulde betale for dem. Der gik atter Aar hen førend man kunde faae den Sag ordnet, og i den Tid indløb der atter til Cancelliet Ansøgning fra de Betrængte om at erholde den forlangte Fritagelse, men ikke fra dem alene; ogsaa fra de omliggende Sogne Lundum og Uldum indkom der Protester mod Balles Lærebog, uden at man dog atter vilde drive Sagen til den Yderlighed som i Korning. Da Sognepræsten i Nabosognet Raarup, Consistorialraad Bechmann i en Skrivelse af 4 Nov. 1820 tilbød sig at ville confirmere disse Sværmeres Børn efter Pontoppidans Forklaring uden at lægge Balles Lærebog ganske tilside, saa gik man ind paa denne mæglende Udvei, og der kom atter Ro i nogle Aar*).

I Slesvig og Holsten fik Reformationens tredie Jubelaar en ganske særegen Betydning ved Claus Harms's Theses, der fremkaldte en Strid, hvis Virkninger sporedes ikke blot der men i hele Tydskland. Den ivrige Rationalist Generalsuperintendant Adler, der efter Callisens Død 1806 havde forenet det kirkelige Overtilsyn i Holsten med Slesvigs, virkede der længe i Stilhed, og var det ikke lykkedes ham at faae sin Agende fuldstændig indført, saa var det dog stadig

*) Efter de originale Aktstykker i Cultusministeriets Archiv.

skeet mere og mere, uden at møde nogen alvorlig Modstand. Det næste offentlige Skridt mod det samme Maal, Adler forsøgte eller hvori han dog havde den væsentligste Andeel, var Udgivelsen af den saakaldte Altonaer-Bibel, der udkom Paaske 1815. Denne Bibeludgave var nemlig ledsaget af oplysende Anmærkninger i fuldkommen rationalistisk Retning, besørget af Pastor Funk i Altona, der efter sin derom gjorte Forestilling var bleven bemyndiget dertil ved Reskr. af 1 Aug. 1811, dog paa det Vilkaar, at „de oplysende Anmærkninger, der føiedes til Oversættelsen, først skulde have Generalsuperintendent Adlers Sanction.“ Værket udkom paa Vaisenhusets Forlag, forsynet med kgl. Privilegium og med Adlers Anbefaling, men neppe var det udkommet, førend det blev meget skarpt recenseret af Prof. Kleuker i Kiel, hvad der gav Signalet til et heftigt Angreb fra flere Sider. Claus Harms var imidlertid bleven forflyttet fra sit første Præstekald i Lunden i Ditmarsken til Kiel, og vakte her strax som ivrig orthodox Prædikant overordentlig Opmærksomhed. Istedenfor at blande sig i Striden om den nye Bibeludgave, henvendte han sig, da den var udkommen med kgl. Privilegium, i en Skrivelse af 4 Juli 1817 til Regjeringen med Begjæring om, at den til Kirkens Gavn og mange Gemytters Beroligelse vilde tage sin nye Bibel tilbage, da det var en almindelig bekjendt Sag at „Bibelgrunden til Troen paa Jesu Guddom, paa den Hellig-Aands Personlighed, paa Synderes Forsoning ved Jesu Død, paa den Hellig-Aands Naadevirkning i Evangeliet, og paa andre Sandheder, meer eller mindre særegne for det lutherske og det christelige Lærebegreb — her var fordreiet, forkastet eller tilintetgjort“. Førend der var indløbet noget Svar, udstædte han sine Theses, mellem hvilke den 56de revser den nye Tro, der raader i den Altonaer-Bibels Forklaringer, og han er-

klærede her tillige, at Regjeringen vilde tage den tilbage igjen. Disse Ord kom til at lyde som en Spaadom, da der nemlig d. 29 Nov. 1817 virkelig udgik et kgl. Reskript til Overpræsidenten i Altona om at opkjøbe for Regjeringens Regning Restoplaget af den omstridte Bibeludgave, og indtil videre henlægge det i Glückstadt til Forvaring. Dette paafaldende Skridt fra Regjeringens Side, der atter røbede den samme uklare Vaklen som ved Indførelsen af Adlers Agende, var dog ikke foranlediget ved Harms's Theses, da man allerede tidligere havde truffet Forberedelser hertil, uden at dette kunde være kommet til Harms's Kundskab*). — Imidlertid havde man glemt Bibeloversættelsen over de omtalte Theses, der udkom til Reformationsfesten sammen med Luthers, og vare i kort Tid udbredte over hele Tydskland: „Das sind die 95 Theses oder Streitsätze Dr. Luthers, theuren Andenkens. Zum besondern Abdruck besorgt und mit andern 95 Sätzen als mit einer Uebersetzung aus Ao 1517 in 1817 begleitet von C. H." I et djærvt og kjærnefuldt Sprog udslyngede Harms her et aabent Feidebrev mod den herskende Rationalisme („allerley Irr- und Wirrwißen"), der hidtil altid havde ført det store Ord, og nødt Modstanderne til at gaae forsvarsviis til Værk. Han stillede her den skarpeste Modsætning mellem Fornuft og Bibel, idet han forlangte ubetinget Underkastelse under Bibelens Myndighed, og uden egentlig at beraabe sig paa de statskirkelige Lærdomsforskrifter, de symbolske Bøger, gjorde han det dristig gjældende, at de fornufttroende Præster fuldkommen uretmæssig havde tilsneget sig deres Stilling og deres Prædikestole. Saaledes Thes. 32: „Den saakaldte Fornuftreligion er enten

*) Jfr. Funk, Geschichte der Altonaer Bibelausgabe. 1823. Harms, Aeußerungen u. Mittheilungen zu Funk's Geschichte d. Alt. Bibel. 1823.

blottet for Fornuft eller for Religion eller for begge Dele"; Thes. 33: „Den leder til at tage Maanen for Solen"; Thes. 36: „Hvem der med sin Fornuft kan faae fat paa Religionens første Bogstav, det vil sige „hellig", ham gad jeg tale med"! Thes. 67: „Det er en besynderlig Fordring, at det skulde staae frit for, at lære en ny Tro fra den Stol, som den gamle Tro har sat, eller ud af den Mund, som den gamle Tro føder"; Thes. 68: „Gaa med Herman Tast under Lindetræet, der kan du prædike, naar Du ikke kan beholde Din nye Tro for Dig selv. Imidlertid har man allerede i flere Aar forsøgt det paa Prædikestolen og Folk har løbet efter dem". De udkastede Stridsord vakte strax en overordentlig Bevægelse; en Pastor Meier i Hagebjerg paa Als var den første, der gav sin Harme Luft i følgende snurrige Avertissement (Alt. Merkur Nr. 185): „Det skulde glæde mig, om det fædrelandske Publikum vilde besvare de 95 Stridssætninger, Pastor Harms i Kiel har fremsat, med en fuldkommen Taushed. Men skal Sagen offentlig drøftes, saa befaler Fornuft, Religion og Samvittighed mig, ogsaa at afgive min Stemme. Den Første vil jeg ikke være, den Anden maa jeg være". Derved blev **Dr. Johansen**, i Kiel, der siden (1825) blev Sognepræst ved Petri Menighed i Kjøbenhavn, den første, der tog skarpt til Gjenmæle i en Prædiken 1ste Advent Søndag i Nikolai Kirke, altsaa i den samme Kirke hvori Harms prædikede, og snart deelte sig ikke blot Præstestanden men endog hele Befolkningen i to Partier for eller imod Harms. Blandt Slesvigs Præster var der ogsaa enkelte, der blandede sig i Striden; Pastor F. M. Meier mødte efter Løfte med sit Indlæg: „Menschenverstand, über und gegen die 95 Theses des Herrn Harms"; og han tilligemed en Pastor Asmussen paa Føhr vare mellem Harms's bittreste Modstandere, medens Pastor Reuter i Ha-

vetoft skrev til Forsvar for de omstridte Theses; men i det Hele hørte disse Indlæg til de ubetydeligste. Striden førtes med meest Eftertryk ikke blot i Holsten men over hele Tydskland, hvor blandt Datidens navnkundige Theologer Dr. Ammon, Hofprædikant i Dresden i et Flyveskrift: „Bittere Arznei für die Glaubensschwächen der Zeit" væsentlig billigede Harms' Sætninger, hvilket fremkaldte et Sendebrev: „An Herrn Dr. Ammon über seine Prüfung der Harmsischen Sätze. Von Dr. Fr. Schleiermacher". — Da Striden vakte saa megen Opsigt, meente Regjeringen ikke at kunne forholde sig ganske rolig derved. Igjennem Overkonsistoriet i Glückstadt blev der d. 10 Aug. 1818 affordret Harms en Forklaring angaaende enkelte Punkter i hans Theses, som man ansaae for fornærmelige mod Kirkestyrelsen; saaledes Thes. 14 og 30, hvori der siges: „fordi der ikke holdes Vagt i vor Kirke"; Thes. 65: „Naar ellers Ingen bekymrer sig om Lærdommen, saa maa man frygte for at Folket gjør det selv" o. a. Harms undlod ikke at give et udførligt Svar, hvori han uden at nævne noget Navn, viste, hvorledes Lærdommen blev forfalsket paa mange Steder ved selvgjorte Katechismus-Forklaringer og andre Skrifter, og naar han klagede over, at der manglede Tilsyn, saa gjaldt denne Anke ikke Regjeringen men de beskikkede Visitatorer, der slet ikke havde Øie for andet end Kirkeregnskaberne o. desl. Paa denne Forestilling indløb der ikke noget Svar, og Harms forblev uanfægtet*). Kongen skal selv have været imod, at der blev afæsket ham nogen Forklaring, og yttrede, da Sagen kom for i Statsraadet: „Vi saae mere at høre end vi skjøtte om". Da Forklaringen nu kom, udbrød han derfor:

---

*) Om Theses- og Bibelstriden see „Evang. Kirchenzeitung" 1829 Nr. 45—48. 58—60. 80—82. 88—91.

„Har jeg ikke sagt det iforveien?" og dermed faldt Sagen hen. Man fik Lov til aandelig at udkjæmpe Striden, uden at Regjeringen videre blandede sig deri.

Den Harms'ske Thesesstrid fik ikke umiddelbart nogen betydelig Indflydelse paa Danmark, men for Tydskland var den saa at sige et afgjørende Hovedslag, som Rationalismen tabte. Det havde viist sig under denne, at deres Tal var kun ringe, der endnu som tidligere vilde tale „den sunde Menneskeforstands Sag", medens alle dygtigere Theologer, selv naar de udtalte sig imod Harms, gjorde det med udtrykkeligt Forbehold ikke at ville stilles paa lige Trin med dem, han bekjæmpede. Det var paa det Berliner Universitet, oprettet midt under Krigen 1810, det nye Aarhundredes eiendommelige Theologi udviklede sig af de Sædekorn den nye Philosophie havde udstroet, og dermed er ogsaa dens Charakteer angiven nemlig som en mæglende; uden at bryde med den nærmeste Fortids Udvikling, vilde man hæve sig over de forrige Tiders Modsætninger. Mænd som Schleiermacher, de Wette, Marheinecke, Neander, der i Berlin kaldtes til Virksomhed, og nogle Aar senere (1818) Philosophen Hegel, hørte til den nye Videnskabeligheds ypperste Talsmænd, hvis Opgave det var, hver paa sin Maade, at hævde ikke blot Christendommens moralske Gehalt men dens dogmatiske Ideer, ja netop hævde dem som det Uantastelige og Uforgjængelige ligeoverfor det meer eller mindre Tilfældige i den historiske Indklædning, hvorunder de først vare fremtraadte. Derfor blev nu, da man havde sikkret Ideerne et uantasteligt Stade, det reent Historiske givet til Priis for Kritiken med langt større Dristighed end nogensinde før, og netop Schleiermacher og de Wette bleve Førerne for denne sønderlemmende Kritik, der altid mere og mere opløste og forqvaklede den virkelige Historie, til samme

Tid som de forekastede den gjængse moralske Rationalisme, at den med Forstandens kolde Trivl krænkede Troeslivet, der sugede til alle Tider sin Næring af den religiøst begeistrede Følelse. Det hører ikke herhen at gaae nøiere ind paa disse Mænds Forskjellighed, men kun i almindelige Træk at angive Retningen, hvorved det ikke maa lades ubemærket, at netop denne Retning havde Tiden med sig, saavel fra Regjeringens Side som i den almindelige Folkestemning. Regjeringerne ønskede tildeels nok at gjenopvække den gamle Orthodoxi, fordi det havde viist sig, at al Art Heterodoxi saa let smeltede sammen med politisk revolutionære Grundsætninger, men ønskede tillige, at det maatte skee uden at forny den gamle Trætte ved at lade det komme til skarpe Modsætninger, og navnlig ønskede den preussiske Regjering at undgaae den Modsætning, der i tidligere Tider meer end nogen anden havde lammet dens Virksomhed, den imellem Lutherdom og Calvinisme, hvorfor ogsaa alle de Mænd, der samledes til Berlin, i Reglen maatte hylde og understøtte de unerende Bestræbelser. Dog var det ikke blot Regjeringerne, der vare trættede af de revolutionære Storme, Folkestemningen var det ikke mindre, og for trættet til at lade Modsætningerne træde skarpt frem, greb den med Glæde en Mediation, der lovede at opløse dem alle i en høiere Eenhed. Kommer nu hertil, at de nævnte Lærde virkelig vare Mænd af fremragende Dygtighed, saa kan man ikke undre sig over, at Berlins Universitet snart kom til at udøve en lignende Indflydelse paa de protestantiske Høiskoler som tidligere Halle og senere Gøttingen, skjøndt netop dets hele mæglende Stræben gjør Indflydelsen mindre kjendelig og iøinefaldende.

Hvad der mellem Danmarks Præster endnu forefandtes eller paany vaktes af religiøs christelig Iver sluttede sig i disse Aar gjerne til Bibelselskaberne, og virksom Iver for

Bibeludbredelsen var den Vei, ad hvilken man haabede sikrest at kunne overvinde de forrige Tiders Vantro. Det kjøbenhavnske Selskab fremkaldte snart Aflæggere eller Filialer i Odense og Slesvig, stiftede efter den virksomme Pastor Henderson's Tilskyndelse, ganske efter samme Plan; man indskrænkede sig ikke til at danne Filialer i Stiftsstæderne, skjøndt disse gjerne gave Exemplet, men overalt i Kjøbstederne og selv mange Steder paa Landet især i Sjælland, dannedes der lignende Foreninger, hvor der var Præster, som følte sig drevne til at virke for Religiøsitetens Vækkelse. Alle disse spredte Bestræbelser, fandt deres Samlingssted i Kjøbenhavn, hvor fornemmelig Prof. Jens Møller var utrættelig i at anbefale Bibelselskabets Plan og Virksomhed i det Haab dergjennem at fremkalde bedre Tider for Kirke og Christendom *). Nogen betydelig aaben Modstand fandt Selskabet heller ikke. Den Indvending, der havde meest Vægt, at den autoriserede Oversættelse var ulæselig og uforstaaelig, blev for en Deel afhjulpen, da den reviderede Udgave af Ny Test. udkom 1819, strax forsynet med kongelig Approbation, da man fandt det overflødigt og altfor bekosteligt først at lade den udkomme paa Prøve. I Almindelighed var man ogsaa tilfreds med Kommissionens Arbeide; den havde ikke lagt an paa at give en ny Fordanskning, men den havde opnaaet hvad den tilsigtede, at gjøre den gamle Oversættelse læselig og forstaaelig. Dermed var altsaa det føleligste Savn afhjulpet, uden at dog dermed alle Indvendinger vare viste tilbage. En Søn af Konfessionarius C. Bastholm, Pastor H. Bastholm i Slagelse, der i disse Aar havde vundet en vis Anseelse som Redaktør af den Vest-Sjællandske Avis, erklærede det leilighedsvis som sin Overbeviisning, at

---

*) J. Møller, Theol. Bibl. XI, S. 137 fgd.

Bibelselskaber vare mere skadelige end gavnlige: „thi den Maade, som der nu følges ved at uddele hele Bibeler i den blotte Oversættelse og uden veiledende Anmærkninger, er aldeles ikke passende til vore Tiders Beskaffenhed“ *). Lignende løst henkastede Udfald læstes af og til i Dagbladene, men Prof. J. Møllers letflydende Pen var altid rede til at vise dem tilbage i de meest bevægelige Talemaader: „Saameget er vist, at Almuen ei vinder sin gamle Tillid til Bibelen, sin gamle Kjærlighed til dens Indhold tilbage, saalænge een Stemme efter den anden hæver sig om dens Uforstaaelighed, dens Vidtløftigtighed, og — hvad veed jeg — hele dens Farlighed. Derfor smertede det mig saa dybt at see Dem, kjære Hr. Bastholm, hvis Hjerte slaaer saa varmt for Folkets Oplysning og Forædling, tale imod en fri Brug af en Bog, som alene er istand til at bevirke Samdrægtighed imellem Forstand og Hjerte, Cultur og Moralitet, jordisk Lykke og himmelsk Salighed“ *). Ganske uden Følger bleve disse Anker dog ikke. Pastor Dr. Rasmus Møller i Kjøbeløv, tidligere bekjendt som en lærd og smagfuld Oversætter af de latinske Klassikere, der i sin Disputats for den theol. Doctorgrad 1815 afhandlede det praktiske Spørgsmaal: „Sørge de ret for Christendommen, der ville udelukke de christelige Dogmer fra Børneundervüsningen“, og dermed temmelig bestemt havde erklæret sig for den supranaturalistiske Retning, — havde altid med særdeles Interesse fulgt Bibelselskabets Virksomhed. Han søgte at afhjælpe det paatalte Savn ved sin „Veiledning til en andægtig og forstandig Læsning af N. T.“ 1822, der nogle Aar senere blev efterfulgt af en lignende „Veiledning til en andægtig og forstandig Læsning af Gl. Test.“ i to Dele 1826. Det var

*) Den Vest-Sjællandske Avis 1818 Nr. 117.
**) Theol. Bibl. XVI. S. 15-17.

dog fornemmelig det gamle Testamente Indvendingerne gjaldt, og her var den største Vanskelighed at løse. Theologerne i Bibelkommissionen havde selv ønsket strax at fortsætte og behandle det Gl. Test. efter samme Grundsætninger som det nye; især udtalte Prof. J. Møller gjentagne Gange dette Ønske, og lod det ikke blive derved, men for at fremskynde og forberede Arbeidet, lagde han strax Haand paa Værket, og forelagde Publikum som Prøve en Oversættelse af 3die og 4de Bog af Psalmerne samt af Jobs Bog*). Sagen mødte dog mange Betænkeligheder. Det var ikke blot en Pastor M. Nascou, der i et eget lille Skrift 1817 paany stærkt anbefalede at indskrænke sig til et Udtog; det var endnu meget mere den almindelige Mening, at Læsningen af G. T. let kunde nære Overtro og skadelige Fordomme blandt Almuen, og Kong Frederik VI, der selv delte den, nægtede derfor Kommissionen sit Samtykke til Arbeidets Fortsættelse**). Besynderligt seer det rigtignok ud, at man af den Grund, altsaa af Frygt for at Folk skulde faae Lyst til at læse det Gl. Test., vedblev at uddele dette i den ældre uforstaaelige Oversættelse. — Man hjalp sig altsaa fremdeles som man bedst kunde, og de Præster, der vilde gjøre Brug af det Gl. Test. i deres Prædikener, betjente sig gjerne af den Michaelis-Beckske rigtignok meget matte Oversættelse. Endskjøndt der gik Aar hen vilde især de tvende Mænd, der havde taget sig ivrigst af Sagen nemlig Prof. J. Møller og Stiftsprovst R. Møller, nødigt opgive Haabet, og for at fremskynde Iværksættelsen, forsøgte den sidste igjen at begynde paa egen Haand ligesom J. Møller tidligere havde gjort, og leverede i det Øiemed

*) Theol. Bibl. XVII 1820 S. 59. XIX. 1821 S. 1.
**) J. P. Mynster, Meddelelser om mit Levnet. S. 196.

en Oversættelse af Propheten Esaias*). Da der desuagtet intet skete fra det Offentliges Side, besluttede begge i Forening at afhjælpe det føleligste Savn, ved at udgive „Det gamle Testamentes poetiske og prophetiske Skrifter, efter Grundtexten paany oversatte". Denne Oversættelse, hvoraf 1ste Deel indeholdende de poetiske Skrifter, besørget af J. Møller, udkom 1828, og 2den og 3die Deel indeholdende de prophetiske, besørget af N. Møller 1829, holder sig nærmest til de Wettes Udgave af den tydske Bibel, og er om just ikke noget udmærket grundigt, saa dog et meget brugbart Arbeide. Synderlig udbredt blandt Menigmand eller blandt Lægfolk i Almindelighed er den aldrig bleven, men derimod have mange Præster brugt den, og ikke faa have først igjennem den lært at forstaae og anvende det gamle Testamente.

En Mand der fremfor nogen anden ivrigt virkede for Bibeludbredelsen var Bone Falck Rønne, siden 1802 Præst i Lyngby ved Kjøbenhavn. Han havde i tidligere Aar ganske talt og virket paa den sædvanlige rationalistiske Maade, men der var senere foregaaet en Forandring med ham, hvad han offentlig bekjendte i Fortalen til en „Samling af Prædikener" 1819. „Erfaring viste mig, at mine Tilhøreres Antal snarere formindskedes end forøgedes, ligesom jeg saae de blotte Moral-Prædikanters Kirker at blive ganske tomme; den hæderværdige Reinhard, hvis Prædikener jeg læste, og flere af Christendommens Aand besjælede Skribenter ledede mig til Eftertanke . . . og nu følte jeg mere levende hvor uomgjængeligt nødvendigt det er ved alle Leiligheder at indskjærpe den christelige Tro". Ligesaa utrættelig virksom som han tidligere havde været for Landøkonomien og Huusfliden, for Gjæssenes Røgt og Pleie, for Biavlens Fremme, blev

*) Nyt theol. Bibl. II 1822 S. 1.

han det nu for alt, hvad der paa engelsk evangelisk Viis kunde tjene til at befordre christelig Opbyggelse. Han fik et Bibelselskab oprettet i Lyngby 1817, men ikke tilfreds hermed bestræbte han sig tillige for at faae et Traktatselskab i Gang. Ogsaa denne Sag havde Prof. J. Møller lagt danske Præster paa Sinde*), og Pastor Rønne havde i den Anledning strax ladet en Opfordring udgaae, der imidlertid ikke fandt nogen Indgang. Han var derover nær ved at opgive Planen, da et Besøg af den siden saa bekjendte franske Præst Monod fra Paris atter gav ham Mod til at fortsætte, og skaffede ham Understøttelse fra det engelske Traktatselskab, saa at han 1820 fik et lignende oprettet i Lyngby. Han skrev nu en Masse større og mindre opbyggelige Fortællinger, meest Omvendelseshistorier, og kom derved til hyppig at benytte Efterretninger fra den protestantiske Mission i Hedningelande. Dette bragte ham paa den Tanke ogsaa i den Henseende at følge det i England givne Exempel, og han fik 1821 endnu et Missions-Selskab oprettet, hvorved han tillige haabede bedst at fremme den indre Mission. For at opmuntre Folk til Deeltagelse udgav han: „Beretning om Guds Riges Fremgang i Verdens forskjellige Egne“ hefteviis i fire Bind 1824—28, og deels derved deels ved Udsendinge, der reiste omkring i Landet for at holde Missionstimer, indsamlede han ikke ubetydelige Bidrag, der idetmindste for en Deel anvendtes til at understøtte unge Mennesker paa Missions-Institutet i Basel. De Missionstimer, han selv holdt Søndag Eftermiddag paa forskjellige Steder i Sognet, benyttede han tillige som Bibellæsninger, og havde ved den Leilighed ofte den Glæde at høre, at „Nogle, siden det var begyndt, havde forsaget Krogang og gjort en værdigere Anvendelse af Hvileda-

*) Theol. Bibl. XVI S. 233—38.

gene.“ Meest Vanskelighed voldte det ham at faae Traktaterne i Gang, skjøndt han ikke forsømte noget Middel til at faae Præster, Skolelærere og Andre til at tage sig af dem og sælge dem.*) Paa denne Maade virkede Rønne i mange Aar med samme utrættelige Travlhed, og i sit „Religionsblad“, som han begyndte 1825 og fortsatte indtil sin Død (1833) aflagde han deels Beretning om sin Virksomhed deels opmuntrede han til Deeltagelse, for paa sin Viis at gjøre hvad han kunde til Christendommens Befordring.

Denne Iver for Udbredelsen af gudelig Læsning var egentlig en fremmed Plantning, og skjøndt den derfor, hvormeget der end blev talt om den Sag, aldrig blev heri Landet drevet med det Eftertryk som andensteds navnlig i England, hvor den havde hjemme, saa maatte den dog give Præsterne af den gamle rationalistiske Skole Anledning til mangehaande Betænkeligheder. Prof. J. Møller vogtede sig i dette som i alt hvad han foretog sig, omhyggelig for at støde Nogen, men da det virkelig laae ham paa Hjerte at fremme en christelig Religiøsitet, saa kunde han dog vanskeligt ganske undgaae det. Ved at skildre den forrige Menneskealders i kirkehistorisk Henseende meest fremragende Mænd Balle og Bastholm, lagde han det tydelig nok for Dagen, skjøndt han ikke lod det mangle paa Lovtaler over den sidste, at det var „Biskop Dr. Nikolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester“ (Theol. Bibl. XII. 1817), han dvælede ved med Omhu og Kjærlighed, hvorfor ogsaa denne Biographie med et Anhang af „Balles Brevverling“ er bleven det værdifuldeste af alt hvad J. Møller har skrevet. Det var mere end man endnu dengang kunde taale. Havde der nylig opløftet sig et almindeligt Skrig, hvori J. Møller ogsaa blandede sin Stemme, over

*) Theol. Bibl. XIX S. 321—26. Nyt theol. Bibl. I. S. 326—36.

den ingenlunde haarde Dom Grundtvig havde udtalt over Bastholm, saa skrev nu Landsdommer G. L. Baden: „Den forevigede Conf. Bastholms Ære som Menneske som Geistlig og som Lærd reddet mod Prof. J Møllers Angreb“ 1819, fordi denne havde tilladt sig at stille Bastholm i Skygge ved Siden af Balle. Tidens Retning begyndte at gaae de gamle rationalistiske Præster imod, hvad de heller ikke leilighedsviis undlod at paatale. „Hver Religionens og Menneskehedens Ven — skriver Stiftsprovst H. G. Clausen*) — maa vel af Hjertet fryde sig, at den lede Vantro nu saagodtsom er fortrængt, og at vor Tids Mennesker igjen vende tilbage til den religiøse Tro, erkjende deres Trang til den, og sætte Priis paa den. Men hvad der ingenlunde kan billiges, er, at man vil grunde denne Tro paa dunkle Følelser og mystiske Forestillinger, og fremme Christendom ikke saameget ved fornuftig Overbeviisning om dens Værd som ved Hjælp af Phantasi; thi derved begunstiges kun Sværmeri, Overtro, et fromtladende Væsen, der har Gudsfrygtigheds Skin, men mangler dens Kraft“. Biskop Fr. Plum taler i en lignende Tone, naar han ved Udgivelsen af „Vidensk. Forh. ved Fyens Stifts Landemode“ 1817 bemærker i Tilegnelsen til Kongen, at „herved skulde ogsaa i de Geistliges Kreds sikkrest arbeides imod Tidens mystisk poetiske Aand, denne regelløse Omsværmen i dunkle Ahnelser og Følelser, der har bragt Forvirring i Religionslære og Philosophi, idet den forsmaaede videnskabelig Dannelse“. Ingen var dog ivrigere i at bekjæmpe denne Tidens Retning end den gamle Prof. Claus Fr. Hornemann, og „Advarsel mod Phantasiens Misbrug“ hørte til de Yndlingsemner, som han

*) Prædikener udgivne med Hensyn til Reformationsfesten. 1817. Fortale S. II fgd.

ved hver Leilighed foreholdt Studenterne. „Dersom det er Pligt for en Religionslærer ved Universitetet at advare nærmere og fjærnere Vedkommende mod en urigtig og fordærvet Lære: saa gjælder denne Forpligtelse i Henseende til den schellingsk mystiske Naturphilosophi i høieste Grad, thi den indeholder et Sammenspind af erklæret Pantheismus og maskeret Atheismus“ .... „Det jeg beder Dem tage Dem iagt for, er sandselig Adspredelse og Phantasiens Gjøgleblus, og den moderne mystisk-phantastiske Naturphilosophie, som begunstiger begge Dele, som indhyller sig i mystisk dunkle sandselige Udtryk, der ere ligesaa skadelige i Philosophi som nødvendige i Poesie“ *). Fra den Tid af begyndte Hornemann at oversvømme Literaturen med philosophisk moralske Afhandlinger, akademiske Taler, foruden en Mængde saakaldte Forklaringer over det N. T.s forskjellige Bøger, hvori han vilde gjennemføre hvad han kaldte den „mental-moralske“ Exegese, hvis Grundsætning var at afvise alt hvad der efter hans Mening ikke stemmede med Christendommens Hovedformaal, Forstandens Oplysning og Villiens Forbedring. Hornemann havde selv i sine yngre Aar, da han endnu gjorde sig Flid, og da han blev holdt oppe af hele Tidens Retning, kun været en ganske middelmaadig Mand, men nu da han svækket og sløvet af Aarene, henreven af blind Iver mod Tiden, aabenlyst behandlede sine litterære Arbeider ligesom sine Forelæsninger, med den største Skjødesløshed, var det ligesom en stiltiende Overeenskomst aldrig offentligt at omtale hans Arbeider, endskjøndt han ligefuldt beholdt sin akademiske Lærerpost. Først da der blandt yngre Mænd hævede sig Stem-

*) C. F. Hornemann, Advarsel mod Phantasiens Misbrug 1821. S. 1. Tre latinske Taler med et Anhang om Phantasiens Magt. 1820. S. 195.

mer imod ham, hvad vi siden ville komme tilbage til, og navnlig da A. G. Rudelbach i „Theol. Maanedskr." 1825 udførligt og skarpt havde gjennemgaaet hans exegetiske Skrifter fra de nærmest foregaaende syv Aar, blev idetmindste det opnaaet, at Hornemann for Fremtiden holdt inde med sine Commentarer.

Det kan derfor ikke undre os, i disse Aar at møde Rationalismen i en fanatisk sværmerisk Skikkelse hos yngre Mænd, der ganske ere hildede i denne Tankegang, skjøndt det ikke saameget var mod Tidens Philosophie som mod dens Usædelighed de optraadte med sværmerisk Hæftighed. Et Exempel paa en saadan rationalistisk Bodsprædikant var en theologisk Candidat fra Nordslesvig Peter Hansen Steenschwang, der i et lille Skrift „Glædens Kilde eller en aandelig Tale 1815", med en vidtløftig Forerindring, samt i tvende andre, der aldrig blev trykte, „Juristernes Undergang" og „Præstespeilet", skarpt angreb den geistlige Stand. Hvad Lærdom han selv førte, kan man see, naar han opstiller som een af sine Sætninger: „Igjenløsningen bestaaer deri, at vi antage Jesu Lære, og rense os fra enhver Synd, den advarer imod, og udøver enhver Dyd, som den opmuntrer til"; men denne rationalistiske Grundanskuelse var hos ham sammensmeltet med en stræng pietistisk Moral. „Ak, I utro Leiesvende! — saaledes tiltaler han Præsterne — hvor uværdige betegnes I med Korsets Tegn! Frasiger Eder Mørkhedens Gjerninger og værer noget andet end Aagerkarle, Kjøbmænd, politiske Kandestøbere. Gjører Eder ikke til Afguder, som skeer, naar I efter Maaltiderne lade Eders Børn knæle for Eder og takke Eder, uden at bede eller tænke paa ham, som har mættet Eder. I Utaknemlige! Gjører ikke Eders Huse til Byens Dandseskoler, og giver ei de unge Mennesker saaledes aabenbar Veiledning til Synd! Gaaer ikke fra Alte-

ret til Spillebordet, løber heller ikke fra Huus til andet i Eders Menigheder, for at fyldes med Brændeviin eller andet!" osv. Det var hans Hensigt at anlægge en Skole i sin Hjemstavn, efter en ganske ny Plan, men da Regjeringen konfiskerede hans Skrift, og nægtede ham Tilladelse til at anlægge Skolen, saa vilde han bort fra Fædrelandet, „hvor Sandheden var venneløs" og forsøge mellem Afrikas Negere, hvad der blev ham formeent i Danmark. Han vandrede paa sin Fod gjennem Europa, og ankom syg og afkræftet til Constantinopel, hvor han endte sine Dage i et fransk Hospital*). En lignende rationalistisk Sværmer var en anden theologisk Candidat, der er bleven mere bekjendt end Steenschwang deels fordi han optraadte i Kjøbenhavn deels fordi han blandede politiske Planer med sine religiøse Sværmerier, nemlig **Dr. phil.** Jacob Jacobsen Dampe. I Aarene 1818 og 19 prædikede han ofte i forskjellige af Kjøbenhavns Kirker, og hans stærke Udtryk, hans exalterede Foredrag skaffede ham en Mængde Tilhørere. I een af disse Taler om Qvindekjønnets Fordærvelse tordnede han saaledes mod Forfængelighed, Letsindighed og Usædelighed, og skildrede disses sørgelige Følger med saa grelle Farver, at Graad og Skrig gjenlød i den propfulde Kirke, og flere Fruentimmer bleve afmægtig baarne ud. En anden af hans Prædikener om „Frihedens Overeensstemmelse med Christendommens Aand" vakte først Autoriteternes Opmærksomhed, og skjøndt den egentlig slet ikke var af politisk Indhold, blev den, da han vilde udgive den i Tryk, ikke alene beslaglagt, men det blev ham forbudt oftere at bestige en Prædikestol. Da altsaa den Vei var ham spærret, anmeldte han nogle almeenfattelige Foredrag over den augsborgske Confession, hvori han

*) Dansk Kirketidende 1847 Nr. 97.

da vilde vise, at den som et Menneskeværk fra en forsvunden Tid ikke længer kunde have nogen bindende Gyldighed. „At angribe den augsborgske Confession, mine Venner — saaledes indledede han sit Æmne — dette er langt fra, eller jeg vilde snare sige, er det Modsatte af at angribe den sande Religion, der visselig maa siges at være af guddommelig Oprindelse, baade naar man nævner Skriften og Fornuften som dens Kilde" — og sluttede sit Foredrag med de Ord: „Vaagn Medmenneske! og føl det ædlere Liv i Dig selv! Maaskee Gud gav Dig en sundere Fornuft end dem, som lade haant om Dig. Lad Dig ikke mishandle, ikke skammeligen nedværdige, ikke noget i Samvittighedssager paatvinge!"*) Han kom dog ikke videre end til denne Indledning, da Cancelliet saa forbød ham ikke alene Fortsættelsen, men formeente ham endog uden Lov og Dom at anmelde og holde offentlige Foredrag. Da han saaledes ved et vilkaarligt Forbud saae sig berøvet, hvad han som Candidat og Doctor ansaae for sin lovlige Ret, gjorde han Forsøg paa at sætte en Petition i Gang om en konstitutionel Forfatning, der sikrede Borgernes Frihed, og vilde i det Øiemed foranstalte en privat Sammenkomst med sine politiske Venner, hvis Tal kun var meget ringe, men da blev han paagrebet, og en Sag anlagt imod ham, hvorved han 1821 blev dømt til livsvarigt Fængsel. Han blev først hensat i Kastellet, siden paa Christiansø, indtil han efter tyve Aars Forløb atter af kongelig Naade blev løsladt**).

Det var iøvrigt sjældent, at Regjeringen saaledes som Tilfældet var med Steenschwang og Dampe blandede sig i

*) J. J. Dampe, Underretning til Publikum. 1820. S. 29 og S. 39.

**) Kjøbenhavnsposten 1841 Nr. 223—255.

i den aandelige Gjæring. Det var i materiel Henseende meget trange Tider, de Aar der fulgte efter Krigen; de lave Kornpriser trykkede ikke blot Landmanden og Agerbrugeren, men lammede al Virksomhed, og fremkaldte Trang og Næringsløshed allevegne. Den geistlige Stand kom fremfor nogen anden til at føle Tidens Tryk især paa Landet, og i mange mindre Kald var det næsten umueligt at udrede de paahvilende Afgifter. I de foregaaende gunstigere Aar vare disse bleven betydelig forøgede; især de Foranstaltninger, som i den Tid vare trufne, Oprettelsen af Amtsprovstier og Seminarier, havde medført ikke ubetydelige Udgifter for Geistligheden. Regjeringen erkjendte, at der maatte gjøres noget, og der blev derfor d. 22 Mai 1821 nedsat en Kommission, bestaaende af forskjellige Embedsmænd i Regjeringscollegierne Etatsraaderne A. S. Ørsted, Lassen, Collin og Kongslew, der skulde udarbeide en Plan til Forbedring i Geistlighedens Kaar, og da Sagen var paatrængende, blev Kommissionen det følgende Aar færdig med sit Forslag. Allerede tidligere var der (Res. 11 Juni 1817) tilstaaet enkelte af de mindste Kald særdeles Lettelse i Skatter, men nu erholdt alle (Frd. 11 Sept. 1822) en lignende Lettelse i Skat af Præstegaardsjordene og Tienden efter det nævnte Forslag. Fremdeles blev det bestemt ved Circ. 20 Aug. 1822, at Amtsprovstierne atter skulde ophæves, da man formeente at kunne indrette dette Tilsyn paa en mere økonomisk Maade. Amtsprovsterne havde nemlig erholdt Løn af en særskilt i det Øiemed oprettet Fond, og de maatte have det, da de maatte holde Kapellan til at bestyre deres eget Præsteembede. Man fandt det nu mere økonomisk, naar Provsten ikke fik større Distrikt, end at han ved Siden deraf selv kunde bestyre sit Præsteembede, og altsaa ikke behøvede nogen særskilt Løn. Endelig blev det bragt i Forslag, at Geistligheden maatte

fritages for Afgifter til Seminariefonden, men førend den Sag blev bragt i Orden, maatte først Cancelliet undersøge „om ikke samtlige Seminarier ganske kunde ophæves, og det med dem tilsigtede Øiemed opnaaes paa anden mindre bekostelig Maade.“ *) Det var altsaa af økonomiske Grunde denne Forandring deels blev iværksat deels bragt i Forslag, der atter ophævede Foranstaltninger, man tidligere satte saa megen Priis paa, men dette vilde neppe være skeet, dersom Regjeringen endnu bedømte dem ganske paa samme Maade som tidligere. Havde det virkelig engang været Hensigten at lade Amtsprovsterne afløse Bisperne, hvad der rigtignok kun støttede sig til Rygter, men hvad dog efter den Tids Tankegang havde Sandsynligheden for sig, saa var denne Plan nu vist fuldkommen opgivet, da ikke blot Münter gjorde sit til at hæve den bispelige Værdighed, men da man overhovedet betragtede den kirkelige Overlevering med større Ærbødighed. Bedømt som en reent administrativ Indretning havde Amtsprovsti-Inddelingen strax viist sig uhensigtsmæssig, og allerede førend den ophævedes, havde man seet sig nødt til at afvige fra den ved at ansætte de fleste Steder to eller tre Amtsprovster i hvert Amt; men derved var det omtalte Lønningsfond endmere besværet, der tillige maatte afgive noget til den 1819 for Als og Ærø beskikkede Biskop. Det var derfor blandt Præsterne et almindeligt Ønske atter at vende tilbage til det Gamle; og dette skete vel tildeels, men ikke ganske; den geistlige Skifteret forblev nemlig fremdeles hos den verdslige Øvrighed, og de nye Distriktsprovster, som man begyndte at ansætte efterhaanden som Amtsprovsterne traadte fra, bleve ligesom disse beskikkede af Regjeringen, og ikke valgte af Præsterne. Dermed var altsaa det sidste Spor af

*) Collegialtidenden 1821 Nr. 30. 1822. Nr. 46. 48. 49.

kirkelig Valgret forsvundet. — Det andet Spørgsmaal om Seminariernes Ophævelse blev ogsaa offentlig drøftet, og det blev ved den Leilighed fra flere Sider anbefalet, ganske at overlade de vordende Skolelæreres Dannelse til Præsters eller Skolelæreres private Forsorg; man anbefalede dette ikke blot af økonomiske Grunde, men ogsaa som en mere hensigtsmæssig Foranstaltning. Regjeringen gik i den Henseende en Middelvei; den vilde ikke opgive Seminarierne, men den indskrænkede deres Antal, ved at lade nogle af dem gaae ind (Brahetrolleborg-Seminarium i Fyen) og indrette de Tilbageblevne med strængere Økonomi. Desuagtet vedblev dog fremdeles Almueskolen og dens Forbedring at være Gjenstand for Regjeringens stadige Opmærksomhed, men rigtignok uden at Skolen havde Grund til at glæde sig over denne overvættes Kjærlighed. Det var Indførelsen af den indbyrdes Underviisning, som i disse Aar (siden 1819) blev dreven med en Iver og Lidenskabelighed, der aldeles qvalte hvad godt og gavnligt der ellers kunde være ved Methoden. Det var en militær Dressur man vilde indføre i Skolerne, og Hovedmændene anbefalede Sagen som om al fornuftig Underviisning først kunde begynde, naar man fik Tabellerne ophængte og Piberne i Gang. Desværre lykkedes Planens Gjennemførelse kun altfor fuldstændig, og under Pibernes Lyd maatte al livlig Skoleunderviisning forsvinde.

Medens den geistlige Stand i det Hele var saa stærkt som nogensinde nedsunken i naturalistisk Vantro, begyndte Tidens Trang til alvorligere Fromhed stærkt at røre sig blandt Almuen. Hidtil havde en saadan Bevægelse kun yttret sig i Jylland, og den fortsatte sig her stadig i sin seige skarpt afsluttede Charakteer; men nu vaagnede der et lignende Røre i Fyen, og her blussede det strax stærkere frem, hvorfor det ogsaa snart fik sin Skjærsildsprøve at gjennemgaae i

Kamp mod den herskende Vantro. I Egnen omkring Assens og Faaborg havde der fra gammel Tid af stadig vedligeholdt sig nogen religiøs Bevægelse. Hver Sommer pleiede der at komme Missionærer eller som de kaldtes „Arbeidere“ over fra Christiansfeld for at besøge Brødrene, og blandt Fyens Præster var der endnu hist og her enkelte som Boesen i Vigerslev, Balslev i Haarslev o. A. der bevarede Forbindelsen med dem. Disse Folk, der her som andensteds spotviis kaldtes „de Hellige“, adskilte sig fra Andre ved et stille alvorligt Væsen, deres Afsky for Dands og Kortspil, deres Kjærlighed til de gamle Psalmer og de gamle Postiller af Luther, H. Müller, som de brugte i deres Forsamlinger. Disse bleve holdte i al Stilhed gjerne Søndag Eftermiddag, og de, som deeltoge deri, vogtede sig omhyggelig for alt hvad der kunde vække Opsigt, hvorfor de ogsaa holdt over stadig Kirkegang, selv hvor der var vantro og rationalistiske Præster. Imidlertid skete der i dette Forhold en mærkelig Forandring, der udgik fra Kjerteminde Egnen, og Christen Madsen, en Huusmand fra Bregnør Mark, blev den egentlige fyenske Opvækkelsesprædikant. I Kjerteminde havde der i flere Aar været holdt en af de omtalte smaa stille Forsamlinger hos en Snedker Klinch, som en gammel Skomagersvend fra Svendberg, H. Svane forestod og ledede, og med disse Folk var Christen Madsen kommen i Berøring, som ogsaa tidligere var en agtet og anseet Mand der paa Egnen. Hvad han havde hørt af Svane, havde først vakt en alvorlig Bekymring hos ham om hans Sjæls Salighed, og efter en voldsom indre Kamp, kom han endelig til Ro, da det forekom ham, at Herren selv havde aabenbaret sig for ham i sin Lidelses Gestalt, og givet ham Forvisning om sin Naadestand. Dette skete d. 28 Jan. 1819, og derfor feirede han altid den Dag som sin Fødselsdag. Det rygtedes snart, at

Christen Madsen var gaaet over til „de Hellige", og Folk strømmede til af Nysgjerrighed for at høre denne Bonde, der aldrig kunde blive træt af at tale om aandelige Ting, og som forstod at udlægge Bibelen trods nogen Præst. Den hele Bevægelse han vakte havde dog en fra den jydske noget forskjellig Charakteer; det kom her ikke til at dreie sig om Skolebøger men om gudelige Forsamlinger, hvor han selv gjerne førte Ordet, og skildrede med folkelig Veltalenhed Syndens Vederstyggelighed, Verdens Ugudelighed, og Herrens store Naade, han selv i Livet havde erfaret. I Begyndelsen vare Forsamlingerne, i Sammenligning med hvad de senere blev, kun smaa, kun besøgte fra den nærmeste Omegn, men desuagtet tiltrak Bevægelsen sig strax Præsters og Øvrigheds Opmærksomhed. Der afgik strax Indberetning til Cancelliet om denne nye fanatiske Sekt, og den gamle halv forglemte Forordning om gudelige Forsamlinger af 13 Jan. 1741 blev draget frem, for atter at bringes i Anvendelse. Der udgik altsaa en Cancellie-Skrivelse til Stedets Politi, som strængelig forbød slige Andagtsforsamlinger, saa at Folk nok maatte læse Bibelen og gudelige Bøger hjemme i deres Huse, men ikke naar der vare Fremmede tilstede, og dermed var Tegnet givet til en Række Forfølgelser eller rettere Plagerier mod de Opvakte, og navnlig mod Christen Madsen, der ikke vilde holde op med en Gjerning, hvortil han meente at have guddommeligt Kald. Disse Plagerier hidrørte meest fra Folkehobe, der drillede og spottede de Hellige overalt hvor de samledes, og tillod sig ikke sjælden Voldsomheder imod dem, uden at Øvrigheden havde andet Svar, paa de Forurettedes Klage end at de kunde holde op med Forsamlingerne saa fik de nok Huusfred. Christen Madsen blev indstævnet for Herredsthinget i Odense, hvor man forlangte af ham, at han skulde love at holde inde med

sine Forsamlinger, og han var nærved at lade sig overtale, men efter nogen Betænkning svarede han bestemt Nei, at han ikke kunde love det, hvilket atter blev indberettet til Cancelliet. For at blive fri for disse Fortrædigelser besluttede han at henvende sig med sin Bøn til Landets Dronning, som han skrev, „efterdi her tales om, at D. M. er en ret Jesu Christi Elskerinde, som med Flid stræber at befordre den christelige Kirkes Vedligeholdelse“. Han begjærede her Frihed for sig og sine Venner til opbyggelige Sammenkomster, idetmindste saa megen Frihed som Frd. 13 Jan. 1741 i Grunden tilstod, og lod derunder tillige indflyde nogle bittre Ord mod Præsterne: „Lærerne, som skulde vise os et gudfrygtigt Levnet, de viser os at spille Kort, drikke og dandse; det gjøre vi, siger de, og hver som siger det er Synd, er en Pharisæer og en Hykler.“ Dette sidste havde Hentydning til en Yttring, Sognepræsten i Kjerteminde, Prof. Andresen, efter Christen Madsens og hans Venners Paastand, havde brugt i en Prædiken, da han ret vilde ivre mod den nye Sekt, og da Dronningen deri saae en fornærmelig Beskyldning mod Manden, troede hun ikke at kunne lade det gaae upaatalt hen. Da det nu til samme Tid indberettedes, at „Christen Madsen vedblev at holde sine Forsamlinger og agtede fremdeles at fortsætte dem“, gav Cancelliet Stiftamtmanden Ordre til at foranstalte Action anlagt imod ham, „deels for hans ulovlige Adfærd i foranførte Henseende, deels for de af ham i hans Ansøgning til Hds M. Dronningen fremsatte Beskyldninger mod Sognepræsten“, og Actionsordren blev udfærdiget d. 10 Jan. 1822. Faa Dage efter blev han arresteret, og tilligemed ham en jydsk Bonde fra Skanderborg Egnen, der var kommen over til Fyen for at sælge gudelige Bøger, og derhos tale til Opvækkelse hvor han kom frem. Der blev anlagt Sag imod dem begge, som

varede i mange Aar, saa at Christen Madsen døde forinden, kort før Dommen endelig faldt i Høiesteret i Foraaret 1829, hvorved de Tiltalte idømtes en Pengemulkt. Dog bleve de ikke holdt i Arrest i al den Tid, men efter nogle Maaneders Forløb bleve de atter løsladte imod Caution, og kunde nu begge, den ene i Fyen den anden i Jylland, fortsætte deres Virksomhed. Især var Christen Madsen utrættelig; han gjennemreiste hele Fyen, saa at der neppe var eet Sogn hvor han ikke havde været, og naar der var Forsamling kunde han tale uafladelig. Stundum hændtes det, naar han ret talte med Iver og Hæftighed, at hans hele Legeme kom i en underlig rystende Bevægelse; det havde Folk lagt Mærke til, og man var ikke langt fra at antage netop denne Rysten som det sikkreste Tegn paa Aandens Rørelse. Denne Forvildelse blev ofte omtalt med Spot og Latter af dem der stode udenfor, men den varede heller ikke længe, da det viste sig, at saadan Rysten ogsaa kunde komme over Folk, om hvem man vidste at de ikke bleve drevne af sand Gudsfrygt.*) Jo stærkere Opvækkelsen udbredte sig, desto ivrigere bleve Præsterne i at gjøre Anmeldelse derom, og Øvrigheden i at indskærpe Forbudet mod de gudelige Forsamlinger, hvad der maatte give Anledning til idelige Trætter og Retsforfølgelser. I Ellinge Sogn, Vinding Herred, blev der saaledes i Foraaret 1824 anlagt Sag mod tvende Mænd, Johan Jensen Væver, og Rasmus Ottesen, Ungkarl, men da de vilde godtgjøre at de paatalte Forsamlinger vare lovlige ved at nævne Vidner paa at de overeensstemmende med Forordningen havde været anmeldte for Præsten, saa bleve de nævnte Vidner dragne med ind under Sagen; dette gjentog sig flere Gange,

*) P. Larsen, Veiledning til Bedømmelse af „Veiledning til Bedømmelse af Opvækkelsen i vore Dage“ Kolding 1854. S. 41.

saa at tilsidst ti Personer vare under Tiltale; men da de deraf kunde mærke, at ethvert Forsvar fra deres Side var frugtesløst, lod de Sagen gaae sin Gang, og idømtes da en Pengemulkt. *) — I Anledning af denne Proces udtalte Grundtvig sin Mening om Sagen, der i en vis Henseende forbausede Mange**): „Slige gudelige Forsamlinger ere i mine Dine virkelig kun maadelige Surrogater for det kirkelige Liv, og kun maadelige Planteskoler for sand Gudsfrygt, Ydmyghed og Kjærlighed. Kirkehistorien har nemlig lært mig, at en vis sygelig Pietisme i slige Forsamlinger saare let parrer sig med forskruede Indfald, Ringeagt for Lærerstanden og omsider for Skriften selv, og derfor har jeg aldrig tilraadt men snarere fraraadt dem. . . . Men her er Spørgsmaal om hvad vi bør raade Staten til at gjøre, slaae til med Sværdet eller see til med Rolighed! Det Sidste raader jeg, med den fuldeste paa hele Menneskehistorien grundede Overbeviisning, at det er et Raad ingen Stat nogensinde vil fortryde at have fulgt." — Uden just at hylde denne Betragtning, var dog Fyens daværende Gouvernør Prinds Christian Frederik kommen til Erkjendelse om det Urigtige i den hidtil fulgte Fremgangsmaade mod de Opvakte, og havde derom henvendt sig til Cancelliet, hvad der fremkaldte følgende Circulære af 7 Sept. 1824 til Underretning for Stiftets Præster: „Gouvernøren har tilskrevet Cancelliet, at de Mænd og Qvinder, som deeltage i slige Forsamlinger, upaatvivlelig først og fremmest have den gode Hensigt at søge Opbyggelse og forbedre sig, men at Misbrugen, som Formanden for Sekten, Christen Madsen, vistnok er skyldig i, er Proselytmageri og Intolerance. Hvorledes disse skadelige Misbrug

---

*) J. C. Lindberg. Nordisk Kirketidende 1834 Nr. 38, 39.

**) Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn 1825 Nr. 12. 13.

forekommes, bør Geistligheden bedst kunne vaage over, men ikkun ved aandelige Vaaben kan dette udrettes, ved sand evangelisk Christendoms Foredrag. Religiøse Forsamlinger, afholdte uden Præstens Vidende, maatte som hidtil være formeente, men den verdslige Øvrighed burde ikke forfare i denne Anledning uden Opfordring af Sognepræsten, og da vilde det endda fra Regjeringens Side være at tage i nøieste Overveielse, om denne i Forhold til sin Menighed har handlet som en retskaffen og oplyst Sjælesørger." Til disse Gouvernørens Ord føiede Cancelliet som sin egen Formaning: „For at bringe disse fromme og sædelige Mennesker, som ere noget forskruede, paa den rette Vei, er det væsentligt, at Præsten ikke sætter sig i for stærk Opposition mod disse Menneskers Forestillingsmaade, men at han indskrænker sig til med al Sagtmodighed at overbevise dem af Skriften om det, som er Overdrivelse og Vildfarelse." Stiftets Biskop Fr. Plum ledsagede dette Circulære med nogle Ord, hvori han udtalte det Haab, at „ingen af de kjære Brødre vil lade det mangle paa den med forsigtig Skaansel og kjærlig Sagtmodighed forbundne Alvor og Aarvaagenhed, hvorved Sværmeriets Smitte kan standses eller dog saa meget muligt gjøres uskadeligt." *) Dette Circulære blev ikke uden Virkning. Blandt Stiftets Præster var Dr. N. Faber i Allested ved Odense ivrigst i efter Opfordringen at gribe til de aandelige Vaaben; i „Tolv Prædikener", som han udgav 1825 havde han sat sig til Formaal at møde Tidens sværmeriske Forvildelser, og tillige søgte han ved Bibellæsninger i Kirkerne at tilfredsstille den Trang, der ellers søgte sin Næring i gudelige Forsamlinger. „Da det kan antages, — saaledes var hans Betragtning af Tidens Opgave — at den bedre Aand

*) Lindberg, Nordisk Kirketidende 1834 Nr. 39.

er vakt, saa er Veiledning og Belæring det, hvorpaa Præsten bør henlede sin Opmærksomhed; ved endnu mere at henrive og opflamme Aanden, vilde den savne den indre Styrke, og den sande Christendom maatte befindes at have tabt saare meget *)" — Skjøndt de Processer, der allerede vare i Gang paa Grund af gudelige Forsamlinger, bleve førte til Ende, saa behandledes de Opvakte dog nu med større Forsigtighed, hvorved den religiøse Folkebevægelse igjen tabte endeel af sin sværmeriske Hede, til samme Tid som den udbredte sig i videre Kredse.

I Kjøbenhavn havde i disse Aar **Dr. J. P. Mynster** vundet en Anseelse og Høiagtelse blandt Landets Geistlighed, som i saa gjærende Tider sjælden bliver nogen Præst til Deel, og maatte vi tyve Aar tidligere nævne H. G. Clausen som den Prædikant, der meest tiltalte de dannede Kirkegjængere, saa var det nu J. P. Mynster. Hvad der væsentlig bidrog til at give ham denne Overvægt, var vistnok den udmærkede Gunst han nød fra oven; Biskop Münter og Grev J. G. Moltke, saalænge han var formaaende Minister, drog ved alle Leiligheder Mynster frem, og den sidste gjorde ham endog, medens han endnu var Kapellan (1817) til Medlem af Universitets-Direktionen **); men Mynster forstod overalt at udfylde sin Plads. Den Klarhed, han havde vundet over sig selv og sit Forhold, gav al hans Tale en Sikkerhed og Værdighed, der indgjød Agtelse og Ærbødighed, og det var egentlig denne imponerende Personlighed, der gav hans Stemme Vægt. Sine theologiske Afhandlinger udgav han samlede paa Tydsk 1825, men da de her skulde bane sig Vei i en Læseverden, han ikke personlig havde paavirket, fandt de ikke

---

*) N. Faber, Tolv Prædikener, 1825 Fortalen.

**) J. P. Mynster, Meddelelser om mit Levnet S. 182. 202.

den Modtagelse, han havde ventet; **Dr.** Paulus i Heidelberg var den første der anpriste dem, og snart vare de glemte; naar han ved den Leilighed bemærker, at „den tydske og den danske Videnskabelighed staae længer fra hinanden end man ved første Øiekast skulde antage", saa kan det neppe være Grunden, da alle de paagjældende Afhandlinger netop vare Indlæg i Emner, der forhandledes i den tydske Litteratur, men snarere ligger den deri, at „han her som Fremmed ikke personlig kunde gjøre sig gjældende" *). Derimod vandt den Samling af „Prædikener", han udgav i to Bind 1823, her i Landet strax overordentligt Bifald. Den fuldendte Form i den mynsterske Prædiken, det kraftige klangfulde Foredrag, som han forstod at give Varme og Begeistring, uden selv at lade sig henrive i den Grad, at han glemte, han stod som Taler for en blandet Forsamling, maatte tiltale Alle, selv dem der ikke deelte hans religiøse Overbeviisning. Det var hans Opgave at forsvare den bibelske Christendom uden at bryde med den rationalistiske Tankegang, den han sjælden udtalte sig saa skarpt imod som han havde gjort i sine omtalte Prædikener ved Reformationsfesten; ligesom hos Bastholm var Fornuft og Aabenbaring, Lov og Evangelium her sammenføiede, saa at de gjensidig fuldstændiggjorte hinanden, og netop derved tiltalte han den store Mængde, der uden nogen fast religiøs Overbeviisning dog følte, at christelig Religiøsitet hørte med til et ordentligt sædeligt Liv, medens han derimod nok fra deres Side, der nærede en fastere religiøs Overbeviisning, mødte smaa Anfægtelser, uden at disse dog traadte aabenlyst frem. „Det rørte mig ikke, — skriver han selv derom — at nogle Halvdannede fandt mine Prædikener utaalelige; mere ærgrede det mig, naar saadanne, der

*) Meddelelser om mit Levnet. S. 220. 229 fgd.

gave sig ud for at være, hvad Iffland kalder, „brillante Christne“ yttrede Tvivl om min Rettroenhed ... Enkelte kom ogsaa til mig for at formane mig, og en ellers fornuftig Mand havde sagt: „Man veed ikke ret hvad Mynster troer“. Denne Mand stod under Indflydelse af Grundtvig“ *).

Grundtvig havde endelig naaet, hvad han i mange Aar forgjæves havde søgt, en fast Ansættelse i Hovedstaden, og det endskjøndt Kjøbenhavns Geistlighed og navnlig Stiftsprovst Clausen stadig havde søgt at forhindre det. Hvo der var hans egentlige Modstandere, blev nemlig ikke ganske skjult for ham: „I Cancelliet maatte jeg bestandig høre, at jeg var en Sværmer, og at jeg ikke maatte gjøre mig mindste Haab om Embede inden Voldene; og af flere lange Samtaler med Cancellipræsidenten Kaas veed jeg, hvorlidet han gjorde nogen Hemmelighed af, at min Uenighed med Kjøbhavns Geistlighed var i hans Øine ingenlunde en politisk Brøde, men kun en uovervindelig Hindring for den Befordring jeg attraaede, indtil endelig Majestæten overhuggede den Knude, Cancelliet ei kunde løse, ved mod min Villie men til mit Bedste at kalde mig (1821) til Sognepræst i Præstø.“ Det var imidlertid hans stadige Ønske at virke i Hovedstaden, „den By, hvorfra Vantroen udbredte sig i Landet, og hvorfra Alt hvad der skal udbrede sig i Landet maa udstrømme“, og paa hans indstændige Begjæring blev han da af Kongen kaldet Aaret efter tilbage som Kapellan ved vor Frelsers Kirke. „Saa stod jeg da fra 1822 som Præst i Hovedstaden, og havde da endelig, men vel at mærke kun ved Majestætens besynderlige Naade efter en tolvaarig Kamp vundet den præstelige Religionsfrihed, som jeg forlangte og gjerne undte

*) Meddelelser om mit Levnet. S. 190.

Enhver"*). — I de nærmest foregaaende Aar havde han fuldkomment hengivet sig til nordiske Sprogstudier, og hans Fordanskning af Saxo og Snorro, bebudet 1815, udkommen 1818-22, af det angelsachsiske Digt, „Bjowulfs Drape" 1820 — havde udentvivl væsentlig bidraget til at erhverve ham Majestætens Frederik VI's bevaagne Opmærksomhed, ligesom de afnødte selv hans Modstandere Agtelse for hans lærde Kundskaber, som for hans sjældne Styrke i Modersmaalet. Mén disse Aar han saaledes henlevede mellem de Døde, havde indvortes nedsænket ham i en Dødskulde, saa at han ogsaa legemlig følte sig Døden nær; uagtet al den berømmende Anerkjendelse, hvormed de Lærde hilsede hans Oversættelser, saa kunde han ikke dølge det for sig selv, at Samtiden i det Hele var aldeles ligegyldig ved Fortidens Storværker, og Ligegyldigheden blev snart den meest skjærende Kulde. Da han endelig kaldtes til Præst, vaktes atter Opstandelseshaabet; han kom tilbage til Hovedstaden, men naar han efter et Aars Forløb skulde sige sig selv, hvad han nu havde udrettet med sin Prædiken, da kunde han kun trøste sig med det Bibelsprog, at Guds Ord vender ikke tomt tilbage, for dermed at trodse Meget, som syntes at vidne om det Modsatte, syntes at vidne om, at ogsaa hans Prædikener gik under i Ligegyldighedens døde Hav. „Maaskee var dette endnu den haardeste Prøve jeg har gjennemgaaet, — skriver han selv, — jeg arbeidede af alle Kræfter paa et Forsvarsskrift for Christendommen, og det Arbeide var ingenlunde forgjæves, thi det afslørede Ligegyldigheden mod den i mit eget Bryst, men med Formen kunde jeg aldrig blive tilfreds, thi hvor tørt jeg end begyndte, blev den dog snart saa poetisk, at jeg fandt den uskikket til at vise

*) Grundtvig, Om Religionsfrihed; supprimeret Haandskrift.

sig paa det døde Hav; da det omsider lykkedes mig at faae den gjennemsigtig, saae jeg med Forskrækkelse, at Livet var forsvundet, men følte tillige med Glæde, at jeg var selv bleven levende igjen" *). Det var Forskjellen mellem Tale og Skrift, hinanden modsat som Liv og Død, der nu gik op for ham; det var den Erkjendelse, som Ordsproget antyder: den græder ei for Guld som aldrig Guld eiede, at det nemlig ikke kunde hjælpe at opgrave Fortidens Guld, i christelig Henseende af Bibelgraven, eller i folkelig af gamle Sagabøger, dersom det levende Kildevæld var tilfrussen. Under Læsningen af Irenæus's Bog „Om Kjætternes Gjendrivelse" blev det ham altid klarere, at al vor Tale om Bibelen, vort Vidnesbyrd om den bibelske Lærdom havde Herrens egen Gjerning til sin Forudsætning, at han maatte selv være levende tilstede endnu som Lyset og Livet, som det derfor gjaldt om at vise hen til. Hvad der saaledes aandelig sysselsatte ham, udtalte han ogsaa i sine Prædikener, især i den han holdt 1ste Søndag i Advent 1823, hvor „det gjennemlynede mig, at Natten var forgangen og Dagen kommen nær", og siden næsten bestandig *); han søgte at skildre hvad han i den Tid indvortes havde oplevet i et Digt „Nytaars-Morgen" 1824, og skjøndt han gjorde det i dunkle og gaadefulde Syner og Billeder, saa bebudede han dog dermed bestemt en ny Retning i hele sin aandelige Virksomhed, endskjøndt det „endnu var for tidlig paa Dagen til derom at sige noget Vist".

Grundtvigs Indflydelse i Hovedstaden var kjendeligst blandt de unge Studerende, og skjøndt naturligviis Fleertallet af disse følte sig tilfredsstillede af den vaklende halvt christelige Tale, der sædvanlig førtes, saa kom det dog derved til,

---

*) Grundtvig, Nytaars-Morgen. 1824. Fortale S. XIII. XIV.
**) Grundtvig, Christ. Prædikener. III.

at Tidens Modsætninger traadte skarpt frem imellem dem. Vi see dette paa de tvende omtrent jævnaldrende unge Mænd **Dr. H. N. Clausen** (f. 1793) og **Dr. A. G. Rudelbach** (f. 1792), der i disse Aar vel maatte nævnes som de dygtigste. Begge havde de gjort Theologien til deres Livsopgave, og begge vare stærkt paavirkede af Tidens hele Udvikling, men saaledes at Clausen afgjort heldede til den rationalistiske Side, medens Rudelbach følte sig stærkt tiltalt af Grundtvig, og sluttede sig til ham. Det var derfor Clausen, som væsentlig havde Tidens Retning med sig, og da man nu i det theologiske Facultet høilig trængte til nye Kræfter, blev han efter en toaarig Udenlandsreise 1821 ansat først som Lektor siden som Professor. Hans Forelæsninger gjorde strax overordentlig Lykke, fordi han virkelig besad en Dygtighed og et Talent, man længe havde savnet i Facultetet, hvorfor han ogsaa snart drog næsten alle yngre Studerende til sig. I hvilken Retning han lærte, lagde han offentlig for Dagen i en lille Afhandling: „Kritik og Fremstilling af Underbegrebet"*), hvori han søgte at benytte Naturphilosophernes Sætning: „Alt er et Under", ikke til at benægte men til at svække Betydningen af de bibelske Mirakler, ved at forekaste den ældre kirkelige Theori, at den gik ud fra at antage en skarp Grændse mellem det Naturlige og det Overnaturlige, istedetfor at erkjende Modsætningen som en forsvindende, Grændsen som flydende. „Enhver Begivenhed er Guddommens Virkning, umiddelbart grundet i den guddommelige Kraft, men den viser sig som Naturvirkning, middelbart grundet i Gud. I objektiv Betydning er altsaa Alt Under eller Intet Under; Frøets Opvaagnen til Vaarens Liv er et Under saavelsom den Dødes Opvaagnen af Graven, Hel-

*) J. Møller, Nyt theologisk Bibl., I.

bredelse af Lægemidler saavelsom ved Haandspaalæggelse, og ethvert Støttepunkt for Begrebet falder hen .... Naturens System af Kræfter er et i Evighed uudtømmeligt og uudgrundeligt Dyb, og vi beskjæmme os kun, om vi formaste os til at drage Grændselinier hvor der ingen gives". I Modsætning hertil vilde Clausen hævde Begrebet i subjektiv Betydning, og forstod da ved et Under: „enhver (relativt) uforklarlig Naturbegivenhed, som ved sin uforklarlige Beskaffenhed vækker Troen paa den virkende Guddomskraft." — Imod denne Afhandling optraadte A. G. Rudelbach med nogle „Bemærkninger om Prof. Clausens Kritik og Fremstilling af Underbegrebet"*), hvori han fornemmelig gjorde gjældende, at „Christus jo (efter Clausens Opfattelse) ei vilde staae anderledes for os end som en Magus eller Thaumaturg, hvis hele Stræben gik ud paa at fængsle Naturens Mysterier til sig", og søgte at vise, at Underbegrebet paa Aabenbaringens Gebet altid maatte sees i Sammenhæng med det store Grund-Under, at Gud er aabenbaret i Kjød: „For Mennesket, som i Naturen erkjender en Skranke for sin Frihed, er Gjennembrydelsen af denne Skranke, eller Naturens Emancipation ved Menneskets Søn det evige store Under, som indbefatter alle Undere i sig". Rudelbachs Bedømmelse var affattet i en bestemt men ikke nogen skarp Tone; Clausens Svar**) var derimod bittert og spydigt, og indskrænkede sig væsentlig til den Bemærkning, at „hvor Forskjelligheden i den christelige Hovedanskuelse er saa stor som imellem min Rec. og mig, bliver den specielle Drøftelse kun en dialektisk Væddestrid". Allerede dengang lagde Rudelbach

*) J. Møller, Nyt theol. Bibl. IV.

**) Apologie for min Afhandling om Underbegrebet. Nyt Theol. Bibl. VI.

en ualmindelig Lærdom for Dagen, og støttede jævnlig sin Udvikling ved Citater af ældre Theologer, hvilket gav hans Modstander Anledning til den Bemærkning, at „den omtalte Forskjellighed vel turde reise sig deraf, at jeg mere slutter mig til Christus og Apostlene end til Augustin og Thomas Aqvinas“. — Den hele Strid vakte dengang ikke synderlig Opmærksomhed, men nogle Aar senere skulde de samme Modstandere atter mødes i et alvorligere Sammenstød.

En ung Mand, der i disse Aar optraadte i Kjøbenhavn som ivrig orthodox Prædikant, var Jørgen Thisted, saalænge han var personel Kapellan hos Pastor Fallesen ved Trinitatis (1822-24). Han havde aldrig staaet i noget nærmere Forhold til Grundtvig, men derimod søgte han i sine Prædikener at efterligne Claus Harms's Maneer. Man mærker dette paa de korte, skarpe, udfordrende Sætninger, udslyngede snart mod Samtidens Rationalisme, snart mod Vantro og Ligegyldighed i Almindelighed, ligesom ogsaa paa den Egenhed gjerne at fremsætte Themaets enkelte Led i rimede Stropher; men derhos pleiede Thisted langt hyppigere end Harms at gjennemvæve sine Prædikener med lyriske Udbrud i velklingende Vers, der faldt Folk let i Ørene. Han gjorde derfor som Prædikant en ganske uhørt Lykke især blandt den lavere Borgerstand, og Alle vare enige i at anprise hans ualmindelige Evner. Til samme Tid begyndte han ogsaa en litterær Virksomhed omtrent paa B. F. Rønnes Maade, nemlig at give Oversættelser eller fri Bearbeidelser af en Mængde tydske Opbyggelsesskrifter. Sine egne Prædikener meddeelte han, foruden andet mere, i „For Christne, et Opbyggelsesskrift“ 1823—25; tidligere havde han begyndt „Andagtstimer, et Ugeblad til sand Christendoms og Opbyggelses Befordring“ i 8 Bind 1822—23 — en Oversættelse af det tydske „Stunden der Andacht“, der var udkommen i

Aarene 1807—13 ligeledes som et Ugeblad, og havde strax gjort en ganske overordentlig Lykke. At han netop valgte denne Bog, røber just ikke noget synderligt skarpt Blik fra Thisteds Side, hvilket heller ikke forblev upaatalt. En ung Præst C. E. Thurah, Katechet ved Garnisonskirken, skrev i „Kjøbenhavns Skilderi" 1822 „Et Par Alvorsord om Ugebladet Andagtstimer", hvori han erklærede „Stunden der Andacht" for „en farlig og uchristelig Bog, der ved at lempe sig efter Tidsaanden, ved at sno sig behændigt mellem Løgn og Sandhed skjuler for de Fleste Snogen, som ligger under Græsset", og fandt det dobbelt betænkeligt netop nu at komme med den Bog, „da vi leve i en Tid, der staaer paa et mærkeligt Vendepunkt i det Aandelige, da det Gamle atter lader sig til Syne, det Nye vakler ustadigt". Denne dristige Indsigelse mod en almindelig roest, berømt tydsk Bog, vakte strax megen Opsigt. Thisted svarede ved at anføre endeel Vidnesbyrd til Bogens Anbefaling, hvorved han end ikke forsmaaede den gamle rationalistiske Provst Gutfelds, der havde kaldt den „det ypperste Opbyggelsesskrift, jeg kjender", og omtalte til Slutning sin Modstander som en Mand, „der synes at have ikke ilde Lyst til at lægge Brand til Kjætterbaalet". I samme Tone blev der raabt om Thurah i alle Dagblade Landet over; en Recensent i Litteraturtidenden 1823 Nr. 35, der talte med megen Berømmelse om Andagtstimerne og deres Oversætter, undlod ikke at indflette skarpe Sidehug til „den unge zelotiske Præst, der havde udstedt en Bandbulle imod dem som en fordærvelig Bog, der prædikede et nyt Evangelium, nedtordnede Forfatteren som en Løgnens Prophet, en Djævelens Handlanger, en Snog i Græsset" — og føiede haanlig til at „Fordømmelsen blev til Bogens Lovtale, thi den røbede i lige Grad Mangel paa sund Tænkning, theologisk Kundskab og christelig Humanitet". Imod

disse bittre Udfald især mod den nysnævnte Recensent, skrev Thurah en „Antikritik“ 1823, hvori han til Skriget over hans fanatiske Forkjættringslyst, fordi han aabent havde udtalt sin Mening, gav følgende Svar: „Det er en gammel Vise, som de Slags Fugle istemme mod deres Modstandere ligefra de franske Encyklopædisters Dage, der medens de sammensvore sig mod Christus og tilraabte Folkene *écrasez l'infame*, skrege sig hæse paa Tolerance“. Iøvrigt paaviste han, at han ingenlunde var den første, der havde reist en saadan Anke mod Bogen, men at det i Tydskland var skeet strax ved dens første Fremkomst, samt at den danske Udgiver, der høirøstet havde taget til Gjenmæle imod ham, i Grunden havde givet ham Ret, ved paa mange Steder at omarbeide Bogen istedenfor at oversætte den, hvilket Rec. i Litteraturt. der overhoved kun havde gjort sig meget flygtig bekjendt med Sagen, slet ikke havde lagt Mærke til. Alt som han kom videre frem, havde nemlig Thisted i den danske Udgave udeladt meget, forandret endeel og hist og her indsmuglet sine egne Betragtninger. — Saavel i Litteraturen som i Livet, var det hans Agt at optræde som Orthodoxiens Talsmand, hvad han ogsaa gjorde ved flere Leiligheder med den ungdommelige Selvtillid, som Bevidstheden om at gjøre Lykke gjerne indgiver. Meest Opsigt vakte i den Henseende hans Sammenstød med den gamle Prof. Hornemann. Engang indfandt Thisted sig ved en af dennes Forelæsninger i Regenskirken, der ved den Gamles kaade Spot med den kirkelige Christendom ikke sjælden lokkede Nysgjerrige. Hornemann bemærkede snart, at den unge orthodoxe Præst var tilstede, men blev rolig ved paa sin Viis, og rakte under Forelæsningen sine Tilhørere et Bind af sine philosophiske Afhandlinger til nøiere Forklaring. Thisted beholdt Bogen, og ved Timens Slutning, da Professoren forlangte den tilbage med det Spørgs-

maal, hvad han syntes om den, rakte han ham den, idet han lydelig svarede: „Den er taabelig nok, Hr. Professor!" Denne fornærmelige Yttring bragte Tilhørerne i stor Bevægelse; de indgav en Klage over Thisted til Universitetets daværende Rector, som først forlangte Hornemanns Erklæring; men denne ønskede ikke, at der skulde gjøres videre ved Sagen: „Pastor Thisted er bekjendt for at være en hæftig Bestrider af Fornuftens Brug ... Fornuft for mig og for mange med mig er for ham Ufornuft ... Som nærmest Følge heraf, forlanger jeg ingen videre Fyldestgjørelse." Hans Tilhørere følte sig dog ikke dermed tilfredsstillede, og vilde derfor give Hornemann Opreisning ved at udgive disse Forhandlinger i Trykken*); skjøndt de heri ikke lod det mangle paa smigrende Yttringer om Thisteds øvrige Talenter, saa følte denne sig dog foranlediget til at skrive et Forsvarsskrift, betitlet „Dr. Hornemann som Vranglærer", som Censoren ikke turde lade passere. Han indsendte det til Cancelliet, i Marts 1825, som atter afæskede Hornemann en nærmere Forklaring. Denne afgav ogsaa en saadan, som kun blev trykt i fem Exemplarer, men der faldt ingen videre Resolution, og Thisted erholdt nogle Maaneder derefter paa Forlangende sit Manuskript tilbagesendt. I denne sin Forklaring havde Hornemann navngivet flere yngre „fanatiske" Præster, der efter hans Mening forførte Folk ved mystiske Lærdomme, og denne hemmelige Angivelse forblev ikke Vedkommende ubekjendt. En af disse H. Egge, Katechet ved Frederiks tydske Kirke paa Christianshavn, som ogsaa tidligere havde været Gjenstand for Professorens spottende Bemærkninger paa hans Forelæsninger, udgav derfor paa Tydsk et „Nødværge mod Prof.

*) Pastor Thisted i Regenskirken d. 2 Dec. 1824, udgivet af Tilhørere til Forklaring.

Dr. Hornemann", der tillige indeholdt et Forsvar for en bekjendt tydsk Psalme: „Jesus han er Synderes Ven", der af Hornemann var fordreiet saaledes som om dermed var sagt: „Jo større Synder des bedre" *). Egge fralagde sig iøvrigt al videre Andeel i Thisteds Adfærd, og fremhævede stærkt, at hans Indlæg i Sagen ikke var noget Angreb men kun et Nødværge. Dermed faldt Sagen hen, og da Thisted imidlertid var bleven Sognepræst i Gyrstinge i Sjælland, og dermed havde forladt Kjøbenhavn, var han snart glemt, skjøndt han endnu i nogle Aar vedblev at udgive sine periodiske Opbyggelsesskrifter.

Endnu maa vi til Tidens Charakteristik omtale en religionsphilosophisk Strid fra disse Aar, ikke fordi den fik videre Betydning, men fordi det var Litteraturens meest hædrede Mænd, som her toge til Gjenmæle mod materialistisk Aandsfornægtelse. En medicinsk Professor F. G. Howitz havde i en Undersøgelse „Om Afsindighed og Tilregnelighed, et Bidrag til Psychologien og Retslæren" **) ikke blot søgt at besvare Spørgsmaalet om, hvorvidt den Afsindige kunde gjøres juridisk ansvarlig for sine Handlinger, men ogsaa indladt sig paa det reent metaphysiske Gebeet, hvorvidt der overhovedet kunde være Tale om Menneskets Frihed og Ansvarlighed, og kom her til det Resultat, at alle Menneskets Handlinger i Grunden udsprang af de naturlige Anlæg og dermed af en Naturnødvendighed. „Forf. frygter ikke at erklære sig for Tilhænger af den gamle Anskuelse om en evig Nødvendighed og et urokkeligt Fatum; han tvivler ingenlunde paa, at denne Erkjendelse atter vil blive herskende i Verden; han veed at dens tilsyneladende farlige Følger forsvinde ved nærmere Betragtning, og han kjender ingen Sandhed saa velgjørende til

*) H. Egge, Rechtfertigung des Waltherdorphschen Liedes etc. 1825.

**) Juridisk Tidsskrift VIII 1 Hefte. 1824.

at berolige og forbedre Mennesket som den, der underkaster Menneskets hele Væsen de evige Naturlove". Udgiveren af Jur. Tidsskr. Etatsraad A. S. Ørsted ledsagede strax disse dristige Paastande med nogle Bemærkninger, der endnu mere forstærkedes af J. P. Mynster, i en anonym Recension i Literaturtidenden for 1824 (Nr. 23. 24. 26), medens Prof. F. C. Sibbern underkastede Howitz's Afhandling en udførlig Drøftelse i „Jur. Tidsſk. IX. 1. Det var i og for sig ikke Nødvendigheden, Modstanderne vilde benægte, forsaavidt denne opfattes som et styrende Forsyn, der ikke udelukker men netop virker igjennem den menneskelige Frihed, men Howitz's Lære gik væsentlig ud paa at „alt hvad der er i Mennesket, og af Mennesket besluttes og virkes, har sin nødvendige Aarsag i hans legemlige Organisation og de Indtryk, som gjøres paa ham udenfra". Det var derfor med Urette, han behandlede sine Modstandere som Indifferentister, der vilde hævde Mennesket et ubundet Valg; dette havde Ørsted strax fremhævet i sine Bemærkninger: „Vor Frihed er forbunden med et Valg mellem forskjellige Love, i hvis Tjeneste vi kunne træde; men til dens Væsen hører ikke denne Mulighed til at afvige fra Guds, eller om man vil, Sædelighedens Lov; det er Indskrænkning i Menneskets Fornuftkraft (hans Frihed) der gjør, at han ikke altid følger Lovene for sin høiere Tilværelse". Sibbern anerkjendte i Modsætning til hiin Naturnødvendighed en høiere Fornuftnødvendighed, der christelig opfattes som Naade og Naadevirkning. „Hvor det Fornuftige skal vise sig som Fornuft og virke ikke instinktmæssig men ved sin Fornuftighed, maa der indtræde en Bevidsthed om det Fornuftige, dernæst en Handlen efter denne Indsigt, der altsaa maa gaae ud fra en Selvbestemmelse". Howitz beraabte sig som Hjemmelsmænd for sin Anskuelse paa Spinoza, Locke

og Hume, medens han betragtede Kant og de nyere tydske Philosopher som sine egentlige Modstandere; men det viste sig, at hans Kjendskab saavel til hans formeentlige Venner som til hans Fjender var temmelig overfladisk, hvad Mynster i sin Recension fornemmelig søgte at oplyse. Uagtet der saaledes fra forskjellige Sider var reist en skarp Indsigelse mod Howitz's Paastande, vilde han dog ikke træde tilbage, men udgav „Determinismen eller Hume mod Kant, et philosophisk Forsvar“ 1824, der var en Oversættelse af den engelske Skeptikers Afhandling: *Of liberty and necessity* ledsaget af en udførlig Efterskrift rettet mod alle hans Angribere. Ørsted skrev som Svar herpaa „Fortsatte Betragtninger i Anledning af Hr. Prof. Howitz's nye Skrift“ 1824; Mynster svarede atter med en anonym Recension i Litteraturtidenden (1825 Nr. 1, 2, 3), og begge disse Svar ere affattede i en langt skarpere, langt mere forkastende Tone end de første Indlæg. Howitz afgav endnu et „Ultimatum angaaende Determinismen og Etatsraad Ørsteds fortsatte Bemærkninger“ 1825, hvori han blev ved sin Paastand at benegte Forskjellen mellem Natur- og Fornuftnødvendighed, som hans Modstandere havde gjort gjældende: „Determinismen kan optages i alle Systemer; man kan forresten holde med Hobbes eller Spinoza, med Locke eller med Leibnitz, med Augustin eller *système de la nature*, væsentlig er der kun een Determinisme, saavelsom der kun er eet Kausalitetsprincip“. — Den hele Strid havde forsaavidt en tilfældig Charakteer som det var tilfældigt, at Howitz i sin omtvistede Afhandling kom ind paa dette Emne; men væsentlig er den hele physiologiske Betragtning, hvoraf det var fremgaaet, den Dialektik nemlig, hvorved Grændserne forsvinde og dermed de væsentlige Forskjelligheder i Tilværelsen.

Fjerde Afsnit.

(1825—1836).

Kirkekampen.

At det var blevet bedre, mærkeligt bedre i kirkelig Henseende siden Aarhundredets Begyndelse, var et Ord man nu gjentog fra alle Sider. „At bekjæmpe Vantroen, — skrev en Unavngiven 1824*) — medens den offentlig hyldedes og ophøiedes, egnede sig den djærve Christendomslærer; nu at reise sig imod den, kunne vi efterhaanden overlade den store Hob af tjenstagtige Aander, der altid hengive sig i Døgnets Sold, fordi Laurbærrene vindes let i dets Tjeneste; men at væbne sig til den sværere Kamp mod de mystisk gjøglende Skikkelser af Fordomme, Overtro og alskens Andægtigheds-Spil, som begunstiges ved Aandernes Gjæring, og true med at forkogle det nys gjenfødte Liv, synes at være Christendommens Opfordring til sine Lærere, hvis Sag det er at skue ind i Fremtiden og med Sindighed og Kraft at styre den vaklende Hob, førend Faren bliver synlig for Alle og Enhver". Yttringer som denne, der tydeligt nok røber sit Udspring, og som fandt Bifald mange Steder, ere characteristiske for Datidens Stilling. Ogsaa Rationalismen havde

*) Dansk Litteraturtidende 1824. Nr. 11.

udtalt sig bestemt imod det Had og Foragt for Bibel og Christendom, som Revolutions-Aarene aabenlyst bar til Skue; men nu da det var forstummet, meente man, at dermed Vantroen var overvundet, og det gjaldt da kun om, at man heller ikke gik forvidt paa den anden Side.

Ogsaa Grundtvig indrømmede, at „Kirkesagerne stod himmelvidt forskjellige fra Stillingen 1810", men hverken kunde han føle sig saa tilfreds ved Tilstanden eller finde Udsigterne saa glædelige. „Jeg lærte daglig at indsee, hvad jeg smertelig følte, at uden al Kirketugt er selv Præstestillingen i Hovedstaden, hvor den ellers formedelst Sognebaandets Løsning har store Fortrin, dog næsten utaalelig og lidet frugtbar; thi hvem kan dog i Længden holde ud at tage aabenbare Spottere og aabenbare Lastefulde til Alters, at tage Troesløfte, hvor man veed der er ingen Tro, og at give Vielsen selv det mindste christelige Skin, hvor Ægteskabet er aabenbar uchristeligt, og hvorledes skulde under disse Omstændigheder Begrebet om Menighed som et helligt o: moralsk Samfund i det Hele blive meer end en tom Skygge. Det var da min fulde og faste Overbeviisning, at kunde Troesfornægterne ei bringes eller nødes til at fraskille sig, Sognebaandet løsnes over hele Riget, Enhver have Lov til at communicere og lade confirmere, hvor han vilde, og Ægteskabets borgerlige Gyldighed skilles fra den kirkelige, kunde dette ikke skee, da maatte de ægte Christne og hvem der vilde gjælde for det, skilles fra Statskirken" *). Tilfreds følte Grundtvig sig altsaa ikke ved Præstestillingen i Statskirken, og det blev ham paa den Maade altid tydeligere, at det maatte komme til et Brud mellem de forskjellige Retninger, endskjøndt han tidligere „havde sværmet for den danske Stats-

*) Om Religionsfrihed (Slutning), supprimeret Haandskrift.

kirke", og endnu helst haabede paa, at Troeseenheden maatte kunne bevares, saafremt Statskirken kunde faae en troesenig og rettroende Geistlighed. De svenske Præsters Klagemaal over de gudelige Forsamlinger, havde bragt ham til „atter at gribe sin længe henlagte Præstepen" *), for at overtyde alle om, at „skulde Sognepræsterne i Danmark udgjøre et Læremesterlaug, hvis Arbeide Menighederne ei maatte understaae sig at vrage, da maatte de nødvendig være orthodoxe Præster efter Loven". Det forekom ham heller ikke saa urimeligt at vente sligt, naar man saae hen til Mynsters Virksomhed som Prædikant, J. Møller's som Docent ved Universitetet, hvilke begge syntes at bebude „en saadan Restauration efter Tidens Leilighed"; men naar han saae, at den unge Prof. H. N. Clausens Indflydelse paa Studenterne, og altsaa paa de vordende Præster, „langt overgik den Virkning, nogen theologisk Professor i Mands Minde havde haft", saa forsvandt hos ham „Haabet om den danske Statskirkes Gjenfødelse uden Skilsmisse".

Mismodig over denne Sagernes Stilling var det Grundtvigs Agt ganske at fordybe sig i sit egentlige Fag, Nordens Sprog og Historie, da tvende af hans yngre Venner Dr. A. G. Rudelbach og Adjunkt Jac. Chr. Lindberg (f. 1797) henvendte sig til ham for at begjære hans Deeltagelse i Udgivelsen af et „Theologisk Maanedsskrift". Efter nogen Betænkning raadede han heller til at forskaffe sig Dr. Mynsters Medvirkning, da hans Navn rimeligviis vilde være til større Anbefaling for Mange, og Øiemedet derved lettere opnaaes, nemlig at samle alle afgjort christelige Retninger i Statskirken for i Forening at modarbeide rationalistisk Vantro; men det skete ikke, og Grundtvig blev i Forening

*) Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn 1825. Nr. 11. 12.

med Dr. Rudelbach Medudgiver. Sin Betænkelighed og Tvivl, om han atter offentlig skulde optræde som Ordfører i Kirkesagen, udtalte han i de Ord, der indledede Maanedsskriftet i Januar 1825:

Skal jeg tie, eller skal jeg tale!
Skal jeg kvæle Ordet i mit Bryst,
Eller skal, paa Nordens Kirke-Svale
End jeg laane det min Skjalderøst:
Frit forkynde, hvad mit Øie skuer,
Hvad der svæver over Kirkens Buer,
Hvad der stiger af dens Klippegrav!

— et Spørgsmaal, som da gik over i de veemodigt trøstende Toner:

Stille, stille, Zions Døttre smaa!
Græder ei saa stride bittre Taarer!
Vrider dog Smaa-Hænderne ei saa!
Ligner dog ei Verdens usle Daarer!
Mindes dog, til Trøst i bange Kaar:
Lægedom har Gud for alle Saar!

Leilighedsviis udtalte han sig her om Datidens kirkelige Tilstand paa følgende Maade: „Saalidet jeg har Lyst til at negte, hvad der er mig en kjær Tanke, at det nu er noget bedre end ved det nittende Aarhundredes Begyndelse, er jeg dog langtfra af deres Mening, som troe, vi kun have en Levning af det attende Aarhundredes Vantro og Ugudelighed at bekjæmpe, der snart deels ved Døden deels ved Bibelselskaber og andet sligt vil kunne udryddes. I mine Øine var det attende Aarhundredes Oplysning kun Udbrud af en Gift, der gjennem lange Tider havde samlet sig, og nu omsider klarede sig i Christenheden, saa paa dens Udryddelse er ikke at tænke; det Høieste vi tør haabe, er, med Guds Hjælp

at standse dens Udbredelse og redde dem, der saa at sige uskyldig ere smittede deraf. Sandelig hvem der med Eftertanke har betragtet Folkene, hvor der hverken var for megen Kundskab, Forstand eller Læsning, og hvor man neppe kan spore Løbet af Tidens Strøm, og saae dog, hvor ligegyldig for alt aandeligt, hvor vantro i Grunden man var, han vil vist sande med mig, at der gjøres Forplanterne af det attende Aarhundredes Oplysning formegen Ære eller formegen Skam, naar det alt ansees for deres Værk, saa, naar ogsaa deres Virksomhed med alle sine Følger kan udslettes, vilde vi endda have Ugudelighed nok at sørge over, finde en dødelig Sygdom, ulægelig for Mange, fordi de ikke vil helbredes" *). Det var ikke den strænge statskirkelige Livløshed fra det syttende Aarhundrede, der foresvævede Grundtvig som den gyldne Tid, hvor mange Gange det end fra alle Sider blev ham forekastet; men det var levende Christendom han kjæmpede for, hvad der kun kan vækkes ved en oprigtig og inderlig Tilslutten til Herren, som han til alle Tider i sine Indstiftelser er nærværende i sin Menighed. Dr. Rudelbach, der selv i den Tid Grundtvig nævnedes som Medudgiver, maa betragtes som Maanedsskriftets egentlig ansvarlige Redaktør, udtalte sig ogsaa i sit Indledningsord bestemt polemisk mod Tidens rationalistiske Theologie. „Netop deri bestaaer vor Stræben, at vi ville tilegne os alt det, hvori Christendommen har afpræget sin historiske Charakteer: netop dette er vor Overbeviisning, at kun historisk beskuet kan Christendommens hele Betydning fattes. Ingenlunde kan det da være vor Mening at give Slip paa noget af det, som har bestaaet sin Prøve gjennem Aarhundreder, som et dygtigt Materiale

*) Om det attende Aarhundredes Oplysning i Salighedens Sag. Theol. Maanedsskr. I. S. 19.

til at opføre den ærværdige, christelige Troes Bygning. Men med den Baglast, hvormed Vantroen gjorde sit Fartøi flot, kunne vi nu rigtignok ei befatte os: vi kalde den overhoved Mundanisme, verdslig Stræben og Id, hvad enten den saa i Philosophi eller Philologi indbildte sig at have lagt Grundstenen til Skriftens Fortolkning, og dermed fundet den rette Prøvesteen for alt christeligt og borgerligt Liv"*). Det var saaledes den historiske Christendom, man vilde forsvare imod hvad der kaldte sig den philosophiske d. v. s. ethvert Forsøg paa at construere sig Christendommen paa egen Haand efter hvad man kaldte rimeligt og fornuftigt. Det varede heller ikke længe, førend disse almindelige Grundsætninger fik en Anvendelse ved Bedømmelsen af et enkelt Værk, hvorved de erholdt en større Bestemthed.

Prof. Dr. H. N. Clausens første theologiske Hovedværk: „Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus", der udkom i Sommeren 1825, har faaet saa stor Betydning i den danske Kirkes Historie, at vi maa dvæle lidt ved at betragte dets Anlæg og Plan. Det var Forfatterens Ønske at virke reformatorisk i alle de angivne Retninger, saavel med Hensyn til Kirkens Forfatning som dens Lære og Ritus, og disse hans Forslag sluttede sig med Hensyn til Lære og Ritus nøie til, hvad der ofte havde været paa Bane i den sidste Menneskealder. Hvad Forfatningen angik, saa førte han her Ordet for Kirkens selvstændige Organisation, og fandt denne Stræben begrundet i hele Tidens Udvikling. „Der er intet glædeligere Vidne om Tidsalderens Retning til det Gode, og ingen sikkrere Borgen for en bedre Fremtid, end den kirkelige Sands, som begynder at vaagne i Europas protestantiske Lande. Uveiret, som en

*) Theol. Maanedsff. I. Fortale. S. 8.

Tidlang havde raset mod Troens Helligdom, maatte kun forhøie Følelsen for det frelste Klenodies Værd; ydre Trængsler og Farer kom endnu til, som vendte Sindet indad og opad, og Interessen for Religionen maatte snart overføres paa Kirken og dens Anliggender, og frembringe en Stræben efter en bedre kirkelig Organisation ..... Reformations-Jubilæet 1817 gav et Billede af en synlig kirkelig Eenhed, af et aandeligt Broderskabs-Samfund, som man forgjæves søgte rundt om i Landene; Billedet indtog og henrev ved sin Skjønhed; en religiøs Begeistring meddeelte sig fra Land til Land; og selv de, som hidtil havde glemt Kirkens Tilværelse over Statens, maatte for et Øieblik føle og bekjende sig som Medlemmer af et kirkeligt Samfund. Ønsket opstod, at fastholde det skjønne Billede, at realisere i Rummet, hvad et flygtigt Tidsmoment havde opstillet for Øiet, ved atter at knytte de løsnede Samfunds-Baand; fra Cabinetterne udgik Udkast til en forandret eller rettere fornyet Kirke-Organisation; og neppe har noget Foretagende i høiere Grad haft den offentlige Stemme for sig ...... Ere nu end disse lysere Glimt hidindtil partielle, og have de end at kjæmpe med mange Taager og Skygger, ere de dog altid Forbud paa den opgaaende Sol, som omsider vil seire. Til denne Udsigt henvender Kirkens Ven sig med Tro og Haab, og fortrøster sig til den Tid, da man ikke vil afvise eller tro at afvæbne hver Tale om Kirkens Rettigheder med den gamle Snak om skjulte hierarkiske Hensigter"*). Det var første Gang, at Fordringen om Kirkens selvstændige Organisation paa den Maade var gjort gjældende, men ad en anden Vei havde man ogsaa nok tidligere stræbt

*) H. N. Clausen, Catholicisme og Protestantisme. S. 272. 73. 79.

mod samme Maal, naar der krævedes en tidssvarende Omarbeidelse af de gamle kirkelige Straffelove, eller naar navnlig Stiftsprovst H. G. Clausen krævede Indførelsen af et strængt kirkeligt Politie. Men skulle slige Organisationsforsøg virkelig være kirkelige, saa kommer det dog først og fremmest an paa, at det er de Christnes, de troende Christnes Samfund der organiseres; men da det nu netop var derom Striden kom til at dreie sig, hvad der er det Grundchristelige og altsaa det egentlig Samfund-Stiftende, saa kunde Spørgsmaalet om dets videre Organisation heller ikke komme under Omtale. — Spørgsmaalet om det Grundchristelige maatte fornemmelig blive afhandlet i Værkets anden Hoveddeel om „Kirkelæren", og her udtalte Prof. Clausen sig heltigjennem i den skarpeste Modsætning til den Retning, der var kommen til Orde i „Theol. Maanedsskrift", naar han forklarer Forholdet mellem Katholicisme og Protestantisme saaledes, at hiin hviler paa et historisk Grundlag, denne paa fri Tænkning, at hiin vil ad den historiske Vei godtgjøre sin Adkomst til Christennavnet, medens denne vil ad philosophisk Vei godtgjøre sin Christelighed ved at vise sin Fornuftighed. Derfor taler han strax i Fortalen (S. VIII) om den protestantiske Kirkelære „som den der hverken staaer eller falder med historiske Vidnesbyrd", eller som det hedder S. 69: „Protestantismens tvende Hovedgrundsætninger ere: at ingen Autoritet undtagen den hellige Skrift kan gjælde for Christne som ubetinget Troeskilde, og at intet kirkeligt Samfund kan ifølge Arveret eller andre historiske Grunde opstille sig som den sande Kirke". Her nævnes altsaa dog den hellige Skrift som bindende Autoritet, saa at der dog ogsaa i Protestantismen bliver eet udvortes historisk Holdepunkt — og det fremhæver Clausen ikke blot her men ved mange Leiligheder, hvorfor han ogsaa netop vil hævde sig Navnet „Skrifttheolog". „Kun een Fremgangs-

maade er den sande — siger han S. 381 — den som udgaaer fra Skriftens Fortolkning og derefter bringer dens Lære i Samklang med Fornuftens Udsagn". Allerede dette Tillæg viser imidlertid, at han ikke vil lade Skriftens Autoritet gjælde ubetinget, men kun forsaavidt han finder dens Indhold fornuftigt og rimeligt, og udtaler sig om denne Begrændsning meget udførligt: „Naar vi betragte den hele Økonomi af vor hellige Skrift, betænke, at intet Ord er os umiddelbart overleveret af Jesus selv, heller intet Ord er beseglet med hans høieste Autoritet; at Jesu Taler og Bedrifter ikke i nogen fortløbende fuldstændig Beretning ere os optegnede; ... at den langt overveiende dogmatiske Deel af vore hellige Bøger har den af Apostlene til Forfatter, som ikke med egne Øine havde seet eller med egne Øren hørt sin Lærer og Mester; naar vi betænke, at det Dogmatiske og Moralske, det Egentlige og det Allegorisk-Uegentlige, det Bogstavelige og det Billedlige, det Almeengyldige, det Lokale og Temporelle, det Christelige og det Jødiske heelt igjennem er blandet med hinanden; at Apostlernes Individualitet umiskjendeligt skinner igjennem ved Behandlingen af de christelige Dogmer, og allerede giver os Billedet paa den theologiske Forskjellighed, som siden har charakteriseret den christelige Kirke .... — da paatvinger sig en Sandhed, som aabner os dybe Blik i Guds Huusholdning i sin Kirke .... Skriften er beregnet paa Væsner, som have og bruge Fornuftens Lys: ved historisk Kritik skal dens Ægthed bevises, ved philosophisk Kritik dens Indhold prøves, og først ved dens videnskabelige Behandling kommer Eenhed og Holdning, Lys og Klarhed i Lærens Mangfoldighed" (S. 303—10). Hvorledes Forfatteren, støttet til disse Grundsætninger, udviklede den protestantiske Kirkelære, vil der senere blive Leilighed til nærmere at omtale; men foreløbig holde vi os til Forudsætningerne selv, da det

var dem, der nærmest og stærkest bleve Gjenstand for Angreb. Af praktisk Betydning vare de forsaavidt som der maatte blive Spørgsmaal om hvorvidt disse Grundsætninger stemmede med danske Præsters Forpligtelse til de symbolske Bøger. Dette havde nemlig Prof. Clausen gjort til Gjenstand for en udførlig Undersøgelse, og meente, at Vanskeligheden løstes bedst, naar man ret betragtede Embedseden selv. „Meningen kan ikke være den, at Alt hvad der findes i de symbolske Bøger skal antages for den rene himmelske Lære, men alene denne, at denne Lære ikke er forfeilet eller forvansket deri, uden at der dog tilføies noget Vink om de Punkter, hvori Symbolerne fortrinlig skulde beagtes, eller om Maaden hvorpaa, Principet hvorefter de skulle benyttes for at udfinde den rene Lære; det mangler paa en nøiagtigere Betegnelse af Protestantismens og Symbolernes Aand og Tendents; og Formularens Indhold er alene en tautologisk og vag Forpligtelse til at foredrage den guddommelige Lære i dens Reenhed. Derimod synes Eden at ville blive betydningsfuld og hensigtsmæssig, naar den Geistlige derved aflagde den Troesbekjendelse: „at den hellige Skrift er den ene guddommelige Troesnorm, at dette Protestantismens Princip er det ene sande kirkelige Princip, og at den protestantiske Kirke er dette Princip tro, naar den forkaster Sætningen om Retfærdiggjørelsen ved Gjerningernes udvortes Legalitet, og Læren om de syv Sacramenter". (S. 336 fg.). Værkets tredie Hoveddeel handler om „Kirkeritus", hvormed de ofte omtalte Forslag til Ritualets Revision atter bleve bragte paa Bane, men derom vil der ligeledes siden blive Leilighed at tale.

Faa Uger efter at Bogen var udkommen, udgav Grundtvig „Kirkens Gjenmæle", hvori han allerede i Fortalen ligefrem erklærer: „Jeg træder opmod dens Forfatter ikke som Recensent men som kirkelig Modstander, thi

han har i denne Bog stillet sig i Spidsen for alle den christne Kirkes Fjender og Guds Ords Foragtere i Landet" (S. I); „det er altsaa her Præsten, der som Lærer i den christelige Kirke sigter den theologiske Professor, som Præstelærer i Kirkeskolen, og paastaaer, at som ærlig Mand maa han enten gjøre den christelige Kirke høitidelig Afbigt for sin uchristelige og forargelige Lærdom, eller nedlægge sit Embede og aflægge sit Christne Navn . . . og vil han ingen af Delene, da erklærer jeg ham paa den eneste ægte, historisk-christelige Kirkes Vegne for en falsk Lærer". (S. IV) For at godtgjøre sin Ret til en saa alvorlig Sigtelse, var det, at Grundtvig her, i Modsætning til Clausens usikkre og svævende Theorier om Protestantisme, lagde hele Vægten paa, at Christendommen er Noget, som man enten kan antage eller forkaste, men hvis Existents man ikke kan drage i Tvivl; at Christi Kirke er en Kjendsgjerning, som ikke først skal blive til ved Theologernes Theorier. „Vi vil ikke tvistes — det er i Korthed Gjenmælets Hovedtanke — med Prof. om den curiøse Materie, hvad Navnet Kirke over Hovedet betyder, . . . naar han kun vil indrømme os, at den christelige er et Troessamfund med en Troesbekjendelse, som den forelægger alle dem, der vil indlemmes i den, indlemmer dem kun ved Daaben og Nadveren i sig, naar de tilegne sig Bekjendelsen, og ansee dem som Frafaldne, naar de siden vrage Troen eller vægre sig ved Bekjendelsen, erklærer dem for falske Christne d. e. Kjættere" (S. 8). „Efterat Prof. Clausen har ledsaget Catholicismen, og dermed efter hans egen Forklaring, den historisk christelige, altsaa den eneste ægte christelige til sit Hvilested, fører han noget Splinternyt paa Bane, som han behager at kalde slet hen den protestantiske (Modsigelsens) Kirke" (S. 13). „Vistnok læser man, at det skrevne Ord er den eneste Form, hvori Læren har vedligeholdt sig i

beviislig Integritet ... saa det er os den eneste af Gud givne Kundskabs Kilde og Troes Regel, det er Protestantismens egentlige Palladium ... vistnok læser man alt dette; ... men vi behøve blot at vende Blad, saa hører vi, at Protestanten kan ikke dølge det for sig selv, at Gjentagelser, der synes at kunne være undgaaede, er ligesaa hyppige som Huller, der synes at burde være udfyldte, at Skriften tier, hvor man helst lyttede til dens Tale, at den taler dunkelt og ubestemt, hvor Øiet begjærligt søger et ledende Lys" (S. 15) "Jeg seer jo nok, Prof. Clausen vil kun have Christus gjort til et guddommeligt Navn paa sin egen Fornuft, og Bibelen til et Skyggebillede af hans egne kloge Tanker, men det er jo aabenbart kun at narres med Christus, med Bibelen og den hele christne Menighed ... saa meget er da vist, at Prof. Clausens Christendom er aldeles falsk, hans protestantiske Kirke et Afgudstempel, hvor man vitterlig forkynder Løgn som Sandhed" (S. 21). — Det Eiendommelige i den Maade, hvorpaa Grundtvig her fører sin Klage frem, er altsaa det, at han for første Gang beraaber sig paa Troesbekjendelsen ved Daaben som alle Christnes fælles Mærke, som Vilkaaret for vort Christen-Navn og vor Christen-Ret, ligesaa bindende for den Lærde som for Menigmand; ligesom han ogsaa i Fortalen tilstaaer, at han "først nylig er kommen til Erkjendelse af, hvad der er den christelige Kirkes uforanderlige og urokkelige Grundvold" (S. VII). Men derved faaer Anklagen ogsaa en ganske særegen Braad, da Sagen ikke blot bliver en theologisk Meningsstrid, men derimod Spørgsmaal om Antagelsen af den christelige Grundbekjendelse, hvis Forkastelse er Udelukkelse af de Christnes Samfund. "Jeg veed meget godt, — saaledes sluttede Grundtvig sit Forord — at man vil skrige Ak og Vee over mit Kjættermageri, som man kalder enhver Protest Kirken gjør mod sine falske Venner,

men jeg veed ogsaa, man skal nødes til at indrømme, at det Slags Kjætter-Mageri har man ikke seet for nylig, vel ikke siden den Bog, hvoraf jeg har lært det, det er Irenæus velsignede Bog til Kirkens Forsvar, som egentlig først nu kan forstaaes og benyttes" (S. IX). Der er altsaa i den Maade, hvorpaa det Grund-Christelige her hævdes, noget afvigende fra Reformatorernes, hvilket Grundtvig ogsaa indrømmer, men paastaaer tillige, at denne Uenighed mellem ham og Luther er kun tilsyneladende, ligesaa tilsyneladende som Enigheden mellem Clausen og Luther, naar begge paaberaabe sig den hellige Skrift som eneste Regel. „Vi maae nødvendig indrømme, at alle Reformatorerne saae feil ad den christelige Kirkes oprindelige Skikkelse, og lagde vitterlig eller uvitterlig Grunden til det ny exegetiske Pavedom, under hvilket den christne Menighed sukker, og som alle christelige Boglærde maa forene sig om i Bund og Grund at ødelægge, da det er kommen saa vidt, at selv den yngste Professor paa vor Høiskole vil som *summus Theologus* være Menighedens exegetiske Pave, paa hvis Bud den historisk christelige Kirke skal nedrives og en ny bygges af lutter theologisk Maculatur ... Men naar vi Sandheden til Ære have indrømmet en Feiltagelse, der ved Udgangen af Pavedømmets Mørke, af det aandelige Ægypten var saare undskyldelig, da skille vi ved Historiens Lys, som kun Mørkets Børn foragte, Morten Luther fra dem, der ei ville enes med ham, ... og see Forskjellen mellem den luthersfe og clausenske Tale om Skriften som eneste Kundskabs-Kilde og Troes Regel. Luther forudsatte, at det N. T. var ægte, Texten sikker, og de Ord, der tilskrives Sønnen og den Hellig Aand, et virkeligt med sig selv enigt Guds Ord, og fandt da i det Historiske en sikker Regel til at fortolke det Dogmatiske efter; Clausen derimod paastaaer, Bogens Ægthed er tvivlsom, Texten usikker, den evangeliske

Historie aldeles upaalidelig" osv. (S. 31 fg.) — — Det er altsaa Hovedanken, Kirkens Gjenmæle udtaler, men mod Slutningen er der tilføiet en Protest imod den Maade, hvorpaa Clausen omtaler Embeds-Eden, hvori Grundtvig seer „et ligefrem Angreb paa alle ærlige danske Præster og paa den kirkelige Lovgivning vi underkaste os", og idet han protesterer herimod, føier han til, at „Prof. maa tilskrive sig selv de uhehagelige Følger en saadan Strid muelig kan have". Han afviste her bestemt den Beskyldning at Edens Ord skulde være usikkre og indholdsløse, ligesom han bittert forkastede den nye Eedsformular, Prof. Clausen foreslog. „Naar vi forpligte os til — skriver han S. 38 — ærlig, af al Magt, med al Flid at indprænte vore Tilhørere den himmelske Lærdom i Propheternes og Apostlernes Skrifter og i vore symbolske Bøger, da love vi aabenbart at forkynde alt hvad der i benævnte Skrifter udgiver sig for himmelsk guddommelig Lærdom som en saadan, og mene vi noget andet dermed, da er det jesuitisk Forbeholdenhed . . . Betragte vi derimod den nye Eed, Prof. foreslaaer, da er det vistnok, at den maa udelukke hver Christen af Lærestanden, thi maaskee kan den gjøres af Hedninger, som have en hellig Skrift, af Jøder og Tyrker, men aldrig af Christne, medmindre de Christne kunde tage det ligesaa let med Ord og Bogstaver som Professoren, thi da kan man gjøre hvad Eed det skal være".

„Kirkens Gjenmæle" gjorde strax da den udkom, som det var at vente, en uhørt Opsigt, saa at der i Løbet af otte Dage blev trykt tre Oplag, og i alle Kredse var Clausens Bog og Grundtvigs Gjenmæle Æmnet for Samtalen. Naar man betænker, hvor enevældig og uanfægtet Rationalisme eller fuldkommen religiøs Ligegyldighed havde hersket i en Række af Aar, kan man ikke være i Tvivl om, til hvilken Side det langt overveiende Flertal sluttede sig, og fra alle

Kroge lød der et Skrig af Harme og Forbittrelse over det zelotiske Angreb, der vilde forsøge paa til Trods for Tidens Oplysning atter at bringe den gamle Aands-Trældom tilbage. Uden at give sig Tid, eller uden at have Evne til, ret at sætte sig ind i Sagens Sammenhæng, søgte man at bringe den ind under det Synspunkt, hvorfra man for Tiden gjerne opfatter alle aandelige Rørelser, og som har noget træffende for en overfladisk Betragtning, nemlig Synspunktet af det Conservative og Liberale, og Clausen blev da Frihedens Forkjæmper, der hævdede Videnskabens Fremskridt imod forældede Fordomme. Det kunde ikke komme Prof. Clausen uventet, at hans Bog vilde møde Modsigelse, og han havde allerede i Fortalen ladet sig forlyde med, hvorledes han i saa Fald vilde forholde sig: „Det vil, som jeg haaber, ikke blive mistydet eller udlagt som Indrømmelse og Samtykke fra min Side, om jeg ved en Bog, som indeholder Stof og derfor kan give Anledning til Strid og Controvers uden Ende, overlader til den selv at føre sit Forsvar imod forestaaende Kritiker og Angreb, saalænge Taushed nogenlunde kan bestaae med det, jeg skylder Sandheden og mig selv. Hvor christelig, videnskabelig Aand er forviist fra den theologiske Polemik og det hadefulde og hovmodige Sind raser frem med æreskjændende, fordommende Ord, der bliver det desuden Fortjeneste af sand Christendom og Humanitet at tie, for ikke at bidrage til at forøge Forargelsens Vederstyggelighed .... Thi at heller ikke mit Skrift vil kunne gjøre Regning paa lutter velvillige og redelige Modstandere, at det af Flere vil blive mistydet og fordreiet, af En og Anden endog forkjettret og anathematiseret, det har jeg allerede under Udarbeidelsen ofte maattet sige mig selv.“ *) Grundtvigs Gjenmæle indeholdt

*) Clausen, Katholicisme og Protestantisme. Fortale S. X. XI.

den skarpeste Anklage, der kunde føres mod en offentlig ansat Lærer, men Anklagen var affattet som et Indlæg for Aandens Domstol og ikke for nogen verdslig Ret; den indeholdt et Spørgsmaal til Prof. Clausen, ikke om hvorvidt det stemmede med Kongens og Landets Lov, men derimod, hvorledes han kunde forsvare det for Gud og sin Samvittighed at føre saadan Lærdom. Clausen svarede ikke i samme Tone; han pegede paa sin Bestalling og gjengjældte hiint Spørgsmaal med et andet: hvorledes Nogen turde tale saaledes til en kongelig ansat Professor. Vistnok maa det indrømmes, at Grundtvigs Angreb var af en saadan Art, at det, selv om det ikke var tilsigtet, dog maatte gjøre et borgerligt Selvforsvar nødvendigt, men Clausen kunde umueligt have indskrænket sig til denne Tilflugt, dersom han ikke trygt kunde stole paa, at ethvert Forsøg paa at tale den orthodoxe Christendoms Sag, især i en saadan Tone, var allerede domfældt af den almindelige Stemning i Kjøbenhavn, uden at trænge til nogen yderligere Gjendrivelse. Dog vi ville følge Sagens Gang Skridt for Skridt.

Faa Dagen efter at Grundtvig havde udslynget sit Feideskrift, indrykkede Clausen i Adresseavisen af 10 Sept.: „I Anledning af „Kirkens Gjenmæle" skylder jeg Publikum følgende Erklæring: at jeg med Hensyn til de i dette Skrift fremførte injurierende Beskyldninger allerede har gjort det fornødne Skridt for i Overeensstemmelse med min Embedspligt at forfølge Sagen paa Rettens Vei; at jeg ved en anden Forfatter end Pastor Grundtvig vilde ansee det fornødent at gjøre offentlig opmærksom paa de mangfoldige Mistydninger og Fordreielser af mine Udtryk, som ikke kunne blive Gjenstand for juridisk Tiltale, men at jeg mod denne Mand finder det tilstrækkeligt at henvise til Fortalen af min angrebne Bog. Om det juridiske Udfald af Sagen skal det

Offentlige i sin Tid blive underrettet«. Grundtvig svarede herpaa i en anden Erklæring i Adresseavisen af 12 Sept., hvori han udtalte sin Forundring over det Forsvarsmiddel, Clausen havde grebet til, tilbageviste den haanlige Maade, hvorpaa han havde omtalt ham, og sluttede med de Ord: „Iøvrigt være Sagen Gud befalet, og det endelige Udfald, der sikkert ikke behøver at kundgjøres i Adresseavisen, maa afgjøre om Sagen er Guds eller min egen; men skjøndt jeg troer at vide, at Danske Lov maa frikjende mig, pukker jeg dog slet ikke derpaa, da det i en Sag, hvor man skal slaae en Streg over sin Personlighed, med Alt hvad Verden kalder Ære og Lykke, kun vil sige lidt, hvad det juridiske Udfald for Dieblikket bliver". Især mellem den studerende Ungdom vakte Striden den meest levende Deeltagelse. I de samme Dage samlede sig 88 Studenter og Candidater med C. H. Visby i Spidsen for i en Addresse af 11 Sept. at bringe Professor Clausen Forsikkringen om deres Høiagtelse og Hengivenhed. „Med den meest levende Uvillie og Smerte have vi læst de bittre og krænkende Beskyldninger, som Hr. Pastor Grundtvig har ladet sig henrive til .... vi ere overbeviste om, at naar Grundtvig i hele Kirkens Navn forkjættrer Dem, deler han denne Anmasselse kun med faa Individer, hvis Dom ingenlunde er den almindelige Kirkes ..... vi ønske, at Himlen vil forlene Dem Kraft og Sagtmod til at bestaae i den af Dem ikke fremkaldte Strid" *). Denne Addresse blev trykt, og afgav i Forening med en Mængde anonyme eller ubetydelige Flyveskrifter og Avisartikler et utvetydigt Vidnesbyrd om den herskende Stemning, da alle omtrent

*) Indrykket i „Dagen" og „Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn" Nr. 75.

talte i samme Tone, nogle gnistrede af Harme, andre skummede af Haan og Spot over Zeloternes rasende Fremfærd.

Hidtil har vi kun talt om de Grundsætninger, hvorfra Prof. Clausen gik ud i sin omstridte Bog; det bliver nødvendigt, førend vi fortsætte, at gaae nærmere ind paa den Lærdom, der her blev fremsat som protestantisk Kirkelære. Enhver Udvikling af den religiøse Livsanskuelse kommer altid væsentlig til at drøfte Spørgsmaalet om Synd og Forløsning, og det er derfor mod dette Punkt, vi maae rette vor Opmærksomhed, for at gribe det Eiendommelige i Clausens Opfattelse. Gjøre vi nu dette, da ville vi her omtrent gjenfinde den reent rationalistiske Tankegang, sædvanlig løselig indsvøbt i kirkelige Udtryk og Vendinger, undertiden dog med skarpe Udfald mod disse. Den reent rationalistiske Tankegang, at ethvert Menneske ved sine gode og dydige Gjerninger skal fortjene sin Salighed, vedkjender Clausen sig her i Grunden ogsaa, dog med den Forskjel, at han lægger Vægt paa Sindelaget, hvoraf Gjerningerne udspringe, og ved at kalde det dydige Sindelag „Tro“, kan han paa sin Viis tilegne sig Sætningen, at det er Troen, som retfærdiggjør. Denne Tankegang forudsætter, at Synden i Verden ikke er noget Frafald, hvorved Mennesket har forbrudt sig imod Gud, men en Skrøbelighed, der ligger i Menneskenaturen, og Clausen kunde forsaavidt indrømme nogen Plads for den guddommelige Naade, som det altid maa tilstaaes, at den menneskelige Stræben bliver ufuldkommen, saa at den guddommelige Retfærdighed maa tage Villien i Gjerningernes Sted. Forsaavidt altsaa Prof. Clausen søgte at bringe Rationalismen i en nærmere Forstaaelse med den kirkelige Lærdom, og altsaa paa en Maade søgte at mægle mellem de skarpe Modsætninger, kan man ogsaa hos ham spore en Indvirkning af de senere Aars Retning i Theologien. Blandt Datidens Theologer nævner

han gjerne Schleiermacher med særdeles Ærbødighed, men medens denne gaaer ud fra det fromme Gemyts indre Erfaringer i det kirkelige Samfundsliv, som Betingelse og Forudsætning for Skriftens rette Forstaaelse, saa nævner Clausen kun „Fornuften", og kommer derved til at staae den gamle Rationalisme langt nærmere. Vi ville nu samle de adspredte Steder i Bogen, hvori Prof. Clausen udtaler sin Opfattelse: „At udlede den moralske Syndighed af en enkelt primitiv Synd, er en aabenbar petitio principii; thi omvendt forudsætter enhver syndig Handling en almindelig Receptivitet for det Onde, og dens Grund maa altsaa søges i en foregaaende Overvægt af Sandseligheden over Fornuften. Denne Strid, som tager sin Begyndelse med Menneskets første Oiekast og gjentager sig i ethvert Individ, er at ansee som den successive Udvikling af det Gode, saaledes som den maa foregaae hos endelige Fornuftvæsner; Sandselighedens Overvægt er en nødvendig Følge af Menneskets oprindelige Forhold til den ydre Verden, altsaa i og for sig selv ikke et egentlig Onde, men et indskrænket, ufuldstændigt Gode; selv den Kamp, hvori Fornuften bukker under, og som med Hensyn til det handlende Subjekt er Synd, kan i den fuldstændige Sammenhæng vise sig som et Moment i denne Udvikling. . . . Medens Mennesket saaledes ved sin Naturs Indskrænkethed hindres fra at være hvad han vilde være, er det derimod Enhvers egen Efterladenhed, som hindrer ham fra at være, hvad han kunde og burde være" (S. 523). Dog — „selv den reneste er ureen, den stærkeste skrøbelig, og det, som ene kan forvisse det menneskelige Hjerte om Guds Velbehag, er Tillid og Tro paa den uendelige Miskundhed, som vil lade den svage Dyd finde Naade for sine Oine; denne Ydmygheds-Charakteer, som heraf bliver Følgen, begrunder

den væsentlige Forskjel mellem den philosophiske og religiøse Dyd" (S. 405). „Forsoning forudsætter sandselig Affekt, Vrede og Hævnelyst hos det høieste Væsen, og Tilregnelse af fremmed Fortjeneste bliver eenstydigt med Uretfærdighed" ... „Syndstilgivelse lader sig ikke tænke efter det christelige Begreb om Gud og den moralske Verdens-Orden som umiddelbar Følge af nogen fremmed Fortjeneste, uden foregaaende Omvendelse af det paagjældende Individ ... „Troen er den faste, levende og inderlige Overbeviisning om den guddommelige Kjærlighed i Jesu Sendelse, om den guddommelige Viisdom i hans Lære, den guddommelige Høihed i hans Person; — gjennemtrængt af den bliver Sindet et Udtryk for Christendommens høie forædlende og begeistrende Aand, en Kilde til hver christelig Dyd, og i dette Sind alene, i Handlingernes rene Udspring, har den Hellige sin Velbehag" (S. 409). „Hvor Talen er om Retfærdiggjørelse for Gud, for Hjertekjenderen, som seer Frugten i Spiren, som gjennemskuer Troens Beskaffenhed uden at kunne modtage Belæring af Tidens Løb, er det vist anstødeligt at adskille Troen fra Gjerninger, hvoraf dens Ægthed skal kjendes ... Netop med Hensyn til Gjerninger er det altsaa, at Mennesket bliver retfærdigt for Gud ved Troen, og den sande christelige Typus er den, at vi retfærdiggjøres ved Troen formedelst Gjerninger d. e. ved den Tro, som giver Kraft til at øve det Gode" (S. 418). „Ligesom derfor den katholske Kirkelære ved at løsrive Gjerningerne fra Troens Grund fører til pharisæisk Legalitets-Aand, saa vil den protestantiske, som gjør Forsonings-Troen til Retfærdiggjørelsens eneste Betingelse, føre til et ufrugtbart Bigotteri" (S. 426).

Det var denne Side af Prof. Clausens Værk, som Dr. A. G. Rudelbach underkastede en grundig og skarp Be-

dømmelse*), og kom derved til at levere det theologisk videnskabelige Supplement til „Kirkens Gjenmæle". Den var lagt an paa kritisk at gjennemgaae hele det vidtløftige Værk, men den blev ikke fuldført, og Rudelbach kom kun til at afhandle, hvad der ogsaa udgjør de dogmatiske Hovedpunkter: 1) Læren om Arvesynd og Forløsning 2) om Retfærdiggjørelse, Tro og gode Gjerninger, hvori tillige var indbefattet Læren om den menneskelige Frihed og Guds Naade. Angaaende Prof. Clausens hele aandelige Retning udtaler han sig her paa følgende Maade: „Vi ville ingenlunde sige, at Forf. har øst af den nyeste Naturphilosophies ægte Kilde, eller tilegnet sig dens Lærdomme som integrerende Deel af sin Theologi, men vi kunne ikke nægte ham Deel i den Troessubstantiations-Akt, hvorved Naturphilosophien har forvandlet al positiv Sandhed til en ideal Anskuelse, saa Elementerne, hvori al Viden incorporerer sig som i sit rette Brød og Viin, kun under Form af Accidentser bliver tilbage. I disse høiere Regioner, hvor naturligviis Christendommen som historisk betinget og fremtrædende i Tiden efter Guds evige Raadslutning ikke har hjemme, gjælder al Historie kun som en lav og foragtelig Empiri, der maa underkastes Ideen for at blive et Led af Erkjendelsen; ethvert Dogme kun som et Bundfald af den høiere idealske Sandhed, der ingen anden Lov erkjender end Individets absolute Begriben" (III S. 86 fg.). Det var altsaa den virkelige historiske Christendom, Rudelbach vilde forsvare imod Clausens idealistiske Stræben, der ved at fordybe sig i Guds evige Uforanderlighed kom til at fornægte Christendommens egentlige Hjerteliv, Naadens Aabenbaring i Tiden og Forløsningens Hemmelighed. I

*) Theol. Maanedsskrift III 83—118. 163—198. 287—315. IV 154—182. 248—278. VI 66—89. 277—90. VIII 59—96.

Modsætning til Clausens egenraadige Speculation, der for ham bliver det egentlig afgjørende, støtter Rudelbach sig til Skriftens og Symbolernes Autoritet, som han ubetinget hævder, idet han tillige vil eftervise den dybe Sammenhæng i den hele bibelske Tankegang. Resultatet af sin første Undersøgelse angaaende Lærens egentlige Hovedpunkter sammenfatter han paa følgende Maade: „Det er viist, at Prof. Clausens Lære om Arvesynden og Forløsningen er ikke blot diametralt modsat den protestantiske Kirkes Bekjendelse, og stridende mod den deri indeholdte sunde Lærdom, men overhovedet uchristelig, hvis ellers Christi og Apostlernes utvetydige Udsagn skal gjelde for Norm for den christelige Tro .... Lægges hertil, at netop disse Artikler udgjøre Fundamentet for al Christentro, saa kan vel neppe nogen christelig Theolog forarge os om vi med Melanchton slutte: „Hvo der er uvidende (hvor meget mere, hvo der lærer vrangt) om disse Hovedstykker: Syndens Magt, Loven og Naaden (d. e. i denne Sammenhæng hele Forløsningsværket) ham indseer jeg ikke, hvorledes jeg skal kalde en Christen; thi netop af disse Artikler kjendes Christus rettelig““. (III S. 195).

Ogsaa udenfor Grundtvigs nærmeste Kreds var der flere Præster, der aabent udtalte sig imod Prof. Clausen, men Ingen gjorde det skarpere og bestemtere end Provst Dr. Engelbreth i sit lille Skrift „Dr. Morten Luthers Forsvar i Anledning af Prof. Clausens Beskyldninger imod ham“ 1825. Her blev altsaa en ny Side draget frem, den Maade nemlig hvorpaa Clausen omtalte og bedømte Luther, men dog vil den let vise sig i Sammenhæng med hvad der tidligere sagt. Naar Christendommens Velsignelse kun bestaaer i at befordre en sædelig Vandel ved Formaningens og Exemplets Magt, saa kan der umulig tillægges Herrens Indstiftelser nogen virkelig aandelig Betydning uden som Tegn,

Sindbilleder, og var nu Prof. Clausen saaledes inde i den hele zwinglianske Tankegang, saa bedømte han ogsaa Sacramentstriden i Reformationsaarene paa samme Maade. Naar Zwingli, Calvin og alle de Andre paa denne Side tvistedes med Luther og hans Venner om Nadveren, saa var det for dem kun en Meningsstrid om en enkelt Lærdom, hvori de nok vilde gjøre deres Bedste for at overbevise Modstanderne, men lykkedes det ikke, saa kunde gjerne Enhver beholde sin Mening om dette Punkt; naar Luther derimod holdt haardt paa Christi virkelige Nærværelse i Nadveren, saa var det for ham ikke nogen enkelt Læresætning, men Betingelsen for Christendommens levende Nærværelse i Tiden, saa at Fornægtelsen heraf overskar Christendommens Livsrod, og derfor kjæmpede han for den med hele Troens Ild og Kraft. Troen paa Herrens virkelige Nærværelse i Nadveren var for Luther en Salighedssag, for Zwingli og Calvin kun et videnskabeligt Problem, og man kan derfor ikke undre sig over, at disse fandt Luthers Heftighed og Stivsind i dette Stykke ganske utaalelig, saa lidt som, at Prof. Clausen ganske deelte den samme Anskuelse, og bedømte hans Færd ved denne Leilighed paa følgende Maade: „Den smaalige rabbinske Bogstavkløgt i Skriftens Behandling, den uophørlige trættende Gjentagelse af Beviser, der dreie sig om *petitio principii*, den blinde Iver mod Fornuftens Brug, den bestandige Misforstaaelse og Fordreielse af Modstandernes Grunde, det sycophantiske Consequentsmageri ere staaende Charakteertræk i de lutherske, bugenhagenske, westphalske Stridsskrifter, imedens Zwingli og Oecolampadius, Calvin og Petrus Martyr aftvinge os ufrivillig Agtelse for den ægte videnskabelige Aand, den Sindighed og Grundighed, den Frihed og Klarhed, som udmærker deres Polemik" (S. 466 fgd.). Unægtelig er det en haard Dom, udtalt af en Lærer ved en luthersk Hoiskole,

og det var disse Ord Provst Engelbreth greb for at gjøre dem til Gjenstand for en skarp Bedømmelse, hvis Resultat han ligesom sammenfatter i Fortalen: „Hvad Christus er for Hr. Dr. og Prof. Clausen veed jeg ikke, thi det er dunkelt antydet i hans Værk, men at det er den historiske Christus, Luther troede paa og bekjendte, tvivler jeg paa; heller ikke veed jeg, hvorledes han tænker sig Guds Naade i Forbindelse med Jesu Fremtræden paa Jorden; hvad derimod Jesu Døds forsonende Kraft angaaer, da forkaster han den paa den bestemteste Maade, og som en Følge deraf, tillige den lutherske Lære om den hellige Nadver, om Syndsforladelsen i Daaben og dens Grund, Læren om Arvesynden, hvilke alle hos Luther staaer i den nøieste Forbindelse med Læren om Jesu Døds Kraft. Idet Hr. Dr. og Prof. Clausen tager Hjertet ud af Luthers aandelige Liv, ja idet han betragter dennes Tro paa Guds Ord som en Daarlighed, en blind Tro, ligesom aftapper Blodet af hans aandelige Legeme — saa maa dette Luthers aandelige Legeme d. e. hans Lære ligge for ham som dødt, mishandlet og hæsligt, som han vender sig fra med Modbydelighed. Dreven af denne er han bleven partisk og bitter dømmende mod den redelige, gudfrygtige og djærve Stridsmand i Guds Kirke, Morten Luther". (S. XIII fgd.).

Det vilde føre for vidt, og være uden synderlig Interesse, særskilt at omtale alle de Flyveskrifter, der ved denne Leilighed kom for en Dag, da de fleste af dem kun gjentog hvad der allerede tidligere var behandlet. Men mærkeligt er det, at der ikke var en eneste Præst eller nogenlunde anseet Theolog i Landet, som følte sig dreven til aabent at tage Parti for Clausen, medens der stadig kom flere til, som udtalte sig imod ham, og det uagtet den af ham forfægtede Betragtning vistnok især mellem de ældre Præster havde mange Venner. Prof. Clausen selv værdigede aldrig sine

Modstandere noget Svar, men forholdt sig ganske taus under de mangfoldige Angreb. For rigtig at bedømme Forholdet maae vi anvende paa denne Strid det samme som nylig blev sagt om Sacramentstriden i Reformationsaarene, at hvad der fra den ene Side betragtedes som et videnskabeligt Problem, det kunde være interessant nærmere at drøfte, det samme betragtedes fra den anden Side som en Salighedssag, der blev grebet og drøftet med religiøs Iver og Lidenskabelighed. For Prof. Clausen var saaledes ogsaa det Hele en Meningsstrid, hvor han vel nok kunde tænke ja endog ventede Modsigelse, naar kun denne fremkom i strængt videnskabelig Form, d. v. s. som en anden Mening ved Siden af hans, saa at begge som Meninger vare ligeberettigede og lige christelige; men aldeles uforklarlig var for ham den religiøse Lidenskabelighed, hvad enten han mødte den i Historien som hos Luther, eller i Livet som hos Grundtvig, en Lidenskabelighed, der talte som det gjaldt en evig Saligheds Forliis i en Sag, der for ham i det høieste var et interessant kritisk exegetisk Problem. Naar derfor Modstanderne forekastede ham, at hans Lærdom var „uchristelig", saa var det altid hans Svar, at Indvendingen var „uvidenskabelig"; „fuldkommen Mangel paa videnskabelig Stringents" var det Bandsord, hvormed han viste den fra sig. Paa den Maade var det han tog Sagen, dengang han endelig fandt en passende Leilighed til Gjenmæle nemlig mod Stiftsprovst Dr. Rasmus Møller paa Lolland, der ogsaa var optraadt mellem hans Modstandere. I en Afhandling om „Rationalisme i dens Forhold til Bibelen og Protestantismen" (Nyt theol. Bibl. IX. Dec. 1825) havde nemlig R. Møller indladt sig paa at drøfte Clausens theologiske Grundsætninger, hans saakaldte Skriftprincip, og var derved kommet til det Resultat, „at Protestantisme og herskende Rationalisme paa ingen Maade kunne bestaae ved Siden af hin-

anden" (S. 290). Dette gav Clausen Anledning til at skrive et „Sendebrev til Stiftsprovst Dr. Møller" (Nyt theol. Bibl. X. Juli 1826), hvori han takker Forf., „som udfrier ham af den tvungne, unaturlige Taushedstilstand, hvori han har befundet sig". Her søgte han tillige at gjøre rede for, hvad der havde paalagt ham denne Taushed, og omtaler flere af sine Modstandere, dog uden at nævne Grundtvig eller Rudelbachs Recension; han omtaler et lille ubetydeligt Skrift af Præsten J. Hornsyld „den livligt meddelende godmodige Olding, som efter gammel Præste-Praxis udskriver endeel Ytringer af min Bog, udrevne af deres Forbindelse", han omtaler Provst Engelbreth, „der er traadt frem i et andet Costyme med sit Feideskrift, hvis blotte Titel røber den veloplærte, verdenskloge Polemiker," men afviste ham iøvrigt med den Bemærkning, at han maatte beklage, „dersom han mod en Angriber af den Art behøvede at retfærdiggjøre sig." R. Møller havde i nysnævnte Afhandling fremsat sine Indvendinger paa følgende Maade: „Dersom vi sige til Christne: Vel synes ikke et Ord i den hellige Skrift beseglet ved Jesu høieste Autoritet — vel har den langt overveiende dogmatiske Deel af vore hellige Skrifter den af Apostlene til Forfatter, som ikke med egne Øine har seet, ikke med egne Øren hørt sin Lærer og Mester — vel give Apostlene os i Behandlingen af de christelige Dogmer allerede Billedet af den theologiske Forskjellighed, som siden har charakteriseret den christelige Kirke osv., men alligevel skal I betragte den hellige Skrift som eneste Norm for Eders Tro .... monne de da ville mene, at vi talede for Alvor eller at vi dreve Gjæk med dem? mon de nogensinde ville kunne forene en saadan Anskuelse af den hellige Skrift med Tro paa dens guddommelige Herkomst? Nei! bliver det tvivlsomt om Paulus har opfattet Jesu Lære i dens Ægthed og Reenhed, kan han da ikke

maaskee have givet os et urigtigt Begreb om Hensigten af Jesu Død? kan han da ikke have overdrevet sine Forestillinger om Jesu Persons Høihed?" osv. (S. 237 fgg). Denne Maade at fremsætte sine Indvendinger paa, som Spørgsmaal henvendte til menige Christne, greb Prof. Clausen strax, og erklærede den for „aldeles illegal i Videnskabens Republik, hvor ingen Jury af agtbare Borgermænd kan erkjendes som competent Dommer-Autoritet" (Nyt theol. Bibl. X S. 276), og under denne skarpe Kritik over Maaden, hvorpaa Indvendingerne vare fremsatte, undlod han aldeles at indlade sig paa Sagen selv. Imod denne Afviisning tog saavel Provst Engelbreth til Gjenmæle (Nyt Theol. Bibl. XII 1827) som Stiftsprovst R. Møller (Smstds XI), hvilke Indlæg atter afnødte Clausen et Svar, men uden at kunne bringe ham til at forandre Stridsmaaden. Med Hensyn til de af Engelbreth paaankede haarde Udtryk om Luther, indrømmede han, at „Ord som „sykophantisk Conseqventsmageri" „uforsonligt Had" sagde mere end de burde og mere end han vilde sige" (Nyt theol. Bibl. XIII 1828); men med denne Indrømmelse meente han ogsaa fuldstændig at have afvæbnet Indsigelsen, og gik derpaa atter over til sit Yndlingsemne „at fremstille Hovedtrækkene af den endnu i vore Dage stedse faststaaende Typus for den theologiske Polemik, som i intet væsentligt afviger fra den, der i Middelalderen udrettede saa store Ting, og intet væsentligt har tilfælles med den sande videnskabelige Polemik".

Denne literære Feide har ført os nogle Aar frem i Tiden, men vi vende atter tilbage til Stridens Hovedemne, Forholdet mellem Grundtvig og Clausen, der for Øieblikket blev fulgt med den meest spændte Opmærksomhed. I Kjøbenhavn mere end noget andetsteds havde Clausen Stemningen afgjort for sig, især da en Mand, om hvem man mindst skulde have

ventet det, den Mand, der hidtil var optraadt som kirkelig Christendoms Talsmand i Kjøbenhavn, da J. P. Mynster temmelig utvetydig traadte over til Clausens Side. Efter sin sædvanlige Maade at komme frem med hvad han offentlig havde at sige, behandlede han dette Emne i en Prædiken „Om den christelige Viisdom“ paa tyvende Søndag efter Trinitatis over Dagens Epistel Eph. 5, 15—21, og udtalte sig her saa tydeligt, at Ingen kunde misforstaae ham, om Grundtvigs og om Clausens Færd. „Naar vi skulle handle — saaledes faldt hans Ord — skulle vi jo dog ikke fare frem iblinde, ikke iilsomt følge vort svage, vort saa ofte bedragne Hjertes Tilskyndelser, men vi skulle skjønne hvad der er Herrens Villie, og vi skulle kjøbe den beleilige Tid; og hvorledes kunne vi dette, dersom Gud ikke giver os Forstand, eller dersom vi ikke bruge, hvad Gud giver? Dersom Du ikke vil dette, hvor sønderrevet vil da dit Væsen, hvor sørgelig, hvor fordærvelig vil da ofte din Idræt være! Da vil Du idag med Hæftighed antage, hvad Du imorgen vil forkaste, da vil Du idag paastaae, hvad Du imorgen vil kalde tilbage, idag foretage, hvad Du imorgen vil fortryde, Du vil gjøre alt til den ubeleilige Tid paa den ubeleilige Maade; og saaledes vil Du give ikke blot Dig selv, men det Hellige, Du vil forsvare, til Spot for Daarer og Ildesindede. Thi sandelig! ligesom saadanne Mennesker i ethvert Forhold kun afstedkomme Forstyrrelse, saaledes blive de ogsaa ofte, om end imod Vidende og Villie, Christi Korses Fjender; de give en Forargelse, som de ikke igjen kunne læge, de vække en Tvedragt, som de ikke igjen kunne stille“. — Det var altsaa om Grundtvig; om Clausen hed det derimod: „See Veien til Sandhedens Erkjendelse, til Troens Eenhed er lang og vanskelig, og vi støde alle an i mange Ting; lader os hjælpes ad, at vi kunne komme altid videre, og naar Nogen tilbyder

os Noget, som skulde tjene os til Fremgang i Erkjendelse i Viisdom, da lader os prøve Alt og beholde det Gode, men sky det Onde under alle Skikkelser".*) — Otte Dage efter holdt Grundtvig en Prædiken om, „den christelige Kamp" ligeledes over Dagens Epistel Eph. 6, 10—17, der især i Begyndelsen indeholdt bestemte Hentydninger til den mynsterske. „Brødre, vi have Kamp; saa siger Apostelen til sine Medchristne, og formaner dem paa det Alvorligste til at fare i Harnisk, saa at de i Guds fulde Rustning kunne møde Fjenden. Brødre, vi have Kamp! dette maa da, Christne Venner, være det store Alvors Ord, hvormed vi tiltale hverandre, saasandt vi ellers vil bevare Broderskabet med Apostelen. Lad da kun Verdens Præster og Propheter raabe: Brødre, vi vil have Fred, Verdens Fred, hvad det saa end skal koste! Lad dem kun høste Verdens Priis for Mildhed og Sagtmodighed, for Viisdom og Kjærlighed! lad dem kun hellige og velsigne Verdens Had og Forbittrelse imod os, fordi vi som Frelseren vidne om den, at dens Gjerninger ere onde! Rolig og frimodig sige vi da: Brødre, vi maae og vi vil have Kamp i Herrens Navn, vi vil det vistnok ikke, fordi Kampen er behagelig, ei fordi vi fattes den høie Viisdom, at det er langt mageligere, medens Fjenden raser, at sidde med Hænderne i Skjødet, end i aaben Mark at gaae ham paa Klingen; nei visselig, ei derfor vil vi have Kamp, men fordi vi see af Herrens Ord, og af Christen-Folkets store Levnetsløb, at Kampen er uundgaaelig, naar vi ikke som Krystere vil rømme fra Sandheds, for vor Herres Jesu Christi og hans Korses Banner"*).

Dette Ordskifte fra Prædikestolene, der saaledes fulgte

*) J. P. Mynster, Den christelige Viisdom. 1825. S. 8 og 15.
*) N. F. S. Grundtvig, Den christelige Kamp 1825. S. 3—5.

Slag i Slag mellem de to egentlige Hovedmænd for den kirkelige Udvikling i Landet, var i Grunden af langt større Betydning end man maaskee i Dieblikket tillagde det. At Mynster ikke ønskede noget aabent Brud med Rationalismen, kunde ikke være Grundtvig ubekjendt; det havde han nokſom viiſt under ſin præſtelige Virkſomhed i Kjøbenhavn, det havde han viiſt ſom Medlem af Univerſitets-Direktionen, da han ſom ſaadan havde væſenlig Andeel i Prof. Clauſens Anſættelſe; men et andet Spørgsmaal var, naar det var kommet til et aabent Brud, om han ſaa dog ikke afgjort og beſtemt vilde ſlutte ſig til den kirkelige Side, hvor meget han end muligviis misbilligede Grundtvigs Optræden. „Dr. Mynſter behøvede kun — ſkrev denne nogle Aar ſenere*) — lidt før at have givet mig det offentlige Vink om, at han vilde behandle Prof. Clauſen ſom en vildfarende Broder, og mig ſom en af Chriſti Korſes Fjender, blot et ſaadant offentlig Vink derom ſom det, alle Læſere har fundet i hans Prædiken om den chriſtelige Viisdom, ſaa vilde jeg ſtrax ſkjønnet, at en Friſtad i Israel tjente baade mig og mine bedſt, ſaalænge den Ypperſte-Præſt levede, og den danſke Statskirke kunde da neppe være mig ſaa dyrebar, at jeg for dens Skyld vilde opoffre min borgerlige Rolighed. Nei, det vilde jeg have forlovet, og Dr. Mynſter har viſt erfaret, at det er gaaet Mange af vore fælleds Læſere, ſom ei er faa, omtrent ligedan, og desaarſag proteſterer jeg for Hiſtoriens Domſtol mod enhver Bedømmelſe af „Kirkens Gjenmæle“, ſom gaaer ud fra den Forudſætning, at jeg ſkulde tænkt, Dr. Mynſter, naar det gjaldt, vilde hellere have Kirke-Samfund med Prof. Clauſen end med mig; thi under den Forudſætning, kunde „Kirkens Gjenmæle“ nok være ærligt meent, men neppe fri-

*) Om Religionsfrihed (Slutning). Supprimeret Haandſkrift.

kjendes for en Ubesindighed, der lidet passede sig for en Mand i mine Aar og af min dyrekjøbte Erfaring". Mynsters Anseelse var saa stor, at man allerede dengang kan betragte ham som Statskirkens aandelige Overhoved; mange især af de høiere staaende Embedsmænd i Hovedstaden hørte til hans Menighed, og en Kjendelse af ham var derfor i slige Sager af overordentligt Vægt saavel i Regjeringscollegierne som i Domstolene. Havde Mynster forenet sin Stemme, om ikke med Grundtvig, saa dog med Engelbreth, R. Møller eller andre Præster af den ældre Skole, saa vilde uden al Tvivl Rationalismen i Lærerstanden statskirkelig været knækket; men nu da han brød Staven over Grundtvig og undskyldte Clausen, nu blev Stillingen en ganske anden, og Grundtvigs Løsen blev fra den Tid: en Opgivelse af Statskirken. Tidligere havde han tænkt sig som en rimelig Udgang af Striden, at Clausen var bleven forflyttet til det philosophiske Facultet, „hvor Gamborgs Katheder ordentlig syntes at vente paa ham"; men skulde Clausen vedblive at staae som Lærer i Kirkeskolen, ansaae han fuldstændig Religionsfrihed som den eneste Udvei, hvad han ogsaa udtalte kort efter i sine „Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige": „Jeg har altid omhyggelig stræbt at vise, at den Kirketvang og det Tungebaand man gjerne vilde indbilde Folk jeg yndede, netop er hvad jeg ønskede afskaffet, og det maa derfor være mit Spørgsmaal til de Lovkyndige, om de ikke tro som jeg, at en Religions-Frihed omtrent som den engelske, kun lidt videre udstrakt og lidt bedre ordnet, lod sig forene med Konge-Loven, og vilde som et dansk Sonoffer bilægge en Trætte, der, om den end ikke er farlig for Staten, dog er skadelig"*).

---

*) Grundtvig, Vigtige Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige 1826 S. 38.

Sagen var altsaa kommen under Juristernes Behandling, og skjøndt det rigtignok var i Form af en Injurieproces, der altsaa egentlig kun meget løst berørte Hovedmomentet, saa betragtede man den i Almindelighed dog som noget ganske andet, som et Spørgsmaal om hvorvidt Staten fremdeles skulde hævde de gamle kirkelige Lærdoms-Forskrifter, og derved reise uoverstigelige Skranker for Tidens fremadskridende Oplysning. Den første Jurist, der literært bragte Spørgsmaalet paa Bane, var Prof. Paulsen i Kiel, i et lille Skrift „Betragtninger over den danske Kirkes symboliske Bøger fra den kirkeretlige Synspunkt"; han søgte heri at godtgjøre, at det stred mod Protestantismens Princip at opstille ufravigelige Lærdomsforskrifter, samt at dette Princip ogsaa i Praxis var anerkjendt i den danske Kirke, i hvilken Henseende han fornemmelig beraabte sig paa Bispernes Hyrdebrev fra 1817 som en authentisk Fortolkning af de danske Præsters og Læreres Forpligtelse. Det samme Spørgsmaal behandlede Etatsraad Ørsted i sin bekjendte Afhandling: „Behøver den danske Kirkeforfatning en omgribende Forandring" *), der rigtignok efter Titelen lod formode en mere omfattende Undersøgelse, men som dog væsentlig dreiede sig om det samme, om de symbolske Bøgers retslige Gyldighed. Han kunde ikke være enig med Paulsen i, at den blotte Praxis kunde afgive en bestemt Regel, men fandt i selve Edens Ord det rette Udgangspunkt for dens Forstaaelse, og kom derved til det Resultat, at „det vilde være skammeligt Spilfægteri, dersom Nogen vilde tillade sig at sværge denne Eed uden Overbeviisning om, at der saavel i Skriften som i de symbolske Bøger fandtes en himmelsk Lære ... men paa den anden Side vilde det være høist uretfærdigt, om man vilde beskylde den for

*) Juridisk Tidskrift XII. 1 og 2.

Samvittighedsløshed, der aflagde Eden, uagtet han, idet han i Kirkens Bekjendelsesbøger gjenfandt de væsentlige Troessandheder, dog ikke i samme kunde erkjende et i alle Dele fuldendt Udtryk for den guddommelige Sandhed".*) Imod disse Indlæg fra Juristernes Side skrev J. Chr. Lindberg sit Skrift: „Hvad er Christendom i Danmark", hvori han først gjennemgik Paulsens Bog og især dennes Betragtningsmaade af Bispernes Hyrdebrev fra 1817 som en authentisk Fortolkning af hele den ældre Lovgivning. Denne Mening havde en anonym Recensent af Paulsens Skrift i „Dansk Litteraturtidende" 1826 ganske givet sit Samtykke, idet han endog erklærede: at Hyrdebrevet „i Grunden ophæver den ældre Lovgivnings Bestemmelser om en kirkelig Lærenorm ved Siden af den christelige Religions Hovedkilde, idet den giver samme en Udtydning, der er aldeles modsat hine Bestemmelsers hele Aand og historisk visse Hensigt." Denne dristige Paastand gjorde netop Lindberg Seiren let; blev det nemlig indrømmet, at Hyrdebrevet var „aldeles modsat de ældre Bestemmelsers hele Aand og historisk visse Hensigt", saa var det en Selvfølge, at en Erklæring af en saa tvivlsom Gyldighed som et bispeligt Hyrdebrev derved maatte domfælde sig selv; medens Paulsen havde udtrykt sig med større Forsigtighed, og kun villet bruge Hyrdebrevet i Forening med den herskende Praxis som en authentisk Fortolkning af hvad der efter hans Mening var usikkert og tvivlsomt i de ældre Bestemmelser. Imod Ørsteds Paastand bemærkede Lindberg: „Skjøndt jeg ingenlunde vil nægte, at der i den augsb. Conf. kan gjøres Forskjel mellem vigtigere og mindre vigtige, væsentligere og mindre væsentlige Sætninger, og mener at den selv antyder denne Forskjel ved de Udtryk: *damnare,*

*) Jurid. Tidsk. XII I, S. 243.

rejicere og *improbare* fordømme, forkaste og forsage, som den bruger om forskjellige Arter af vildfarende Lærdomme, saa maa jeg dog nægte, at den indeholder noget Uvæsentligt ..... Fordi ikke alt i Bibelen er himmelsk Lære, deraf kan man ingenlunde slutte, at der i Symbolet skulde indeholdes Noget som ikke er himmelsk Lære ... Naar Kirken afgiver sin Troesbekjendelse, erklærer den, hvilke Sætninger den regner til Christendommens væsentlige Sætninger, kun dem optager den i sin Troesbekjendelse, som altsaa i Korthed meddeler Hovedindholdet af de Christnes Tro, fremstiller Hovedsætningerne af den himmelske Lære, som er udviklet i Bibelen" (S. 101—5). — Lindberg behandlede Spørgsmaalet om Symbolernes Gyldighed i Danmark ganske i Almindelighed, men den Formodning laae nær, at Ørsted havde skrevet sin Afhandling med særligt Hensyn til den Retssag, som dengang svævede for Domstolene, naar man mod Slutningen af første Stykke læste som dettes Resultat: „I Almindelighed bør saavel De der have Tilsyn med Læreembedets Førelse, som De, der have at dømme i de deraf opstaaede Sager, være tilbøielige til den mildeste og kjærligste Forklaring af Alt hvad der taaler en saadan, og indskrænke Forfølgelse og Fordømmelse for Vranglære inden de snevrest mulige Grændser." *) Det var fra denne Side Grundtvig fornemmelig tog Sagen i sine „Vigtige Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige" 1826, foranledigede ved, at „Ørsted, som beklæder et af de to vigtigste juridiske Embeder i Landet, og beklæder desuden i vor juridiske Literatur et Høisæde, der lettelig kunde gjøre hans Stemme til et Orakelsprog, ikke har taget i Betænkning, saa tidlig og saa lydelig at yttre sin Partiskhed for min Modpart." Han gjorde her først opmærksom paa, at Spørgs-

*) Jur. Tidskr. XII, 1. S. 287.

maalet i denne Sag ikke dreiede sig om de symbolske Bøgers Gyldighed, da det ikke var ham, der havde anklaget sin Modstander for Retten, tvertimod forsikkrede han: „Jeg gjorde alt mit til at undgaae Rettergang om Religionen, som altid er en mislig Sag, og maa, under en saadan religiøs Gjæring som den nærværende, tit mishage Regjeringen"; nu da han derimod var den Anklagede, saa var Spørgsmaalet nærmest om, hvorvidt han havde juridisk Ret til at gjøre hvad han havde gjort, og derom udtalte han sig her saaledes: „Min Forudsætning er, at Angreb paa falsk Lærdom er Præstens Embedspligt. Ingen Præst i Danmark kan tiltræde sit Embede, uden først efter Ritualet høitidelig at sværge, at han ikke blot selv vil sky og fly (*fugere et detestari*) falsk Lærdom, men ogsaa af alle Kræfter (*pro virili*) angribe og bestride den (*impugnare*), og heller lade sit Liv end at give falske og fanatiske Sætninger (*dogmata*) sit Samtykke .... Striden mod falsk Lærdom er altsaa Præstens Pligt, og da Præsten nu ikke engang har denne Forpligtelse tilfælles med de theologiske Professorer eller andre Religions-Lærere, saa er jo Kampen mod falsk Lærdom udelukkende hans Embedspligt." Det var derfor i denne Sag hans første Spørgsmaal til de Lovkyndige: „Kan en Embedsmand for sin Embedspligt stævnes som Injuriant?" — I det andet Stykke, hvormed Ørsted afsluttede hiin Afhandling, bemærkede denne med Hensyn til Grundtvigs Yttringer: „Han syntes at antage, at jeg har villet afgive et Votum i den Injuriesag mellem Hr. Prof. Clausen og ham, der for Tiden staaer for Retten .... men jeg vilde have fundet det høist upassende, at indlade mig paa det specielle Spørgsmaal, hvorom hans Forsvar i hiin Sag dreier sig, og som aldrig forhen har været sat i Bevægelse".*)

*) Jur. Tidsk. XII 2. S. 288.

Ørsted fralagde sig altsaa bestemt den Hensigt at ville influere paa Dommernes Kjendelse; imidlertid var det som ovenfor bemærket den almindelige Mening, og udentvivl maa det have været Grunden til, at Kongen, Frederik VI, blev saa „indtaget imod" Ørsteds Skrift, at han tænkte paa at afskedige ham fra hans Embede som General-Procureur*). Vist er det imidlertid, at man af denne Ørsteds Afhandling med temmelig Sikkerhed kunde slutte, hvorledes Sagens Udfald vilde blive.

Under den juridiske Strid om Symbolernes retslige Gyldighed i Danmark var man ogsaa leilighedsviis streifet ind paa theologiske Emner, og kommet til at omtale den særegne Maade, hvorpaa Grundtvig i sit Gjenmæle havde gjort Troesreglen gjældende. For at støtte sin Mening om Forskjellen mellem de væsentlige og uvæsentlige Lærdomme i Symbolerne var Ørsted tilbøielig til at give Grundtvig Ret i at lægge stærk Vægt paa den apostoliske Bekjendelse, endskjøndt han bestemt misbilligede den Anvendelse, som her var gjort deraf. „Forf. til et bekjendt polemisk Skrift — bemærker han**) — har i den ældste og simpleste Bekjendelse søgt det Væsentlige, som med Nødvendighed maatte erkjendes af Enhver, som skulde bære Navn af Christen; men det maa beklages, at han ved et uhyre Spring gik over til at forkjættre en Forf., som vel i sin Undersøgelse om Symbolernes forbindende Kraft ei havde taget noget særligt Hensyn til hiin Bekjendelse, men derfor dog ingenlunde havde fornegtet noget af dens Indhold." Paa den anden Side anførte han som Exempler paa uvæsentlige Lærdomme, Læren om Daabens Nødvendighed til Salighed, om Christi Nedfart til Helvede, om Helveds-

---

*) J. P. Mynster, Meddelelser om mit Levnet. S. 230.

**) Jur. Tidsskrift XII 1. S. 250 Anm.

straffenes Evighed, og meente, at slige Lærdomme vilde nu for Tiden ikke let Nogen ansee som Betingelse for kirkelig Rettroenhed. Denne Sag optog Lindberg igjen i sit ovennævnte Skrift, „Hvad er Christendom i Danmark," og deraf tog Pastor E. Tryde i Glumsø Anledning til offentlig at erklære, at han hørte mellem dem, der vilde gjøre den augsburgske Confession i dens Heelhed til deres Troesbekjendelse. „Endskjøndt jeg saaledes erklærer, at jeg som Christen og Lutheraner slutter mig til dem, der ønske, at vor Kirkes symbolske Bøger maa hævdes i deres Anseelse og følges nøiagtigen som Lærenorm, og troer, at Hr. Pastor Grundtvigs og Hr. Adjunkt Lindbergs Bemærkninger i denne Anledning fortjene den alvorligste Opmærksomhed, tiltræder jeg dog ingenlunde den Mening om det apostoliske Symbolum og Luthers lille Katechismus, som Hr. Pastor Grundtvig, en Mand jeg nævner med Venskab og Ærbødighed, og Adjunkt Lindberg med ham, synes at nære, hvorved det apostoliske Symbolum tillægges en for Christne bindende Autoritet, uafhængig af den hellige Skrift" *).

Dog det er paa Tide, at vi nærmere omtale selve Injurieprocessen, idetmindste dennes første Afsnit, der havde til Følge at Grundtvig nedlagde sit Embede i Statskirken. Parternes Indlæg for Retten er ingensinde bleven offentliggjort, men hvorledes Grundtvig betragtede Sagen er allerede bekjendt af hans „Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige". Han androg altsaa paa, at Sagen skulde afvises, da han ved at tage til Gjenmæle mod Prof. Clausens Lærdom kun havde handlet i Embeds Medfør og varetaget sin Præstepligt, der paalagde ham efter Evne at bekjæmpe falske og forføreriske Lærdomme, saa at han i denne Sag ikke kunde staae en pri-

*) Nyt theol. Bibl. X S. 255 fgd.

vat Person, men kun Regjeringen til Ansvar. Det var, hvad ogsaa Ørsted havde bemærket, en ny og eiendommelig Opfattelse af Forholdet, og unægtelig havde han her Medhold i Præsteedens Ord, der i den omhandlede Passus efter Ritualet lyder saaledes: „*Tertio serio et sancte voveo, qvod non tantum velim fugere et detestari doctrinam verbo divino adversam, sed etiam velim eandem pro virili impugnare, sangvinem potius fusurus, quam dogmata falsa et fanatica approbaturus.* Det kunde imidlertid paa den anden Side neppe omtvivles, at Retten ikke vilde kjende denne Opfattelse for gyldig efter den sædvanlige juridiske Praxis at forklare Lovens Ord, ikke som de lyde, men som man mener, de vilde og burde have lydt under andre Tider og andre Forhold. I sin Fortolkning af den anførte Sætning i Embedseden kom Hof- og Stads-Retten til det Resultat, at Præsten maatte henvende sig skriftlig til de overordnede Autoriteter, naar han i Embeds Medfør vilde paatale falsk Lærdom; fremtraadte han offentlig som Forfatter imod en trykt Bog, saa kunde han ikke skyde sig ind under sin Embeds-Eed, men maatte som privat Mand staae til Ansvar for Domstolene. Hvor rimelig man end maaskee vil finde denne Opfattelse af Forholdet i og for sig, saa er det vist, at der Intet var i Lovens Ord som kunde give den Medhold, og at ethvert Forsøg herpaa nødvendig maatte mislykkes. Naar der saaledes i Præmisserne fornemmelig lægges Vægt paa, „at der paa den Tid, Præste-Eden blev foreskreven, formedelst Censuren ikke lettelig kunde udkomme noget Skrift her i Landet, som indeholdt Lærdomme, der afveeg fra dem, Præsten efter Eed skulde haandhæve“ og fremdeles „at det ligger i Sagens Natur, at det ei kunde gjøres Medlemmerne af en saa talrig Stand til udvortes Kaldspligt at optræde som Forfattere af Værker mod falsk Lærdom“ — da er dette Raisonnement be-

tragtet som Lovfortolkning aabenbar yderst svagt. Naar der lægges Vægt paa Censurens Ophævelse, saa kunde deraf med langt større Føie drages den Slutning, at hiin Præsternes Forpligtelse derved havde faaet en langt større Betydning, end at den derved skulde være gjort overflødig. Naar det fremdeles hedder, at hele Præstestanden umuligt kan have den Kaldspligt at optræde som Forfattere, da var det heller ikke paastaaet, men kun sagt, at Eden aldeles intet indeholdt om Maaden, hvorpaa Præsten skulde opfylde denne Pligt at bestride falsk Lærdom, og at han altsaa, naar han ellers følte Kald til det, ogsaa kunde gjøre det ved at optræde som Forfatter. Den 10 April 1826 afgav Hof- og Stadsretten sin Kjendelse, der lød paa, at „den af Indstævnte Grundtvig nedlagte Paastand om nærværende Sags Afviisning, kan ikke gives Medhold“; og denne Kjendelse blev af største Betydning, da Grundtvig strax efter fandt sig beføiet til at nedlægge sit Embede i Statskirken, som han ikke troede længer med Ære at kunne beklæde. Dette Skridt var Mange paafaldende, og det blev strax meget forskjellig bedømt. Jørgen Thisted, der altid var meget rask til at udtale sin Dom, skrev derom: „Grundtvig forekom os aldrig større end da han traadte i Skranken mod Clausen, men heller aldrig mindre end da han nedlagde sit præstelige Embede, fordi han skulde udholde en Injurieproces“ *). Han betragtede nemlig dette som en Unddragelse fra Kampen, som en Rømning fra Korsets Banner, endskjøndt Grundtvigs senere Forhold noksom viste, at det ingenlunde var hans Mening. Han havde som Præst, som Præst i Jesu Christi Kirke, nedlagt sin Indsigelse mod Prof. Clausen, men meente dermed tillige at fyldestgjøre en statskirkelig Embedspligt. Da nu den afgivne

*) Repertorium for aandelige Sager. II S. 4.

Kjendelse viste, at Retten vilde behandle den hele Strid som en privat Sag, der var Statskirken som saadan fuldkommen ligegyldig, ansaae han det for sin Pligt at opgive sin statskirkelige Embedsstilling, for som fri Præst at stride den aandelige Strid. „Naar vi ikke vil bryde overtvært med Statskirken, — skrev Grundtvig kort efter — da er vi nødt til at bestride det Antichristelige i den, men vi skal dog ret med Flid vise, at det hverken er af Herskesyge eller for Kjødgrydernes Skyld, saa vi ikke alene ønske Antichristen borgerlig Religionsfrihed, men overlader ham, hvis Øvrigheden det tillader, gjerne hele Statskirken, naar vi blot maa have Lov til at gaae ud og bygge os et lille christeligt Bedehuus“. *)

I de Dage Grundtvig nedlagde sit Embede, feiredes der overalt i Danmark en Jubelfest, henlagt til Pintsedagen 1826, nemlig Christendommens tusindaarige Jubelfest i Danmark. En populær Fortælling „Om Kong Harald Klaks Daab, et Skrift for den danske Borger og Bonde, udgivet ifølge Kgl. Befaling“ af Biskop Münter, skulde gjøre Menigmand bekjendt med Festens Anledning, men saavel denne lille Bog, som den „Samling af Prædikener“ der i den Anledning blev udgivet af Kjøbenhavns Geistlighed, tjener kun til at vise Tidens aandelige Armod midt under den ydre Pomp. Glæden over at „Jesu blide Lære fra den Tid af havde formildet Hedningernes vilde og raa Sæder“, dæmpedes ved den Betragtning, at „Christendommen som Ansgar forkyndte den, kun var indskrænket og ufuldkommen“, og de Fleste vendte heller med Stiftsprovst H. G. Clausen Blikket mod de kommende Aarhundreder, „da Jesu Lære vil erkjendes i sin simple elskværdige Skjønhed, da man vil ophøre at stride om Læresætninger, der kun beroe paa Menneskekunst og Mistydning af Skriftens Ord, da

*) Theol. Maanedsskrift XIII S. 208.

fornuftig christelig Tro vil blive herskende". Ogsaa ved denne Leilighed var det Grundtvig, som renest forstod at udtale de christelige Toner, der gjennem Aarhundreder havde rørt sig i Folkehjertet; hvad han fornemmelig viste ved mellem „Psalmer til Jubelfesten" atter at opfriske den ældgamle Dagvise: „Den signede Dag, som vi nu see, Af Havet til os opkomme", opfrisket som en Takkesang for det Aandens Lys, som nu i tusind Aar havde skinnet over Danmark. — Ved samme Jubelfest havde atter samtlige Biskopper udstedt et Hyrdebrev *Epistola encyclica ad Clerum, jussu et sumpto Regio*, forfattet af Fr. Münter, medunderskrevet af General-Superintendent Adler, af Biskop Fr. Plum i Fyen, P. O. Boisen i Lolland, J. Bloch i Viborg, A. Birch i Aarhuus, L. D. Kofoed i Ribe, R. Jansen i Aalborg, St. Tetens paa Als. Brevet indeholder Betragtninger over de henrundne tusind Aar, samt en Skildring af den Begivenhed, der havde foranlediget Festen; det dvæler ved Klager over Kirkens Tilstand og udtaler følgende Dom over Datidens Kirkestrid. „Under de theologiske Meningers Trætte høres der i den evangeliske Kirke ikke sjælden Stemmer, som helst maatte tie stille. Paa den ene Side dadler man dem, som holde fast ved gamle Theologers og Lærebøgers Meninger og Sætninger ivrigere end Modstanderne synes om; paa den anden Side blive de, som i Skriftens Fortolkning og Dogmernes Udvikling gaae af fra de vante Veie, skjøndt de holde Christi Navn i Ære, angrebne med Haansord og Injurier, som om de vare den hellige Religions Fjender, og stemplede som vantro og ugudelige; ja de samme Folk udtale ikke sjælden en almindelig Fordømmelses-Dom over det attende Aarhundredes Theologer, som om de alle nedbrød Christi Lærdom, som om der ikke mellem dem kunde nævnes udmærkede Lærere og Bekjendere .... Dog ogsaa disse gik

maaskee i enkelte Dele af fra den vante Vei .... mon det skulde være Grunden til, at ogsaa de rammes af Vatikanets Lynstraale? .... Skjøndt rigtignok Religionen selv er alle Christnes fælles Eiendom, saa forstaaer det sig dog af sig selv, at ikke Enhver kan have en Mening om enhver Ting; derfor er det en Selvfølge, at Folk enten slet ikke forstaae theologiske Tvistigheder, eller, naar de søge at forstaae dem, tage Ordene i en ganske anden Mening end den hvori de ere sagte. Deraf opstaae de Forsamlinger, Separationer og Sekter, der ikke sjælden blive farlige for Samfundet. Gid dog de Mennesker vilde betænke det, som i smaa Feideskrifter paa et Par Sider eller Blade, som Folk kunne løbe igjennem, der ikke pleie at læse større Bøger, angribe deres Modstandere og søge at vinde Folk for deres Meninger. Ikke sjælden foregive disse Mennesker, at de drevne af deres Samvittighed tale Guds og Sandhedens Sag, og maaskee troe de det ogsaa selv; men sædvanlig tale de kun efter bedste Evne deres egen Sag. Det er nemlig Mennesker, som jage efter Folkegunst, som søge en smudsig Vinding og derfor ville føre sig Mængdens Uvidenhed til Nytte; det er Mennesker, som hige efter en rigtignok ublodig Martyrkrone, og hvem man med Tertullian, skjøndt rigtignok i en anden Mening, kan kalde „ikke-christelige Martyrer“. Dersom de alene søge Sandheden, saa lad dem holde op med at forvirre Mængden med allehaande Flyveskrifter; men er det dem virkelig saa meget om Sagen at gjøre, saa lad dem betjene sig af andre Midler, der lettelig maatte frembyde sig i videnskabelige Skrifter, for at møde dem, der efter deres Mening nedbryde den sande Tro, og saaledes lette deres Hjerte“ *). Det var altsaa Bispernes Ord, og Ingen kunde være i

*) *Epistola encyclica ad Clerum* 1826. S. 41. 43.

Tvivl om hvad der sigtedes til. Behøvede Tonen, den voldsomt stormende Tone i „Kirkens Gjenmæle“ en Retfærdiggjørelse, saa kunde den ikke faae nogen fuldstændigere end ved Bispernes Hyrdebrev, thi sandelig det maatte være kommet vidt i Danmark, naar samtlige Biskopper turde vove offentlig uden videre at stemple de Mænd, der talte Kirkens og Kirkelærens Sag, som ærelose Styverfængere! Rigtignok hørte Bisperne selv til de Gamle, der netop vare komne frem og holdtes oppe af Rationalismen, men de vilde dog neppe have vovet at tale i den Tone, dersom de ikke vare visse paa at have Stemningen for sig, og var Stemningen en saadan, saa maatte der i Sandhed djærve Slag til for at trænge igjennem. Vil man sige, at Bisperne aldeles ikke udtalte nogen Dom over Sagen selv men kun over Maaden, hvorpaa den forsvaredes, da er det aabenbart, at de aldrig kunde have udtalt sig i den Tone over Forsvarsmaaden, dersom det ikke var Sagen selv det gjaldt, skjøndt de manglede Mod til aabent at udtale det. Naar de fornemmelig forekastede disse Mennesker, at de skrev smaa Flyveskrifter og ikke mødte deres Modstandere paa Videnskabens Enemærker, saa beviste de derved netop selv, ved aldeles at lade det videnskabelige Angreb i „Theologisk Maanedsskrift“ uændset, at det kun var de skarpe Flyveskrifter, der skjøndt mod deres Villie afnødte dem Opmærksomhed.

For Øieblikket blev dette Hyrdebrev eller dog den Stemning blandt Landets øverste Geistlige, der udtalte sig igjennem det, ikke uden Indflydelse paa den Injuriesag, der nu var optaget til Behandling, efterat Paastanden om Afviisning, Grundtvig havde nedlagt, var kjendt ugyldig. Prof. Clausens Indlæg gik ud paa, at Forfatteren af „Kirkens Gjenmæle“ paa Grund af slige ærekrænkende Udladelser som: at „han (Clausen) i sin Bog har stillet sig i Spidsen for alle

den christelige Kirkes Fjender og Guds Ords Foragtere i Landet"; „at hans protestantiske Kirke er et Afgudstempel" o. desl., skulde dømmes som Injuriant og Æreskjænder. Angaaende Beskyldningen for falsk Lærdom, da beraabte han sig paa, hvad man seer af Præmisserne til Dommen: „at den samme Lære (han førte) i det Væsentlige, efter hvad der under Sagen er oplyst, ikke blot hyldes af Landets øverste geistlige Embedsmænd, men endog udtrykkelig har været fremsat i det af Rigets samtlige Biskopper til alle Landets Præster udstedte Hyrdebrev, der førend dets Bekjendtgjørelse, har været forelagt Hans Majestæt, som derefter har tilladt, at det, saaledes som det var affattet, maatte uddeles blandt Geistligheden". Grundtvig besvarede aldeles ikke Clausens Indlæg, men nedlagde paany Paastanden om Sagens Afviisning, støttet til, at der, efterat hiin Kjendelse var affagt, var meddeelt ham „Afsked i Naade". Retten kunde imidlertid heller ikke gaae ind herpaa, da Sagen efter dens Formening var reent privat, og altsaa ikke angik Grundtvigs Forhold som Embedsmand men kun som Forfatter. Grundtvig lod altsaa Clausens Indlæg ubesvaret. „Havde det været mig om at gjøre at blive frikjendt — saaledes udtalte han sig nogle Aar senere om sin Betragtning af Sagen — da formoder jeg, det vilde lykkedes mig, naar jeg vilde paatage mig at bevise, de saakaldte fornærmelige Udladelser var, juridisk talt, velbegrundet i Professorens Udladelse om den danske Statskirkes Lærdom og Forfatning, hvis Tjenere vi begge skulde være, men herom var det mig slet ikke at gjøre, og da det efter min Anskuelse slet ikke kunde undlades, naar jeg vilde beholde mit Embede, saa nedlagde jeg dette, og læste siden ikke engang Modpartens Indlæg, endsige at jeg skulde have besvaret det, eller engang tilladt mine Venner at gjøre det for mig. .... Min Hovedtanke var imidlertid kun den, at

jeg aldrig havde tænkt paa at formindske Prof. Clausens borgerlige Agtelse, men kun hans kirkelige Ære og Agtelse, saa jeg kunde under den gale Vending, Sagen havde taget, ei gjøre noget bedre end lade Professoren vinde, og saa see til hvad han dermed i Grunden havde vundet"*). Retten gik i sin Bedømmelse ud fra at Sagen var en almindelig Pressesag: "Her er ikke Spørgsmaal om Indstævntes Ret til at fremstaae som Modstander af den Lære, som Citanten i sit Skrift havde fremsat, hvortil Enhver, endog uden ved Embedseed at være paalagt saadant, maatte være berettiget; men Spørgsmaalet gaaer alene ud paa, om han ved at bestride Citantens Lærdomme, har betjent sig af utilbørlige og fornærmelige Udladelser mod denne". Retten tog derfor aldeles intet Hensyn til de ældre statskirkelige Bestemmelser, men holdt sig alene til Presseforordningen af 27 Sept. 1799, der tillader fri Discussion i trykte Skrifter om religiøse Gjenstande, naar disse blot ikke gaae ud paa at nedbryde Læren om Guds Tilværelse og den menneskelige Sjæls Udødelighed, og Skribenten iøvrigt ikke tillader sig at "laste og forhaane" den christelige Lære. I Henhold hertil maatte Retten ansee Citantens Paastand for velgrundet, at de mod denne brugte fornærmelige Udladelser erklæredes „døde og magtesløse," men af Hensyn til, "at Indstævntes Angreb ikkun hidrører fra Iver for det, som han anseer for det Rette, at det ikke har været hans Tanke at ville krænke Citantens borgerlige Ære eller bedømme hans Sindelag og Hensigt" — saa bestemtes Straffen til en Mulkt af 100 Rbd. samt Processens Omkostninger. Denne Dom blev afsagt d. 30 Oct. 1826. Dens svareste Følge var, at Grundtvig der-

*) N. F. S. Grundtvig, Om den Clausenske Injuriesag, 1831. S. 10 fg.

ved i Henhold til samme Forordnings § 20 mistede sin Skrivefrihed og var hjemfalden Censuren.

Ingen af Parterne kunde egentlig finde sig tilfredsstillede ved denne Kjendelse. Rigtignok havde Clausen vundet, men det var for ham en saare ringe Æresopreisning, at hans Modstander, der havde fremført en saadan Anklage imod ham, var bleven dømt i en lille Mulkt, fordi det ikke kunde siges om ham, der var ansat som Lærer i Statskirken, at han „lastede og haanede" den christelige Lære. Grundtvig, der fra først af havde erklæret Injuriesagen for et stort Misgreb, kunde fra sin Side ikke ønske dens Fortsættelse og derfor kom Sagen aldrig for Høiesteret. Kort efter at Sagens Udfald var bleven bekjendt, udgav Lindberg en „Bedømmelse af Rettens Kjendelse og Dom i Grundtvigs Sag", der i høi Grad maatte vække almindelig Opmærksomhed, da en af Rettens Assessorer N. M. Spandet benyttede denne Leilighed til at afgive sin Erklæring om Sagen, stilet som Brev til Forf.: „At den af Clausen mod Grundtvig anlagte Sag ikke blev afviist, gjorde mig meget ondt, ikke fordi jeg troede, at Grundtvig kunde dømmes i nogen Straf for de af Clausen paaankede Udladelser, eller disse ansees at qvalificere sig til Mortification, men fordi jeg deels fandt, at det var Uret, at en Præst skulde udholde en Injurieproces for hvad han havde foretaget sig til Opfyldelse af sin Embedspligt; deels frygtede for, at Afviisnings-Paastandens Forkastelse skulde bevæge Grundtvig til at resignere: noget han, som vi veed, ogsaa virkelig har gjort. Thi skjøndt jeg ikke tør misbillige dette hans Skridt, kan jeg dog forsikkre, at jeg blev inderlig bedrøvet derover, som vel ikke vil undre Nogen, naar jeg lægger til, at jeg ordentligviis hørte ham prædike hver Søndag og Helligdag, og havde ingen større Glæde end den jeg følte ved at høre ham.

Men var jeg misfornøiet med Kjendelsen, hvorved Sagen blev tillagt Fremme, da kan De nok begribe, at jeg endnu mindre kan være enig i den i Sagen afsagte endelige Dom, ved hvilken Udladelser, som efter min Overbeviisning ere brugte med fuldeste Føie, mortificeres, og Grundtvig mulcteres for et Forhold, som jeg ikke kan andet end kalde ulasteligt, ja endog finder at være i høi Grad priisværdigt. Denne Dom gjorde et saadant Indtryk paa mig, at jeg, som Medlem af den Ret, der havde afsagt den, strax følte Trang til offentlig at yttre, at jeg ingen Deel havde i den". Det omtalte lille Skrift besad ganske den Skarphed og Klarhed, den hensynsløse Dristighed, men ogsaa den tirrende Bitterhed, der charakteriserer Lindbergs Polemik, og efterviste slaaende det fuldkommen Holdningsløse i Sagens Behandling. Hans Angreb mod Dommens Præmisser rettede sig fornemmelig mod to Punkter: „Hvorledes det er muligt for den resp. Ret at undgaae Hovedsagen, at bedømme Prof. Clausens Lære, naar den vil bedømme de mod Prof. Clausen i Anledning af hans Lære brugte Udladelser, bliver vanskeligt at begribe, men er dog Rettens bestemt erklærede Mening.... Naar altsaa den resp. Ret ikke vil indlade sig paa at bedømme om Prof. Clausens Lærdomme ere falske, saa begriber Ingen, hvorledes den kan bedømme om han er en falsk Lærer eller ikke; naar den resp. Ret ikke vil indlade sig paa at prøve hans Tale om Guds Ord, saa begriber Ingen, hvorledes den kan bedømme, om han i sin Bog er fremtraadt som en Guds Ords Foragter eller ikke" osv. Dette var det første Punkt, Lindberg dvælede ved, og det andet løb ud paa det samme, at nemlig en Undersøgelse om selve Lærdommen var aldeles uundgaaelig. „Ogsaa har den resp. Ret aldeles ikke taget Hensyn til det Standpunkt, hvorfra Pastor Grundtvig har bedømt Prof. Clausens Lære ... Af hans Ord er

det klart nok, at der i den hele Strid ikke bliver Spørgsmaal om Prof. Clausen har haft Ret til at trykke sit Skrift, men alene om han som theologisk Professor, som Præste-Lærer i Kirke-Skolen, har Ret til at føre saadan Lærdom som han har gjort. Der maa altsaa under Sagens Behandling for Retten spørges: ikke om Prof. Clausen har som Skribent overtraadt Trykkefriheds-Forordningen, men om han som theol. Prof. har lært forsvarligt" osv. Den Maade hvorpaa Rigets samtlige Biskopper i Præmisserne vare blandede ind i Sagen, undgik heller ikke Lindbergs skarpe Paatale: „Under den Forudsætning — at det er eller bliver oplyst, at Landets samtlige Biskopper i det Væsentlige dele Mening med Prof. Clausen — gjør jeg den Erklæring om Landets samtlige vedkommende Biskopper, at de ere falske Lærere, og kan under ingen Omstændigheder tage den tilbage" *) — Disse Ord bragte Biskop Münter saaledes i Harnisk, at han angav Lindbergs Skrift for Cancelliet, og gav derved Anledning til at der under 27 Dec. 1826 blev meddeelt saavel denne som Spandet i Kongens Navn en Irettesættelse for deres Fremgangsmaade, hvori det for Lindbergs Vedkommende hed: „Vi have ikke fundet det aldeles nødvendigt at drage ham til Ansvar for Domstolene; derimod ville Vi, at vor Direktion for Universitetet og de lærde Skoler, tilkjendegiver ham Vort allerhøieste Mishag med hans Fremgangsmaade i det Hele, samt betyder ham, at han, hvis han oftere skulde gjøre sig skyldig i en lige Adfærd, maa vente, at alvorligere Forholdsregler ville blive tagne imod ham". Prof. Clausen, hvem Sagen nærmest angik, henvendte sig til Universitets-Direktionen og Cancelliet med en Forespørgsel om han paa

*) J. C. Lindberg. Den kgl. Lands-Overrets samt Hof- og Stadsrets Kjendelse og Dom. 1826 S. 80 og 84 fgd. 91.

Grund af sit Embedsforhold skulde sagsøge Lindberg, „som vedbliver i Flyveskrifter med en Myndighedstone, som hos en theol. Candidat er uden Mage i vor Literatur, at overøse mig med de groveste Beskyldninger“, og Assessor Spandet, „som erklærer de grundtvigske Udladelser, som ved Rettens Dom ere mortificerede, for brugte med fuldeste Føie“. Da Cancelliet overlod det til hans egen Beslutning, nøiedes han med at offentliggjøre saavel sin Forespørgsel som Cancelliets Svar, ledsaget af følgende Erklæring: „Naar jeg har seet Beskyldninger, hvis Fornærmelighed kun opveiedes af deres Urimelighed, ikke forelægges Regjeringen til lovmæssig Undersøgelse, ikke fremsættes i videnskabelige Tidsskrifter til grundig Drøftelse, men udspredes i Flyveskrifter, der ikke kunne forfeile Adgangen til den blandede Mængde; naar jeg i denne ulige Kamp, overvældet af Manges forenede Angreb, har tiet fra Dag til Dag — da var det vist ikke, fordi jeg smigrede mig med det daarlige Haab, at denne Tale overalt og for Øieblikket skulde forfeile den tilsigtede Virkning — men jeg taug — fordi jeg ikke kunde overvinde mig til at tale, hvor de første Betingelser fattedes til en værdig Strid i Sandhedens Tjeneste: gjensidig Tillid til hinandens Retsindighed ..... En enkelt Scene af Mørkets Aarhundreder kan blive gjentaget i vore Dage, men dens Virkning bliver ikke den samme som den fordum var, og hvor tre Aarhundreder have kjæmpet for Lyset, der arbeider den religiøse Underkuelses Aand visselig forgjæves“.*) Ogsaa Pastor Seerup i Gjerding følte sig ved den Leilighed dreven til „at forene sin Stemme med de verdslige Dommeres i at misbillige Grundtvigs Fremgangsmaade“; han gjorde dette i en temmelig tom deklamatorisk Tone men dog paa en saadan Maade, at Grundtvig neppe

*) Dansk Litteraturtidende 1827 Nr. 3.

skulde have meest Aarsag til at beklage sig. „Der er Ingen jeg vil staae tilbage for i at høiagte og elske vor Grundtvig. Der er nok Faa eller Ingen, der med Føie kan rose sig af at have været foran ham i klar og reen Opfattelse af ægte Christendom, fra den Tid, denne begyndte atter at gjenfødes iblandt os .. Men derfor kan jeg dog ikke bifalde hans Fremgangsmaade imod Prof. Clausen i Kirkens Gjenmæle; den er haard, altfor haard, og vist nok overilet ... Som Theolog kan Prof. Clausen have feilet, det vil han dog vel selv indrømme, skjøndt man kan see af hans Replik til Provst Møller, at han er, man kunde fristes til at sige, indtil Overmodighed kjæk i sin Paastaaenhed; men som Christen skal han dog ikke derfor af Christne fordømmes eller fornærmes paa Ære og gode Navn .... Ufeilbarlig maa enhver Præst i Danmark ansee det for at henhøre til sin Embedspligt og Embedsførelse efter sin Embedseed, af al Magt at bekjæmpe falsk Lærdom. Det har vor Grundtvig villet gjøre ved denne Leilighed, og det har han gjort i al sin Skrift og Prædiken som Ordets troe Tjener, og derfor være ham af enhver Sandhedens Ven oprigtig Ære og Tak!“ *)

Medens denne Retssag svævede for Domstolene, og i det Hele blev fulgt med almindelig Opmærksomhed, søgte Grundtvig tillige i „Theologisk Maanedsskrift“ tydeligere at udvikle og forsvare det Eiendommelige i sin Angrebsmaade. I Modsætning til Rationalisternes konstlede Skriftfortolkning, der vilde hævde deres Paastande netop som den ægte Christendom, og derved forvirrede Mange — „ledte jeg med Bekymring om et almeengyldigt, og udtrykkeligt Vidnesbyrd baade om Troen og Saligheds-Midlerne, og fandt saa pludselig langt mere end jeg søgte i det mundtlige Ord med Herrens Indstiftel-

*) Nyt theol. Bibl. XI S. 337. 38. 40.

ser." *) Det varede længe, forend selv hans Venner forstode hvad han egentlig meente dermed, og navnlig kunde Maanedskriftets Medudgiver Dr. Rudelbach ikke strax gaae ind derpaa. „Paa det Overraskende — skriver Grundtvig selv derom — er Ingen forberedt, og at Dr. Rudelbach maatte heel overraskes ved min videnskabelige Apostase fra den theologiske Taktik, hvori han ikke blot var opvoret men dybt indgroet, er en følgelig Sag; .... og jeg tør vel ansee det for en afgjort Sag mellem Maanedskriftets Læsere, at det ikke er Mangel paa Lærdom, der har gjort Dr. Rudelbach saa billig mod en Paastand, han ingenlunde strax kunde billige." **) Det var fornemmelig i de tvende Afhandlinger: „Om den sande Christendom", og „Om Christendommens Sandhed", han søgte at oplyse denne Sag, hvori han netop lagde Vægt paa, at det var et dobbelt Spørgsmaal: hvad der er den sande d. v. s. den ægte Christendom? og hvorvidt denne Christendoms Sandhed lader sig bevise? medens Rationalisterne gjerne sammenblandede dem, ved at behandle det sidste først, uden at ændse det første Spørgsmaal om den ægte Christendom, og derfor gjerne kom til at kalde det Christendom, der efter deres Formening lod sig bevise som Sandhed. „Dette er den sørgelige Tilstand, hvori Christi Kirke fornemmelig siden dette Aarhundredes Begyndelse vaander sig, thi i forrige Aarhundrede gik dens Fjender langtfra saa skjult til Værks som nu, da hvad der i det attende af Alle erkjendtes og selv sædvanlig udgav sig for Nedrivelse af Christendommen, nu dristig udgiver sig for den ægte Christendom selv, der i den lutherske saavelsom i den calvinske og

*) Dansk Kirketidende 1853 Sp. 831. Jfr. Theol. Maanedsſk. V. S. 253.

**) Theol. Maanedsſk. XIII. S. 187-88.

katholske Kirke kun bekjæmper den uægte falske fordærvede Christendom".*) — "Det er nu Theologernes Uvane paa den ene Side at ophøie Jesu egne Ord til den eneste guddommelige Troesregel og paa den anden Side at paastaae: vi har ikke et eneste Ord af Jesus, hvorpaa vi med Sikkerhed kan bygge, hvoraf da følger, at de Christne har som Christne ei det allermindste at tro undtagen den abderitiske Sætning, at dersom Jesus talede til os, hvad han dog ikke gjør, saa skulde vi endelig tro ham."**) — I Modsætning til dette Vilderede stiller Grundtvig sit Svar kort og skarpt saaledes: "Christne gjøre sig kun latterlige ved at twistes om, hvor Christendommens Grundbegreb findes, thi har de optaget Christendommens Grundbegreb i sig, maa de vel vide, hvor de fandt det, og har nu, som vi veed, alle Christne fundet det i Kirken, saa maa det nødvendig ogsaa udelukkende findes der."***) I dette Svar giver han ligesom Indbegrebet af sin hele Betragtning, der gaaer ud fra den Forudsætning, at Bekjendelse ikke er en blot tilfældig Formuleren af et indre Troes-Liv, ikke en Sammenstykning af en andenstedsfra vundet christelig Erkjendelse, men at Bekjendelse og Tro er eet, saa at naar vi paavise de Christnes Bekjendelse, saa har vi dermed de Christnes Tro. Støttet hertil udtaler han som sine christelige Grundsætninger: "Hvo der nægter det Mindste af den christelige Tro eller nægter Daabens Nødvendighed, og begges saliggjørende Kraft, han er mig en Uchristen, hvad Navn han saa end bærer, og hvem der yttrer Ringeagt for Herrens Bord, Herrens Tjeneste eller den hellige Skrift han er mig en Separatist, med hvem jeg ikke kan have broderligt

*) Theol. Maanedsſk. V. 225 fgd.
**) Smstds IV. 195.
***) Smstds VI. 130.

Samfund; men hvem der vedkjender sig Troen, bøier sig for de grundkirkelige Indretninger som Herrens Bud og fører et christeligt Levnet, maa iøvrigt være saa særsindet, saa barnagtig eller saa selvklog: saa romersk katholsk, saa zwingel reformeert som han vil, i ham seer jeg en Medchristen, Medlem af den eneste christelige Kirke, og overlader til Hjertekjenderen at bedømme, hvorvidt han i Grunden er hvad han synes at være«.*) — I Tydskland havde omtrent ved samme Tid en philosophisk Prof. Delbrück i Bonn efter Lessings Anviisning gjort Troesreglen gjældende som Kirkens Grundlov i Modsætning til det af de protestantiske Theologer forfægtede Skriftprincip. Hans Stridsskrift »Philip Melanchton der Glaubenslehrer« 1825, mødte bestemt Indsigelse af hans theologiske Colleger ved Universitetet i Bonn, og Grundtvig skrev i Maanedsskriftet en udførlig Anmeldelse af disse Bøger, for tydeligere at udtale sig om sine Grundsætninger**). Delbrück var ligesom Lessing kommen til at hævde Troesreglen for at slippe fri for den hele Masse af Lærdomsforskrifter i de lutherske Statskirker, og han gjorde det ligesom denne ved at lægge Vægt paa Kirkefædrenes Vidnesbyrd fra det andet og tredie Aarhundrede. Hvor meget end derfor Grundtvig maatte glæde sig over at han hævdede Troesreglen, saa kunde han dog umueligt billige Maaden hvorpaa det skete, eller den Hensigt og Tankegang hvori det skete. »Videnskabelig kan man til Dommedag ligesaavel trættes om Troesreglen i den ældste apostoliske Kirke, som man trættes om Antallet af de apostoliske Skrifter og dens ældste Læsemaader; .... men hvormeget man end litterærhistorisk kan tvistes om det Grund-Christelige, saa er det dog kirkehistorisk

*) Theol. Maanedsſk. VII. 233 fgd.

**) Smstds. X og XII Bind.

og statshistorisk vist, at den Tro, hvorpaa vi ere døbte, med Alt, hvad vi levende have gjort til udelukkende Vilkaar for Deelagtighed i vort Kirkesamfund, det er den kirkelige Grundvold hos os, som vi umuelig uden at nedbryde vor egen Kirke kan forandre, saa hvem der vil høre til os, maa bekjende sig til den Tro, vi ved Daaben bekjende og ei fornegte den; maa modtage Nadveren som Christi Legeme og Blod, og respectere vor Hellige Skrift som en guddommelig Bog, der hverken farer med Tant, eller fører selvmodsigende Lærdom." *) Denne Grundtvigs eiendommelige Betragtningsmaade blev i disse Stridens Aar ikke egentlig Gjenstand for nogen offentlig Drøftelse. Enkelte af de Mænd, der stod paa hans Side i Striden med Clausen, udtalte nok, som E. Tryde og siden R. Møller, ved Leilighed deres Misbilligelse, men uden at indlade sig videre herpaa. Hans Fjender havde saaledes vant sig til at betragte alt hvad Grundtvig fremsatte som et forvirret Væv af Selvmodsigelser, at man fandt det under den videnskabelige Dannelses Værdighed at gjendrive slige Paastande. Ikkun Dr. N. Faber, der tidligere i Anledning af de gudelige Forsamlinger i Fyen, havde verlet nogle Feideskrifter med Grundtvig, optog ogsaa dette Emne i et lille Skrift: „Om Troesbekjendelsens Eneret til at bestemme hvad der er sand Christendom og ægte christeligt" 1827. Grundtvig svarede i Theol. Maanedsskrift XII B., og hans Svar gik væsentlig ud paa at „hvor Troesbekjendelsen er i Kraft som Daabsbetingelse, der har den Intet at bevise men kun Angreb at afværge" — men iøvrigt tiltrak Fabers Skrift sig kun liden Opmærksomhed.

Netop den Vægt Grundtvig lagde paa de indstiftende Ord, der ledsage de hellige Handlinger, maatte i en ganske

*) Theolog. Maanedsskr. X S. 146. XII S. 32 fg.

særdeles Grad henlede Opmærksomheden paa Ritualet, og vi komme derved til at omtale den rituelle Side af Striden. Ligesiden C. Bastholm først havde banet Rationalismen Vei i den danske Kirke, havde Ønsker og Forslag til Ritualets Forandring, som vi have seet, idelig været paa Bane, og skjøndt de ikke havde formaaet at ændre Lovgivningen, saa havde derved dog den Vedtægt vundet Hævd at tilstaae Præsterne Frihed i den Henseende. Da Prof. Clausen i sit ofte omtalte Værk atter bragte Forslag om Ritualforandringer paa Bane, kunde han derfor anbefale dem paa følgende Maade: „Naar det i en Kirke er kommen saa vidt, at vel neppe en eneste Geistlig holder sig de foreskrevne liturgiske Formularer aldeles efterrettelig, og at de derimod i Almindelighed blive betragtede som Themata, der bør varieres ved Udeladelse, Tilsætning og Forandring, saalænge indtil de ere bragte i fuldkommen Overeensstemmelse med den individuelle dogmatiske Anskuelse, da vilde det være underligt at forlange noget andet og stærkere Beviis for en virkelig og grundet Trang til væsentlig Forbedring i den Henseende og bliver denne Vilkaarlighed tillige fra høiere Stadier ignoreret, da maa deri sees en formelig Erkjendelse af denne Trang, ... hvilken Liberalitet maa paaskjønnes som et Beviis paa Agtelse for Samvittighedsfrihed“.*) Den dristige Paastand, at neppe en eneste Præst fulgte Ritualet, fremkaldte Indsigelse fra flere Sider, og da Sagen saaledes paany var bragt paa Bane, gav dette udentvivl Anledning til, at Revisions-Commissionen, der var bleven nedsat 1813, og hvis Medlemmer dengang vare Stiftsprovst H. G. Clausen, Provst A. K. Holm og Etatsraad Ørsted, atter lod høre fra sig, skjøndt man i mange Aar ikke havde sporet dens Tilværelse.

*) H. N. Clausen, Om Catholicisme og Protestantisme. S. 833.

Opfordringen til atter at træde frem maatte ogsaa være saa meget desto stærkere, som Stiftsprovst Clausen nok maatte see at de Stemmer, der nu vilde hævde det gamle Ritual, var voret betydelig saavel i Tal som i Vægt siden Commissionen først var bleven nedsat, og derfor indgik den med en Indstilling til Cancelliet under 22 Marts 1828, hvori den fornemmelig holdt sig til Daabens Forvaltning. „Ligesom den anordnede Døbeformular ikke aldeles kan følges (navnlig i Tiltalen til Fadderne ved det almindelige Tilfælde at ingen fremmede Faddere ere tilstede), saa at Præsten er nødsaget til efter Omstændighederne at gjøre nogen Forandring" — saaledes gjør „mange Enkeltheder i Formularernes religiøse Indhold" en Revision fornøden, ved hvilken Revision „den Grundsætning synes at maatte følges, at der beholdes af bemeldte Formular, hvad deraf uden Anstød og Mistydning, og uden at hindre Opbyggelse kan beholdes, og deri kun forandres hvad der efter samme Hensyn behøver Forandring" — „Naar Forandringen er passende og anbragt paa rette Sted, undgaaes derved, hvad der ved den kirkelige Handling nu er og længe har været Mange til Anstød og Forargelse; Præsten hjælpes derved lykkelig ud af den Forlegenhed, hvori han nu kun altfor længe har været, og Menighederne forberedes derved efterhaanden til at modtage de Forbedringer i Liturgien, som vor Tid saa meget trænger til, og som med Held og til sand Velsignelse for den christelige Kirke alt længe have været indførte i andre protestantiske Lande"*). Kommissionen vilde altsaa dog have den gamle Formular lagt til Grund, og det er altsaa en om end nok saa lille Indrømmelse mod Tidens Retning, men i at godtgjøre Nødvendigheden af en Forandring gaaer den den sædvanlige Vei, at

*) H. G. Clausens Eftermæle. S. 53 fgd.

dvæle ved Ubetydeligheder som Tiltalen til Fadderne, og gaae let hen over det Væsentlige, Forandringer i „Formularernes religiøse Indhold“, uden at angive anden Maalestok for disse Forandringer end den almindelige Smag, hvad „der volder Anstød og Forargelser“. Det forudsættes uden videre, at vi naturligviis alle ere gode Christne, saa hvad der støder os, er heller ikke Christendom, uden at der lades Rum for den Mulighed, at det netop er det Christelige i hiin Formular, der volder dette Anstød og denne Forargelse. Cancelliet fandt sig imidlertid ikke beføiet til at gaae ind paa det Forslag, og svarede under 9 April s. A., at „Man dog ikke ansaae det for hensigtsmæssigt, at der for Tiden foretoges nogen Forandring i den omhandlede Formular“. Det var ikke vanskeligt at forudsee, at enhver Forandriug i saa Henseende let kunde give Tidens gjærende religiøse Bevægelse et Medhold og en Styrke, der kunde have betænkelige Følger, medens man nemmest undgik disse ved at lade alt blive ved det Gamle, hvad man ogsaa lettest kunde, naar man betragtede de rituelle Bestemmelser som uvæsentlige Formularer, der nu engang for en Ordens Skyld maatte bruges. Da den omtalte Indstilling og det derpaa følgende Svar ikke bleve offentliggjorte, saa forblev i Livet alting som hidtil, og Præsterne benyttede sig fremdeles af den selvtagne Frihed, indtil der fra en anden Side skete Indsigelse derimod. Assessor N. M. Spandet, der tidligere er omtalt som en af Grundtvigs Venner, indkom nemlig med en Klage over Sognepræsten ved Garnisonskirken, Prof. Brorson, at han ved at døbe hans Barn havde forbigaaet Forsagelsen og forkortet Troesbekjendelsen, hvorfor han forlangte at saavel dette Barn som hans tre ældre Børn, der alle vare døbte af Brorson, maatte blive døbte paany ved en fuldstændig Daab. Dette sidste kunde Cancelliet ikke bevilge, da det formeente, at enhver i

den treenige Guds Navn foretaget Daab maatte ansees som fuldgyldig, endskjøndt det maatte misbillige, at Prof. Brorson ikke nøie fulgte Ritualet. Samme Dag udgik der i den Anledning en Cancelliskrivelse af 12 Aug. 1828, der indeholdt en alvorlig Paamindelse til alle Præster om „ved alle kirkelige Handlinger nøie at følge de allernaadigst foreskrevne Formularer, uden nogen Udeladelse og uden noget Tillæg". En saadan Paamindelse, der gik stik imod hvad de Fleste ventede og ønskede, overraskede Alle. Ørsted, som selv var Medlem af Cancelliet, var dengang fraværende paa en Reise i Norge, og dette blev der ofte gjort opmærksom paa, da det var den eneste Maade, hvorpaa man kunde forklare sig hiin Skrivelses Tilblivelse. Stiftsprovst H. G. Clausen, som især maatte føle sig skuffet, gav sin Harme Luft i nogle spydige Forespørgsler: hvorledes Daabsformularen skulde følges „nøie" og „uden Udeladelse" i det hyppige Tilfælde, at der ingen fremmede Faddere vare tilstede, og hvorledes det skulde paalægges Præsten at bruge den foreskrevne Absolutions-Formel i Skriftestolen, som forudsætter at Confitenterne — som Ritualet foreskriver, „knælende have for Præsten bekjendt deres Synder og bedet hannem om Afløsning" *). Paa den første Forespørgsel, der indeholdt den samme Ubetydelighed, som allerede var nævnet i Kommissionens Brev, svarede Cancelliet, det fulgte af sig selv, at i Tilfælde af at Forældrene vare døde forend Barnets Daab eller der ikke fremstod andre Faddere end Forældrene, maatte de Ord udelades, der forudsatte det Modsatte. Det andet Punkt, som Spørgeren i Grunden allerede havde besvaret ved at henvise til Ritualets fuldstændige Forskrift, indlod Cancelliet sig ikke videre paa. Hovedsagen var, at Regjeringen altsaa for at undgaae videre

*) H. G. Clausens Eftermæle. S. 54.

Ulempe foreløbig vilde hævde den gamle Maade i Forvaltningen af Herrens Indstiftelser, hvilket Grundtvig netop lagde al Vægten paa, skjøndt det kun lidet stemmede med hans Tankegang, at man vilde mene Sagen afgjort med at afnøde alle vantro Præster en Bekjendelse med Læberne, de i Hjertet vragede. Det var dog ogsaa langt fra, at denne Paamindelse strax udrettede hvad den tilsigtede, men naar der siden under Stridens Fortsættelse indløb Klager over Præsters vilkaarlige Forvaltning af Sacramenterne, undlod Lindberg ikke at paaberaabe sig den omtalte Cancelli-Skrivelse.

Stridens første Afsnit kan imidlertid betragtes som endt. Endskjøndt Regjeringen ikke havde taget noget Parti, ja endog ved hiin Skrivelse paa en Maade givet Grundtvig og hans Venner Medhold, saa var Følgen af Injuriesagen dog bleven den, at Prof. Clausen havde hævdet sin Stilling i Statskirken, imedens Grundtvig havde forladt dens Tjeneste. Endnu stærkere end Regjeringen officielt kunde lade sig forlyde med, vare, saa at sige alle formaaende Regjerings-Mænd yderlig opbragte paa Grundtvig og hans Venner, saa at den herskende Skole kunde uden Skaansel lade Modstanderne føle hele Vægten af deres borgerlige Overlegenhed. Ikkun Kongen, Frederik VI selv, viste sig ogsaa i disse Aar ved flere Leiligheder Grundtvig personlig bevaagen, og skjøndt han ingenlunde kunde billige dennes Optræden, saa var han dog en altfor redelig og bestemt Charakteer til at han skulde lade sig henrive af den herskende Stemning. Naar der derfor ymtes om, at „Somme ønskede, man skulde anvende Magt for at kue visse Folk, men at dette strandede paa Biskop Münters bestemte Erklæring, som aldrig vilde taale, at Nogen i hans Stift skulde lide for Religionens eller

Samvittighedens Skyld" *) — saa kunne disse forblommede Yttringer, der anføres som Beviis paa Biskop Münters store Tolerance, neppe sigte til nogen bestemt Plan, men ere dog mærkelige Vidnesbyrd om Stemningen i visse Kredse. Hidtil havde „Theologisk Maanedsskrift" været det Organ, som samlede Modstanderne, og hvorigjennem de stode i Forbindelse med en udbredt Læserkreds; men da det standsede i August 1828, lod det næsten til som om den lille Skare, der havde vovet Kampen, atter skulde spredes. „Jeg maatte inderlig glæde mig over Maanedsskriftet — skrev Grundtvig nogen Tid forinden — som Vuggen til en uafhængig nordisk Theologi, naar det kun ikke, som det har truet med, skal skille Rudelbach og Lindberg ved de dem tiltænkte Professorater, og altsaa, hvis jeg maa raade, Danmark ved dem; thi da var Maanedsskriftet vistnok kjøbt meget for dyrt, og jeg vilde da ønske, heller at have underskrevet dets Dødsdom end dets Bebudelse. Thi sandelig kan og vil Dr. Mynster, Biskop Münter eller hvem det end er, berede disse to unge Lærde samme tornede Bane som den, der fordum beredtes den unge Digter, da Gud skee Lov, de ei ere stevnede endnu som Injurianter, og mit Raad til dem skal være at vandre ud med deres Lærdom, medens de endnu have Mod og Kræfter, vandre hen, hvor man dog i det Mindste ustraffet kan skrive ligesaa frit for Statens Religion som imod den, og det kan man, saavidt jeg veed, allevegne undtagen i Danmark" **). For sit Vedkommende erklærede Grundtvig, at han vilde træde tilbage fra den kirkelige Kampplads for atter at fordybe sig i Statens og Skolens Historie. „Da jeg hverken kan slutte

*) J. Møller, *Oratio in memoriam* Dr. Frid. Münter. Nyt theol. Bibl. XVIII. S. 161.

**) Om Religionsfrihed. Supprimeret Haandskrift.

mig til dem, der ville holde Fred med det Antichristelige i Kirken, eller til dem, der ville stoppe dets Mund, og saa indbilde sig at det er omvendt, saa er jeg virkelig paa en Maade tilovers, og hvad der end kunde være min Pligt, hvis jeg troede, de gammeldags Christne nødvendig maatte ud af Statskirken, saa er det dog udentvivl nu med den modsatte Formodning min Pligt, indtil videre at suspendere mit Judicium og min præstelige Virksomhed" *). Idet han sluttede Maanedsskriftet, henvendte han endnu et Ord til sine Medarbeidere, navnlig Rudelbach og Lindberg: „I som ærlig deelte Spotten og Vreden og Sorgerne med mig, I vil ikke forsmaae min besynderlige Taksigelse, fordi I vederqvægede min Aand, som saalænge forgjæves og sukkende havde ventet paa, at dog enkelte boglærde Christne skulde række den Eenlige Broder-Haand for Menighedens Øine og forstærke hans Vidnesbyrd! Det smerter mig vel stundum, at Eders Forbindelse med mig maaskee har spærret Eder Veien til en Stilling, hvor Eders sjældne Kundskaber, utrættelige Flid, ædle Maal og mandige Tænkemaade ret kunde ære og gavne Fædrelandet, men det trøster mig dog altid, at vores Forbindelse var ligesaa uskyldig baade for Gud og Mennesker, som den var frivillig, og at efter alle kirkehistoriske Mærker, borger netop Modstandernes Forbittrelse os for, at vor Gjerning i Herren var ikke forgjæves" **). Saasnart Maanedsskriftet var sluttet, forlod Dr. Rudelbach Fædrelandet, kaldet som Superintendent og Sognepræst til Glaucha i Sachsen, af Stedets Patron en Grev Ludvig af Schönburg, hvilket Embede han tiltraadte i Mai 1829, og dermed havde han

*) Theol. Maanedsskrift. XIII. S. 208 fgd.

**) Theol. Maanedsskrift. XIII. S. 211.

trukket sig ud af de forviklede Forhold, som han siden kun af og til litterært blandede sig i.

Medens Grundtvig saaledes holdt sig tilbage fra Striden, og heller ikke længer som Præst aflagde det levende mundtlige Vidnesbyrd i Menigheden, søgte han dog som Skribent at bevare Forbindelsen med dem, der tidligere havde sluttet sig til ham ved at udgive sine „Christelige Prædikener eller Søndagsbog", i tre Bind 1827—31. Den Forandring, der var foregaaet i hans kirkelige Betragtning, spore vi ogsaa kjendelig her, saa at han ikke saameget kalder Hedninger til Omvendelse som taler til Oplysning for de Christne. Er Tonen igjennem den ældre Samling angivet i Profetens indtrængende Formaning: „Land, Land, Land, hør Herrens Ord", saa gjenlyder gjennem denne mere den jublende Lovsang: „Saa er det da vist, mine Venner, at Løven af Juda haver atter vundet, det lykkedes ei de Sidste bedre end de Første at adskille Guds og Jesu Herlighed, og hvem skulde være vissere derpaa end vi, at det kan aldrig lykkes, vi, for hvis Øine Frelseren nu staaer forklaret paa det Bjerg af Kundskaber, som Fjenden opkastede for derfra at bestorme hans himmelske Throne" *). Dette gjælder fornemmelig de Prædikener, der indeholdes i 3die Bind, og her er det, han tydeligere og bestemtere end i de tidligere søger at oplyse Menigheden om „det Guds Ord, som ikke blot følger med, men skaber Naademidlerne og er derfor selv det store levende, hemmelighedsfulde Naademiddel, Liv og Aand, som Herren vidner" **).

Den indtraadte Standsning i Striden, blev fra begge Sider benyttet til at bringe Sagen frem for tydske Læsere.

---

*) Christelige Prædikener. I. S. 17.
**) Christelige Prædikener. III. S. 59.

I „Evangelische Kirchenzeitung", hvis Udgivelse Prof. Hengstenberg i Berlin dengang nylig havde paabegyndt, udkom der nemlig under Navn af „Kampf des Christenthums mit den Rationalisten in Dänemark" en udførlig Skildring af Kirkekampen ligefra Slutningen af forrige Aarhundrede, som i Almindelighed tillagdes Dr. Rudelbach, der ogsaa senere har vedkjendt sig den. Som et Indlæg fra den modsatte Side kan en Afhandling i „Theologische Studien und Kritiken" 1828 4de Hefte, betragtes, der under Form af en Recension af den danske theologiske Litteratur for Aarene 1826 og 27 udførligt gjennemgik de i den Tid udkomne kirkelige Stridsskrifter, og som i Almindelighed tillagdes den nylig ansatte Prof. Hohlenberg. Begge disse Indlæg gave Anledning til at Striden blussede op paany med om muligt endnu større Bitterhed. Prof. Jens Møller,[1] der var bleven omtalt temmelig haanlig fra begge Sider, greb nemlig denne Leilighed til at udtale sig om sin mæglende Stilling: „Jeg tager intet Dieblik i Betænkning at aflægge mit Vidnesbyrd om Pastor Grundtvigs og Adjunkt Lindbergs redelige Hensigter og oprigtige skjøndt for vidt drevne Iver for det kirkelige Lærebegreb. Jo mere visse letsindige Skribenter, og især endeel Bladskrivere have gjort sig Umage for at opvække Mistanke om andre uædle og egennyttige Hensigter, desto hellere bør et sanddru Vidne berette, hvad godt det veed om de Miskjendte .... Men dermed er en Skribents Heftighed ingenlunde undskyldt .... Dette maa enhver Læser af Clausens Værk føle, at han ikke paa Skrømt men af Hjertets Fylde taler om Christendommens Værd og Sandhed, at det er ham om Christi Kirkes Anseelse, Hellighed og størst mulige Indflydelse paa Menneskelivet at gjøre; at han endog der, hvor han afviger fra vor Kirkes symbolske Forestillinger, ingenlunde spotter med disse eller paa anden Maade

ringeagter dem, men stedse strider med Grunde; at hans Bog derfor vel paa adskillige Steder opfordrer den evangeliske Theolog til Modsigelse, men aldrig Loven til Forfatterens Afstraffelse"*). Skjøndt Grundtvig rigtignok aldrig havde paakaldt Loven til Clausens Afstraffelse, saa var det dog aabenbart, at Prof. J. Møller dermed vilde udtale sig imod hans og Lindbergs Fremgangsmaade, hvilket foranledigede denne sidste til at skrive: „Er Dr. Prof. Theol. H. N. Clausen en ærlig Lærer i den christne Kirke? et alvorligt Spørgsmaal til Dr. Prof. Theol. J. Møller" — et Feideskrift, der kort og skarpt gjentog hvad der tidligere var sagt mod Clausen og hans Bog. Han nedlagde her den Paastand: „Enten skulle vi frit og aabent kalde Prof. Clausens Lære falsk, eller vi skulle bøie os for den, og da nødes til ligesaa frit at bekjende, at den Tro, som Dr. Mynster og Pastor Grundtvig, som de og alle Præster efter Loven have forkyndt som Guds Ord til Salighed, er aabenbar Løgn" (S. 5), og samler, for at godtgjøre dette, i Korthed alle de Indsigelser, som fra forskjellige Sider vare fremsatte mod Prof. Clausens Lærdom. J. Møllers Klage over den Ubillighed der var viist mod Clausen besvarede han saaledes: „Var det maaskee Maaden at møde ham, som kommer til os som vor Troes Fjende, at møde ham med en død og daarlig Recension af hans Bog, og ende den med den jammerlige Dom som Deres Høiærværd. finder saa udtryksfuld, at „Prof. Clausens Bog indeholder meget som fortjener at prøves, meget som bør billiges og følges, og adskilligt, som maa misbilliges og forkastes". Eller havde vi maaskee derved gjort, ret en Heltegjerning til Sandheds Forsvar og Troens Bestyrkelse, naar vi give os selv eet Kjætter-Navn (Supernaturalister, rationale Supernaturalister),

*) Nyt theol. Bibl. XV, S. 255. 58.

og Fjenderne et andet (Rationalister), og glemme at vi skulle kun være Christne, ærlig og vel svare til dette Navn, og ikke ved at give os nye Navne, sætte os selv paa Kjætterlisten. Sandelig D. H. der vil mere til, for at bekjæmpe Prof. Clausen; ad slige Modstandere smiler han kun haanlig, og gjerne lader han sig kalde Rationalist af dem, som rose hans Christendom." (S. 21 fgd.). Fremdeles lægger han Vægt paa, at hvad der giver Prof. Clausens Mening Betydning er hans Stilling som Præstelærer, hvis Forelæsninger alle vordende Præster netop i den ubefæstede Alder ere tvungne til at høre, og kommer derved i Talens Løb til følgende Udbrud: „Sandelig, sandelig hvad Ansvar ligger der ikke paa den, som saa skammelig misbruger sit Embede som Prof. Clausen! og hvad Ansvar ligger der ikke paa dem, som ere Vidne til Forførelsen og tie dertil! Med dem vil jeg hverken have Lod eller Deel!"

Dette Skrift gav paany Anledning til en retslig Undersøgelse, da den Embedsmand, der havde Gjennemsynet med smaa Flyveskrifter førend de kom i Boghandelen, strax lagde det under Beslag, og indsendte det til Cancelliet, som under 25 Aug. 1829 beordrede Sag anlagt mod Forfatteren for fornærmelige Udladelser mod den offentlige Styrelse. I Etatsraad Treschow's Fraværelse blev det overdraget Advokat Høgh Guldberg som Generalfiskal at actionere Lindberg, hvorhos der tillige blev sendt ham en Afskrift af den Irettesættelse, der var tildeelt denne for hans Bedømmelse af Overrettens Dom i Grundtvigs Sag, for det Tilfælde at den kunde komme i Betragtning ved Bedømmelsen af hans Forhold. Det var altsaa anden Gang, at den kirkelige Strid havde givet Anledning til Proces, men dog var der denne Gang ligesaa lidt Spørgsmaal om selve Lærdommen, heller ikke om Skriftet indeholdt personlige Injurier imod Prof. Clausen,

men kun om Forf. havde tilladt sig fornærmelige Sigtelser mod den offentlige Styrelse. Den beskikkede Generalfiskal gjorde sig al mulig Umage for at finde slige Udladelser, men maatte dog fornemmelig holde sig til den ovenanførte Yttring: „hvad Ansvar ligger der ikke paa dem, som ere Vidne til Forførelsen og tie dertil“ — en Yttring der efter hans Formening var høist fornærmende mod den offentlige Bestyrelse, endskjøndt den efter Sammenhængen maatte forstaaes som en Bebreidelse nærmest mod Prof. J. Møller. Mag. Lindberg svarede hertil: „Det har aldrig været min Tanke, at Regjeringen skulde kunne redde Kirken; det er tværtimod min Mening, at den umueligt kan reddes ved Love og Magtsprog; det er fuldkommen min Mening, hvad ogsaa Biskop Balle erklærede (Pligtankeret II, 2. 132), „at intet menneskeligt Middel kan standse Vantroens Herredømme, men at Guds Ord alene, Sandhed alene, kan og maa værge for sig selv, og at vi herved vinde Seier under Jesu Christi vor Overherres og Frelsers egen Anførsel og Bistand“; men heraf følger altsaa, at det aldrig kunde ligge i mine Tanker, at ville gjøre Regjeringen Bebreidelser“; — og fremdeles: „Man kan af den kirkelige Strid saaledes som dens Gang hidtil har været, umueligt gjøre nogen Slutning til Majestæten; thi da denne Strid hverken i sin Heelhed eller med særskilt Hensyn til Prof. Clausens Læres Beskaffenhed, har været underkastet nogen Undersøgelse, saa kan Majestæten ikke agtes for at have erklæret sig for nogen af Parterne, men staaer ganske udenfor denne Strid.“ *) Lindbergs beskikkede Defensor for Overretten, Prof. Delbanco, holdt sig meest til den formelle Side af Sagen, hvorvidt et Skrift, der var undertrykt, kunde paadrage dets Forfatter retsligt Ansvar, hvilket Spørgsmaal han formeente maatte besvares benægtende, og

*) J. C. Lindberg, „Trykkefriheden“ 1830 S. 183 og 301.

Sagen følgelig afvises, uden at dog Retten kunde give ham Medhold heri. Dommen blev afsagt i Hof- og Stadsretten d. 19 Jan. 1830 og gik ud paa, at „Tiltalte bør for Generalfiskalens Tiltale i denne Sag fri at være", hvorpaa den strax blev indanket for Høiesteret. Guldberg gjentog her sin tidligere Paastand omtrent støttet til de samme Motiver, men efter et kort og grundigt Forsvar af Tiltaltes Forsvarer Advokat Blechingberg faldt Høiesteretsdommen d. 30 Juli s. A. at „Lands Over- samt Hof- og Stadsrettens Dom bør ved Magt at stande." Efter saaledes fuldstændig at have vundet sin Sag indgav Lindberg Ansøgning om Afsked fra sit Embede som Adjunkt ved Metropolitanskolen, hvorfra han strax var bleven suspenderet, da han var bleven sat under Tiltale. Hans hidtil undertrykte Skrift maatte nu komme ud i Publikum, og blev greben med en saadan Begjærlighed, da den almindelige Opmærksomhed under Processen netop var bleven henledt paa det, at der i Løbet af otte Dage blev omtrent udsolgt tre Oplag. Desuden udgav han under Navn af „Trykkefriheden," 1830 alle Indlæg Domme og Bilag i Sagen, tilegnet „Danmarks retfærdige Dommere"; „som Borger og Embedsmand — skriver han i Fortalen — maa jeg finde mig aldeles fyldestgjort; men som Menneske og Christen maae jeg ogsaa for Historiens Domstol vinde min Sag, eller ansee den for aldeles tabt; derfor overgiver jeg nu Sagens Akter til mine Medborgeres og Efterverdens Dom".

Denne Sag maatte navnlig ved dens Udfald være Prof. Clausen yderst ubehagelig, skjøndt han ikke juridisk var indviklet i den. Havde det tidligere ved Injurieprocessens Udfald faaet Udseende af som om han statskirkelig havde vundet, saa kunde man nu let forledes til den modsatte Slutning, da et Skrift hvori Mag. Lindberg afhandlede det Spørgs-

maal, om han var en ærlig Lærer i den christne Kirke, ikke blot var udkommet, men havde endog passeret Landets øverste Domstole uden at paadrage sin Forfatter nogen Brøde. Han henvendte sig derfor atter til Cancelliet med Forespørgsel om han paa Grund af sin Embedsstilling skulde anlægge Sag mod Forfatteren og fralægge sig de gjorte Beskyldninger, og da han erholdt samme Svar som forrige Gang, indskrænkede han sig atter til at offentliggjøre det (d. 19 Aug. 1830), ledsaget af følgende Erklæring: „Ved den i disse Dage af Mag. Lindberg udgivne Piece skulde jeg ikke have fundet Anledning til at afvige fra min hidtil fulgte Fremgangsmaade, dersom ikke deels Titelen maatte vække endeel Opmærksomhed, deels den Omstændighed, at Skriftet er ved Domstolene blevet frifundet for Generalfiskalens Tiltale, kunde lade befrygte hos ilde Underrettede den Mening, at Frifindelsesdommen skulde gjælde de private Beskyldninger .... Som Forfatter forbeholder jeg mig med det Første at give en Belysning af den hele Methode, som Hr. Lindberg anvender ... en saadan Fremstilling vil være tilstrækkelig med Hensyn til den offentlige Mening, uden at bringe mig i videre Berøring med bemeldte Forf.“ *) Det var altsaa første Gang, at Clausen vilde værdige Lindberg om ikke et Svar saa dog en Omtale, og han holdt ikke blot dette Tilsagn, men vi møde ham endog i de følgende fire Aar, hvad man i de foregaaende Aar ikke var vant til, jævnlig paa den kirkelige Kampplads ved forskjellige Leiligheder.

Der var imidlertid foregaaet et Skifte paa Sjællands Bispestol, som ikke blev uden Betydning, da nemlig Münter døde d. 9 April 1830. Angaaende hans Forhold under Striden bemærker hans Biograph: „Münter lod gjerne En-

*) Dansk Litteraturtidende 1830 S. 557--60.

hver beholde sin Overbeviisning, og det var beundringsværdigt, hvorledes han bevarede personlig Godhed for Adskillige af dem, som ofte forvoldte ham saa bittre Timer og paa andre Maader angrebe ham; overhovedet var Münters Opførsel i denne ofte meget vanskelige Stilling exemplarisk; intet af de stridende Parter kunde regne ham til Sine; intet henrive ham til Forfølgelser mod det andet*)." Saaledes dømte hans Biograph og Svigersøn Dr. J. P. Mynster, og det er charakteristisk for Mynster, at han fandt Münters Upartiskhed saa beundringsværdig, da denne dog ved at udfærdige de ofte omtalte Hyrdebreve tydeligt nok havde taget sit Parti og bidraget sit til at forvirre den almindelige Mening om den kirkelige Lærdom. Münter var som Lærd „en europæisk Celebritet", og blandt hans Skrifter havde flere f. Ex. „Stern der Weisen, Untersuchungen über das Geburtsjahr Christi" 1827 i sin Tid gjort stor Opsigt i den lærde Verden; men i den danske Kirke bliver han kun mærkelig som den meest afgjorte Rationalist, der har beklædt Sjællands Bispestol. Hans „Kirchengeschichte von Dänemark und Norwegen" i tre Bind, hvoraf det sidste først udkom efter hans Død, maa vel nævnes som hans kirkehistoriske Hovedværk; men Nordens Historie var ikke hans Fag, og Værket røber mere den routinerede Skribent, der forstaaer at blænde ved udbredt Læsning, end den grundige og omhyggelige Forsker, der med Kjærlighed fordyber sig i sit Emne. — Man ventede i Almindelighed, at hans nysnævnte Biograph, daværende Confessionarius Mynster skulde have blevet hans Eftermand, men det skete dog ikke strax, og vi maa sige til stor Lykke for den kirkelige Udvikling, da en Mand med Mynsters Charakteer, der ved enhver Leilighed gav sin bittre Haan Luft mod de

*) J. Møller, Tidsskrift for Kirke og Theologie II S. 379.

Mænd, i hvem han ogsaa saae sine kirkelige Modstandere, uden al Tvivl vilde have gjort et Brud uundgaaeligt. I hans Sted traf Valget Peter Erasmus Müller, der efter den gamle Prof. Cl. Fr. Hornemann's Død i Febr. s. A., var bleven ældste theologiske Professor. P. E. Müller besad vel ikke sin Forgjængers udbredte Lærdom, men han var meget mere grundig i sit egentlige Fag, Nordens gamle Historie og Litteratur, og hans Forkjærlighed for dette Studium havde gjort ham til Grundtvigs personlige Velynder. Hele Tidens Udvikling havde bragt ham Christendommen nærmere, hvad man ogsaa seer ved at sammenligne hans „Kristelige Dogmatik" fra 1826 med hans tidligere Arbeider, og skjøndt han aldrig var nogen betydelig Theolog, saa var han dog en strængt redelig Mand, der uden at lade sig forblinde af Partihensyn med ærlig Iver søgte at ramme det Rette. Hans mæglende Mellemkomst bidrog derfor væsentlig til at forebygge et ulægeligt Brud i Statskirken, da Striden ingensinde førtes med større Bitterhed end netop i de fire Aar, da han var Biskop.

Hvad der foranledigede denne Bitterhed behøver neppe nogen lang Forklaring. Prof. Clausen havde som Theolog fra først af sat sig til Opgave at gaae en Middelvei mellem Tidens skarpe Modsætninger ved at bringe den herskende rationalistiske Vantro i en nærmere Forstaaelse med den statskirkelige Læremaade, og han udtalte dette ingensinde bestemtere end netop i dette Aar, saavel med Hensyn til det Angreb, hvorfor han havde været udsat, som med Hensyn til de symbolske Bøger og det statskirkelige Ritual. Han meente ad den Vei sikkrest at kunne føre de forrige Tiders Troesenighed og Religiøsitet tilbage, medens enhver anden Fremgangsmaade kun vilde bane Vei for nye Partikampe. „Naar Partiaanden — saaledes skildrer han Øieblikkets Stilling og

sit Forhold til den — træt af at raabe mod Kirkedom, Hierarchi og Symboltvang, vender Raabet imod enhver Ytring af christelig-protestantisk Frihed, og hylder atter i Troens Anliggende Bogstavets aandsqvælende Herredømme: da fattes der i en saadan Periode aldrig paa zelotiske Partimænd, som opflamme og nære den uroligt gjærende Aand; og disse ville da styre deres Angreb ikke alene mod dem, der virkelig staae paa den modsatte Side, men ogsaa mod dem, der paa Videnskabens Vegne og i dens Tjeneste søge at modarbeide den overilede og ubesindige Opposition, at standse den blinde Tilbagestormen, var det endog kun af den Grund, at den efter menneskelige Tings Gang, tidligere eller senere atter vil have et nyt og voldsomt Omsving til Følge"*). Denne mæglende Unionsbestræbelse, der vilde bane sig Middelveien ved at undgaae alle bestemte Udtalelser, og saaledes tildække de skarpe Modsætninger, maatte netop tiltale den herskende religiøse Ligegyldighed, der ikke havde Interesse nok for de religiøse Spørgsmaal, til virkelig at gjennemtænke dem; medens det paa den anden Side var en saadan svævende Almindelighed, Grundtvig og hans Venner nedlagde den bestemteste Protest imod, for at det kunde komme til et Enten-Eller mellem de Modsætninger, Ligegyldigheden helst vævede sammen. Derfor udtalte Grundtvig sig nu langt bestemtere end tidligere for en aaben kirkelig Skilsmisse, og fandt en saadan langt nødvendigere under de nærværende Forhold end nogensinde før. „Var der skjællig Grund til en kirkelig Udsondring i Luthers Dage, skjøndt man paa begge Sider erklærede sig enig om Daabspagten, og om Forkastelsen af alle gamle Kjætterier, da er en fuldkommen kirkelig Skilsmisse aabenbart uundgaaelig nu, da det først og sidst

*) H. N. Clausen. Den theologiske Partiaand. 1830. S. 89.

er om Troen og Daaben der strides, altsaa om det, hvormed vort Kirkesamfund øiensynlig staaer og falder ..... Man behøver ikke at gaae i mange Kirker for at overbevise sig om, at der hersker modsigende og med hinanden uforenelige Religioner i National-Kirken, og der kan da ikke længer være Spørgsmaal om at vedligeholde en kirkelig Fred og Enighed, hvor der findes den aabenbareste Kiv og Strid, men kun om, paa hvad Maade Sandhed kræver, og Staten baader ved, at Striden føres. Hvorvidt nu Uchristnes Samvittighed kan tillade dem at skride for Medlemmer af en Christen Kirke, at lade deres Børn døbe paa en Tro, de forkaste, og confirmere i en Daabs-Pagt, de selv opmuntre dem til at bryde, det bliver deres Sag; men de Christnes Samvittighed tillader dem ingenlunde at have Kirkesamfund med deres Troes aabenbare Fjender og Fornægtere endsige da at overgive deres Børn til Religions-Underviisning hos Præster, som stræbe at nedbryde deres Tro, saa, dersom der er Christne i Landet, er en kirkelig Skilsmisse uundgaaelig"*). Der ligger i slige Erklæringer en Protest mod Prof. Clausen forsaavidt han havde gjort sig til Talsmand for hiin svævende Almindelighed, men den ramte ligesaafuldt den herskende Ligegyldighed, der fandt det urimeligt at gjøre videre Ophævelse ad slige Smaating, om der døbtes paa een eller paa en anden Maade, om der i Prædikenerne forkyndtes den samme Saliggjørelsens Vei. Jo stærkere derfor Fordringen om kirkelig Skilsmisse blev udtalt, desto stærkere blev ogsaa den almindelige Uvillie, der hos Geistligheden steeg til bittert Had, især da Mag. Lindberg ret med Flid lagde det an paa at drage alle Modsigelser i Statskirken frem og vise dem i

*) J. C. Lindberg, Maanedsskrift for Christendom og Historie. I. S. 162. 261.

det meest skjærende Lys ved at sammenholde dem med den gamle Lovgivning for Kirkesager. En saadan kirkelig Skilsmisse var jo vistnok altid muelig, naar de Udtrædende havde „Sind til at betale den Told, som det krævede“, men Grundtvig haabede og ventede „en venlig Skilsmisse,“ saaledes at Regjeringen borgerlig anerkjendte de frie gammellutherske Menigheder, skjøndt det endnu ikke var ham klart hvorledes denne kunde iværksættes paa den lempeligste Maade.

Prof. Clausen udgav sit bebudede Forsvarsskrift under Navn af „Den theologiske Partiaand, dens Charakteer og Stridsmaade, oplyst ved Exempler“, der altsaa var det første offentlige Indlæg i Striden fra hans Side. Han kunde heri med Føie forekaste sine Modstandere, at de ved den Maade, hvorpaa de havde angrebet hans Bog „Om Katholicisme og Protestantisme“, havde bragt Folk „til at forestille sig den som Produktet af en theologisk Ultraisme, der vidt og bredt søgte sin Lige“, medens hans Formaal med Bogen netop var at „benytte de nyere Tiders Fremskridt i Kundskaber og Indsigt til en dybere Opfattelse, en rigtigere Vurdering, en friere Anvendelse af de ældre Tiders Former og Forskrifter.“ Men naar han i sit Forsvar istedenfor ærligt og aabent at vedgaae sine Afvigelser fra de symbolske Bøger, vilde omgaae eller tilhylle disse som Misforstaaelser eller Fordreielser af hans Ord, saa gav han sig derved blot for Modstandernes Angreb, der maatte blive desto bittrere ved den overlegne Haan, hvormed han under sin formeentlige Beviisførelse altid havde omtalt dem. Han holdt sig her til Lindbergs sidste Piece „Er Prof. Clausen en ærlig Lærer?“ — og gjennemgik alle de i dette Skrift sammenstillede Anklagepunkter, blandt hvilke vi her kun ville fremhæve det, der altid blev lagt stærkest Vægt paa, angaaende Troen paa Jesu fyldestgjørende Forsoning, nemlig følgende Yttring: ....

„saaledes vil den protestantiske (Kirkelære), som gjør Forsonings-Troen til Retfærdiggjørelsens eneste Betingelse lede til ufrugtbart Bigotteri". Hertil bemærker Clausen nu: „Hr. L. har paa egen Haand forandret Bogens Ord „den protestantiske Kirkelære" til „vor Kirkes Lære". Men han har heri gjort meget ilde; thi disse Udtryk betegne, som Enhver veed, ikke det samme: Koncordieformelens Lære er protestantisk, de reformeerte Konfessioners Lære er protestantisk, men derfor ikke „vor Kirkes Lære"; og at der med hine Ord netop ikke er tænkt paa vor Kirkes Lære, viser det Exempel, som er anført af en reformeert Konfession, den heidelbergske Katechismus, hvor Forsonings-Læren er fremsat i sin eensidige Strænghed, der vist ikke bringer sunde og gode Frugter; men skulde det være nødvendigt at erindre om, at denne Strænghed er fremmed for den augsborgske Konfession og vor Kirkes Lære?"*) Folk i Almindelighed, der altid havde misbilliget Gjenmælet mod Prof. Clausen, fandt derfor snart, at han ved dette Forsvar fuldkommen havde retfærdiggjort sig; men fra Mag. Lindbergs Side fremkaldte dette det skarpeste Indlæg under hele Striden: „Oplysninger til Prof. Clausens Forsøg paa at redde sin falske Lærdom", et Indlæg, som derfor ogsaa i høieste Grad æggede alle hans Modstanderes Forbittrelse. „Skulde det virkelig lade sig tænke — det var Lindbergs væsentligste Anke — at Prof. Clausen i dette Forsvar taler Sandhed, naar han fra først til sidst paastaaer, at han i hele sin Bog ikke har angrebet Statskirken, ikke har lært imod den augsborgske Konfession; skulde man virkelig lade sig overtale til at troe, at det kunde være muligt, at ikke alene jeg men mange med mig, alle skulde være faldet paa at fordreie det samme og paa

*) Clausen, Den theologiske Partieaand. S. 65.

samme Maade! Nu skulde Folket løbe med den Løgn, at Clausen skulde i fem Aar have været af næsten alle kirkelige Skribenter i Landet, offentlig fremstillet som en Mand, der foer med falsk Lærdom og aabenbar Løgn .... og nu først skulde han have fundet sig foranlediget til at give den simple Erklæring, at Alle kun fordreiede hans Ord..... Det er en forhen bekjendt Krigsbrug af Prof. Clausen, at naar han under Kampen kommer i Knibe, paastaaer, at han ikke har meent, hvad hans Ord naturligt udsige, og at han i Almindelighed især i hans tykke Bog, har sat sine Ord saaledes paa Skruer, at han har sig een eller anden Udflugt aaben. Men ingenlunde ere alle hans Yttringer saaledes stillede, at han kan paa denne jammerlige Maade, der røber den daarligste Sag, slippe fra sine Ord" *). — Denne Anke var anført mod Forsvarsskriftet i Almindelighed, men den gjaldt ogsaa det Punkt der ovenfor særlig blev fremhævet, om Forsonings-Troen som Retfærdiggjørelsens eneste Betingelse, og Lindberg føier desangaaende til: „At Clausen i sin Bog har taget Exemplet paa den protestantiske Kirkelære, som han laster, ikke af den augsborgske Konfession, men af den heidelbergske Katechismus forandrer naturligviis ikke i mindste Maade Sagen; det giver kun tilkjende, at han i Almindelighed laster den historisk protestantiske Kirke, som bestandig har vedkjendt sig Forsonings-Troen som Retfærdiggiørelsens eneste Betingelse. Exemplet kunde han altsaa vælge af hvilkensomhelst symbolsk Bog, uden videre Hensyn; at han, for at have Ryggen fri, kan have valgt den heidelbergske Katechismus, indrømmer jeg gjerne, men det Valg kan slet ikke dække ham" **).

*) Lindberg, Maanedsskrift for Christendom og Historie. I. S. 82. 83. 85.

**) Smstds. S. 89.

Aabenbart var det Lindbergs Hensigt, ved at tale i denne Tone at fremtvinge en Afgjørelse, og derved gjøre en Ende paa den sløve Ligegyldighed, der vilde behandle den hele Kirkestrid som en ubetydelig Trætte om Ord. Han vilde derfor nøde Prof. Clausen til at lade det komme til en retslig Afgjørelse om selve Læren, hvilket Yttringer som disse tydeligt nok røbe: „Prof. Clausen skulde virkelig være saa from en Mand, at han af bare Kjærlighed til mig to Gange har søgt om Tilladelse til at være fri for at stævne mig! Skulde virkelig Nogen tro, at han ikke stævnede mig for min Skyld, da jeg hverken har bedet ham om at stævne mig eller lade det være, men for mig maa han naturligviis deri have sin Frihed, da det er klart, at jeg intet har imod, at Prof. Clausen erkjender den borgerlige Gyldighed af mine Ord, at han er en falsk Lærer, hvilken de naturligviis maa have og beholde indtil han ved Dom fralægger sig dem". Hans sidste Ord var derfor Ønsket om „Kirke-Skilsmisse mellem os Christne, og Prof. Clausen og hans Troesbrødre" *).

Ad en anden Vei søgte ved samme Tid en anden Mand at nøde den statskirkelige Styrelse til at fælde en Kjendelse og tage en Beslutning enten for eller imod, og det var Pastor Gunni Busck, Sognepræst i Stiftsbjergby og Mørke. Denne Mand var med sit lille Skrift: „Christelig Opfordring til, og kirkeligt Gjenmæle imod Prof. Clausen" 1827 offentlig tiltraadt Grundtvigs og Lindbergs Indsigelse, og havde i flere efterfølgende gjentagne Gange erklæret, at han ikke vilde og ikke kunde have noget kirkeligt Fællesskab med Prof. Clausen. Men disse Busck's offentlige Erklæringer vare forblevne fuldkommen uændsede, og det uagtet han var en i

---

*) Lindberg, Maanedsskrift for Christendom og Historie. I. S. 83. 416.

den samme Statskirke ansat Lærer og Præst. I Hof- og Stadsrets-Dommen over Clausens og Grundtvigs Sag var det antydet, at naar en Præst i Kraft af sin Embedseed vilde gjøre en Protest mod falsk Lærdom gjældende, skulde han ikke komme frem med den paa Prent, men ad sædvanlig Vei henvende sig til sin lovlige Øvrighed; en juridisk Embedsmand, hvem Busck privat havde spurgt derom, havde ligeledes givet ham det Raad, at kunde han ikke tie med den Sag, hvad den Adspurgte for sin Person ansaae for det tilraadeligste, saa maatte han indstille den med vedføiet Betænkning for Cancelliet som sin lovlige Øvrighed, da den i saa Fald vistnok maatte blive undersøgt. I Sommeren 1830 feiredes netop atter en kirkelig Jubelfest til Taksigelse for den augsborgske Konfession paa den Dag, da den for trehundrede Aar tilbage var bleven overrakt Keiser Carl V. Da det nu jo væsentlig var denne, Striden statskirkelig maatte komme til at dreie sig om, følte Busck sig opfordret til, samme Dag han skulde holde denne Taksigelses-Prædiken, d. 25 Juni, at frembære sin Indsigelse ad den nys angivne Vei, ved at indsende til Cancelliet en „Angivelse af Præstelæreren H. N. Clausen som en Bestrider og Forhaaner af Landets ved Kongeloven helligen stadfæstede Religion". Efter at have anført alle de Steder i Prof. Clausen's Bog, der ofte vare paaankede som forargelige og anstødelige, vedbliver han: „Og naar Præstelæreren da lige ovenpaa al denne tvetydige Tale siger Pag. 531: „at den protestantiske Theologi i mange Dele snarere anmelder sig som en Fortsættelse af den katholske Kirkelære, end som et reent og tro Udtryk af Skriftens Lære, idet den har optaget og beholdt saadanne Bestemmelser, som stride mod dens hermeneutiske Principer, og som Kirken derfor selv maa føle sig forpligtet til efterhaanden at udskyde", naar Præstelæreren ved den danske Statskirke taler

saaledes, da maa vel en ærlig Lærer i den danske Statskirke være berettiget, om ikke forpligtet til offentlig at spørge ham, som jeg her gjør: Hvilke ere da de Bestemmelser og Lærdomme, som vor Kirke efter Deres Formening maa føle sig forpligtet til at arbeide paa, efterhaanden at faae udskudte? Og sandelig, er Præstelæreren H. N. Clausen en ærlig og oprigtig Mand, saa kan og vil han ikke vrie sig ved, ærligen og oprigtigen at svare til dette Spørgsmaal, som Gud er mit Vidne — ikke lidenskabelig Partiaand men ærlig og oprigtig, og saavidt jeg efter flere Aars Overveielse selv kan skjønne, ogsaa besindig Iver for Kirkens Vel her fremlægger for ham gjennem vore høie Foresatte". Det var at vente at en saadan formelig Anklage mod Prof. Clausen „som en Bestrider og Forhaaner af den augsb. Conf." maatte bringe Sagen til en Afgjørelse og fremkalde en Retssag, hvorved enten Professoren eller Præsten maatte vige Pladsen i Statskirken, men det skete ikke. Under 13 Juli indløb der nemlig følgende Svar: „Ligesom Cancelliet, der ikke har ladet ubemærket de forskjellige Meninger, der om bemeldte Skrift ere fremførte, ikke hidtil efter Omstændighederne, og med navnlig Hensyn til den omtvistede Gjenstands særegne Beskaffenhed har fundet sig foranlediget til fra det Offentliges Side at foretage noget i den Henseende, — saaledes anseer man sig heller ikke nu ved Sognepræst Busck's Skrift dertil opfordret" *).

Beskyldninger og Anklager saa nærgaaende og indtrængende kunde dog umuligt blive ganske uændsede, og navnlig maatte den Mand, det nærmest angik, endelig ønske, paa een eller anden Maade at faae en Afgjørelse paa denne lang-

---

*) Pastor Busck's Brev tilligemed Cancelliets Svar, er meddeelt i Maanedsskrift for Christendom og Historie. I. S. 172—82.

varige uhyggelige Feide. Vanskeligt var det imidlertid at see hvorledes en saadan skulde bringes tilveie. Prof. Clausen og den herskende Skole vilde nemlig aldrig indrømme, at der var nogen Forskjel i Lærdommen, og skjøndt man nok krævede akademisk Lærefrihed som en umistelig Ret for Videnskabens Tarv, saa skulde det ansees for en Sag der var Menighederne aldeles uvedkommende. Saalænge man holdt fast ved den Betragtning, kunde man i det hele Angreb kun see en reent personlig Strid, hvorved nogle ondskabsfulde Mennesker vilde fortrædige den kongelig ansatte Professor. Den første Betingelse for en Afgjørelse eller dog for en mindelig Overeenskomst, maatte nødvendig være den Indrømmelse fra begge Steder, at Striden virkelig havde en dybere Grund, en aandelig Berettigelse; vilde man ikke gjøre det, vilde man haardnakket paastaae at det var en reent personlig Strid, saa maatte den eneste Udvei omtrent være den at paakalde den borgerlige Myndigheds Bistand for at holde disse Mennesker i Ave. Det var denne Betragtning af Sagens Stilling Prof. Clausen gjorde gjældende i et Andragende, han under 21 Jan. 1831 indgav gjennem Universitets-Direktionen til Cancelliet. Han skildrede her sin Stilling som Embedsmand ligeoverfor „de ærekjendende Paskvillanter" for at gjøre Øvrigheden opmærksom paa „at Injurie-Beskyldninger kunne drives indtil en saadan Yderlighed, kunne fremføres paa en saadan Maade og i en saadan Udstrækning, og fortsættes under saadanne Omstændigheder, at de kunne faae Betydning ogsaa for det Offentlige med Hensyn til Kirke og Stat, Universitet og Videnskab;" fremdeles vilde han gjøre den opmærksom paa „den besynderlig værgeløse Stilling, hvori en Embedsmand kan blive sat til sin Angriber, og den uforholdsmæssige Frihed, der er indrømmet denne til bestandigt fortsatte Angreb paa hans borgerlige Ære." Han indrømmede,

at det var vanskeligt her at gribe ind, men mente dog at noget maatte der gjøres om ikke for hans saa for Embedets Skyld, da Staten umuligt kunde taale, at Beskyldninger, der eengang vare mortificerede ved Lov og Dom, idelig gjentoges, og henviste i den Henseende til andre Lande, hvor man forgjæves vilde søge Mage til et saadant Uvæsen, som Partimændene drev her i Danmark. For nu dog at gjøre et Skridt til at standse det, var det hans Forslag, „at det maatte overdrages sagkyndige Mænd at indgive en Besvarelse af det Spørgsmaal: om der i den angrebne Bog er gjort Brug af nogen Frihed, som ikke maa ansees at være den akademiske Theolog uformeent i hans Virksomhed som Skribent?“*) — Der gik Maaneder hen uden at der indløb noget Svar, og det uagtet hele Universitets-Consistoriet havde forstærket hiint Andragende, da man fandt, at slige Angreb paa eet af dets Medlemmer ikke kunde være Universitetet ligegyldigt. Clausen besluttede sig til at offentliggjøre sit Andragende, ledsaget med yderligere Bemærkninger i et lille Skrift: „Om Injuriantens og den Injurieredes Stilling i Danmark“, og, netop som han sluttede dette, indløb det forventede Svar, der gik ud paa, at Cancelliet ikke fandt der var Anledning til at træffe slige overordentlige Foranstaltninger. — Ved den Leilighed tog Dr. J. P. Mynster til Orde; skjøndt han ganske deelte Prof. Clausens Betragtning af Sagen, ja vel endog søgte at overbyde denne i at udtale sin Haan og Foragt mod Partimændene, kunde han dog ikke tiltræde hiin Forslag, men maatte ganske billige Cancelliets Fremgangsmaade. „Den slumrende Dæmon er vistnok hos os blevet vakt til et meget fripostigt Liv, ... men Sammenligning mellem vort

*) Clausen, Om Injuriantens og den Injurieredes Stilling i Danmark. S. 10. 13.

Land og andre Lande i denne Henseende er meget vanskelig at anstille, uden at have ikke blot opholdt sig, men været som hjemme paa andre Steder. Skrifter som „Raketten“ (et i hine Aar bekjendt Smudsblad), det saakaldte „Maanedsskrift for Christendom og Historie“ (udgivet af J. C. Lindberg siden 1830), kunne i deres Kreds vække en temmelig Opsigt, men interesserer ikke den Reisende og blive kun tilfældigviis og da ufuldstændigen bekjendte i Udlandet. Men sæt endog, at man i Danmark var kommen videre, at andre Landes Flyveblade ikke fremviste Exempler paa en saadan Frækhed som vore — da vilde enhver forstandig Mand erkjende, at det er fordi vor Regjering ikke har villet anvende noget af de Midler, der let tilbød sig for at hemme Misbrugen, efterdi saadanne Midler ogsaa let kunde hindre Brugen af den lovlige Frihed“. Desuagtet kunde han ikke finde det tilraadeligt at danne en „saadan overordentlig Kommission for at afgjøre Sagen, da den egentlige Kjendelse dog var en juridisk Akt, der maatte søges ved Domstolene, og afgjort kunde den heller ikke ad den Vei blive, da Partimændene ligefuldt kunde i deres Flyveskrifter nedlægge deres Indsigelse mod en saadan Kjendelse som mod Domstolenes“ *). — Al den Haan, hvormed disse saaledes bleve overvældede, gjaldt nærmest J. C. Lindberg og tildeels G. Busck, medens Prof. Clausen i sit Indlæg ligesom vilde skille Grundtvigs Sag fra deres ved den Bemærkning: at „Følelse af det begangne Misgreb synes at have bevæget den Mand, som havde givet Løsnet til Angrebet, at træde bort fra Scenen“. Netop dette bevægede Grundtvig til atter at blande sig i Striden med et lille Skrift „Om den clausenske Injurieproces“ 1831, hvori han

*) J. P. Mynster, Om Injurier i trykte Skrifter. Dansk Ugeskrift. I. 1832. Nr. 5 og 6.

gjennemgik den Fremstilling af Sagen, Clausen havde givet: „End ikke en Lyd lod Prof. (fra først af) høre om, at der var nogen Modsætning mellem vor Tro og Lærdom, eller engang derom, at Sagen selv burde undersøges af sagkyndige og upartiske Dommere, men han tog derimod det Hele saa ukirkelig og saa uvidenskabelig, saa spidsborgerlig som muligt ved at avertere i Aviserne, at han var nødt til ved Domstolene at fralægge sig de ærekrænkede Beskyldninger, Pastor Grundtvig havde gjort imod ham .... Hvad jeg sagde i Kirkens Gjenmæle var, at det var ene og alene Professorens Stilling som Præstelærer og Anseelse blandt de theologiske Studenter, der bragte mig i Harnisk, og det naturligviis ikke mod Professorens Person, som det ikke i fjerneste Maade var min Tanke at skade eller injuriere, men mod den Samvittigheds-Tvang og Undertrykkelse, der maatte ramme Statsreligionens tro Bekjendere, naar en anseet Præstelærer, som offentlig vedkjendte sig den heftigste Misfornøielse baade med Statskirkens Lærdom og udvortes Forfatning, fik Lov til upaatalt at virke frit i denne Retning. Det klinger vistnok meget smukt, Alt hvad Prof. og Saamange fortælle os om den videnskabelige Frihed, og jeg mener at have viist, jeg er saa ærlig og varm en Ven deraf, som Nogen i Landet, men man glemmer bestandig een Omstændighed.... Naar det er de Christne udtrykkelig forbudt at gaae ud af Statskirken, og ydermere paalagt at betjene sig af den Præst til Sjælesørger, i hvis Kirkesogn de opholde sig, da er det soleklart, at enten maa der holdes over, at Lærerne i Statskirkirken, og fremfor Alt Præstelærerne ved Hoiskolen, rette deres Lærdom efter de Christnes Tro, eller de Christne have mistet deres umistelige Frihed.... Finder imidlertid Prof., at Embedet er altfor stort et Offer at bringe sin videnskabelige og Folkets Samvittigheds-Frihed, saa gribe han dog det

eneste Middel, der endnu gives til at redde begge, ved at forestille Regjeringen, hvad sandt er, at han umuligt kan faae Fred, før det tillades Hyper-Orthodoxerne og de gammeldags Christne at gaae ud af den Kirke, han er ifærd med at reformere" *).

Adskilligt havde imidlertid dog klaret sig under Striden, ligesom det tildeels først efterhaanden klarede sig for de Stridende selv. Alle maatte nu see, at det ikke var den gamle Statskirke, ikke „den religiøse Underkuelses Aand", „Partiet" kjæmpede for, endskjøndt Mag. Lindberg endnu en Tidlang var utrættelig i at drage alle gamle statskirkelige Love og Anordninger frem som et Vaaben til Angreb og Forsvar mod de talrige Modstandere. Dr. Mynster saae det ogsaa nok, og skildrede derfor Bevægelsen paa sin Maade saaledes: „Den urolige og herskesyge Aand, der nylig havde villet løsrive sig fra alle Symbolernes Baand, fremsøgte nu de symbolske Bøger, just ikke for selv at underkaste sig dem, men enten for dermed at trodse Regjeringens Forholdsregler, som begunstigede fri Tænkning og nødigen greb ind i Partiernes Stridigheder, eller for at bagvaske anseete Mænd" **). Grundtvig havde allerede i „Kirkens Gjenmæle" selv indrømmet, at den Maade, hvorpaa han her gjorde Troes-Artiklerne gjældende som Menighedens levende Vidnesbyrd, afveeg fra den Stridsmaade Luther havde anvendt i sin Kamp mod Pavedømmet, og han optog nu atter dette Emne i sin mærkelige Afhandling: „Skal den lutherske Reformation virkelig fortsættes?" ***). Dette Spørgsmaal hørte netop til Rationalisternes Yndlingsemner, og disse besvarede det

*) Grundtvig, Den clausenske Injurieproces. S. 10. 5. 6. 15.
**) Münters Levnet. J. Møller, Tidsskr. for Kirke og Theol. II. S. 378.
***) Maanedsskrift for Christd. og Hist. I.

da saaledes, at der ved Reformationen endnu var blevet meget af den katholske Suurdeig tilbage, som det gjaldt om efterhaanden at faae udrenset, medens Grundtvig gjorde opmærksom paa, at Hovedsagen kunde i kirkelig Henseende umueligt være hvad Luther udrensede, men netop hvad han holdt fast paa som det oprindeligt Christelige, altsaa netop hvad man kaldte de katholske Elementer. Naar han derfor svarede Ja paa hiint Spørgsmaal, saa meente han dermed, at den lutherske Reformation skulde fortsættes med Hensyn til Kirken, saaledes at Livet og Lyset i Menigheden altid vorede i Kraft og Klarhed, med Hensyn til Staten, at den Samvittighedsfrihed, Reformationen førte Ordet for, ogsaa blev fuldstændig gjennemført i de borgerlige Samfund, og endelig med Hensyn til Skolen, at den christelige Oplysning, Bibelen kan yde, altid klarere saaes i sit Forhold til de Christnes uforanderlige Tro. — I Anledning af den augsb. Conf.s tredie Jubelfest 1830 udgav Mag. Lindberg den danske Kirkes symbolske Bøger, saavel paa Latin som paa Dansk, ledsagede af „Historiske Oplysninger", og her var det han første Gang offentlig vedkjendte sig Grundtvigs Betragtning af Daabspagten, uden dog deri at see en Afvigelse fra den strængt lutherske Lære. Han drøftede fornemmelig det Spørgsmaal, hvorvidt det skulde eller kunde historisk bevises, at den Tro, vi ved Daaben bekjende, virkelig er den oprindelige, og svarede hertil, at saalænge det Modsatte ikke med utvivlsomme historiske Grunde godtgjøres, have vi Ret til fremdeles at erklære vor Tro for den ægte christelige. Paastaaet var det Modsatte rigtignok, men man havde derved overseet, at de ældste Kirkefædre med Flid undgik at opskrive Daabspagten, fordi den var de Christnes Hemmelighed; forlangte man ikke en nøiagtig Opskrift, som de ikke vilde give, men kun en Hentydning til det, der var alle christne Læsere bekjendt, saa

manglede det ikke paa historiske Vidnesbyrd for dens Ægthed. Prof. Clausen skrev i „Maanedsskrift for Litteratur" V. en Anmeldelse af disse Lindbergs Smaaskrifter, og kom derved til at berøre Grundtvigs Paastand om Daabspagten, men rigtignok kun paa sin Viis, nemlig saaledes at han krævede et ligefrem historisk Beviis for at Troesbekjendelsen var bevaret uforandret fra Apostlenes Dage, hvad Lindberg netop havde søgt at vise, der ikke skulde og ikke kunde gives. Efterat han paa den Maade havde affærdiget alt hvad Grundtvig havde skrevet om Troesbekjendelsens særegne Stilling som Led i Daabspagten, gik han over til at omtale sit Forhold til Symbolerne i Almindelighed, og vilde med Hensyn dertil gaae, hvad han kaldte Middelveien mellem to Afveie. „Nogle betragte disse Bøger som den egentlige Klippe, hvorpaa Kirken hviler, Andre forkaste dem som en fuldkommen Forvildelse fra det Spor, Christus har anviist Kirken". Med den første Afvei vilde Prof. Clausen altsaa characterisere sine Modstandere, skjøndt det ikke var de symbolske Bøger men alene Troen og Daaben, Grundtvig kirkeligt havde beraabt sig paa. Efter sin Anskuelse fandt Clausen en saadan Forpligtelse for Lærerne nødvendig, for at holde de grove Forvildelser og Forvanskninger ude, men erklærede det for en Misbrug af disse Bøger, ja for en Modsigelse mod den christelige Aand og Anskuelse, naar man forlangte, „at enhver videnskabelig eller populær Behandling af den christelige Lære skal være strængelig bundet til, og nøiagtig afpasset efter disse Bøger" *).

For at give det simple praktiske Svar paa denne Trætte om Forskjellighederne i Statskirken virkelig vare væsentlige, var det, Grundtvig saa stærkt anbefalede kirkelig Skilsmisse,

---

*) Maanedsskrift for Litteratur. V. S. 447. 453.

og Lindberg arbeidede med Iver paa at faae den sat i Værk. Grundtvigs gamle Tilhørere fra Frelsers Kirke, der i mange Aar havde savnet deres Præst, sluttede sig fornemmelig til ham og han begyndte da i sin Bolig paa Kalkbrænderierne at holde talrigt besøgte gudelige Forsamlinger. Med ham forenede sig nogle unge tydske Præster, der begyndte at holde Forsamlinger med deres Venner paa Christianshavn og paa Amager. I de herværende tydske Sogne var nemlig Forholdet det samme som saa at sige overalt i den protestantiske Christenhed; medens Rationalismen sad til Høibords med Dr. Johansen ved den store Menighed i Petri Kirke, maatte den kirkelige Orthodoxi ligesom kjæmpe for sin Tilværelse ved den lille Frederiks-Kirke paa Christianshavn. Sognepræsten for denne Menighed, Pastor Göricke, tillige tydsk Garnisonspræst, havde holdt sig udenfor den kirkelige Strid; men desto ivrigere toge hans Capellaner, først Egge siden Siemonsen Deel i den. Göricke døde 1829, og Embedet henstod ubesat, da der var Tale om at nedlægge Frederiks-Kirken. Det maatte da ligge nær, at faae den til Afbenyttelse, dersom der skulde dannes en fri Menighed. Tilligemed Pastor Siemonsen var en kielsk Student C. C. Harmsen meget ivrig i at holde Forsamlinger. Han var en Sydslesviger, der var kommen til Kjøbenhavn for at fortsætte sine theologiske Studier, og blev her ganske reven hen af den aandelige Gjæring, han forefandt. Disse hyppige og talrige Forsamlinger undgik ikke Politiets Opmærksomhed, og man begyndte at anvende den sædvanlige Fremgangsmaade imod dem, men endnu dog temmelig lemfældigt. Grundtvig selv tog ingen Deel i disse Sammenkomster og haabede endnu paa en fredelig Skilsmisse, da det forekom ham umuligt Regjeringen kunde negte hans Troesvenner Tilladelse til at danne et egent Samfund, naar de slet ikke forlangte nogen Pengeunderstøttelse af Staten, og ikke

vægrede sig ved at svare de lovbefalede Afgifter til Statskirken. Tvende af de ivrigste, Sæbemester J. Madsen og Skomager L. C. Aborre stillede sig i Spidsen, og indgik under 24 Novbr. 1831 med en Ansøgning til Kongen, undertegnet blandt Andre af Assessor Spandet, Mag. Lindberg, Fuldmægtig under Admiralitetet Hansgaard, Brygger Westberg o. A. ialt 160 Navne. Ansøgningen var forfattet af Lindberg og motiveret paa følgende Maade: „Det er almindeligt bekjendt, hvorledes under Tidernes Løb en ny Oplysning udviklede sig i de protestantiske Lande, og hvorledes den henrev Mange, saa de dermed ombyttede den gammeldags christne Tro, og da det er klart, hvad ogsaa den augsb. Conf. udtrykkelig siger, at der kun er christeligt Samfund, hvor Evangeliet prædikes og Sacramenterne forvaltes efter Christi Indstiftelse, saa er vort Kirkesamfund for længesiden opløst med de Præster, der prædike et andet Evangelium, forrette Sacramenterne, undervise og confirmere anderledes end vor Børnelærdom tilholder .... Uden Bekostning eller nogen Besværing for Staten at maatte danne fri dansk-tydsk Menighed med Pastor N. F. S. Grundtvig og Pastor L. Siemonsen til Menighedens Præster, er den Bøn, vi frembære for D. Maj. Om den Tro vi i denne Menighed ville bekjende, om det Forhold hvori vi ønske at staae til Konge og Fædreland, ville vi ikke udvikle os nærmere, da vi haabe, at alene det Ønske at faae Pastor Grundtvig til Præst borger hele Danmark, at intet Samfund kunde staae i et hjerteligere Forhold baade til den lutherske Kirketro og det danske Folk". Begge de i Ansøgningen nævnte Præster havde vedlagt deres Paategning, hvori de erklærede sig rede til at overtage dette Hverv at være Præster for de gammeldags lutherske Christne, og Grundtvig udtalte sig heri tillige i Korthed om Sagens Stilling: „Jeg erklærer og bevidner, at efter den Erfaring jeg i

fem og tyve Skribentaar og i tyve Embedsaar har gjort og med den Grad af christelig Oplysning jeg har opnaaet, og mange Gange i offentlig Skrift uigjendrevet og uimodsagt har udviklet, er en kirkelig Skilsmisse mellem de gammeldags Lutheraner og de nymodens uundgaaelig nødvendig, og det ligesaavel for den borgerlige Enigheds og fri Videnskabeligheds som for den christelige Samvittigheds-Friheds og den menneskelige Ærligheds Skyld ... og jeg skjønner da ikke rettere, end at Skilsmissen skeer paa lempeligste Maade, naar det tillades de Præster, hvis Samvittighed ikke længer tillader dem at beklæde Embeder i Statskirken at gaae ud deraf med deres, mange eller faae, Tilhørere, og kirkelig sørge for sig selv .... Det er Alle vitterligt, at jeg i meer end tyve Aar med Mund og Pen har arbeidet paa at bringe Statskirken til den tabte Liighed med Lovenes Forskrift og de symbolske Bøgers klare Indhold, da nu desuagtet Omstæn-stændighederne saa sælsomt har indviklet sig, at netop vi maa bede om Tilladelse til at gaae ud af Statskirken, saa er det klart, at paa den ene Side vover Staten ei det mindste ved at indrømme saa billigt et Forlangende, og paa den anden Side maatte et Afslag sætte Regjeringen i den ubehagelige Stilling at bruge Haardhed mod dem i Statskirken, der dog unegtelig have Loven og Historiens priselige Vidnesbyrd gjennem Aarhundreder for sig". — Endskjøndt Grundtvig altsaa fandt Begjeringen saa billig og uskyldig som det kunde forlanges, saa var det ham dog ikke ubekjendt, hvad han ogsaa yttrede i sin Paategning, at „de fleste Statsmænd endsige da Statskirkens høie Embedsmænd betragtede Sagen fra en ganske anden Synspunkt". Det viste sig ogsaa, da Ansøgningen kom ind til Cancelliet, og derfra blev sendt til de geistlige Autoriteters Betænkning, nemlig til Biskop P. E. Müller's og Provsterne H. G. Clausen's og A. K. Holm's.

Stiftsprovst H. G. Clausen udtalte strax i sin Betænkning af 12 Decbr. 1831 det Synspunkt, hvorfra han bedømte og hvorfor han fordømte den. „Ansøgningen er aabenbar lagt an paa ved sin kaptiøse Form at bringe Statsøvrigheden til at modsige sig selv. Enhver Adskillelse nemlig fra den herskende Kirke forudsætter hos dem, der adskille sig, en Afvigelse fra den kirkelige Lære eller det kirkelige Liv. Men de som i nærværende Tilfælde forlange Adskillelse gjøre netop Paastand paa, at det er dem, der som rette og sande Christne overholde den lovhjemlede Kirkelære, og ville saaledes bringe Øvrigheden til offentlig at erkjende, at det er Staten som er bleven sin Religion, Regjeringen der er bleven sin Forpligtelse, utro ... At imidlertid et saadant Phænomen kan vise sig paa vor kirkelige Horizont i det 19de Aarhundrede kan ikke forundre os, naar vi betænke, hvorledes Kjøbenhavns kirkesøgende Publikum gjennem en Række af Aar er bleven bearbeidet ved de aldrig hvilende Zeloter, der have opbudt alt for at afstedkomme Forvirring og Splid i Kirken". Provst A. K. Holm's Betænkning af 20 Decbr. s. A. gik ud paa det samme, men den var mindre fyndig og klar i sin Udvikling. „Prædiker Nogen mindre Dogmatik end Moral, er han derfor ikke uchristelig, thi Christus selv prædikede Moral, endskjøndt det ikke forsvares, om Nogen ei foredrager Christendommens Dogmer, og naar Indstiftelsens Ord bruges ved Nadveren, naar Børnene døbes i Navnet Faderens, Sønnens og den hellig Aands, og dette Løfte fordres ved Confirmationen, saa kan ei siges, at Kirkesamfundet er opløst eller at man er nødt til afsondre sig fra Kirken". Biskop P. E. Müller sluttede sig i sin Betænkning ganske til Provsterne: „Vistnok har gjennem flere Menneskealdere i den danske Kirke megen Forskjellighed fundet Sted i Prædikanternes Foredrag, og en saadan maa overalt finde Sted i protestantiske Lande;

men den maa være blind, som ikke erkjender, at i de sidste tyve Aar er Antallet meget tiltaget paa de Præster, som nøiere knytte deres Foredrag til Christendommens positive Sætninger, medens i samme Forhold Tilhørernes Bifald med slige Foredrag er steget.... Ligesom heraf følger, at Ansøgningen er grundløs og altsaa ikke fortjener at bevilges, saaledes kan allerede af dens egen Beskaffenhed dette deduceres. Enten have de Ansøgende tilstrækkelig Grund til at søge en Adskillelse fra det øvrige Kirkesamfund eller ei. Antager man det første, maa man med det samme indrømme, at den danske Kirke maa være en uchristelig Kirke. Antager man det sidste, og dog bevilger Ansøgningen, indrømmer man, at separatistiske Menigheder kunne oprettes uden tilstrækkelig Grund, altsaa blot efter Indfald". For grundig at forebygge sligt vilde han ved samme Leilighed henlede Regjeringens Opmærksomhed paa de gudelige Forsamlinger der holdtes i Byen: „Endnu ere vistnok disse ubetydelige, og Antallet som besøge dem synes ikkun lidet at forøges, men det er uforudseeligt, om ikke sammenstødende Omstændigheder ville aabne mange Fleres Øren for Ivrernes Tale. Jeg kan derfor ikke andet end ansee det for skadeligt at tilstede slige offentlige Forsamlinger, der vitterligen gaae ud paa at udbrede Ringeagt for Statskirken og Had mod dens Præster, og mener det derfor at være tilraadeligt, naar Hs. Maj.'s Svar paa hiin Ansøgning er givet, at Loven gjøres gjældende mod hine Conventikler". — Saa skarpt og skjærende kom altsaa de forskjellige Betragtningsmaader her til at mødes; de statskirkelige Autoriteter, der i det høieste vilde indrømme at der h a v d e v æ r e t, men ingenlunde at der virkelig var nogen væsentlig Forskjel i Lærdommen, kunde derfor kun see Egenraadighed, Trods og Stivsind i det, der fra den anden Side traadte frem som opoffrende Beviis paa Troesiver. „Efterslægten

og selv den nærværende Slægt — skrev Grundtvig herom kort efter — vil have ondt ved at troe sine egne Øine, naar den seer, at vor Troes Modstandere, istedetfor deri at see et sjældent Offer, lagt ligesaavel paa Fædrelandets og Borgerfredens som paa Troes- og Samvittigheds-Frihedens Alter, tvertimod saae en skrækkelig Fornærmelse, som der vilde megen Kjærlighed til at undskylde hos de rasende Zeloter, som begik den"*). Det kunde neppe være tvivlsomt, hvilken Betragtningsmaade Cancelliet vilde give Medhold; man fandt, at den Forudsætning, hvorfra Ansøgningen gik ud, var ligesaa ubeviist og ubegrundet som den var fornærmende; den kunde derfor ikke alene ikke bevilges, men man ansaae det endog for rigtigst om de tvende Mænd, der vare traadte i Spidsen, Sæbemester Madsen og Skomager Aborre bleve opkaldte for Biskoppen, for at denne kunde overtyde dem om det Ugrundede og Utilbørlige i deres Ansøgning. Under 2 Febr. 1832 meddeeltes der Ansøgerne Kongens Afslag paa deres Begjæring, og dette Afslag betragtede Grundtvig fra sin Side som afgjørende, saa at han faa Dage efter mødte første Gang i den Forsamling, der afholdtes i Lindbergs Bolig paa Kalkbrænderierne, og prædikede over de Ord: „Her er godt være, her ville vi bygge Boliger". Næste Søndag prædikede han atter, og da der dengang havde samlet sig saa mange Tilhørere at Stuen ikke kunde rumme dem, tænkte man paa i Ugens Løb at faae leiet et stort Loftsrum paa Christianshavn, der da skulde indrettes til Bedesal. Som en Følge heraf, blev Grundtvig, tilligemed Pastor Siemonsen, indstævnet for Politiet d. 27 Febr.; men Grundtvig holdt sig til sit Ordinationsløfte, og svarede, at det maatte være ham som ordentlig kaldet Lærer uformeent at prædike Guds Ord

*) Grundtvig, Om Daabspagten 1832. S. 1 fgd.

hemmelig og aabenbare. Lindberg, der ogsaa var indstævnet paa Grund af at Forsamlingerne bleve holdte i hans Huus, svarede ligeledes, at ingen verdslig Magt kunde svække Ordinationens Gyldighed; saalænge man i Statskirken ikke blot taalte men beskyttede falsk Lærdom, maatte det staae alle Christne frit for at træde ud; iøvrigt kunde man ikke beklage sig over Ulydighed fra hans Side, da ingen Undersaat kunde gjøre større Tilbud end at lade sig binde, naar man med Magt forbød ham hvad han ikke kunde undlade med Gud og god Samvittighed. Politi-Direktøren erklærede, at han for Øieblikket ikke havde Befaling til at arrestere, og vilde derfor først udbede sig nærmere Forholdsregler. Samme Dag gik Grundtvig til Biskoppen for at tale med ham om Sagen, og underrette ham om, at det var hans Agt at fortsætte Forsamlingerne paa Christianshavn, hvad han var overbeviist om vilde forebygge det Værre, og hvad han maatte ansee for at være ham som ordentlig kaldet Lærer uformeent. Denne Samtale forandrede væsentlig Biskoppens Betragtning af Sagen, og uden Hensyn til de tidligere Forhandlinger, skrev han den følgende Dag d. 28 Febr. til Cancelliet: „Jeg anseer det under nærværende Omstændigheder for at være tilraadeligt, at Pastor Grundtvig erholdt Tilladelse til at holde slige Forsamlinger, hvorved Andre, som maaskee vare ildesindede og fanatiske, kunde des snarere hindres fra at forvilde Menigmand med deres Tale, og hiin Forordning om gudelige Forsamlinger med Strænghed overholdes.... Foruden Pastor Grundtvig er der kun een ordineret Mand, som kunde antages for sin Person at ville ansøge om det samme, nemlig Pastor Siemonsen; men da denne Mand allerede ved en Række af Foredrag har lagt en aabenbar separatistisk Tendents for Dagen, mener jeg allerede deri er tilstrækkelig Grund til at negte ham Tilladelse.... Skulde det kgl. danske Cancelli finde

Betænkelighed ved dette Forslag, gives der endnu et Alternativ, dette nemlig at Pastor Grundtvig indtil videre erholdt for sin Person Tilladelse til at holde dansk Aftensang i Frederiks tydske Kirke, dog saaledes, at Ritualet fulgtes, at den autoriserede Psalmebog blev brugt, og at alle andre Love med Hensyn til den offentlige Gudstjeneste bleve efterlevede". I den sidste Form blev Tilladelsen ufortøvet givet den 1 Marts, saa at Grundtvig den følgende Søndag kunde holde sin første Prædiken i Frederiks tydske Kirke som fri Prædikant for frie Tilhørere, men uden at maatte udføre nogen af de øvrige præstelige Forretninger*). Friheden var altsaa meget snevert begrændset, men dermed havde dog den Menighed, der samlede sig om ham, tiltvunget sig en borgerlig Anerkjendelse, og dette bidrog ikke lidet til, at Striden efterhaanden antog en noget mildere Charakteer.

Endskjøndt disse Forhandlinger ikke bleve førte offentlig, saa tiltrak de sig dog temmelig Opmærksomhed, da en saadan Begjæring om Udtrædelse, selv om den endnu ikke deeltes af Mange, maatte føles som et Stød, der rystede den hele statskirkelige Bygning. J. P. Mynster skrev i den Anledning, under det bekjendte Mærke kts, en Afhandling „Om Udtrædelse af den danske Statskirke" **), hvori han i een Henseende hævdede de strængeste kirkelige Grundsætninger, og fandt den omtalte Begjæring i alle Henseender urimelig og uforsvarlig, men paastod tillige, at „dersom der ved at negte denne Frihed ikke skulde paalægges en aldeles forkastelig Samvittighedstvang, maatte der i Statskirken selv indrømmes Frihed for Læren", eller, som Folk pleier at sige, „man maatte

*) Efter de originale Aktstykker i Kultusministeriets Archiv. Jfr. Evang. Kirchenzeitung 1835. Nr. 32 og 33.

**) Dansk Ugeskrift. I. 1832. Nr. 17—18.

lade Præsten beholde sin Prædikestol". Den Indvending, at der ved at indrømme Præsterne denne Frihed, lagdes en utaalelig Byrde paa de sognebundne Menigheder, dersom der i disse virkelig rørte sig noget christeligt Liv, gik han meget løst hen over, og følte sig i den Henseende tilfredsstillet ved den fattige Trøst, „at der gives Indretninger i Statskirken, ved hvilke man kan betrygges for at den Lære, som bør vedligeholdes i Kirken, ikke kan forsvinde". Han tænkte derved paa de autoriserede Bøger, Bibeloversættelsen, Lærebøger o. desl.; han holdt stærkt paa at Præsten, i hvad han saa end prædikede, skulde være strængt bunden til Ritualet, og at der i den Henseende ikke maatte foretages Forandring uden ved en Regjerings-Foranstaltning. — Med dybere Følelse for Sagens Vigtighed afhandlede Provst Tryde, dengang Sognepræst i Herlufmagle, anonymt det Spørgsmaal: „Om der ikke gives en virkelig Grundforskjellighed i den religiøse Overbeviisning blandt dem, der kaldes protestantiske Christne, og om dette kan lades ude af Syne, naar Talen er om, hvad der bør skee for at tilveiebringe Kirkefred?"*). Allerede Spørgsmaalets hele Form viser, at Provst Tryde stod Grundtvig og Lindberg langt nærmere, men han ansaae det dog fornødent, maaskee som eneste Vilkaar for at skaffe sine Ord Indgang, udtrykkelig at skille sin Sag navnlig fra Lindbergs, hvem han efter sædvanlig Skik omtalte paa den haanligste Maade, som en Mand, der ved sin hele polemiske Færd, kun skadede den Sag, hvis høirøstede Forsvarer han vilde ansees for at være. Iøvrigt besvarede han hiint Spørgsmaal, hvorom Striden egentlig dreiede sig, med Ja, og fremsatte Grundforskjelligheden saaledes: „Enten er den Guds Naade, som tilbydes os i Jesus Christus, og ved ham

---

*) Dansk Ugeskrift. I. 1832. Nr. 30.

alene, en saadan Syndernes Forladelse, der borttager al Syndens Angest, Nag og Smerte, og vækker os til nyt Liv; eller den er hverken meer eller mindre end ethvert Menneske ogsaa maatte kunne erholde for sin egen Skyld". Nu var det egentlig ikke hans Raad at betage Præsterne Lærefriheden, men kun at faae denne lovlig begrændset derved, „at Regjeringen lod ved dertil committerede Mænd, der have almindelig Tillid som gudfrygtige og rettroende, de Artikler udtrykkelig udhæve, der ansaaes som Hovedlærdomme, fra hvilke ingen Afvigelse tilstededes"; — og anbefalede tillige paa den anden Side, som det bedste Middel til at forebygge Ufred, en lempelig Løsning af Sognebaandet: „overalt i Landet burde udentvivl Tilladelse til at søge en anden Præst end den, der er beskikket for Sognet, være at erholde". Trydes Afhandling fremkaldte et, ligeledes anonymt, Svar af Pastor Stenersen Gad i Kjøbenhavn*), der var holdt i den sædvanlige Tone, hvori Forf. altsaa vævede sig ind i almindelige Talemaader, der kunde tilhylle og omgaae Sagen selv: „Min Hovedhensigt er at bestride den Mening, at et vist theologisk System, der muligen kan udledes af Skriften, men ikke udtrykkeligen deri er fremsat, skulde være af saa høi Vigtighed, at Mennesker, der ere enige i ansee Christus som vor sande Veileder til Salighed, for et saadant Systems Skyld skulde adskille sig i forskjellige Kirker". Fra begge Sider beredede man sig til at drøfte den Sag i al Ro og Sindighed, men Udgiveren af „Dansk Ugeskrift" gjorde en brat Ende derpaa ved at negte flere Artiklers Optagelse, udentvivl fordi han kjendte sit Publikum for godt til at turde byde det lange Stykker om kirkelige Emner. Provst Trydes velmeente Forsøg paa, ved en Forandring i Tonen at opnaae omtrent det

*) Dansk Ugeskrift. II. Nr. 39.

samme Maal som Grundtvig stilede efter, var saaledes mislykket, og maatte netop tjene til at vise navnlig Lindbergs hele Færd i et andet Lys. Der hørte mere til end sindige Grunde for at bryde den herskende Skoles Aag, i Pagt med den almindelige religiøse Ligegyldighed; der hørte Mod og Selvoffrelse nok til at trodse saavel Skolens Haansord som den almindelige Folkesnaks fine eller plumpe Spot.

Til samme Tid førtes Striden paa det rituelle Gebeet med ikke mindre Heftighed, skjøndt Stillingen her forsaavidt var en anden som Forsvarerne af det gamle Ritual her havde Ligegyldigheden paa deres Side, da det altid var det nemmeste at lade alt blive ved det Gamle, og dette gav dem her en Overvægt over det store Fleertal, der ønskede Forandring. Cancelliet havde ved Reskr. af 12 Aug. 1828 afgivet sin Erklæring, og da der netop dengang skulde trykkes et nyt Oplag af Alterbogen, blev det gjort til Regel, at der aldeles ingen Forandringer skulde foretages, uden forsaavidt at Bibelstederne skulde gjengives efter den reviderede Oversættelse af N. T. og Troesbekjendelsen ved Daaben efter den autoriserede Udgave af Katechismen. Dette Gjennemsyn blev overdraget Pastor C. H. Visby, og det nye Oplag udkom 1830. Prof. Clausen havde derfor dog ikke opgivet Haabet om at trænge igjennem med sine Ændringsforslag, og bragte gjentagne Gange Spørgsmaalet om Ritualets Revision offentlig paa Bane *). Ved at gjøre dette undlod han aldrig at fremhæve, at hvad han tænkte paa, ingenlunde var en Omdannelse af den hele Gudstjenestes Form saaledes som denne tidligere var tilsigtet, og vilde have sit Forhold til Ritualet ligesom til de

*) Bemærkninger om de kirkelige Formularer (Maanedsskrift for Litteratur. II. 1829). Anmeldelse af det nye Oplag af Alterbogen (Maanedsskrift for Litteratur. IV. 1830).

symbolske Bøger, betragtet som en Middelvei mellem „det strængt historiske Uforanderlighedssystem" og „den eensidige, overilede Reformlyst". Han vilde derfor heller ikke indrømme, at de Ændringer, han foreslog, egentlig berørte den Lærdom, der udtaltes gjennem Ritualets Ord; de angik efter hans Paastand kun enkelte uheldige Udtryk, der let kunde misforstaaes, og han opstillede i den Henseende som Regel, at Forandringer maatte foretages: „hvor eet eller andet Sted af den hellige Skrift er urigtigt og unøiagtigt oversat; eller hvor en speciel religiøs Forestillingsmaade, en bestemt dogmatisk Theori, som tilhører den senere Skoletheologi, er sat istedenfor den almindelige, simple Skriftlære" *). Lægger man imidlertid Mærke til de Udtryk, der saaledes udpeges og paaankes i Daabs- og Nadverordene, saa bliver man let vaer, at det er Læren om Arvesynden og om Jesu Fyldestgjørelse, som egentlig dermed skal rammes. I Indledningen til Daabshandlingen vrager Prof. Clausen følgende Udtryk: „hvorfor vi alle af Naturen ere Vredens Børn og os fattes Guds Ære" — „dette Barn er undfanget i Synd og født i Misgjerning"; i selve Daabshandlingen anker han fornemmelig over Djævle-Forsagelsen, hvorved der „idetmindste ikke burde savnes et forklarende Ord, som gjorde opmærksom paa den religiøse Idee, der har Gyldighed for alle Christne," og endelig i Velsignelses-Ønsket efter Daaben, over de Ord til det spæde Barn, at Gud „har forladt Dig alle dine Synder". Stærkest træder Modsigelsen mod selve Læren frem, naar Clausen i Velsignelses-Ønsket efter Nadveren stødes over de Ord, at den Korsfæstede og Gjenopstandne „haver spiset og skjænket Eder med sit hellige Legeme og Blod, hvormed han haver fyldestgjort for alle Eders Synder", og bemærker dertil: „Dersom disse Ord

*) Maanedskrift for Litteratur II S. 62.

skulle forstaaes i den Betydning, at Christus ved sin Lidelse og Død har taget paa sig de Straffe, som de enkelte Mennesker ved deres Synder have forskyldt, har tilfredsstillet dén evige Retfærdigheds Fordringer i vort Sted, da behøve de ingen videre Forklaring; men i dette Tilfælde gjælder om Formularen, at den møder lige store Vanskeligheder, hvad enten man seer hen til Ideen om Guddommens Væsen eller til de praktiske Følger" *) Clausen omtalte disse og lignende Ændringer, han begjærede, blot som Forslag, og paa den Maade bleve de ogsaa drøftede og prøvede af Flere, navnlig af Provst E. Tryde, der uden at nægte Menighedens Ret til at foretage Ændringer dog bestemt vilde hævde den Skriftfortolkning, der var fulgt i Ritualets Ord.**) Men i Grunden var Talen ikke om blotte Forslag; det var Ændringer, som foruden adskillige andre allerede i mange Aar havde været brugte af Præster, og dermed fik Sagen en anden Charakteer. Clausens Svoger, Pastor Stenersen Gad, der 1828 var bleven residerende Kapellan ved Trinitatis, pleiede saaledes, istedenfor de omtalte Ord i Velsignelses-Ønsket ved Nadveren at sige „til hvis Ihukommelse I helligholde denne Handling" — aabenbart for at holde Talen i en mere calvinistisk Ubestemthed, og for at undgaae det bestemte Udsagn om Fyldestgjørelsen. Dette var i nogen Tid gaaet upaatalt hen, indtil en af Nadvergjæsterne Snedkersvend O. Gislesen blev opmærksom derpaa, og efterat han et Par Gange forgjæves havde anmodet Præsten om at følge Ritualet, henvendte han sig med sin Klage til Biskoppen. Paa denne Klage meddeelte Biskop P. E. Müller strax uden at spørge om videre Forklaring Pastor Gad en alvorlig Tilretteviisning i en Skrivelse

*) Maanedsskrift for Litteratur II S. 68.

**) Nyt theol. Bibliothek. XVII.

af 5te Juli 1831, der sluttede med: „Jeg formoder altsaa, at D. V., efterat have bragt i Erfaring, at De har forarget de Skrøbelige i Troen, ikke blot for Lovens Skyld, men ifølge den Iver for Næstens Vel, hvorpaa De har aflagt umiskjendelige Prøver, Intet vil forsømme af hvad der tjener til Fred og Opbyggelse, og saaledes ikke vil fortfare med en Forandring af Ritualet, der har givet Anledning til Forargelse". Gads Svar af 19de Juli lød paa, „at han, bringende den Trældoms- og Frygtagtigheds Aand, der atter søger at rodfæste sig i vor Tid, et tungt Offer, bogstavelig skulde følge Ritualets Ord i det paaankede Punkt — vel ikke af Iver for Næstens Vel, der netop havde bestemt ham for denne Afvigelse, men af Lydighed mod Loven og af Hensyn til sin Biskops Befaling".*) Gad gav altsaa strax efter, og det uagtet han meente at have „Skriftens, Fornuftens og Erfaringens Vidnesbyrd" for den Afvigelse han havde brugt; men Sagen var bleven temmelig bekjendt, og da man i Almindelighed dømte meget haardt om Angivelsen, bragte Magister Lindberg den offentlig paa Bane i sit Maanedsskrift i et lille Stykke om: „Præsten Gad for Herrens Alter," hvori han blandt andet søgte at oplyse hvad man kaldte Bogstavtrældom: „Ville Clausenianerne endelig have, at det kun skal kaldes en Bogstavsag, hver Gang de angribe Troen, lad dem da engang sige os, hvorfor de selv ere saa ivrige mod de stakkels Bogstaver; gjælder det ikke andet, hvorfor lade de da ikke de Stakler i Ro, hvorfor lade de da ikke os beholde disse Bogstaver uantastede?" — Dette Angreb vakte betydelig Opsigt, og Gad maatte da ogsaa paa Prent give sit Selvforsvar: „Den danske Præst's mislige Forhold til Ritualet", hvori han vilde vise, at et saadant Angreb ikke egentlig ramte

*) Gad, Den danske Præsts mislige Forhold til Ritualet. S. 8—11.

ham personlig men hele den danske Præstestand: „Man forestiller sig, at Ritualet i alle Landets Kirker følges nøie og ufravigeligt, medens ikke en eneste Geistlig følger det i alle Dele; man studser ved, at en enkelt Præst bliver angrebet som Overtræder af Ritualet, fordi man ikke veed, at enhver Præst i Landet er udsat for en saadan Angivelse.“ Gads Adfærd ved den Leilighed blev dog meget forskjelligt bedømt, selv blandt dem, der vare enige i at fordømme „Partiets“ Angreb; navnlig kunde alle Biskop Müllers Venner ikke billige Gads Forsvar, og i „Litteraturtidende“ blev der svaret ham, at „Præstens Forhold til Ritualet ikke er misligt, naar han ikke selv gjør det misligt“, da man ved at bedømme det maatte skjælne mellem de væsentlige og mindre væsentlige Stykker; til hine regnedes da Alt hvad der angik Sakramenternes Forvaltning, medens saadant maatte ansees som mindre væsentligt, hvad der allerede var gaaet af Brug og altsaa ikke længer var Skik i Kirken.*) Gad svarede herpaa i et lille Skrift. „Om liturgisk Frihed, de danske Biskopper tilegnet“ 1832, hvori han ligesom Clausen vilde gaae en Middelvei mellem regelløs Vilkaarlighed og livløs Tvang, og anbefalede som den sande Frihed, at „den Geistlige ved Ritualet er bundet til den almindelige Form men ikke til alle enkelte Ord,“ uden altsaa videre at indlade sig paa den Forskjel, hans Modstander havde gjort mellem Herrens Indstiftelser og andre Kirkeskikke. — Endnu mere Opsigt vakte det, da Rationalismens egentlige Hoved den gamle Stiftsprovst H. G. Clausen blev Gjenstand for et lignende Angreb. Han pleiede nemlig naar han døbte, foruden de omtalte Endringer, at udelade Betegnelsen med Korset, og i selve Pagtens Oprettelse, istedenfor Forsagelse af Djævelen at sige: „For-

*) Dansk Literaturtidende 1832 Nr. 12—13.

sager Du Synden og alt Ondt, som er Gud mishageligt", hvorhos han tillige i Troesbekjendelsen udelod det Led: „nedfoer til Helvede." Dette blev paatalt ved en Daabshandling d. 4de November 1832, hvor Barnets Fader, Skomager Jensen, derfor ligefrem svarede Nei til det Spørgsmaal om han vilde have Barnet døbt paa den Tro. Stiftsprovsten døbte det alligevel, ja truede endog Faderen, fordi han havde tilladt sig at sige Nei, hvorfor denne indgav sin Klage skriftlig til Biskoppen med Begjæring om at hans Barn maatte faae en fuldstændig Daab efter Ritualet. Af den Brevverling, som dette gav Anledning til mellem Biskoppen og Stiftsprovsten, offentliggjorde denne følgende Erklæring: „Jeg er tiltraadt mit Embede i den danske Kirke i en Tidsalder da man vedkjendte sig den Grundsætning, at Guds Rige bestaaer ligesaa lidt i Menneskeord og Formularer som i Mad og Drikke, . . . og jeg er overalt og til alle Tider gaaet frem efter samme Grundsætning. Hvorfor iøvrigt Conventikelsøgerne have valgt netop mig til Gjenstand for deres Angivelse behøver ingen Forklaring . . . . men at den danske Regjering skulde ved at tvinge tilbage den gamle Agendes Bogstav ville udelukke og hindre den frie Bevægelse, det har jeg aldrig kunnet overtale mig til at tro."**) Til samme Tid søgte han at anvende al sin Indflydelse for at faae Ønsket og Fordringen om Ritualets Forandring atter bragt paa Bane, hvilket ogsaa lykkedes derved, at han fik omtrent hele Kjøbenhavns Præsteskab til at indgaae med et Andragende desangaaende under 7de November, og kunde da vente, at Afgjørelsen for hans personlige Vedkommende vilde blive opsat indtil hine Forhandlinger vare tilendebragte. „For mig i min Alder — skrev han i et Andragende til Kongen af 17de No-

*) Dansk Litteraturtidende 1832 Nov.

vember — er imidlertid ikke andet at gjøre end at følge de Grundsætninger, jeg stedse har fulgt til Glæde for mig selv og til Opbyggelse for min Menighed .... Og naar det betænkes med hvilken spændt Forventning det zelotiske Parti, som allerede er tilbøielig til at betragte sig som staaende udenfor Lov og Dom, oppebier Udfaldet af nærværende Sag ... tør jeg holde mig overbeviist om, at den indsendte Klage vil blive anseet som afviist." *) Clausen vægrede sig altsaa bestemt ved at give efter, og Sagen stod saaledes hen en Tid; han vilde have sin Sag betragtet som Frihedens som Aandsfrihedens Sag, men havde paa den anden Side aldeles ingen Betænkelighed ved, hvad han meget mere stadig arbeidede paa, uden at ændse Modstandernes Frihed, at faae deres Indsigelser afviste ved et Magtsprog. Denne Forvirring i Frihedsbegrebet, som ikke blot han men alle Rationalismens Ordførere altid indviklede sig i, bragte Grundtvig til atter at træde frem med et lille Skrift: „Om Daabspagten, i Anledning af Stiftsprovst Clausens Barnedaab og offentlige Erklæring" 1832, der fremkaldte en vidtløftig litterær Strid, som vi snart skulle komme tilbage til. "At mange Sognepræster — skrev han heri angaaende den paagjældende Sag — under Raab paa Samvittighedsfrihed vitterlig eller uvitterlig lægge et tungt Aag paa Samvittighederne hos de gammeldags Christne, det er vistnok en bekjendt Sag; men da den høiere Geistlighed (ved at modsætte sig Begjæringen om Udtrædelse) dog i den sidste Tid har benægtet det, saa er vi nødt til at oplyse det, og naar man derfor hudfletter os som Angivere, da maae vi vel taale det, men ethvert fornuftigt Menneske indseer dog let, at naar man nøder os til at blive i Statskirken, og nøder os til at lade vore Børn døbe af vedkommende Sogne-

*) H. G. Clausens Eftermæle. Bilag V.

præst, vi da er saa spage som muligt, naar vi bie med at klage, til man f. Ex. virkelig forvansker Daabspagten med et af vore egne Børn" *), — Det varede ikke længe førend der atter indtraadte et lignende Tilfælde, der endnu blev langt forargeligere derved, at det næsten kom til Haandgribeligheder. Det var ved en Daabshandling den 8 Dec. 1833. Uagtet Faderen udtrykkelig havde forlangt at Daabspagten maatte blive fuldstændig oprettet med hans Barn, vedblev Stiftsprovsten paa sin Viis, og da derfor En af Fadderne svarede Nei, og vilde hindre Konen, der bar Barnet, i at bringe det til Funten, lod den myndige Præst ham uden videre kaste ud af Kirken ved en af Betjentene. For i Fremtiden at undgaae sligt maatte der træffes en Afgjørelse, og der meddeeltes da Stiftsprovsten en kgl. Resolution af 22de April 1834, hvori enhver Afvigelse fra den anordnede Daabsformular misbilligedes, og det paalagdes ham at holde sig Ritualet efterrettelig. Dette Kongebud, der saaledes afviste, hvad han gjennem en lang Levealder utrættelig havde arbeidet paa, og i Grunden anseet for saa godt som opnaaet, krænkede den gamle Mand dybt. Han tænkte paa at ansøge Kongen som en Naade om hvad han tidligere ansaae for sin umistelige Ret, at det maatte tillades ham at forrette Daaben paa sin Viis for dem, der ønskede det; men han undlod dette af Frygt for et Afslag og foretrak heller at overlade enhver Daabshandling til Kirkens andre Præster **), uden Tvivl i det sikkre Haab at det umuligt kunde vare længe, førend et forandret Ritual maatte erholde Lovskraft.

Disse Angreb paa Præster i deres Embedsgjerning gave altsaa Stødet til, at Forhandlinger om Ritualets Revision

*) Grundtvig, Om Daabspagten, 1832 S. 5.

**) H. G. Clausens Eftermæle. S. 58.

paany kom i Gang, fremkaldte ved et Andragende desangaaende fra Kjøbenhavns Geistlighed af 7de Novbr. 1832. Men medens disse Forhandlinger førtes langsomt og i det Skjulte, kom de forskjellige Anskuelser til offentlig at mødes i en temmelig skarp litterær Feide, der kom til at dreie sig netop om et Hovedpunkt nemlig om Forsagelse af Djævelen i Daabspagten. Grundtvig havde i sit ovennævnte lille Skrift, foranlediget ved Stiftsprovst Clausens Barnedaab og offentlige Erklæring, søgt at føre Opmærksomheden bort fra den reent personlige Strid, for kort og fyndigt at udtale sine kirkelige Grundsætninger. „Det er unægteligt, at vi kun er i Kirkesamfund med dem, der har Daab tilfælles med os, og nu er vor Daab ikke meddeelt os ubetinget, men Kirken har oprettet en Daabspagt med os. Denne Daabspagt, som vi godt tør paastaae, er uadskillelig fra den ældste christelige Daab, er altsaa idetmindste uadskillelig fra vor Daab, saa naar man forandrer Pagten ved vore Børns Daab, da er med Pagten ogsaa Kirkesamfundet forandret .... Nu paastaaer vistnok Stiftsprovsten, at hans Forandringer ere ubetydelige, og siger dermed til vor Forbauselse, at han endog af ubetydelige Grunde vil forandre vor Daabspagt; men har han virkelig, som jeg ikke tvivler om, forandret Spørgsmaalet: forsager Du Djævelen osv., til: forsager Du Synd og alt Ondt, da er Forandringen i mine Øine saa betydelig, at jeg høitidelig erklærer mig udmeldt af ethvert Kirkesamfund, der har vedtaget eller herefter vedtager den Forandring." *) — Ved Siden af denne bestemte Erklæring søgte han tillige at tale et Fredens Ord, der kunde løse den kirkelige Forvikling. „Vil man lade os kirkelig fare, saa velan i Guds Navn, jeg vil ikke klage, thi jeg er vis paa at vi have Trøsteren med

*) Grundtvig, Om Daabs-Pagten 1832 S. 8—9.

os, men vil man ikke det, da raade man dog til Løsningen af Sognebaandet, det kirkelige Stavnsbaand, der aabenbar under de nærværende Omstændigheder er en utaalelig Byrde for de gammeldags Christne .... Først naar det skeer, først da kan med Billighed Talen være om Hensyn paa de Geistliges Samvittighed eller Tankegang, som finde sig besværede ved den gammeldags Christendom og de vedtagne Udtryk derfor. Da Spørgsmaalet jo ikke kan være om aabenbar Vantro eller Bestridelse af den christne Tro, vil der ogsaa kunne tages tilfredsstillende Hensyn derpaa ved dobbelte Formularer, mellem hvilke Valget staaer til Præsten."*) Af dette lille Skrift skrev Prof. Clausen en skarp anonym Anmeldelse**), der siden udkom særskilt med Navns Nævnelse, forøget med et lille Tillæg. Uden at ændse det deri udtalte Fredsforslag dvælede han ved Paastanden om Daabspagtens Uforanderlighed, som han fandt desto utaaleligere som man dengang med Sikkerhed ventede Djævleforsagelsen afskaffet. „Men hvad er nu denne Tales Betydning? ville de spørge, der fordre noget mere end stærke Ord og høie Toner .... Der er to Sætninger, som den tænksomme Læser udentvivl vil vente at finde ret omhyggeligt oplyste og forsvarede i dette Skrift, fordi den paradoxe Paastand, om hvilken Forf. dreier sig, staaer og falder med disse Sætninger. Den første er den: at Troen paa en personlig Djævel som Fjende af den christne Kirke, hører nødvendigt og væsentligt til den christelige Tro; den anden er den: at Forsagelse af en Djævel hører nødvendigt og væsentligt til den christelige Daab." Begge disse Spørgsmaal besvarede Prof. Clausen benægtende ved at henvise til Bibelen og til Kirkens Historie,

*) Grundtvig, Om Daabs-Pagten 1832 S. 14—15.

**) Maanedsskrift for Litteratur VIII.

og sluttede med at udtale den Overbeviisning, „at det ikke vil lykkes enkelte Ordførere at tilveiebringe nogen Slags kirkelig Adskillelse i vort Fædreland." Grundtvig indlod sig slet ikke paa Clausens Beviisførelse, men svarede kun kort, at hans lille Bog alene havde et praktisk Formaal: „Sagen er jo her kun om Daabspagten i den dansk-lutherske Statskirke skal forandres, uden at vi, som ville blive ved det Gamle, saae Lov dertil. Vil Hr. Professoren videnskabelig bestride min Paastand om den apostoliske Ægthed af den danske Statskirkes ældgamle Daabspagt, da synes det jo høist latterligt at kaste sig over Paastanden, hvor den stod nøgen og blottet, i Talen om vor borgerlige Samvittighedsfrihed, istedenfor at prøve Styrke med den som den er udført i „Kirkens Gjenmæle" og oplyst gjennem mine Afhandlinger i Theol. Maanedsskrift".*) — Derimod mødte Clausens Paastande Indsigelse fra flere andre Sider, og det paa forskjellig Maade. Dr. Rudelbach i Glaucha behandlede blandt Andre det Spørgsmaal: „Er Forsagelsen ved Daaben i den gamle kirkelige Form et væsentligt Stykke af vor Daabspagt eller ikke?"*), hvilket han besvarede med Ja, og det saaledes, at han væsentligt nærmede sig Grundtvigs Betragtningsmaade, om han end ikke ganske sluttede sig til den. „Det er ikke af den hellige Skrift — saaledes var hans Tankegang — vi skulle bevise, hvad der er væsentligt ved den christelige Daab og hvad ikke, skjøndt vi meget gjerne indrømmer, at der ogsaa i Skriften vil for den Klarøiede, der staaer paa Troens urokkelige Grundvold, findes Spor nok, som leder ham til at retfærdiggjøre den kirkelige Praxis som apostolisk . . . . Det N. T. er ligesaalidt en Katechismus som en Ritualbog, men

*) Lindberg, Nordisk Kirketidende I S. 69.

**) Nordisk Kirketidende I 1833 Nr. 17--18.

en levende Oplysning om den christelige Tro og Kirke, der forudsætter begge som givne .... Men, siger man, hvor finde vi da denne Bestemmelse? Vort Svar er: i den beviislige og vitterlige apostoliske Tradition; men beviislig apostolisk Tradition kalde vi alt, hvad der uden at have Apostlernes udtrykkelige skriftlige Vidnesbyrd dog med historisk Vished lader sig føre tilbage til den apostoliske Kirke, og hvad der efter alle historiske Vidnesbyrd overalt og til alle Tider og af Alle er holdt og troet i Kirken." — Omtrent paa samme Maade var det Pastor Lic. J. F. Fenger tog Sagen i en lille Afhandling: „Om Forsagelsen og Exorcismen i den gamle Kirke" *), hvori han deels stærkt fremhævede Forskjellen mellem Besværgelsen og Forsagelsen, hvad Modstanderne gjerne søgte at sammenblande eller dog at fremstille som eensartet, deels vilde af Kirkefædrenes Vidnesbyrd godtgjøre Forsagelsens nøie Forbindelse med Daaben. „Væsentlig bliver stedse ved vor Daabspagt de Betingelser, paa hvilke den sluttedes, ... forandres nu disse, og stilles noget andet isteden, saa foregive man længe nok, at det Nye er bedre, fornuftigere, christeligere: Den gamle Daabspagt er ikke mere den samme." — Ogsaa Provst Tryde tog til Orde i denne Sag, og det saaledes at han gav Clausen Ret i, at Læren om Djævelen ikke hørte nødvendig med til den christelige Lære, medens han dog vilde have Forsagelsen bibeholdt som „en gammel christelig Skik" **). Imod dette Forsøg paa at gaae en Middelvei, optraadte igjen Mag. L. N. Boisen, Præst paa Lolland, og han vedkjendte sig ganske Paastanden om Djævlelærens Nødvendighed, uden dog at ville bevise denne af Daabspagtens Uforanderlighed, men af den hellige Skrifts

*) Nordisk Kirketidende I 1833 Nr. 21—22.

**) Christelig Kirketidende. Odense 1833 Nr. 8.

efter hans Mening bestemte og klare Vidnesbyrd.*) — Denne Strid blev i det Hele ført med levende Deeltagelse fra Geistlighedens Side, og fortsatte sig i flere Aar. Grundtvigs Paastand om Daabspagten forsaavidt den gik ud paa at hævde de tre Troens Artikler, maatte man af mange Grunde have Betænkelighed ved at angribe, selv om man ikke billigede den; men naar den, hvad Grundtvig altid havde gjort, ogsaa udstraktes til Djævleforsagelsen, saa maatte her netop være det Punkt, hvor det maatte synes lettest at vise den tilbage. Og paa den anden Side; den hele mæglende Retning, som Prof. Clausen førte Ordet for, havde netop sin Forudsætning i den Betragtning, at alle Modsætninger i Tilværelsen kun ere forsvindende, kun tilhøre den timelige Udvikling. Apokatastasis eller alle Tings Gjenoprettelse er derfor dens blændende og gjøglende Haab for Evigheden, som maa forsvinde, naar man erkjender, at der virkelig er en Djævel til, og maa det forsvinde, saa erholde ogsaa Modsætningerne i Tiden en ganske anden Skarphed og Braad; da maa man ogsaa i Tiden erkjende Modsigelser, mellem hvilke ingen Mægling kan gjælde. Deraf forklarer det sig, at Prof. Clausen, der ellers gjerne vilde behandle alle de Indsigelser, hans Lære havde mødt, som Ubetydeligheder eller Misforstaaelse, da han atter skrev „Om Djævlelæren og Djævleforsagelsen“ **), med stor Heftighed erklærede sig imod Grundtvigs Betragtning som „en uhørt og uhyre Paastand.“ Han ansaae det derfor for sin Pligt „at henvende Alles alvorligste Opmærksomhed paa den vigtige Betydning af den Sag, her omhandledes; hvad det har at betyde, naar der i en evang.-prot. Kirke nedlægges Paastand paa at binde Præster, der ere Christi

*) Christelig Kirketidende. Odense 1833 Nr. 28—29.

**) Maanedsskrift for Litteratur XI. 1834.

Tjenere til en eneste Ordform i en eneste Betydning — ikke som den mest passende og høitidelige men som udelukkende sand og gyldig som Betingelse for Sacramentets Sandhed; til hvilken Blindhed i Paastande, Partieaanden kan føre, og hvor nødvendigt det er, naar denne Aand har drevet det til en saadan Yderlighed, at møde den med Fasthed og Eftertryk, ikke af noget Billigheds- eller Klogskabs-Hensyn, men i den protestantiske Sandheds og Friheds, i den evangeliske Christenheds Navn." — Grundtvig svarede herpaa ved atter at anbefale Sognebaandets Løsning som det eneste praktiske Middel til at udjævne Striden*); men Clausens heftige Iver for at faae Forsagelsen afskaffet, fremkaldte ogsaa bestemt Modsigelse, navnlig af Provst W. F. Engelbreth, der skrev „Sendebrev til Dr. Prof. Clausen i Anledning af hans Afhandling: Om Djævlelæren" 1834. Den Betragtning af Sagen, han her søgte at udvikle og gjennemføre, var følgende: „Saalænge Christus for Christne ikke er eller kan være en blot Idee, men er og maa være, saalænge Kirkens Historie er til, en virkelig historisk Person, der har levet og virket i Verden, ... saalænge maae ogsaa Christne erkjende en personlig tilværende Modstander af ham og hans Kirke, betegnet under Navne: Djævelen, Satan, den Onde osv., idet Christus fremstiller ham som Person modsat sig selv, som en virkelig tilværende Person, og sætter sit Rige mod hans Rige." Støttet hertil vilde han altsaa betragte Erkjendelsen af Djævelens Tilværelse som væsentlig, og med Hensyn til det praktiske Spørgsmaal om Forsagelsen var det hans Svar: „Forandringen er udgangen fra enkelte Geistlige selv, som have tilladt sig saadant, medens Menighederne have tiet dertil; og for disse Enkeltes Skyld skulde den christelige

*) Grundtvig, Sognebaandets Løsning og Prof. Clausen 1834.

Kirke forkaste et Udtryk, som muligt er givet Kirken af Apostlerne selv (thi det Modsatte kan de benegtende ikke bevise), idetmindste har 17 Aarhundreders Hævd i den største Deel af den christ. Kirke, og har sin Grund i Herrens og hans Disciplers Lære om ikke just Ordene findes i N. T.; at dette er betænkeligt, troer jeg vil være indlysende for ethvert oprigtigt Medlem af Kirkens Samfund"*). Dette med rolig Klarhed og Lærdom skrevne Indlæg, foranledigede Clausen**) til den Erklæring, at hans Indsigelse kun gjaldt Paastanden om Forsagelsens ubetingede Nødvendighed; hvad han forlangte var kun det, at de forskjellige Fortolkninger af de paagjældende Skriftsteder skulde ansees for lige berettigede, lige christelige. Derfor fandt han det i praktisk Henseende rigtigst, „at lade de tvende Formler „at forsage Djævelen" og „at forsage Ondskab og Synd" — være opstillede til fri Brug efter indbyrdes Overeenskomst mellem Præsten og hans Menighed"; men misbilligede desuagtet bestemt Sognebaandets Løsning, da han fandt det uforsvarligt, paa Grund af en saadan Ubetydelighed som Brugen af disse forskjellige Formularer, at indrømme en Opløsning af den gamle Sogneforbindelse. „Kirkens Historie er riig paa Adskillelser og Opløsninger af forskjellig Art og Omfang, hvoraf mange staaer i overmaade fjern Forbindelse med Christendom og Kirke, hvis Navn har maattet lade sig bruge til at hellige den opløsende Iver: men alligevel vilde det ikke være let, i dette store Antal at finde en Grund, som kunde staae ved Siden af den, der her bliver brugt til at motivere en Opløsning af den bestaaende Sogneforbindelse. Hvilket Begreb der dog maa ligge til Grund om et Christen-Samfund, hvor man ikke undseer

*) Engelbreth, Sendebrev til Dr. og Prof. Clausen. 1834 S. 17. 95.
**) Rec. af Engelbreths Sendebrev i Maanedskrift for Litt. XII.

sig ved for Alvor at paastaae, at denne Punkt hører til dem, om hvilke der maa være Enighed for at Samfundet skal kunne bestaae!*)

Medens denne litterære Feide førtes, fortsatte Mag. J. C. Lindberg med utrættelig Iver sine Bestræbelser for at drage den i Statskirken raadende Forvirring frem for Dagens Lys, og derved ligesom nøde Statskirken selv til at anerkjende sit Frafald fra den gamle kirkelige Lovgivning. Det var væsentlig ham, der ledede de Angreb, som i disse Aar skete paa Præster med Hensyn til deres Forvaltning af Sacramenterne, og dermed var det lykkedes ham at bringe den rituelle Forvirring for en Dag; men han ønskede at gjøre det samme med Hensyn til Præsternes Lærdom, at det ogsaa her kunde blive aabenbart, hvad Forskjel der var mellem Loven og Livet, og heller ikke hertil manglede der ham Leilighed. Præsten C. H. Visby havde som residerende Kapellan ved Frelsers Menighed paa Christianshavn, og især som Præst for Fangerne vundet et Navn ved sin Omsorg for løsladte Forbrydere, og i det Hele som praktisk Mand og populær Skribent. Han pleiede i nogle Aar at lade alle sine Prædikener trykke i et opbyggeligt Ugeskrift „For praktisk Christendom“, endog førend de vare holdte, og mellem disse var ogsaa en Prædiken paa første Paaskedag 1831. I denne afhandlede han det Spørgsmaal: hvorvidt gives der en evig Fordømmelse? og meente, at dette maatte besvares baade „med Ja og med Nei,“ hvorved han tillige havde angivet Prækenens Deling. „Ja der er en evig Fordømmelse til; — saaledes faldt hans Ord — thi Erindringen kan aldrig fuldkommen udslettes, og det Tabte aldrig fuldkommen indhentes .... Ville vi med Glæde see Opstandelsen imøde, da lad ingen nagende Erindringer opstaae med

*) Maanedsskrift for Litteratur XII S. 394.

os af Graven! Selv Mindet om vor Skrøbelighed vil falde tungt paa Sjælen; thi det havde dog været mueligt at staae den imod; men Mindet om forsætlig udøvede onde Handlinger, vil brænde os med uudslukkelig Ild .... „Vor egen nagende Erindring, vor egen ved Synden endnu forøgede Skrøbelighed, vil være os en uophørlig Straf! Saalænge vi vedblive at være til, skal Mindet aldrig forlade os; saalænge vi vedblive at være til, ville vore Feiltrins Følger spores .... Men i en anden Mening er den evige Fordømmelse ofte taget, en Mening, der ligesaa meget strider mod Fornuftens Begreber som mod den oplyste Christens Forestillinger om det retfærdigste kjærligste Væsen; det er den Mening, ifølge hvilken Tilstanden i hiin Verden vil vorde enten fuldendt Salighed eller fuldendt Qval ... Forfærdelige Tanke! Kan da Mennesket i syv Gange ti Aar gjøre sig værdig til evig, unævnelig Fordømmelse? Han kan ikke ved uafbrudt helligt Levnet erhverve sig den evige Salighed, hvorledes skulde han da ved det Modsatte kunne paadrage sig den evige Pine?“ *) — Det var altsaa den mæglende Theologies Yndlingsemne om alle Tings Gjenoprettelse, Pastor Visby her behandlede, og det saaledes at Modsætningen i Tiden mellem Tro og Vantro aldeles forties, medens den gradevise Forskjel mellem meer eller mindre gode Mennesker fremhæves; med andre Ord: der er ikke Tale om Naade og Syndsforladelse for Jesu Skyld men kun om vore Gjerningers Fortjenstlighed og Dommen efter dem. Det var nærmest denne Prædiken, som gav Lindberg Anledning til at udslynge sit Feideskrift: „Falsk Lærdom i vor Frelsers Kirke paa Christianshavn“ **), hvori det ikke kunde falde ham

*) For praktisk Christendom II 1831. S. 214 fgd. 217 fgd.
**) Maanedskrift for Christendom og Historie II.

vanskeligt at godtgjøre at Visby's hele Tankegang gik af fra de statskirkelige Symboler, og han gjorde dette paa sin sædvanlige skarpe, og hensynsløse Maade, for at Rationalismens retslige Forhold til Statskirken tilfulde kunde blive aabenbar. „Lad derfor kun — saaledes sluttede han sit Indlæg — de falske Lærere vedblive at snakke om deres store Kjærlighed, men lad dem først vise saa megen Kjærlighed til Sandhed, at den driver dem ud af Statskirken, hvori de kun staae som Løgnere! Lad Sandhedskjærlighed først gjøre dette med dem, da skal de vel faae Øinene op, og selv see, at alle Christne ikke ville andet end det, hvortil Sandhedskjærlighed maatte drive dem selv, ikke ville andet, end at en kirkelig Skilsmisse maatte finde Sted mellem os og vor Troes Fjender, en kirkelig Skilsmisse, som i høieste Grad er fornøden, og efter alle Mærker nær for Døren.“ Denne Gang kom Sagen altsaa for Rettens Kjendelse, da det blev paalagt Visby af Cancelliet paa hans Forespørgsel, ved Dom at fralægge sig de mod ham gjorte Beskyldninger. Stiftsprovst H. G. Clausen havde meget fraraadet at det skulde skee, da omtrent de samme Beskyldninger, der vare gjorte mod Visby, ogsaa vare gjorte mod andre af Kjøbenhavns Præster, navnlig mod Clausen selv; men da det alligevel skete, kunde han ikke andet end betragte Visbys Sag som sin egen. „Det gjælder om intet mindre — skrev han i en Erklæring af 29de Februar 1832 — end at forsvare og hævde den os dyrt erhvervede christelige Frihed mod Zeloters og Fanatikers stormende Angreb, og at gjøre dette som vi kunne forsvare for Gud og for vor Samvittighed, for vore Samtidige i og udenfor Fædrelandet, hvis Opmærksomhed er henvendt til denne vigtige Sags Udfald, og for vore Efterkommere, som engang derom ville læse i

den danske Kirkes Annaler" *). Rigtignok var denne Sag ogsaa kun en Injuriesag, men da den injurierende Beskyldning alene gik ud paa, at Visbys Lærdom var stridende mod Statskirkens Symboler, saa var det umuligt at undgaae Hovedspørgsmaalet, hvad Lindberg i sine Indlæg ogsaa lagde al Vægt paa, nemlig en Undersøgelse om selve Lærdommen. Visby var heller ikke uvillig til at indlade sig paa Sagen, men henvendte sig dog først til Biskop og Cancelli med en Forespørgsel om hvorledes en saadan Sag skulde behandles, om der skulde nedsættes en combineret Ret af Theologer og Jurister for at foretage de foreløbige Undersøgelser, eller om han skulde retfærdiggjøre sig ved theologiske Faculteters Responser. De Adspurgte gave herpaa et undvigende Svar, som væsentlig gik ud paa, at det blev overladt ham selv at retfærdiggjøre sig som han bedst kunde. Han henvendte sig altsaa til det theologiske Facultet i Kjøbenhavn, men dette afgav ingen Erklæring, uden al Tvivl fordi Prof. Jens Møller bestemt vægrede sig ved at indblandes i Sagen. Heldigere gik det derimod Visby i Kiel, hvor de tre theologiske Professorer, den gamle Rationalist Eckermann tilligemed Francke og Köster, afgave den forlangte Erklæring i Form af Svar paa fire fremsatte Spørgsmaal. Angaaende Apokatastasis erklærede de her: „At Meningsfrihed i saadanne Artikler bliver Præster bevaret, holde vi for ueftergiveligt, hvis vor Kirke ikke fra Aandens Herredømme, hvorved den bestaaer, skal geraade i den elendigste Bogstav-Trældom; thi hvis de maa befrygte, saa ofte de berøre saadanne Artikler paa Prædikestolen, at blive belurede, angrebne, vel endog beskjæmmede af Lægfolk, uden at Øvrigheden beskytter dem,

---

*) Clausens Erklæring om Visbys Sag i Kultusministeriets Archiv.

hvorledes kunde de da træde frem med Frihed og Glæde i Aanden?" — Støttet hertil gik Visbys Sagførelse ud paa at Dommerne ikke kunde ansee sig kompetente til at fælde nogen Kjendelse i theologiske Sager, at han derfor slet ikke behøvede theologisk at indlade sig paa Lindbergs Beviser, men havde kun at paaberaabe sig Facultetets Erklæring. Lindberg derimod paastod, at Dommerne maatte være fuldkommen kompetente til at bedømme en Prædiken, og at altsaa hans hele Beviisførelse endnu stod usvækket. Imod den paaberaabte Facultets-Erklæring indvendte han, deels at den hidrørte fra Mænd, der som Eckermann selv ofte vare beskyldte for falsk Lærdom, at den var usikker og vaklende i flere Punkter ja selvmodsigende; deels at den ikke kunde gjælde for en Facultets-Erklæring, da et af Facultetets Medlemmer, og dertil dets dygtigste og anseteste Medlem, nemlig Prof. Twesten, ikke havde underskrevet. Ikkun denne sidste Indvending fandt man havde juridisk Vægt, og der blev forespurgt i det tydske Cancelli, hvorledes Twestens Forhold var til Facultetet. Svaret lød paa, at Twesten siden 1819 havde været ordentligt Medlem af Facultetet, men havde hidtil ikke anseet sig for kompetent til at deeltage i dets Forhandlinger, da han var bleven theol. Doctor ved et fremmed Universitet. Aabenbart var dette kun et løst Paaskud, der skjulte de Bevæggrunde, som virkelig afholdt ham fra at gjøre fælles Sag med sine Kolleger, men det blev antaget for juridisk gyldigt. Hof- og Stadsrettens Dom faldt den 26de Nov. 1832, der gik Lindberg imod, da Retten erklærede sig inkompetent til at prøve det af ham afgivne Beviis, og da han ikke havde frembragt noget theologisk Responsum, der kunde tjene Dommerne til Veiledning. Han blev dømt i en Mulkt af 200

Rbd.; de af ham brugte Udladelser bleve mortificerede, og han var dermed hjemfalden Censuren*).

Samtidig med denne Sag var Lindberg bleven indviklet i et Par andre mindre betydelige Processer, der tildeels vare foranledigede ved hiin. Visby var som Kapellan for Frelsers Menighed, ansat ved Lindbergs Sognekirke, men nu vægrede Lindberg sig ved, saalænge Sagen var uafgjort, at betale Præstepenge til ham, som han sagde, fordi han ikke vilde bidrage til at underholde en Præst, der undergravede den Tro, han skulde forkynde. Cancelliet beordrede Sag anlagt imod ham desangaaende, men efter en kort Procedyre gav Rettens Kjendelse Lindberg Medhold i hans Paastand. — I en anden Sag var Lindberg selv Sagvolder, og den gjaldt Redaktøren af „Dagen" Etatsraad Thaarup, der med ufordulgt Glæde og Bifald havde i sit Blad optaget nogle Haansord, som Redakteuren af Fyens Stifts Avis, Hempel, havde tilladt sig imod ham. „Længe har jeg tiet — skrev Lindberg desangaaende — til alle de Fornærmelser, Aviser og offentlige Blade jævnlig overøste mig med, og ikke klaget for Retten, ikke benyttet min Borger-Ret til at fritages for saadanne Overfald, fordi jeg baade for min egen Person let kan bære det, da Løgnens, Usandhedens og Fordreielsens Pile altid ere døde og magtesløse, og behøve egentlig ingen Retsdom for at gjøres dertil; og fordi det var mig magtpaaliggende at give alle mine Landsmænd, hvis Agtelse jeg sætter Priis paa, det stærkeste Beviis paa, at jeg ingenlunde ønskede at

*) De tre kielske Theologers Responsum udg. af Lindberg 1832 (med en Indledning, der giver en kort Fremstilling af Sagens Gang). Lands-Over- samt Hof- og Stadsrettens Dom, udg. af Student J. Hansen. Desuden har Lindberg i særskilte Skrifter udgivet alle sine Indlæg for Retten.

beseire mine Modstandere med de verdslige Vaaben, som Lovene hos os saa rigelig tilbøde mig; men da jeg saae, at Aviserne endelig reiste sig som et Slags Helteskare for den falske Lærdom, og jeg meente at syv Aars Taalmodigheds Beviis fra min Side maatte være nok, da slog jeg imellem dem, og see, den hele Helteskare er jo nu ogsaa forstummet; hvad jeg vilde vinde, er allerede vundet, Rolighed for Avisernes uforstandige Snakken ind med i en Sag, de ikke vidste, hvad har at betyde; og jeg maa nu kun føre til Ende, hvad jeg har begyndt, for at de ikke skal troe, jeg har isinde at spase med dem" *). Dommen faldt den 19de Nov. 1832, hvorved de paaankede Injurier mortificeredes.

Hovedsagen med Pastor Visby var imidlertid endnu ikke endelig afgjort. Hof- og Stadsretten havde i sin Kjendelse altsaa søgt at omgaae Sagens Realitet ved at erklære sig inkompetent til at bedømme Lindbergs Beviisførelse, og derfor indankede han dette Punkt for Høiesteret. Spørgsmaalet maatte her altsaa væsentlig komme til at dreie sig om, paa hvilken Maade Beviset skulde føres for en Præsts falske Lærdom, om dertil nødvendig udkrævedes Erklæringer fra et theologisk Facultet, og da tillige om det af Lindberg i dette Tilfælde mod Visby førte Beviis kunde ansees for fyldestgjørende. Advokat Guldberg mødte her for Pastor Visby, medens Lindberg selv talte sin Sag, og Dommen faldt den 12te Juni 1834, der lød paa, at "de af Citanten (Mag. Lindberg) brugte Udladelser bør døde og magtesløse at være, og bør han for sit i denne Henseende udviste Forhold bøde 200 Rbdl." **). Hvor kort og lakonisk end denne Dom lød

---

*) J. C. Lindberg, Bidrag til Bedømmelse af Avisernes Troværdighed. 1832. S. 10.

**) J. C. Lindberg, Indlæg i H. M.s Høieste-Ret mod Præsten C. H. Visby. 1834.

saa var den dog i Sagkyndiges Øine netop meget sigende ved sin Taushed. Ved nemlig ikke at stadfæste Hof- og Stadsrettens Dom havde Retten erklæret sig competent til at bedømme Lindbergs Beviisførelse, og fundet denne utilstrækkelig, saa at altsaa Høiesteret dermed erklærede Visby's Lære for lovlig. Dette undlod Lindberg ikke at fremhæve: „Hvad vi alle skal lære af Dommen, er at kjende den danske Statskirke, som den nu er i Livet, der unægtelig er noget ganske andet end hvad den er paa Papiret". Ligeledes gjorde man fra den modsatte Side opmærksom herpaa: „Den øverste Domstol i Landet har altsaa erklæret sig kompetent til at anvende de om den kirkelige Lærefrihed givne Love ligesaavel som alle andre Love, og har derved hævet den Retsuvished, hvori tilforn ikke blot den theologiske Skribent men enhver geistlig Embedsmand maatte svæve .... Hvorledes derfor end Sagens Udfald var bleven, maatte man dog glæde sig ved, at Høiesteret indlod sig paa Sagens Realitet, og dobbelt glædeligt er det derfor, at den netop har dømt saaledes .... Høiesteret maa derved antages at have fortolket PræsteEden i Overeensstemmelse med vore bedste Retslærde, navnlig Ørsted, at vel er Præsten forpligtet til i det Hele at holde sig til de symbolske Bøger, troe og lære efter deres Aand, men at han vel i det mindre Væsentlige kan tillade sig noget afvigende" *).

Hidtil havde Kirkestriden væsentlig indskrænket sig til Kjøbenhavn, endskjøndt den var bleven fulgt med Iver og Deeltagelse rundt om i Landet. Sædvanlig raadede her rationalistiske Præster og Lærere saa godt som uanfægtet, og da det omsider paa et enkelt Sted virkelig kom til aaben Strid, var det dem, der blev de Angribende. I Slagelse

---

*) Kjøbenhavnsposten 1834. S. 501 fgd.

havde Hans Bastholm i mange Aar været Præst, der efter sin Fader Confessionarius C. Bastholm havde arvet et høit agtet og anseet Navn. Han tilhørte ganske den herskende rationalistiske Skole, og uden egentlig i nogen Henseende at være noget fremragende, havde han dog som Redaktør af den vest-sjællandske Avis, erhvervet sig en vis Anseelse i en temmelig viid Kreds. Under en Sygdom havde han faaet Katecheten i Byen ansat som sin personel Kapellan, og denne Mand J. P. Østrup var tidlig bleven greben af en stærk christelig Opvækkelse. Hans skarpe og indtrængende Bods-Prædikener havde ikke været uden kjendelig Virkning, saa at de dannede Folk paa Egnen, da han 1830 kaldtes derfra, begyndte at blive bange for den herskende Mysticisme, der truede. Som dens egenlige Ordfører ansaae man Præsten i Slotsbjergby P. A. Fenger, der ved i sine Candidat-Aar 1825 at tage „Kirkens Gjenmæle“ aabent og djærvt i Forsvar, tydeligt nok havde udtalt sin kirkelige Stilling. Da han engang i Fasten 1833 under en Vacance kom til at holde en Prædiken i Slagelse By, havde der derfor samlet sig et stort Antal Tilhørere i Kirken. Han talte her om „Christi falske Venner“, der til alle Tider fandtes i Kirken, og skildrede dem deels som saadanne, der levede et ryggesløst og ugudeligt Liv og dog vilde gjælde for Christne, deels som saadanne, der førte et udvortes ærbart og anstændigt Liv, men som meente dermed at have fyldestgjort Retfærdighedens Krav: „Saadanne Mennesker ville ogsaa være Christi Venner, men stride dog hæftigere end det ved første Diekast skulde synes, mod ham og hans Rige. Ret som Judas sagde: hil være Dig, Rabbi, saaledes er det Ord om Christus: Læreren, Menneskehedens store Lærer, deres Yndlingsord ... Hvorfor ville de som kalde ham Lærer ikke lære af ham, ikke lære andet af ham end hvad dem selv tykkes bedst? Hvorfor vil de

ikke lære, at derfor kaldes hans Navn Jesus, en Frelser, at han skulde frie sit Folk for dets Synder? hvorfor vil de ikke lære, at Hans Blod udøses for de Mange til Syndernes Forladelse, at til at være en Christi Discipel hører at fornægte sig selv, tage Korset op og følge ham efter, at det bør et Menneske at fødes paany, som skal indgaae i Guds Rige? .... Om de saa ti Gange kalde ham Mester og Lærer, skal det dog hedde: Ven, hvorfor er du kommen, Du, som ikke vil retfærdiggjøres uforskyldt ved den Forløsning, som er skeet ved Christum Jesum? Vil Du kalde ham Mester, og dog mestre hans Ord? Vil Du skyde dem atter ind under Loven, som Jesus har dyrekjøbt med sit Blod, som han har frigjort, og saaledes være en Forræder mod ham og hans Rige" *). Disse og lignende Yttringer stødte Mange, og kort efter læste man i Vest-Sjæll.-Avis en anonym Opfordring til Fenger om at udgive sin Tale i Trykken „for at man kunde sammenligne den med Christi milde og kjærlige Udtryk i Bogen". Da Prækenen havde været Gjenstand for megen Omtale der paa Egnen, vilde han ikke træde tilbage, og udgav den, skjøndt han nok maatte vide, at det var det, netop hans Modstandere ønskede. Pastor H. Bastholm greb strax Lejligheden til i et lille Stykke: „Om Hindringerne for Christendommens Udbredelse paa Jorden" at tage skarpt til Gjenmæle, men Angrebet var saaledes stillet, at det kunde gjælde for sagt i Almindelighed uden særligt Hensyn til Fengers Prædiken. Han knyttede sig til en tilfældig Ytring i denne, at „Christi Korses Fjender altid kom tilkort" som han meente bestemt at maatte modsige, og Grunden hvorfor Christendommens gode Sag ikke altid havde seiret

---

*) P. A. Fenger, Prædiken paa anden Søndag i Fasten 1833. S. 18. 19.

fandt han deri, at de Christne lagde mere Vægt paa Troen end paa Dyden. Dermed var han kommen ind paa sit egentlige Emne: „Hvorledes erholdes Naaden? ved Dyden eller ved Troen? Betænk Dig Menneske! Hvad har Gud givet i din Magt. At troe staaer ikke i et Menneskes Magt; har man redelig søgt efter Sandheden, og ikke formaaet at overbevise sig om den, saa er man uskyldig, thi da kan man ikke gjøre mere .... Hvad har da Gud givet i Menneskets Magt? Svaret bliver: dets frie Villie, at erklære sig for det Gode eller Onde, Pligten eller Lysten .... det er den Lærers Forkyndelse, som lærte om Salighed (læs Mth. 5, 1—33). Hvorfor har da Christendommens gode Sag nu efter 1800 Aars Forløb gjort saa liden Fremgang paa Jorden? Svaret bliver: fordi Menneskene have foretrukket Troen for Dyden. Skal det blive ved at gaae frem som det nu er begyndt, at man vil gjøre Troen til Hovedsagen i Christendommen og bortvise Fornuftens Anvendelse fra den Religion, som er Lysets Forkyndelse paa Jorderige — saa see vi en jammerlig Tid imøde .... Vi maae ud med Sproget; Tidsalderens Beskaffenhed kræver det høiligt, at Protestantismens sande Aand træder i Kraft igjen, at den ikke lader sig binde af døde Formler, men at de Lærde og Oplyste træde sammen i et Concilium for nøie at prøve, hvad der udgjør Christendommens sande Væsen, og hvad der kun hører til Tidsalderens Indklædning“ *). Det var længe siden Rationalismen havde vovet sig saa aabenlyst frem som her, og blandt de Første som derover tiljublede Bastholm Bifald var en kjøbenhavnsk Præst, H. C. Michelsen, første Kapellan ved Holmens Kirke, der gav sin Glæde Luft i følgende velklingende Vers:

*) Vest-Sjællandske Avis. 1833. Nr. 27. 28.

Tak for de djærve Raad, som Almuen Du gav!
Den trænger nu desværre høilig til dem.
Forskruelse er det vor Nutid lider af,
See derfor just ei Sandhed trænger frem.
Men naar de Avner eengang svinde bort,
Og vi skal møde for den store Dommer;
Da spørger denne kun: hvad har Du gjort?
Thi Troen ei i stor Betragtning kommer.

Imidlertid manglede det heller ikke paa saadanne, der optog den tilkastede Hanske. Bastholm havde tydeligt nok for Enhver der kunde læse en Smule mellem Linier udtalt sin Mening, men han havde dog altid gjort det med et vist forsigtigt Forbehold, hvorved han ligesom vilde juridisk sikkre sig i Tilfælde af Paatale. Denne Tvetydighed blev først bebreidet ham af Lehnsgreve F. A. Holstein til Holsteinborg, en Mand der altid med levende Deeltagelse fulgte de religiøse Forhandlinger; han lod strax i samme Avis indrykke et Svar, hvori han just ikke vilde bebreide Bastholm, at han havde udtalt sig imod den kirkelige Christendom: „kun at De gjorde det i en videnskabelig Afhandling ei i et Almuesblad, og ei med halve Ord, som truer med flere til Kampen beredte Vaaben". Pastor Fengers Svar: „Seer til at Ingen forfører Eder", var affattet i en alvorlig og bestemt Tone, og holdt sig væsentlig til Hovedsagen: „Enhver vil have bemærket ved at gjennemlæse Pastor Bastholms Stykke, at han vil oplyse os om, at det ikke er Troen men Dyden, som gjør et Menneske saligt. Han har vel vendt og vredet sig paa mange Maader, for ikke at komme ret ud med Sproget, nu ved at bruge ubestemte Udtryk f. Ex. om at sætte øverst eller sætte nederst, nu ved at føie lidt formildende Udtryk til .... Det maa altsaa, efter Pastor Bastholms Lære, nu ikke mere være ved Troen alene at et Menneske bliver saligt. Hvortil nu

Eders Daab? ... Nu skal der lægges en anden Grund, nu maa det ikke længer være Saligheds Vilkaar, hvad I ved Daaben vare forpligtede til. Troen alene, og det en Tro der er virksom i Kjærlighed, den maa ikke gjøre Eder salige" *). Ved samme Tid rettede en Skolelærer paa Holsteinborg Gods, Rasmus Sørensen i Vensløv endnu det skarpeste Angreb mod Bastholm, hvori han fremsatte følgende Beskyldninger: "Fordi Bastholm lærer en anden Tro paa Christum og en anden Vei til Salighed, kalder jeg hans Yttringer uchristelige, og fordi de gaae lige imod alt det som Guds hellige Lov og Evangelium fordrer af os, kalder jeg dem ugudelige, og endelig kalder jeg dem ogsaa løgnagtige, fordi de beskylde vor christne Tro for Aarsag i alt det Onde, der er skeet i den christne Kirke, thi dette er den største Løgn der kan siges" **). — Disse forskjellige Angreb gjorde Bastholm betænkelig. I sit Svar til Fenger tillod han sig nok enkelte skarpe Sidehug mod "Sekten, som lægger an paa at tilveiebringe en Skilsmisse i Kirken, og som ved at fremstille Troen som den eneste Vei til Salighed drager syndefulde Mennesker til sig" — men vilde dog helst undgaae al videre Trætte, og erklærede: "I Grunden er det jo kun en Ordstrid; thi De siger jo ligefrem, at det er Kjendetegn paa den sande Tro, at den virker Helliggjørelse, det kalder jeg, at føre et retskaffent dydigt Levnet; det jeg dadler er, naar Troen fremhæves for meget i Religions-Foredrag, og det ikke forklares tillige, at denne Tro ikke er sand, naar den ikke bevirker Helliggjørelse — altsaa er jo vor Trætte forbi" ***). R. Sørensens Beskyldninger besvarede han derimod ved at anlægge en Injurieproces mod

*) P. A. Fenger Seer til, at Ingen forfører Eder S. 14 fgd.

**) R. Sørensen, Vor christne Troes Forsvar. S. 21.

***) Vest-Sjæll. Avis Nr. 35.

Manden, og ønskede derfor ogsaa af den Grund, saalænge Sagen svævede for Retten, at holde sig udenfor Striden. — I hans Sted fremtraadte nu paa den litterære Kampplads hans Ven, Rectoren ved Slagelse Skole Qvistgaard, som dog først vilde forsøge en mindelig Udvei ved at foreslaae Fenger, at han vilde holde sit Stridsskrift tilbage, naar denne skriftlig til ham vilde afgive den Erklæring, at „han havde forseet sig mod Bibel og Sandhed". Qvistgaard var en gammel Skolemand, og havde sagtens mod Disciple, han vilde straffe og dog skaane, brugt den Fremgangsmaade saa ofte, at han glemte at Forholdet var her et ganske andet, og da Fenger havde afviist Forslaget, udgav han sine „Bemærkninger", hvormed han meente fuldstændig at have tilintetgjort sin Modstander. Qvistgaard var selv ganske hildet i den sædvanlige rationalistiske Betragtning, og havde tidligere fremstillet det som Christendommens Hovedsum, „at Mennesket søger og stræber aldeles at fatte, og saa godt han kan at holde de moralske Bud, og at han hvad Troessætninger angaaer, med et fromt og beskedent Sind overtænker, betragter og undersøger dem". Det var derfor især eet Ord i Fengers Prædiken at „Christi Frigjorte ikke mere ere under Loven", der oprørte ham og bragte ham til at udbryde: „Ja lad Præsten i Slotsbjergby og hans Aand tordne saa meget de ville! Jesu Frigjorte have Loven over sig! .... Kun der hvor Loven æres i dens Værdighed og Hellighed, kun der kan Mennesket føle sin Svaghed saa stor som den er, men ogsaa kun der kan Mennesket skjønne Guds Naades og Kjærligheds Dyb i Christo Jesu." *) „Det er besynderligt — svarede Pastor Fenger hertil i sit Modskrift — at Hr. Rector Qvistgaard ikke ret har raadført sig med Brevet til de Ga-

*) Qvistgaard, Bemærkninger mod Pastor Fengers Prædiken. S. 31.

later, førend han nedskrev sine Yttringer; jeg kan derfor ikke andet end paa det Indstændigste anbefale dette Brevs Læsning til dem der ønske Lys, hvad det er at være frigjort fra Lovens Forbandelse" — og føiede han til: „Enhver seer let, at det er Forsoningslæren, dens Antagelse eller Forkastelse, hvorom alt i Grunden dreier sig, og denne Lærdom har altid været, og er endnu en Anstødssteen for de saakaldte Fornuft-Christne eller Rationalister, fordi denne Lærdom er og bliver en Daarlighed for den selvkloge Fornuft" *).

Denne Strid i Slagelse og Omegn blev ført saa livlig, at den vakte Opmærksomhed vidt omkring, navnlig i Hovedstaden, hvor de egentlige Hovedmænd for de forskjellige Retninger ogsaa kom til at udtale sig om den. Prof. Clausen skrev i sit Organ „Maanedsskrift for Litteratur" (IX Bind) en anonym Anmeldelse af de udkomne Stridsskrifter, Mag. Lindberg havde i „Nordisk Kirketidende" stadig fulgt Striden, og endelig kom der i „Dansk Litteraturtidende", udgivet af Prof. J. Møller, en ligeledes anonym Anmeldelse (af Mag. H. U. Møller, Præst paa Lolland), der i en temmelig skarp Tone erklærede sig imod Bastholm og hans Venner. Prof. Clausen vilde heller ikke ganske gjøre fælles Sag med disse; han fandt, „de egentlige Stridspunkter af den Beskaffenhed, at ved tilbørlig Udvikling af de omtvistede Begreber Striden i dens nærværende Skikkelse uden Tvivl vilde være forebygget"; han ankede over, „at de fleste Paastande og Udviklinger vare fremførte i en vis ubestemt Almindelighed"; men fremhævede det dog leilighedsviis som „en træffende Sandhed", hvad Bastholm yttrede i sit Svar til Fenger, om „en Sekt her i Landet, som lægger an paa at til-

*) Fenger, Har jeg forseet mig mod Bibel og mod Sandhed. S. 37. 34.

veiebringe Skilsmisse i Kirken og som ved at fremstille Troen som den eneste Vei til Salighed drager syndefulde Mennesker til sig". Saavel Prof. Clausens Kjendelse i Maanedsskriftet som den anonyme Anmelder i Litteraturtidende bidroge til at give Striden ny Næring, og den sidste bragte atter Pastor Bastholm frem paa Kamppladsen. Han havde dengang vundet sin Sag mod Skolelærer N. Sørensen, hvis Yttringer vare af Underretten i Slagelse kjendte døde og magtesløse, saa at altsaa den ene af de Grunde var bortfalden, der tidligere havde paalagt ham Taushed. Han søgte da i en offentlig Erklæring at retfærdiggjøre sin tidligere Fremfærd, og angav som Grund hvorfor han var optraadt „inderlig Kummer over, at ved et ufornuftigt og fanatisk Foredrag af Religionen i den Egn, hvor jeg lever, Christendommens høie moralske Værd blev stedse mere modarbeidet, og dens sande Værd undergravet"; han talte om „den Fordærvelse, der truer med at bryde ind i Kirken under Orthodoxiens Maske" og sluttede med: „Jeg holder de Mennesker for at være Jesu Christi værste Fjender, som forfølge og forkjættre deres Medmennesker istedetfor at lede dem paa den rette Vei ved Underviisning, ved Sagtmodighed og Godhed; dem bør saavel Staten som Kirken udelukke af sit Samfund." *) Det udæskende og truende i denne Erklæring stod i den besynderligste Modsigelse med den undvigende og ængstelige Tone hvori Bastholm tidligere havde talt om sit Forhold til Fenger, og fremkaldte fra dennes Side et ligesaa bestemt Ord: „Anklage Hr. Pastor Bastholm for Øvrigheden eller forfølge ham ved Domstolene vil jeg ikke, saalænge jeg ikke bliver nødt dertil; den Ære at bruge saadanne Vaaben overlader jeg helst ham selv og hans Parti, der saa jævnlig benytter sig deraf. Men tie kan jeg

*) D. Litteraturtidende 1833. Nr. 44.

ikke, med aandelige Vaaben vil jeg møde ham .... Det er ikke let at indsee, hvad Udfaldet vil blive af den Modsætning og Strid, som finder Sted og træder stedse klarere frem imellem dem, som regne sig til Medlemmer af den danske Statskirke. Alle Venner af Fred og Enighed, der kan bestaae med Sandhedskjærlighed, maa derfor ønske og bede, at Baandene maa blive løsnede, og jeg gjentager her den Overbeviisning, at de nærværende Forhold raabe paa Nødvendigheden, om ikke af Religionsfrihed, saa dog af Sognebaandets Løsning".*) Spændingen var altsaa under Striden udviklet saa skarpt at man her fra begge Sider erkjendte det kirkelige Fællesskab for hævet, saa at det kun var de reent ydre Baand, der endnu holdt Partierne samlede.

Sjællands Biskop Peter Erasmus Müller havde i længere Tid været saa svagelig, at hans Død d. 4 Sept. 1834 ikke kunde komme uventet, og allerede faa Dage efter d. 9 Sept. blev daværende Slotspræst, Confessionarius Dr. J. P. Mynster udnævnt til hans Eftermand. Kort iforveien var ogsaa Prof. Jens Møller død i Nov. 1833 endnu i sine Manddomsaar, der baade som akademisk Lærer og som flittig Skribent havde bidraget sit til at fremme en livlig christelig Oplysning; dermed var H. N. Clausen blevet ikke blot ældste theologiske Professor, men var tillige i flere Aar eenstemmig Talsmand for det hele Facultet. Mynster havde i alle Stridens Aar været paa Clausens Side; „Jeg antog mig med al Iver den Forurettedes Sag — skriver han selv herom — baade hos Kongen, som talede med mig derom, og i Samtaler og Breve; overalt jo alvorligere jeg arbeidede for Christendommens Sag, og jo villigere jeg blev hørt, desto mere søgte jeg paa enhver Maade at frasige mig al Lod og Deel

*) Nord. Kirketid. 1834. Nr. 3.

med det zelotiske og i enhver Henseende extravagante Parti".*) Enig var han vistnok ikke med Prof. Clausen i alle Stykker, men ham kom det fremfor alt an paa, at Formen blev iagttaget, og dertil hørte væsentlig, at Forskjelligheden, naar den kom frem, maatte behandles som en anden litterær Meningsstrid, og ikke som et religiøst Livsspørgsmaal, som en Salighedssag. Det havde Grundtvig og hans Venner gjort, og dermed var hans Dom færdig; det var nok til at bringe ham til at oversee, hvor meget han vilde have givet Medhold, naar det blev fremsat paa en anden Maade. Selv skyede han derfor al personlig Deeltagelse i en Feide, der forekom ham høist uhyggelig og fordærvelig, medens han med ufravendt Opmærksomhed fulgte de theologiske Forhandlinger i Tydskland, der forekom ham at give et uden Sammenligning rigere Udbytte. Han blandede sig undertiden i disse, saaledes ved sin Afhandling „Om Dogmatikens Begreb", som Grundtvig gjorde til Gjenstand for en udførlig Omtale**), fordi Mynster slet ikke her havde værdiget, hvad der var bleven sagt om den apostoliske Troesbekjendelse, som Menighedens levende Vidnesbyrd om sin Tro, nogen Opmærksomhed. Iøvrigt blev denne ligesom Mynsters andre theologiske Afhandlinger i Tydskland selv kun lidet paaagtet. Sin Anskuelse af Christendommen fik Mynster i disse Aar Leilighed til udførligt at fremsætte i sin berømte Andagtsbog: „Betragtninger over de christelige Troeslærdomme" 1833. De ere oprindelig Prædikener eller dog affattede i Prædike-Tonen, men saaledes at de tilsammen udgjøre et sammenhængende Heelt, et Forsvar for den christelige Lære, den christelige Livsanskuelse. Christendommen er for Bisskop Mynster væsentlig en Mening,

---

*) J. P. Mynster, Meddelelser om mit Levnet S. 224.

**) Maanedsskrift for Christendom og Historie I. S. 582 fgg.

en Livsanskuelse, som han ubetinget giver Medhold fremfor andre Meninger, men saaledes at denne Meningsforskjellighed dog tildækker Kløften, som det religiøse Livsspørgsmaal aabner, Kløften mellem Salighed og Fordømmelse. Christendommen er for ham som en ny Lære væsentlig en ny Lov, der føier „Pligten at troe“ til Lovens andre Pligtfordringer, og derfor bliver Herrens Indstiftelse, gjennem hvilke den Korsfæstede og Gjenopstandne vil fortsætte sin skabende Gjerning til Dagenes Ende, efter hans Opfattelse, om ikke rationalistisk saa dog kalvinistisk, til udvortes Tegn, skjøndt vistnok uundværlige Tegn paa hvad der indvortes gjennem Læren skal udrettes. „Ordets Prædiken er Hovedsagen i Kirkens Anordning, og naar kun Ordet læres klart og reent, da overlod Herren det til os, ved hvilke udvortes Skikke vi ville søge at berede det Indgang og forstærke dets Indtryk; kun anordnede han tvende Handlinger, uadskillelige fra hans Kirke“ — Daaben og Nadveren.*) Egentlig Folkelæsning er Mynsters Betragtninger aldrig bleven; dertil manglede der i al hans Tale og Skrift for meget den Kraft og Oprindelighed, som ukonstlet hjertelig Grebethed alene kan give; den var en Andagtsbog for de Dannede, der selv dunkelt religiøst bevægede samlende søgte et Holdepunkt, skreven med en talentfuld Sikkerhed og Lethed, med en overlegen Ro og Klarhed, der ganske tiltalte Samtidens Smag. Den blev strax da den udkom greben med Glæde, og dens overordenlige Udbredelse ikke blot her og i Norge, men ogsaa i Tydskland, Sverrig og Island vidner om, at den mange Steder er bleven brugt i Familiekredse til opbyggelig Søndagslæsning.

Det var lykkedes Biskop Mynster i sine „Betragtninger“ at give en Andagtsbog, der kunde tiltale og nogenlunde til-

*) J. P. Mynster, Betragtninger II S. 300.

fredsstille alle Parter, og den samme Vei vilde han nu som Biskop slaae ind paa i praktisk kirkelig Retning, nemlig ogsaa at give Kirketjenesten en Form, der nogenlunde kunde tilfredsstille Alle, en Form der kunde omslutte de forskjellige Retninger uden at sprænges. Mynster maatte saaledes blive Talsmand for Geistlighedens Ønsker og Forhaabninger om Ritualets Revision, skjøndt han ikke selv havde taget nogen umiddelbar Deel i at sætte Forslaget i Bevægelse; det var som ovenfor omtalt fremkommet under Angrebet paa Præsternes Forvaltning af Sacramenterne. Det kjøbenhavnske Præsteskabs Andragende af 27 Nov. 1832 støttede sig væsentlig til følgende Motiver: »Under den Meningsforskjellighed, der i vort Fædreland saavelsom andetsteds i Forening med en fornyet Interesse for Religionen, har frembragt en almindelig Gjæring i Gemytterne, have nogle Enkelte grebet Afvigelser fra Ritualet som Anledning til at optræde mod Præsterne, og derved forstyrret Kirkens Fred og Menighedernes Opbyggelse, og forsøgt paa at svække det tillidsfulde Forhold mellem Præst og Menighed. Det synes ikke overeensstemmende med den protestantiske Kirkes Grundsætninger at ville binde et heelt Lands Geistlighed til ordret Fremsigelse af Formularer, som en stor Deel af dem finder i enkelte Dele stridende mod sin Overbeviisning og mod den theologiske Videnskabs Resultater. Det synes ikke tilraadeligt for Freden i Kirken og Menighedernes Opbyggelse og en sand christelig Aands Udbredelse, at lade et kirkeligt Anliggende forblive uafgjort, hvorfra der hvert Øieblik kan tages Anledning til Strid og til de forargelige Optrin, af hvilke allerede flere have fundet Sted, og til at bortdrage Folkets Sind fra Christendommens indre Væsen til ydre Former. Det synes endelig at være et Haab, fastgrundet i Regjeringens omfattende Omsorg for christelig Oplysning og Opbyggelse, som enhver dansk Under-

saat med Taknemlighed erkjender, at den ikke vil lade en saa vigtig Sag som det Rituelle i den offentlige Gudstjeneste og de kirkelige Handlinger henstaae uden Forbedring, medens ikke blot en stor Deel af Geistlighedens Ønsker udtale sig for en saadan, men ogsaa Folkets Opmærksomhed i det Hele er henvendt paa denne Gjenstand. Kun heri — kun i en Revision af Ritualet, en Forbedring i dets enkelte Dele med en uforandret Fastholden af den overleverede Grundform, saaledes at enhver Præst maatte antages at kunne uden at handle mod Samvittighed og Overbeviisning følge samme, og enhver Christen derved finde Opbyggelse, synes Midlet være givet til at sikkre Kirkens Fred, Menighedens Opbyggelse og det geistlige Embeds Værdighed".*) Skjøndt dengang selv Medlem af Kjøbenhavns Præsteskab, havde J. P. Mynster ikke underskrevet, fordi som han siger han dog vilde faae den vigtigste Deel i Arbeidet; men det var neppe den eneste Grund; skjøndt han nok i det Hele kunde billige hint Andragende, maatte han dog finde det stødende, at Ønsket om Ritualets Forandring kom frem som en Samvittigheds-Sag, hvad det var for Prof. Clausen og hans Venner, ja maatte være, naar de fandt Ritualet „i enkelte Dele stridende mod Præsters Overbeviisning og den theologiske Videnskabs Resultater". Dette vilde Mynster for sit Vedkommende neppe indrømme, og han behandlede derfor altid Ritualsagen ikke som Samvittigheds- men som en Smagssag. Offentlig udtalte han sig ved samme Tid saaledes derom: „Det bør snarere billiges end dadles, naar en Præst, forsaavidt han tør holde sig forvisset om sin Menigheds Samtykke, uden at forbigaae eller forandre noget væsentligt, forkorter en gammel Formular, der trætter ved sin Længde, eller ombytter et i nærværende Tid stødende

*) H. N. Clausen, H. G. Clausens Eftermæle S. 60—61.

Udtryk med det nu brugelige. Men saasnart nogen Misfornøielse yttrer sig i denne Anledning, da har egentlig den Klagende Ret, saalænge Anordningen endnu bestaaer. Derimod synes ogsaa Præsten at have Ret, naar han efter saa lang Tid begjærer en Revision af vor Liturgi. Hvorvidt det nu er Tiden at foretage denne, derom kunne Meningerne være deelte. Paa den ene Side kan anføres, at dersom vi endog tør vente, at denne Revision nu vil lykkes bedre end for nogle Decennier siden, saa er igjen just nu saa megen Strid vakt om enkelte Læresætninger og Udtryk, at det ikke lønner sig Umagen at udsætte sig for at see denne Strid forøget, da Nødvendigheden af hiin Forandring ikke er saa paatrængende. Paa den anden Side kan man med Grund paastaae at det stedse er Tid at gjøre hvad der er fornuftigt; og at naar Revisionen foretages med tilbørlig Kyndighed og Vaersomhed, da er der ingen Strid af nogen Betydenhed at befrygte, saafremt nemlig det reviderede Ritual efter tilstrækkelig Prøvelse foreskrives til almindeligt Brug." *) Det varede længe førend man i Cancelliet kunde komme til Enighed om denne Sag, da der ogsaa i dette var Mænd som af religiøse Grunde toge det gamle Ritual i Forsvar, skjøndt A. S. Ørsted anvendte al sin Indflydelse for at overbevise Collegiet om Forandringens Nødvendighed, der i hans Øine var saa paatrængende, at de Præster maatte ansees fuldkommen retfærdiggjorte der gjorde det paa egen Haand. Disse idelige Trætter om Præsters selvtagne Afvigelser gjorde en Afgjørelse nødvendig, og samme Dag som det blev paalagt Stiftsprovst Clausen nøie at følge Ritualet ved Daaben, udgik der en kgl. Resolution af 22 April 1834 ifølge hvilken der skulde indhentes motiverede Erklæringer om

*) Mynster, Om Udtrædelse af den danske Statskirke. Dansk Ugeskrift I. 1832 S. 267—68.

Ritualets Revision fra hele Landets Geistlighed, og det var Begyndelsen til en vidtløftig Forhandling. — I Fyen var der ved den Tid nylig foregaaet et Bispsskifte. Den gamle rationalistiske Bisp Dr. Frederik Plum var død d. 18 Jan. 1834, og hans Eftermand Dr. Nicolai Faber tog sig strax med Iver af Ritualsagen. I et „Hyrdebrev“ af 29 April s. A. meddeelte han Stiftets Præster Regjeringens Bestemmelse, og meente at bringe denne i Udførelse paa bedste Maade ved at dele Stiftet i ti Conventer, der hvert afgav sin Betænkning over et af ham i det Øiemed forfattet Udkast. — Prof. H. N. Clausen vilde ogsaa gjerne bidrage Sit til at fremme den Sag, der saa længe havde ligget ham paa Hjerte, og skrev derfor i „Kjøbenhavnsposten“ en Række Artikler: „Betragtninger over de forestaaende Forhandlinger om liturgiske Forbedringer i Danmark“. Han fandt Øieblikket dengang til at optage dem særdeles gunstigt. „Jo skarpere nuomstunder de Modsætninger, som tilforn i naturstridig Blanding fandt Rum i det selvsamme Individ, ere traadte ud fra hinanden, desto lettere er det ogsaa blevet for dem, der søge Sandhed med Alvor og Kjærlighed at kjende og undgaae Extremerne ... desto lettere vil ogsaa den Opgave kunne løses at ordne det kirkelige Livs Former saaledes, at den religiøse Fornødenhed, som er sælles for alle Troende og Fromme, bliver tilfredsstillet, medens Ultraernes Fordringer paa begge Sider blive afviist“. Det var altsaa Middelveien Clausen ogsaa i dette Stykke vilde slaae ind paa, men skjøndt han talte om Ultraernes Afviisning, var han dog ikke af dem der som Bisp Mynster ubetinget vilde holde paa Eensformigheden. „Den protestantiske Kirke har til alle Tider paa det bestemteste erklæret sig imod at paatvinge Menigheden og dens Lærere en liturgisk Eensformighed i alle Dele ...; saaledes er i den nye preussiske Agende Forsagelsen ved Daaben fremstillet i en

dobbelt Form: „af den Onde“ og „af Synden“; hvorledes nu denne Grændse mellem det Faststaaende og Bevægelige skal drages maa vistnok i Almindelighed bestemmes efter høiere Synspunkter, men i det Enkelte kan meget blive afhængigt af forbigaaende Forhold“ *). Det var Clausens sikkre Haab at der virkelig var gjort en Begyndelse til Ritualets Forandring; „at det atter skulde ende med Intet, bør vi ei engang tænke os som Mulighed“, og sluttelig anbefalede han Biskop Fabers Hyrdebrev som et Exempel, der fortjente Efterligning i de andre Stifter. — Cancelliets Circulære blev heller ikke uden Virkning; der indkom allevegnefra i Aarenes Løb en Masse Betænkninger, og man ventede, at idetmindste noget af alt dette var bleven offentliggjort, at navnlig Biskop Faber og Fyens Geistlighed var traadt frem med deres Betænkning; men det skete ikke. Efter kgl. Resolution af 22 Juli 1837 blev alt det Indkomne tilstillet Sjællands Biskop, for at han skulde udarbeide et Forslag, og dertil benytte som Medarbeidere hvem han maatte finde skikkede dertil. Saaledes blev dog Sagen ganske lagt i Biskop Mynsters Hænder, og han kunde altsaa frit slaae ind paa den Vei, han ansaae for meest heldbringende. Ved et nyt forordnet Ritual vilde han sikkre Statskirkens Eenhed, men tillige affatte dette saaledes, at det ikke paalagde den individuelle Frihed for snævre Baand. At der var Forskiellighed, og at denne maatte udvikle sig gjennem Strid og Tvist, kunde og vilde Mynster nok indrømme. „Hvad er Christendom? — skriver han i sine „Betragtninger“ — See de stride derom ikke blot i de Lærdes Skoler, men paa Gader og Torve, i Kirkernes offentlige Forsamlinger og i Venners og Frænders Samsund. Skulde jeg ønske, at det var anderledes? skulde jeg virkeligen ønske, at Christendommen var ble-

*) „Kjøbenhavnsposten“ 1834. Juni.

ven en død Besiddelse, som overantvordedes fra Haand til Haand, fra Mund til Mund, uden Eftertanke uden Prøvelse? ønske, at den ikke havde det Liv iblandt os, saa den kunde volde Strid? at den ikke agtedes Striden værd? Eller skulde jeg ønske, at denne Strid kun maatte finde Sted mellem de Skriftkloge, at den som en Hemmelighed kunde skjules for Mængden? .... Frygte I for Forargelse? Ja vee den, ved hvem Forargelsen kommer! Men ikke dette forarger mig, at der tvistes om det helligste Klenodie — hvorledes kunde det være anderledes under denne Verdens Vilkaar?"*) Skjøndt han saaledes nok kunde indrømme, at Strid var fornøden i al aandelig Livsudvikling, saa lagde han dog altid stærkest Vægt paa Fornødenheden af at holde Loven i Hævd, for derved at holde Samfundet sammen. „Man siger undertiden, — skriver han et andet Sted — at de, der leve sammen, og ikke kunne forliges, bør skilles ad; men denne Sætning gjælder kun for Tilfældet af yderste Nød. I Almindelighed er det upaatvivlelig langt gavnligere, omvendt at indskjærpe, at de der ikke kunne skilles ad, bør forliges. Herved menes naturligviis ikke, at nogen udvortes Tvang skulde hindre fra, sømmeligen at yttre sig over de Punkter, hvori man er uenig; kun Meningen er, at den Omstændighed, at man maa og bør leve sammen, maa virke til, at man arbeider paa ved Overbeviisning at komme til Enighed, og at man ikke over det, hvori man er uenig, overseer det ofte langt væsentligere, hvori man er enig. Paa denne Maade er mangt et Ægteskab, der først tegnede slet, endt ret hæderligt; paa denne Maade ere Provindser i et Rige, som til en Tid betragtede hinanden med bittert Fjendskab, efterhaanden smeltede sammen; og paa denne Maade vil Striden i Kirken kunne fremme den kirkelige Ud-

---

*) Mynster, Betragtninger I S. 8. 9.

vikling; hvorimod alt Haab om Forsoning og fælles Bistand er opgivet, naar man løber fra hinanden for enhver Grille" *).

Hvad Grundtvig og hans Venner dømte om en saadan Maade at gjennemføre den kirkelige Eenhed fremgaaer tilfulde af tidligere Yttringer. Mynsters Maade at behandle Ritualet som en udvortes Form, der frit kunde afpasses efter Tidens Smag, var aldeles modsat Grundtvigs hele Betragtning. Allerede i sin første Afhandling om „Religion og Liturgi" havde han, skjøndt taaget og famlende, talt derimod, og senere havde det altid mere klaret sig for ham. „Liturgi og Lærdom er hos de lutherske Christne paa det nøieste forbundne og Ordet ved Naade-Midlerne, som netop er det store Twistens Æble i Liturgien er ingenlunde en blot Gjenstand for „Smag og Behag" men Kilden til hele de Troendes Haab og Trøst, saa hvem der vil berøve dem det, vil, hvad enten de veed det eller ikke, ret egentlig berøve dem deres Religion" **). Det kunde derfor for ham kun være Spørgsmaalet, om Statskirken fremdeles vilde taale Fædrene-Troen med de uforandrede Naademidler, da enhver Forandring heri fra Statskirkens Side var det samme som en Udelukkelse af alle Christne, som deraf øste deres Salighedshaab. „Hvad nu en saadan Udviisning angaaer, da er det vistnok min Mening, at Fædrene-Troen, eller rettere alle de Enkelte, for hvem den er en Salighedssag, vilde være bedst tjent dermed, da alt kirkeligt Forhold til Troens Modstandere maatte være dem ubehageligt, og selv den størst mulige Frihed i en Statskirke dog er forbundet med mange Hindringer for det christelige Livs Væxt; men uærlig maatte jeg være, om jeg sagde, det var min Mening, at Fædrene-Troen ogsaa paa den Maade

*) Dansk Ugeskrift I S. 270.

**) Grundtvig, Den danske Statskirke 1834. S. 19.

vilde virke gavnligst paa Folkelivet og Staten i det Hele. Vistnok vilde nemlig altid Fædrene-Troen skjænke Staten sine bedste, flittigste, troeste og lydigste Borgere, men deels vilde den i aaben Feide med Statskirken tabe det Meste af sin Indflydelse paa Folket i det Hele, og deels vilde den baade af indvortes og udvortes Grunde blive langt mindre frugtbar for boglig Kunst .... Nu er det jeg gjentager: skal Fædrene-Troen fremdeles virke og leve i Statskirken, da maa Sognebaandet løses og Alt for Resten blive omtrent som det er, eller endnu friere, og naar jeg siger „som det er", da mener jeg dermed ikke hvad der staaer paa Papiret, men hvad der i den sidste Menneskealder virkelig har været Tilfældet, at hverken følte Præsterne sig i deres Lærdom bundne til de symbolske Bøger, eller ved Ministerialia til Alterbogen, men benyttede dem frit, som de trøstede sig til at forsvare efter den Hellige Skrift og almindelig Sandhed" *). Det var den Forandring i Grundtvigs Synsmaade, der var foregaaet under Striden, og som han først fuldstændig udviklede i det Skrift, hvoraf de anførte Yttringer ere tagne, „Den Danske Statskirke, upartisk betragtet" 1834. Det havde viist sig, at Statskirkens Embedsmænd kunde komme til at staae saa skarpt imod hinanden, at de gjensides fordømte hinanden som fanatiske Sværmere eller vantro Vranglærere, uden at den statskirkelige Styrelse videre ændsede denne Strid; skjøndt han rigtignok fandt dette christeligt uforsvarligt, saafremt Statskirken virkelig skulde gjælde for et aandeligt Fællesskab forenet i den samme Tro, saa fandt han det dog i borgerlig Henseende baade gavnligst og glædeligst, at Regjeringen lod sine Præster i alle aandelige Ting frit handle efter bedste Overbeviisning. Gavnligst og glædeligst fandt han det, fordi Frihed er Betin-

*) Grundtvig, Den danske Statskirke 1834. S. 16. 18.

gelsen for al aandelig Livsudvikling og fordi Statskirken som en Statsindretning nærmest maa og i Grunden alene kan fatte det som sin Opgave at sørge for det hele Folks timelige Udvikling og Oplysning, og ikke for den Enkeltes Salighedssag. „Naar man derfor i Halvfemserne paastod, at skulde Præsterne være nødvendige, maatte det ene være for Skolens Skyld, da udtrykte man sig meget rigtigere end man selv vidste. Man veed at det attende Aarhundredes Oplysning, som hos os endnu gjør Lykke, ei let paa hele Jorden kunde finde en vrangvilligere Lovtaler end mig, men deri maa jeg dog nødvendig give den Ret, at man i vore Dage ved at forsømme Oplysningen forsmaaer det eneste kraftige Middel til at forebygge de naturlige Følger af den Selvklogskab og Selvraadighed, man umuelig kan udrydde ... En Oplysning, der gaaer Haand i Haand med Stats-Religionen, er derfor virkelig ogsaa Noget, man begynder at tænke paa selv i England, men en vigtig Oplysning synes man ved denne Bestræbelse at fattes, den nemlig, at Staten aldrig har haft nogen Religion og faaer heller ingen, fordi Staten kun er en Personification og ingen Person ... Men hvor Troen, som skeet er hos os, ansees borgerlig for en Bisag og Oplysning for Hovedsagen i Statskirken, der vil ogsaa af Fædrene-Troen udvikle sig en Oplysning, ligesaa velgjørende og æreful for det borgerlige Selskab som den selvkloge og selvraadige Oplysning efter alle Tiders Erfaring er ødelæggende og derved vanærende .... Naar derfor Staten ved borgerlig at beskytte Fædrene-Troens Præster i sin Kirke, beholder dem til Venner, men ved aandelig at lade dem skjøtte sig selv, nøder dem til at være paa deres Post, da gjør den paa eengang Fædrene-Troen og sig selv den største Tjeneste.“ *) Det var derfor

*) Grundtvig, Den Danske Statskirke 1834. S. 56. 59.

Grundtvigs Forslag, at Statskirken vilde give alle sine Præster fuldstændig dogmatisk og liturgisk Frihed, hvilket han dog dengang lagde mindre Vægt paa, fordi de foregaaende Stridens Aar havde viist at den var i Livet indrømmet, skjøndt den ikke i Loven var anerkjendt; hvad han derimod stærkest fremhævede, og hvad der ogsaa havde viist sig meest paatrængende, var Sognebaandets Løsning, hvorved Enhver der i sin Samvittighed følte sig besværet af det Baand, der bandt ham til en vantro Præst, frit kunde holde sig til den Præst, der tiltalte ham meest. Det var et Forslag, der ikke støttede sig til nogen kirkeretlig Theori, men var øst af Livet og Erfaringen; det tilsigtede ikke nogen Opløsning af Statskirken, men forudsatte denne som en ved foregaaende Aars Strid godtgjort Kjendsgjerning, og Forslaget gik ud paa at vise, at en saadan Opløsning istedenfor at være til Skade netop kunde blive til Gavn. Hvad der virkelig var fælles, Ærefrygt for den hellige Skrift, vilde han ikke nedbryde, og meente at Statskirken fremdeles burde holde den i Ære: „Saa høist forskjellig man end fortolker og forklarer Bibelen med Hensyn paa Fædrene-Troen, er dens historiske Deel dog saa klar og tillokkende, saa rig paa Tankestof for Lærd og Læg, og paa den anden Side er dens Sædelære saa reen saa fyndig, at ingen Stat kan ønske sig et bedre bogligt Grundlag for Folke-Oplysningen, naar kun Tvisten om den mellem Præsterne kan holdes vedlige, saa ikke noget Parti bliver enevældigt; thi i saa Fald sover det ind paa sine Laurbær, og afspiser Folket med en Bibelhistorie og en Lærebog *(liber sententiarum)*, der stundum bliver det Modsatte af Bibelen, og altid Stene for Brød“ *).

Til samme Tid som Grundtvig saaledes rakte sine

*) Grundtvig, Den Danske Statskirke 1834. S. 61.

kirkelige Modstandere Haanden til borgerligt Forlig, søgte han tillige i sine tvende videnskabelige Hovedværker, Frugten af mange Aars Granskning og Flid: „Nordens Mythologi eller Sindbilledsprog, historisk-poetisk udviklet og oplyst“ 1832 og „Haandbog i Verdenshistorien“ 1833-36 — fuldstændigt at udvikle sin Anskuelse om den nydanske, levende, folkelige Videnskabelighed, han haabede og ventede. Dermed optog han atter Kampen mod Tidens hele videnskabelige og populære Dannelse, der uden at ændse det Dybe i Menneskelivet saaledes som det taler til os gjennem Myther og Sagn, uden at agte paa det Store og Ophøiede, der viser sig i Verdenshistorien — med selvbehagelig Forstandighed spiller paa Overfladen, og mener med Blikket alene fæstet paa Øieblikket at kunde løse alle Livets indviklede Knuder som man under Stileøvelser analysere en Sætning. Det var dertil han fra Ungdommen af egentlig følte sig kaldet, at arbeide paa en fri nordisk Videnskabelighed, medens den christeligt reformatoriske Kamp, han havde stridt, var noget han efter sine gjentagne Forsikkringer mod sin Villie var bleven trængt ind i, da man vilde formene ham frit at vidne om sin og Fædrenes Tro. Det vilde her føre for vidt at udvikle Grundtvigs Anskuelser om den Oplysning, han førte Ordet for, men hvad vi maa lægge Mærke til er den Forskjel han vil have gjort mellem Christendom som en Troes- og Salighedssag, og christelig Anskuelse som en verdenshistorisk Magt, uundværlig og uadskillelig fra al ægte menneskelig Oplysning. „Det maa nødvendig blive indseet, — skriver han derom — at Trætten og Tvistepunkten mellem Christne og Naturalister er ingenlunde Christi og den christelige Anskuelses Guddommelighed, for hvilken de guddommelige Virkninger deraf gjennem atten Aarhundreder er et urokkeligt Kraftbeviis, men Trætten

er en ganske anden, der vel theologisk rigtig betegnes ved Spørgsmaalet om Christi *evige* Guddom, men historisk klart udtrykker sig i en modsat Tro om Natur-Mennesket. At Natur-Mennesket er skabt i Guds Billede, og havde i Guds Livs-Aande alt hvad han behøvede til at naae sin store Bestemmelse som en Guds Søn, derom maa alle Mennesker med Aand være enige, og at der meget tidlig maa være tilstødt ham et stort Uheld, der bragte Jorden hos ham i en skjæv Stilling til Himlen, Tiden i Misforhold til Evigheden og Menneske-Naturen i Vilderede, det bevidner baade den daglige og den universal-historiske Erfaring .... Sagen er kun, om Skaden kan helbredes paa naturlig Maade eller ikke, og det er vor store *kirkelige* Trætte, hvori al Mæglen kun er latterlig, thi her er ingen Middelvei, uden en magtesløs Tvivlraadighed .... De Christne troe nemlig, at Menneske-Naturen ved Faldet er bleven saa fordærvet, at al egentlig Helbredelse er umuelig, men prise Daaben som et virkeligt Gjenfødelsens Bad, hvori den Troende aandelig omskabes, og at opelske dette ny Menneske til en guddommelig Forening med Frelseren, det er deres kirkelige Opgave. Dette kan Naturalisten uden grov Selvmodsigelse umulig indrømme; han maa tvertimod paastaae, at den gamle Menneske-Natur baade kan og skal lade sig helbrede, saa det er slet ikke Meningen, at Man skal optages i Christus, men kun at Man skal aandelig optage ham i sig, som det guddommelige Forbillede paa, hvad vi alle skal renses og klares til: Menneske-Børn der hæve sig til Guds-Børn .... Naar vi blive os vor Modsætning klart bevidst, og stræbe hver i sit Kirkesamfund skarpt at gjennemføre den, da frygte vi ikke mere for at have fælles Anskuelse i Alt hvad der kan være sandt under begge Forudsætninger, og da først kan Erfaringen bevise,

enten de Christne eller Naturalisterne fare vild"*). Anvendelsen af denne Tankegang paa de almindelige Forhold ligger nær; det er den christelige Anskuelse saaledes som den er fremsat i Bibelen, der har gjennemtrængt de Folkefærd vi kalde christelige, uden at disse derfor i egentlig Forstand ere christne Folk; det er denne christelig Anskuelse, der alene formaaer at give den folkelige Oplysning sit ægte menneskelige Præg, uden at derfor dog Tro og Christendom i egentlig Forstand er en Skolesag.

Grundtvigs hele christelig reformatoriske Kamp havde saaledes overrasket og overvældet Samtiden, at der maatte gaae Aar hen, førend saavel Venner som Fjender ret kunde forstaae og klare det Eiendommelige i hans Anskuelser. Dette gjælder ikke mindst den kirkelige Betragtning, hvori han fra først af tog sit Udgangspunkt, hvad han kalder sin Opdagelse, at det nemlig er i de hellige Indstiftelser, Christne skulle høre Herrens levende Ord, at det er der, han til alle Tider er levende tilstede og taler til enhver af os sit Livets og Frelsens Ord, medens vi i Skriften kun læser om hvad han har gjort og har sagt, altsaa hvad der for os er forbigangent og dødt. Støttet hertil hævdede han Daabspagten som Herrens uforanderlige Pagt og Vilkaar for enhver Christen, i hvis Uforanderlighed han saae det sikkreste Værn mod al forvirrende Skolelærdom, der ved at skyde sig ind under Skriften og dens rette Fortolkning vilde gjøre alt usikkert, hvad der angaaer de Christnes Salighedshaab. Uden just videre at indlade sig paa hans Tankegang, maatte man i Almindelighed nok see saameget, at han tillagde det apostoliske Symbolum en ganske særegen Vægt, og da nu netop noget lignende skete ved samme Tid i Tydskland, blandede man gjerne begge Paastande sam-

---

*) Grundtvig, Nordens Mythologi 1832. S. 14-17.

men, for da i Korthed at stemple dem som fuldstændig gjendrevne af den tydske Videnskabelighed. Derfor indlod de egentlige Ordførere for den herskende Skole sig aldrig videre paa Sagen, og naar de leilighedsviis kom til at berøre den, lod de nogle Ord falde om „en katholsk Tendens, der ved at hævde en Tradition ved Siden af eller vel endog over Skriften ledede til at fornægte vor Kirkes Princip". Enkelte af de bibelsk-christelige Theologer omkring i Landet gik dog noget nøiere ind derpaa; nogle misbilligende Yttringer af Biskop Dr. N. Møller imødegik Mag. Lindberg i en klar og fattelig Udvikling *); Stiftsprovst Stochholm i Aalborg skrev en egen Afhandling derom: „Beviis for, at den christne Kirke ikke grunder sig paa det apostoliske Symbolum men paa den hellige Skrift" (Nyt theol. Bibl. XX. 1832), der atter fremkaldte et Modskrift af Pastor G. Busck: „Protest imod at Dr. M. Luther føres som Vidne imod Pastor Grundtvig", hvilken Afhandling Prof. J. Møller optog i sit „Tidsskrift for Kirke og Theologi" II. 1833, rigtignok med en lille Undskyldning, og med den Forsikkring til Læserne, at det var sidste Gang han optog noget „om denne nu baade i Danmark og Tydskland saa fuldstændigen drøftede Materie". Desuagtet fremkom der i samme Tidsskrifts IV Bind 1834 endnu eet Indlæg i samme Retning af Pastor H. Seerup i Mariager: „Bemærkninger angaaende den apostoliske Troesbekjendelse, især med Hensyn til nogle offentlige Yttringer imod sammes apostoliske Oprindelse og kirkelige Gyldighed". Ved samme Tid begyndte Mag. H. U. Møller, Præst i Rasted paa Lolland, et skarpt Angreb i et særskilt Skrift: „Forsvar for den

*) C. C. Boisen, Om Kirken og Præstens Forhold til samme; med en Fortale af Biskop Dr. N. Møller, jvfr. Nordisk Kirketidende 1834 Nr. 11-14. 16.

evangeliske Kirkes Grundsætning, et luthersk-christeligt Stridsskrift imod Pastor Grundtvig" 1834, hvori han beklagede, at man i Almindelighed var saa ligegyldige ved den Sag: „Man fandt det endog underligt, at Dr. N. Faber kunde finde det Umagen værdt 1827 at udgive et Modskrift imod en saadan Mening; ... flere andre af vore Theologer have leilighedsviis antydet, at den er aldeles forkastelig; men desuagtet mærker man, at Flere hos os og deriblandt endog Præster vedblive at være enige med Grundtvig i denne antiprotestantiske Mening." Heller ikke dette fremkaldte nogen fleersidig Drøftelse. Pastor C. C. Boisen i Nebbelunde, der tidligere havde vedkjendt sig den kirkelige Anskuelse i et lille Skrift: „Om Kirken og Præstens Forhold til samme" 1831, tog til Gjenmæle mod Mag. Møller („Om Betydningen af den christelige Kirkes Bekjendelse"), og disse tvende Smaaskrifter bleve, i Forening med Mag. Møllers, Gjenstand for en udførlig Recension i „Maanedsskrift for Litteratur" 1835 af Candidat Bindesbøll, der vel ingenlunde samstemmede med Grundtvig, men dog meente, at den ældre protestantiske Theologi ikke kunde frikjendes for en vis „Bibliolatri", og at man maatte indrømme dette Misgreb. Imod slige forblommede Beskyldninger om Frafald fra den Kirkens Lære, hvis beskikkede Præst han var, udtalte Grundtvig i et Stykke „Vor Kirkelære om den hellige Bibel" sine kirkelige Grundsætninger i Korthed saaledes: „Jeg vedbliver naturligviis at ansee dem for Medchristne, der vil blive ved den samme Daabspagt som jeg, hvorpaa de saa end grunde dens Gyldighed, og vedbliver at erklære dem for ægte Lærere i den dansk-lutherske Kirke, som finde den augsborgske Konfessions Hovedlærdomme i Skriften, hvordan de saa end beskrive deres Fortolkningsregel. ... Saalangt er jeg fra at ville paanøde Nogen min Betragtning af Kirkens Forhold til Skriften, men anbefale den

maa jeg nødvendig paa det varmeste, da jeg har overbeviist mig om, at Christendommen bliver derved baade langt lettere at forsvare, bedre at forklare sig, og mere frugtbar paa Oplysning og Opbyggelse ... Lige fra Begyndelsen har jeg aabent og ærligt bekjendt, at jeg derved traadte i Modsætning til vor theologiske Skole, men ogsaa viist, at jeg derved ei paa mindste Maade nærmede mig den papistiske, der jo under Navn af Tradition sammenjadsker Menighedens offentlige Vidnesbyrd om sin Tro og Daab, med allehaande baade mundtlig og skriftlig Overlevering fra Kirkefædre, Paver og Munke. At man nu strængt prøvede Grundene for min Paastand om Troesbekjendelsen og Sacramentordet, og prøvede paa at vise de ei holdt Stik for Skriftens klare Udtryk og sund Fornuft, det vilde være i sin Orden; men at man først endeel Aar overseer det vigtigste Skolespørgsmaal, der kan opkastes blandt Christne, som om det var ingen Ting, og nu vil forkjættre mig, uden at kunne sige, jeg viger et Haarsbred fra den Tro, der skal bekjendes, den Lærdom, der skal føres, og de Løfter, man gjør i vor Kirke, det er dog, mildest talt, barnagtigt." *)

Som det gik med Grundtvigs Anskuelse om Troesbekjendelsen og Sacramentordene, gik det ogsaa med hans statskirkelige Frihedsforslag, at der maatte gaae Aar hen, førend Samtiden nogenlunde kunde forstaae, hvad det egentlig sigtede til, medens man i Begyndelsen optog det temmelig ligegyldigt. Det kom frem som et Fredsforslag, der borgerlig skulde forlige alle Partier, men dengang der ved Lindbergs Bestræbelser virkelig blev gjort Forsøg paa at sætte det igjennem, blev det optaget som et nyt Feidebrev. Hvad den Deel af Forslaget angik, som Grundtvig lagde stærkest Vægt paa, nemlig Sognebaandets Løsning, da fandt man det i den Grad urimeligt, og

---

*) Nordisk Kirketidende 1834. Nr. 52.

Sagen selv saa umuelig, at det var bedst ikke at tale derom for at det kunde falde bort af sig selv, og hvad Forslagets anden Deel angik, dogmatisk og liturgisk Frihed for Præsterne, som Grundtvig allerede ansaae for faktisk anerkjendt, saa var det ogsaa langtfra at man kunde gaae ind paa det. „Theologisk Frihed og kirkelig Lærefrihed — skriver Prof. Clausen, den videnskabelige Friheds utrættelige Talsmand — staae i den nøieste indbyrdes Forbindelse, og vilde vi tænke os Præsters og Theologers Virksomhed adskilt ved Lovens Bom, saa at det skulde være hine formeent, at anvende Resultaterne af den videnskabelige Forskning til at skaffe sundere Begreber Indgang, da vilde kun et tomt Skyggeliv være levnet Theologien.“ *) Naar her altsaa ogsaa forlanges kirkelig Lærefrihed, kunde man mene, at idetmindste Prof. Clausen og hans Venner med Glæde maatte gaae ind derpaa, men naar Clausen her som ved mange andre Leiligheder førte Ordet for videnskabelig Lærefrihed, og forlangte den praktisk gjennemført, saa at altsaa Præster i deres Embedsgjerning saavel paa Prædikestolen som ved Sacramenternes Forvaltning maatte benytte den videnskabelige Forsknings Resultater, saa vilde han have dette betragtet som „en christelig protestantisk Frihed“, der ingenlunde ophævede det kirkelige Fællesskab, og dette sidste lagde han netop al Vægt paa. Det laae derfor fjærnt fra hans Tankegang at ønske Sognebaandets Løsning for derved at sørge for Menighedens Samvittighedsfrihed, thi de videnskabelige Resultater, som det var de theologiske Professorers Kald at bringe for Lyset, maatte Alle bøie sig for, og Alt hvad der ikke bøiede sig for dem, var Sværmeri og Fanatisme, der var aandeligt uberettiget. Derfor bleve netop de Mænd,

*) Om det theologiske Studium. Maanedsskrift for Litteratur IX S. 342.

der baade theoretisk havde forsvaret og i Livet gjort Brug af dogmatisk og liturgisk Frihed, Forslagets ivrigste Modstandere, fordi de nok følte, at naar en saadan Frihed blev vedtaget som Statskirkens Grundsætning, saa var dermed det kirkelige Fællesskab hævet. Langt hellere vilde de da gaae ind paa Biskop Mynsters Forslag at bindes til faststaaende Formularer, naar disse kun bleve nogenlunde lempede, for paa den Maade dog at bevare Skinnet af en indre aandelig Eenhed.

Vistnok var der bestandig flere yngre begavede Mænd, der varmt og inderligt sluttede sig til Grundtvig, ligesom han og i Frederikskirken altid prædikede for en stor Forsamling; men i det Hele gjælder, at hvad der hørte til, eller dog vilde regnes til de dannede Klasser, ikke kunde forstaae ham eller føle sig ret tiltalt af ham, hvad enten hans Tale bruste som en skummende Elv, eller den, som gjerne i hans senere Aar, flød jævnt og lunefuldt. Indtryk gjorde derimod hans Ord som hans Skrift paa Almuen overalt hvor der var vaagnet noget religiøst Liv, og det var i disse Aar Tilfældet ikke saa faae Steder. Det rystende og vækkende Indtryk, Grundtvig fremkaldte, trængte til Forklaring, og her blev Mag. J. Chr. Lindberg Mellemmanden, der i et klart og fatteligt Sprog udviklede og forsvarede Grundtvigs Tanker. „Nordisk Kirketidende" blev derfor Organet for den religiøse Folkebevægelse, og under geistlige eller verdslige Embedsmænds Drillerier og Forfølgelser mod de Opvakte, fandt disse altid i ham en uforsagt og utrættelig Talsmand, der førte deres Sag med en saadan Dygtighed, at selv om han ikke kunde trænge igjennem paa høiere Steder, saa faldt hans Ord dog som en Svøbe, hvis Slag føltes af Statskirkens mange vantro og ligegyldige Præster.

Det var fra Fyen og i Fyen især fra Kjerteminde og Drigstrup Sogne den religiøse Opvækkelse var udgaaet, og

Huusmanden Christen Madsen havde her trods Forfølgelse og Modstand virket utrættelig til sin Død 1829. Dengang blev der mange Steder paa Landet, og af Kjøbstæderne især i Svendborg holdt smaa eller store Forsamlinger, hvor man mødtes til gudelig Sang og Læsning. Rasmus Nielsen i Drigstrup fortsatte saa at sige Christen Madsens Gjerning, trolig understøttet af Aandsfrænder i andre Egne af Landet, især Peder Larsen Skreppenborg i Tommerup, og Lars Pedersen Møller i Vigerslev. Kjendelig Indflydelse imellem dem havde tidlig det aandelige Røre, som Kirkekampen i Kjøbenhavn vakte. „Med „Kirkens Gjenmæle" — skriver en fyensk Almuesmand, den siden som Politiker bekjendte J. A. Hansen — begyndte et nyt høist mærkeligt Afsnit af vor Kirkes Historie; nu stod Grundtvig ikke længer alene, men stedse flere Kjæmper sluttede sig sammen paa begge Sider, og en Holmgang fandt Sted i de følgende Aar, som dønede igjen til Landets yderste Grændser, ja endnu langt længere, og nu kunde Folket ikke mere sove uforstyrret, nu saae En op hist, en Anden her, og spurgte hvad denne Larmen havde at betyde, og disse vakte Flere, som Kamplarmen ikke havde kunnet vække, og der blev Livsrøre" *). Præster saavelsom Herredsfogder vare blevne noget betænkelige ved at blande sig i dette Røre efter den sidste Cancelliskrivelse fra 1824, som Stiftets Gouvernør, Prinds Christian havde foranlediget; men mellem Almuen selv var Hadet og Uvillien det samme mod disse „Hellige", der holdt sig borte fra alle verdslige Lystigheder, og det gav sig Luft paa forskjellig Maade. Naar en eller anden Familie i en By begyndte at holde Forsamling, kom gjerne det hele Bylaug i Bevægelse; ofte bleve de Forsamlede overfaldne med Hujen, Skrigen og Stenkast; undertiden gik man mere

*) J. A. Hansen, Sendebrev til Hr. Pastor Grundtvig 1840 S. 13.

planmæssig til Værks ved at udelukke dem af Bylauget, ved at negte Huusmænd Bistand til deres Jordlods Dyrkning og desl. I Svendborg blev engang en saadan lille Forsamling overfaldet og forstyrret, uden at Øvrigheden paa Stedet videre ændsede det, hvor blandt Andre en Kjøbmand H. Casper Brandt var tilstede. Han henvendte sig i en Skrivelse af 17 Marts 1832 med en Klage desangaaende til Stiftets Gouvernør, og yttrede her om disse Folk, som man sædvanlig kaldte „Sværmere, Sekteriske og Forskruede: „Det var at ønske, at de som kaldes med Øgenavne, maatte af retskafne Lærere examineres mundtlig eller skriftlig om deres Troesbekjendelse og Levnet, da skulde det befindes, at deres Troesbekjendelse og Frugterne deraf er ganske overeensstemmende med den danske Statsreligion i vort lykkelige Danmark.“ Prinds Christian var ikke ligegyldig ved denne Sag, og gav under 15 Mai s. A. Amtmanden en Paamindelse om, at „slig Gade-Uorden og ethvert Brud paa Huusfreden bliver altid en Overtrædelse af Loven, som Øvrigheden deels maa advare imod, deels forebygge ved fordobblet Aarvaagenhed“ *) Egentlig uvillig stemte mod Præstestanden som saadan vare de opvakte Bønder ikke; hvor der var Enkelte som Provst Boesen i Vigerslev eller Præsterne Balslev i Haarslev, Leth i Svanninge o. A., der virkelig prædikede med Iver og Varme, holdt de sig gjerne til, selv om de skulde vandre mange Miil for at komme derhen; men Præsterne kom dog sjælden eller aldrig i Forsamlingerne, og turde ikke ret indlade sig med de overalt udskregne fanatiske Sekterere. Den herskende Vantroes Spot og Haan imod dem kom jævnlig til Orde i den meest læste Avis „Fyens Stifts-Tidende“, hvis Redaktør S. Hempel altid talte i den Tone; men i Odense udkom ogsaa under Navn af

---

*) Nordisk Kirketidende 1834 S. 779 og 677.

„Christelig Kirketidende" et religiøst Ugeblad i Aarene 1832—35, udgivet af Pastor L. Westengaard og Adjunkt ved Kathedralskolen Dr. Kalkar, og af disse Mænd maatte man idetmindste vente en omhyggeligere Prøvelse. Udgiverne erklærede det ogsaa strax som deres Ønske, „at modtage Bidrag fra Landets forskjellige Egne om de opbyggelige Sammenkomster udenfor Kirken, for at erfare Oprindelsen til saadanne Konventikler, deres Virkninger, og Midlerne, hvorved de udbrede sig." Paa denne Opfordring indløb kun eet anonymt Svar, der omtalte den hele Bevægelse som et betænkeligt Sværmeri: „Kilden til mange Vildfarelser er den Lærdom, at Skriften kun er en død Skat, naar ikke Aandens Aabenbaring kommer til, og denne mener man fortrinsviis udgyder sig over deres Sammenkomster; derfor fremtræde flere Prædikanter, som ofte under Foredraget komme i en exalteret Stemning, og dette ansees da som et sikkert Tegn paa Aandens Nærværelse." Omtrent af samme Mening om Forsamlingerne var vistnok alle de Præster, der endda bedømte Sagen mildest, og derfor sendte en af de ivrigste Deeltagere i disse selv, Gaardmand Anders Larsen Gamborg, Udgiverne en retfærdiggjørende Erklæring, men den blev ikke optaget. „Hvi tillægge os Spottenavne? — hedder det heri — og hvorfor kaldes vi en Sekt, da vore Modstandere indtil dette Nu ikke har overbeviist om, at vi har faret vild i nogensomhelst af de Lærdoms Grunde, som indeholdes i den evang: luth. Kirkes symbolske Bøger? ... Og efterdi vore Opbyggelses-Forsamlinger ingen anden Hensigt have, end, at vi i og ved dem kunne vidne om vor Tro, da vide vi ikke, hvorledes det kan betragtes som en Forseelse, at vi forsvare og holde over Forsamlingerne; thi at Guds Aand har betjent sig af de efter Udseende svage Andagtsøvelser som Midler, hvorved han har draget Mange fra Verden til Troen,

fra Last til Dyd, derpaa gives mange og store Beviser" *). Ganske overladte til dem selv vare altsaa Forsamlingerne, uden at nogen af de Præstlærde vilde indlade sig med dem; man kan derfor ikke undre sig over at de vare udsatte for enkelte sværmeriske Forvildelser, men vist er det ogsaa, at de bidrog til at udvikle en Dygtighed hos mange Bønder, som man ikke skulde vente, og stor Iver besjælede Lederne saa at de endog udstrakte deres Virksomhed til de omliggende Stifter.

Den gamle Trætte mellem Cancelliet og "de stærke Jyder" i og om Bjerre-Herred, Veile Amt, angaaende de autoriserede Skolebøger, brød netop ud igjen i disse Aar 1833—37, med samme Styrke som før. Denne Gang kom det til Udbrud i en Naboby Østersnede, Nørvang-Herred, under Ribe-Stift, hvor en Bonde Mads Andersen i Gammelsole fandt, at saavel Thonboes Bibelhistorie som Balles Lærebog indeholdt vrange Lærdomme, hvorfor baade han og andre Ligesindede vilde have deres Børn underviste efter Pontoppidans Forklaring og den gamle Udgave af Katechismus, istedenfor efter den af Mynster besørgede. I Nabosognene Korning og Raarup var Forholdet i Grunden det samme, men Præsten i Raarup, Consistorialraad Bechmann, havde i mange Aar føiet dem i at bruge de gamle Bøger ved Confirmationen uden dog ganske at lægge de autoriserede tilside, og paa den Maade blev Sagen holdt hen. Bønderne i Østersnede vægrede sig ikke ved at lade Børnene besøge Skolen, men passede kun altid at give dem de gamle Bøger med; desuagtet blev Forordningen af 1814 anvendt imod dem, saa at Skolekommissionen mulkterede dem for Forsømmelser. Bønderne bleve urokkelige ved deres Vægring, og nu gjentog sig igjen de forrige Optrin med Udpant-

*) Nordisk Kirketidende 1834. S. 777. 78.

ning og Salg af deres Indbo, deres Kreaturer o. desl. Mellem de mange Klagebreve, som de Betrængte skrev til de overordnede Autoriteter, er der et af 23de Febr. 1834 til Amts-Skoledirektionen i Veile, hvori de udførligt fremsatte, hvad der forargede dem: „I Balles Lærebog staaer: Den almindelige Fordærvelse hos Menneskene bestaaer deri, at de ikke bruge deres Forstand til sund Eftertanke — dette er ikke som Skriften siger, at vor Forstand er formedelst Synden fordærvet, og vi kan ikke udrette noget godt og modstaae Fordærvelsen, men Gud maa gjøre det altsammen. Der staaer ogsaa i Lærebogen: vi maa tragte efter at vorde Gud liig paany, og derfor daglig stræbe at tiltage saavel i Kundskab som i Retskaffenhed, at vi saaledes kunne blive nye og bedre Mennesker — dette var reent ud at forkaste baade Gud og hans Ord og Aand, tilligemed de tvende Sacramenter, som ganske fornyer og gjenføder Menneskene foruden deres Stræben efter Kundskab og Retskaffenhed; thi førend et Menneske er bleven gjenfødt og fornyet, kan det ikke tiltage i Kundskab og Retskaffenhed, som kan være Gud behagelig, men meget mere er det ham en Vederstyggelighed at ville fornye sig selv ved Retskaffenhed. Ligeledes staaer der i Lærebogen: vi maae stræbe efter at forhverve os Ære eller Agtelse og Tillid blandt vore Medmennesker — dette er ikke som Jesus siger: de som tragte efter Ære hos Menneskene, de have deres Løn borte. Ligeledes staaer der ogsaa i Lærebogen: vi have ingen Ret til at fordømme noget Menneske for sine urigtige Meningers Skyld eller fordi de bekjende sig til en anden Religion — skal vi da kalde enhver Religion lige god? eller hvorved skal vi da forsvare den christelige Religion baade for Børn og Tyende, naar vi ikke

maa fordømme de andre?"*). — Disse og lignende Beviisgrunde indlod de overordnede Autoriteter navnlig Cancelliet sig slet ikke paa; Cancelliet vilde kun holde de autoriserede Bøger i Hævd fordi de vare autoriserede, og derfor skulde man uden at ændse nogen Klage, gaae frem mod de Vrangvillige efter Lovens hele Strænghed. Stiftets Biskop Tage Müller i Ribe havde fra først af været imod det hele Mulkteringsvæsen, og da Ophavsmanden til den hele Protest, Mads Andersen, havde fundet Leilighed til personlig at fremstille sig for Kongen i Veile, blev det overdraget Biskoppen at forsøge paa at tale dem til Rette. Dette førte imidlertid ikke til noget. I en Skrivelse af 3 Oct. 1835 afgav han Indberetning derom til Cancelliet, hvori han atter udtalte sit Ønske om at Mulkteringen maatte ophøre, da den dog ikke naaede sin Hensigt, og omtalte leilighedsviis Consistorialraad Bechmann's Forhold, der confirmerede Børn efter de gamle Bøger. Ikkun dette sidste lagde Cancelliet Mærke til og indledede en Brevvexling med Bechmann, hvorved han fik en Paamindelse om at see nøie til med udensogns Børn, og om Brugen af de rette Bøger. Alting blev altsaa som tidligere, men Bøndernes Overbeviisning rokkedes ikke, og de bar med stor Taalmodighed og Fasthed al den Vold, der overgik dem; engang vilde Udpantningsmændene være saa føielige, at lade Manden selv bestemme hvad de maatte tage, men denne svarede: „Nei, jeg giver Eder ikke Noget, tag selv, hvad I har Magt til". Da det ene Aar saaledes gik hen efter det andet, blev dog Øvrigheden tilsidst trættet af disse Executioner, og Sognets Skolecommission undlod derfor af Medlidenhed med dem at indsende til Amtet Listerne over de ubetalte Skolemulcter, saa at disse altsaa ikke bleve

*) J. C. Lindberg, Danebrog Nr. 1.

inddrevne. Da dette blev oplyst, var Skolecommissionen nær kommen i Forlegenhed, da Cancelliet forlangte, at den selv skulde erstatte hvad den havde undladt at lade inddrive; men Biskop Tage Müller tog den i en Skrivelse af 28de Jan. 1837 i Forsvar, og man frafaldt denne Fordring, hvorved den fik Mod til at gjøre det samme næste Aar, og Udpantningen hørte saaledes op indtil videre*).

Denne Strid havde, som det gjerne gaaer, til Følge, at mange Andres Opmærksomhed blev henledt paa de omtalte Bøger. Det varede ikke længe, førend der ogsaa fra andre Sogne i Ribe og Aarhuus Stift indkom lignende Begjæringer, ligesom og fra Fyen, hvor henved 200 Personer anholdt om, at deres Børn maatte underviſes og confirmeres efter Pontoppidans Forklaring. Cancelliet blev imidlertid fast i sin Vægring, og ingensteds mødte Brugen af de autoriserede Bøger en saa afgjort Modstand som hos de nysomtalte Jyder; men samtidig med at negte denne Begjæring, indskjærpede Cancelliet den gamle Forordning mod gudelige Forsamlinger, og det ramte egentlig Fynboerne haardest. I en Skrivelse til samtlige Biskopper af 12te Dec. 1835 hedder det nemlig: „Da Cancelliet er bleven overbeviist om, at der især i nogle Stifter afholdes talrige saakaldte gudelige Forsamlinger, tildeels foranlediget ved en eller anden Tilreisende og sigtende til at skaffe det størst mulige Antal Underskrifter paa Begjæringer om Forandring i Henseende til de Bøger, der ere autoriserede til Brug ved Religionsunderviisning, og den bestaaende kirkelige Orden" — saa blev det paalagt Præsterne „nøie at overholde de i Frd. af 13 Jan. 1741 givne Forskrifter, i hvis Følge slige Forsamlinger ikke maa være

*) J. C. Lindberg, Danebroge Nr. 1, sammenholdt med Aktstykkerne i Kultusministeriets Archiv.

talrige og heller ikke afholdes af omflakkende Personer eller uden vedkommende Geistliges Nærværelse eller Forevidende"*). Skrivelsen gjaldt altsaa egentlig „dem, der reiste omkring under Foregivende af at ville styrke og omvende Andre", og det var fornemmelig fyenske Bønder, der ved idelige Reiser søgte at vedligeholde Forbindelsen med de Opvakte i Jylland, især i Egnene mellem Kolding og Veile, i Harsyssel ved Holstebro, og paa Mors, og overalt, holdt nu Herredsfogder og Præster skarpt Udkig med dem, saa at Processer om gudelige Forsamlinger hørte til Dagens Orden. Hvad der gjorde denne hele Fremfærd oprørende, var ikke saameget de Mulkter og Bøder, Vedkommende idømtes, som det, at Fromhed og Gudelighed paa den Maade erklæredes fredløs i Landet, og at derved den huuslige Frihed blev givet til Priis for vedkommende Embedsmænds Vilkaarlighed. Hvem der skulde kaldes „omflakkende Personer" og hvad der skulde kaldes „en gudelig Forsamling" var et aldeles bestemmelsesløst Begreb, og Embedsmændene kunde i Henhold hertil, hvad de heller ikke sjælden gjorde paa den brutaleste Maade, fortrædige enhver Reisende, naar han blot havde gudelige Bøger hos sig, eller muligviis et eller andet Sted havde talt et gudeligt Ord; de kunde trænge sig ind i enhver huuslig Kreds, for at passe paa at der ikke blev sungen en Psalme eller talt et Ord til Opbyggelse. Men som det altid gaaer, at Trykket ægger Modstanden, saaledes blomstrede ingensinde de gudelige Forsamlinger baade i Jylland og Fyen som netop i disse Aar.

Ogsaa i det vestlige Sjælland var der dengang et stærkt religiøst Røre, især paa Grevskabet Holsteinborgs Gods. Lehnsgreve Fr. A. Holstein ønskede meget at benytte sin

*) Nordisk Kirketidende 1836. S. 15. 16.

Stilling til at vække noget christeligt Liv blandt Godsets Bønder, og kaldte derfor Lic. J. Holm til Præst for Holsteinborg og Vensløv, der allerede i sine Candidataar havde udgivet en Prædikensamling „Christus, Veien til Faderen" 1826, som Prof. J. Møller gav det Skudsmaal, at „Forf. visselig ikke uden Held havde dannet sig efter Grundtvig". Til samme Tid kaldte Greven en jydsk Skolelærer Rasmus Sørensen til Vensløv, og han tilligemed en fyensk Bonde, Rasmus Ottesen blev de egentlige Ledere for de gudelige Forsamlinger, der snart tiltog saaledes i Tal, og vakte saa stor Opsigt, at Pastor Holm blev betænkelig og holdt sig tilbage. I Slagelse virkede Pastor H. Bastholms Personel-Kapellan Østrup i samme Retning, og da her en Gravør Mønster, der tidligere havde levet et temmelig vildt og ryggesløst Liv, pludselig var bleven greben og omvendt af Østrups Prædikener, saa begyndte ogsaa snart Forsamlingerne i denne By. Den omtalte theologiske Fejde, der førtes saa levende i og omkring Slagelse i Aarene 1833—34, gjorde sit til at vække Opmærksomheden for de religiøse Livsspørgsmaal, og derved forstærke det aandelige Røre, hvortil desuden kom at den geistlige og verdslige Øvrighed snart paa sædvanlig Maade blandede sig deri. Nu begyndte ogsaa Grev Holstein at blive betænkelig, og skrev „Nogle Ord til Christendommens Venner paa Grevskabet Holsteinborg" 1834, hvori han formanede dem til at holde sig nøie Lovene efterrettelig, der forbød de store Forsamlinger i private Huse, hvilke han heller ikke fandt saa hensigtsmæssige og gavnlige som smaa huuslige Opbyggelsestimer i Familiekredsene. Dette fremkaldte twende Modskrifter af Skolelærer R. Sørensen og af Mag. Lindberg i Nord. Kirket.; denne sidste vilde ikke forsvare Forsamlingerne i og for sig, men fandt dem fuldkommen retfærdiggjorte under de daværende Tilstande;

„overhovedet skal vi ikke glemme, at Nøden har en stor Ret, og at det ikke gaaer an under en almindelig kirkelig Forvirring at fordre, at alting just skulde gaae til som det burde, da vi nødvendig maa finde os i at meget gaaer som det kan", og hertil føiede han da en Anbefaling af Sognebaandets Løsning som den for Tiden rimeligste Udvei*). Dette bragte Grev Holstein, i et „Tillæg" til hine „Ord", til paa det bestemteste at erklære sig herimod. „Det forekommer mig, at Hr. Magisteren i dette Stykke prædiker en Frihed, som ligner Jakobinernes Frihed, og som gjør Tilværelsen af enhver som helst Kirke aldeles umuelig; skal nogensomhelst Kirke bestaae, saa maa den have Love, og Kirkens Lemmer være bundne til disse Love". Endskjøndt han saaledes ikke ganske kunde billige den Retning, Forsamlingerne var slaaet ind, ja endog bestemt misbilligede det grundtvigske Frihedsforslag, der begyndte at finde Indgang i disse, saa vedblev han dog fremdeles at virke paa samme Viis, og bestræbte sig altid for at faae ivrige christeligtsindede Præster til Egnen. Pastor C. F. Rønne, først i Haarslev siden i Høve, E. Mau, Rønnes Eftermand i Haarslev, toge altid Forsamlingerne varmt i Forsvar og toge selv virksomt Deel i dem; Grundtvigs yngre Venner blandt Præsterne P. A. Fenger i Slotsbjergby, J. F. Fenger i Liunge, Hahn i Hyllested o. A., stode ligeledes i stor Anseelse blandt de Opvakte, og disse strømmede om Søndagen skareviis til deres Kirker. Forsamlingerne vedbleve dog endnu, ja de bleve endog altid talrigere besøgte, men det var som oftest Præster, der ledede dem, og derved dæmpedes betydelig den lønlige Uvillie mod Lærerstanden, der dog i Grunden altid, meer eller mindre ubevidst, gjærede i Forsamlingerne. I Fyen holdt Præ-

*) Nordisk Kirketidende 1834 Nr. 42.

sterne sig som ovenfor bemærket, altid mere tilbage, indtil H. Agerbeck i Sommeren 1834 blev Præst i Espe og Vantinge; han havde ikke blot Mod til at indlade sig med de allevegne saa udskregne „Hellige", men han bevægede sig imellem dem med Liv og med Lyst; derfor flokkede de sig ogsaa om ham, hvad enten han prædikede og holdt Bibellæsning i Kirkerne eller han sang og bad med dem i Forsamlingerne, og ved alle Leiligheder optraadte han som deres ivrige Forsvarer.

Der var saaledes et mærkeligt Røre mange Steder i disse Aar, og gjennem de nævnte eller ligesindede Præsters Indflydelse, saavelsom gjennem Lindbergs utrættelige Bestræbelser fik Bevægelsen efterhaanden mere fast Holdning og en bestemtere kirkelig Charakteer. Grundtvig selv skattede ikke de gudelige Forsamlinger meget høit, hvad han ogsaa flere Gange skarpt og bestemt offentlig udtalte, endskjøndt han altid forsvarede deres borgerlige Uskyldighed og paaviiste saavel det Ukloge som det Urimelige i at ville hindre dem ved borgerlig Magt; han betragtede dem, selv hvor de vare uskyldigst og bedst, som en Art religiøs Selskabelighed i stor Stiil, der dog ikke var efter hans Smag, da han altid fandt større Opmuntring og Vederqvægelse i smaa Vennekredse end i store Selskaber. Fra et reent kirkeligt Standpunkt lader det sig heller ikke negte, at Forholdet er forqvaklet, naar Menigheder ville samle sig uden Præster, eller naar Præster ikke formaaer at samle Menigheder omkring sig; men paa den anden Side lader det sig ligesaa lidt negte, at disse frie og formløse Forsamlinger bleve under de daværende Forhold, under Lærerstandens Vantro og Ligegyldighed, et virksomt Middel til at vække Liv og Røre der, hvor man faldt i Søvn under den stive Kirketjeneste. Den Fare ligger altid nær for slige Forsamlinger, at et vist pietistisk fromtladende Væsen her gjør sig gjældende, der sætter Christendommens Mærker i en udvortes af-

stikkende Leveviis; men netop i den Henseende virkede Grundtvigs middelbare Indflydelse overordentlig gavnlig, og bidrog til hos Mange at klare det aandelige Syn, selv om det tidligere havde været indhyllet i en pietistisk Taage. Mange og det især af de bedst begavede blandt Ordførerne, kom dog altid klarere til at see, at hvad det fremfor alt kom an paa, var Reenhed i Læren, Oprigtighed i Forkyndelsen, Troskab i Forvaltningen som Troskab i Tilegnelsen af Herrens Indstiftelser. Derved fik den hele Kirketjeneste med sin Daab og med sin Nadver ganske andet Liv og Betydning for dem; dermed vaagnede Frygten for den paatænkte Ritualforandring, der truede med at berøve dem langt mere end om man forbød dem at læse nogle gamle christelige Postiller i Forsamlinger, eller paanødte dem nogle halv christelige Lærebøger i Skolerne; og Klager bleve lydelige mange Steder, hvor Præsterne tillod sig vilkaarlige Ændringer. Man begyndte at see, at det ikke saameget var Forsamlinger udenfor Kirkerne, som fri og livlige Forsamlinger i Kirkerne, det kom an paa, og at derfor kirkelig Frihed, Frihed for Tro og for Lære maatte være Løsnet for Alle. Netop i Efteraaret 1835 samledes første Gang Stænderforsamlingen, hvor der var givet Folket Leilighed til at udtale sine Ønsker, og det varede da heller ikke længe førend hine Ønsker om kirkelig Frihed begyndte at lade sig høre. Medens saaledes den høiere Geistlighed med Biskop Mynster som Fører efter Regjeringens Opfordring ad den hemmelige administrative Vei forberedte Ritualets Revision, havde Grundtvigs Forslag og tildels hans hele kirkelige Betragtning gjennem offentlig Tale og Skrift vundet, om ikke talrige og formaaende, saa dog varme og dygtige Venner rundt om i Landet, der beredte sig til at bringe deres Ønsker frem gjennem den folkelige Repræsentation.

Det var altsaa Sagernes Stilling, da man d. 30 Oct.

til 1 Nov. 1836 feirede Reformationens tredie Jubelfest i Danmark, og dette skete især i Kjøbenhavn med al den officielle Pomp, der stod til Regjeringens Raadighed. Levende Deeltagelse blandt Massen af Befolkningen fandt denne Festlighed ikke, og den religiøse Ligegyldighed gav sig Luft i Klager over de urimelige Bekostninger sligt krævede, paa en Tid da Ønsket om energiske Besparelser hørte til Dagens politiske Emne. Men selv under denne stive statskirkelige Høitidelighed udtalte sig dog i Almindelighed Ønsket om at vende tilbage til det Spor, Luther og Reformatorerne havde betraadt, stærkere og oprigtigere end det var skeet gjennem den forrige Menneskealder, og trods den herskende Ligegyldighed rørte der sig dog trindt omkring et kraftigt gjærende Liv, samlet om en Mand, om hvem det kan siges med fuldere Sandhed end om nogen Præst efter Morten Luthers Dage, at han gik frem i hans Aand og hans Kraft. Hvad Danmarks første lutherske Konge Christian III, mere ledet af en dunkel Følelse, havde sagt ved Ordningen af den danske Kirkes Skikke, at noget i denne var vor Herre Jesu egen uforanderlige Anordning, medens andet vor Menneskebud, der kunde forandres efter Tidens Leilighed *), det havde Grundtvig søgt klart at tyde, og peget paa hvad der er Herrens uforanderlige Anordninger, i det Haab derom frit og levende at kunne samle alle Christne af den danske Tunge — og med dette Haab ville vi slutte denne Skildring, hvori vi have fulgt den danske Kirkes Førelser gjennem tre Aarhundreder.

---

*) Kirkeordinantsens Fortale. I Udgaven fra 1574 VI og XI Blad.

Bilag.

A. Rettelser og Anmærkninger.

(Første Deel).

Forord. Første Side, Lin. 18. Talsmænd læs Landsmænd.

S. 1, L. 6. Den omtalte Reces er udstedt ikke d. 20 Oct., men d. 30 Oct. 1536. „Mandag næst efter *Sanctorum Simonis et Iudæ Apostolorum* Dag".

S. 3, L. 6. Efter de Ord: „Øieblikkets Krav var uafviseligt" kunde — til yderligere Bestyrkelse af den her udtalte almindelige Betragtning — tilføies: „Danmarks Rige kan ikke udi Fred, Rolighed, Eendrægtighed og godt Politi regjeres — skrev Malmø Byes Borgere i deres Forpligtelse til Kongen af 24 Aug. 1536 — uden det skeer gjennem en Øvrighed eller verdsligt Regimente" . . . derfor „love og tilsige vi, at vi aldrig efter denne Dag ville tilhjelpe, at nogen Biskop kommer til noget verdsligt eller geistligt Regimente, eller til noget Bispops-Dømme eller Ret i Danmarks Rige, førend det skeer at der bliver samtykt og holdt et almindeligt, generale, christeligt Concilium" (Kirkehist. Saml. II. S. 392). Politiske Forhold havde fremkaldt Bruddet, da de danske Biskopper ved at hindre Kongevalget efter Frederik I's Død havde forbrudt sig mod Kronen og bragt al den Krig og Elendighed over Landet, hvad Rigsdags-Recessen altid lagde

hele Vægten paa, men derved var det tillige blevet nødvendigt at indføre en ny kirkelig Orden, om ogsaa kun som en foreløbig Foranstaltning.

S. 12, L. 6 fgd. og fremdeles S. 30, L. 5 fgd. tales om Kirkeordinantsen og dens Indførelse paa en Maade, der trænger til Berigtigelse. Uanseet det vanskelige Spørgsmaal om dens Tilblivelse, hvortil det i „Kirkehist. Saml." I meddeelte „Udkast" giver et vigtigt Bidrag, men som desuagtet, naar ikke flere Oplysninger komme til, neppe lader sig med Sikkerhed besvare — uanseet dette foreligger der trende trykte Udgaver, hvis indbyrdes Forhold fortjene Opmærksomhed:

1) *Ordinatio ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norvegiæ et Ducatuum Slesvicensis et Holsatiæ An. Dni 1537.*
2) En Ordinants hvorledes Kirketjenesten skal holdes udi Danmarks og Norges Riger og de Hertugdømmer Slesvig og Holsten. Aar efter Guds Byrd 1537 (Paa sidste Side staaer: „Trykt udi den kongelige Stad Roskilde af mig Hans Barth. 1539).
3) Den rette Ordinants, som nu sidst paa Herredagen i Odense blev overseet og beseglet, hvorledes Kirketjenesten skal holdes udi Danmark og de Hertugdømme Slesvig Holsten. (Prentet udi Kjøbenhavn ved Hans Wyngaardt. Aar efter Guds Byrd 1542).

Den første af disse blev underskreven af Kongen og udkom ledsaget af Kongens aabne Brev, hvori det blandt andet hedder at den var „samtykt af Rigens Raad", samt forsynet med forskjellige geistlige Herrers Underskrift. Den var en Instrux for Geistligheden, som navnlig de nye Biskopper skulde bruge ved deres første Visitats for at oplyse Præsterne om den nye kirkelige Orden, og da rimeligviis forlange deres Samtykke eller i Tilfælde af Negtelse fjærne dem fra deres Kald. Men egentlig Landslov var den

endnu ikke; for at den kunde blive det, maatte den først bekjendtgjøres paa Modersmaalet, hvilket skete i Biskop Plades Oversættelse af 1539, og denne blev da forelagt Herredagen i Odense til Antagelse. Udbyttet af dens Forhandlinger foreligger i Udgaven fra 1542, der er ledsaget af en „Fortale" underskreven af Kongen og samtlige Rigets Herrer, hvori der klages over, at der „haver været Tvedragt og Uenighed udi Riget, og haver ei været holdet i den ene Kirke som i den anden en menig Brugelse", hvorfor det befales, at denne Ordinants „skal holdes udi alle Stifter og Kirker" — „uden saa er at udi en almindelig fri christelig *generali concilio* anderledes besluttes og samtykkes". Den kaldes „den rette Ordinants" hvad altsaa vil sige det samme som den ene gjældende, og mellem Tilsætningerne i Bogen selv er ogsaa denne: „Item ville vi ei heller at nogen skulle her for vore Riger udprente eller udprente lade Haandbøger, Missaler eller andre ceremoniske Bøger" osv. (d. 75 Blad). Hvad der skete for Danmark i Odense 1539, skete for Slesvig og Holsten paa Landdagen i Rendsborg d. 9 Marts 1542. Den omtalte danske Udgave af 1542 har endnu ikke de 26 Riber-Artikler, der udkom særskilt trykt lidt senere samme Aar, men i alle følgende Udgaver optoges de som Tillæg til Ordinantsen. Denne fik i Aarenes Løb endnu tvende andre Tillæg: „Frederik II's Ordinants i Ægteskabssager" af 1582; og „Christian IV's Forordninger om Kirkens Embede og Myndighed mod de Ubodfærdige" af 1629. (Jfr. Engelstoft, Liturgiens Historie. S. 8-19).

S. 13 fgd., om Slesvigs Forhold s. ndfr.

S. 24, L. 3. Angaaende den Forandring der foregik i Herreklostrenes Stilling, var det allerede bestemt i Rigsdagens Reces af 1536, at „herefter skulle de ikke have Fuldmagt uden Konningens og Rigens Raads Ja, Villie og Samtykke at afhænde, sælge eller pantsætte noget af Klosterets Jorde-

gods og Eiendom" (Rosenvinge. Gl. danske Love IV S. 165), hvormed altsaa disse Stiftelsers Selvstændighed væsentlig var brudt.

S. 28, L. 22. Her kunde tilføies, at man ogsaa en Tidlang efter Reformationen vedblev at bede i Kirkerne for „Hs. keiserlige Majestæt." C. F. Engelstoft, Theol. Tidskr. XI. 1. S. 92.

S. 36, L. 6. Mange Tiggerklostere vare allerede gaaet til Grunde under Reformations-Kampene. Af Landets 27 Graabrødreklostre vare de fleste forstyrrede inden Frederik I's Død, ikkun enkelte overlevede ham, som Klostrene i Lund, Roskilde, Helsingør, Odense og Ribe (Kirkehist. Samlinger I, S. 328 Anm.).

S. 41, L. 13. Andreas Corvins Postil — skal være Anton Corvins.

S. 44, L. 14. Naar der siges, at man ikke tænkte paa Forandring i den nu fastsatte Kirkeorden, saa er det kun forsaavidt rigtigt som Ordinantsen af 1537 og den danske Udgave af 1539 ikke taler derom; men derimod er der i „Den rette Ordinants" (1542) og i de senere Udgaver føiet til som Bogens Slutning: „Dersom noget udi denne Ordinants forsømmet er, da ville vi altid det med vort elskelige Danmarks Riges Raads og lærde Mænds Raad forvandle og revidere hvis christeligt og billigt er, og som ikke er imod det hellige Evangelium og Guds rene Lærdom" (Udgaven fra 1574 fol. 104). Rigets verdslige Regjering hævdede sig altsaa her den lovgivende Myndighed i Kirken, dog saaledes at „lærde Mænd", hvad nærmest vil sige Bisperne og de theologiske Professorer, i slige Sager toges paa Raad med. Af slige lovgivende Kirkemøder afholdtes der tre: i Ribe 1542, i Kjøbenhavn 1579 (om Ægteskabssagers Behandling) og atter i Kjøbenhavn 1629 (om Kirketugten).

S. 46, L. 16-21. De Statuter for Lunds Domkapitel, her omtales, anfører Pont. III, S. 258-63 under A. 1540, men tilføier i Fortalen (S. 26) den Rettelse at

der er glemt et C i Aarsangivelsen, saa at de altsaa skulde henføres til 1640. Men begge Angivelser ere urigtige, og det rette Aar er 1590. Der mangler altsaa ikke et C i Angivelsen MDXL, men det sidste L skal forandres til C. En Afskrift af disse Statuta Gl. Kgl. Sml. 4. 2472 har dette Aar, og de her tilføiede Underskrifter af Kapitlets daværende Medlemmer godtgjør denne Angivelses Rigtighed. De ere altsaa en Omarbeidelse af Kapitlets dengang hundredaarige Statuter, givne af Ærkebiskop Johan Brostrup 1489, der som det hedder i Forordet pleiede at oplæses een Gang hvert Aar, og Omarbeidelsen skete, fordi der i disse laae endeel af den gamle Suurdeig, og fordi Forfædrene ikke samtidig med Reformationens Indførelse foretog en Reformation af Statuterne.

Den Maade hvorpaa Omtalen af Domkapitlerne her er indledet maa altsaa falde bort som aldeles urigtig, og heller maatte dette være skeet med den almindelige Bemærkning, at Christian III lod alle de ældre kirkelige Institutioner bestaae, naar de paa nogen Maade kunde bringes i Samklang med den indførte Kirkeorden. Herved kunde da tillige den af Bugenhagen forfattede *Ordinatio pro Canonicis et Monasteriis*, der blev føiet til Kirkeordinantsen, have været omtalt og benyttet. — Urigtig er som Følge heraf ogsaa Slutningsbemærkningen S. 49, Lin. 25-29, da man nu vistnok snarere maa ledes til den modsatte Formodning, at Domkapitlerne allevegne holdt paa de gamle Statuter saavidt det paa nogen Maade lod sig forene med den nye Tingenes Orden, uden af egen Drift at foretage nogen Forandring.

S. 48, L. 24 fgg. Angaaende Kronens Ret til at besætte Kapitlernes Præbender kan det bemærkes, at Kongen i Recessen af 1536 forbeholdt sig „*jus patronatus* til alle Prælaters Digniteter og andre Leen, som Kronen, Kongen og Bisperne hertil have haft at forlene" (Rosenvinge IV,

S. 165). Allerede før Reformationen havde Kongerne gjort Fordring paa denne Ret, og tildeels var den bleven anerkjendt; Christian I erholdt saaledes ved en Bulle af 10 Mai 1474 *„jus patronatus & præsentandi"* til 16 Prælaturer ved de nordiske Kirker, 8 i Sverrig og 8 i Danmark; (jfr. De Danske Domkapitler. S. 51). Det er tvivlsomt om denne Ret virkelig blev hævdet af hans Efterfølgere, men selv om dette skete saa erholdt den nu en langt videre Udstrækning ved at omfatte alle Præbender.

S. 49, L. 15. Naar Provsten i Lund Nicolaus Urne her kaldes en Brodersøn og ikke som sædvanlig en Broder til Biskop Lage Urne, da skyldes dette en mundtlig Meddelelse af Hr. Registrator Kall Rasmussen.

S. 51, L. 4 fgd. Alt hvad der her ligesom S. 13 og S. 80 siges om Reformationens fuldstændige Gjennemførelse i Slesvig er unøiagtigt og tildeels urigtigt, hvorfor en kort Skildring af disse Forhold her maa finde Plads. Christian III havde flere Aar før han blev Konge sin Residents i Haderslev, og benyttede denne sin Stilling til at gjennemføre Reformationen ikke blot i Haderslev Amt men ogsaa i Tørning-Leen, som paa den Maade for en Tid blev unddraget Ribe Stift. Den luthersk theologiske Skole, der oprettedes i Haderslev, og som fik stor Betydning for den hele reformatoriske Bevægelse i Danmark, var udentvivl dannet af det derværende Collegiat-Kapitel, der derfor heller aldrig nævnes efter Reformationen. Tvende Læsemestere i Theologien holdt her Forelæsninger over den hellige Skrift for alle de omboende Præster, og af disse tvende var den ene tillige Provst, som paa sine Visitatser gik rask frem med at afsætte og indsætte Præster, naturligviis for at fjerne dem, der ikke hyldede reformatoriske Grundsætninger (Kirkehist. Samlinger I, S. 390-94). Paa samme Maade var man gaaet frem overalt i Slesvig. De forskjellige Provstedømmer i Stiftet,

der iøvrigt tillige vare Prælaturer ved Slesvig Domkapitel, vare efterhaanden ved Regjeringens Indflydelse, kommen i de evangeliske Sogne-Præsters Hænder, og disse havde benyttet denne Myndighed til at gjennemføre Reformationen, hver i sit Distrikt, som man kan tænke kraftigt understøttet af Hertug Christian. Paa denne Maade var man gaaet frem, endskjøndt Bispedømmet endnu bestod, saa at, da den sidste Biskop Godske Ahlefelt døde d. 25 Jan. 1541, var Stiftet i Virkeligheden opløst i fire reformeerte Provstier eller Superintendenturer: Haderslev, Flensborg, Slesvig og Husum. Dengang Christian som Konge udstedte Kirkeordinantsen 1537 var den underskreven ogsaa af de slesvigske Præster, nemlig af to Læsemestere i Haderslev (foruden den kongelige Hofpræst for denne By) samt af en Præst fra hver af de tre nævnte Byer, der dengang rimeligviis alle, allerede vare Provster eller Superintendenter, og Kirkeordinantsen var paa den Maade faktisk gjældende i Slesvig, skjøndt den ikke var offentlig anerkjendt, saalænge Bispedømmet formelt bestod. Fremgangsmaaden var altsaa her noget anderledes end i det øvrige Danmark, men da Ahlefeldt døde, og medens Kongen opholdt sig i Slesvig Vinteren mellem 1541-42 blev Ordningen fuldstændig gjennemført. Der blev da sluttet en Overeenskomst med det slesvigske Domkapitel, der befandt sig i en næsten fuldkommen opløst Tilstand, da dette hidtil ikke saaledes som de andre danske Domkapitler havde underskrevet Ordinantsen. Opløst var Domkapitlet fordi Kongen under Krigen havde maattet lægge Beslag paa en stor Deel af dets Indkomster, og da det desuagtet for Fremtiden skulde udrede Lønnen til den nye evangeliske Biskop eller Superintendent for hele Stiftet, saa blev Præbendernes Antal betydelig indskrænket; af 24 blev kun 8 tilbage, to Prælater og sex Kaniker. Disse i Forening med de fire Provster eller Superintendenter fik Ret til at vælge Stiftets evangeliske Biskop under Forbe-

hold af Kongens Samtykke. Jøvrigt blev Indretningen ligesom kort efter i de andre Stifter; een Kanoniker skulde være Læsemester i den hellige Skrift, fire Kanonici skulle udgjøre Consistoriet, der behandlede Ægteskabssager, og endelig skulde tre Canonici have med Skolen at gjøre, som Rector, Subrector og Cantor. Den gamle Bispestol med dens Tilliggende Amtet Svabsted var derimod ikke som de danske Bispestole forbrudt til Kronen, og vedblev derfor at existere som en samlet Forlening, der først blev overdraget til Kongens yngste Broder, og siden i lang Tid var et Tvistens Æble mellem det kongelige og det hertugelige Huus. Denne Overeenskomst blev føiet til den plattydske Oversættelse af Kirkeordinantsen, der paa Landdagen i Rendsborg d. 9 Marts 1542 blev kundgjort som Lov for begge Hertugdømmer Slesvig og Holsteen. Kongen havde først tiltænkt Bugenhagen den nye Bispeværdighed, men da han afslog den, faldt Valget paa Tilemann von Hussen, en theologisk Doctor fra Wittenberg, der i nogle Aar havde holdt Forelæsninger i Kjøbenhavn. (Jfr. Jensen, Versuch einer geschichtlichen Darstellung der Kirchenverfassung Schleswigs. Falch, Staatsbürg. Magazin VII).

S. 57, L. 17. Johan Friis læs Jørgen Friis.

S. 82, L. 9. Hvad man i længere Tid har formodet, at Christiern Pedersen havde haft Andeel i den danske Bibeloversættelse af 1550, det er nu hævet over al Tvivl, da man er bleven opmærksom paa følgende Ord af en Samtidig: „Mester Christiern Pedersen, som var Kanik i Lund, haver med stor Flid paa ret forstaaeligt Dansk Maal, udsat den danske Bibel, efter kgl. Majestæts Ordinants med vort Universitets Fuldbyrd og Myndighed" (Kirkehist. Sml. II, S. 395).

S. 88, L. 10. Peder Noviomagus skal være Povel Noviomagus.

S. 95 og 96. Til det der her er sagt om P. Plades Forhold

til Sacramentererne navnlig Johan a Lasko og hans Følgesvende, kan endnu føies een Omstændighed, der fremgaaer af et Brev fra den theol. Prof. Macalpin (Maccabæus) af 14 Jan. 1554, indflettet i Palladius's Levnet i en haandskreven sjællandsk Bispekrønike (Ny kgl. Sml. 4. 1130). Den Sætning i Hofpræst Povels Prædiken: „at de bleve fordømte, som ikke med Luther lærte, at Christi Legeme var i, med og under Brødet i Alterens Sacramente", der især stødte Lasko — maa være bleven forelagt de theol. Professorer til Underskrift, og det saaledes at Fordømmelsen bestemt anvendtes paa de engelske Flygtninge. Plade havde talt med Macalpin derom, men denne vægrede sig bestemt ved at gjøre det. Han undskyldte sig med, at han ikke kjendte de Paagjældende og deres Meninger, og indskrænkede sig til den Erklæring, at han holdt fast ved Ordene som de lød uden alle Sophismer. „Skulde man finde, at jeg derfor ikke kan og ikke bør taales, — saa skal jeg saasnart det bliver mig lovlig forkyndt, i al Fred og uden Nogens Fortørnelse drage herfra". Dette skete som bekjendt ikke, og man maa altsaa have fundet sig tilfredsstillet ved den afgivne Erklæring, men det viser, at man ogsaa allerede dengang var opmærksom paa Macalpins tvivlsomme Holdning.

S. 122, L. 20. Hemmingsen er født i Herritslev Sogn (af hvilket nu kun Gaarden Eegholm er tilbage) d. 22 Mai 1513. (Paulli, Hemmingsens Pastoraltheologi S. 8).

S. 136, L. 10. Til Fremstillingen af Biskop Niels Jespersens og Herr Hans Norbys Mellemværende, kunde endnu det føies, at den forjagede Præst fik Mod til at sagsøge den adelige Herremand for Kongen og Rigets Raad, hvorved han atter erholdt sit Kald samt Erstatning for den lidte Skade. Rosenvinge, Udvalg af gl. danske Domme II, S. 319 og 24.

S. 145, L. 15. Mellem Frederik II's Bestræbelser for at opretholde den kirkelige Eenshed og Enighed, maatte her

ogsaa Frd. af 13 Jan. 1568 (Dansk Mag. V, 86) have været omtalt, hvorved Gudstjenesten i Frue Kirke i Kjøbenhavn blev gjort til Mønster for hele Landet; „efterdi vi ere komne udi Forfaring, hvorledes at sig skal begive nogen Trivst og Uenighed blandt Sognepræster og Kapellaner, synderligen udi det høiværdige Alters Sacraments Tracterelse, hvilket vi ugjerne formærke, og ville det for ingen Deel lide eller tilstede".

S. 147, L. 19 fgd. Hvad der her udtales som rimelig Formodning, at Hemmingsen er Forfatter til „de 25 Artikler for de Fremmede" — bliver hævet over al Tvivl, naar Biskop H. P. Resen siger ved et Landemode i Roskilde: *paulo post obitum D. Joannis Alberti hosce articulos conscripsit Hemmingius.* Sjællandske Synodal-Monita (Kall'ske Sml. 4. 490) ved Aaret 1618.

S. 150, L. 11. I Frederik II's her omtalte Fundats for Communitetet af 1569 er fremdeles følgende Bestemmelse at mærke: „Alle Superintendenter herudi Riget skulle være fortænkte, at de efter denne Dag Ingen annamme, indvie eller ordinere til Præste-Embedet, medmindre de nogen Aar tilforn flitteligen og vel her udi Universitetet have studeret, og siden skilles herfra med Rectors Testimonium — eller og, dersom de have studeret udenlands, at de dog tilforn examineres af Professorerne i det theol. Facultet herudi Universitetet, og af dem fange Vidnesbyrd, saa de udi alle Artikler udi Religionen kommer overeens med Guds Ords Tjenere udi dette Rige" (Beckman, *Hist. communit. Reg. p.* 178). Dette sidste var altsaa ligesom Fremmed-Artiklerne nærmest anordnet for at bevare Eensheden i Læren, men i det Hele ligger der en Autorisation for Universitetet til at være den eneste Præsteskole for Danmark, hvor Alle, der vilde vente Ansættelse, først maatte studere og hvorfra de maatte medbringe Vidnesbyrd. Dette blev

ogsaa senere flere Gange indskjærpet; saaledes ved et Synodal-Monitum i Roskilde 1573: „Provsterne skulde paasee, at Ingen fik Præstekald, som ikke havde studeret eet Aar ved Universitetet" (Pont. III S. 437) og ligeledes tyve Aar senere 1593, da det theol. Facultet skrev til Biskopperne om det samme (Pont. III S. 522). Skjøndt det herved ikke udtrykkelig siges, saa maatte dette dog bidrage til at forringe Kapitelskolernes og de ved samme ansatte theologiske Læsemesteres Betydning. I det Hele er det et mærkeligt Træk gjennem de sidste 18 Aar af denne Konges Regjering, at de gamle Indretninger, der havde deres Rod i det rom. kath. Væsen, meget stærkt forsvinde, og give Plads for den nye kirkelige Orden overalt i Landet. Af de store Klostere opløser sig det ene efter det andet, og Beboerne flytte ud som særskilte Sognepræster; paa samme Maade svækkedes de før saa anseelige Domkapitler, medens Universitetet vandt i Omfang og Anseelse.

S. 155, L. 9. Det her omtalte Kongebrev 15 Sept. 1571 er af afgjørende Vigtighed for Domkapitlerne, da disses Medlemmer havde deres væsentligste Indtægt af de til Præbenderne annecterede Sognekald. Da nu dette Forhold opløstes, og Sognene fik istedenfor Vikarer og Kapellaner selvstændige Sognepræster, saa bleve de fleste Præbendere saa smaa, at Ingen mere kunde leve af dem, og bleve da bortgivne enten som Tilgift til en eller anden Betjening eller som en Art Pension.

S. 160, L. 7. Loven for Behandlingen af Trolddomssager, hvorom det her siges, at det er uvist om den nogensinde kom istand, er optaget i Frederik II's Kallundborgske Recess § 8, hvor det bestemtes, at „naar Kirkenævnd har oversvoret Nogen om Trolddomssager, da skal denne ikke strax rettes, men blive besiddendes til saalænge Sagen er indstævnet til Landsthinget." (Rosenvinge, Samling af Gl. danske Love IV. S. 292. 93).

S. 183, L. 2. „udelukkende" skal være „udenlands".

S. 187, Anm. Til det der her er sagt, kan tilføies, at det omtalte Brev af Frederik II ogsaa i Sjællandske Synodal-Monita (Kall. Saml. 4. 490; til Aaret 1628) henføres til 1 5 7 9.

S. 188, L. 28. Den her omtalte Forordning om Kirkernes Gods og Rente er af 18 Juni 1582 (ikke 1583). Jakobsen, om det danske Skattevæsen. S. 127.

S. 207, L. 1 fgd. Angaaende Facultetets Skrivelse til Biskopperne om Forpligtelsen til at studere ved Universitetet, see ovenfor Rettelse til S. 150.

S. 320, sidste L. P i s t a t o r læs P i s c a t o r.

S. 441, L. 6. Den her udtalte Formodning, at den theologiske Conferents i Colding 1674 var foranlediget ved et paatænkt Ægteskab mellem en af det kongelige Huus og en Katholik, traf noget nær det rette, men ikke ganske. I en Bemærkning, der er tilføiet en Afskrift af disse Forhandlinger (Kall'ske Sml. 4. 476-78), hedder det nemlig, at „Talen var om at vælge Kongens Broder, Prinds J ø r g e n til K o n g e i P o l e n, dersom han vilde gaae over lil den katholske Religion".

S. 462, L. 1 fgd. Foruden de Exempler, der her ere anførte paa Præster, som tilstod at have givet Penge for deres Kaldsbrev, kunde flere andre lignende tilføies fra Fyen, som Provst Heiberg har meddeelt i Th. Kingo's Levnet S. 117-19.

S. 466, L. 4. Angaaende Gjennemsynet af den kirkelige Lovgivning, kan det her bemærkes, at der fra de Geistliges Side blev gjort Forslag om at indføre *formula concordiæ* som Regel for Lærerne, men dette Forslag blev henstillet til Kongens Resolution, og kom ikke videre. Ligeledes foreslog de, at ved Patronatskald Menigheden da maatte vælge tilligemed Patronen, men ogsaa dette blev afviist, fordi man ikke vidste hvorledes Kongen vilde forholde sig med sine Patronatskald, (Skandinavisk Museum 1803 II S. 154-58).

S. 496, L. 16. Kongebrev af 22 Febr. 1690 skal være Frd. af 25 Jan. 1690.

S. 539, L. 23. Reskr. af 10 Dec. 1710 skal være 1714.

S. 546, L. 3 og 17. Bibel-Udgaven fra 1699 „Huus- og Reise-Bibel“ er ikke bekostet af Laurentsen men af Bockenhofers Enke og C. Geertsen. Boghandler Laurentsen, der først 1708 fik Monopol, kom ikke til at foranstalte nogen ny Udgave, da Monopolet inden dette skete var gaaet over til Missions-Collegiet. Naar der s. S. L. 18 tales om Bibel-Udgave fra 1634, da er det en Trykfeil for 1633.

S. 549, L. 32 K. L. Rostock læs K. L. Rahbek.

(Anden Deel).

S. 55, L. 11. Udtryk læs Udbrud.

B. Haandskrevne Kilder

til den danske Kirkehistorie fra det kgl. Bibliothek.

Foruden de Original-Dokumenter, hentede fra Archiverne, der ved flere Leiligheder ere benyttede og paa sine Steder anførte, har jeg fornemmelig gjort Brug af de betydelige Samlinger af Haandskrifter, der findes paa det store kongelige Bibliothek. Nedenstaaende Liste indeholder en Fortegnelse paa alle dem, der i Værket selv ere anførte eller dog benyttede til at fuldstændiggjøre en eller anden Beretning.

---

1. Almindelige.

a) **Erik Pontoppidans Fortsættelse af** *Annales eccl. Dan.* **fra Aar** 1701-47. (Ny kgl. Sml. *fol.* 737).

b) *Collectanea Pontoppidani ad Historiam Dan. præsertim ecclesiasticam. 7 Voll.* (**Thott.** 4. 1574-80).

Det første Haandskrift indeholder flygtige og tilfældige Optegnelser fra de angivne Aar; de sidste 7 tæt beskrevne Qvartbind indeholder en stor Mængde forskjellige Aktstykker til den ældre og nyere Tid, sammenskrevne deels af sjældne Bøger, deels af Original-Dokumenter og gamle Haandskrifter — uden Tvivl de Samlinger, Forf. har benyttet til sine Annaler.

Acta historico-ecclesiastica Nov. Antiqva, ad ecclesiam Danicam potissimum spectantia, collecta et conscripta a

Mag. Andreas König. 5 Voll. (Ny kgl. Sml. 4. 1129).

Forfatteren til disse Samlinger var Sognepræst i Aalsøe og Homø Aarhuus Stift (død c. 1780); de Aktstykker, han her har sammenskrevet, tilhøre alle Tiden efter Reformationen og de fleste det attende Aarhundrede.

Statuta synodalia in Diœcesi Lundensi in ordine digesta per Magnum Mathiæ. (Kall. 4. 504).

Synodalia Annua Othoniæ tempore Dni Jacobi Mathiæ Veil. in locos communes digesta et redacta. (Ny kgl. Sml. 4. 1187).

Disse tvende ere Forsøg paa at bringe Synodal-Beslutninger i et Slags System, den første for hele det 16de Aarhundrede, den sidste for Biskop Jacob Madsens Embedstid, og da Arbeidet er gjort med Flid og Nøiagtighed, indeholde de mange Oplysninger i en let overskuelig Form. Desforuden findes der paa Bibliotheket en stor Mængde Samlinger af Synodal-Monite fra alle Stifter, hvoraf gjerne hver Samling indeholder en vis Række, de fleste vistnok Afskrifter, som Stiftets Præster skulde tage, naar de originale Monita circulerede imellem dem. Af Sjællandske Synodalakter findes den meest omfattende Samling, som jeg hyppigst har benyttet i Kall's Sml. 4. 489, en lignende smstds 4. 490; Ny kgl. Sml. 4. 1170—77, fra en senere Tid Kall's Sml. *fol.* 105—8; af fyenske: Kall's Sml. 4. 492. Ny kgl. Sml. *fol.* 727, smstds 4. 1187; af aarhusiske fra en senere Tid Kalls Sml. *fol.* 109. Ny kgl. Sml. 4. 1195-96 — og desforuden mangfoldige andre.

Samlinger til Sjællands Kleresie af Zwergius. (Gl. kgl. Sml. *fol.* 1094).

En anden Art Optegnelser man finder ligesaa hyppig som

Synodal-Monita er meer eller mindre udførte Presbyterologier. Den ovennævnte, en Fortsættelse af det bekjendte Værk, gjennemgaaer Stiftsprovsterne i Kjøbenhavn; en anden Samling til Kjøbenhavns Geistligheds Historie, især fra den pietistiske Tid, findes Kall's Sml. 4. 487. Enkelte Oplysninger om „Bisperne i Sjællands Stift" vil man finde i en haandskreven Bispekrønike. Ny kgl. Sml. 4. 1178. Optegnelser om Præster i Aalborg, Viborg, Aarhuus og Ribe Stifter finder man i Ny kgl. Sml. 4. 1190-94. 1198 — hvilke bindstærke Volumina dog kun ere sparsomt beskrevne. Fyens Beskrivelse og dens Bispekrønike findes i Thott's Sml. 4. 1419-23 — foruden mangfoldige andre.

Et Bind med gamle Kongebreve mest det Geistlige og Skolevæsnet vedkommende fra 1478-1596. (Ny kgl. Sml. 4. 1128).

Denne Samling indeholder flere meget vigtige Aktstykker til Oplysning om de indre kirkelige Forhold gjennem det sextende Aarhundrede. Uden al Tvivl er den en Afskrift af Lund Stiftsarchiv, da alle de Breve, her meddeles i en let læselig Afskrift, enten angaae Lunde Stift, eller hvis de ere af almindeligt Indhold, gjengives i den Form, hvori de ere meddeelte Lunds Biskop.

Forskjellige Dokumenter angaaende Kirken og Skolen meest fra Norge. En Deel Kongebreve om samme fra Frederik II's og Christian IV's Tid. (Kall. 4. 472).

En broget Samling deels af Kongebreve fra Christian III's, Frederik II's og Christian IV's Tid, deels af Sjællandske Synodal-Monita (1559-1614), foruden en Mængde andre Optegnelser fra Norge, skrevne i den første Haldeel af det 17de Aarhundrede. Man vil her finde interessante Bidrag til Norges Kirkehistorie, (blandt andre: „En Beretning om Tienden i Stavanger-Stift").

---

2. Specielle.

H. Tausen, Skrivelse til Provster og Præster i Ribe Stift. — *Judicium de excommunicatione 1557.* (Thott. 4. 326).

Jacobi Mathiæ Censura super verba Nic. Hemmingii. (Gl. kgl. Sml. 4. 1444).

Nic. Hemmingii Confessio et Declaratio. (Gl. kgl. Sml. 4. 1445).

Negotium Hemmingianum. (Gl. kgl. Sml. 4. 1446).

Hemmingsen, Nogle Spørgsmaal om Christi Legems og Blods Sacrament. 1599. (Gl. kgl. Sml. 4. 1447. — 8. 3409. — Thott. 8, 55).

Relation om de Romersk-katholskes Hensigt at indsnige sig i Danmark i det 17de Aarh. (Ny kgl. Sml. 8. 189).

Dokumenter i Sagen mellem Biskop Niels Jespersen og Herr Hans Norby. (Thott, *fol.* 98).

Litteræ Petri Hegelundi 1595-1613. (Ny kgl. Sml. *fol.* 727).

Liber visitationis Scanensis P. M. Ostrupii et Mathiæ Jani. (Thott. 4. 1556).

J. P. Resenii Actio contra Mag. Ivarum Stubæum, ejusdem Stubæi Responsio. (Gl. kgl. Sml. 4. 1452 jf. 1453-54).

Proces og Dom mellem Resen og O. Kock. 1614. (Gl. kgl. Sml. 4. 1458).

*Protocollum Velitationis Theologicæ inter O. Coccium et D. Joh. Resenium in arce Coldingensi **1614**.* (Gl. kgl. Sml. 4. 1456 og 57).

Forskjellige Bidrag til samme Sag; N. M. Aalborgs Brev til Koch, Bispernes Censur over Resens Forsvarsskrift m. m. (Gl. kgl. Sml. 4. 1455 og 1459).

*Actio contra Mag. Nicolaum Michaelium **1614**. Sententia, qva ab officio removetur **1614**.* (Gl. kgl. Sml. 4. 1462; 63 jf. 1464).

Proces og Dom i Christ. Dybvad's Sag. 1620. (Gl. kgl. Sml. 4. 1466; 67 jf. Pakken Gl. kgl. Sml. *fol.* 123).

Breve til og fra Holger Rosenkrands i Aarene 1627–37. (Gl. kgl. Sml. 4. 1468).

*Litteræ Ol. Rosenkrandsii ad Theologos Hafn. **1632**.* (Gl. kgl. Sml. 4. 1471).

Rosenkrands's Brevvexel. (Gl. kgl. Sml. *fol.* 131).

Olig. Rosenkrands, Veritas viæ vitæ æternæ. (Gl. kgl. Sml. 4. 1469).

P. Winstrup, Scrutinium confessionis etc. (Ny kgl. Sml. *fol.* 28).

Clotz contra Rosenkrands. (Ny kgl. Sml. *fol.* 31).

Det theologiske Facultets Svar. (Gl. kgl. Sml. 4. 1469 jf. Ny kgl. Sml. *fol.* 33 defekt).

Forskjellige Dokumenter i Sagen mellem Rosenkrands og Klotz. (Gl. kgl. Sml. 4. 1473).

Pro vera et indubiæ fidei nova obedientia Deo pro-

bata. Apologia ad Regem Christianum IV. (Olig. Rosenkrands. Voll II). (Gl. kgl. Sml. *fol.* 125-26; 127-29).

Min enfoldige grundige høist nødige Erklæring og Undskyldning. (Holg. Rosenkrands). 1642. (Gl. kgl. Sml. 4. 1470. Ny kgl. Sml. *fol.* 30 o. fl. St.).

Akta Frau Christinen Juhlen auf Stubbergaard wider den Prediger Georg Friis. Beretningen er opsat af dennes Broder Math. Friis. (Thott. *fol.* 99 jf. Gl. kgl. Sml. 4. 1475).

Akter og Dokumenter i Niels Svendsen Chronichs Proces 1650-51. (Thott Sml. 4. 336-37).

Es. Fleischers afgivne Bekjendelse. (Gl. kgl. Sml. 4. 1478).

Niels Sv. Chronich, Apologia contra opiniones heterodoxas ei adscriptas 1658. (Gl. kgl. Sml. 8. 3410).

P. J. Kragelunds samt otte Provsters Betænkning, om hvis udi Recessen, Ordinantsen og de 21 Ribeartikler *salva souverænitate* kan forandres og forbedres. 1661. (Ny kgl. Sml. 4. 1147. Kall Sml. 4. 475).

H. Wandals Remonstration imod Commerce-Collegii Forslag samt den derpaa fulgte Approbation af endeel af Hs. M.'s Etatsraad angaaende Religionsfrihed. 1672. (Gl. kgl. Sml. 4. 1481. 1482. Ny kgl. Sml. 4. 1149).

Dr. Er. Grave's, Mag. M. Foss.'s, Mag. Joh. Leths og Mag. Chr. Lodberg's Betænkning og Erklæring angaaende den katholske Religion. 1674. (Gl. kgl. Sml. 4. 1484. [her urigtigt henført til A. 1679]).

Anonymi Forslag til et Collegium til Kirkesagernes Forbedring 1676. (I Pakken Gl. kgl. Sml. *fol.* 123).

J. Baggers, S. Gluds, H. Rosings og E. Graves Erklæringer til Christian V om Hugenotterne 1680. (Thott Sml. 4. 1589).

Lintrupii Epistolæ ad viros doctos 1709-17. (Thott Sml. 4. 1841).

De hodierna conversione Indorum 1715 og Feideskrifter derimod. (Ny kgl. Sml. 4. 1151; 54. Kall's Sml. 4. 481).

Aktstykker i Sagen mellem Stiftsprovst Lodberg og Fattigdirektionen. (Gl. kgl. Sml. 4. 1492. Kall 4. 480).

Haandskrifter om Missionen i Finland. (Ny kgl. Sml. 4. 1152-53. Kall Sml. *fol.* 227; 28; 29. *4to* 603. Gl. kgl. Sml. 4. 2853-55.

Om den grønlandske Mission. (Gl. kgl. Sml. *fol.* 853. Kall Sml. 4. 637-38. Ny kgl. Sml. *fol.* 1293-94. Thott Sml. *fol.* 987-88. *4to* 1571-72.

Smaaskrifter i den pietistiske Strid 1731-37. (Gl. kgl. Sml. 4. 1494-98; i Pakken *fol.* 123. Ny kgl. Sml. 4. 1155-59. Kall Sml. *fol.* 102-4. *4to* 476-78. 482. Thott. 4. 345. 1591.

Prof. Peder Holms Papirer meest angaaende Universitetets Historie. (Kall, *fol.* 148).

C. Register.

De med * mærkede Tal vise hen til Anden Deel. (Ved de dubblerede Sidetal i Første Deel betyder ⁰, at Tallet viser hen til sidste Række).

Aalborg, Hans, Bogtrykker i Kbhn. 233.
Aalborg, Niels M., Præst. Brev til O. Kock. 242. 250. 254. Forkl. over Aabenb. 254-55. Proces og Dom 256-57.
Aborre Skomager *567. *571.
Abrahamson, V. H. F., Psalme-Comite *284.
Adler, J. G. L., tydsk Præst i Kbhn. *260-61. Genrl.-Superint. *296. Agende *297-98. Strid derom *298-302. *304. *434. *440; 41. *521.
Adolph, Hertug, 108. 175.
Agerbeck, Præst i Espe *638.
Ahlefeldt, kath. Biskop 13. 14. 51. [*649].
Akademie i Kbhn. 492-93. 564. s. Sorø.
Albani, Kardinal, (Brevvexling med Bagger) 455.
Albertsen, Biskop i Sjælland 120. 129; 30.
Albinus, Nic., s. Hviid.
Alterbog, Plades, 106-7. H. Baggers 478, s. Ritual.
Ammon, Hofpræst i Dresden *444.
Ancher, Lorents, Prof. og Præst *213. *217.
Ancherson, Math., Biskop i Ribe *58. *114.
Andersen, Peder, Præst 97.

Andersen, And., Biskop i Aalborg 396.
Andersen, Mads, i Gammelsole *631; 33.
Andresen, Præst i Kierteminde *463.
Andreæ, Jac., Kantsler i Tybingen 151-52. 162-66. 168. 175. 181. 323.
Andreæ, Sam., Prof. i Marburg 486.
Anna Sophie, Dronning, Forhold ved Hoffet 570-71.
Anna Ovensdatter, Enke i Husum 296-97.
Arctander, N. L., 204. Biskop i Viborg 234. 251.
Arndt, Johan, hans Skrifter 267. 295.
Arnfeldt, Axel, til Lysholt 283.
Arnkiel, Troels, Provst i Aabenraa 483.
Arnold, Kirchen- u. Ketzergesch. 501. *110-11.
Arvidsen, Bent, Rector 68. 122.
Arrebo, Anders, Davids Psalter 279.
Asmundsen, Tyge, Biskop i Skaane 129. 177-78.
Asmussen, Præst paa Føhr *443.
August, Kurfyrste af Sachsen 166-68. 170. 175. 178-79. 180-82.
Axelsen, Kort, (Conrad Aslac) 162; om Exorcismen 229, theol. Prof. 232-33, Resens Modstander 249; 50; 52; 55; 56. 258-59. 270, hans Død 298.

Bachmeister, Lucas, Prof. i Rostock 130. 212-13.
Backelerius, Hermes, J. Lasco's Ledsager 93.
Baden, G. L., Landsdommer *381, om Bastholm *453.
Baden, Jac., Prof. *206-7, Univ.-Journal *316. *338.
Bagger, Hans, Biskop i Sjælland, Livsforhold 446-48. 452. 455, Betænkning 457-59. 466. 467. 473, Ritual 475-76. 477, Alterbog 478, Katechismus 478-79. 486, Død 490. 91.
Bagger, M. O., Apostat 509.
Baggesen, Jens, „Ungdoms-Arbeider“ *261.
Balle, Nic. Edinger, Præst i Gjettrup *208, Charakteer *213-14 jf. 574, Prof. *216-17. *220,

Prædikener *224. *232. *247-48, Bisp i Sjælland *250-51. *252. *253-54, Exegetiske Arb. *258-59, om Ritualet *263 „Vei til Hæderlighed“ *268-71. *273-74, Katechismus og Lærebog *276-77. *281, Prædikeøvelser *282-83, Psalmebog *284-85, Bibellæsning *292-93, Strid mod Repertoriet *311-12. *313-14, Forhold til M. Brun *314-15, om Meningsfrihed *315-16. *332-33. *546, Ugeblad *317-18. *323-27. Hædersgave *325. *341. *350, om Slaget paa Rheden *358-59. *370. *373, nedlægger Embedet *383. *390, Rituelle Forsøg *390-91. *407. *433. Hans Levnet *452.

Balslev, Andr., Katechet *79. *80.

Balslev, R., Præst i Haarslev *354-55. *461. *629.

Bang, Hans, Præst 247.

Bang, H. O., Prof. *190.

Bang, N., Bisp i Fyen 428. 431. 448.

Bardillan, J. S., Henrik af Nav.'s Gesandt 192-93.

Bartholin, Caspar, med. Prof. 271-72, theol. 297-98, Død 319.

Bartholin, Hans, theol. Prof. 531-32. 541-44. 567. *13.

Bartholin, Thom., 271. 439.

Bartholin, Th., (den Yngre) 489-90. *10. *11.

Bartskjær, Joh., Hofpræst 383, Bisp 396.

Barth, C. F., „Nat. Rel.“ *314, „Briefe“ *321.

Basedow, J. B., Prof. i Sorø *163-64. *179-80. *186. *192.

Bastholm, Chr., Charakteer *214. *218, Prædikemaade *222-24. *225-26, Hofpræst og Conf. *237, „Jød. Hist.“ „Overs. af N. T.“ *238-40, „D. chr. Rel. Hovedlærd.“ *249-50. *319. „Plan til Gudstjenesten“ *264-74, „Religionsbog“ *275-78, Betænkning *286. *293, „Om den geistlige Stand“ *294-95. *297. *305, Forhold til Fritænkerne *316-17, nedlægger Embedet *340. *371. *412. *419. *426. *452-53. *599.

Bastholm, Hans, Præst i

Slagelse *447-48, Strid med Fenger *599-606.
Baurenfeind, Maler *189.
Bech, Biskop i Christiania *391.
Bechmann, Præst i Raarup *440. *631. 33.
Bechmann, Prof. i Frankfurt 486.
Bellarmin, Cardinal 304.
Bengel, Udgave af N. T. *156.
Bentzon, J. W., Præst *267-68. *289. *310.
Bernstorph, A. P., Greve *298-99. *306.
Bernstorph, J. H. E., Greve *165. *192.
Bertelsen, Ivar, 139-44. 153. 156-57. 176. 182. 185. 194. 199.
Berthelsen, Laur., Biskop i Aarhuus 114-15. 203.
Bibeloversættelser, Danske, Christian III's (1550) 80-83, Frederik II's (1589) 196, Resen's (1607) 233-34, Udg. (1633) 320-21, Svane's (1647) 359, Frederik III's Plan 427-28, Christian V's Plan 467-68, (Huus- og Reise-Bibel 546. *100), Missionsbibelen 545-47. *34-35, Den slesvigske Udg. *100, Christian VI's Kommission *99-101 jf. *156, Frederik VI's Revision af N. T. *419-20. *447-48.
Bibelselskab, Det danske, *416-20. *446-50.
Bie, J. Chr., (Philopatreia) *199-200.
Bille, Henrik, Stiftsamtmand *236.
Bille, Ove, kath. Biskop i Aarhuus 13.
Bille, Thorben, kath. Erkebiskop 13.
Bindesbøll, Kand. *624.
Birch, And., *260. *282. *305, Biskop i Aarhuus *434. *438. *440. *521.
Bircherod, Jens, Prof. om Rigsdagen (1660) 397-98, om Svane 425, (Forslag om Kirkestyrelsen 449-52), Biskop i Aalborg 500. 501. 566.
Bircherod, Jac., Prof. 449. 467-68.
Birchner, M. G., Præst *377, „Om Trykkefriheden“ *315. *334. *342.
Biskopper, 10-12, Valgmaaden 10. 203. 207-8. 308-9. 407. 415, Ritual for Vielsen *389-90.
Bispemøder 44-45. 307. 406, (Mødet 1540) 45-

46 (i Ribe 1542) 52-55, (i Antvorskov 1546) 74-75, (i Kjøbenhavn 1555) 103, (1579) 187, (1607) 234-35, (1629) 307-8.
Bjælke, Jens, Ridder 231.
Bjørn, Oluf, Præst i Thisted 499-501.
Blache, Niels, Rector 66. 122.
Blicher, N., Præst i Randbøl *420. *438-40.
Bloch, Jens, Biskop i Viborg *434. *521.
Bloch, Søren, theol. Prof. *106.
Bloch, F. C., Superint. i Lauenborg *434.
Bluhme, J. B., Hofpræst *8. *15. *20. *55. *59. *68-69. *89. *98. *106. *112. *113. *130. *149. *184.
Bockelmann, Præst i Husum 108.
Bodinus, fransk Retslærd 282; 83.
Boesen, J. F., Præst i Vigerslev *354-55. *461. *629.
Boisen, C. C., Præst *624.
Boisen, P. O., Biskop i Lolland *346. *348. *351, Ritualforslag *372-75. *388. *434. *521.
Boisen, L. N., Præst *587-88.
Borch, Ole, (Collegium) 505.
Borchsenius, Katechismus *234-36.
Borck, Baron, preuss. Minister *192-93.
Bornemann, Cosmus, jur. Prof. 473.
Bornemann, Hans, Biskop i Aalborg 465. 466. 566, i Sjælland 491. 497. 514-15. 525. 531.
Boscoducensis, Henrik, Hofpræst 88. 92. 133.
Bossuet, katholsk Polemiker 508.
Bothsak, theol. Prof. 527.
Boye, B. L., Digterinde 241.
Boye, Fred., Kap. ved Trinitatis *177-78.
Boysen, Provst i Haderslev *300.
Brahe, Otto, 160.
Brahe, Tyge, 160-62. 184. 204. 210-12. 272.
Brandt, Fred., Præst i Nykjøbing 494.
Brandt, H. C., Præst i Nordborg *9.
Brandt, H. C., i Svendborg *629.
Braker, i Flensborg 485. 528.
Brekling, Fr., Præst i Handeved 393-95. 484.

Bredenborg, Kap. ved Frue *50.
Brentz, Provst i Stuttgard 151. 175. 323.
Brochmand, Hans, theol. Prof. 320. 339.
Brochmand, Jesper, theol. Prof., Deeltagelse i Resens Strid 250. 251. 258, i B. Hans Knudsens Sag 262-63. 266, om Kirkestyrelsen 260-62°. 270-71, Charakteer 285. 298, under den tydske Krig 301-2. 308. 313, theol. System 321-23. 532, Polemiker 304. 323-24, om Rosenkrands 268. 339-40, Biskop i Sjælland 344-45, Postil 345-46. 347-48. 356, under den svenske Krig 357, Forhold til C. Ulfeld 365-66. 369. 371-72, Død 374-76. 419.
Broniver, jesuitisk Missionær 290-92. 316.
Brock, Jens, Skolelærer *75. *76.
Brorson, Broder, Bisk o p i Aalborg *55. *59. *94. *95. Betænkning *120. *139. *184.
Brorson, Hans Ad., Præst *6. *55. Biskop i Ribe *114. *134-37. *139. Død *183-84.
Brorson, Niels, Præst *55-57. *59. *122. *184.
Brorson, Præst ved Garnisonsk. *537.
Brun, M., „Aristokraternes Katechismus" *314-15.
Bruun, Nordahl, Præst i Bergen *272-73.
Bruun, Th., „Fritimer" *252-53.
Brunsmand, Joh., Strid med Stheno 442-43. 498.
Brøchner, Præst i Raarup *339. *356.
Brøndsted, Prof. (Bibel-Commission) *417.
Bull, Præst ved Helliggeist. *398.
Bugenhagen, 4-6. 14-18. 29-30. 71-73.
Burchard, Bisk o p i Ribe 355.
Busck, Gunni, Præst. Anklage mod Clausen *556-58. *623.
Bøhmer, Prof. i Gøttingen *188.
Bølle, Simon J., Gjendøber *122-23. *126-27.
Bølle, Søren, Student, Gjendøber *128.

Callisen, Jørgen (Calixtus), Prof. i Helmstädt 204°.

Callisen, Gen. Superint. om Agenden *303. *440.
Cammerarius, Prof. i Leipzig 144.
Campe, „Ledetraad“ *278.
Carl, Prinds, Frederik IV's Broder 545. 574.
Carl V, Keiser (Interim) 78-79.
Cassuben, Boghandler 348. 546.
Censur, udøvet af Bisper og Prof. 88. 173. 422. (Holberg 554). *112-13. Ophævelse *197-98.
Charlotte Amalie, Dronning 457. 474. 494.
Chemnitz, M., Superint. i Brunsvig 163-64. 166.
Christensen, M. Lange, Biskop i Aarhuus, 8.
Christian III, Charakteristik 115-18.
Christian IV, Charakteristik 362-63.
Christian V, Charakteristik 502-3.
Christian VI, Charakteristik *4-5. *144-45.
Christian VII, Charakteristik *191-93.
Christian, Frederik, Prinds *465-66. *628; 29.
Christiani, tydsk Hofpræst *306.
Christian, Vilhelm, Hertug, Frafalden, 323.
Chronichius s. Krønike.
Clausen, Hans, hemmelig Papist 291.
Clausen, H. G., Stiftsprovst, om det Væsentlige i Chstd. *342. ved Reformationsfesten *343-44; 45. Livsforhold *346-48. *352. om Boisens Forslag. *373; 75; 76. Pastor.-Semin. *384. Ktugt. *391; 92; 93 om Gr.'s Dimisspræd. *398-99. *412. *419. om Mysticisme *453. *469. *520. *535-38. Betænkning *569. Strid om Døbemaaden *580-83. *584. Erklæring *593-94. *612.
Clausen, H. N., Prof. *472-74. *483. „Om Kathol. og Protestant.“ *486-90. Erklæring mod Gr. *496. hans theol. Standpunkt *498-500, angr. af Rudb. *500-2, af Engelbreth. *502-4, R. Møller *505-7; Proces *517-18, Erklæring mod Lindb. *528-29, Om Ritualet *535. *576-77; 78, Erklæring mod Lb. *547-48. „D. theol. Partiaand“ *550-51. *553-54. „Den Injurierede“ *559-60. *561; 65. Om Forsagelsen *585. *588-

89. *590=91; den baſtholmſke Feide *605=6. *607=8, om Ritualets Forandring *613=14. *626.
Clauſen, Jac. P., Præſt i Svaninge *227.
Clauſen, J. C. G. Seminarielærer *279.
Clauſen, Nic., reſ. Kap. i Aarhuus *139.
Clerque, de, Overtro i Bjerreby 499.
Clauſen, Thomas, Lærer i Flensborg 528.
Collet, Aſſeſſor *315. *329.
Concordieformlen, Fordømmelſe 182=84 jfr. J. Stubs Yttring 236=37. Aalborgs 242 fgg., Reſens og Brochmanns Bedømmelſe 240=41. 262°=63°. 323. [*624], i Slesvig 362. 480. jfr. *9.
Confirmation, tidligere Spor 303=4. jfr. 516, i Slesvig 361. 483, dens Indførelſe og Betænkeligheder derved *67=72.
Conradi, G. Joh. Superintend. *6. *68. *82=83. *96=97. *120=21, Død. *154.
Cooper, Aſtley, eng. Fritænker 503.
Coſter, Henrik, Læge i Odenſe 327.
Cortſen, Thom., Biſkop i Stavanger 378.
Coverdale, M., Biſkop i Exeter 95.
Cracau, churſ. Geheimeraad 167=68.
Cramer, Chr., Læge *189.
Cramer, Joh. Andr., tydſk Præſt *165=66. Prof. *190=91. *220, Affked *208. *216, Prokantsler i Kiel *222. *242=43. *262. *279. *295.
Cruſius, G. Provſt i Eiderſtedt 261.
Cypræus, H. A., Frafalden, hans Khiſtorie 317=18
Cypræus, Poul, 317.
Cæſar, Philip, (calv.) Superint. 238. 265=66.
Cørbitz, Rigsmarſkalk 465.

Dame, Fred., Provſt i Flensborg 296.
Dampe, J. J., rat. Sværmer *456=57.
Dankwerth, Præſt i Huſum 297.
Danneſkjold Samſøe Greve *178=80. *186. *192.
Degne, Løbedegne 37. 274.

*102, Nedlæggelse af Degnekald *278-79 *380.
Deichmand, Barth., Biskop 569-70.
Delbanco, Procurater *546;47.
Delbrück, Prof. i Bonn *533-34.
Dine Vindhøfver (Ulfelds Proces) 366.
Domkapitler 46-49 jf. 133 [*646-48] ved Frue Kirke 26, deres gradevise Opløsning 154-55 [*653] 368. 415. 417-18. 434-35. Kapitelsrettens Ophør *337 jf. *202-3, Kap.-Sogne 155. *115-16, Slesvigs 51-52. 331. 389 [*649-50].
Domstole, geistlige 54-55. 268-69.
Dorothea, Enkedronning 130. 152.
Dorsch, P., Præst i Frederiksodde 388.
Dorph, Niels, Præst ved Nicolai *50. *59. *79-80.
Drachard, Chr., Missionær *18.
Dybvad, Chr., 230, Proces og Dom 282-84.
Dybvad, Jørgen, theol. Prof. 169. 179. 203. 213, Proces og Dom 230-32. 282.
Dyk, Nic., pap. Missionær 289.

Eberhard, pietistisk Student 524; 25.
Eckermann, theol. Prof. i Kiel *296-97. *594-95.
Edelmann, Joh. Chr., Fritænker *155.
Eduard VI Konge i England 89, 90, 95.
Edinger, Nic., Provst paa Falster 573-74.
Egede, Hans, Præst, Missionær 538-40. 561-63. *17. *18. *170.
Egede, Povel, Missionær, *17. *18. *170.
Egge, Katechet paa Christianshavn *477-78. *566.
Eggebrecht, N., Kongens Sagfører 256.
Eilschow, Fr. Chr., Philosoph *159-60.
Eisenberg, El., Prof. 262.
Eitzen, Povel, Superint. i Slesvig. 108. 175. 179. 184. 238.
Elers, Jørg., (Collegium) 505.
Eliesen, Laur., Præst i Odense 83-86.
Eliesen, Povel, 57. 65. 66.
Elisabeth, Dronning i England 178; 80. 203.

Engelbreth, W. Fr., Præst i Lydersløv *305. *387 imod Cl. *502-4. *505-6, om Forsagelsen *589-90.
Enkekasser, geistl. 367. 392. 408-9. 518.
Ernesti, Prof. i Leipzig *187-88. *190-91.
Ernst, den Fromme Hertug, 430.
Eskildsen, Niels, Provst i Tybjerg Herred 247.
Evald, Enevold, Præst ved Vaisenhuset *20 *26-28. *30-34. *39. *40. *43. *68. *99, Concordants *150, Præd. *153-54, Død *184. *233.
Evald, Joh., Digter *215. *233-34. *364.
Examen, theol. [*652; 53]. 207. 518-19. *174-75. *220-21.
Exorcismen, Strid derom (J. Bertelsen) 139-44. (Jens-Jacobsen) 199. 212, i Christ. IV's Tid 226-29; i Christ. VI's Tid *67. *194; Afskaffelse *255-56. I Slesvig: Strid derom 265, Afskaffelse *96. *97.

Faber, N., Præst *466-67. *534, Biskop i Fyen *613. *624.
Fabricius, Jacob, Superint. 238. 266. 317. 333.
Fabricius, Otto, Præst ved Frelsers K. *267. *276. *398.
Fallesen, Præst, Udg. af theol. Tidsskr. *297. *353-54. *375. *474.
Falster, Chr., "Satirer" 548.
Fastedage, Bods- og, ugentlige og maanedlige 300-1, Fasteprædikener 347, alm. Faste- og Bededag 476-77. *286-87.
Feddersen, Præst i Vonsild *356.
Fenger, J. Præst i Liunge *587. *637.
Fenger, P. A., Præst i Slotsbjergby, Strid med Bastholm o. A. *599-607. *637.
Fichtes Philosophi *328. *361-62.
Fleischer, Esaias, Student 380; 81; 85, Præst ved Helliggeist 459.
Fleischer, Esaias, Conferentsraad *324.
Fleischer, Johan, Student 380.
Fleischer, Rasmus, Præst i Kalundborg *272. *289. *310. *324.
Forsamlinger, Forbud imod

dem 525. *21-22. *123-25. *465. *634-35, i Bjerge-Herred *339. *436-40. *631-34. i Fyen *460-67. *628-31. *634-35, i Vestsjælland *635-38.

Forskaal, P., svensk Lærd *189.

Foss, Math., Hofpræst 411, Biskop i Aalborg 440. 566.

Francke, Prof. i Kiel *594.

Frandsen, Peder, jydsk Prædikant *355-56.

Franke, Prof. i Halle 519.

Frauen, Joh., Hofpr. og Conf. *10. *13. *19. *20. *26. *28. *29.

Frederik II, Charakteristik 197-98.

Frederik III, Charakteristik 428-29.

Frederik IV, Charakteristik 512-13.

Frederik V, Charakteristik *146. *191.

Frederik VI, Kronprinds *257-58.

Frederik III, Hertug 294-95.

Frederik Vilhelm, Kurfyrste 488.

Frederik, Prinds, Biskop i Slesvig 80.

Frick, Præst i Nyborg *77. *78.

Friis, Chr., til Borreby, Kantsler 251. 264. 282.

Friis, Chr., til Krogerup, Kantsler 262. 264. 266°. 269. 290. 302. 331-33, Død 349-50.

Friis, Johan, Kantsler 26, Død 153-54. 157.

Friis, Jørgen, kath. Biskop i Viborg 57.

Friis, Jørgen, Præst i Sevel, hans Læremaade, Proces og Afsættelse 355-57.

Friis, Rotbøl, Kapellan *356; 57.

Frost, Justitsraad *417; 19.

Fugl, Præst i Saltum *139-40.

Funk, Præst i Altona *441.

Førd, Claus, (Psalmer) 149.

Gad, Stenersen, Præst ved Trinitatis *575. *578-80.

Gamborg, Prof., „Nysa“ *290. *511.

Gedelyche, J. P., jødisk Proselyt 575.

Geertsen, Bogtrykker 546.

Gehren, v., ref. Præst i Kbh. *306. *349.

Gellert, Prof. i Leipzig *187-88.

Gersdorph, Joachim, (Bogsamling) 419.
Gerner, Henrik Præst i Birkerød 392. 494.
Gerner, Henrik, Stiftsprovst i Kbh. *59. *114. *147-48.
Gettorp, Jens M., om Skolebørns Lege 275.
Gislesen, A. Snedkersvend *578.
Gjendøberei Odense 83-87, Mennoniter i Slesvig 260-61, i Kbh. *122; 28, Forhandlinger om dem *117-22, Forbud *132.
Gjødesen, Jens, Biskop i Aarhuus 234. 251. 258.
Gjøe, Anna, Kloster-Jomfru 133.
Gjøe, Birgithe, (Herlufsholm) 137-38.
Glad, N. M., (Lætus) Prof. 129. 142. 169.
Glud, Søren, Biskop i Viborg 457.
Glysing, piet. Student 524-25.
Godske, Peter, Befalingsmand 88. 89.
Goiske Rosenstand, P., theol. Prof. *161-62. *180-81. *190-91. *209. *214. *216.
Goldschmidt, Præst i Starup 484.
Gram, Hans, Prof. 547-48. 557-58. *11. *52. *72. *99. *103. *107. *112. *141.
Grave, Erik, Hofpræst 409, Biskop i Aarhus 440. 457.
Griffenfeld, (Schumacher), 375. 419-23. 426. 432; 34; 40; 442; 44-47. 449. 460. 518.
Grotius Hugo 265⁰. 552.
Grundet, Jens, Rector i Ribe 130.
Grundtvig, N. F. S., Ungdom *370-71, „Rel. og Lit.“ *377-79. *387. *393-94, Dimisprædiken *395-407. *407-10. *422-23, Prædiken *423-26, Strid med H. C. Ørsted *426-29, vdskb. Retning *429-32. *465, Præst i Kbhn, *469-71. *482-83, Theol. Maanedsk. *483-85, „Kirkens Gjenmæle“ *490-94; 95; 96, Erklæring *497, „den christ. Kamp“ *509-10; 11, Proces *517-18, Nedlæggelse af Embedet *519-20. *521, Proces *523-26, Theol. Afh. *530-34. *539-41,

Præd. *542. *551=53, til Clausen *561=63, „Skal d. luth. Ref. fortsættes“ *563=64, om Udtrædelse *567=73, om H. G. Clausens Daab *582=83, om Forsagelsen *584=85. *586. *589. *608, om Frihed i Statskirken *616=19. *620=22. *622=27. *628. *639=40.
Grundtvig, Joh., Præst *370.
Gryndler, Missionær 560.
Grønbeck, Isak, Præst i Kbhn 208=9.
Grønlund, Præst i Ribe *104=5.
Guldager, Hans, Præst i Ramme 544.
Guldberg, Høgh, Advokat *545; 47. *597.
Guldberg, Ove, theol. Forf. *181=82. *200, Minister *209=10, Theolog *211; 12; 13. *229. *236, Psalmebog *241. *251=52. *255, Fratrædelse *256, *262, af hans Breve til Balle *271. *274. *276. *281. *317=18. *323=24.
Gullænder, Søren, Præst (Psalmer) 347=48.
Gunner, Biskop i Throndhjem *206=7.
Gutfeld, F. C., Præst *306. *342. *348. *387. *392=93. *419.
Gyldenløve, Greve, hans Død 391.
Gyldenmund, Ole (Chrysostomus) Præst og Prof. 8. 56. 69. 76=77. 82.
Gyldenstjerne, Knud, kath. Biskop i Fyen 12=13.
Gyldenstjerne til Stubbergaard 354.
Göricke, tydsk Præst i Kbhn *566.
Göthe, Dom over „Werther“ *231=32. *362=63.

Hagerup, Eiler, Biskop i Throndhjem *20. *25. *26. *64.
Hagerup, Eiler, Biskop i Ribe *217. *226.
Hagerup, L. B., i Christiansand *270.
Hagæus, (Hagensen), Rector i Malmø 221.
Hahn, Præst i Hyllested *637.
Hallager, C. B., Skolelærer *351.
Hansgaard, Fuldmægtig *567.
Hansen, Chr., Biskop i Aalborg 251. 308.
Hansen, J. A., i Rudkjøbing *628.

Hansen, Biskop i Fyen *387.
Hansen, P., Cantor i Lunds Kapitel 68.
Harboe, Ludv., *107, Biskop i Sjælland *152-53. *168. *172. *192. *194. *208. *236. *241, Død *250-51.
Hardenberg, A., Præst i Bremen 107. 111.
Harms, Cl., Bibel- og Thesesstrid *440-45. *474.
Harmsen, theol. Student *566.
Hauge, Hans N., *355; 57.
Haven, F. C., (den orient. Reise) *189.
Haven, P., Prof. og Præst i Sorø *162-63.
Hegel, Prof. i Berlin *445.
Hegelund, Biskop i Ribe 208. 228. 234.
Helvad, Niels H., Præst 238-39.
Hemmet, Ivar, Biskop i Ribe 308.
Hemmingsen, Hans, Prof. 169. 176.
Hemmingsen, Niels, Prof. og Præst 77. 83, „Tavle om Nadv." 110-12, Ungdom 121-22 (jf. 66. 68), theol. Retning 123-25, H. og Tausen 125-29, Postil og „Pastor" 131-32. 138, Strid med J. Bart. 138; 39; 41; 43; 44, om Troesbekjendelsen. 146-47, Frem. Art. 147-48.[*652], Forhold til Andreæ 150-53. 154, om Troldom 158-59; 60, Kryptocalvinisme *(Syntagma)* 167-74, private Liv 176, Afsættelse 179-80. 183, „om Ægteskab" 186, „Immanuel" 193-94, „om Naadevalget" 204-5. 212, Død 216-18, jævnført med Brochmand 321. 371.
Hempel, „Fyens Stifstidende" *596. *629.
Henderson, Agent for britt. Bibelf. *417. *447.
Hennings, Etatsraad (Olavides) *243-47.
Henrik af Navarra, Underhandlinger, Frederik II med 180-81. 191-92.
Henriksen, H., Præst i Kbhn 83.
Herbert, engelsk Fritænker 503.
Hernhuter, s. Zinzendorph, Spangenberg; Forbud imod dem *131-32. *147-49, Menighed i Christiansfeld *228, i Kbhn *229.
Hersleb, Ole, Præst ved Vartou *24-25. *65.
Hersleb, Peter, Slotspræst

565, Biskop i Christiania *25. *26. *59, reform. Forslag *63-67, om Confirm. *68. *71. *72, om kgl. Myndighed *81. *82. *84, Biskop i Sjælland og Gen. K. Insp. *87. *88. *95-96. *102-3. *128; 29. *134. *138, Klage over Koll. *150-52, Prædiken *153. *166, Død *184. *194.
Hexeri og Troldom 100-1. 158-60, Forbud derimod 262°. 498-502.
Heye, Jacob, Cantor ved Kapitlet i Roskilde 65. 82.
Heyne, Prof. i Gøttingen *188.
Hindsholm, Laur. J., Biskop i Fyen 396.
Hjelmstjerne, Etatsraad *172.
Hjort, V. Chr., *387, Biskop i Ribe *390. *434.
Hobbes, engelsk Fritænker *503.
Hohlenberg, theol. Prof. *543.
Holberg, Ludv., om Lærdom og Læreanstalter 547-50. *11-12, Ungdomsliv 550-51, Naturalisme 552-57, „Peder Paars“ 557-58. 577. *2. *108-9, „Alm. Khistorie. Niels Klim“ *110-12, „Mor. Tanker“ *141-42, Sorø Akd. *143, „Epistler“ Død *159. *365.
Holck, Chr., Rigsraad 269.
Holm, A. K., Præst ved Holmens *351. *393. *419. *535 *569.
Holm, Jac., Biskop i Aalborg 228. 234.
Holm, J., Præst paa Holsteinborg *636.
Holm, Peder, theol. Prof. *105-6, om Gjend. og Separat. *119. *172, om theol. Exam. *174-75. *190. *216; 17; 18. *219. *232.
Holmboe, Skrædder *332.
Holst, Stiftsamtmand *29-30.
Holst, P. N., resid. Kap. ved Trinitatis *20. *26. *27. *43. *44. *49-52.
Holst, P., Præst, Udg. af Katechismen *421.
Holstein, F. A., Greve til Holsteinborg *602. *635-37.
Holstein, Joh. G., Præses i Miss. Koll. 539. 559.
Holstein, Joh. L., Minister *79, Præses i K. Insp. Koll. *88-89. *96. *171-72. *173.
Holstein, U. H., Storkantsler 567. *64.
Hornemann, Chr., Philosoph *307.
Hornemann, Cl. F., theol.

Prof. *213. *217. *237-38. *254, Exeget. Arb. *259. *289, „Christ. og Sokr." *367. *399. *419, „om Phantasien" *453-54, Thisteds Angreb *476-78. *550.
Hornsyld, J., Præst *282. *376. *506.
Horrebow, Otto, theol. Kand. *213, til Bastholm *317, „Jesus og Fornuften" *319-23, Strid med Ørsted *328-31. *333.
Howitz, F. G., medic. Prof. *478-80.
Hoyer, A., Provst i Flensborg 529.
Hoyer, A., Medl. af Kirke-Coll. *88-89.
Hoyer, C. F., Præst ved Holmens K. *306.
Hoyer, Herman, i Eiderstedt 260. 296.
Hunnius, N., Superint. i Lybeck 430.
Hussen, Tilemann, Superint. i Slesvig 15. 51. 80.
Hvid, A. Chr., *260-61 *290.
Hvid, Math., Provst ved Holmens *59. *74. *79, Medlem af K. Insp. Koll. *89. *130, Død *184.
Hvid, Nic., (Albinus) Biskop i Lund 178. 201-2.
Hvitfeld, Arild, 208. 209-10, Bispekrønike 222-23.
Hygum, P. J., Præst *55. *57. *58, Biskop i Aarhuus *114. *134, Død *183.

Jacob, Konge i England 203-4.
Jacob, Præst i Hjørlunde 159.
Jacobsen, N., Provst i Nykjøbing 263-64.
Jansen, N., jes. Missionær 290-92. 295. 316-17.
Jansen, N., Biskop i Aalborg *434. *521.
Jansen, H. Fr., Hofpræst *208. *212-13, theol. Prof. *217; 18. *232. *254, Prokantsler *280, Biskop i Aarhus *282. *289.
Jensen, J., Præst paa Hveen 211-12.
Jensen, Joh., i Ellinge *464.
Jensen, Skomager *581.
Jersin, J. Din., Prof. 273. 297, Opvækkelse 298-99, Bisko i Ribe 308-9, Skrifter og Død 324-26. 336.
Jersin, Marie, gift med Krønike 377. 79.
Jessen, Etatsraad, Medl. af Kirke-Insp. Koll. *168. *236.

Jespersen, N., 25, Biskop i Fyen 129. 134-35, Gradual 149. 184, Død 200.
Jespersen, P., Hofpræst 491. 497. 513.
Johan III, Konge i Sverrig 224.
Johan Adolph, Hertug 238. 261. 265.
Johan Jacobs, Mennonit 260-61.
Johansen, Præst *443. *566.
Jonas, Volqvarts, Superint. 108.
Jonasen, S., Domprovst i Roskilde 495; 96; 97.
Iversen, (Jaræus), P., Kanik i Lund 68.
Jung-Stilling, Yttringer om Grundtvig *398. *407-8.
Justesen, Jens, Præst i Kbhn 380. 391.
Juul, Kield, Biskop i Viborg 104.
Juul, Chr., til Stubbergaard 354.
Juel, J., Provst paa Nordmør 536.
Jydichær, Admiral 570.
Jøder 436; 38. Omvendelse 522-23. 544-45. 574-76.

Kaas, Niels, Kantsler 154. 168-70. 177. 183. 185. 198, Død 207.
Kaas, Præsident i Kancelliet *469.
Kaasbøll, Præst ved Helliggeist. *30-35.
Kaldsret s. Præster.
Kalkar, Adjunkt i Odense, *630.
Kall, Abr., om Balle *271-72. *419.
Kall, J. C., Prof. *99.
Kants Philosophi *307-9. *361.
Kapellanier ref. oprettes *116 nedlægges *380.
Katechismus 15-16 (Klager over Resens Udg. 252. 258), Bagger's 478-79, Forklaringer 566-67, Pont.s *98-99, Balles *276-77, Rev. Udg. *421-22.
Katholiker, Disputationer 56-59, Iver imod dem 74-75, Overtro 98-100, 104. 134. 218-19. 290, Missionsforsøg 290-93. 316-17. 438-44. 455-56. 508-9, Frihed for dem 318. 436. 474.
Kiel Universitet 480.
Kingo, Th., Biskop i Fyen 448-49. 460. 465. 466. 473. 493-95, Psbg. 496-97, Død 513.

Kirke=Collegium (Gen. K. Insp. Coll.) *74. *75. *77, Indretning og Virksomhed *80. *81. *84=96. *113fgg. *133=34. *149=52. *236, Opløsning *285. *336.

Kirkeforfatning (s. Bispemøder) Svanes Forslag 399=400. 405=6, Bircherods 450=51, Ønsker 559. *81=82. *487=88 (for Slesvig s. Rendsborg).

Kirkegods, Stiftsleensmænd 50. (150.) 189=90, Stiftsskrivere 402. 449, Salget af Kirker 449. 469=72.

Kirkehistorie, dansk 185=86. 317=18. 487. 489=90. *107=8. *168.

Kirketugt, (s. Skriftemaal) for Slesvig 294, for Danmark 307=12.

Kirker, H., jes. Miss. 439=40. 443=44. 455. 477.

Kjær, Præst i Korning *437; 39.

Kjøbing, Ole Jac., Præst 263⁰.

Kleuker, Prof. i Kiel *441.

Klinge, Zach., svensk Hofpræst, Biskop 392.

Klinch, Snedker i Kierteminde *461.

Klopstock, Ophold i Kbhn *165=66.

Klostre, Herre= 23=26. 26=27. [*645=46], Tigger= 36=37. [*646], Hellig=Aands Huse. 37, Nonne= 78. 133=34, Udskiftning 155=58. 286.

Klotz, Stephan, Superint. 331. 333=34, Strid med Rosenkrands 339=40 med Brekling 393=94, Død 426. 479. 481.

Knopf, Chr. Hier., Hofpræst 130. 144. 182. 213.

Knudsen, H., (Veile) Biskop i Fyen 228. 234. 251. 254, Proces og Dom 262=65.

Knudsen, Th., (Hygum) Præst 149.

Koch, Ole, Præst ved Helliggeist., Resens Modstander 242=43, Prædikener 244=46, Proces og Dom 247=48, Møde i Kolding 249=52, Afsættelse og Død 253. 257. 266⁰. 267. 308.

Koch, Provst i Aabenraa *56. *57.

Kofod, Præst ved Helliggeist. *398.

Kofod, Biskop i Ribe *521.

Kolding, N. N., Hofpræst 130. 142. 144.
Kortholt, theol. Prof. i Kiel 483.
Kraft, J., Prof. *163.
Krag, N., Superint. 14. 69.
Krag, N., Prof. 207; 8.
Krag, P., Provst 247.
Kragelund, P., Biskop i Ribe 407.
Kragelund, Præst i Engberg 461.
Kratzenstein, Prof. i Physik *204.
Krogstrup, Kap. i Klim *139-40. *148.
Krumpen, Styge, kath. Biskop 57. 76.
Krønike, Niels Sv., Lector, separatistisk Røre 377-84. 385. 388. 390, hans Skrifter 525.
Kølichen, Kapellan ved Frue *50.
Kønichen, C., Student 385; 90.
Køning, M., theol. Prof. og Biskop 422-23.
Køster, Prof. i Kiel *594.

Landemode (s. Domstole) Klager over dem *90-91, Vdskb. Forhandl. *386-88.
Lange, Vilh., „om Korsfæstelsesdagen" 373-74.
Lange, Prof. i Halle *106. *121.
Langebek, Jacob, *107-8. *141. *145. *215.
Langgaard, Præst i Klim *139-40. *148.
Larsen, A., Gamborg *630-31.
Larsen, Anders, Prof. 169. 196. 203.
Larsen, Hans, Kanik i Roskilde 66.
Larsen, Ole, Seperatist *127-28.
Larsen, Peder, jydsk Bonde *339. *356.
Larsen, P., Skræppenborg *628.
Larsen, Præst i Aarhuus *409.
Lasco, Joh., Flytning 89-93.
Lassen, Ass. i Kancelliet *373.
Lassenius, Joh., tydsk Præst i Kbhn. 490; 91-92. 493.
Laugesen, Hans, Biskop i Ribe 207.
Lauridsen, Chr., Præst i Brændekilde 201.
Lauridsen, Claus, Biskop i Aalborg 104.
Laurendsen, Bogtrykker 546. [*655].
Law, Præst i Vernigerode*121.

Lemming, H., Præst i Nyborg *78.
Leth, Ch. Lang., Præst ved Trinitatis *59. *79, Prof. *106. *114. *119-20. *122. *177, Død *184.
Leth, Hans, Hofpræst 431. 433. 440. 445. 452. 453. 463-64. 466. 473, Død 490. 518.
Leth, Præst i Svanninge *629.
Lerche, P., Landsdommer 469.
Leyding, Mag. i Hamborg 523.
Liebenberg, M. C., Præst, Confess. *306. *349; *50.
Lihme, Præst i Fjaltring 462.
Lille, Peder (Rosefontanus) 41.
Lillelund, Th., Præst i Ulstrup *148, *155.
Lindberg, J. Chr., Adjunkt *483, „Hvad er Christd." osv. *513-14, Om Rettens Kjendelse *526; 27-28. *529. *541, „Er Prof. Cl." osv. *544-45. Action *545-47. *552, „Oplysninger til Cl." osv. *554-56, De symb. Bøger *564. *566, Begjæring om Udtrædelse *567. *576. Strid med Gad *579, med Visby *591-98. *605. *623. *625. *627. *636; 37.
Lintrup, Søren, Rector 550, theol. Prof. 531; 32; 33. *13.
Lodberg, Chr., Domprovst 440, Biskop i Ribe 461.
Lodberg, Stiftsprovst, Strid med Fattig-Direktionen 520-21. 531. 535. 537. 539. 559, Biskop i Fyen 566-67. 574.
Lohmann, Hartwig, Weigelianer i Flensborg 295-97, i Odense 326-28.
Longomontan, Astronom 272.
Lubienitsky, St., polsk Adelsmand, Unitarier 409-10.
Lubinus, Prof. i Rostok 250. 267.
Lunde, Thom., Kapellan ved Frue 244.
Lysius, Joh., Provst i Flensborg 482.
Lyscander, A., Provst 247.
Lytken, Fr., Skrifter *182-83.
Lytkens, F. A., tydsk Hofpræst 513-14. 516-17. 527. 530-31. 535. 542. *68.
Lælius, Morten M., Biskop i Aarhuus 308.

Lætus, Er., s. Glad.
Løvenskjold, Baron *279.

Maaløe, theol. Kand. *332.
Macalpin (Maccabæus) theol. Prof. 56. 79-82. 85. 95. 110, Død 114, om Nadv. 171 [*651].
Madsen, Chr., Provst i Kjøge 396.
Madsen, Chr., fra Bregnør *461-65. *628.
Madsen, Jac. Veile, Biskop i Fyen 200-1. 215.
Madsen, Jac., Prof. 168; 69. 183, Død 196.
Madsen, Jac., Biskop i Aarhuus 267. 358. 376. 396.
Madsen, J., Sæbemester *567. 71.
Madsen, Mogens (Magn. Mathiæ), Biskop i Lund 202. 220. 222. 229. 234. 256.
Madsen, Poul, Biskop i Sjælland 130. 171-72. 177, om Concordieformlen 184. 185. 196, Død 203.
Magnussen, Arne, 420. 489-90.
Malling, Ove, Medl. af Psalmekom. *284.
Manthey, Præst ved Petri *398.
Marezoll, Præst ved Petri *306.
Marheinecke, Prof. i Berlin *445.
Marie, Dronning i England 90.
Marie Stuart, Dronn. i Skotland 56.
Marinus, Leon, i Amsterdam 317.
Marsvin, Fru Ellen, 308.
Masius, Hect. G., tydsk Hofpræst, theol. Prof. 485-88. 490. 493. 513. 527. 531.
Mathias, Kanik i Kbhn. 58.
Mau, E., Præst i Haarslev *637.
Maurenbrecher, ref. Præst i Kbhvn. *306.
Medelby, Poul, Superint. 278, Postil 279.
Meier, F. M., Præst i Hagebjerg *443.
Meier, Habakuk, Præst i Flensborg 296.
Melanchton, Philip, 4-5.
Meursius, Joh., Prof. i Sorø 288.
Michaelis, Joh. Dav., Prof. i Gøttingen *188; 89; 90.
Middelfart, Mads J.,

Biskop i Lund 270. 290. 308. 315-16. 328. 345.
Micromius, Præst, engelsk Flygtning 90. 93.
Michelsen, H. C., Præst ved Holmens *601-2.
Mikkelsen, Christoph, Præst i Odense 84-86.
Mikkelsen, Hans, Biskop i Fyen 308. 327. 328. 356. 357. 369.
Mikkelsen, Henrik, Præst i Odense 328, i Haderslev 330. 333.
Mikkelsen, Ludvig, Præst i Odense 328.
Mikkelsen, Svend, Prof. i Odense 328.
Mission 513-15. 535-44, Collegiets Oprettelse 536-37, i Trankebar 513. 535. 540. 560, i Grønland 538-39. 561-63. *17. *169-70. *336-37, i Vestindien *169, i Smyrna *170, Interesse for Missionen *451.
Molbech, Chr., Prof. *426. *432.
Moldenhawer, J. G., theol. Prof. *260.
Moltken, J., Bogtrykker 348.
Monrad, E., Biskop i Ribe 355.
Morsing, Chr., Prof. 82. 154.
Mortensen, Claus, Tøndebinder, Præst 8. 16.
Mosheim, Prof. i Helmstädt *122.
Mossin, H., Præst ved Trinitatis *20. *36-37. *50. *59, ved Nikolai *79. *80.
Moth, Soph. Amalie 492.
Muhle, Henrik, Superint. 526.
Mullmann, jes. Pater 305-6.
Mumme, Chr., Præst (Katechismus) 566.
Mundt, Chr., Degn i Vestenskov 571-74.
Mundt, Marg. Dor., 574.
Munk, Kirstine, 308. 313. 366.
Munk, Oluf, kath. Biskop 13.
Müller, J. Paludan-, Præst *388.
Müller, Joh. E., i Holland 523.
Müller, P. E., theol. Prof. *367. *396-97. *399, „Moralsystem og Apologetik" *410-11. 417, „Alm. Symb." *433. Biskop i Sjælland *550. *569-70; 71-72; 73. *578-79, Død *607.

Müller, Tage, Biskop i Ribe *633; 34.
Münich, Overhofmester 539.
Münster, G. M., Præst i Gadstrup *357-58.
Münter, Balth., tydsk Præst *212-13. *223. *306.
Münter, Fred., theol. Prof. *260-61. *282, Skrifter *368. *373, Biskop i Sjælland *383-84. *385-93. *401-2. *417-18. *421, Jubelfest *433-34. *467, Jubelfest *520-22. *539-40, Død 548-49.
Mynster, Jac. Pet., Præst i Spjellerup *368-70; 71, imod Boisens liturg. Forslag *376-77. *379. *386-87. *404-5, Præst i Kbhn. (Prædiken) *412-16. *417-19. *421; 22, ved Jubelfesten *435-36, Stilling i Kbhn. *467; 68; 69. *479-80, *483, „Om d. christ. Viisdom“ *508-10-11. *540. *544. *548-49, Om Kirke-Striden *560-61. *563. *573-74, Biskop i Sjælland *607, „Betragtninger“ *608-9, Ritual-Forh. *610-12. *614-17. *639.
Møller, H. U., Præst i Rasted *605. *623-24.
Møller, Jens, theol. Prof. *399. *411. *417. *421. *426. *433, Bibelselskabet *447-50; 51. *483, Om Kirkestriden *543-44. *546. *594. *605, Død *607. *623. *636.
Møller, Malte, „Repertorium“ *310-12. *320.
Møller, Ole, Prof. i Flensborg *107.
Møller, Rasmus, Præst paa Lolland *388. *448-49; 50, om Clausen *505; 6; 7. *534. *623.
Møller, Rudolph, Biskop i Fyen 513. 516. *68.
Mønster, P. H., Amtsprovst *387.

Nadveren, Distributionsformlen 477 (jf. 169, Anm. 358), *336.
Nannestad, Fr., theol. Docent *13. *14, Provst i Aarhuus *105. *134-35.
Nannestad, N. E., Præst i Odense *202. *226.
Nakskou, M., „Om G. T. i Udtog“ *449.
Neander, A., Prof. i Berlin *445.
Nikolaus, Alterpræst 58.
Niebuhr, C., „orientalsk Reise“ *189-90.

Nielsen, Hans, Smed i Korning *436-37. *439-40.
Nielsen, Jacob, afsat Præst 201-2.
Nielsen, Lars, Jesuit 224-25.
Nielsen, Rasmus, i Drigstrup *628.
Nielsen, Troels, Provst i Christiania 378.
Nielsen, Villads, Præst i Udbyneder 387.
Nold, Chr., theol. Prof. 421-22. 452. 456. 466. 467-68.
Noviomagus, Povel, Hofpræst 88. 91. 92. 117-18. 133.
Nyerup, Rasmus, Prof. 313. 331-32. 419.

Ochsen, Joh., Præst i Flensborg 528-29. 531, Bispop 535. 540, Død *114.
Oldeland, Anna, til Ugersløvgaard 135-36.
Olearius, Adam, „Kirkehaandbog" 333.
Olesen, Ole, Hauges Ven*357.
Olivarius, „P. Eliesens Levnet" *107.
Ordinants, Chr. III's (fra 1537) 4. 5. 12, (fra 1539) 30-31. 32. 44, (1542) 53. [*644-45].
Ostrup, P. Mortensen, Biskop i Skaane 256.
Osvald, Fred., Student 365.
Ottesen, Rasmus, Bonde i Ellinge *464. *636.
Oxe, Peder, Rigets Hovmester 170-72. 177.

Paaske, N., Biskop i Bergen 266. 283.
Paludan, Søren, Skriver 149.
Paræus, D., Prof. i Heidelberg 250.
Pasbjerg, Mandrup, Rigsraad 251. 264.
Pastoral-Seminariet dets Oprettelse *384 (jf. *176. *225. *282-83. *347).
Paulli, Holger, Sværmer 522-23. 574.
Paulli, Simon, Læge 522.
Paulsen, jur. Prof. i Kiel *512-13.
Paulus, Prof. i Jena *311. *468.
Pavels, Cl., Capellan ved Nikolai *348. *353. *375.
Paysen, Præst i Slesvig *304.
Paysen, Præst ved Petri *398.
Pedersen, Christiern 82, Død 97-98, Jertegns Po-

stil 104. 116. 125. 209. [*650].
Pedersen, Jørgen, Provst i Tønder 175. 179.
Pedersen, Jørgen, Provst i Errindlev 263-64.
Pedersen, Lars Møller *628.
Pedersen, Morten, Præst 156-57.
Pedersen, Niels, theol. Prof. 320.
Pedersen, Therkel, Bonde i Korning *436-37. *439.
Pentz, Chr., Statholder 330.
Petersen, Andreas, Separatist *127-28.
Petersen, Fr., Kapellan i Fjolde 484.
Petersen, Joh. Vilh., Superint. i Eutin 485.
Petersen, Parmo C., Provst *238-39.
Petersen, Kapellan i Ringsted *420.
Peucer, Prof. i Wittenberg 144. 167; 68. 175.
Pfeiff, D., tydsk Præst i Kbhn 410.
Piscator, Joh., Prof. i Herborn 270. 320.
Plade, N. C., Biskop i Skaane 77-78. 98-99. 104. 118; 20.
Plade, Peder, Biskop i Sjælland 6-7. 9. 12. 15, „Haandbog" 16, Visitats 17. 18, „om Skriftemaal" 34. 40, Erklæring 79. 82. 85. 88. 93-94, „Om Sværmerne" 96. 100-1-2, „Alterbog" 106. (150). 110. 114, Død 118-20. 121.
Pless, C. A., Minister *16. *54.
Plum, Fred., Stiftsprovst i Kbhn *351. *383, Biskop i Fyen *384. *388. *390. *398. *434, „om Mysticisme" *453. *466. *521, Død *613.
Plum, Joh., Stiftsskriver 402.
Plütschau, Missionær 514.
Pontoppidan, Erik, Præst i Kjøge 494.
Pontoppidan, Erik 257. 490, om Rel.-Frihed *2-3, Livsforhold *8-10. *53, Hofpræst *55, om Confirmation *72. *84, Psbg. og Kat.-Fork. *98-99. *106, „Annaler" *107-8. *109. *112, Betænkning *119-20, om Kat.-Forkl. *134-39, Biskop i Bergen *149-50, Prokantsler *171-73, „*Coll. pastor.*" *176-77. *182, Død *184.
Povelsen, Chr., Prior i Odense 25. 83. 157-58.

Provster 32. 469, Amtsprovster *379-80. *458-59.
Præsters Beskikkelse, Sognenes Valgret 32-33. 53. 75. 114-15. 140. 206. 213-16 (231) 280-81. 407. 409. (Slesvig 482) 413. Kgl. Kaldsret 414-16. 423-24. 445. 453-54. 517-18. *60-61. *173-76, Patronatsret 33. 400-1. 460-62. 469-72. *60-61. *385.
Præsters Indkomster 19-21. 53. 71-73. 369-70 (jf. 367). *458-59.
Prædikener, danske 39. 43, jf. 74. 104, Tausens 41-43, Hemmingsens 131-32, Brochmands 345-46. — *153-54. *222-26.
Psalmebøger, danske 40, H. Thomesens 148-50, jf. 347-48, Kingos 467, 496-98, Pont. *98, Guldbergs *241-42, Ev.-christ *284; 85. *337-40, Slesvigske *154, Kramers *242-43.
Puffendorff, Sam., Prof. i Lund 503-4. 528. 552.

Qvist, Hofprædikant *236-37.
Qvistgaard, Rector i Slagelse *604.

Rahbek, K. L., Medlem af Psalmek. *284.
Ramus, Chr., Biskop i Fyen *64. *77-78. *89-90, Død 184.
Ramus, Jac., Biskop i Fyen *184. *235-36.
Randulph, E. N., Præst i Roskilde 374.
Rantzau, Dan., 138.
Rantzau, Chr., Statholder i Norge *112.
Ravn, Hans, Rector 373.
Reefeld, Bonav., „Katechismus“ 479.
Reenberg, Chr., Kapellan ved Nikolai *33. *44.
Reenberg, M., Stiftsprovst i Kbhn *20. *35. *43. *44. *50. *59.
Reformeerte, Eng. Flygtn. 88-94, Forbud 91. 102-3, i Bremen 107-8, i Slesvig 260-61, Forhandlinger om dem 457-59. 472-74. 485-88.
Rehling, Kateket i Kbhn *79-80.
Reinboth, Joh., Superint. 410.
Reinhardt, F. W., Prof. og Præst i Vittenberg *407. *450.
Reinholdt, Joh., Provst 333.
Rendsborger Synode 330-

31. 360-61. 481-83. *6-7. *82-83.
Nerav, Rasm. H., Præst i Rødby 176-77.
Resen, Hans H., theol. Prof. 339. 356, Biskop 376.
Resen, Hans P., 96, theol. Prof. 212-13, om Exorc. 227-28, Bibeloversl. 233-34. 235-36. 239-40. 242-44, Strid med Kock 247-48, om Nadv. 248-49. 250, Møde i Kolding 251-53, Strid med Aalborg 255-257, Forsvar 258-60, Bisp i Sjælland 262, Strid med Hans Kn. Veile 264. 266. — 259⁰. 260⁰. 263⁰. 268. 269. 270; 71. 289. 292. 299, under den tyske Krig 300-1. 303. 306. 308. 313-14, Bibeludg. 320-21. 328. 339, Død 343. 359.
Resen, Peder, jur. Prof. 421.
Resewitz, Præst ved Petri *225.
Reuss, Jer. Fred., theol. Prof. *14. *15. *20. *26-27. *35-39. *74. *119-20, Superint.* 154.
Reuter, Præst i Havetoft *443-44.
Rewentlow, Greve, *61.
Rewentlow, Chr., Greve *278-79. *306.
Rewentlow, Ditlev, Greve *192.
Rhon, A. Chr., Præst ved Petri *8. *15. *20.
Riber, H. B., *279-80. *284.
Riegels, N. D., *261-62, Polemik *272, om Universitetet *280-81. *282.
Ringkjøbing, A., Bisp i Aalborg 356.
Ritual, Christian V's 466-67. 475-76. 477-78, Ønsker om Forandring 559-60, Revision *63-67. *95-96. *193-96, Balles Forslag *263, Bastholms *264-75. *285-89. Boisens *371-79. *389-91. *393, Strid *535-39. *576-83, Revision *610-16, Slesvig (Haandbog 333) *6-7. *96-97. *295-305.
Rosenberg, F., Bisp i Viborg 356.
Rosenkrands, Gunde, 267. 353. 386.
Rosenkrands, Holger, til Rosenholm, Livsforhold 266⁰. 267, Forhold til Brochmand og Resen 268. 269, Leensmand i Odense 277. 301, Udtrædelse af Rigsraadet 301-3, Brev-

verling 334-36, Læremaade 336-38, Theologernes Angreb 338-41; Begjæring om Bispestolen 344, Stridens Forts. 350-52, Død 352-53. Hans Skole 386-87.
Rosenkrands, Holger, til Glimminge 315-16.
Rosenkrands, Jørgen, 353. 386. 418, Begjæring om Bispestolen 426.
Rosenkrands, Jørgen, Rigsraad 114-15. 170-71.
Rosenkrands, Ivar, Minister *10. *16. *21. *26. *27.
Rosing, H., Biskop i Christiania 457.
Rostgaard, Fred., 547-48. 557. 570-71.
Rostock, M., Præst i Middelfart 567.
Rothe, Tyge, *215-16. *331. *408.
Rudelbach, A. G., *455, Strid med Clausen *472-74, Theol. Maansk. *483-84; 85; 86, Kritik *500-2. *531. *541-42, Superint. i Glaucha *543. *586-87.
Rønne, B. F., Præst i Lyngby *450-52. *474.
Rønne, C. F., Præst *637.
Rønnow, Joachim, kath. Biskop 12. 69.
Sadolin, Jørgen J., Biskop i Fyen 8. 118. 120.
Samsøe, Mor., Borger i Kbhn. 524.
Sandhagen, Superint. 483. 514. 526.
Sander, Prof. *351.
Sandorph, Pietist *42.
Sartorius, Er., Munk i Sorø 68.
Sartorph, Pet., *177, Præst ved Nikolai *227, Død *352. *354.
Schade, Advokat i Altona *180-81.
Schellings Philosophie *362. *366.
Schimmelmann, Ernst, Greve *278. *306.
Schlegel, Jurist, kantisk Philos. *307. *419.
Schleiermacher, Prof. i Berlin *444. *445.
Schrader, Provst i Tønder *6. *83. *100. *154.
Schrøder, Jac., frafalden Præst 221.
Schrøder, Etatsraad, *4. *29. *30. *68, Medlem af K. Kollegiet *89.
Schrøder, J., Provst i Haderslev 329; 30.

Schulin, Etatsraad *29.
Schulze, B., Missionær 560. *18.
Schwartz, Josva, Hofpræst, Superint. 473; 74. 479-80. 481-83, Polemik mod Pietister 526-28.
Schwollmann, Præst i Slesvig *296.
Schøller, Casp., Cancelliraad 470.
Schønheyder, Præst ved Trinitatis *208. *218. *225-26. *245; 46; 47.
Schøtt, Preben, Kapellan ved Frue *147; 48. *178. *229.
Seaburg, nord.-amer. Præst *255.
Seerup, Præst i Gjerding *529-30, i Mariager *623.
Sehested, Chr. Thomesen, Kantsler 350. 353. 366. 386. 399.
Sehested, Hann., 397.
Selmer, Amtmand i Veile *438.
Semler, Prof. i Halle *188.
Sevel, Prof. *279.
Seydlitz, J. A., Prof. *106. *118; 20.
Seydlitz, C. G., Docent *220.
Shack, Rathlow, om Psbg. *338.
Schakspeare *363.
Sibbern, F. C., Prof. i Philos. *479.
Sibbern, N., Præst i Glyckstadt 526; 27.
Siemonsen, Kateket paa Chavn. *566; 67. *572.
Sinnesen, Joh., (Synningius) Prof. 66. 69. 76. 77. 81.
Simson, David, skotsk Præst 93.
Sinknecht, Præst i Haderslev 329-30.
Skandorph, M. P., theol. Prof. 356.
Skavenius, L. M., theol. Prof. 356, Biskop 376.
Skavenius, P., jur. Prof. 419. 435. 473.
Skavenius, Justitiarius 570.
Skjelderup, P. J., Provst 244. 247.
Skjønning, Jac., Biskop i Viborg 8.
Skoler, lærde, 37-38. jf. 29. 273-76. 370, Gymnasier 276-78. 318-19. 348-49. 464, Reduction 463-64. *103-5 (jf. *13). *221-22, Almue- 39. 278. 517. 563-64. 565-66. *101-3, (Slesvig *143-44), Seminarier *278-80, *351-52. *459-60.

Skram, Otto, Pilgrimsfart 219.
Skriftemaal, 34-35, 112-13. 309-12, Strid derom *23-26, Betænkning *65-66. *91-95, Absolutionsformlen *26. *140. *288. *336, aabenbar Skr. *125-26, afskaffet *194-96.
Skrok, Chr., Præst i Svendborg 43.
Slange, Peder V., Præst i Slagelse 396-97.
Slangerup, J. Ol., Prof. 196. 212.
Sletter, Christopher, Prof. 452.
Smith, L., Prof. *239, 40. *289. *306.
Smith, Troels, (Ritualets Trykning) *96.
Sognedeling, 105. *116-17.
Sorø Skole 194-95, Akademi 286-88, ophævet 418, gjenoprettet *142-43, Virksomhed *162-65. *178-80.
Sorterup, Jørgen, „Heltesange" 548.
Spandet, N. M., Assessor, Erklæring *526-27. *528; 29, Klage over Brorson *537. *567.
Spangenberg, herrnh. Theolog *42-43.
Spener, Indflydelse i Danmark 510. 528.
Sperling, Otto, Prof. i Hist. 505.
Sporon, B. G., „Lærebog" *211. *223.
Steenbuch, Hans, theol. Prof. 532. 537. 539. 543, Miss.-Bib. 546. 559. *14. *29. *34. *35. *48-49. *53, Død *106, Betænkning *118-19.
Steenschwang, rat. Sværmer *455-56.
Steffens, Henrik, Forelæsninger *359-61. *363. *365. *366-67. *370.
Stephansen, V., Bogtrykkersvend *314.
Stephansen, (Stephanius d. Ældre) 229. 286.
Stephansen, (Stephanius d. Yngre) 288.
Sthen, H. Chr., (Skrifter) 195-96.
Steno, Niels, frafalden 438-39. 442-43. 444. 455-56.
Stichelius, Provst i Haderslev 482.
Stistrup, Kjøbmand i Hobro *148-49.

Stockholm, J., Provst *388. *623.
Storm, E., (Psalmekomm.) *284.
Strandiger, O. L., Præst i Flensborg 528=30.
Struense, Adam, Superint. *196. *262. *295=96.
Struense, Joh. Fr., *196=97. *200=5. *206=9. *228. *229.
Strøm, H., norsk Præst *171.
Stub, Ivar, Prof. i Hebr., Proces og Dom 236=39.
Studsgaard, Chr. B., Prof., Biskop *216=17. *270.
Stöcken, Etatsraad, Medlem af K. Kollegiet *130.
Støttrupperne, fire Brødre *72=77.
Suhm, P. Fred., om Fritænkerne *185=86, om Trykkefrihed *197=98, Brev til Kongen *208. *215, om Holm *218.
Svane, Hans, theol. Prof. 359, Studier 372, Biskop i Sjælland 376=77, ved Rigsdagen 395=97, Erkebisp, Forslag 398=400. 402; 3; 4. 411, Død 424; 26.
Svane, Hans, i Kierteminde *461.
Svane, Peter, Borger i Kbhn. 524.
Svave, Peder, Dekan i Roskilde 41. 68. 71.
Svendsen, Bryn., Biskop i Skaltholt 420.
Symbolske Bøger 15. 145=46, d. augb. Conf. 165=66. 172=73. 198=99, d. uforandrede 240. 263⁰, foreskreven 299. 414. Artikler for Fremmede (jf. 91), 145=48. 256. 289. 368 (see Concordieformlen). Protest imod dem *46=47, Om deres Gyldighed *512=14.
Syv, Peder, 493; 94; 95.
Søren, Præst i Veerst 462.
Sørensen, Niels, Præst i Malmø 388.
Sørensen, Rasmus, Skolelærer *603. *606. *636.

Tauber, J. H., (Philomusos) *216=17.
Taulow, Bertel, Præst i Rørbæk *77.
Tausen, Hans, 9. 15, Postil 41=43, Biskop i Ribe 55, Bibeloversf. 81 jf. 41. 112=13, Død 119=20, hans Lære om Nadv. 126=28. 130.
Teller, „Lehrbuch" *187.
Temetrius fra Kairo 116.
Terkelsen, Chr., Prof. 14.

Terning, Joh., Kanik i Kbhn. 58.
Tetens, Bifkop paa Als (jf. *459) *521.
Tetting, N. Knudsen, Veigelianer i Flensborg 295-97. 326.
Thaarup, Redaktør af „Dagen" *596.
Thaisen, Gjendøber i Kbhn. *76.
Theodorus, Vitus, „Summarier" 197.
Thestrup, Bifkop i Aalborg 566.
Thisted, Besættelse 499-501.
Thisted, Jørgen, Præst *474-78. *519.
Thiess, „Andagtsbog" *297.
Thombo, Ped., ref. Kap. *351.
Thomasius, Chr., Prof. i Halle 487. 504. 552.
Thomesen, Chr., til Tanderup 265.
Thomesen, Hans, Livsforhold 130 (jf. 119), Psalmebog 149-50. 159.
Thomesen, Peder, Bifkop i Børglum 9. 12. 76.
Thorkelin, Etatsraad *417; 19.
Thorlacius, Prof. *417.
Thorsen, Bent, „Aandeligt Rustkammer" 354.
Thura, Chr., „Sandsigeren" *204-5. 230.
Thura, C. E., Katechet *475-76.
Tidemann, P., Præst i Hersted 81. 98.
Tiende 21-22. 35-36. 232, Afløsning *334-35.
Tistorph, Mikkel, Præst i Kbhn. 433.
Tode om Evang. Psbg. *338.
Torfesen, Tormod, kgl. Antiqv. 420.
Torm, Erik, Præst i Kbhn. 376. 396.
Tornekrands, Henrik, Abbed 24-25.
Trellund, Hans, Bifkop i Viborg 531. 535. 537. 543-44. 559. *58.
Treschows „Jubellærere" *168.
Treschow, Herm., Prof. og Præst *213. *217. *285.
Treschow, Niels, Prof. i Philos. *367.
Treschow, Peder, Agent for Brødremenigheden *354.
Trolle, Herluf, 78. 97, Skole 137-38. 153. 209.
Troyel, Hans, Præst paa Chavn. 571.
Tryde, E., Præst i Glumsø

*432. *533-34, Provst i Herlufmagle *574-75. 578. 587.
Tullin „Maidag" *185.
Turson, Jon., Kanik i Lund 68. 249.
Twesten, Prof. i Kiel *595.
Tychonius, Lassen, Præst i Skive 544; 45, Stiftsprovst i Viborg 568; 69. *70. *71.
Töxen, Manasse, Præst i Felding *138.
Töxen, Niels, Præst i Veerst *135-38.

Ubiqvitetslæren 151-52. 162-64. 175. 241-42. 245-46. 262-64. 323.
Ulfeld, Corfits 366. 374. 411.
Ulfeld, Jacob, Kantsler 251. 264.
Ulfeld, Laurids (Bibliothek) 419.
Ulfstand, Haack 201.
Universitet i Kbhn 14-15. 26-29. 56. 154. 207. 218. 269-70. *10-15. *105-7. *206-7. *280-82.
Urne, Claus, Domprovst i Lund, 49.
Ursin, Jørgen, Præst i Nakskov 533-34.
Ussing, Henrik *196. *206. *242, „Kirkeforfatning" *283-84.
Utenhovius, eng. Flygtning 90.

Walch, Prof. i Jena *121-22.
Walch, Prof. i Gøttingen *188.
Walkendorph, Chr., (Collegiet) 210.
Walkendorph, Henning, Leensmand 328.
Walther, Povel, „Kirkehaandbog" 333.
Wandal, Joh., Biskop i Viborg 267. 308.
Wandal, Joh., Biskop i Ribe 8. 55.
Wandal, Joh., theol. Prof. 374, „*Jus regium*" 412-13. 417. 421, Biskop i Sjælland 427. 431. 432, mod Rigsfrihed 436-38, mod Jesuiter 443-44, Død 446-47. 466. 477. 486.
Wandal, Joh., theol. Prof. 488. 531.
Wandal, Peder, Præst i Maugstrup 267. 386.
Wedel, Anders S. 125, Hofpræst 144-45. 153.

162. 169=70, Historiker 185=86. 196, om Frederik II, 198. 207=8. 218=19.
Wedel Jarlsberg, „Om d. geistl. Stand“ *295.
Wedel, Nic., Præst i Bærum *61.
Wedel, Amtsprovst *351.
Weigelianer i Slesvig 295=97. 329=30, i Odense 327=29.
Venusinus, Jens Jac., Præst i Kbhn 199=200. 229.
Wendt, C., Prinds Carls Hovmester 539. 564.
Verporten, Wilh. hert. Kantsler 430.
Westen, Th. v., om Universitetet 506, Missionær 536=37. 541 om Kirkeforfatningen 558=60. 561.
Westengaard, L., Præst i Odense *630.
Wessel, Fr. P., døbt Jøde 574.
Wessel, Joh. Herm., *215.
Wette, de, Prof. i Berlin *445. *450.
Whitte, Hans, Skolelærer 517.
Vidalin, Biskop i Island *434.
Wilse, to Studenter *127.
Wind, Ole, Conrektor 267, Præst i Kbhn 352=53. 358.
Winding, Rasmus, jur. Prof. 426. 473.
Wingaard, Mads, Bogtrykker 196.
Wildhagen, Præst i Glyckstadt 526=27.
Winsløv, Jac. B., Frafalden 508.
Winstrup, Peder, Biskop i Sjælland 203. 209. 210. 216. 220, om Exorcismen 227. 231. 234. 244. 246. 247, Død 257.
Winstrup, Peder, Hofpræst 339; 40, Biskop i Skaane 345. 389.
Visby, C. H., Præst *497=98. *576, Proces med Lindberg *591=98.
Wolfs Philosophi *156=60.
Wolfsborg, Caspar M., Præst 533; 34; 35. 541=44.
Worm, Chr. Vilh., Præst i Kbhn 517, Biskop i Sjælland 520; 22. 532. 543. 559. 567. 575. *10. *21. *24. *25. *29. *30. *37. *43. *50, om Confirmation *69=72, Død *87.
Worm, Jac., Satiriker 435. 460. 501.
Worm, Ole, medic. Prof. 271. 420.

Worm, Ole, Rector i Horsens *268-69. *331-32.
Wormorsen, Frands, Biskop i Skaane 7. 8. 16. 118.
Wowern, Joh., hert. Kantsler 238-39. 260. 265.
Wyswyler, Arnold, Katholik 290; 92.
Wøldike, Andr. *32, Biskop i Viborg *58. *74. *77. *184.
Wøldike, Marcus, theol. Prof. *14. *32. *37. *58. *100. *101. *105. *107, Betænkning*118-19. *156.
Wøldike, Peter, Præst i Sommersted *14.

Ziegenbalg, Missionær 514-15. 535-36. 540. 542. 560. *19.
Zimmer, Præst i Nykjøbing 494.
Zinzendorph, Nik. L., Greve *10, Ophold i Kbhn *15-19. 22, Afviisning *54-55. *133, Psalmer *178.
Zwergius, D. G., „Sjæll. Kleresie" *168.

Ægteskabssager 54. 186-88. (269). *201-2, Trolovelse *288-89. *337.

Oehlenschlæger, Adam *358-59. *363-64. *365; 66. *371.
Ølgaard, Præst *384.
Ørsted, A. S., om Kants Philos. *309, mod Horrebow *327-32. *333-34. *345-46. *384. *392. *479-80, om Clausens Bog *512-16. *518. *535 fgd. *612.
Ørsted, H. Chr., Strid med Gr. *426-29.
Østrup, pers. Kapellan *599. *636.

Rettelser til Anden Deel.

(s. S. 655).

S. 21 Lin. 14 fremstillede læs forestillede
— 38 — 18 underettede læs underrettede
— 48 — 11 dens læs deres
— 83 i Overskriften, Den verdslige S. læs Den rendsborger Synode
— 161 Lin. 10 vare læs var
— 383 — 18 gjengribende læs gjennemgribende.

BW5714 H48 v.2
Den danske Kirkes historie efter

Princeton Theological Seminary–Speer Library

1 1012 00035 6032